

INSTITUT ZA NOVIJU ISTORIJU SRBIJE

SPOLJNA POLITIKA JUGOSLAVIJE 1950–1961.

Zbornik radova

Beograd, 2008.

INSTITUT ZA NOVIJU ISTORIJU SRBIJE
BIBLIOTEKA „ZBORNICI RADOVA”
Knjiga br. 3

Za izdavača
Dr Momčilo Mitrović

Redakcija
Mr Slobodan Selinić (odgovorni urednik)
Dr Radmila Radić
Dr Dragan Bogetić
Mr Vladimir Cvetković
Mr Dragomir Bondžić
Mr Aleksandar Životić (sekretar)

Rezenzenti
Prof. dr Milan Ristović
Dr Dragan Bogetić

Štampanje ovog zbornika pomoglo je Ministarstvo nauke Republike Srbije

INSTITUT ZA NOVIJU ISTORIJU SRBIJE

**SPOLJNA POLITIKA
JUGOSLAVIJE
1950–1961.**

Zbornik radova

Beograd, 2008.

SADRŽAJ

Spisak skraćenica	9
Podaci o autorima	13
Uvodna reč	21

PREDGOVOR

Ljubodrag Dimić ISTORIOGRAFSKI PUTOKAZI Istoriografsko nasleđe o spoljnoj politici Jugoslavije u hladnom ratu.....	25
--	----

NORMALIZACIJA ODNOSA SA ISTOKOM

Dragan Bogetić DRUGI JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI SUKOB Sudar Titove i Hruščovljeve percepcije politike miroljubive koegzistencije	49
Анатолий Семенович Аникеев НАЧАЛНИЙ ПЕРИОД НОРМАЛИЗАЦИИ СОВЕТСКО-ЮГОСЛАВСКИХ ОТНОШЕНИЙ (1953–1954 гг.)	66
Jan Pelikan THE YUGOSLAV STATE VISIT TO THE SOVIET UNION, JUNE 1956.	93
Евгения Калинова БЪЛГАРИЯ И СЪВЕТСКО-ЮГОСЛАВСКОТО „СБЛИЖАВАНЕ” 1953–1958 г.	118

Александр С. Стыкалин СОВЕТСКО-ЮГОСЛАВСКИЕ ОТНОШЕНИЯ И ВНУТРЕНОПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ВЕНГРИИ В УСЛОВИЯХ КРИЗИСА 1956 г.	139
--	-----

Katarina Kovačević OBNAVLJANJE JUGOSLOVENSKO-MAĐARSKIH ODNOSA 1953–1954. GODINE	168
--	-----

Vladimir Lj. Cvetković JUGOSLAVIJA I ODJEK BEOGRADSKE DEKLARACIJE U SUŠEDNIM „INFORMBIROOVSKIM” ZEMLJAMA	188
---	-----

Ondržej Vojtjehovski INFORMBIROOVSKA EMIGRACIJA U JUGOSLOVENSKO-ČEHOSLOVAČKIM ODNOSIMA Nacionalni i politički identitet jugoslovenskih informbiroovaca u Čehoslovačkoj	207
---	-----

Slobodan Selinić JEDAN IBEOVSKI DIPLOMATA U BEOGRADU Čehoslovački ambasador Pithart i normalizacija odnosa Jugoslavije i Čehoslovačke 1954–1956. godine	231
---	-----

OTVARANJE KA ZAPADU

Bojan Dimitrijević JUGOSLAVIJA I NATO 1951–1958. SKICA INTENZIVNIH VOJNIH ODNOSA	255
---	-----

Ivan Laković JUGOSLAVIJA I PROJEKTI KOLEKTIVNE BEZBJEDNOSTI 1950–1960.	275
--	-----

Tatjana Lečić JUGOSLAVIJA I SAD U SVETLU HLADNORATOVSKIH KRIZA 1956. GODINE	292
--	-----

Nemanja Milošević JUGOSLAVIJA U AMERIČKOJ VOJNOPOLITIČKOJ STRATEGIJI ODBRANE ZAPADA OD SSSR-a 1950–1954.	307
--	-----

Radmila Radić

JUGOSLAVIJA I VATIKAN

Od prekida diplomatskih odnosa do Drugog vatikanskog
koncila (1953–1962) 322**Katarina Spehnjak**

VELIKA BRITANIJA I „SLUČAJ ĐILAS” 1954. 350

Ante Batović

BRITANSKO-JUGOSLAVENSKI ODNOSI OD BAGDADSKOG

PAKTA DO SEUSKE KRIZE 363

Rinna Elina Kullaa

FINNISH-YUGOSLAV RELATIONS 1948–1961

Finland, Yugoslavia and the Soviet Border in Europe 381

Nevenka Troha

JUGOSLOVANSKO-ITALIJANSKA MEJA IN VPRAŠANJE

SLOVENSKEGA IZHODA NA MORJE 397

Zoran Janjetović

NEMAČKA ODŠTETA ŽRTVAMA PSEUDOMEDICINSKIH

EKSPERIMENATA U JUGOSLAVIJI 408

Sanja Petrović Todosijević

U SENCI GVOZDENE ZAVESE.

JUGOSLOVENSKO ISKUSTVO SA UNICEF-om 416

Ivan Hofman

ULOGA MUZIČKOG FOLKLORA U SPOLJNOJ POLITICI

SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE 1950–1952. 437

OTKRIVANJE NOVOG**Vladimir Petrović**

„POŠTENI POSREDNIK”. JUGOSLAVIJA IZMEĐU

STARIH I NOVIH SPOLJNOPOLITIČKIH PARTNERSTAVA

SREDINOM PEDESETIH GODINA 459

Shaul Shay

ISRAEL AND YUGOSLAVIA BETWEEN EAST AND WEST 473

Aleksandar Životić JUGOSLAVIJA I BLISKI ISTOK (1945–1956)	483
Srđan Miletić JUGOSLAVIJA I ZEMLJE MAGREBA 1956–1958.	497
Dmitar Tasić OTKRIVANJE AFRIKE Jugoslovensko-etioipski odnosi i počeci jugoslovenske afričke politike 1954–1955.	513
Jovan Čavoški JUGOSLAVIJA I AZIJA (1947–1953)	526
George Skaltsogiannis THE FOREIGN POLICY OF YUGOSLAVIA 1953–1958 AS PUBLISHED IN THE GREEK DAILY PRESS. THE YEAR 1958 IN THE <i>ELEFThERIA</i> , <i>TACHYDROMOS</i> AND <i>ESTIA</i> NEWSPAPERS	544
Dragomir Bondžić STIPENDISTI IZ INDIJE I BURME U JUGOSLAVIJI 1951–1955.	558

JUGOSLAVIJA I BALKANSKI PAKT

Milan Terzić TITO I BALKANSKI PAKT Premošćavanje na putu ka neutralnosti	573
Jordan Baev BULGARIA AND THE BALKAN PACT (1953–1954)	587
Miljan Milkić JUGOSLOVENSKO-ITALIJANSKI ODNOSI I STVARANJE BALKANSKOG PAKTA 1953. GODINE	602
Ratomir Milikić NEKOLIKO PITANJA JUGOSLOVENSKO-TURSKE SARADNJE	617

SPISAK SKRAĆENICA

AFŽ	Antifašistički front žena
AJ	Arhiv Jugoslavije, Beograd
AJB KMJ	Arhiv Josipa Broza, Kabinet maršala Jugoslavije
AJB KPR	Arhiv Josipa Broza, Kabinet predsednika Republike
AMAS	American Mission Assistance Staff (Američka vojna misija u Beogradu)
AMIP	Arhiv Ministarstva inostranih poslova, Beograd
AMV	Archiv ministerstva vnitra ČR, Praha (Arhiv Ministarstva unutrašnjih poslova Češke Republike)
AMZV	Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky, Praha (Arhiv Ministarstva spoljnih poslova, Češke Republike, Prag)
AS	Arhiv Republike Slovenije
ASCG	Arhiv Srbije i Crne Gore
AVH	Államvédelmi Hivatal (Mađarska državna bezbednost)
AVII	Arhiv Vojnoistorijskog instituta
AVNOJ	Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije
ABП РФ	Архив внешней политики Российской Федерации (Arhiv spoljne politike Ruske Federacije)
BBC	British Broadcasting Corporation (Britanska radiodifuzna korporacija)
BK	Biskupska konferencija
БКП	Бугарска комунистичка партија
ЦДА на РБ	Централен државен архив на Република България (Centralni državni arhiv Republike Bugarske)
CIA	Central Intelligence Agency (Centralna obaveštajna agencija)
CC	Central Committee (Centralni komitet)
CK	Centralni komitet
CPSU	Communist Party of the Soviet Union (Komunistička partija Sovjetskog Saveza)
CVA	Centralni vojni arhiv, Veliko Turnovo, Buagrska
ČSR	Čehoslovačka Republika

DAMIP	Diplomatski arhiv Ministarstva inostranih poslova Srbije
DAMSPS	Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije
DASCG	Diplomatski arhiv Srbije i Crne Gore, Beograd
DASMIP	Diplomatski arhiv saveznog Ministarstva inostranih poslova, Beograd
DB	Državna bezbednost
DFJ	Demokratska Federativna Jugoslavija
DSIP	Državni sekretarijat inostranih poslova
DSNO	Državni sekretarijat za narodnu odbranu
ECA	Economic Cooperation Administration
EFTA	European Free Trade Association (Evropska asocijacija za slobodnu trgovinu)
EOZ	Evropska odbrambena zajednica
FNRJ	Federativna Narodna Republika Jugoslavija
ФНРЈО	Федеративная Народная Республика Югославия (Federativna Narodna Republika Jugoslavija)
FPRY	Federal People's Republic of Yugoslavia (Federativna Narodna Republika Jugoslavija)
FRUS	Foreign Relations of the United States (Spoljna politika SAD-a)
GATT	General Agreement on Tariffs and Trade
GDR	German Democratic Republic (Demokratska Republika Nemačka)
GS	Generalna skupština (OUN)
IB	Informacioni biro (Informbiro)
IFMC	Međunarodni savet za muzički folklor
JNA	Jugoslovenska narodna armija
JRV	Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo
КТБ	Комитет государственной безопасности (Komitet državne bezbednosti)
KMOV	Komisija za međunarodne odnose i veze (CK SKJ)
KPČ (KSČ)	Komunistička partija Čehoslovačke
KPI	Komunistička partija Indije
KPJ	Komunistička partija Jugoslavije
KPK	Komunistička partija Kine
KPSS	Komunistička partija Sovjetskog Saveza
MAP	Military Assistance Pact (Sporazum o vojnoj pomoći)
MDAP	Mutual Defense Aid Program (Program pomoći za zajedničku odbranu)
MDF	Međunarodni dečiji fond
МИД	Министерство иностранных дел (Ministarstvo spoljnih poslova)

MIJ	Muzej istorije Jugoslavije
MIP	Ministarstvo inostranih poslova
MRP	Mađarska radnička partija
MUP	Ministarstvo unutrašnjih poslova
NA	Národní archiv, Praha (Narodni arhiv, Prag)
NARA	National Archives & Record Administration, Washington
NATO	North Atlantic Treaty Organization (Severoatlantski pakt)
NKOJ	Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
НКВД	Народный комесарият внутренних дел (Narodni komesarijat unutrašnjih poslova)
NOB	Narodnooslobodilačka borba
NOVJ	Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
NR	Narodna republika
NSC	National Security Council (Nacionalni savet za bezbednost)
OUN (UN)	Organizacija ujedinjenih nacija
PPS	Policy Planning Staff
РГАНИ	Российский государственный архив новейшей истории (Ruski državni arhiv novije istorije)
RKC	Rimokatolička crkva
RRP	Rumunska radnička partija
SAD	Sjedinjene Američke Države
SB	Savet bezbednosti
SFRJ	Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SID	Služba za informacije i dokumentaciju
SIV	Savezno izvršno veće
SKJ	Savez komunista Jugoslavije
SKOJ	Savez komunističke omladine Jugoslavije
SKVP	Savezna komisija za verske poslove
SRJ	Savezna Republika Jugoslavija
SRN	Savezna Republika Nemačka
SSIP	Savezni sekretarijat za inostrane poslove
SSRNJ	Savez socijalističkog radnog naroda Jugoslavije
SSSR	Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
СССР	Союз Советских Социалистических Республик (Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika)
StB	Státní bezpečnost (Državna bezbednost Čehoslovačke)
STT	Slobodna teritorija Trsta
TANJUG	Telegrafska agencija nove Jugoslavije
TASS	Telegrafska agencija Sovjetskog Saveza

TNA PRO FO	The National Archives, London, Public Record Office, Foreign Office (Nacionalni arhiv, London, Ministarstvo spoljnih poslova)
UDB	Uprava državne bezbednosti
UL IOLO	Uradni list Istrskega okrožnega ljudskega odbora
UM	Archive of the Finnish Foreign Ministry (Arhiv Ministarstva spoljnih poslova Finske)
UNICEF	United Nations International Children's Emergency Fund (Međunarodni fond Ujedinjenih nacija za hitnu pomoć deci)
UNRRA	United Nations Relief and Rehabilitation Administration (Administracije za pomoć i obnovu Ujedinjenih nacija)
USA	United States of America (Sjedinjene Američke Države)
USSR	Union of Soviet Socialist Republics (Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika)
ÚV KSČ	CK KPČ (Centralni komitet Komunističke partije Čehoslovačke)
VA	Vojni arhiv
BKП(б)	Всероссийская коммунистическая партия (большевики) (Sveruska komunistička partija (boljševika))
ВПТ	Венгерской партии трудящихся (Mađarska radnička partija)
ZWD	Zhongguo waijiaobu danganguan (Arhiv Ministarstva inostranih poslova NR Kine)

PODACI O AUTORIMA

Dr Anatolij Semjonovič Anikejev (Анатолий Семенович Аникеев, 1946, Москва), виши научни сарадник Института за славистику Руске академије наука. Докторирао на Московском државном универзитету. Од 1970. ради на Институту за славистику РАН-а. Бави се питањима спољне политике Југославије после 1945. и питањима међунационалних односа после 1918. Објавио је монографију *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США и началны период холодной войны (1945–1957)*, Москва, 2002. и већи број чланака.

Prof. dr Jordan Baev, Vojna akademija „G. S. Rakovski”. Doktorirao je 1982. iz savremene istorije na Bugarskoj akademiji nauka. Član je i saradnik brojnih međunarodnih institucija i projekata i član redakcija više međunarodnih časopisa. U poslednjih 25 godina objavio je oko 150 radova na 11 jezika, među njima nekoliko knjiga. Najvažniji radovi su: *Военнополитическите конфликти след Втората световна война и България* [Military-Political Conflicts after World War II and Bulgaria] (Sofia, 1995); *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα* [Greek Civil War: International Dimensions] (Athens, 1997); *Civil-Military Relations Teaching Guide and Curriculum* (Vienna, 2004), *A Handbook of Communist Security Apparatus in East Central Europe* (co-author, Warsaw, 2005), *Национална и международна сигурност* [Handbook of National and International Security] (co-author, Sofia, 2005).

Ante Batović (1976, Zadar), asistent na Sveučilištu u Zadru, na Odjelu za povijest. Završio je studije istorije i arheologije na Filozofskom fakultetu u Zadru i od 2004. radi kao asistent na Katedri za suvremenu povijest. Istražuje istoriju hladnog rata, s posebnim osvrtom na položaj Jugoslavije, odnosno Hrvatske u tom razdoblju. Objavio je radove o problematici italijanskog upravljanja Zadrom između dva svetska rata, Pariskoj mirovnoj konferenciji 1947. i liberalno-nacionalnom pokretu u Hrvatskoj 60-ih i 70-ih godina 20. veka.

Dr Dragan Bogetić, naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju, Beograd. Objavio je više desetina naučnih radova i monografije: *Nastanak i razvoj politike*

i pokreta nesvrstanosti, Beograd, 1981; *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, Beograd, 1990; *Jugoslavija i Zapad. Jugoslovensko približavanje NATO-u 1952–1955*, Beograd, 2000; *Hronologija jugoslovensko-bugarskih odnosa 1878–2003*, Beograd, 2003; *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd, 2005. Bavi se istraživanjem opšte istorije hladnog rata i jugoslovenske posleratne diplomatske istorije, posebno problematikom vezanom za odnose Jugoslavije sa zapadnim silama (naročito sa SAD-om i NATO-om), SSSR-om i nesvrstanim zemljama.

Mr Dragomir Bondžić (1973, Kruševac), istraživač-saradnik, Institut za savremenu istoriju, Beograd. Magistrirao je 2003. na Filozofskom fakultetu u Beogradu na Katedri za istoriju Jugoslavije. Objavio je više desetina članaka i monografiju *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd, 2004. Izučava istoriju prosvete, nauke i kulture u Srbiji i Jugoslaviji tokom XX veka, posebno razvoj visokog školstva i nauke posle 1945, odnos intelektualca i ideologije i posledice hladnog rata u društvenom i kulturnom životu Jugoslavije.

Mr Jovan Čavoški (1981, Beograd), istraživač-saradnik, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd. Magistrirao je 2007. sa temom „Jugoslavija i kinesko-indijski konflikt 1959–1962”. Oblasti interesovanja: istorija hladnog rata, posebno njegova azijska dimenzija i odnos Jugoslavije prema ovom prostoru. Objavio je nekoliko članaka.

Mr Vladimir Lj. Cvetković (1972, Pančevo), istraživač-saradnik, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd. Autor je monografije *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske 1918–1941*, Beograd, 2006. i više članaka. Proučava istoriju Jugoslavije u hladnom ratu, odnose sa susednim socijalističkim državama u drugoj polovini 20. veka, jugoslovensko-francuske odnose u 20. veku i privrednu istoriju Jugoslavije.

Prof. dr Ljubodrag Dimić (1956, Beograd), redovni profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu na Katedri za istoriju Jugoslavije. Uz više stotina članaka objavio je i monografije: *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji I–III*, Beograd, 1997; *Agitprop kultura*, Beograd, 1988; *Istorija srpske državnosti III*, Novi Sad, 2001; *Srbi i Jugoslavija*, Beograd, 1998; *Istoriografija pod nadzorom*, Beograd, 1996 (koautorstvo sa prof. dr Đorđem Stankovićem); *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 1992 (koautorstvo sa Nikolom Žutićem) i druge. Sa prof. dr Đorđem Borožanom priredio je knjigu *Jugoslovenska država i Albanci*, Beograd, 1998. Proučava položaj Jugoslavije u hladnom ratu, istoriju društva i kulture Srbije i Jugoslavije u XX veku, odnos vlasti, ideologije i istoričara, razvoj istoriografije itd.

Dr Bojan Dimitrijević, naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju, Beograd. Objavio je knjige: *Jugoslavija i NATO 1951–1957*, Beograd, 2003; *Jugoslovenska armija 1945–1954. Nova ideologija, vojnik i oružje*, Beograd, 2006; *JNA od Staljina do NATO pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije*, Beograd, 2006; *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992*, Beograd, 2006.

Ivan Hofman (1969), samostalni savetnik, Arhiv Srbije i Crne Gore, Beograd. Autor je više naučnih članaka i monografije *Srpsko-jevrejsko pevačko društvo (hor „Braća Baruh”) – 125 godina trajanja*, Beograd, 2004. Bavi se društvenom i kulturnom istorijom Jugoslavije i arhivističkom teorijom i praksom.

Dr Zoran Janjetović (1967, Zagreb), naučni saradnik, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd. Autor je više desetina članaka i tri monografije: *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*, Beograd, 2000; *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2004; *Od Auschwitza do Brijuna. Pitanje odšete žrtava nacizma u jugoslovensko-zapadnonjemačkim odnosima*, Zagreb, 2006. Izučava nacionalne manjine u Jugoslaviji, diplomatske odnose Jugoslavije i SR Nemačke i popularnu kulturu u socijalističkoj Jugoslaviji.

Doc. dr Evgenija Kalinova (Евгения Калинова), Sofijski univerzitet „Sv. Kliment Ohridski”. Predaje savremenu bugarsku istoriju na Istorijском fakultetu Sofijskog univerziteta. Osim više desetina članaka i studija autor je i više monografija: *Победителите и България 1939–1945*; *Следвоенното десетилетие на българската външна политика 1944–1955*; *Българските преходи 1939–2005*; *La Bulgarie contemporaine entre l’Est et l’Ouest*. Proučava međunarodne odnose Bugarske posle Drugog svetskog rata, kulturnu politiku, odnos vlasti, ideologije i inteligencije.

Katarina Kovačević (1960), viši bibliotekar, Odeljenje za istoriju, Filozofski fakultet, Beograd. Objavila je više radova o jugoslovensko-mađarskim odnosima posle 1945. godine. Proučava jugoslovensko-mađarske odnose posle Drugog svetskog rata i spoljnu politiku Jugoslavije u hladnom ratu.

Rina Elina Kula (Rinna Elina Kullaa, 1977, Helsinki), asistent na Odeljenju za istoriju Univerziteta u Merilendu. Na istom univerzitetu radi doktorat pod naslovom „The Tito–Stalin Split and the Soviet Bloc in Europe – Yugoslavia, the USSR and the Finnish Model for Neutrality 1948–1961”. Objavila je više naučnih radova i novinskih članaka i učestvovala na nekoliko naučnih konferencija i skupova o spoljnoj politici Jugoslavije pedesetih godina XX veka, statusu Kosova i Metohije, prilikama u jugoistočnoj i centralnoj Evropi, savremenoj istoriji Srbije i Balkana, politici Finske i socijalističke Jugoslavije u hladnom ratu itd.

Mr Ivan Laković (1974, Podgorica), Istorijski institut Crne Gore, Podgorica. Magistrirao je 2005. na Katedri za istoriju Jugoslavije (prof. dr Ljubodrag Dimić) Filozofskog fakulteta u Beogradu. Oblasti interesovanja: vojna i diplomatska istorija druge polovine XX veka. Učestvovao je na više međunarodnih naučnih skupova. Objavio je monografiju *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, Podgorica, 2006. i više članaka.

Tatjana Lečić (1974), istraživač pripravnik, Institut za strategijska istraživanja, Beograd. Diplomirala na Katedri za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu. Postdiplomac na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Proučava vojnu istoriju, vojnopolitičke odnose, spoljnu politiku Jugoslavije, posebno period od 1956. do 1964.

Srdan Miletić (1979), Arhiv Srbije, Beograd. Diplomirao 2006. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Tokom 2007. godine bio zaposlen u Arhivu Srbije, a od 2008. godine radi kao stručni saradnik u Gradskom sekretarijatu za obrazovanje. Bavi se istraživanjem odnosa između Jugoslavije i zemalja Magreba tokom hladnog rata.

Ratomir Milikić, istraživač, Institut za savremenu istoriju, Beograd. Proučava međunarodne odnose posle Drugog svetskog rata i odnos Jugoslavije prema pojedinim međunarodnim organizacijama.

Miljan Milkić (1975, Knjaževac), istraživač-saradnik, Institut za strategijska istraživanja, Beograd. Diplomirao je na Odseku za istoriju Filozofskog fakulteta u Prištini. Proučava istoriju srpske i jugoslovenske vojske u XIX i XX veku i istoriju međunarodnih odnosa u XX veku.

Nemanja Milošević (1973), Odeljenje za vojnu istoriju, Institut za strategijska istraživanja, Beograd. Diplomirao na Katedri za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu. Magistrirao na Fakultetu političkih nauka na temi „Vojnopolitički odnosi Jugoslavije i SAD 1945–1955“. Proučava spoljnu politiku Jugoslavije u hladnom ratu u periodu od 1945. do 1955.

Doc. dr Jan Pelikan (1959), docent, Institut za svetsku istoriju Filozofskog fakulteta Karlovog univerziteta u Pragu. Autor je monografija: *Hospodářská spolupráce Československa s Jugoslávií v letech 1945–1949*, Praha, 1990; *Jugoslávie a východní blok 1953–1956*, Praha, 2001; *Národnostní otázka ve Svazové republice Jugoslávii. Geneze – vývoj – perspektivy*, Praha, 1997; *Dějiny Jugoslávie 1918–1991*, Praha, 1994 (koautor); *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha, 1998 (koautor); *Dějiny Srbska*, Praha, 2004 (koautor). Proučava savremenu istoriju jugoistočne Evrope i razvoj Titove Jugoslavije i o tim temama je objavio više od

50 naučnih studija i članaka. Od 1992. godine redovno komentariše društvene i političke događaje u jugoistočnoj Evropi u češkoj štampi (objavio je više od 100 tekstova).

Mr Vladimir Petrović (1979), istraživač-saradnik, Institut za savremenu istoriju, Beograd. Diplomirao je i magistrirao na istoriji međunarodnih odnosa socijalističke Jugoslavije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Radi doktorat pod nazivom „Istoričari kao veštaci na suđenjima za ratne zločine”.

Mr Sanja Petrović Todosijević (1977, Šabac), istraživač-saradnik, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd. Autor je monografije *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947–1954*, Beograd, 2008. Bavi se istorijom detinjstva, istorijom školstva i društvenom istorijom Srbije i Jugoslavije posle 1945.

Dr Radmila Radić (1958, Beograd), naučni savetnik, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd. Autor je više desetina studija i monografija: *Verom protiv vere*, Beograd, 1995; *Хиландар у државној политици Краљевине Србије и Југославије 1896–1970*, Beograd, 1998; *Држава и верске заједнице 1945–1970*, I–II, Beograd, 2002; *Живот у временима: Гаврило Дожвић (1881–1950)*, Beograd, 2006. Oblasti interesovanja: odnos države i verskih zajednica u 20. veku i istorije verskih zajednica, posebno Srpske pravoslavne crkve. Urednik je časopisa Instituta za noviju istoriju Srbije *Tokovi istorije*.

Mr Slobodan Selinić (1975, Bajina Bašta), istraživač-saradnik, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd. Magistrirao je 2004. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu na Katedri za istoriju Jugoslavije. Objavio je knjigu *Beograd 1960–1970, snabdevanje i ishrana*, Beograd, 2005. Autor je dvadesetak naučnih članaka. Proučava istoriju društva socijalističke Jugoslavije i Beograda i položaj Jugoslavije u hladnom ratu, pre svega jugoslovensko-čehoslovačke odnose 1945–1955.

Dr Šaul Šaj (Shaul Shay), profesor na Univerzitetu Bar Ilan i u Interdisciplinarnom centru Hercilija (Herzeliya). Dr Šaj je potpredsednik Saveta za nacionalnu bezbednost Izraela (National Security Council of Israel). Autor je i urednik 14 monografija. Najvažnije su: *Terror at the Command of the Imam*, 2000; *The Endless Jihad*, 2001; *The Globalization of Terror*, 2002; *The Shahids, Islam and the suicide attacks*, 2003; *The terror triangle of the Red Sea*, 2005; *The Axis of evil, Iran Hizballah and the Palestinian terror*, 2005; *The Islamic terror and the Balkans*, 2006; *The Islamic terror abductions in the Middle East*, 2007.

Mr Georgi Skalcojanis (George Skaltsogiannis, 1966), potpukovnik, Uprava za vojnu istoriju Generalštaba Vojske Grčke. Radi doktorat na Atinskom univerzitetu. Objavio je radove iz istorije grčkog građanskog rata, primene informatike i digitalizacije građe. Bavi se metodologijom istorije, digitalizacijom vojne istorije i proučava posleratnu grčku istoriju.

Dr Katarina Spehnjak (1954), viši naučni saradnik, Hrvatski institut za povijest, Zagreb. Diplomirala, magistrirala i doktorirala na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Istražuje političku i kulturnu istoriju Hrvatske nakon Drugoga svetskog rata. Vodi institutski projekat „Vlast i društvo: komunistički sustav u Hrvatskoj 1945–1990”. Objavila je knjige *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945–1952*, Zagreb, 2002. i *Britanski pogled na Hrvatsku 1945–1948*, Zagreb, 2006. i veći broj naučnih članaka u domaćim i stranim edicijama.

Dr Aleksandr Stikalin (Александр С. Стыкалин, 1962), Institut za slavistiku Ruske akademije nauka. Autor je više naučnih članaka, zbornika dokumenata i monografija: *Vengerskaja kultura v seredine XX v. (ot Horthy do Kadara)*, Moskva, 1991; *Gyorgy Lukacs – politik i mislitel*, Moskva, 2001; *Prervannaja revolucija. Vengerskij crisis 1956 goda i politika Moskvi*, Moskva, 2003.

Mr DMITAR Tasić (1973), istraživač-saradnik, Institut za strategijska istraživanja, Beograd. Magistrirao je 2006. na Katedri za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu na temi „Vojna uprava u Južnoj i Staroj Srbiji 1919/20”. Proučava istoriju Vojske Kraljevine Jugoslavije i socijalističke Jugoslavije i vojne i političke veze FNRJ sa zemljama Trećeg sveta.

Dr Milan Terzić (1960, Podgorica), Odeljenje za vojnu istoriju, Institut za strategijska istraživanja, Beograd. Objavio je knjige *Titova vještina vladanja (Maršal i maršalat 1943–1953)*, Podgorica, 2005. i *Tito i Nobelova nagrada za mir*, Podgorica, 2006. Bio je predsednik redakcijskog odbora zbornika dokumenata *Balkanski pakt 1953/54*, Beograd, 2005. Istražuje Drugi svetski rat (položaj Jugoslavije, uticaj međunarodnog faktora, unutrašnji sukobi, četnički pokret Dragoljuba Mihailovića, Jugoslovenska kraljevska vlada, partizanska diplomatija, savezničke misije, delatnost Josipa Broza Tita itd.) i posleratni period (pitanja kulturne politike, izgradnja Titovog kulta, Titov sistem rada i odlučivanja, položaj Jugoslavije u hladnom ratu).

Dr Nevenka Troha (1951), viši naučni saradnik, Institut za noviju istoriju, Ljubljana. Uz više desetina članaka autor je knjiga: *Politika slovensko-italijanskega bratstva (slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske kra-*

jine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe), Ljubljana, 1998. i *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama*, Ljubljana, 1999. Bavi se pitanjima vezanim za razvoj Julijske krajine i STT-a posle 1945. godine.

Mr Ondřej Vojtěhovský (Ondřej Vojtěchovský, 1977), asistent, Institut za svetsku istoriju Filozofskog fakulteta Karlovog univerziteta, Prag. Magistrirao je 2003. godine. Radi doktorat pod naslovom „Jugoslovenska informbiroovska emigracija u Čehoslovačkoj” i predaje opštu istoriju na Filozofskom fakultetu u Pragu. Autor je šest studija i većih članaka u češkim naučnim časopisima. Jedan je od autora monografije *Dějiny Srbska*, Praha, 2004. Bavi se istorijom južnoslovenskih zemalja u XIX i XX. veku, istorijom čehoslovačko-jugoslovenskih odnosa, istorijom Čehoslovačke u drugoj polovini XX veka i komunističkim pokretima u Evropi.

Mr Aleksandar Životić (1981), istraživač-saradnik, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd. Magistrirao 2007. godine na Katedri za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu na temi „Jugoslavija i Suecka kriza 1956–1957”. Objavio je petnaestak naučnih članaka i učestvovao na desetak domaćih i međunarodnih skupova u Srbiji, Engleskoj, Poljskoj i Bugarskoj. Proučava više tema vezanih za položaj Jugoslavije u hladnom ratu (odnos Jugoslavije prema bliskoistočnoj krizi, odnose između Jugoslavije i Informbiroa, posebno SSSR-a, Bugarske i Albanije).

UVODNA REČ

U pedesetim godinama XX veka spoljna politika Jugoslavije dobila je novu dimenziju, pred njom su otvoreni novi horizonti čijem je otvaranju i sama mnogo doprinela, značaj jugoslovenske države počeo je da prevazilazi regionalne okvire i postao je deo hladnoratovske podele sveta i otkrivanja, za nju do tada uglavnom nepoznatih, naroda i država. Spoljna politika Jugoslavije pedesetih godina značajno se razlikovala od politike vođene u drugoj polovini četrdesetih. Uzajamna prožimanja sa drugim narodima postala su sadržajnija i dublja nego do tada, mnogi narodi i države gledani su iz Beograda drugim očima nego koji mesec ili godinu ranije. U vizuru jugoslovenskih državnika, diplomata, novinara i javnosti ušli su čitavi novi kontinenti. Pred očima jugoslovenskih građana redali su se događaji i procesi koji su imali širi, evropski i svetski značaj: Korejski rat, normalizacija odnosa Jugoslavije i Istočnog bloka, proces destalinizacije, događaji u Poljskoj i Mađarskoj 1956. godine, rešavanje austrijskog pitanja, proces dekolonizacije, Bandunška konferencija, nastajanje pokreta nesvrstanih itd. Iz sveta, posebno zapadnog, jugoslovensko društvo je počelo da prima sve više uticaja. Sa druge strane, iz Jugoslavije su širena znanja, tehnologije i pogledi na svet i druge države, uglavnom one koje su nastojale da budu van domašaja velikih sila. Ako je istoriju odnosa Jugoslavije i mnogih država teško napisati za prvih pet godina posle rata, za šestu deceniju već postoji pregršt izvora, podataka, razgovora, putovanja, izveštaja, telegrama, depeša, novinskih tekstova, pogleda jednih na druge...

Svesni postojanja različitih ocena o periodu koji je predmet obrade ovog zbornika, kao i uopšte o socijalističkom periodu jugoslovenske istorije, ne želimo da se upuštamo u davanje konačnih sudova o njemu. Osnovni motiv koji nas je rukovodio pri donošenju odluke da znanja o spoljnoj politici Jugoslavije pedesetih godina pretočimo u zbornik radova bila je svest o značaju ovog perioda kako u jugoslovenskoj tako i u svetskoj istoriji, kao i mišljenje da se u našoj i stranoj historiografiji već pojavio dovoljan broj naučnih radova o ovoj temi. Uvereni smo da je proučavanje ove decenije, koja je bila decenija preoblikovanja i spoljne i unutrašnje politike zemlje, od velike važnosti za sagledavanje ukupne jugoslovenske i srpske istorije u periodu socijalizma. Iz takvog uverenja proizašao je i zbornik radova *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, koji je deo projekta Instituta za noviju istoriju Srbije „Srbija i Jugoslavija”. Time je nastavljena

dosadašnja praksa našeg instituta da rezultate rada na projektima objavljuje u tematskim zbornicima radova (*Pisati istoriju Jugoslavije, Srbi i Jugoslavija, država, društvo, politika*, zbornik radova o 1968. godini itd.).

Pokušavajući da hronološki odredimo pojam „pedesetih godina” u jugoslovenskoj spoljnoj politici zaključili smo da je to period od 1950. do 1961. godine. U opredeljivanju za 1950. vodilo nas je saznanje da je kraj 1949. i početak 1950. označio i konačan raskid Jugoslavije za SSSR-om i zemljama sovjetskog bloka. Prekid svake saradnje sa ovim zemljama i uzajamno proterivanje diplomata krajem 1949. označili su kraj jednog poglavlja u jugoslovenskoj spoljnopolitičkoj orijentaciji, kraj koji je početak imao u sukobu Jugoslavije i Informbiroa (SSSR-a) 1948. godine. Za 1961. opredelili smo se polazeći od mišljenja da je Konferencija nesvrstanih održana te godine u Beogradu označila kraj procesa preoblikovanja spoljne politike Jugoslavije i otvorila novo poglavlje – vreme nesvrstanosti. Osim toga, za gornju hronološku granicu zbornika vezano je novo približavanje Jugoslavije i SSSR-a, udaljavanje od zapadnog sveta, kao i sukob SSSR-a i Kine.

U zborniku se nalaze 33 rada domaćih i stranih autora uz Predgovor prof. dr Ljubodraga Dimića. U tematskom strukturiranju zbornika rukovodili smo se stavom da je u godinama kada je blokovska podela sveta bila najmarkantnija odrednica istorije čovečanstva i kada se Jugoslavija isticala upravo kreiranjem politike nesvrstavanja uz blokove, značaj odnosa Jugoslavije sa Zapadom i Istokom, kao i zemljama van blokovske podele dovoljno veliki da svaka od ove tri teme zaslužuje po jedno posebno poglavlje. Njima smo dodali i poglavlje o odnosima Jugoslavije i Balkanskog pakta, jer je ovaj pakt u jednom periodu obeležio spoljnopolitičku orijentaciju Jugoslavije. Korišćenje do sada u našoj nauci nepoznatih ili neiskorišćenih izvora iz sovjetskih (ruskih), britanskih, izraelskih, finskih, čeških, bugarskih arhiva u velikom broju radova u zborniku, posebno stranih autora, smatramo dragocenim dodatkom dosadašnjim znanjima naše istoriografije o spoljnopolitičkom pozicioniranju Jugoslavije pedesetih godina, o odnosima sa drugim državama, pogledima drugih država na jugoslovensku državu, vlast, društvo, politiku itd. Istovremeno, značajna je i činjenica da su radovi domaćih autora uglavnom čvrsto oslonjeni na primarne istorijske izvore koji se nalaze u domaćim arhivima čije bogatstvo za proučavanje spoljne politike jugoslovenske države i dalje značajno premašuje njihovu istraženost i iskorišćenost.

Redakcija zbornika je nastojala da u njegovo pisanje uključi sve naučnike koji istražuju teme od značaja za spoljnu politiku Jugoslavije pedesetih godina, ali se u tome nije moglo sasvim uspeti. To je samo jedan od razloga zbog koga u zborniku nema radova o nekim značajnim pitanjima spoljne politike Jugoslavije tog vremena. Odnos Jugoslavije prema nekim velikim svetskim događajima kao što je rat u Koreji ili sa nekim državama kao što je Poljska zato je ostao bez posebnih radova. Svesna ovih, kao i postojanja drugih mana zbornika, Redakcija ga pre-

daje na ocenu naučnoj i široj javnosti otvorena za stručni dijalog, sugestije, kritike i primedbe smatrajući ih za dobrodošle i poželjne. Ovo tim pre što nameravamo da u narednim godinama, verovatno u formi novih zbornika, proširimo i produbimo izučavanje spoljne politike jugoslovenske države zakoračivanjem u kasnije decenije njene socijalističke istorije, pre svega u šezdesete godine dvadesetog veka.

Na kraju, Redakcija iskazuje veliku zahvalnost svim autorima tekstova u zborniku na saradnji i razumevanju, kao i direktoru Instituta za noviju istoriju Srbije dr Momčilu Mitroviću i rukovodiocu projekta Instituta dr Momčilu Isiću na razumevanju za potrebu objavljivanja ovakvog zbornika i podršci u tom poslu.

U Beogradu,
novembra 2007. godine

Redakcija zbornika

PREDGOVOR

ISTORIOGRAFSKI PUTOKAZI

Istoriografsko nasleđe o spoljnoj politici Jugoslavije
u hladnom ratu

Ljubodrag Dimić

U srpsku i jugoslovensku istoriografiju zakoračuje nova generacija istoričara. Ubeđena je, kao i sve prethodne, da će dosegnuti one stručne visine sa kojih se vidi „kako svetlost praskozorja pobeđuje tamu”. Zaželimo joj dobrodošlicu. Ukažimo joj poverenje. Podržimo njena interesovanja za nove teme, pitanja i probleme. Združimo njene stvaralačke energije sa onima koje sami ulažemo pokušavajući da saznamo prošlost. Pomozimo joj da što pre idejama svoga vremena i osobenim senzibilitetom obogati istoriografiju, koja je plodotvorna jedino ukoliko predstavlja „vrenje svesti” više generacija istoričara koji stvaraju u jednoj kulturi. Podelimo sa njom postojeće znanje, iskustvo, zabrinutost i odgovornost za struku koja je permanentno pod udarom vannaučnog. Skrenimo joj pažnju na greške koje smo sami činili i istraživačke rukavce čija pretraga nije donela željene rezultate. Pokažimo sopstvenu spremnost da, upuštajući se u nova istraživanja, na marginama nekada napisanog, ispišemo stranice vlastitih stručnih zabluda. Ohrabrimo je na kritičko preispitivanje postojećeg istoriografskog nasleđa, nika-ko na njegovo odbacivanje. Oslobodimo one koji dolaze, ali i sebe, svake primisli da istorija, onakva kako se nekada shvatala, može biti „obrazac” koji važi i danas. Odgovorimo, zajedno, na izazove koje pritisak novih saznanja i sve proživljeno upućuju istoričarima profesionalno zainteresovanim za savremenu epohu. Obavežimo je na stručni dijalog sa neistomišljenicima, dijalog bez predubedenja i strasti koje mute misao, dijalog koji možda mi nismo uspeli da povedemo unutar jugoslovenske istoriografije. Razgorimo polemiku u kojoj će jedini autoritet biti „autoritet znanja”. Udružimo snage u cilju da naučno znanje definitivno obesmisli uvek zavodljive, lažne i pogubne mitologije. Priznajmo da nemamo valjani

alibi za sve ono što istoričari savremene istorije sa ovih prostora nisu istražili, napisali, racionalno objasnili i saopštili i zatražimo pomoć. Identifikujmo istoriografske pokušaje motivisane željom da se što više istraži, sagleda, razume, objasni i krenimo tim putem. Otpočnimo, zajedno, istraživanje „zapuštenih tema” savremene istorije i potrudimo se da prilikom njihove obrade stručna preciznost odnese prevagu nad relativizacijama pojava, kritička analiza poništi postojeća ideološka predubedenja, znanje trijumfuje nad „tumačenjima” koja izriče dnevna politika i „istinama” koje nameću centri društvene moći. Rasvetlimo onima koji zakoračuju u našu nauku „istoriografske putokaze” koje smo mi uočili i koji su nama pomogli da u prošlosti „ne zalutamo” a koje su, zarad onih što dolaze, „pobole” ranije generacije istoričara. Podsetimo ih na stručni put koji su prevalili oni koji su prethodili nama, kojim mi idemo i kojim ćemo, od sada, neko vreme, ići zajedno.

* * *

Istoriografija o spoljnoj politici Jugoslavije u godinama hladnog rata, koju su ispisivali srpski i jugoslovenski istoričari, razvijala se u više faza. Određivali su ih društveni uslovi u kojima se istraživalo i pisalo o prošlosti, dostupnost istorijskih izvora, otvorenost saznanja, stručna spremnost i senzibilitet generacija istoričara. Ideološke i političke okolnosti decenijama nisu pogodovale saznavanju prirode odnosa koje je Jugoslavija izgrađivala sa susedima, velikim silama, zemljama „trećeg sveta”. Prednost je davana „tumačenjima” koja su nudili političari i državna propaganda. Sistematskih istraživanja gotovo da i nije bilo. O istoriji, posebno onoj savremenoj i politički „osetljivoj”, pisano je bez istorijskih izvora, uz „oslon” na zvanične stavove Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), političke spise i govore partijskih vođa i uvek subjektivna sećanja. Istorijska svest o prošlosti i savremenosti građena je na političkim zaključcima. Zagledani, danas, u istoriografsku produkciju nastalu u prethodnim decenijama primećujemo da je „prepunu belina” ali i uočavamo da je „prevalila” dug put od tvrdnje, kao oblika ideološkog mišljenja, ka znanju, koje nikada nije konačno. O tome koliko srpsko i jugoslovensko društvo malo zna o istoriji spoljne politike jugoslovenske države u prelomnim godinama „hladnog rata” možda bi upečatljivije od svega govorio popisnik tema o kojima istoričari nisu hteli ili nisu smeli da pišu.

Jugoslovenski komunistički pokret imao je izgrađenu svest „da stoji uz bok” SKPb-u kao najznačajniji faktor u evropskim komunističkim okvirima. Verovala je da predstavlja najdoslednijeg antiimperijalističkog eksponenta prema Zapadu. Sebe je smatrao zaslužnim za izvođenje autentične revolucije. Bio je ubeđen da predstavlja „revolucionarni centar za Balkan”. Te predstave su našle najdirektniji odraz i u njegovim tumačenjima prošlosti i savremenosti. Tome treba dodati i ideološko nasleđe KPJ u kome su bila prisutna brojna opterećenja kada

je u pitanju pogled na prošlost.¹ Ovenčan slavom pobjednika u ratu, komunistički pokret u Jugoslaviji bio je ubeđen da istoriju „pravi u hodu” i da jedini ima pravo da je tumači.

Pogled na izučavanje savremene istorije, pa tako i onog njenog dela koji se ticao spoljne politike jugoslovenske države, umnogome su oblikovale konkretne političke i istorijske okolnosti. Na granicama jugoslovenske države, u regionalnim okvirima, odigravala se svetska istorija. Aprila 1945. godine Tito je u Moskvi potpisao Ugovor o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i posleratnoj saradnji između SSSR-a i Jugoslavije. Navedeni diplomatski akt suštinski je značio diplomatsko priznanje Jugoslavije i jasno je definisao međunarodnu orijentaciju zemlje u vremenu obeleženom raspadom ratne koalicije pobjednika. Sukob oko Trsta i severozapadnih granica Jugoslavije, u kome je Zapad, svojom spremnošću da vojno interveniše, gotovo prekoračio granice novog rata, mobilisao je vojne, političke, ekonomske i propagandne potencijale cele zemlje. Sukob je prevazilazio okvire bilateralnog spora Jugoslavije i Italije i bio jedno od žarišta hladnog rata. U isto vreme građanski rat u Grčkoj je „otvorio” ozbiljnu krizu i na južnim granicama. Mesto Grčke, jedine balkanske države koja je ostala van „sovjetskog ideološkog lagera”, u američkim i britanskim planovima zaustavljanja širenja komunizma na obalama Mediterana, direktno ju je dovodilo u konflikt sa Jugoslavijom i njenim stremljenjima. Opsadno stanje na severozapadnim i južnim granicama zemlje, česte povrede graničnog prostora i vazdušnog suvereniteta, propagandna kampanja, oružani incidenti, pojačana delatnost emigracije, instrumentalizacija ratnih zločinaca, antikomunistička histerija u kojoj je zatraženo bacanje atomske bombe na Beograd, upečatljivo su govorili o stepenu u kome je i Jugoslavija bila najdirektnije uključena u sukob dojučerašnjih ratnih saveznika, a samim tim i opredeljena. Otuda ne čudi što je već sredinom 1945, dve godine pre Andreja Ždanova i njegovog čuvenog govora na

¹ Na neka od njih posebno ukazujemo:

- Nasuprot istorijskom (naučnom) metodu u izučavanju istorije ozvaničen je metod „marksizma lenjinizma”. Za KPJ je to bio, kako su govorili njeni najviši funkcioneri, „metod proveren od stotomilionskih masa”, metod koji je istovremeno i „ideologija radničke klase”. Zamena istorijskog metoda metodom „marksizma-lenjinizma” ostavila je decenijski trag u istoriografiji koja se bavila savremenom istorijom.
- Odnos komunističkog pokreta prema tradiciji takođe je uticao na formiranje pogleda na prošlost. U skladu sa interesima Partije i revolucije prošlost je bilo dozvoljeno „menjati”, „uprosćavati”, „prerađivati”, „obogaćivati” idejnim tendencijama i partijnošću. Politički i ideološki sadržaji su, u ime budućnosti, potiskivani iz istorijske svesti savremenika, zabranjivani, zaboravljani, potirani, menjani.
- U bavljenju prošlošću KPJ je nasuprot istoričaru sa razvijenom stručnom samosvešću prednost dala partijskim kadrovima. U pitanju su bili ljudi koji „razumeju partijsku liniju” u svim oblastima društvenog života pa i u istoriografiji. Kadrovi su posao „istoričara” doživljavali kao bilo koji zadatak koji bi im KPJ poverila.
- Iz činjenice da je istorijska svest bitna komponenta društvene svesti proizlazilo je da se oni koji žele da utiču na društvo ne mogu odreći uticaja na njegove predstave o prošlosti. Otuda je na istoriografiju KPJ gledala sa pozicija praktične politike i istorijskog trenutka.

osnivačkom kongresu Informacionog biroa (septembar 1947. godine), Edvard Kardelj izneo viđenje jugoslovenskih komunista po kome je na završetku rata „počela pregupacija snaga” unutar koalicije pobednika i postavljeno pitanje „ko će iz ovog rata izaći jači i ko će uređivati svet”. Jugoslovenski komunisti su smatrali da „reakcija teži da ojača svoje pozicije, a da izoluje i oslabi pozicije Sovjetskog Saveza”. Suprotnosti između Sovjetskog Saveza i „naprednih revolucionarnih zemalja” na jednoj strani i „imperijalističkih snaga” predvođenih SAD-om i Velikom Britanijom svrstavale su, po njemu, sve zemlje sveta u dva nepomirljiva tabora.² Ovaj politički stav obavezivao je sve one koji su prvih posleratnih godina pisali o spoljnoj politici Jugoslavije i posleratnom svetu.

U tom vremenu (1945–1948) društvenu svest u Jugoslaviji, kada su u pitanju teme vezane za savremenost i spoljnopoličku orijentaciju u posleratnom svetu, dominantno je oblikovala sovjetska prevodna literatura. Govori, članci, ekspozeci istaknutih predstavnika sovjetske države i komunističkog pokreta (J. V. Staljin, V. M. Molotov, A. A. Ždanov, M. I. Kalinjin, A. J. Višinski...) razjašnjavali su „međunarodnu situaciju”. Štampani u velikim tiražima, ti su radovi imali instruktivni i obavezujući karakter. Partijski agit-prop aparati su prevodili brošure koje govore „o krizi buržoaskog društva”, „američkoj demokratiji bez maske”, „međunarodnim kartelima i njihovim agenturama”, „borbi progresivnih snaga u svetu protiv reakcije i imperijalizma”. Veličana je moć sovjetske države, naglašavane prednosti sovjetske ideologije, afirmisane vrednosti komunističkog morala u rešavanju međunarodnih kriza koje je porodilo Drugi svetski rat. Čitave serije knjiga bile su posvećene „društvenom preporodu” u „Novoj Albaniji”, „Novoj Bugarskoj”, „Novoj Rumuniji”, „Novoj Poljskoj” i ostalim zemljama „narodne demokratije”. Jedna od stalnih tema bile su revolucionarne promene i pokreti u svetu, borba protiv kolonijalizma, zalaganje SSSR-a za mir. Vidno mesto imala je i liuteratura o revoluciji u Kini, brošure o anticolonijalnim i nacionalno-oslobodilačkim pokretima u Indiji, Indoneziji, Vjetnamu, demilitarizaciji Nemačke, pitanju Austrije, građanskom ratu u Grčkoj, fašističkoj prirodi degolizma, međunarodnim odnosima na „arapskom istoku”. U brojnim prevedenim brošurama objašnjavani su konflikti unutar zapadnih društava, „logika” i interesi kapitala, politika „ekspanzionizma”, postojanje „interesnih sfera” i vojnih paktova. „Razobličavana” je spoljna politika Velike Britanije, SAD-a i Vatikana, objašnjavani ciljevi „međunarodne reakcije”, pežorativno pisano o „društvenim vrednostima” i načinu života na Zapadu. Sugestivno je ponavljano da u međunarodnoj politici postoji permanentna „borba dvaju pravaca” od kojih je „progresivni” zastupao SSSR a „reakcionarni” zemlje Zapada.³ Smisao tog tipa

² Citirano prema: B. Petranović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948*, Beograd, 1994, str. 24.

³ Evo nekih od navedenih prevoda štampanih u periodu 1945–1948: S. J. Belinnkov, *Grčka u kandžama reakcije*, Beograd, 1947; A. Đakov, *Međunarodni karteli i njihove agenture*, Ljubljana,

literature nije bio u istraživanju i saznavanju protivurečnosti društvenog razvoja, već u propagandnom nametanju ključnih stavova zvanične sovjetske politike. Stavova koji su, istovremeno, oblikovali osnovna polazišta jugoslovenske spoljne politike i svest jugoslovenskih komunista. U pitanju je bila politika i propaganda, nikako ne nauka. Danas taj tip literature, za istoričare, predstavlja važan izvor o vremenu u kome je nastala, ubeđenjima koja je afirmisala i uticaju koji je vršila.

Prevodi sovjetske literature imali su direktivni karakter. U njima su bile sadržane osnovne instrukcije i smernice koje su obavezivale domaće pisce. Među njima su, podjednako kao i u sovjetskoj prevodnoj literaturi, ključno mesto imali ljudi politike. Štampani su govori Josipa Broza Tita o spoljnoj politici Jugoslavije i zadacima internacionalizma. E. Kardelj je pisao o „istorijskom mestu” nove Jugoslavije, izboru „puta” pred kojim stoje mali narodi jugoistočne Evrope, osnovnim pitanjima „međunarodnog razvitka”. Događaje u Grčkoj objašnjavao je istaknuti član CK KPJ S. V. Tempo i jedan od vodećih jugoslovenskih diplomata A. Bebler. Zvaničan stav o pitanju Trsta, Gorice i Koruške prezentovao je E. Kardelj. General O. Krajačić je govorio o demilitarizaciji Nemačke. Španski borac i član CK KPJ V. Vlahović iznosio je stavove o planovima američkih imperijalista „za svetskim gospodstvom i obnovom fašizma”. M. Đilas i E. Kardelj su pisali divinizirajuće tekstove o J. V. Staljinu. Jedan od partijskih ideologa B. Zihher je komparirao spoljnu politiku „stare” i „nove” Jugoslavije. „Istoriografska slika” savremenosti bila je, suštinski, određena političkim stavovima KPJ i njenih vođa. Primetno je da stavove i ocene o jugoslovenskoj spoljnoj politici, tih godina, eksplicitno iznose samo Josip Broz Tito i Edvard Kardelj. Ostali pisci su bili primorani da „izobilje tema” za svoj rad, kako je govorio vodeći hrvatski

1945; Lesnov, *Nova Albanija*, Skoplje, 1946; *O Novoj Bugarskoj*, Beograd, 1945; Minev, *Devolizacija – francuski oblik fašizma*, Beograd, 1946; Zvonov, *Sovjetska ideologija i njena preimućstva nad buržoaskom ideologijom*, Beograd, 1945; A. A. Guber, *Kriza kolonijalnog sistema posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 1947; A. A. Guber, *Nacionalnooslobodilački pokret u Indoneziji*, Beograd, 1946; V. Bušević, *Borba Indije za Nezavisnost*, Beograd, 1947; Harlamov, *Ekspanzionizam u posleratnoj politici Engleske i Amerike*, Beograd, 1946; E. Hmeljnickaja, *O izvesnim tendencijama poslovne podele interesnih sfera uticaja između kapitalističkih zemalja*, Beograd, 1947; A. Leonid, *Šta se krije iza planova o podeli Nemačke*, Zagreb, 1947; V. B. Luckij, *Liga arapskih država*, Beograd, 1947; P. V. Milogradov, *Arapski istok u međunarodnim odnosima*, Beograd, 1947; D. Monin, *O borbi dvaju pravaca u međunarodnoj politici*, Zagreb, 1948; *O Nemačkoj*, Beograd, 1947; *O slovenstvu*, Beograd, 1947; F. N. Oleščuk, *Snage demokratije i progresa u borbi protiv reakcije*, Zagreb, 1947; I. Tajgin, *Engleska i SAD*, Zagreb, 1947; I. Tajgin, *Engleska i Francuska*, Zagreb, 1947; I. Lemli, *Spoljna politika Engleske u poratnom periodu*, Sarajevo, 1948; I. Lemni, *Spoljna politika SAD u savremenoj etapi*, Sarajevo, 1948; D. Petrov, *O politici Vatikana*, Zagreb, 1947; M. Melnikov, *Vatikan i problemi posleratne izgradnje*, Zagreb, 1946; N. L. Rubinštejn, *Trideset godina sovjetske spoljne politike*, Beograd, 1947; J. Semjonov, *Geopolitičko „obrazloženje” američkog ekspanzionizma*, Beograd, 1948; K. Velikanov, *Američki monopoli i vanjska politika SAD*, Zagreb, 1947; M. Galaktionov, *Porast militarizma u SAD*, Zagreb, 1947; Z. I. Semjonovič, *Britanska imperija posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 1946. i drugi.

političar V. Bakarić, traže na „velikom planu političkih govora” vodećih partijskih funkcionera. Tako se rad „istoričara” i ostalih pisaca iscrpljivao u deskripciji, citiranjima, ponavljanju već iznetih „zaključaka” i „ocena”, „razrađivanju” onoga što su političari već rekli.

O spoljnoj politici Jugoslavije pisano je posredno, kroz propagandno „osvetljavanje” konkretnih pitanja poput graničnih sporova (Trst, Koruška), položaja slovenačke nacionalne manjine (Italija i Austrija), pitanja izbeglica (Grčka), uspostavljanja bratskih odnosa sa narodima čije zemlje pripadaju krugu „narodnih demokratija” (Albanija, Bugarska, Rumunija, Mađarska), veličanje SSSR-a i njegove uloge u svetu, zanimanje za sudbinu revolucionarnih i antikolonijalnih pokreta. Istoriografska slika koja tako nastaje mozaična je. Ona ne pokazuje spoljnu politiku jugoslovenske države jer ona samostalno, suštinski u tim godinama gotovo i ne postoji (svako samostalno vođenje spoljne politike i Moskva smatra spoljnopolitičkim „iskakanjem”) već, pre svega, „markira” prostore interesovanja i prezentuje generalna politička viđenja karakteristična za Sovjetski Savez i zemlje „narodnih demokratija”. U brošurama posvećenim ključnim temama savremenosti, poput pitanja Trsta, statusa Austrije i stanja u Koruškoj, demilitarizacije Nemačke, građanskog rata u Grčkoj, spoljne politike velikih sika, dešavanja u Aziji, Africi i Južnoj Americi i drugo, ponavljani su stavovi i podaci već saopšteni u prevodnoj literaturi i ideje iznete u govorima političara. Veličana je misija SSSR-a u posleratnom svetu i istican njen „globalni, svetsko-istorijski karakter”.⁴ Znanja koja su posedovali istoričari upotrebljavana

⁴ Evo nekih od naslova štampanih u prvim posleratnim godinama: J. B. Tito, *Ekspoze predsednika Savezne vlade, maršala J. B. Tita o vanjskoj politici FNRJ*, Zagreb, 1946; J. B. Tito, *Ekspoze o vanjskoj politici FNRJ*; A. Ranković, *Ekspoze o unutarnjoj politici*, Zagreb, 1947; J. B. Tito, *O odnosima između socijalističkih zemalja*, Beograd, 1949; B. Zihlerl, *Dve spoljne politike*, N. Sad, 1945; Berce Lojze, *Budućnost Trsta u svetlu njegove prošlosti. Tragedija jedne luke i jednog naroda pod Italijom*, Beograd, 1946; A. Hribar, *Talijanska politika i pitanje Trsta*, Zagreb, 1945; E. Kardelj, *Istra, Trst, Gorica*, Ljubljana, 1945; E. Kardelj, *Odgovor na nekoliko pitanja o položaju Trsta, Istre i Slovenačkog primorja*, Beograd, 1945; E. Kardelj..., *Naša argumentacija. Načelne primjedbe u pitanju Trsta*, Zagreb, 1946; M. Joka, *Vjetnam – demokratska republika u istočnoj Aziji*, Beograd, 1948; P. Stanojević, *Borba demokratskih snaga Italije protiv reakcije i imperijalizma*, Beograd, 1948; S. Stoilković, *Nova Bugarska na putu demokratije*, Beograd, s. a.; A. Belić, *Julijska krajina*, Beograd, 1946; A. Bebler, *Za pravedne granice Nove Jugoslavije. Govori i izjave o Trstu, Juljskoj Krajini i Slovenačkoj Koruškoj*, Beograd, 1949; *Bratstvo naroda Jugoslavije i Bugarske*, Sarajevo, 1947; *Jugoslovensko-Rumunsko prijateljstvo*, Sarajevo, 1947; J. Dolenc, *Slovenačka Koruška i Pariski diktat*, Beograd, 1948; B. Grafenauer, *Ethnic Condition in Caranthis*, Ljubljana, 1946; M. Petrović, *Borba za oslobođenje Koruške*, Beograd, 1948; F. Zwiter, *To Destroy Nazism or to Reward it? An Aspect of the Question of Slovene Caranthis*, Beograd, 1947; A. Bebler, *Strana intervencija u Grčkoj*, Zagreb, 1949; E. Kardelj, *Zabeleške o nekim pitanjima međunarodnog razvitka*, Zagreb, 1948; E. Kardelj, *Spoljna politika Jugoslavije*, Beograd, 1949; M. Pijade, *O balkanskoj federaciji*, Skoplje, 1949; M. Minić, *O pooštavanju političke reakcije u kapitalističkim zemljama*, Zagreb, 1947; M. Petrović, *Austrijsko pitanje*, Beograd, 1947; M. Petrović, *Ko čini međunarodnu reakciju*, Beograd, 1947; D. Timotijević, *Palestina, britanski vojni logor na Bliskom Istoku*, Beograd, 1947; V. Vlahović, *Planovi američkih imperijalista za svetskim gospodstvom i obnovom fašizma*, Beograd, 1948.

su, tih prvih posleratnih godina, jedino u formulisanju politike prema Trstu i Koruškoj.⁵ Jezik istorijskog iskaza zamenjen je jezikom dnevne politike i propagande. Politički govori i referati partijskih vođa bili su jedini istorijski izvori dostupni istoričaru ili onome ko se predstavljao kao „istoričar”. Ostala dokumentacija bila je pod nadzorom partijskih, vojnih, policijskih i državnih ustanova i nije bila dostupna.

* * *

Pedesete godine XX veka bile su ispunjene protivurečnostima. Sukob sa Sovjetskim Savezom i zemljama koje su „izgrađivale socijalizam” za dugi niz godina odredio je unutrašnjopolitičku i spoljnopolitičku poziciju Jugoslavije. Vojne provokacije, teroristički akti i sabotaze, ekonomska blokada, propagandni pritisak, ideološke i političke podele, opšti strah i nesigurnost jačali su uticaj državnog represivnog aparata. Sukob sa Informacionim biroom obeležio je čitavu generaciju jugoslovenskih komunista, razotkrio prirodu staljinizma, podstakao emancipativne procese u brojnim sferama društvenog života, ali i aktivirao staljinističke potencijale unutar KPJ i porodio masovnu represiju nad neistomišljenicima. Do juče organizaciono postavljena na uzoru sovjetske države, svojom voljom uklopljena u interese i planove sovjetske politike, ideološki potčinjena Moskvi, ekonomski vezana za Sovjetski Savez i zemlje narodne demokratije, Jugoslavija je, nakon raskida, bila prinuđena da „bira svoj put”. Pritisak SSSR-a i zemalja „lagera”, koji je u jednom trenutku pretio da preraste u otvoreni oružani sukob (1950–1951), i krajnje nezavidna ekonomska i socijalna situacija izazvana ekonomskom blokadom, nerodnim godinama, glađu, velikim izdvajanjima za odbranu zemlje, primorali su Jugoslaviju da „umiri” svoju politiku i približi se Zapadu. Bio je to, po procenama jugoslovenskog državnog i partijskog vrha, jedini način da se opstane. Ipak to, svakako, za jugoslovensko komunističko vođstvo nije bila željena alternativa. Obrisu novog i trajnijeg spoljnopolitičkog kursa Jugoslavije počeli su se nazirati iz stavova koje su njeni diplomatski predstavnici zauzimali u Organizaciji ujedinjenih nacija. Nastupi jugoslovenskih diplomata, u početku prevashodno određeni velikim stepenom napetosti koju je provocirao sukob sa zemljama Informacionog biroa, tokom trajanja Korejskog rata nadograđeni su nizom principijalnih stavova opštijeg karaktera. Staljinova smrt probudila je, na trenutak, kod jugoslovenskih komunista nadu i iznedrila strah od pomirenja. Ali, kako je vreme pokazalo, taj događaj nije mogao da izmiri dve, u mnogo čemu, suprotne koncepcije o saradnji

⁵ Da bi bio ojačan politički stav Jugoslavije, korišćene su usluge istagnutih naučnika – filologa A. Belića, istoričara V. Novaka, F. Zwittera, A. Melika, B. Grafenauera, ekonomskog istoričara M. Mirkovića, vojnog istoričara P. Skoka i drugih. Posebno navodimo dva naslova koja su okupila značajan broj intelektualaca: *Naša argumentacija*, Zagreb, 1946; *Oko Trsta*, Beograd, 1945.

komunističkih partija i socijalističkih zemalja. Proces pomirenja i stečenog poverenja, koji je začeo tajnom prepiskom Hruščova i Tita (1954) a okončan njihovim susretima i potpisivanjem Beogradske (1955) i Moskovske (1956), deklaracije, događaji u Mađarskoj (1956) pretočili su u obostrano razočaranje. Na drugoj strani Tita je opterećivala i jednostrana saradnja sa Zapadom koja je, i pored toga što nije bila „uslovljena određenim političkim koncesijama”, podrazumevala liberalizaciju ekonomije, promenu koncepta društvenog razvoja, preorijentaciju industrije, postepeno uključivanje u zapadni vojni savez i gubitak samostalne spoljne politike, smanjenje uloge SKJ, neminovno napuštanje osnovnih načela socijalizma. Iznalaženje političke alternative i uobličavanje nove spoljnopolitičke orijentacije suštinski je značilo izmicanje iz „neprijatnog zagrlja”, podjednako Istoka koliko i Zapada. Jednu etapu u tom procesu činilo je i približavanje balkanskim susedima Grčkoj i Turskoj i formiranje Balkanskog pakta. Udaljavanje od Zapada ubrzala je i kriza oko Trsta koja je kulminirala tokom 1954. godine. Uporedo sa tim sazrela je i svest da svetski sukob zemalja svrstanih u blokove opredeljuje druge države za politiku neutralnosti. Otuda se na spoljnopolitičkom planu Jugoslavija počela aktivno zalagati za odbranu mira, primenu miroljubivih sredstava u rešavanju međunarodnih sporova, odbacivanje politike sile, interesnih sfera i svakog hegemonizma. Putovanje Josipa Broza Tita u Indiju i Burmu označilo je onaj trenutak u kome je, definitivno, uspostavljena podjednaka distanca prema Istoku i Zapadu i shvaćen „značaj sveta” koji se rađa i postoji mimo „lagera”, kolonijalne Evrope, sučeljenih super-sila. Takvi stavovi približili su Jugoslaviju Indiji, Burmi, Egiptu, Indoneziji i značili „otvaranje” nove spoljnopolitičke perspektive. Svaka promena političkog kursa nalazila je svoj odraz u postojećoj historiografskoj literaturi. Na posleratnu stvarnost, obeleženu sukobima velikih sila, počelo se gledati iz novog ugla. Naravno, opet politički jasno određenog i kontrolisanog.

Sukob sa Informacionim biroom povećao je „društvenu korisnost” istoriografije i inicirao promene u njoj. Sukob je, na jednoj strani, otvorio mogućnost preispitivanja sopstvene prakse, ali i prouzrokovao pojavu „velikog straha” koji je paralisao svako slobodnije izražavanje mišljenja. Optužbe koje su stizale iz Sovjetskog Saveza i zemalja narodne demokratije KPJ je nastojala da obesmisli upotrebom „argumenata istorije”. Politički izveštaj koji je na V kongresu KPJ podneo Josip Broz Tito i kongresne rezolucije posredno su odredili konceptualni okvir u kome se istoriografija razvijala, teme o kojima je pisala, način na koji je pristupala prošlosti, jezik kojim je govorila. Ipak, uz obavezujuće stavove iznete u referatu Josipa Broza Tita, sazrela je svest da prošlost ne treba samo „objašnjavati” već prevashodno „izučavati” da bi se razumela stvarnost. Kongresne rezolucije tražile su od istoričara „sistematski rad” na izučavanju istorije KPJ, radničkog pokreta, narodnooslobodilačke borbe i problematike izgradnje socijalizma kod nas. Taj rad je trebalo shvatiti kao „jedan od najvažnijih preduslova ideološkog obrazovanja partijskih kadrova i vaspitanja masa u duhu socijali-

zma”.⁶ Međunarodni odnosi, sukobi velikih sila, hladni rat i dalje su bile teme isključivo rezervisane za ljude politike, politikologe, pravnike, ekonomske pisce, publiciste. Ipak, mora se konstatovati da je deklarativni zahtev za „izučavanjem prošlosti”, u trenucima raskola unutar komunističkog sveta, dao priliku struci.

Jugoslovenska istoriografija se tokom 50-ih lagano oslobađala sovjetskog ideološkog uzora i uticaja. Sovjetska prevodna literatura je potisnuta radovima domaćih pisaca ali su tumačenja ostala ista. Jednim manjim delom, sovjetske prevode zamenila je „odabrana” prevodna literatura sa Zapada. Istoriografska produkcija najdirektnije je pratila spoljnopolički kurs zemlje. U ranim 50-im dominantno mesto zauzimao je sukob sa SSSR-om i zemljama narodne demokratije. Tim povodom štampani su neki od dokumenata koji svedoče o prirodi sukoba.⁷ Posebnu političku težinu imali su govori, referati, članci J. B. Tita, E. Kardelja, M. Đilasa u kojima su odbacivane optužbe Informbiroa.⁸ Na istom tragu, u izdanju partijskih i državnih agitaciono-propagandnih sekcija, štampane su knjige o „klevetničkoj kampanji” vlada istočnoevropskih zemalja.⁹ Iskustvo staljinizma kritički je vrednovano na primeru Istočne Nemačke, Čehoslovačke, Mađarske, Poljske.¹⁰ Ukazivano je na nastojanja staljinizma da pod pojmom „narodna demokracija” izvrši nivelaciju različitih istorijskih iskustava evropskih država. U cilju upoznavanja svetske javnosti štampane su „bele knjige” o agresivnim pritiscima kojima je Jugoslavija izložena.¹¹ Tokom vremena taj tip lite-

⁶ J. B. Tito, Politički izveštaj CK KPJ, V kongres KPJ, 21–28. jula 1948, Stenografske beleške, Beograd, 1949, str. 9–119; Rezolucija Petog kongresa KPJ, isto, str. 790–791.

⁷ *Pisma CK KPJ i pisma CK SKP(b)*, Beograd, 1948; *Dostojni odgovor. Note vlade FNRJ vladama informbirovskih zemalja*, Beograd, 1950; *Rezolucija Savezne narodne skupštine FNRJ*, Beograd, 1949; *Nota Vlade FNRJ Vladi Narodne Republike Rumunije*, Beograd, 1948; *Materijali na CK KPJ po povod optužbite na Informbiro*, Skoplje, 1948; *Izjava CK KPJ povodom Rezolucije informacionog biroa komunističkih partija o stanju u KPJ*, Beograd, 1948.

⁸ M. Đilas, *O agresivnom pritisku vlada sovjetskog bloka protiv Jugoslavije*, Beograd, 1951; E. Kardelj, *Jugoslavia's foreign policy*, Beograd, 1949; E. Kardelj, *Ekspoze o vanjskoj politici FNRJ na II redovnom zasjedanju Narodne skupštine*, Zagreb, 1951; M. Đilas, *Savremene teme*, Zagreb, 1951; M. Đilas, *Nova Jugoslavija u savremenom svetu*, Beograd, 1951; J. B. Tito, *Ekspoze o spoljnoj politici*, Beograd, 1954; J. B. Tito, *O aktuelnim pitanjima socijalizma i međunarodne saradnje*, Beograd, 1956.

⁹ *O neistinama i nepravednim optužbama protiv KPJ*, (Izabrani materijali), Beograd, 1948; *Odgovor tovarišču Červenkovu in drugim*, Ljubljana, 1948; *Jugoslavija u borbi za mir*, Ljubljana, 1951.

¹⁰ J. Levi, *Zločin protiv pravosuđa. O antijugoslovenskom i antidemokratskom budimpeštanskom procesu Rajku i ostalima*, Beograd, 1950; *O sofijskom procesu*, Beograd, 1950; M. Pijade, *Veliki majstori licemerja. Članci povodom budimpeštanskog procesa*, Beograd, 1949; M. Stilinović, *Sumrak u Pragu*, Zagreb, 1952; E. Šinko, *O sramoti besramnih ili spektakularno uskrснуće oca Escobara*, (Marginalija uz Budimpeštanski proces), Zagreb, 1947; *Zbornik članaka iz kineske, sovjetske i poljske štampe*, Beograd, 1957.

¹¹ *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Beograd, 1951; *O kontrarevolucionarnoj klevetničkoj kampanji protiv socijalističke Jugoslavije*, I, II, Beograd, 1949–1950; V. Dedić, *Jugoslovensko-albanski odnosi (1939–1948)*, Beograd, 1949; *Odgovori na članke Žen Min Zi Bao i Pravde*, Beograd, 1958.

rature zamenili su radovi posvećeni različitim putevima borbe za socijalizam, studiozne analize sovjetske spoljne i unutrašnje politike, kritički tekstovi o stanju u savremenom radničkom pokretu.¹² Sa pažnjom je praćen proces destalinizacije u Sovjetskom Savezu. Nova literatura je nastajala kao rezultat rada brojnih, još uvek pod budnim okom Partije organizovanih instituta za istoriju međunarodnog radničkog pokreta, međunarodnu privredu, društvene nauke, spoljnu trgovinu, ekonomiju. Ipak, treba napomenuti da je najveći broj istorijskih izvora o Jugoslaviji i sukobu između socijalističkih zemalja objavljen i postao dostupan baš u tom periodu. Taj korpus građe eksploatisali su decenijama isključivo propagandisti a onda su mu, u drugoj polovini 70-ih, pristupili i istoričari. Vrednosni sudovi o samom događaju ostali su gotovo isti. Put prevaljen od političkih govora i propagandnih tekstova do objavljivanja zrelih teorijskih radova, kritičke analize sovjetske stvarnosti i istorijske građe koja govori o različitim aspektima sukoba, nije bio formalan već suštinski.

Istoriografska literatura o Zapadu, prateći mene u spoljnoj politici Jugoslavije i sopstveno stručno sazrevanje u pristupu problemima savremenosti, takođe je prošla kroz više faza tokom 50-ih godina. Klatno istoriografskih tumačenja kretalo se od stavljanja znaka jednakosti između trenutne politike Zapada i fašizma, preko „razumevanja” razloga postojanja Atlanskog pakta, do uzdržane kritike politike koju zapadne zemlje vode. Posebna pažnja je posvećivana problemu Berlina i pitanju postojanja dve Nemačke.¹³ Razmatrana je priroda „degolizma”.¹⁴ Pisano je o britanskom i francuskom kolonijalizmu.¹⁵ Uočavan je značaj predsedničkih kampanja u SAD-u na vođenje spoljne politike, posmatrani fenomeni „rasizma” i „makartizma”. Veliku pažnju političara ali i ostalih pisaca, posebno u trenutku kada je kulminirala kriza oko Trsta, privlačila je politika Italije.¹⁶ Nakon prekida diplomatskih odnosa sa Vatikanom pojavila se literatura koja je njegovu politiku definisala kao „neofašističku”. Na nov način u odnosu na prethodnu deceniju vrednovan je učinak evropskih socijalista. Iz vojnog, ekonomskog i spoljnopolitičkog ugla analizirana je „uloga” Zapada u Korejskom ratu.

¹² J. Stanovnik, *Statistika u službi političke propagande*, Beograd 1959; V. Pantić, *Različiti putevi borbe za socijalizam*, Beograd 1959; P. Perović, *Savremeni međunarodni radnički pokret*, Beograd, 1959; M. Hadži-Vasilev, *Odnosi među socijalističkim zemljama i problemi mira*, Skoplje, 1950; *Spoljna politika Jugoslavije*, Beograd, 1958; M. Stojanović, *Posleratna borba za očuvanje nezavisnosti Jugoslavije i načela naše spoljne politike*, Beograd, 1957; D. Stojiljković, *Osnovni principi i socijalistički karakter spoljne politike Jugoslavije*, Beograd, 1959.

¹³ L. Davičo, *Dve Nemačke*, Beograd, 1957; J. Gustinčić, *O Berlinu danas*, Beograd, 1953, Z. Letica, *Ustanak u Istočnoj Nemačkoj*, Zagreb, 1953.

¹⁴ B. Pešić, *Kraj IV republike*, Beograd, 1958; S. Vilhar, *De Golle in Francija*, Ljubljana, 1959.

¹⁵ V. Nikolova, *Britanska kolonijalna politika*, Beograd, 1958; G. Radović, *Francuski kolonijalizam*, Beograd, 1959.

¹⁶ E. Kardelj, *Trst i jugoslovensko-italijanski odnosi*, Beograd, 1953; M. Bulajić, *Pitanje Trsta u svetlosti novih događaja*, Beograd, 1950; A. Vratuša, *Perspektive jugoslovensko-italijanske saradnje u okviru evropske politike*, Beograd, 1956; *Hronologija događaja oko Trsta*, Beograd, 1954; *Ugovor o Slobodnoj Teritoriji Trsta*, Beograd, 1954.

Postojala je zapitanost nad političkom sudbinom Evrope i razmatrani porobljeni njenog, eventualnog, ujedinjenja.¹⁷ Pažnja je posvećivana ekonomskom razvoju SAD-a i evropskih zemalja i funkcionisanju njihovih privreda. Analizirana je problematika razvoja spoljne trgovine i borba za tržišta u svetu (Evropa, Azija, Afrika, Južna Amerika). Jugoslovenski pisci su iskazivali zanimanje za američku i evropsku stvarnost i način života. Mnoštvom radova, nastalih iz pera pravnika i politikologa, afirmisana je uloga i delatnost Organizacije ujedinjenih nacija. Pisano je o „istorijskom učinku” Čerčila, Makartnija, Nagiba, Mosadika.

Istoriografska literatura je pratila aktivnost kolonijalnih sila. Početne informacije o događajima na Bliskom istoku, Levantu, Indiji, Indoneziji, Vijetnamu bile su natopljene ideologijom. Informacije koje je davala literatura bile su prevashodno političke i sugestivne. One u sebi sadrže kritiku konzervativnih režima koji se „ljuljaju” pod udarom ideja „slobode”, „socijalne pravde”, „rasne jednakosti”. Amoralnost ratova koje vode velike sile bila je u suprotnosti sa razumevanjem koje je postojalo za antikolonijalne pobune i revolucije.¹⁸

U drugoj polovini 50-ih, sa političkim približavanjem zemljama afro-azijskog prostora, na tom području su pozicionirane najbolje jugoslovenske diplomate, uspostavljena ozbiljna dopisnička služba koja prati štampu, literaturu i dešavanja u političkom, ekonomskom i kulturnom životu, formirani specijalizovani dokumentacioni centri pri ministarstvima i, na kraju, naučni instituti. Posledica takvog pristupa, koji je isključivao „mogućnost improvizacije”, bila je poznavanje istorijskog, precizno sagledavanje ekonomskog, razumevanje političkog. Iz tog šarolikog ali veoma dobro obaveštenog „kruga” u kome su, uz jasne političke stavove, diplomatska saznanja i propagandne prioritete, egzistirale brojne novinarske informacije, procene analitičara i zaključci iza kojih su stajali naučnici, ponikli su pisci prvih istoriografskih tekstova i knjiga o „trećem svetu”. Istoriografska literatura je dobila jednu novu dimenziju. Iz pera diplomata i vodećih jugoslovenskih novinara potekla su svedočanstva o Alžiru, radovi o prirodi „arapskog nacionalizma”, knjige o političkim promenama u Africi i Aziji, odnosu velikih sila prema malim državama afroazijskog prostora, ekonomskim problemima nerazvijenih zemalja i njihovom društvenom razvitku. Deo te literature donosio je i „izabrane” dokumente.¹⁹ Prostor koji percipira jugoslovenska

¹⁷ Z. Rajh, *Problemi ujedinjenja Evrope*, Beograd, 1959; V. Savić, *Kuda ide Evropa*, Beograd, 1954.

¹⁸ Pogledati radove J. Gustinčiča, J. Smolea, Z. Pečara, P. Dapčevića, V. Dedijera, Đ. Radenkovića, V. Arsenijevića, D. Čalića i drugih.

¹⁹ V. Arsenijević, *Današnja Severna Afrika*, Beograd, 1958; Z. Pečar, *Alžir u plamenu*, Beograd, 1959; Z. Pečar, *Buđenje Arapa*, Beograd 1958; Đ. Radenković, *Požar na severu Afrike*, Beograd, 1955; J. Smole, *Probuđena Afrika*, Beograd, 1956; S. Dapčević, *Političke promene u Aziji posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 1958; K. Hadži-Vasilev, *Problemi nacionalne nezavisnosti u savremenom svetu*, Beograd, 1959; I. Mihovilović, *Bura nad Persijom*, Beograd, 1951; M. Milenković, *Afrika i velike sile*, Beograd, 1958; Z. Pečar, *Šta se dešava na Srednjem Istoku*, Beograd, 1957; J. Smole, *Tito u Aziji*, Beograd, 1955; J. Smole, *Tito u zemljama Azije i Afrike*, Beograd, 1959.

diplomacija veoma je širok. Piše se o kriznim žarištima, internacionalnim krizama, politici pojedinih zemalja. Ipak, malo je radova koji govore o odnosima koje Jugoslavija izgrađuje sa pojedinim zemljama, sem kada su u pitanju sporovi koje vodi. U tom slučaju tumačenja su naglašeno propagandna. Postojeća literatura pokazuje da se spoljnopolitički interes više ne poklapa sa ideološkim.

Sukob sa Informacionim biroom „otvorio” je čitav niz složenih i važnih ideološko-teorijskih i praktično-političkih pitanja. Od trajne važnosti za proces destalinizacije bile su debate o odnosima među socijalističkim zemljama, principima ekonomske saradnje socijalističkih zemalja, ulozi države u prelaznom periodu iz kapitalizma u socijalizam, mestu komunističke partije u društvu, karakteru vlasti u socijalizmu. Krićka misao bila je usmerena ka pitanjima poput onih o odumiranju države posle osvajanja političke vlasti, ulozi partije i države u rukovođenju ekonomskim i društvenim životom, planiranju u socijalizmu, karakteru svojine u socijalizmu. Uporedo sa tim pisano je o spoljnoj politici Jugoslavije, njenim „osnovnim principima” i „socijalistićkom karakteru”. Razmatrana su „aktuelna pitanja socijalizma”, međunarodna situacija, mesto koje Jugoslavija zauzima u savremenom svetu. Glorifikovan je njen znaćaj u „odbrani demokratskih načela OUN”, prenatlašavana uloga u borbi za mir i prava malih naroda, definisani osnovni „principi” i karakter.²⁰ Na tom „poslu” zajedno su se našli vodeći politićari (J. B. Tito, E. Kardelj, M. Đilas, K. Popović, A. Ranković, M. Popović...), diplomate (A. Bebler, A. Vratuša, J. Đerđa, G. Altman, Z. Pećar, L. Davićo...), novinari i publicisti (J. Smole, V. Dedijer, J. Gustinćić, Đ. Radenković, F. Barbijeri, J. Stanovnik...), naućnici (D. Čalić, M. Bartoš, M. Šahović, M. Bulajić...). U pitanju je bila svojevrсна „simbioza” unutar koje je politika određivala teme i izdavala naloge naućnicima a oni su joj uzvraćali svojim „ciljnim” istraživanjima, dajući željene „argumente”, a protokom vremena i sve više znanja. Isti proces sazrevanja pratio je jugoslovensku spoljnu politiku i one koji su o njoj izveštavali i analitićki pisali.

* * *

Decenije koje su sledile nisu bile naklonjene onima koji su istraživali i pisali o prošlosti, mada je postojala iluzija da jedna generacija školovanih i obrazovanih može da otpoćne sa racionalnim izućavanjem tek minule savremenosti.²¹ Vlasti je odgovarao deskriptivni pristup istoriji, nagomilavanje istorijske

²⁰ G. Altman, *Jugoslavija u savremenom svetu*, Beograd, 1959; F. Barbijeri, *Jugoslavija u odbrani demokratskih načela OUN*, Zagreb, 1950; M. Popović, *O ekonomskim odnosima među socijalistićkim zemljama*, Beograd, 1949; *Aktuelna međunarodna pitanja i spoljna politika Jugoslavije*, Beograd, 1957; J. Smole, *Spoljna politika Jugoslavije*, Beograd, 1958.

²¹ Prelazak iz 50-ih u 60-te godine XX veka nova je prekretnica u razvoju savremene jugoslovenske istoriografije. Zahtev za samokritićnošću i nepomirljivost prema dogmatizmu bili su postulati koje je proklamovao VII kongres SKJ (1958). Deklarativno je odbaćeno svako birokratsko

građe koja potkrepljuje partijske poglede na prošlost, izučavanje normativnog, ali ne i stvarnog života. I deo pisaca, posebno istoričara, klonio se tema vezanih za savremenu istoriju i uvek osetljivih pitanja spoljne politike. Izgovor za „bektstvo” od savremenosti nađen je u njenom potcenjivanju, apsolutizovanju teza o nužnosti „istorijske distance”, formiranju svesti da savremena istorija nije predmet istorijske nauke niti tema kojom se bave istoričari. Tek minula prošlost, kao istraživačko polje, svesno je prepuštena partijskim kadrovima različitog profila i ljudima politike. Ali otvaranje arhiva,²² formiranje naučnih istorijskih instituta, uspostavljanje predmeta koji se bave savremenom istorijom Jugoslavije i pokretanje postdiplomskih studija na Katedri za istoriju Filozofskog fakulteta posredno su uticali da savremena historiografija dobije na ozbiljnosti.²³ Konačno se pristupilo institucionalnom izučavanju savremene istorije. Politička aktuelnost tema, sadržaj radova nastalih u tom periodu, izvedeni zaključci nedvosmisleno su govorili da se „nauka”, još uvek, nije sasvim otrgla politici i ideologiji. Ipak, bili su to prvi istraživački radovi većeg obima, zasnovani na istorijskim izvorima arhivskog i normativnog porekla, iz kojih je počela da nastaje pouzdanija mozaična historiografska slika savremenog sveta i mesta Jugoslavije u sukobu velikih sila. Pratilo ih je i povećano interesovanje naučnika u svetu za Jugoslaviju i njenu spoljnopoličku orijentaciju.²⁴ Rad na savremenoj istoriji postajao je struka.

shvatanje odnosa partije na vlasti prema nauci i umetnosti. Istaknuto je da je za razvoj nauke najveća prepreka ograničavanje njenog slobodnog razvoja. Partija se, tada, deklarativno odrekla uloge arbitra u vrednovanju kretanja u nauci i njihovih rezultata.

Sedmi kongres SKJ, Beograd 1958, str. 271–278.

²² Vrata Državnog arhiva FNRJ otvorena su za istraživače počev od 1958. godine. Početkom 1959. naglašena je mogućnost da fondovi vojnog arhiva postanu dostupni istoričarima zaposlenim van Vojnoistorijskog instituta „u privatne svrhe”. Sredinom 60-ih (1964) istoričarima zaposlenim u institutima za istoriju radničkog pokreta i „društveno-političkim radnicima” omogućena su istraživanja u Arhivu CK SKJ. Tako je tek dve decenije posle završetka Drugog svetskog rata stvorena teorijska mogućnost da istoričari svoja saznanja o savremenoj istoriji grade na istorijskim izvorima pohranjenim u arhivima. Istoričari savremene epohe bili su i dalje uskraćeni za deo građe koji je bespovratno uništen u prvim posleratnim godinama (oko 70% arhivske građe koja govori o XX veku), dokumentaciju prisvojenu od pojedinaca, materijal koji je, do naših dana, „ostao” na „operativnoj obradi” i u posedu vojnih, policijskih i drugih specijalizovanih službi. Tu treba dodati i odredbe zakona koje su korišćenje arhivske građe dopuštale tek nakon isteka vremenskog perioda od 30 godina.

²³ Prošlost druge polovine XX veka, sa akcentom na Jugoslaviji počela se predavati studentima istorije tek od sredine 70-ih. Na postdiplomskim studijama iz savremene istorije i istorije Jugoslavije, začetim 1957. godine, takođe sve do kraja 70-ih nije prekoračivana hronološka granica koju je činila 1945. godina.

²⁴ U pitanju su knjige A. Vlame o titoizmu i Kominformu (1952), A. Rubinsteina o Jugoslaviji i pokretu nesvrstanih (1970), M. Draškovića o ekonomskoj pomoći Jugoslaviji (1963), G. W. Hofmana i W. F. Neala o „novom komunizmu” i iskustvu Jugoslavije (1962), B. Novaka o etničkom, političkom i ideološkom otimanju oko Trsta, V. Vucinicha o jugoslovenskom socijalističkom eksperimentu (1969), I. Avakumovića o Komunističkoj partiji Jugoslavije (1964), J. C. Kempbella o Titu i jugoslovensko-američkim odnosima (1967), S. Clissolda o jugoslovenskoj istoriji (1966) i druge.

Mladim istoričarima koji su tokom 60-ih godina XX veka zakoračili u naučne institute, fakultet suštinski nije dao ni osnovne stručne predstave o događajima i procesima koji su začeti sa krajem Drugog svetskog rata. Time se, delom, može objasniti „neverovatno lutanje” po istoriji druge polovine XX veka. U institutskim sredinama mlade naučnike su dočekali partijski kadrovi i orijentacija na „usku tematsko-hronološku specijalizaciju”. Dominantan je bio i partijski stav da instituti predstavljaju „borbene centre” koji treba da se osećaju „u čitavoj Jugoslaviji i prema vani”. Od instituta je traženo da budu „servisi Partije” a od zaposlenih u njima zahtevano „da se okrenu aktuelnim zadacima” i da prestanu da „prave razliku između publicistike i nauke”.²⁵ Na taj način su tretirani i institutski projekti u čijoj su izradi dominirali publicisti, diplomate i političari.²⁶ Magistarski radovi i doktorske disertacije mladih pravnika, politikologa i istoričara bile su uklopljene u institutske projekte. Prostor za slobodno stručno utemeljivanje trebalo je tek izboriti. Formiranje na „isečku prošlosti”, koje je poništavalo prirodu poziva da se istražuje proces, suštinski je sputavalo istoričara da misli o prošlosti.

Pred kraj 50-ih i tokom 60-ih godina XX veka branjeni su prvi doktorati tematski vezani za savremenost i različite oblike u kojima se iskazivao hladni rat. U formi naučnog rada progovoreno je o procesu ujedinjenja Evrope. Uz prevagu normativnog nad stvarnim osvetljeni su odnosi SAD-a i Jugoslavije. Pisano je o društveno-političkim promenama u zemljama narodne demokratije. Tema naučnih interesovanja postala su pitanja „neutralnosti”, „kolektivne bezbednosti”, odnosa „politike sile i nerazvijenih zemalja”. Iz ugla pravne nauke analizirane su institucije Ujedinjenih nacija i Arapske lige i pisano o političkim karakteristikama državnih sistema uspostavljenih u Indiji, Tunisu, Alžiru. Naučna pažnja bila je posvećena i genezi kapitalizma u Latinskoj Americi, zakonitostima društvenog razvoja novooslobođenih zemalja, koncepcijama Komunističke partije SSSR-a u periodu posle XX kongresa. Politička aktuelnost tema prvih doktorata, njihovi sadržaji i zaključci nedvosmisleno su govorili da „nauka” još uvek nije bila u stanju da se otrgne od politike i ideologije.²⁷

²⁵ Reči E. Kardelja iskazane 1958. na sednici Ideološke komisije posvećene istorijskim institutima citirane prema: Đ. Stanković – Lj. Dimić, *Istoriografija pod nadzorom*, Beograd, 1996, str. 262–263.

²⁶ U okviru dva projekta Instituta društvenih nauka (Istorija SKJ i Istorija naroda Jugoslavije) bilo je predviđeno istraživanje posleratnog razvoja Jugoslavije (teme: političke i pravne prilike, industrijalizacija, otkup, nacionalizacija imovine, verske zajednice, nacionalne manjine, razvoj socijalističke kulture...) i opšte istorije XX veka (teme: politika velikih sila, blokovska podela sveta, društveni i kulturni razvoj...). Pitanjima razvoja međunarodnog radničkog pokreta i međunarodnom politikom i ekonomijom bavili su se Institut za međunarodni radnički pokret i Institut za međunarodnu politiku i privredu u Beogradu.

²⁷ Od šesnaest doktorata tematski vezanih za savremenost i hladni rat, nastalih u periodu 1956–1969, dvanaest je branjeno na Pravnom fakultetu, tri na Fakultetu političkih nauka, jedan na Katedri za istoriju Filozofskog fakulteta. Uz ostale u tom periodu su doktorate odbranili Z. Rajh, S. Južnić, T. Đokanović, Ž. Marković, D. Kostić, P. Mangovski, V. Gavranov, M. Stojković, R. Stojanović, Z. Pečar i drugi pisci koji su istraživački obeležili naredne decenije.

Sedamdesetih godina teme doktorata postaju raznovrsnije a istraživanja obimnija i pouzdanija. I dalje dominira normativistički pristup. Analiziraju se vojno-politička shvatanja supersila o ratu kao sretstvu opštenja u međunarodnim odnosima. Nastaju doktorske teze koje govore o socijalističkim tendencijama razvoja u zemljama arapskog sveta i tropske Afrike. Istražuje se uticaj vojno-industrijskog kompleksa na spoljnu politiku velikih sila. Piše se o međunarodnom terorizmu i svetskoj bezbednosti. Iz politikološkog ugla analizira se globalna politika SAD-a i njen uticaj u Sredozemlju. Naučni legitimitet dobija obrada tema vezanih za sukob KPJ sa Kominformom 1948, tršćansku krizu, formiranje i razvoj pokreta nesvrstanosti. Teme doktorata postaju oružane revolucije (Kina, Vijetnam, Kuba...). Istražuju se ratovi i granični problemi u zemljama Trećeg sveta, osobenosti procesa dekolonizacije, uloga društvenih slojeva u preobražaju novooslobođenih zemalja. U pitanju su naučni radovi koji donose novu faktografiju i ukazuju na brojne pojavne oblike u kojima se iskazivao hladni rat ali ne i istraživanja iz kojih se može sagledati i razumeti celovitost tog globalnog fenomena i njegove posebnosti kada je jugoslovenska država u pitanju. Pogled autora potvrđuje osnovne stavove i postulate jugoslovenske spoljne politike.²⁸

U 60-im i 70-im godinama XX veka istoriografski radovi o nerešenim pitanjima Drugog svetskog rata, sukobu velikih sila, stanju u međunarodnim odnosima, postali su brojniji. Optika posmatranja je bila šira a stavovi pisaca u manjoj meri opterećeni ideologijom. Istoriografija posvećena temama savremene istorije ipak je verno sledila politiku. U osnovnim tezama i zaključcima radova koji su nastajali unutar institutskih projekata mogli su biti uočeni ključni stavovi spoljne politike jugoslovenske države: odsustvo očekivanja da će velike sile naći put za miroljubivo rešenje osnovnih problema posleratnog sveta; svest da je sudbina sveta nedeljiva i da će posledice eventualnog globalnog sukoba svi snositi; ubeđenje da su „male zemlje, posebno neangažovane” kompetentne da učestvuju u rešavanju međunarodnih problema; stav da „konzervativni režimi” nemaju budućnost, da je njihovo vreme isteklo i da je u pozadini „trke u naoružanju” i hladnog rata pokušaj da se vojnom silom spreči poraz kapitalizma i ukoči razvoj i širenje socijalizma; potreba za „koncentrisanjem” svih miroljubivih npora sa ciljem da „trajni mir” odnese prevagu nad katastrofom koju nosi ratni sukob velikih sila. Kritičkih vrednovanja spoljnopoličke orijentacije nije bilo. Ipak, otpočela su i temeljna istraživanja a njihove rezultate, posebno u drugoj polovini 70-ih godina XX veka, partija na vlasti više nije striktno kontrolisala.

²⁸ U godinama 1970–1979. branjena su na Univerzitetu u Beogradu 24 doktorata tematski vezana za savremenost, od kojih 12 na Fakultetu političkih nauka, 10 na Pravnom fakultetu i jedan na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Među značajnijim imenima koja su tada zakoračila u nauku slobodni smo da spomenemo: A. Grličkova, R. Radonjića, S. Živanova, B. Markovića, S. Gligorića, B. Vukovića, G. Altmana, R. Milašinića, D. Markovića, N. Đorđevića, U. Kostića i druge.

Literatura koja je nastajala kao deo institutskih projekata afirmisala je politiku „miroljubive aktivne koegzistencije”, razobličavala pozadinu blokovske podele sveta, podržavala proces dekolonizacije, isticala značaj razoružanja, ukazivala na ekonomske probleme nerazvijenih zemalja, zagovarala rešavanje svih spornih problema unutar OUN-a. U pitanju su bile politički „kurentne” teme na kojima je čitav niz pisaca, novinara, analitičara, naučnika stekao ugled u javnosti i poziciju u društvu.²⁹ Kao pisci predgovora i pogovora javljale su se ugledne diplomate i političari.³⁰ Na jednoj strani to je bio siguran znak o „podobnosti” napisanog, a na drugoj, svedočanstvo o „sraslosti” naučnih i političkih elita. „Angažovanost” tog tipa literature svesno je potencirana. Činjenica da je dobar deo radova nastao u institutskim sredinama davala im je legitimitet naučnosti.³¹ Naravno, nauka je imala pravo na angažovanost ali, da bi bila angažovana, pre toga je trebalo da bude nauka. Istoriografska literatura posvećena temama savremenosti koja je nastajala u Jugoslaviji tokom 60-ih i 70-ih godina XX veka, samo je jednim manjim delom uistinu to i bila.³²

Opredeljenost u „svetskoj politici” i vodeće mesto u pokretu nesvrstanih zemalja ostavilo je prepoznatljiv otisak u istoriografskoj literaturi. Pisano je o krizi buržoaske demokratije, savremenoj državi i društvu. Kritikovao je državni i afirmisan samoupravni socijalizam. Serije knjiga posvećenih zemljama Azije, Afrike i Južne Amerike, u središtu svoga interesovanja imale su političke i ekonomske probleme koji su činili njihovu svakodnevicu. Odgonetan je proces ekonomskog razvoja i političkog puta evropskih zemalja (Nemačka, Španija, Mađarska, Čehoslovačka...). Analizirani su društveni fenomeni poput rasizma, neonacizma, terorizma, aparthejda, klerikalizma, kolonijalizma, neokolonijalizma, revizionizma, intervencionizma, staljinizma, destaljinizacije... Postojalo je zanimanje za političke događaje u Kini (kulturna revolucija), sovjetsko-kineski spor i probleme razvoja socijalizma. Afirmisani su radnički, nacionalni i

²⁹ U pitanju su knjige novinara i publicista: Đ. Juliusa, A. Prlje, D. Pešića, N. Vitorovića, D. Markovića, S. Kržavca, M. Marovića, A. Nenadovića, P. Milojevića, S. Ostojića, J. Gustinčića, J. Ščekića, D. Miklje, M. Stefanovića, P. Požara, radovi političara i diplomata L. Matesa, G. Altmana, J. Almulia, M. Nikezić, A. Beblera, J. Đerđe, J. Smolea, Z. Pečara, B. Osolnika, R. Uvalića, J. Stanovnika, P. Jakšića, V. Krstulovića, N. Dizdarevića, M. Popovića, V. Mićunovića, naučnika: R. Bluma, R. Petkovića, M. Bartoša, B. Jankovića, A. Kolendića, J. Đorđevića, N. Pašića, Lj. Adamovića, A. Gabelića, B. Pribičevića, Đ. Ninčića, A. Grlićkova, S. Avramov, M. Stojkovića, V. Dedijera, R. Vukadinovića, S. Živanova, K. Mihajlovića, M. Pečujlića, Ž. Đorđevića, V. Gavranova, V. Stanovčića, M. Đorđevića i drugih.

³⁰ Kao pisci predgovora javljaju se diplomate Z. Štambuk, Z. Pečar, J. Vilfan, J. Đerđa i drugi. U knjigama koje potpisuju ljudi iz politike i diplomatije kao pisci predgovora javljaju se naučnici B. Pribičević, F. Čulinović, B. Blagojević, A. Krešić i drugi.

³¹ Knjige izlaze pod znakom Instituta za međunarodnu politiku i privredu, Instituta društvenih nauka, Instituta za istoriju radničkog pokreta, Instituta za uporedno pravo, Ekonomskog instituta.

³² Posebno skrećemo pažnju na knjige i radove posvećene pojedinim aspektima spoljne politike jugoslovenske države koje su tih godina ispisivali istoričari V. Dedijer, B. Petranović, Č. Štrbac, St. Stojanović, R. Radonjić i drugi.

revolucionarni pokreti u svetu. Pisano je o „žarištima kriza” – „zaveri u Kongu”, događajima u Alžiru, sukobima u Angoli, nemirima u Laosu, ratu u Vijetnamu, političkim previranjima u jugoistočnoj Aziji i Africi. Veoma pažljivo su praćena društveno-ekonomska kretanja u savremenom svetu, tendencije razvoja međunarodnih odnosa, delatnost vojnih paktova. Pisano je o problemu arapskog jedinstva, bliskoistočnoj krizi, političkim kretanjima u Africi, protivurečnostima između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Tumačeni su interesi, „strategija intervencije” i uloga vojne pomoći u spoljnoj politici SAD-a i Zapada. Naučni legitimitet, posle decenije ćutanja, zadobila su istraživanja sukoba Jugoslavije i Informacionog biroa. Pojavila su se prva istraživanja američko-sovjetskih odnosa. Stalne teme bile su mir, bezbednost, međunarodna saradnja. Skretana je pažnja na ekonomske, političke i vojne aspekte razoružanja. Veoma seriozno su izučavana savremena privredna kretanja, pitanja regionalnih integracija, društveni preobražaji u socijalističkim zemljama, međunarodni odnosi i međunarodno pravo. Posebno brojna, a jednim delom i prevođena na strane jezike, bila je literatura posvećena spoljnopolitičkim aktivnostima J. B. Tita, spoljnoj politici Jugoslavije i njenom međunarodnom položaju. Razmatrana su aktuelna pitanja i problemi vanblokofske politike, načela koegzistencije, perspektive neangažovanosti, politika nesvrstavanja.

Sušтина istoriografske literature koja je tih godina nastajala nije bila u njejoj još uvek prepoznatljivoj „ideološkoj boji”, već u spremnosti jednog broja pisaca i istoričara da istraže ispitivane pojave, osvoje faktografiju, analitički uoče neke nove fenomene. Tokom sedamdesetih godina XX veka začela se naučna literatura o posleratnoj istoriji Jugoslavije, istoriji njene spoljne politike, kompleksnom sukobu velikih sila koji je u svetskoj nauci bio obeležen terminom „hladni rat”.

* * *

Na razvoj istoriografije posvećene temama savremene istorije Jugoslavije, na razne načine, tokom 80-ih i 90-ih godina XX veka, uticala je smrt J. B. Tita i nestajanje partijskog nadzora, duboka državna kriza, kraj hladnog rata, rat i raspad državne zajednice, naučna izolacija, zahtevi za „revizijom” postojeće istoriografske slike epohe koji su stizali iz sfere politike, sazrevanje generacije istoričara stručno posvećene temama savremene istorije. U radovima istoričara počeli su da dominiraju izvori domaćeg i stranog porekla. Tematski – istoriografija je postala bogatija. Znatnim delom, njene stranice su počeli da ispisuju istoričari - naučnici. Ozbiljna istraživanja Jugoslavije i njenog mesta u svetu otpočela su i u inostranstvu.³³ „Opšta mesta” zamenili su istraživački rezultati.

³³ Pogledati radove Dž. Lempija, L. Gibjanskog, I. Banca, D. Rusinowa, Dž. Kremptona, St. Pavlovića, J. Pelikana, Dž. Ridlija, L. Lis, (P) S. Ramet, L. Ognjanova, J. Grienka, M. Lalkova, Z. Rippa, J. Rajnera, J. Kissa, S. Burga, Zumhauzena i drugih.

Proces napuštanja tematski uskih segmenata prošlosti, na kojima se ostajalo u sferi rekonstrukcije, bio je spor i mukotrpan. Podjednako je bio spor i proces prerastanja istorije kao „nauke” pojedinačnih činjenica u nauku koja nije samo rekonstrukcija događaja već razumevanje procesa koji mnoštvu događaja daju smisao. Iz historiografskih radova ischezla je nekadašnja frazeologija i apologetika. Uz rečnik, istoričari su preispitivali i misaoni instrumentarij struke. Nastali su ozbiljni teorijski radovi o problemima istraživanja savremene istorije, primeni istorijskog metoda u savremenoj istoriji, novim metodološkim tehnikama.³⁴ Znanje se počelo neslućeno uvećavati. Sam protok vremena, tako je bar izgledalo tokom 80-ih, relativizovao je nekadašnje animozitete i ideološku isključivost. Bogata izvorna građa, pohranjena u ključnim državnim arhivima, postala je dostupna istoričarima bez ikakvih uslovljavanja. U okviru predmeta posvećenih istoriji Jugoslavije i savremenoj istoriji studenti su bili u prilici da steknu osnovna znanja o posleratnom svetu. Napisani su prvi udžbenici savremene istorije.³⁵ Savremenu istoriju počeli su izučavati profesionalci, istoričari koji su se njome bavili podjednako kao bilo kojim segmentom prošlosti. Dosezanjem stručne samosvesti istoričar je postao naučnik – „zastupnik interesa znanja”.

U tim godinama odbranjeno je više magistarskih teza i doktorskih disertacija posvećenih pojedinim aspektima najnovije istorije.³⁶ U središtu interesovanja istoričara bila je Jugoslavija, njeni unutrašnji procesi i odnos sa svetom. Istraživači, dugo, nisu prekoračivali hronološku granicu koju je činila 1955. godina. Unutar datih istorijskih okolnosti (1945–1955), izazvanih krajem Drugog svetskog rata, začetkom hladnog rata i sukobom Jugoslavije sa SSSR-om i zemljama narodne demokratije, istoričari su istraživali društveno-ekonomske promene i organizaciju upravljanja u privredi. Bavili su se složenim odnosom države i samoupravljanja. Zanimao ih je široki tematski krug pitanja vezanih za odnos komunističke partije prema kulturi, slobodi stvaralaštva, inteligenciji. Pisali su o nacionalnom pitanju i odnosu prema verskim zajednicama. U središtu njihovih interesovanja bio je odnos Jugoslavije sa velikim silama (SAD, SSSR, Velika Britanija) i balkanskim zemljama. Izučavana je strategija razvoja zemalja u razvoju, ekonomska saradnja i procesi regionalne integracije. Analizirani su „ograničeni” i lokalni ratovi, primena sile u međunarodnim odnosima, razvoj sistema bezbednosti, detant.³⁷

³⁴ Skrećemo pažnju na metodološke radove M. Gros, B. Đurđeva, S. Ćirkovića, A. Mitrovića, B. Petranovića, Đ. Stankovića, B. Grafenauera i drugih.

³⁵ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd, 1978; Bilandžić, *Historija SFRJ. Glavni procesi*, Zagreb, 1979; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, Beograd 1988.

³⁶ Skrećemo pažnju na istraživanja koja su tokom 80-ih i 90-ih godina XX veka obavili istoričari: M. Mitrović, O. Milosavljević, R. Radić, Đ. Tripković, D. Bogetić, D. Mugoša, M. Pavlović, Lj. Dimić, P. Marković, V. Paylović; pravnici: D. Nikoliš, J. Jovanović; politikolozi: D. Bogetić, O. Bogetić, M. Obradović, D. Žunjić; sociolozi: R. Nakarada, M. Njemanić, V. Vratuša-Žunjić i drugi.

³⁷ Prema podacima kojima raspolazemo u tim godinama je na Filozofskom fakultetu, Pravnom i Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu odbranjeno više od četrdeset doktorskih diser-

Tih godina, timskim radom istraživača u institutima i istraživačkim napomom pojedinaca objavljeno je više zbornika istorijskih izvora posvećenih razvoju nesvrstanih zemalja, sukobu Jugoslavije i Informbiroa, unutrašnjoj i spoljnoj politici Jugoslavije.³⁸ Pojava enciklopedijskih izdanja posvećenih nesvrstanim zemljama i hronologija koje su govorile o događajima u svetu, spoljnopoličkoj delatnosti Jugoslavije, krizi i raspadu jugoslovenske države, svedočanstvo je o dosegnutoj zrelosti istoriografije.

Kao rezultat višegodišnjih temeljnih istraživanja u domaćim i svetskim arhivima pojavile su se prve knjige koje govore o mestu Jugoslavije u hladnom ratu. Umnožila se naučna literatura o sukobu Jugoslavije sa SSSR-om i zemljama narodne demokratije. Istoričari su počeli da pišu o glavnim procesima unutrašnjeg razvoja Jugoslavije i njenoj spoljnoj politici.³⁹ Svoja sećanja počeli su da objavljuju učesnici u događajima.⁴⁰ Sveobuhvatnije nego do tada progovoreno je o karakteristikama međunarodnih odnosa, protivurečnostima savremenog sveta, osobenostima revolucija, karakteru kriza, suštini pokreta nesvrstanih. Tragajući za uzrocima opšte krize koja je razdirala jugoslovensku državu i društvo, pristupljeno je preispitivanju fenomena osvajanja vlasti oružanom revolucijom, uloge međunarodnog faktora, spoljne politike, strategije razvoja. Sukob velikih sila, začet na kraju Drugog svetskog rata, i njegov uticaj na unutrašnju i spoljnu poziciju Jugoslavije, počeo je u većoj meri da zanima istoričare i pisce koji su

tacija tematski vezanih za pojedina pitanja savremenosti i hladnog rata. Jedan deo tih radova ispisali su istoričari.

³⁸ *Dokumenti o spoljnoj politici Jugoslavije*, I–IX, Beograd, 1984; V. Dedijer, *Dokumenti o 1948*, I–III, Beograd, 1980; *Dokumenti o razvoju nesvrstanih zemalja*, Beograd, 1979; B. Petranović – M. Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, Tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1988; B. Petranović – M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, Beograd, 1997; *Balkanski ugovorni odnosi*, I–IV, Beograd 1998. Tu treba dodati i objavljivanje sabranih dela J. Broza Tita i E. Kardelja.

³⁹ Uz radove istoričara, politikologa i sociologa koji su presudno doprineli da teme vezane za savremenu istoriju Jugoslavije i hladni rat dobiju naučni legitimitet (V. Dedijer, B. Petranović, D. Bilandžić, R. Petković, R. Vukadinović, M. Mikluš, M. Pečujlić...) posebno treba spomenuti doktorat D. Bekića, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb, 1988, koji je prevashodno nastao na građi pohranjenoj u arhivima SAD-a.

⁴⁰ E. Kardelj, *Sećanja*, Beograd, 1980; M. Đilas, *Moje druženje sa Titom*, Beograd, 1980; V. Velebit, *Svedok istorije*, Zagreb, 1996; M. Miljković, *Burne diplomatske godine. Iz sofijskog dnevnika 1953–1956*, Beograd, 1995; A. Bebler, *Kako sam hitao*, Beograd, 1980; S. Kavčić, „Dnevnik in spomini (1972–1987)”, *Časopis za kritiku znanosti*, Ljubljana, 1987; A. Nenadić, *Razgovori sa Kočom*, Zagreb, 1989; A. Nenadić, *Mirko Tepavac – sećanja i komentari*, Beograd, 1998; V. Mićunović, *Moskovske godine*, I–II, Beograd 1984; D. Marković, *Život i politika 1967–1978*, I–II, Beograd, 1987; L. Perović, *Zatvaranje kruga – Ishod rascepa 1971–1972*, Sarajevo 1991; J. Bilić, *71. koja je to godina*, Zagreb, 1988; M. Todorović, *Političko biće društvene krize*, Zagreb, 1986; M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, 1990; S. Dabčević Kučar, *Hrvatski snovi i stvarnost 71*, I–II, Zagreb, 1997; С. Милосавлевски, *Страв од промени – кризата на политичкиот систем на Југославија во седумдесеттите години*, Скопје, 1991; B. Osolnik, *Med svetom in domovino, Spomini 1945–1981*, Maribor – N. Mesto, 1992; J. Blažević, *Suprotstavljanja i ljudi. Za novu Jugoslaviju po svetu*, Zagreb, 1980. i drugo.

vršili analizu jugoslovenske stvarnosti. Problemsko suprotstavljanje gledišta oko otvorenih pitanja prošlosti i savremenosti, iako često motivisano političkim razlozima, pogodovalo je razvoju znanja. Vremenom su otvorene i kritičke debate o osnovnim pitanjima, alternativama, preobražaju, drami socijalizma.

Istoriografija je u XX veku na prostorima Jugoslavije uvek bila svojevrsna slika države i odnosa koji u njoj vladaju. Raspad države i ratovi za njeno nasleđe učinili su da zajedničko istorijsko sećanje gotovo prestane da postoji. Na udaru politički motivisanih zahteva za revizijom istorije našlo se i pribrano znanje o socijalističkoj Jugoslaviji i vremenu hladnog rata. Nije u pitanju bila samo legitimna potreba za preispitivanjem do juče „najpouzdanijih odgovora”, koju je nužno nametnulo razbijanje i raspad države. Nove političke elite su umesto znanja prednost davale „selektivnom sećanju” i „organizovanom zaboravu” svega što je predstavljala do juče zajednička država. Radikalna, politički motivisana i nenaučna revizija istorije nastojala je da u temeljima potre, uz ostalo, i sve što je moglo da asocira na mesto, ulogu, značaj Jugoslavije u godinama hladnog rata. Obrt „istoriografske perspektive” mnogim svojim elementima značio je najdirektnije kvarenje struke istoričareve.

U drugoj polovini 90-ih XX veka i prvim godinama XXI veka naučna istoriografija o jugoslovenskoj državi i njenoj spoljnoj politici našla se pred novim početkom. Rat, raspad jugoslovenske države i kraj hladnog rata bile su one „prelomnice” koje su omogućile novoj generaciji istoričara da sa više sigurnosti i objektivnosti piše o događajima i procesima sa kojima su njihovi prethodnici bili sljubljeni. Vreme obeleženo hladnim ratom, politikom interesnih sfera, blokovskom podelom sveta, trkom u naoružanju, antikolonijalnim ustancima i revolucijama, ideološkim fanatizmom, sukobima, podelama, protestima zahtevalo je dublja naučna objašnjenja od onih koja su decenijama nudile politika i propaganda. Istoričari su se, iznova, okrenuli istorijskim izvorima.⁴¹ Započela su temeljna arhivska istraživanja koja su, neminovno, postavljala brojna pitanja, otvarala nove istraživačke teme, iskušavala kritičnost, provocirala „sumnju bez kraja” koja uvek opseđa istoričara, nikada zadovoljnog postojećim nivoom saznanja i količinom proučenih istorijskih izvora. Pratilo ih je kritičko preispitivanje postojećeg istoriografskog nasleđa posvećenog savremenoj istoriji Jugoslavije i pojedinim fenomenima hladnog rata. Istraživački je prekoračena hronološka granica koja je dugo opstajala na 1955. godini. Dostupni istorijski izvori omogućili su istraživanje složenih političkih, diplomatskih, vojnih, kulturnih odnosa koje je Jugoslavija imala sa Istokom i Zapadom. Pažnju istoričara privukle su velike krize hladnog

⁴¹ Nova istraživanja zasnovana su na građi pohranjenoj u veoma bogatim fondovima i zbirkama Arhiva Jugoslavije, Arhiva Srbije, Arhiva Vojnoistorijskog instituta, Arhiva Ministarstva inostranih poslova, Muzeja istorije Jugoslavije – Arhiva J. B. Tita. Uporedo sa tim u sve većoj meri koriste se arhivski izvori pohranjeni u arhivima SAD-a, Rusije, Velike Britanije, nekadašnjih socijalističkih zemalja (Bugarska, Mađarska, Češka...) a u poslednje vreme i dokumenti sačuvani u fondovima nesvrstanih zemalja i Kine.

rata i jugoslovensko političko pozicioniranje u njima (Korejski rat, Suecka kriza, događaji u Mađarskoj 1956, Kubanska kriza, Kinesko-indijski sukob, Berlinska kriza, Praško proleće...). Na osnovu novih izvora počelo se pisati o odnosima koje je tokom godina hladnog rata Jugoslavija imala sa balkanskim susedima (Bugarska, Mađarska, Albanija, Grčka...). Istraživački je otvoren široki tematski krug pitanja vezan za političke, ekonomske i kulturne uticaje i prožimanja (sovjetizacija, amerikanizacija, rok-kultura, omladinska kultura...). Istoričari su se zapitali nad fenomenom percepcije drugih u jugoslovenskoj stvarnosti i vide-nju Jugoslavije u ogledalu politike velikih sila, suseda, zemalja Trećeg sveta. Legitimna tema historiografskih istraživanja postala je emigracija. Sazrela je svest da naučni rezultati do kojih dolaze istoričari moraju biti kritički provereni u stručnom dijalogu sa kolegama iz sveta. U tom kontekstu organizovano je više međunarodnih naučnih skupova posvećenih Balkanu posle Drugog svetskog rata (1996), sukobu Jugoslavije i Informbiroa (1999), odnosu velikih sila i malih zemalja u hladnom ratu (2003), pokretu nesvrstanosti (2005). Prošireni su kontakti sa istoričarima i institucijama koje se u svetu bave problematikom hladnog rata. Postala je dostupna literatura koja nastaje u najrazvijenijim historiografijama sveta a jedan deo radova je i preveden.⁴² Naučna znanja proširena su objavljivanjem važnih diplomatičkih zbornika građe i tematskih zbirki dokumenata.⁴³ Informatička tehnologija učinila je delimično mogućim uvid u baze podataka i arhivske fondove čija je građa deklasifikovana i stavljena na uvid stručnoj javnosti. Pojavili su se specijalizovani časopisi posvećeni temama hladnog rata koji, s vremena na vreme, donose i priloge koji govore o Jugoslaviji.⁴⁴ Posebna pažnja je posvećena formiranju i naučnoj afirmaciji najmlađe generacije istoričara koja, konačno, osnovna znanja o hladnom ratu stiže na osnovnim studijama istorije a proširuje ih na postdiplomskim i doktorskim studijama.⁴⁵ Traganje za novim

⁴² Dž. Krempton, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 2003; L. Lorejn, *Održavanje Tita, Amerika, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd, 2003; Dž. Geddis, *Hladni rat*, Beograd 2003; F. Fire, *Prošlost jedne ilizije. Komunisti u XX veku*, Beograd, 1996; V. Laker, *Istorija Evrope 1945–1992*, Beograd, 1999; A. Vestad, *Globalni hladni rat* (u štampi). Inače, naučno interesovanje za spoljnopoličku orijentaciju jugoslovenske države u drugoj polovini XX veka danas postoji i na Zapadu (S. Vudvort, Dž. Krempton, St. Pavlović, L. Lis, G. Stoks, M. Gleni, R. Džonson i drugi) i na Istoku (L. Gibjanski, A. Edemskij, G. Adibekov, B. K. Volkov, A. S. Anikejev).

⁴³ *Balkanski pakt 1953–1954*, Zbornik dokumenata, Beograd, 2005; *Vostočnaja Evropa v dokumentah rossijskih arhivov 1944–1953*, I–II, Moskva, 1998; *Sovetski faktor v vostočnoj Evropi 1944–1953*, I–II, Moskva, 1999; *Prezidium CK KPSS 1954–1964*, Moskva, 2004; *From „national communism” to national collapse. US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia 1948–1990*, Washington DC, 2006.

⁴⁴ Pogledati: *Bulletin Cold War International History Project* (izdanje Woodrow Wilson International Center for Scholars) i *Cold War History* (izdaje London School of Economics and Political Science).

⁴⁵ O hladnom ratu se predaje u okviru predmeta *istorija Jugoslavije i opšta savremena istorija*. Postoje i specijalizovani kursevi koji obrađuju pojedine aspekte hladnog rata na postdiplomskim i doktorskim studijama. U ovom trenutku, samo na Katedri za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu magistarske i doktorske radove vezane za hladni rat radi 12 kandidata.

tematskim okvirima, teorijskim gledištima, empiričkim modelima siguran je znak vitalnosti naučne istoriografije koja se, u celoj jednoj deceniji, razvijala u izolaciji.⁴⁶

* * *

U istoriografiju, danas, zakoračuje nova generacija istoričara. Pred njom su „beline” jugoslovenske istorije koje treba istraživački savladati, spoznati, objasniti, saopštiti. Tu je i istoriografsko nasleđe. Opterećeno zabludama, prepuno predrasuda, okovano stereotipima, natopljeno ideologijom, podložno shemama, ispunjeno „čvrstim ubeđenjima”, „večnim istinama”, „višim ciljevima” ono, jednim svojim delom, sadrži i dosegnuto naučno znanje. U istoriografskom nasleđu sadržana je celina do sada pređenog istoriografskog puta. Ako se to zanemari ili potceni, onda društvo osiromašuje svest o sebi a istoričar gubi mogućnost da sveobuhvatno i kritički misli.

UDK 327.54:930
327(497.1)''1946/...''(093.2)

⁴⁶ Pogledati radove D. Bogetića, Đ. Tripkovića, Đ. Borozana, R. Radić, M. Mitrovića, M. Bjelajca, M. Ristovića, M. Perišića, S. Rajaka, M. Radojević, T. Kuljića, O. Milosavljević, M. Obradović, Lj. Dimića, M. Jovanović, M. Pavlovića, M. Terzića, K. Kovačević, R. Vučetić, B. Dimitrijevića, P. Dragišića, S. Selinića, Lj. Petrovića, I. Lakovića, V. Petrovića, D. Tasića, D. Bondžića, V. Cvetkovića, S. Cvetkovića, V. Ivanovića, A. Životića, J. Čavoškog, O. Vojtjehovskog, K. Spehnjak, T. Jakovine, K. D. Dukovskog, R. Luburić i drugih.

**NORMALIZACIJA
ODNOSA SA ISTOKOM**

DRUGI JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI SUKOB

Sudar Titove i Hruščovljeve percepcije politike miroljubive koegzistencije

Dragan Bogetić

APSTRAKT: U radu su obrađena zbivanja koja su uslovila i pratila dramatično zaostrovanje u jugoslovensko-sovjetskim odnosima do koga dolazi tačno deset godina posle poznatog sukoba Jugoslavije sa Informbiroom. Iako su se u međuvremenu, na međunarodnom planu odigrale značajne promene, izvorište sukoba ostalo je isto: različita percepcija načela na kojima bi se morali zasnivati odnosi među socijalističkim zemljama. Posmatrano iz perspektive sukobljenih strana, u izvesnom smislu, i jedni i drugi su bili u pravu. Jugoslovensko rukovodstvo nije se moglo odreći krupnih političkih i ekonomskih prednosti koje je ostvarilo distancirajući se od socijalističkog lagera i sovjetskog hegemonizma. Moskva, pak, nije mogla prihvatiti Titovu vanblokovsku politiku kao formu ponašanja unutar socijalističkog lagera, jer bi to neminovno u bližoj ili daljoj budućnosti rezultiralo potpunom suprematijom zapadnih sila u sferi međunarodnih odnosa.

Ključne reči: Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob, Josip Broz, Hruščov, politika miroljubive koegzistencije

Tokom poslednje dve godine šeste decenije, Jugoslavija se u svom traganju za novom spoljnompolitičkom strategijom suočavala sa sličnim međunarodnim determinantama i izazovima kao i na samom početku ovog razdoblja. Doduše ovog puta su svi ti problemi bili, ipak, blažeg intenziteta i manje opasni nego što je to ranije bio slučaj, ali je njihova suština i sadržina uglavnom ostala ista.

Početkom 1958. godine Jugoslavija se našla u veoma opasnoj strateškoj poziciji – nad njom se ponovo nadvila opasnost da bude istovremeno izložena izolaciji i od Istoka i od Zapada. Konture ovakvog stanja oformljene su već krajem prethodne godine.

Jednostrani prekid diplomatskih odnosa SR Nemačke sa Jugoslavijom oktobra 1957. (pošto je jugoslovensko rukovodstvo priznalo vladu DR Nemačke) nije doveo samo do pogoršanja odnosa sa ključnim ekonomskim partnerom Jugoslavije u Evropi nego i do narastajućeg nepoverenja Zapada u celini prema aktuelnom jugoslovenskom spoljnopolitičkom kursu u kome se ispoljavala sve veća kooperativnost sa zemljama socijalističkog lagera.

Sličan je efekat imao i jugoslovenski zahtev za obustavljanjem američke vojne pomoći i insistiranje da američka vojna misija okonča svoj rad u Beogradu do marta 1958.

Ponovno suđenje Milovanu Đilasu i njegovo hapšenje naišlo je na žestoku osudu britanske Laburističke partije, čije su vodeće ličnosti ispoljavale visok stepen uvažavanja prema ovom političaru i njegovim doktrinarnim stavovima. Slično su reagovala i druge socijal-demokratske partije u Evropi, upozoravajući na nedemokratski karakter režima u Beogradu i njegov animozitet prema svemu što u sebi nosi zapadni predznak. Revolt je, u ovom kontekstu, dosegao svoju najvišu tačku posle suđenja grupi pripadnika starog režima, među kojima se nalazila i nekolicina socijaldemokrata učlanjenih u Socijalističku internacionalu, zbog „protivdržavne delatnosti”.

Jugoslovenski stav prema procesu dekolonizacije u Aziji i Africi, koji se u potpunosti poklapao sa stavom SSSR-a, na Zapadu je u celini negativno ocenjen, posebno kod najmoćnijih kolonijalnih sila: Velike Britanije i Francuske. Sve otvorenija jugoslovenska podrška alžirskom pokretu otpora u Parizu je shvatana kao brutalan izazov francuskoj vladi i odsustvo želje za nastavljanjem ranije uspostavljene prisne saradnje dveju država. Zaustavljanje i prisilno sprovođenje jugoslovenskog trgovačkog broda „Slovenija” u alžirsku luku Oman koje su izveli francuski ratni brodovi, zbog sumnje da je prevezio oružje „alžirskim pobunjenicima”, dovelo je do novog zaostravanja u jugoslovensko-francuskim odnosima.

Uporedo sa pogoršanjem odnosa Jugoslavije sa Zapadom ozbiljno se pogoršavaju i njeni odnosi sa grupacijom istočnoevropskih zemalja. Svi elementi oštre konfrontacije Jugoslavije i zemalja Kominforma katrakteristični za 1948, posle deset godina – davali su ton i „drugom jugoslovensko-sovjetskom sukobu”, kako su na Zapadu često nazivali naglo pogoršanje odnosa Beograda i Moskve tokom 1958. godine. Ključni događaji koji su doveli do ponovnog definitivnog prekida jugoslovensko-sovjetske međudržavne i međupartijske saradnje svodili su se na jugoslovensko odbijanje da potpiše Deklaraciju 12 komunističkih partija na skupu u Moskvi održanom novembra 1957. i usvajanje Programa SKJ na Sedmog kongresu u Ljubljani aprila 1958. Odbijanje jugoslovenskih komunista da u Moskvi potpišu deklaraciju koja je imala karakter osnivačkog akta novog Kominforma (odnosno odbijanje da se uključe u novu asocijaciju socijalističkih država pod patronatom SSSR-a) i usvajanje dokumenta sasvim

suprotnog sadržaja, sa naglaskom na samostalnosti komunističkih partija u izboru puta u socijalizam, definitivno je raspršilo sve iluzije sovjetskog rukovodstva da je moguć povratak Jugoslavije u socijalistički lager. Svest o tome da je nepotrebno uloženi veliki trud oko jugoslovensko-sovjetskog približavanja i da su uzaludni bili svi pokušaji da se jugoslovensko rukovodstvo uveri u potrebu bezrezervnog podređivanja „organizovanim i koordinisanim formama klasne borbe svetskog proletarijata”, kod Hruščova i njegovih saradnika izazvala je snažan revolt i rezultirala preduzimanjem čitavog niza spoljnopolitičkih mera sa ciljem da se Jugoslaviji što je moguće više oteža međunarodni nastup i konsolidacija unutrašnjeg sistema. U tom kontekstu otkazani su ranije sklopljeni spektakularni kreditni aranžmani, sužena je osnova robne razmene u skladu sa novoproglašenim sovjetskim principom „uzajamne koristi” (primenjenim isključivo na Jugoslaviju), prekinuta praksa razmenjivanja poseta na najvišem državnom nivou i intenzivirana sveopšta antijugoslovenska kampanja u mnogo čemu slična onoj koja je vođena i u Staljinovo vreme.

Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob, suštinski posmatrano, otpočeo je onog momenta kada su konfrontirane strane iscrpele sva ideološka i politička sredstva za odbranu svog viđenja buduće platforme odnosa unutar komunističkog pokreta.

Silna energija utrošena sa sovjetske strane kako bi se Tito i njegovi saradnici vratili u socijalistički lager i odrekli svog spoljnopolitičkog koncepta nije rezultirala željenim ishodom. Jugoslovenski pokušaj, pak, da čitavim nizom političkih ustupaka po raznim međunarodnim pitanjima dokaže svoju odanost marksizmu i lenjinizmu i privoli Moskvu da prihvati političku realnost u Jugoslaviji, unapred je bio osuđen na neuspeh.

Svest o neminovnosti obnavljanja sukoba definitivno je isplivala na površinu u vreme kada je potpuni krah doživeo poslednji sovjetski pokušaj uključivanja Jugoslavije u međunarodnu asocijaciju komunističkih partija prilikom proslave 40-godišnjice Oktobarske revolucije u Moskvi na Savetovanju komunističkih i radničkih partija novembra 1957. Titov izostanak sa ovog skupa („zbog iznenadnih komplikacija izazvanih akutnim lumbagom”), bojkot jugoslovenske delegacije od predstavnika ostalih komunističkih partija i od samog domaćina i, konačno, odbijanje Jugoslovena da tom prilikom potpišu Deklaraciju 12 komunističkih partija – definitivno su označili završetak jednog razdoblja pregovora i normalizacije odnosa dveju strana.

Iako je zvanična Moskva bila spremna da, posle navedenog gesta „neposlušnosti” Titovih saradnika na moskovskom skupu, otpočne oštru kampanju protiv Jugoslavije i prekine svaku saradnju sa njom, od toga je, na iznenađenje većeg dela međunarodne javnosti, ipak, privremeno odustala. Od novembra 1957. pa do aprila 1958. dolazi do kratkotrajnog zatišja u sklopu sovjetske antijugoslovenske kampanje, praćenog uglavnom ideološko-teorijskim iznošenjem kritičkih stavova

prema „jugoslovenskom revizionizmu” i ignoratorskim odnosom prema svemu što je imalo nekakve veze sa Jugoslavijom.

Ovo „zatišje pred buru” uzrokovano je uglavnom internim političkim razlozima Hruščovljeve grupe posle pobeđe nad „staljinističkom grupom” Molotov–Kaganovič–Maljenkov na junskom plenumu CK KPSS-a i postepenim uklanjanjem iz vrha sovjetskog rukovodstva većine ključnih ljudi koji su, pored Hruščova, bili glavni akteri političkog života SSSR-a posle Staljinove smrti. Iako je junskim plenumom praktično sankcionisan novi odnos snaga u KPSS-u i državnom aparatu i stvoreni uslovi za centralizaciju moći u rukama Hruščova, još uvek sve faze ove radikalne smene vlasti nisu u potpunosti okončane. Političke turbulencije su dodatno intenzivirane posle nepopularnog čina smene, u narodu i u partijskim redovima popularnog maršala Žukova, oktobra 1957. i tokom pripremanja terena za smenu dugogodišnjeg predsednika vlade Nikolaja Bulganjina. Burna politička previranja u Sovjetskom Savezu koja su pratila ove dramatične događaje nisu predstavljala povoljan kontekst u kome bi se otpočelo sa otvorenim napadom na Jugoslaviju, čije je rukovodstvo, kako se to videlo prilikom Titove posete SSSR-u, uživalo simpatije velikog dela sovjetskog naroda.

Politička kriza u sovjetskom rukovodstvu je definitivno prevaziđena tek krajem marta 1958, kada je Hruščov na sednici Vrhovnog sovjeta imenovan za predsednika vlade. Time je i formalno objedinio i sam preuzeo državnu i partijsku vrhovnu vlast.¹ Više nije postojala mogućnost da neko od njegovih konkurenata, jačajući svoje pozicije u vladi, dovodi u pitanje njegovu poziciju u partiji. Sada kada je i državni i partijski aparat bio pod njegovom kontrolom, Hruščov se mogao energičnije posvetiti spoljnopoličkim pitanjima i u tom kontekstu spornoj situaciji nastaloj zbog „Titovog nacionalizma”.

Neposredno uoči Sedmog kongresa SKJ, sredinom aprila 1958, otpočinje „drugi jugoslovensko-sovjetski sukob” koji će davati ton međudržavnim odnosima Jugoslavije i zemalja socijalističkog lagra tokom celokupnog predstojećeg petogodišnjeg perioda.

Suština jugoslovensko-sovjetskog spora zasnivala se na istom problemu koji doveo do konfrontacije dvaju komunističkih rukovodstava i deset godina ranije. Titovo nastojanje da samostalno rukovodi zemljom nikako nije moglo biti opcija prihvatljiva za velikodržavnu politiku sovjetske komunističke oligarhije, pa bila ona personifikovana u Staljinu, Hruščovu ili nekom trećem lideru KPSS-a, svejedno. Jugoslovenska vanblokovska politika podrivala je jedinstvo komunističkog pokreta i vodila njegovom osipanju i slabljenju. Tolerisanje „Titovog puta u socijalizam” i ohrabrivanje drugih istočnoevropskih zemalja da se u većoj ili manjoj meri osamostale od Moskve, neminovno bi rezultiralo sve

¹ Uz ove funkcije, Hruščov je istovremeno preuzeo i ulogu glavnokomandujućeg armije, rukovodioca državne bezbednosti i vrhovnog šefa sovjetske obaveštajne službe.

većom inferiornošću Varšavskog ugovora u odnosu na NATO i socijalističkog lagera u odnosu na Zapad. U takvim uslovima teško bi bilo izvodljivo očuvanje socijalizma kao „svetskog procesa”.

Sledeći ovakvu logiku, mogle bi se prihvatiti sovjetske optužbe na račun „jugoslovenskog nacionalizma” ili „sebičnosti i egocentričnosti SKJ”. Teško bi u Evropi bio moguć jugoslovenski put u socijalizam bez postojanja monolitnog bloka socijalističkih država i opšteg sistema ravnoteže snaga. Bez takve konstelacije snaga, socijalizam, onakav kakav je bio u Evropi, zbog svoje ekonomske, finansijske i vojne inferiornosti, ne bi ni u jednoj evropskoj državi (osim u SSSR-u, koji je obuhvatao teritoriju skora dva puta veću od najvećih država u svetu – Kine, Kanade i SAD-a) odoleo jakim internim centrifugalnim silama i spoljnim pritiscima. Da bi se koristile pogodnosti spoljnopolitičkog koncepta baziranog na strategiji laviranja među blokovima, naravno, neophodno je bilo postojanje tih dveju suprotstavljenih grupacija. Stoga, posmatrajući iz ugla sovjetskih zvaničnika, jugoslovenska neutralnost nije se mogla tumačiti drugačije nego kao „bežanje od odgovornosti” i „amoralna, kratkovida i anahrona politika”.²

Hruščov je, za razliku od Staljina, shvatio da Tita, kao ključnog i neprikosnovenog protagonistu te politike, ne može eliminisati sa političke scene „jednim pokretom prsta”. Međutim, ni on nije pronikao u svu dubinu Brozovih unutrašnjih sukobljavanja kao komuniste iskreno lojalnog ideji marksizma-lenjinizma i harizmatično nastrojenog vođe, odlučnog da zadrži svoju apsolutnu vlast u zemlji, ali i da se svetu nametne kao moćni predvodnik obespravljenog Juga naspram zavađenih Istoka i Zapada. Stoga se, bar kada je u pitanju Jugoslavija, opredelio za jednu, kako se ubrzo pokazalo, dosta jalovu i nesvrishodnu strategiju. Pokušao je da neuhvatljivog Tita impresionira otvaranjem perspektive širokog spektra ekonomske i političke saradnje sa zemljama ideološki bliskim, u čijem društvu se Jugoslavija ne bi osećala kao strano telo, kako je to bio ranije slučaj (prvo u okviru Kominforma, a potom u sklopu povezivanja sa zapadnim državama). Kada ova taktika nije uspela, vidno razočaran i revoltiran, Hruščov se opredeljuje za politiku pritiska na Jugoslaviju, pokušavajući da je dovede u stanje opšte međunarodne izolacije. To je bi put da se obezbede bar dva spoljnopolitička cilja SSSR-a: da se Jugoslavija, eventualno, primora da odustane od svog „neutralizma”, a da se, istovremeno, po svaku cenu spreči dalje osipanje socijalističkog lagera.

Formalni povod za otpočinjanje drugog jugoslovensko-sovjetskog sukoba predstavljalo je usvajanje novog programa SKJ na Sedmom kongresu, održanom krajem aprila 1958. U neku ruku taj skup je delovao kao manifestacija suprotstavljena novembarskom moskovskom skupu na kome je sankcionisano

² Dragan Bogetić, „Evolucija sovjetskih i američkih stavova prema politici i pokretu nesvrstanošću”, *Istorija 20. veka*, br. 1–2, Beograd, 1986, str. 101–128.

jedinstvo okupljenih partija pod dominacijom KPSS-a, a usvojeni program SKJ usredsređen na potenciranje načela ravnopravnosti i samostalnosti u odnosima socijalističkih država i njihovih partija, kao dokument potpuno suprotan od Deklaracije 12 komunističkih partija, koja je propagirala sasvim drugačiju opciju.

Objavljivanje Nacrta programa SKJ uoči Sedmog kongresa, u obliku obimne knjige, i to u ogromnom tiražu, a potom njeno prevođenje na strane jezike i prenošenje na stranim jezicima preko brojnih radio-stanica, u Moskvi je shvaćeno kao otvoreni izazov jugoslovenske strane i ofanzivan korak protiv sovjetskog modela socijalizma. Propagiranje ovog programa je predstavljalo svojevrsno suprotstavljanje moskovskoj Deklaraciji 12 komunističkih partija, ne samo zbog vremenske i drugih koincidencija nego i zbog toga što je on za veliki broj ključnih pitanja u vezi sa budućim razvojem socijalizma nudio savim različita rešenja od onih koja su proizilazila iz Deklaracije. U Moskvi je Nacrt programa SKJ shvaćen kao projekat koji nije namenjen samo jugoslovenskim komunistima već ima daleko ambicioznije namere. One se svode na jugoslovenske pretenzije ka nametanju sopstvenog unutrašnjeg sistema drugim zemljama, na hegemoniju Jugoslavije u međunarodnom radničkom pokretu i beskompromisnu borbu protiv sovjetskog modela socijalizma, kome se Jugoslavija suprotstavlja već čitavu jednu deceniju.

U znak protesta zbog sadržine teksta Nacrta programa SKJ, SSSR je otkazao dolazak svoje partijske delegacije na Sedmi kongres, iako je njen sastav prethodno već bio određen i zvanično objavljen.³ U Pismu CK KPSS-a upućenom CK SKJ 5. aprila 1958, o ovoj sovjetskoj odluci je zvanično obavешteno jugoslovensko rukovodstvo. U tom pismu je Nacrt programa SKJ okarakterisan kao antisovjetski, suprotan marksizmu-lenjinizmu, apologetski nastrojen prema kapitalizmu i imperijalizmu i svesno usmeren na dezorijentaciju i rušenje jedinstva međunarodnog radničkog pokreta.⁴

Reagujući na ove optužbe, Tito je u svom pismu od 12. aprila 1958. upućenom CK KPSS-u upozorio Hruščova da će otkazivanje učešća sovjetske delegacije na Sedmom kongresu SKJ izazvati „i kod komunista Jugoslavije i naroda uopšte ne samo iznenađenje, već i veliko nezadovoljstvo i ogorčenje”. Optužbe na račun jugoslovenskih komunista su odbačene kao neosnovane i neutemeljene, ali opasne po perspektivu daljih jugoslovensko-sovjetskih odnosa jer oživljavaju političke sadržaje iz vremena staljinizma. U želji da ostavi otvorena vrata eventualnom kompromisu i pomirenju, Tito je u svom pismu, ipak, priznao da je svestan činjenice da su u Nacrtu programa „pojedine formulacije neprecizne, ponekad nejasne, i da time stvaraju mogućnost za jednostranu ili nepravilnu inter-

³ Ubrzo posle toga, i druge evropske komunističke partije, kao i KP Kine, povukle su svoju odluku o slanju delegacija na Sedmi kongres SKJ. (DASMIP, 1958, str. pov, f-2, 130. Depeša ministra inostranih poslova Koče Popovića svim ambasadorima i poslanicima, 18. april 1958).

⁴ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/1-146, Opšti pregled bilateralnih odnosa SKJ i KPSS.

pretaciju". Stoga je u toku „mijenjanje ili izbacivanje pojedinih formulacija, kao naprimjer o hegemoniji i neke druge, koje su kod vas izazvale prigovore".⁵

Pokušavajući da omekša stav Moskve prema Programu SKJ i pitanju učešća sovjetske delegacije na Sedmom kongresu, Tito je Hruščovu već posle tri dana (15. aprila) uputio još jedno pismo u kome ga je detaljnije obavestio o brojnim ispravkama i dopunama u spornom nacrtu tog programa, učinjenim u skladu sa sovjetskim primedbama.⁶ Ambasador Mićunović je dobio posebne instrukcije iz Beograda da odmah zatraži prijem kod Hruščova i preda mu pismo, koje je brzopotezno, odmah pošto je sačinjeno, poslato preko specijalnog kurira u sovjetsku prestonicu. Ova misija je, međutim, doživela totalni krah i izazvala sasvim suprotan efekat od onog koji se očekivao. Po prvi put od kako je akreditovan u Moskvi, po sopstvenom kazivanju, Mićunović se našao u situaciji da je Hruščov odbio da ga primi. Jugoslovenska sklonost ka popuštanju samo je još više ohrabrila Ruse da pojačaju pritisak, ne bi li u poslednjem momentu izborili radikalni obrt u postojećoj situaciji i primorali svoje oponente da odustanu od projekta koji je osporavao sovjetski monopol u međunarodnom radničkom pokretu.⁷

Pošto Hruščovljeva sugestija Mićunoviću – da se termin održavanja Sedmog kongresa SKJ odloži na neodređeno vreme potrebno za ozbiljnije ispravke Programa – nije prihvaćena, sovjetsko rukovodstvo prelazi sa terena interne ideološke polemike na javnu antijugoslovensku kampanju. To čini neposredno uoči početka rada Sedmog kongresa SKJ, 18. aprila 1958. Naime tada u teoretičarskom organu CK KPSS-a biva objavljen veoma opširan zvaničan članak Fedosejeva, Pomjelova i Čerpakova u kome su oštro napadnute gotovo sve postavke Nacrta programa SKJ, kao nešto nespojivo sa teorijom i praksom marksizma-lenjinizma. U ovom članku, pod naslovom „O Nacrtu programa SKJ", posebno su kritikovani jugoslovenski stavovi o odumiranju države u socijalizmu, o postojanju dva svetska sistema, o različitim putevima u socijalizam, sadržini načela proleterskog internacionalizma i poštovanju ravnopravnosti u odnosima komunističkih partija i država u kojima su te partije na vlasti. U poslednjem pasusu se, ipak, napominje da kritika Nacrta programa SKJ ne treba da bude prepreka daljem razvoju odnosa Jugoslavije i SSSR-a.⁸

Međutim, ubrzo se pokazalo da je oštra ideološko-politička polemika nepremostiva prepreka za očuvanje dobrih bilateralnih odnosa. Istočnoevropske zemlje, Kina i rukovodstva komunističkih partija iz Evrope i drugih delova sveta

⁵ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/1-118, Pismo Generalnog sekretara CK SKJ J. B. Tita prvom sekretaru CK KPSS N. S. Hruščovu, 12. april 1958.

⁶ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/1-146, Opšti pregled bilateralnih odnosa SKJ i KPSS.

⁷ Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb, 1977, str. 430–431.

⁸ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/1-121, Tekst članka Fedosejeva, Pomjelova i Čerpakova – „O Nacrtu programa SKJ".

ostala su pri svojoj (odnosno sovjetskoj) odluci da lideri njihovih partija i njihove partijske delegacije neće učestvovati u radu Sedmog kongresa SKJ. Na ovom skupu, održanom u Ljubljani od 22. do 26. aprila 1958, istočnoevropske zemlje i SSSR su bile zastupljene samo u svojstvu posmatrača preko svojih ambasadora (sa izuzetkom Albanije i Čehoslovačke, koje, kao ni Kina, nisu uputile ni svoje posmatrače). Nije se ispunila ni jugoslovenska nada da će italijanski komunisti poslati svoju partijsku delegaciju, što bi imalo posebnu težinu s obzirom na njihov veliki politički uticaj u svojoj zemlji i zapadnoj Evropi uopšte – i oni su poslali samo svog posmatrača. Francuska KP nije uradila ni toliko, nije uopšte prisustvovala ljubljanskom skupu.

Odluku da bojkotuju Sedmi kongres SKJ još početkom godine donele su i sve socijaldemokratske partije u znak protesta zbog „nedemokratskog karaktera jugoslovenskog režima i torture nad neistomišljenicima”. Naime u to vreme dolazi do ponovnog hapšenja Milovana Đilasa i otvaranja procesa protiv grupe srpskih građanskih političara, od kojih su pojedini bili članovi Socijalističke internacionale (Aleksandra Pavlovića i Bogdana Krekića).

Izolacija i bojkot Sedmog kongresa SKJ od partija koje se ubrajaju u levicu radničkog pokreta i onih koje čine desnicu tog pokreta, snažno su uticali na sadržinu i ton govora većine aktera skupa. Posebnu pažnju su, naravno, izazvali nastupi dvojice vodećih ličnosti partije: Josipa Broza i Aleksandra Rankovića. Iako bi se, sudeći po tome kako su naslovili svoje referate, mogao steći utisak da će prvi govoriti uglavnom „O zadacima SKJ u vezi sa međunarodnom situacijom”, a drugi o „Organizaciono-političkim zadacima SKJ”, pokazalo se, kako je i očekivano, da je ključni deo izlaganja zauzimala elaboracija uzroka i pozadine aktuelnog jugoslovensko-sovjetskog sukoba. Taj deo oba referata, iako po obimu nije zauzimao preveliki prostor, probudio je najviše pažnje učesnika ljubljanskog skupa, ali i domaće i strane javnosti. Ujedno, on je izazvao i najveći revolt predstavnika istočnoevropskih zemalja, a istovremeno pozitivne komentare zapadnih krugova, koji su podvrgli podrobnoj analizi celokupnu sadržinu govora koji su obeležili najviši skup jugoslovenskih komunista.

U svom, po običaju preopširnom referatu o svim pitanjima relevantnim za sagledavanje ekonomske i političke situacije u zemlji i za jugoslovensku spolj-nopolitičku strategiju, Tito se na vrlo oprezan način osvrnuo na pitanja vezana za aktuelno stanje u odnosima Jugoslavije sa socijalističkim lagerom.

Izbegavajući da upotrebi ijednu ostru reč na račun sovjetske politike prema Jugoslaviji tokom poslednjih godina, sve optužbe vezane za nastojanja Moskve da po svaku cenu primora Jugoslaviju da se uključi u socijalistički lager izneo je oštro kritikujući Staljina i sovjetsku politiku iz tog vremena. „Kruta politika Staljina” je, po Titu, bila „osnovni razlog za stvaranje Atlantskog pakta”, za „jačanje pozicije zapadnih zemalja, s Amerikom na čelu” i „za slabljenje pozicija Sovjetskog Saveza u svijetu”. Pritisak na Jugoslaviju 1948. je ozbiljno

uzdrmao autoritet prve zemlje socijalizma i ozbiljno uzdrmao međunarodni radnički pokret.⁹

Neodmereno hvaleći tekovine XX kongresa KPSS-a, Tito je ovoj „istorijskoj prekretnici” sovjetske politike pridavao znamenja koja su Hruščovljevoj ekipi bila taman toliko bliska koliko im je bila bliska i svaka pomisao na poštovanje samostalnosti svojih satelita i uvažavanje njihovog nacionalnog identiteta. U stvari, na taj način, lider jugoslovenskih komunista je promovisao onu platformu na kojoj bi stvarno trebalo ubuduće zasnivati odnose među komunističkim partijama i socijalističkim državama: „nemiješanje u njihov unutrašnji razvoj i priznanje da specifični uslovi u svakoj zemlji posebno igraju jednu od najvažnijih uloga za uspješnu izgradnju socijalizma”. Ovakva polazišta, kojima se navodno i rukovodi KPSS, po Titu su jedina politička opcija koja bi mogla doprineti „postepenom uspostavljanju povjerenja i ponovnog jačanja socijalističkih snaga u svijetu”.¹⁰

Nesklon suptilnim aluzijama, kojima je mimo svog običaja pribegao Tito u svom govoru, a u skladu sa prethodnim dogovorom unutar jugoslovenskog partijskog vrha, Aleksandar Ranković je oštro nastupio osvrćući se na kampanju istočnoevropskih država prema Jugoslaviji. Reagujući na sovjetske optužbe da Jugoslavija sedi na dve stolice, odnosno da lavira između Istoka i Zapada, ciljao je u najslabiju tačku sovjetskog rukovodstva: podsetio ih je na saradnju SSSR-a sa fašističkom Nemačkom i pakt sa Hitlerom sklopljen tokom avgusta 1939. godine: „Nisu komunisti Jugoslavije ni narodi Jugoslavije koji su ih sledili, sedeli na dve stolice, niti se prodavali fašizmu, niti su se mirili sa njim [...] naša Partija i naši narodi niti su pogazili niti prodavali svoje revolucionarne principe.”¹¹ Posle ovih reči, dok su svi prisutni delegati SKJ oduševljeno aplaudirali i skandirali: „Heroj Tito! Tito–Partija!”, ambasadori istočnoevropskih zemalja su demonstrativno napustili salu. Istovremeno, dok su oni izlazili, Ranković je mirno nastavio svoje izlaganje o tome kako jugoslovenski komunisti nisu popuštali ni pred Hitlerom, „kao što se ni 1948. godine nisu nikome prodavali, pa ni onda kada se sa oružjem zveckalo na jugoslovenskim granicama”. Sovjetski Savez i njegove saveznike je optužio da „umesto da izvuku iskustva iz prošlosti, ponovo počinju da oštre stara zardala oružja Kominforma”. Pozvao je komuniste iz drugih država da o ovakvoj strategiji Moskve dobro razmisle „jer se ne radi samo o našoj zemlji i našem Savezu komunista, o nama Jugoslovenima, nego o čitavom radničkom pokretu”.¹²

⁹ Josip Broz Tito, *Govori i članci*, knj. XIII, str. 149 i 175–176.

¹⁰ *Isto*.

¹¹ „Referat Aleksandra Rankovića na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije”, *Borba*, 24. april 1958.

¹² *Isto*.

Posle Sedmog kongresa SKJ usledili su prvomajski praznici, koji su privremeno odgodili nezaobilaznu „drugarsku” razmenu optužbi: ko je skrenuo s puta marksizma-lenjinizma i ko uporno nanosi štetu međunarodnom komunističkom pokretu. Za to vreme vlasti u Beogradu su morale odlučiti kako da se postave u vezi sa ranije zvanično dogovorenom posetom Jugoslaviji predsednika Prezidijuma Vrhovnog sovjeta SSSR-a (nominalnog šefa države) Klimenta Jefremoviča Vorošilova. U novonastaloj situaciji nije bilo realno očekivati da će ta poseta biti realizovana, a opet, nije bilo moguće ni otkazati je. Stoga je odlučeno da se, bez obzira na očekivani ishod, pristupi opsežnim pripremama za doček gostiju iz Moskve. Ambasadoru Mićunoviću je naloženo da se ponovo obrati sovjetskom Ministarstvu inostranih poslova i tamo dogovori sa nadležnima o svim detaljima vezanim za program posete, koja je inače bila predviđena za 10. maj. U tu svrhu odmah se pristupilo pripremama za doček značajnog gosta. Sve ulice Beograda kojima je trebalo da prođe Vorošilov okićene su cvećem, podignuti su upadljivi slavoluci, na sve strane istaknute su jugoslovenske i sovjetske zastave.

Međutim, pokušaj Jugoslovenske ambasade (sedmi po redu) da sa sovjetskim zvaničnicima raščisti pitanje posete Vorošilova ostao je bez rezultata, iako je ostalo još samo dva dana do zakazanog termina. Ovakvo ponašanje Moskve kod nesuđenih domaćina shvaćeno je kao strategija čiji je cilj bio da navede jugoslovensku stranu da u revoltu otkáže posetu, a onda da se to iskoristi kao neboriv dokaz kako je Jugoslavija svesno, pored partijskih, zaoštrila i državne odnose sa SSSR-om.¹³ Mićunović se, izveštavajući svoje ministarstvo o ignorišućem odnosu Rusa prema njegovim nastojanjima da se konačno utvrdi da li njihov predsednik dolazi u Jugoslaviju ili ne, žalio na neprijatnu situaciju proizašlu iz toga. Naime, ambasadori drugih zemalja u Moskvi stalno su mu se obraćali interesujući se za datum kada će Vorošilov krenuti iz sovjetske metropole za Beograd, kako bi došli da ga isprate na aerodrom u skladu sa uobičajenom diplomatskom praksom. Pošto nije znao šta da im kaže, bio je u dilemi kako da se postavi. Saopštiti istinu, u postojećoj situaciji, nije bilo poželjno, ali je još gore bilo izmišljati neuverljive izgovore.¹⁴

Dan uoči zakazanog termina za posetu, u svom pismu Hruščov je obavestio Tita da „u svetlosti onoga što se dogodilo na VII kongresu SKJ” poseta sovjetskog predsednika ne može biti ostvarena. „Posle onih ispada koji su bili učinjeni u govorima oficijelnih lica na VII kongresu protiv Sovjetskog Saveza i KPSS, naša partija i sav sovjetski narod ne bi shvatili takav put.” Sugerisao je da se iznađe neka „uzajamno prihvatljiva forma” u vezi sa nedolaskom Vorošilova

¹³ DASMIP, PA, 1958, SSSR, f-118, 411 129; V. Mićunović, *n. d.*, str. 440–443.

¹⁴ DASMIP, PA, 1958, SSSR, f-118, 410 979, Telegram ambasadora V. Mićunovića Državnom sekretarijatu inostranih poslova FNRJ.

„kako neprijatelji socijalizma ne bi mogli iskoristiti otkazivanje ove posete u svoje ciljeve”.¹⁵

Sa time kako jugoslovenska vlada namerava da domaćoj i stranoj javnosti objasni ovakvu reakciju Moskve upoznat je ambasador SSSR-a Zamčevski tokom razgovora sa ministrom inostranih poslova Kočom Popovićem, 11. maja 1958. Tom prilikom Popović je obavestio sovjetskog ambasadora o tekstu saopštenja koje će narednog dana biti objavljeno u jugoslovenskoj štampi. Ono je bilo u duhu Hruščovljevog predloga za iznalaženjem „uzajamno prihvatljive forme”. Svodilo se na kratku informaciju: „Iz Državnog sekretarijata za inostrane poslove se saznaje da se poseta Predsednika Prezidijuma Vrhovnog sovjeta SSSR K. J. Vorošilova odlaže.”¹⁶

Iako se Beograd odlučio za zataškavanje skandala vezanog za posetu Vorošilova, u tajnoj prepisci sa sovjetskim partijskim vrhom izneo je sav svoj revolt tim povodom. U svom pismu Hruščovu odaslatom nešto kasnije, 14. juna 1958, Tito je, u polemičkom tonu oko toga šta sve „veseli i uveseljava neprijatelje socijalizma”, u taj kontekst stavio i otkazivanje posete predsednika Vrhovnog sovjeta SSSR-a. Taj čin je okarakterisao kao „uvredu za ma koju suverenu državu” i gest koji „ne služi ugledu socijalizma”. Pri tome je podsetio Hruščova: „Vama je poznato da smo pred domaćom i svetskom javnošću, prešli preko tog pitanja, iako nas na to ne obavezuje sadašnja kampanja protiv socijalističke Jugoslavije u kojoj se upotrebljavaju najteže uvrede.”¹⁷

Momenat otkazivanja posete sovjetskog predsednika Jugoslaviji poklapao se sa momentom kada jugoslovensko-sovjetski odnosi ulaze u novu, višu fazu konfrontacije. Ona se manifestuje postepenim prelaskom iz sfere interne ideološke polemike („drugarske i objektivne kritike”) unutar politički bliskih subjekata na sferu međudržavnih odnosa, eskalirajući u sukob koji se sve snažnije reflektuje na ukupan splet međunarodnih odnosa. U sukob se, sve otvorenije, na strani SSSR-a uključuju i njegovi sateliti, ali i rukovodstvo NR Kine. S druge strane, sve veće interesovanje oko sukoba ispoljavaju i zapadne sile, sklone da, u novonastaloj situaciji, redefinišu svoje stavove vezane za aktuelne ocene ponovnog vraćanja Jugoslavije u tabor socijalističkih država i da joj ponovo pruže energičniju podršku u njenoj politici „neutralizma”.¹⁸

Posle održavanja Sedmog kongresa SKJ sovjetsko rukovodstvo je izgubilo svaku iluziju o mogućnosti da disciplinuje jugoslovenski partijski vrh, što

¹⁵ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/1-122, Pismo Prvog sekretara CK KPSS N. S. Hruščova Generalnom sekretaru CK SKJ J. B. Titu, 9. maj 1958.

¹⁶ DASMIP, PA, 1958, SSSR, f-118, 410 936, Zabeleška o razgovoru Državnog sekretara Koče Popovića sa ambasadorom SSSR Zamčevskim, održanim 11. maja 1958. g.

¹⁷ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/1-128, Pismo Generalnog sekretara CK SKJ J. B. Tita Prvom sekretaru CK KPSS N. S. Hruščovu, 14. jun 1958.

¹⁸ DASMIP, 1958, str. pov, f-3, 239, Neke karakteristike antijugoslovenske kampanje u zemljama lagera.

se posebno očitovalo u stilu koji je davao ton prepisci sa Titom i njegovim saradnicima. Pribegava se diskusiji ispunjenoj najoštrijim i najuvredljivijim rečnikom, primerenim želji da se suprotna strana u potpunosti diskredituje i predstavi kao izvor svih zala u međunarodnom komunističkom pokretu. U tom duhu, 9. maja 1958, u listu *Pravda* objavljen je uvredljiv članak o tome kako i za koliko dolara je jugoslovensko rukovodstvo prodalo Amerikancima svoju ideologiju i programska načela, a u pismu CK KPSS-a, odnosno Hruščova, upućenom Titu, „raskrinkana” je uloga Jugoslavije „na podrivanju jedinstva svetskog komunističkog pokreta”.

U članku u *Pravdi*, pod nazivom „Jedinstvo i zbijenost marksističko-lenjinističkih partija – zaloga daljih pobeda svetskog socijalističkog sistema”, vanblokova politika Jugoslavije je predstavljena kao podrška američkim imperijalistima u borbi protiv SSSR-a i socijalističkih zemalja. Za tu podršku Jugoslavija je obilato plaćena. U tom smislu se navodi da je Tito za svoj govor u Puli, u kome je kritikovao sovjetsku vojnu intervenciju u Mađarskoj, dobio devedeset osam miliona i trista hiljada američkih dolara; za odbijanje da potpiše Deklaraciju 12 komunističkih partija – šezdeset miliona i petsto hiljada dolara; a za Sedmi kongres SKJ tek treba da dobije odgovarajuću dolarsku nagradu.¹⁹

Sadržina članka nije mnogo odudarala od teksta Hruščovljevog pisma Titu odaslatog na adresu CK SKJ istog dana. U tom pismu CK KPSS detaljno, na 12 strana, iznosi „svoja gledanja na pitanje odnosa među našim partijama u vezi sa okolnostima nastalim povodom VII kongresa SKJ”.

Tito i partijski vrh Jugoslavije optuženi su da su „stvorili na kongresu atmosferu histerije, organizovavši, u suštini neprijateljsku demonstraciju protiv KPSS i drugih komunističkih i radničkih partija”. Shodno tome i dokument usvojen na ljubljanskom skupu – Program SKJ, „prožet je duhom neprijateljstva prema Sovjetskom Savezu” i „ima za cilj zataškavanje i opravdavanje imperijalista i ide u prilog protivnika mira i bezbednosti naroda, onih sila koje se protive socijalizmu i vrše ogorčenu borbu protiv njega”. U Programu SKJ je izložena teza o podeli sveta na dva antagonistička vojno-politička bloka čija se politika poistovećuje, što je, po Hruščovu, „kleveta za socijalistički tabor”, s obzirom na to „da se samim tim miroljubiva politika socijalističkih zemalja poistovećuje sa agresivnom politikom imperijalističkih sila”. Posebno mučan utisak u tom kontekstu ostavio je deo Titovog referata u kome on optužuje SSSR da je odgovoran zbog pogoršanja međunarodne situacije i govori o tome da je „kruta politika” SSSR-a prouzrokovala stvaranje Atlantskog saveza.²⁰

¹⁹ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/1-123, Jedinstvo i zbijenost marksističko-lenjinističkih partija – zaloga daljih pobeda svetskog socijalističkog sistema.

²⁰ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/1-122, Pismo Prvog sekretara CK KPSS N. S. Hruščova generalnom sekretaru CK SKJ J. B. Titu, 9. maj 1958.

U pismu od 9. maja energično su odbačeni jugoslovenski stavovi da je u Staljinovo vreme došlo do odstupanja od osnovnih postavki marksizma-lenjinizma u SSSR-u i da je spoljna politika vođena sa pozicija hegemonizma. Stoga je već na samom početku pisma ukazano da CK KPSS nije posle XX kongresa promenio svoj stav prema tekstu rezolucije Informbiroa iz juna 1948, koji smatra „pravilnom kritikom grešaka rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije”. Te greške su označene kao nešto što i dalje dovodi u pitanje platformu jugoslovenskih komunista za dalju izgradnju socijalističkog sistema. Program SKJ je u tom smislu potpuno suprotan osnovnim postavkama marksizma-lenjinizma i idejnim stavovima celokupnog međunarodnog radničkog pokreta. Pošto se rukovodstvo SKJ samo opredelilo za ovakvu političku orijentaciju, upozoreno je da „stupa na opasni put izolacije Jugoslavije od njenih istinskih prijatelja – naroda socijalističkih zemalja i naprednih odreda međunarodnog radničkog pokreta”.²¹

Prenoseći ideološki sukob na sferu međudržavnih odnosa, vlada SSSR-a notom od 27. maja 1958. jednostrano je odložila izvršenje investicionog ugovora iz 1956, čime je suspendovala 285 miliona dolara kredita preko potrebnih za izgradnju jugoslovenske industrije.²² Taj kredit SSSR je već jednom odložio na pet godina (29. decembra 1956) zbog stava Jugoslavije povodom mađarskih događaja. Iako je ova odluka u noti obrazložena nedostatkom sredstava za izgradnju sopstvene hemijske industrije, u diplomatskim kontaktima davana su sasvim drugačija objašnjenja. Stalno je ukazivano na deo Titovog referata na Sedmom kongresu u kome je on govorio da se ekonomski odnosi između Jugoslavije i SSSR-a zasnivaju na uzajamnoj koristi, dakle na čisto komercijalnoj osnovi. Sa sovjetske strane je onda postavljano logično pitanje: ako već sovjetska vlada daje kredite iz komercijalnih razloga, što bi ih onda davala Jugoslaviji, umesto da pomoću istih tih kredita izgrađuje industriju u sopstvenoj zemlji. Ovi krediti su u SSSR-u shvaćeni kao ozbiljno žrtvovanje da bi se ukazala „bratska pomoć” Jugoslaviji. Pošto Tito insistira na tržišnoj rentabilnosti, sovjetska strana će kredite plasirati tamo gde su za nju stvarno ekonomski unosni ili u privrede socijalističkih zemalja koje to shvataju kao pomoć i drugačije se odnose prema darodavcima.²³

Ozbiljno pogoršanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa u potpunosti je davalo ton svim nastupima rukovodilaca dveju država, nezavisno od konkretne situacije i povoda za javni nastup. To je posebno došlo do izražaja tokom istupanja Nikite Hruščova na Sedmom kongresu KP Bugarske u Sofiji 3. juna 1958. i Titovog govora u Labinu 15. juna povodom 150-godišnjice rada istarskih rudnika.

²¹ *Isto.*

²² DASMIP, PA, 1960, Jugoslavija, f-56, 435 330, Međunarodni problemi. Socijalistički lager.

²³ DASMIP, 1958, str. pov, f-3, 239, Neke karakteristike antijugoslovenske kampanje u zemljama lagera.

Ne obazirući se mnogo na činjenicu da prisustvuje kongresu bugarskih komunista, Hruščov je svoj govor, uglavnom, sveo na najteže optužbe na račun vlasti u Beogradu, koristeći skup u Sofiji kao tribinu za antijugoslovensku kampanju i dajući mu karakter nekakvog jugoslovensko-bugarskog frakcijskog kongresa.²⁴

Ni ovaj put nije zaobišao kompleks jugoslovensko-američkih odnosa i „dobijanja milostinje od imperijalističkih država” – „pitanja koje svuda uzbuđuje poštene komuniste”. To pitanje je na Kongresu u Sofiji Hruščov formulisao na sledeći način: „Zašto imperijalistički rukovodioci, nastojeći da zbrišu sa lica zemlje socijalističke države i uguše komunistički pokret, istovremeno finansiraju jednu socijalističku zemlju i daju joj povoljne kredite i besplatne poklone?”²⁵ Kao odgovor ponudio je dve opcije. Na samo pominjanje prve, salom se razlegao smeh i aplauz. Ona se svodila na „dosta čudnovatu situaciju – imperijalisti hoće da razvijaju marksizam-lenjinizam kroz tu zemlju [Jugoslaviju – D. B.]”.

Druga opcija je zahtevala širu elaboraciju i izražena je u metaforičnoj formi kroz legendu o trojanskom konju: „Kada neprijatelji nisu mogli opsadom i napadom zauzeti grad Troju, oni su Trojancima poklonili drvenog konja, a u konju su sakrili svoje ljude da bi oni noću otvorili gradske kapije.” Da ne bi bilo zabune, Hruščov je pojasnio da je Jugoslavija preuzela ulogu „trojanskog konja imperijalizma” i da se stavila u službu bloka kapitalističkih zemalja sa ciljem da „iznutra podele revolucionarne partije, da podriju jedinstvo i unesu razdor i zbrku u marksističko-lenjinističku teoriju”.²⁶

Rukovodeći se imperativom „jedinstva i zbijenosti marksističko-lenjinističkih partija kao zaloge daljih pobjeda svetskog socijalističkog sistema”, Hruščov se u pozitivnom svetlu osvrnuo na delovanje Informbiroa u Staljinovo vreme: „Gledajući u nazad, moramo reći da je Informbiro u određenoj etapi odigrao svoju pozitivnu ulogu istorijsko-revolucionarnog marksističko-lenjinističkog pokreta, u zbijanju snaga komunističkih i radničkih partija na bazi principa proleterskog internacionalizma, u borbi za čvrst mir, demokratiju i socijalizam.” Na osnovu ovakvih postavki pozitivno je ocenio i sadržinu Rezolucije Informbiroa: „Godine 1948. na konferenciji Informbiroa usvojena je rezolucija ‘O situaciji u KPJ’ koja je sadržala pravednu kritiku delatnosti KPJ u nizu principijelnih pitanja. Ta rezolucija je u osnovi bila pravilna i odgovarala interesima revolucionarnog pokreta.”²⁷

Hruščovljev nastup na Sedmom kongresu KP Bugarske označio je prekretnicu u odnosima Jugoslavije sa zemljama socijalističkog lagera. On je bio signal ostalim komunističkim partijama za sprovođenje najoštrije antijugoslo-

²⁴ DASMIP, 1958, PA, SSSR, f-118, 32 408.

²⁵ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/1-127, Govor Hruščova na Kongresu BKP, 3. juna 1958.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto.

venske kampanje u kojoj će se koristiti uglavnom upravo argumentacija kojom se koristio i prvi sekretar KPSS-a. U tom smislu, pošto je rehabilitovan Staljinov napad na Jugoslaviju 1948, rehabilitovana je i kompletna forma, instrumenti i terminologija kampanje tog vremena. Zato nije ni čudo što drevna legenda o trojanskom konju postaje, bez obzira na relativno nezadovoljavajući obrazovni nivo, baština sveukupnog radničkog pokreta, priča poznata svim iole značajnijim rukovodiocima tog pokreta.

Jugoslovenski odgovor na teške optužbe protivničke strane usledio je desetak dana kasnije. On je izložen u pismu CK SKJ od 14. juna 1958. koje je potpisao Josip Broz, a koje je upućeno CK KPSS-u, odnosno Hruščovu, i u okviru Titovog govora u Labinu, narednog dana, 15. juna 1958.

Obraćajući se građanima Istre, Hrvatskog i Slovenačkog primorja, na mitingu u Labinu povodom 150-godišnjice rada istarskih rudnika, Tito im je odmah na početku dao na znanje da im neće govoriti o „našim unutrašnjim problemima” nego „o onome što nam smeta, što nas, nažalost, onemogućava da idemo još bržim koracima naprijed u izgradnji našeg boljeg života”. Radilo se, naravno, o sukobu sa socijalističkim lagerom, čiju je pozadinu i izvorišta Tito u detalje obrazložio, ostavljajući razmatranje problematike aktuelne za svakodnevicu rudara, čiji se praznik slavio, za neku drugu priliku.

U ovom govoru strogo je naglašena razlika između povoda i uzroka sukoba. Kao povod je navedeno održavanje Sedmog kongresa i usvajanje novog programa SKJ, kojima su ton davali različiti stavovi KPSS-a po nizu internih i međunarodnih pitanja. Međutim, uzrok sukoba je ležao u nečem drugom, mnogo značajnijem: „Glavni razlog je u tome što smo mi odbili da potpišemo deklaraciju dvanaest partija donesenu u Moskvi novembra 1957. godine, i što smo odbili da uđemo u takozvani socijalistički lager.”²⁸

Govoreći o napadima zbog nepristupanja Jugoslavije socijalističkom taboru, Tito je napomenuo da su oni „žestoki i nimalo drugarski”, puni „najgrubljih psovki i kleveta”, zasnovani na lažnim ili falsifikovanim citatima. U tom smislu, osvrćući se na optužbe da je Jugoslavija „trojanski konj imperijalizma”, utemeljene na rezonu da u protivnom Amerika ne bi nikad pružala pomoć jednoj socijalističkoj zemlji, podsetio je Hruščova na vreme velikih suša u SSSR-u tokom 1921. i 1922. godine, kada je Staljin dobio veliku pomoć od SAD-a, čime je sprečeno dalje masovno gladovanje sovjetskog stanovništva. „A nama su Amerikanci počeli davati pomoć poslije 1949. godine, ne radi toga da bi u našoj zemlji pobijedio socijalizam – jer oni ga ne vole i to ne kriju – već zbog toga što nam je, s jedne strane, prijetila glad, a s druge strane, što se Jugoslavija na taj način mogla lakše oduprijeti Staljinovom pritisku i očuvati nezavisnost.”²⁹

²⁸ J. B. Tito, *n. d.*, knj. XIII, str. 253–254.

²⁹ *Isto*, str. 260–261.

Odgovarajući na Hruščovljevo podsmešljivo pitanje, postavljeno u sklopu govora na Sedmom kongresu Bugarske komunističke partije: „da li se socijalizam može izgrađivati na američkoj pšenici?” Tito je, koristeći se sličnom retorikom, razjasnio poziciju Jugoslavije: „Drug Hruščov često ponavlja da se socijalizam ne može graditi na američkoj pšenici. Ja mislim da to može činiti onaj ko zna, a koji ne zna, ne može graditi socijalizam ni na sopstvenoj pšenici [...] Američka pšenica, uostalom, nije ništa gora od sovjetske – koju ne dobijamo, dok američku dobijamo – a to važi takođe i za ostalu robu.”³⁰

U Pismu CK SKJ upućenom Hruščovu dan ranije pre Titovog nastupa u Labinu iznesene su slične konstatacije, doduše u malo blažoj formi, kao oblik idejno-teoretske polemike o ključnim pitanjima oko kojih je ispoljeno razmišljanje dveju strana. Sovjetska strana je upozorena da je sadržaj poslednjeg pisma CK KPSS-a upućenog SKJ i karakter svega onoga što je potom usledilo „takav da u dogledno vreme zatvara svaki izlaz iz stvorene situacije”. Pri tome, navodi se da nije problem u kritičkom odnosu KPSS-a prema ideološkim i političkim stavovima jugoslovenskih komunista. Oni su „javna stvar i kao takve može svaka komunistička partija da ih kritikuje”. Problem je nastao kada je kao uslov za saradnju SKJ i KPSS-a postavljen zahtev „da SKJ mora da prihvati tu kritiku i odstupi od stavova po pitanjima u kojima se ne slažemo”. Nesuglasice ne treba prikrivati niti u njihovom prevazilaženju treba izbegavati konstruktivnu kritiku. „Međutim, ako se u ime kritike vrši pritisak na jednu socijalističku zemlju pretnjama o njenoj izolaciji, pa čak i ekonomskim sankcijama, onda se ne samo onemogućava normalna saradnja, nego se takva zemlja dovodi u neravnotežan položaj, što mora prouzrokovati poremećaje i deformacije u međusobnim odnosima.” U pismu SKJ se upravo u ovakvom nastupu KPSS-a vidi suština problema, koji je teško rešiti „jer SKJ nije spreman da na takvoj bazi zasniva svoju saradnju sa drugim partijama”, a i smatra da se ovde uopšte i ne radi o sporu oko Programa SKJ i Sedmom kongresu nego o „vaskrsavanju starih metoda koje su u prošlosti – naročito posle 1948. godine – nanele toliko mnogo štete međunarodnom radničkom pokretu”.³¹

Posle ovog pisma praktično je prestala svaka zvanična saradnja između SKJ i KPSS-a, izuzev povremenih kontakata ambasadora dveju država sa partijskim rukovodiocima. Sukob Jugoslavije i SSSR-a trajao je sve do 1962. godine. Njegova eskalacija odvijala se u više faza i bila je manifestovana kroz različite ideološko-političke forme kampanje, primenjivane u zavisnosti od trenutnog stanja u međunarodnim odnosima i aktuelnog sovjetskog nastupa u tom kontekstu.

³⁰ Isto, str. 261.

³¹ AJ, CK SKJ, 507/IX, 119/1-128, Pismo Generalnog sekretara CK SKJ Prvom sekretaru KPSS N. S. Hruščovu, 14. jun 1958.

Summary

The Second Yugoslav-Soviet Conflict The Clash between Tito's and Khrushchev's Perception of the Peaceful Coexistence Policy

Key words: The Second Yugoslav-Soviet Conflict, Josip Broz, Khrushchev, Peaceful Coexistence Policy

After ten years, the same issues, typical of the sharp confrontation between Yugoslavia and the USSR in 1948, characterized the second Yugoslav-Soviet conflict, as this sudden deterioration of relations between Belgrade and Moscow in 1958 was often termed in the West. However, this time the conflicts were less severe and less dangerous than the previous one, but their essence and issues were mainly the same.

The cause for renewed discontinuation of cooperation between the states and parties of Yugoslavia and the USSR was Yugoslavia's rejection to sign the Declarations of 12 communist parties at the conference in Moscow held in November 1957, and the adoption of the Program of the League of the Communists of Yugoslavia (SKJ) at the Seventh Congress in Ljubljana in April 1958. However, the main reason of the conflict between Khrushchev and Tito appeared due to the total failure of the Soviet action to get Yugoslavia back to the camp of socialist states and to persuade the Yugoslavs to renounce the politics of avoiding firm alliance with any of the two blocs. All the Khrushchev's illusions of Yugoslavia's return to the socialist circle definitely dispelled when the Yugoslav communists, instead of signing the Moscow declaration that had the character of the constitutive act of the new Cominform, adopted the Program of SKJ, i.e. a document of completely different content, with stress on communist parties' independent choice of their path to socialism.

In the scope of a fierce campaign against the Yugoslav „revisionist leadership” Moscow undertook a series of foreign-policy measures in an effort to hamper Yugoslavia's international activities and consolidation of its internal order as much as possible. During 1958 and 1959 previously concluded spectacular credit arrangements have been cancelled, the scope of commodity trade has been reduced, the practice of exchange of top-level state visits has been discontinued and permanent political pressure has been exerted, very much like the one practiced in Stalin's time. Such policy was fully adopted by other socialist countries, even those which have formerly followed some elements of the Yugoslav politics in certain segments of political system.

UDK 327(497.1:470)''1958/1962''(093.2)
329.15(497.1:470)''1958/1962''(093.2)

НАЧАЛНИЙ ПЕРИОД НОРМАЛИЗАЦИИ СОВЕТСКО-ЮГОСЛАВСКИХ ОТНОШЕНИЙ (1953–1954 гг.)

Анатолий Семенович Аникеев

АПСТРАКТ: Первый период нормализации советско-югославских отношений с весны 1953 года и до визита Н. Хрущева в Белград летом 1955 года характеризовался рядом моментов. Обе стороны, стремясь к восстановлению нарушенных в 1948 году межгосударственных связей, рассчитывали сделать это в первую очередь, исходя из собственных интересов и, по возможности, реализовать в ходе процесса и некоторые свои задачи. Так Тито хотел добиться от советского руководства признания совершенной в 1948 году Сталиным ошибки и, соответственно, справедливости позиции, занятой в те годы югославской компартией. Для Н. Хрущева, лично не участвовавшего в развязывании компании против Югославии, и, к тому же, внутренне уже почти готового к переосмыслению и переоценке сталинского наследия, признать вину „вождя народов” было не очень сложной задачей. В то же время, для других членов советского руководства, в первую очередь для В. Молотова, это было равносильно осуждению и отказу от проводимой им в те годы под руководством Сталина внешней политики. Поэтому, если Хрущев пытался описать для партийной элиты ситуацию, сложившуюся для Югославии после разрыва с советским блоком как вынужденную и временную, не лишившую эту балканскую страну статуса „народной демократии”, то Молотов и его единомышленники предлагали восстанавливать с ней отношения только как с „буржуазной” страной, утратившей в годы широкого сотрудничества с Западом практически все „социалистические завоевания”.

Ключевые слова: СССР, Югославия, Хрущев, Тито, нормализация советско-югославских отношений

1953 год не случайно стал точкой отсчета в восстановлении отношений между СССР и Югославией – в марте умер Иосиф Сталин. Вся советская политика нескольких предыдущих десятилетий формулировалась и

определялась, при известной коррекции, вносимой ближайшим окружением, этим харизматическим лидером. Он был главным действующим лицом в развязанной в начале 1948 года советской политической верхушкой анти-югославской компании. Руководству компартии Югославии приписывали ошибки во внутренней и внешней политике, необоснованную критику СССР, а позже и отступление от марксистской доктрины.

Сразу после окончания войны отдельные трения и мелкие конфликты между двумя партиями улаживались в ходе двустороннего диалога, однако ситуация, возникшая в начале 1948 года, показала, что Тито и его ближайшее окружение не были склонны беспрекословно выполнять все, идущие из Кремля указания. Это коренным образом нарушало, установленный еще в Коминтерне тип отношений между ведущей ВКП(б) и младшими компартиями и их иерархию, и должно было быть немедленно пресечено, во избежание цепной реакции со стороны других сателлитов. Продолжение этой тенденции, с возможным переходом к неповиновению Москве, грозило ей, в период сколачивания послушного советского блока непредсказуемыми последствиями. Масло в огонь подлили весной 1948 г. сообщения членов ЦК компартии Югославии Хебранга и Жуйовича в Кремль о том, что внутри югославского руководства уже существовали сильные критические настроения против ВКП(б), которые формулировались лично Тито. Для Сталина, с его маниакальной подозрительностью, поведение югославского руководства в совокупности становилось предательством интересов формирующегося советского блока, интернациональной коммунистической солидарности, почти антимосковским заговором. У Сталина, несомненно, стала вызывать раздражение и личность самого Тито, который до войны был функционером Коминтерна (что предполагало, вероятно, выполнение самых разных функций) и одним из авторитетных в Кремле лидеров национально-коммунистического сопротивления в годы второй мировой войны. В случае с Тито была избрана апробированная ранее коминтерновская тактика, включавшая в себя критику и последующее давление, обвинения в ревизии марксизма, а в области политики в отступлении от согласованной внешнеполитической линии. Позднее, в 1949–1950 гг., после организации в послушных Москве компартиях Болгарии, Венгрии и Чехословакии процессов, направленных против возможных сторонников Тито, югославское руководство было обвинено в подрывной деятельности против СССР, шпионаже в пользу иностранных государств и других смертных грехах. В начале 1950-х годов в Москве существовали реальные планы физического устранения Тито, а также возможной агрессии против Югославии со стороны сопредельных стран „народной демократии”.¹

¹ О советско-югославском конфликте 1948 г. написано не меньше сотни книг, статей и тематических публикаций как в самой Югославии (особенно в последнее десятилетие), так

Таким образом, физический уход Сталина с политической сцены открывал перед югославами новые перспективы. Если верить имеющимся документам, то югославские коммунисты были первыми в начавшемся вскоре процессе примирения. Тито рекомендовал Карделю, который готовил для выступления в Скупщине 23 марта 1953 г. доклад по вопросу о Балканском пакте, включить в него пожелание нормализации отношений с СССР и странами народной демократии.² Югославское руководство за прошедшие с момента разрыва годы совершило определенную теоретическую и практическую эволюцию. Оно публично осудило сталинские методы в проведении политики по отношению к странам „народной демократии“, союзникам Москвы в Европе, попыталось пересмотреть некоторые теоретические постулаты, которые были выдвинуты в годы правления Сталина и положены в основу деятельности ВКП(б), объявив их отходом от подлинно марксистских идей, провело в начале 1950-х отдельные реформы в сфере экономики, предполагая расширить участие трудящихся в управлении производством. Некоторые декоративные перемены коснулись и самой коммунистической партии Югославии. Важным моментом было то, что югославы, очистившись от „сталинских“ наслоений в марксистской теории и вернувшись в первоисточнику стали считать себя единственно подлинными марксистами в кругу компартий, группировавшихся вокруг ВКП(б). Это стало определять и подход югославского руководства к нормализации. Оно стремилось к восстановлению отношений, но на собственных условиях. Югославские „товарищи“ рассказывали советским о своих достижениях в социалистической теории и практике, особых взаимоотношениях с США и их союзниками, не вступавших в противоречие с коммунистическими идеями, а также новых контактах со странами третьего мира, всегда подчеркивая желание сохранить многое из достигнутого и неготовность вновь входить в советский блок. Начало нормализации подтолкнуло Белград к более четкой артикуляции и детальной разработке политики равной удаленности от двух блоков, позволявшей ему, до некоторых пор, почти идеально использовать свое новое положение.

Стремление руководителей КПСС восстановить связи с югославскими коллегами объяснялось, необходимостью вновь „склеить“ европейскую „социалистическую“ карту, надорванную в 1948 году, расчетами вер-

и на Западе, где эта проблема стала актуальной уже в начале 1950-х гг. В российской историографии данная тема наиболее полно исследована в работах Л. Я. Гибианского. Смотрите библиографию его статей, а также состояние отечественной и зарубежной историографии по этой проблематике в работе: Leonid Gibianskii, „Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori“, *Jugoslavija v hladni vojni*, Ljubljana, 2004. Некоторые архивные материалы, относящиеся к конфликту, имеются и в работе автора этой статьи. См.: Аникеев А. С., *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США в начальный период „холодной войны“ (1945–1957)*, Москва, 2002.

² Bekić D., *Jugoslavija u hladnom ratu; odnosi s velikim silama 1949–1955*, Zagreb, 1988, str. 467.

нуть Белград в лоно „народных демократий”, и, может быть, использовать при этом югославский опыт отношений с миром за пять лет пребывания вне лагеря, в своих интересах. В Москве также считали, что чем скорее советско-югославские отношения придут в норму, тем меньше шансов у США и их союзников окончательно втянуть Югославию в свою военно-политическую сферу, в том числе в НАТО, используя ее членство в Балканском пакте. Югославское руководство, подвергнув за прошедшие годы ревизии отдельные положения марксистской доктрины, в целом осталось в ее рамках, и в силу этих обстоятельств, должно было, так или иначе, начать движение в сторону Москвы. Со стороны Белграда был и некий мессианский расчет. Там полагали, что удастся внедрить в головы нового кремлевского руководства что-то из своих теоретических „открытий” и некоторый практический опыт строительства „аутентичного” социализма. В свою очередь, часть советского руководства, понимавшая, что разрыв с Югославией был вызван в первую очередь особым отношением великого кормчего к „предателю” Тито, предприняла осторожные шаги, направленные на прекращение конфликта и возобновление нормальных межгосударственных отношений. Намерение восстановить разрушенное после 1948 года единое социалистическое пространство объяснялось рядом других причин. С одной стороны, возможно, это было стремление консолидировать страны лагеря в период обсуждения в Западной Европе новой формулы общеевропейского объединения, с включением в его военные структуры ФРГ, что противоречило советской концепции безопасности. Москва также рассчитывала, что новое сближение Белграда с СССР не позволит США и их союзникам, используя свои экономические и финансовые инструменты, окончательно „поработить” Югославию. Существенным обстоятельством, оказывавшим влияние на политику Москвы этих лет, было усиление внутрипартийной борьбы внутри советской партийной верхушки между ортодоксальными сталинистами и сторонниками частичного реформирования прежнего курса. Направленность и характер этой борьбы определяли в известной степени и процесс нормализации, ускоряя или замедляя ее течение, меняя, в зависимости от складывавшейся ситуации, ее содержание. Процесс восстановления отношений между двумя странами пошел довольно активно. Уже в конце апреля 1953 года министр иностранных дел СССР В. М. Молотов принял югославского поверенного в делах Д. Джурича, а 1 мая в „Политике” появилось интервью министра иностранных дел СФРЮ Э.Карделя, в котором он сделал акцент на том, что югославская сторона всегда была готова к установлению с СССР нормальных межгосударственных отношений.³ Спустя две недели В. А. Зорин, заместитель министра иностранных

³ Архив внешней политики Российской Федерации (далее АВП РФ), Ф. 0144, Оп. 37, Д. 5, П. 150, Л. 2.

дел, сообщил Д. Джуричу о намерении назначить советским поверенным в стране С. П. Кирсанова, вместо переводимого в Москву Г. П. Шнюкова.⁴ 6 июня Молотов, встречаясь с югославским поверенным в делах, сообщил ему о том, что советское правительство „полагает, что пришло время назначить посла СССР в Югославию”. Между тем кандидатура Кирсанова, по каким-то причинам не была утверждена, а вместо него послом был назначен В. А. Вальков, возглавлявший в 1951–1953 гг. Отдел балканских стран МИД, а в годы второй мировой войны работавший советником посольства СССР в Лондоне. Одновременно, в связи с начавшимся процессом улучшения межгосударственных отношений, в советском внешнеполитическом ведомстве была предпринята попытка дать необходимую для кремлевского руководства оценку текущего состояния югославской внутренней и внешней политики, положения в компартии.

27 мая В. М. Молотов получил от заведующего 4-м Европейским отделом МИД М. В. Зимянина доклад под грифом „сов. секретно” о ситуации в ФНРЮ и направлениях ее внешней политики. В нем вновь были повторены старые, грубые штампы и характерные для сталинского времени характеристики югославской действительности. В преамбуле югославское руководство называлось „кликой Тито”, а проводимая им после разрыва с СССР внутренняя политика характеризовалась как направленная на „реставрацию капиталистических порядков, на ликвидацию всех демократических завоеваний югославского народа, на фашизацию государственного аппарата и армии”.

Во внешней политике усилия Белграда, направленные на расширение экономических и политических связей с капиталистическими государствами, прежде всего с США и Англией, как отмечалось, привели Югославию „к прямой зависимости от них, к вовлечению ее в агрессивные блоки, сколачиваемые англо-американскими империалистами”. Описание внутривластной ситуации в стране, положения в югославской компартии также было предельно тенденциозным. Переименование КПЮ на 6-м съезде в ноябре 1952 г. в СКЮ, исключение из нового Устава основных положений, связывавших „прежний устав с Уставом ВКП (б)”, и изменение ее роли в обществе, трактовалось автором записки как ликвидация компартии Югославии в качестве партии рабочего класса. Весь комплекс югославских отношений с западными странами оценивался в крайне негативном тоне. Договоры и соглашения, заключенные Югославией с США в рамках американского „Закона о взаимном обеспечении безопасности” рассматривались как включившие ее „в американско-английский агрессивный блок”, подчинившие „югославские вооруженные силы контролю американской военщины” и предоставившие „экономике Югославии в распо-

⁴ Там же, Д. 4, П. 150, Л.1.

ряжение США, а югославское правительство – на службу политическим целям американского империализма”. Создание Балканского пакта (Анкарский договор от 28 февраля 1953 г. – А. А.) также рассматривалось как свидетельство полной зависимости внешней политики Югославии от „американо-английского империализма”. Зимянин отмечал, что, „несмотря на наличие ряда противоречий между участниками этого блока, тройственное соглашение стало фактом именно потому, что этого добивались англо-американцы, стремящиеся создать и укрепить агрессивный антисоветский плацдарм на Балканах”.

В подготовленном в МИДе документе было отмечено, что после разрыва с СССР внешняя политика Югославии „приняла резко выраженный антисоветский характер”, а югославское правительство „развило бешеную антисоветскую пропаганду, выставляя СССР в роли империалистической, агрессивной страны, пытавшейся якобы ‘проглотить’ Югославию”. Вместе с тем, в материалах Зимянина содержалось признание того, что, сохраняя в принципе антисоветский курс, „югославское правительство в последние месяцы несколько умерило свой пыл, а выступления югославского руководства, включая и Тито, приняли более сдержанный характер”. По его мнению, это было связано с тем, что „внешнеполитические мероприятия Советского правительства, направленные на улучшение международных отношений, находят широкий отклик и в народных массах Югославии, в результате чего занимать столь агрессивную антисоветскую позицию, как это было раньше, для югославского правительства становится все труднее”. Отсюда делался вывод, что тем самым были созданы „некоторые реальные предпосылки для нормализации отношений СССР с Югославией как буржуазной страной”. М. Зимянин определял в качестве важнейшей задачи советской политики необходимость тщательного изучения внутренних изменений, происходящих в Югославии, ее внешнеполитических отношений, „использование всех возможностей для проникновения в Югославию правдивой информации об СССР, проведение мероприятий, могущих ослабить американо-английское влияние в Югославии и предотвратить создание антисоветского стратегического плацдарма на Балканах”.⁵

Записка Зимянина имела в определенном смысле программный характер, определив курс советской политики (с необходимой кремлевской редакцией) по отношению к Югославии на ближайшую перспективу. Очевидно, что характер и темп нормализации должны были зависеть от „внутренних изменений”, фраза, за которой вероятно скрывалось ожидание, что югославское руководство продемонстрирует верность как марксистским идеям, так и готовность в новых условиях предпринять шаги, связанные

⁵ *Восточная Европа в документах российских архивов, 1944–1953*, Т. II, 1949–1953 гг., Москва, 1998, стр. 906–913.

с отходом от тесного сотрудничества с США. На передний план, тем не менее, выдвигалась, как было видно, конкретная задача не допустить превращения Балканского пакта в связанный с США блок, угрожающий СССР. В контексте поставленных внешнеполитическим ведомством задач, возможно, следует рассматривать и письмо советского военного атташе И. Чумака, направленное в ЦК КПСС еще 19 апреля, в котором он рекомендовал, в связи с тем, что „тактика прямого удара не принесла успеха”, рассмотреть вопрос „о возможности перехода на тактику восстановления” позиций СССР в Югославии. Он писал о необходимости воссоздания в полном объеме аппарата советского посольства, торгпредства, представительств средств массовой информации и т. д.⁶ Связанный с Югославией во время работы в Генштабе в годы войны, автор письма, аргументируя свою позицию, мог, вероятно, достаточно полно оценить и стратегическую составляющую нормализации советско-югославских отношений.

В информации Зимянина указывалось на перспективу „некоторой нормализации” отношений и между советскими сателлитами и Югославией, а в качестве примера приводилась румыно-югославская конференция по вопросам судоходства в районе Железных ворот.⁷ Новый заведующий 4-м Европейским отделом Ю. В. Андропов в письме заместителю министра иностранных дел В. А. Зорину от 8 июля продолжил эту важную для Москвы тему и коснулся вопроса нормализации албано-югославских отношений. Он сообщал о югославской ноте Албании, в которой югославы, предлагали, протестуя против провоцируемых на общей границе албанскими пограничниками инцидентах, создать смешанные комиссии для урегулирования положения, но не получили ответа албанского правительства. Андропов считал „целесообразным порекомендовать албанским друзьям дать положительный ответ югославам на их предложение”.⁸ 2 августа М. Зимянин сообщил В. Зорину о проходивших югославо-венгерских переговорах по вопросу об обмене посланниками. Он высказал предположение, что следует дожидаться их завершения, а затем „в конфиденциальном порядке посоветовать нашим друзьям в Болгарии, Польше, Чехословакии и Албании принять постепенно необходимые меры к укреплению своих посольств и представительств в Югославии”.⁹

В тот период для югославского руководства существенным представлялось получение заверений от Москвы в том, что в ее политике по отношению к Югославии не произойдет возврата к ситуации 1948 года.

⁶ Волков В. К., *Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы*, Москва, 2000, стр. 154.

⁷ *Восточная Европа в документах...*, Указ. соч., Т. II, стр. 913.

⁸ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 37, Д. 43, П. 153, Л. 79.

⁹ Там же, Л. 86.

Эта тема прозвучала во время встречи югославского посла Д. Видича с В. Зориным в октябре 1953 г. Советский дипломат попытался представить события того периода как вину самой Югославии, подчеркнув, что политика СССР остается неизменной и состоит в неуклонном стремлении „к развитию нормальных отношений со всеми странами на основе взаимности”.¹⁰

Советская дипломатия, следуя положениям разработанной политической линии в отношении Югославии, внимательно следила за развитием Балканского пакта. В ноябре-декабре, после прошедших переговоров между представителями Генеральных штабов Греции, Турции и Югославии, советский посол в Белграде В. Вальков интересовался у греческого и турецкого послов, не было ли там подписано новых, дополняющих Анкарский договор, военных соглашений, но получил от них отрицательный ответ.¹¹ Отношения Югославии с Грецией и Турцией в связи с тем, что формирование блока на Балканах продолжалось, оставались в центре внимания советской дипломатии вплоть до осени 1954 г.

В конце 1953 г. в МИД'е была составлена справка о ходе нормализации отношений СССР и стран народной демократии с Югославией.¹² Ее содержание свидетельствовало о стойком предубеждении и подозрении советской партийно-номенклатурной верхушки к югославскому руководству и проводимой им политике. В справке отмечалось, что последовательно проводимая СССР миролюбивая политика вызвала усиление просоветских и антивоенных настроений в массах югославского народа. В то же время „у титовских правителей” мероприятия СССР якобы вызвали настороженность и многочисленные выступления, в которых советская мирная инициатива преподносилась мировому общественному мнению как кризис советской внешней политики в отношении Югославии. Готовность югославов к нормализации, подготовивший справку сотрудник советского внешнеполитического ведомства Б. Яковлев, объяснял опасениями „титовцев разоблачить себя перед своим народом, который может понять, что именно югославское правительство является противником нормализации”. Он приходил к выводу, что на самом деле это правительство не желает действительной нормализации отношений с СССР, что проявляется в клеветнической пропаганде против СССР, в грубом, извращенном освещении событий, происходящих в Советском Союзе, его внешней и внутренней политике.

Мотивы югославского поведения описывались мидовским чиновником, исходя из выработанной на Смоленской площади и согласованной с Кремлем концепции (см. информацию Зимянина выше – А. А.), в которой

¹⁰ Там же, Д. 5, П. 150, Л. 4.

¹¹ Там же, Д. 7, П. 150, Л. 104–108.

¹² Там же, Оп. 39, Д. 45, П. 162, Л. 41–67.

югославское руководство представало в роли игрока, пытающегося вести игру одновременно на двух столах. Как считал Яковлев, Белград, прикидываясь другом и защитником стран „народной демократии”, преследовал цель подорвать доверие народов этих стран к СССР, оторвать их от него. В записке отмечалось, что Югославия действует выборочно по отношению к разным странам „народной демократии” – с одними быстро приходит к соглашению, на других оказывает давление, предъявляя ультимативные требования. „Есть основания полагать, – делал вывод Яковлев, – что подобными действиями Югославия пытается внести раскол в ряды демократического лагеря”.¹³ Он также считал, что „титовцы” разрешением отдельных спорных проблем с СССР и странами народной демократии создают видимость нормализации, а критикой в адрес англо-американцев „стремятся обеспечить себе позицию лавирования в своей внешней политике и показать ее независимость”.¹⁴

Автор записки затронул вопрос о Балканском пакте. Он отмечал, что мирные инициативы Москвы – заявление Советского правительства правительству Турции от 30 мая 1953 г. (возможно, сделанное Кремлем в расчете на то, что этот шаг затормозит дальнейшее оформление пакта), в котором говорилось об отсутствии у СССР территориальных претензий к Турции, назначение советского посла в Грецию, было расценено участниками пакта, как советское наступление, рассчитанное на раскол существующего между ними „единства”. Югославия, со своей стороны, усматривала в этих действиях Москвы попытку изолировать её от ее союзников путем улучшения отношений с другими участниками пакта.

Выводы, сделанные Яковлевым, отчасти повторяли положения майской записки – информации Зимянина, в частности, в констатации того, что „титовская Югославия, порвав с СССР и странами народной демократии встала на путь реставрации капитализма в стране”. Говорилось, что югославская политика направлена на „обеспечение интересов англо-американских империалистов, уготовивших Югославии роль плацдарма для агрессии против СССР и стран народной демократии”. Нормализация описывалась им как процесс, начатый и активно развиваемый Москвой, в то время, как Белград пытается маневрировать, стремится разными лозунгами „нажить себе политический капитал и замаскировать подготовку к войне против СССР и стран народной демократии”. Такая ситуация, по его мнению, ставила перед советской дипломатией и дипломатией стран „народной демократии”, задачу вести такую политику, которая ставила бы югославское правительство „в затруднительное положение”, создавало бы противоречия между Югославией, с одной стороны, западными странами

¹³ Там же, Л. 57.

¹⁴ Там же, Л. 61.

и участниками Балканского пакта, с другой, „с тем, чтобы своевременно и умело использовать их в наших интересах”. С этой точки зрения, как считал Яковлев, в работе Отдела (очевидно 4-го европейского – А. А.) и посольства имеются серьезные недостатки. Отдел и посольство недостаточно „все это изучает”, не вносит своих предложений руководству МИД по постановке перед Югославией вопросов, „дающих нам активную позицию в наших отношениях с Югославией”. Также, недостаточно инициативны в проведении „подобной тактики и страны народной демократии”, указывал мидовский руководитель. Он предлагал исправить такое положение, а советской печати „разоблачать внешнюю и внутреннюю политику титовцев, вскрывая ее антинародную сущность и агрессивность, ее антисоветскую направленность”. Те же рекомендации адресовались и сателлитам, которым следовало действовать в русле советской тактики.¹⁵

В иерархии задач, которые Кремль предполагал реализовать в политике по отношению к Югославии, МИД у предстояло выполнить основную: выяснить, можно ли навязать югославскому руководству советскую концепцию нормализации, которая, по сути, означала бы ее возвращение в советский блок. К своим усилиям в этом направлении Москва планировала подключить и своих восточноевропейских союзников. Расчет делался на то, что подобная, так называемая, „активная” тактика давления на югославов, сможет вызвать также и раскол в их рядах, за которым последует вытеснение из руководящих структур „титовцев”, сторонников сотрудничества с Западом. Поэтому, когда в Москве стало известно о ситуации, сложившейся в Белграде вокруг М. Джиласа, здесь немедленно приступили к выяснению всех обстоятельств этого события. Дело этого ведущего партийного функционера, который за серию своих критических статей по проблемам строительства социализма в Югославии был лишен в январе 1954 г. руководящих постов в партии и государстве, стало первым свидетельством таких расхождений в югославском руководстве. Оценка его взглядов ЦК СКЮ как буржуазно-анархистских, очевидно, вселила некоторые надежды в московских товарищей, приоткрыла также перспективу нормализации не только межгосударственных отношений, но и возможного преодоления идейных разногласий на „истинно марксистских”, кремлевских условиях. В начале февраля 1954 г. Президиум ЦК КПСС принял постановление о возобновлении экономических и культурных связей с Югославией, а также поручил Суслову, Зорину и Кузнецову в пятидневный срок „на основе состоявшегося обмена мнениями на заседании Президиума ЦК представить предложения по югославскому вопросу”.¹⁶ Незадолго до этого заседания югославский посол Видич встречался с советскими дипломатами самого

¹⁵ Там же, Л. 65–67.

¹⁶ Волков В. К., *Указ. соч.*, стр. 156.

высокого ранга, рассказывая им о том, что произошло в югославской партийной верхушке. 19 января посол во время встречи с Громыко сообщил, что Джилас освобожден от занимаемых им постов в партии, но остался ее членом. Громыко отметил в своем дневнике, что югославский посол затронул этот вопрос „как бы между прочим и чувствовалось, что он не хотел дальше развивать разговор на эту тему”.¹⁷ Возможно, посол, готовился к подробному рассказу в другом месте и в другое время. Через два дня Видич был принят В. Молотовым, где первым обсуждался австрийский вопрос, поскольку советский министр, как он сообщил, хотел получить информацию от югославы накануне Берлинского совещания министров иностранных дел четырех держав, созданного по инициативе СССР. Посол сообщил, что у его страны остаются нерешенными некоторые вопросы, в частности, связанные с положением югославских национальных меньшинств в Австрии. Посол, по просьбе Молотова, рассказал о развитии югославо-австрийских отношений после 1948 г. Затем разговор зашел о событиях в югославской компартии. Молотов сообщил, что в Москве с интересом относятся к вопросу о Джиласе и к его обсуждению в Югославии. „Известно, что Джилас” – продолжил Молотов – „увлекался Западом и проявлял большую недоброжелательность к Советскому Союзу”. Вслед за этим он высказал предположение, что меры принятые в отношении него „будут содействовать налаживанию отношений между Югославией и Советским Союзом”.¹⁸ Видич, который старательно выполнял поручение югославского руководства, рассчитывавшего использовать представившуюся возможность для активизации процесса нормализации, со своей стороны, сказал Молотову, что „нам не нравились идеи Джиласа и тот путь развития, который он предлагал для Югославии”. „Именно по этой причине”, добавил он, „его идеи были недвусмысленно и решительно осуждены центральным комитетом и коммунистической партией Югославии”. Развивая эту тему, Видич пошел еще дальше, и, в расчете на сближение идеологических позиций, заявил, что югославские коммунисты всегда были марксистами, „они никогда не мыслили по иному и никогда не пытались идти по иному пути”. Кажется, этот монолог вызвал у советского министра благорасположение и он заметил, что чем больше будет марксистов, тем лучше, не забыв спросить, тут же, а „можно ли считать Джиласа марксистом?”. Ответив отрицательно, Видич, имея в виду, очевидно, процессы 30-х годов в СССР, развил эту реплику оппонента, отметив, что и в Советском Союзе были люди, которые вначале считались марксистами, а в ходе борьбы показали, что они не являются ими. Молотов согласился с тем, что такие случаи были.¹⁹ Инте-

¹⁷ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 39, Д. 6, П. 156, Л. 1.

¹⁸ Там же, Д. 5, П. 157, Л. 1–3.

¹⁹ Там же, Л. 3–4.

ресно, что встречаясь с Зориным 25 января, югославский посол, получив, возможно, дополнительные инструкции из Белграда, сообщил ему о своем сожалении по поводу того, что во время встречи с Громыко и Молотовым он „не подчеркнул того, что дело Джиласа является внутренним югославским делом и не может влиять на взаимоотношения между СССР и Югославией, на улучшение отношений между двумя странами”. „Было бы дело Джиласа, или не было бы его”, сказал Видич, „независимо от этого мы должны работать над улучшением отношений между двумя нашими странами”.²⁰ Уточнение такого рода, вероятно, последовало для того, чтобы несколько охладить энтузиазм кремлевского руководства, и, в свою очередь, попытаться выявить в его среде тех, кто готов идти на сближение с Югославией с учетом также и ее интересов, а не в зависимости от расстановки сил в югославской компартии. К этому времени концепция равной удаленности от двух сверхдержав, с опорой на страны третьего мира, стала приобретать в югославской политике все более отчетливые очертания, что не могло устраивать Кремль. Не случайно в донесениях советских дипломатов того периода, информация о контактах югославов с представителями социал-демократических движений бывших колониальных стран сопровождалась негативными комментариями, в которых говорилось, в частности, о попытках Югославии подорвать советское влияние в Индии и других странах региона.

В Москве внимательно следили за развитием отношений Югославии с партнерами в рамках Балканского пакта и, несмотря на декларированную готовность к восстановлению экономических и культурных связей, закрепленную и делом Джиласа, не забывали о сформулированной ранее задаче, заключавшейся в срыве планов по его дальнейшему укреплению. Во время приема в югославском посольстве 29 марта 1954 г. М. Зимянин и В. Вальков в беседе с Видичем затронули вопрос о пакте. Посол в разговоре на эту тему попытался вновь подчеркнуть оборонительный характер этого союза. На что ему „было указано” советскими дипломатами, что об этом нельзя „говорить всерьез, поскольку он был создан при прямой поддержке США, которые рассчитывают использовать этот блок в своих агрессивных планах против СССР”. Зимянин и Вальков повторили, что Москва и страны народной демократии, „как это всем хорошо известно, в том числе и послу, никогда не угрожали и не угрожают Югославии”. В поддержку же своего утверждения об участии США в сколачивании блока, советские дипломаты приводили факты предоставления Югославии широкой американской финансовой и военной помощи. Со своей стороны Видич коснулся и вопроса о нормализации, но в ответ на его высказывания в том смысле, что советская

²⁰ Там же, Д. 6, П. 156, Л. 2–3.

сторона могла бы что-то предпринять для улучшения двусторонних отношений, ему было замечено, что „инициативу в этом деле скорее всего следовало бы проявлять югославской стороне”.²¹

17 апреля 1954 г. М. Зимянин направил А. Громыко письмо, в котором анализировался подготовленной в стенах МИД проект „О позиции югославского правительства по вопросу о нормализации отношений с СССР и странами народной демократии”. Это был очередной материал, в котором Зимянин попытался расставить новые акценты, которые в основном перекликались с его запиской годичной давности. Оценка ситуации и характер замечаний, спустя год после подготовки подобного же документа для Молотова показывали, что в позиции Зимянина почти не произошло изменений. Это говорило о том, что в определенной части советского руководства продолжало доминировать прежнее отношение к югославскому руководству и проводимой им политике. Так, к примеру, стремление югославы возобновить экономические связи в первую очередь со странами народной демократии, а не с СССР, он объяснял их намерением „вбить клин” между ними. „Можно не сомневаться, что правящие круги Югославии делают это в расчете на осуществление в будущем определенных политических диверсий, причем, надо полагать, не без ведома американцев”, указывал Зимянин.²² Предполагая, что Югославия и в дальнейшем будет зависеть от западной экономической помощи (как он подчеркивал „ввиду катастрофических результатов своей экономической политики”), а платой Западу за это будет проведение „антисоветского курса”, он утверждал, что все разговоры югославы „о желании нормализации отношений с Советским Союзом являются вынужденными и носят в основном показной характер”. Известную готовность югославской стороны пойти на возобновление отношений с СССР Зимянин объяснял активностью Москвы, результатом того, что югославы „были прижаты к стенке внешнеполитическими мероприятиями СССР”, а также глубокими симпатиями „основных народных масс к Советскому Союзу”, которые „невозможно подавить какими бы то ни было репрессивными мерами”. Американские политики, стратегия которых по отношению к Югославии строилась на учете, как он отмечал, острой нужды югославы в экономической помощи, смотрели „сквозь пальцы на ‘вольности’, которые позволяют себе Тито и его окружение, будучи уверены, что в коренных вопросах внутренней и внешней политики правящие круги Югославии будут послушными исполнителями требований США”.²³ Рекомендации Зимянина были выдержаны в духе прежних установок, а в некоторых вопросах были даже более

²¹ Там же, Д. 7, П. 157, Л. 4–6.

²² Там же, Д. 45, П. 162, Л. 38.

²³ Там же.

радикальны. Согласно его представлениям, все выше перечисленное, не исключало советских мероприятий, направленных на укрепление влияния Москвы в Югославии, на предотвращение ее окончательного перехода в НАТО. Интересно, что в МИД-е продолжали считать (как и в 1948 г), что корень всех зол в югославском руководстве. Возможно, это было также и отражением взглядов части кремлевских партийных иерархов, полагавших, что, сменив власть в Белграде, им удастся вернуть Югославию в дружную советскую семью. Так, предлагаемые Зимяниным „мероприятия” могли бы оказать, как ему казалось, „известную морально-политическую поддержку подлинно революционным и демократическим элементам, борющимся против режима Тито в Югославии”.²⁴ Незадолго до появления данного документа, Тито на 4 пленуме ЦК СКЮ дал ответ подобным ожиданиям. „Восток все еще надеется, что в один прекрасный день мы раскаемся и вернемся к нему. Могу заявить во весь голос, что он ошибается и что мы этого никогда не сделаем”, сказал он.²⁵

Между тем кремлевское руководство считало, что для достижения поставленных целей следует использовать возможность прямых переговоров с нынешней властью в Белграде. 4 июня 1954 г. в адрес коммунистических партий стран восточного блока было направлено письмо, подписанное Н. Хрущевым. Это было похоже на то самое „мероприятие”, которое предлагала Смоленская площадь. Послание содержало анализ развития Югославии после 1948 г. с констатацией того, что разрыв отношений наносит серьезный ущерб как „рабочему классу и народам Югославии, так и лагерю мира и социализма”. В нем предлагалось принять во внимание заявления югославского руководства о желании улучшить отношения со странами народной демократии и установить контакт с ним, чтобы проверить еще раз, каковы подлинные позиции ЦК СКЮ по коренным вопросам внутренней и внешней политики. Предотвращение окончательного перехода Югославии в лагерь империализма и возможное возвращение в демократический лагерь явилось бы серьезной победой международного коммунистического движения, подчеркивалось в письме. После обмена мнениями, в конце июня, ЦК КПСС направил письмо в ЦК СКЮ, что стало началом постепенного восстановления межпартийных отношений.²⁶

Переписка ЦК КПСС с компартиями социалистических стран показала, что некоторые югославские соседи, в частности Албания, были озабочены созданием на Балканах блока, два участника которого, Югославия и

²⁴ Там же, Л. 39.

²⁵ Там же, Д. 23, П. 159, Л. 89.

²⁶ Волков В. К., *Указ. соч.*, стр. 156–157. Смотрите также материалы об отношениях между КПСС и СКЮ в период нормализации межгосударственных и межпартийных отношений в Архиве Сербии и Черногории. Фонд АЈ-507/ІХ (ІХ, 119/1-1-996).

Греция, рассматривались Тираной как потенциальные агрессоры. Это обстоятельство дополнительно стимулировало советскую дипломатию к продолжению обсуждения с югославами проблемы Балканского пакта. Это происходило как в Москве, так и в Белграде. Так, встречи Видича с Зимяниным в 1954 г. обязательно заканчивались обсуждением этого вопроса. Летом, когда происходили активные переговоры югославов с Западом накануне подписания соглашения в Бледе, Белград предпринимал значительные усилия, чтобы убедить Москву в формальном характере второго этапа создания Балканского пакта, и отсутствии у Югославии каких-либо иных соображений, кроме оборонительных. 16 июля, во время обеда в югославском посольстве, Зимянин, в ответ на вопрос югославского посла об отношении к пакту, вновь подтвердил уже известную югославской стороне советскую позицию. Встречный вопрос об отношении самого посла к блоку трех стран, заставил Видича и участвовавшего в беседе военного атташе Мамулу признать, что у Югославии не было альтернативы. При этом посол сказал, что его страна в поисках выхода из внешнеполитической изоляции „вынуждена была вести переговоры с буржуазными государствами, применяя при этом сложные маневры”.²⁷ Зимянин, в свою очередь, отметил, что Советский Союз в противовес линии США на сколачивание военных союзов отдельных государств, направленных против других государств, выдвинул „идею и проект Общеввропейского договора о коллективной безопасности в Европе”. Югославы, вместе с тем, довольно подробно информировали советских дипломатов о развитии ситуации вокруг Балканского пакта и вопросов, связанных с решением проблемы Триеста. В октябре, когда решалась эта проблема, А. Беблер трижды встречался с советским послом Вальковым, обсуждая эту тему. Во время встречи 1 октября он отмечал, что после решения триестского вопроса, Италия возможно обратиться с просьбой о ее принятии в блок, что, однако не входит в расчеты Югославии, главным образом из-за постоянной неприязни между двумя странами. На следующих переговорах, 12 октября, югославский заместитель министра иностранных дел сказал, что югославам до сих пор удавалось довольно успешно отбивать настойчивые требования американцев о включении Италии в пакт. Однако, теперь, как он отметил, после решения итало-югославского спора по Триесту, включавших и вопросы о финансовых претензиях, „положение Югославии в этом отношении осложняется, и ей придется изыскивать новые аргументы для противодействия таким требованиям”.²⁸ 26 октября советский посол получил информацию о завершившемся визите в Югославию директора департамента по оказанию американской помощи иностранным государствам Г. Стассена, обещавшего

²⁷ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 39, Д. 7, П. 157, Л. 16.

²⁸ Там же, Д. 10, П. 157, Л. 6–13.

Белграду солидную помощь. Американский чиновник интересовался у Беблера намерениями югославов сохранить свои вооруженные силы на прежнем уровне, но ему было сказано, что в настоящее время не в интересах Югославии сохранять их в существующих размерах. Сообщая о такой позиции югославской стороны, Беблер без сомнения рассчитывал, что это также послужит смягчению восприятия в Москве, заключенного 9 августа Бледского соглашения, в котором, как он сказал, не было никаких секретных статей. Им было подчеркнуто, что договор не предусматривает „военного автоматизма” (т. е. обязательства объявлять войну нападшему на одного из участников пакта, А. А.), а каждый из участников пользуется правом вето. Он вновь отметил, что договор носит оборонительный характер, а в период его заключения Югославию „уже не особенно интересовали чисто военные вопросы”.²⁹ Интересно, что югославы в тот период откровенно, но и несколько наивно рассказывали русским о преимуществах своей политики лавирования между двумя сверхдержавами. Так, И. Вильфан, генеральный секретарь президента Тито (заведующий президентской канцелярией), беседуя с Вальковым в конце октября, заметил, „что югославам бывают выгодны большие опасения американцев, вызываемые перспективами дальнейшего улучшения отношений между Югославией и СССР, а также и опасения Советского Союза по поводу отношений Югославии с западными странами”. Вальков отметил в телеграмме, что Вильфан отказался от дальнейшей конкретизации этого дела.³⁰ Возможно, югославы решили, что подобное „раскрытие” своей политики перед Москвой, облегчит им ее проведение и определит необходимые рамки и расставит нужные акценты в нормализации отношений с ней. После завершения Белградом осенью 1954 г. основной части своей внешнеполитической программы – положительное решение проблемы Триеста в обмен на ассоциированный с НАТО Балканский пакт Москва несколько меняет тональность своих оценок югославской политики. Большую роль в этом сыграли югославские дипломаты, неумоимо разъяснявшие с 1953 г. советским коллегам, что союз с Грецией и Турцией был вынужденным, но теперь он носит в большей степени формальный характер и необходим для решения текущих задач. В записке Зимянина Молотову от 21 октября отмечалось известное укрепление внешнеполитического положения Югославии „среди окружающих ее капиталистических государств”, увеличение визитов западных политиков. Советской дипломатии также понятнее становится и позиция югославской стороны, не желающей примирения с Кремлем за счет отказа от сотрудничества с ведущими мировыми державами. Трактовка этой позиции остается, однако, сугубо „классовой”. Зимянин отмечает, что политика „лави-

²⁹ Там же, Л. 19–20.

³⁰ Там же, Л. 27.

рования между двумя лагерями не может являться ничем иным, как отражением сложности и противоречивости внутри и внешнеполитического положения Югославии”, а югославское руководство пошло на нормализацию отношений с СССР в тех пределах, которые выгодны ему и способствуют укреплению внешнеполитического положения страны, „повышают акции югославского правительства, дают ему возможность лавировать во внешней политике в своих целях”.³¹ В данных условиях заведующий 4-м Европейским отделом предлагал, чтобы Москва „выдвигала” такие „мероприятия”, которые ставили бы Белград „перед необходимостью идти на дальнейшее сближение с СССР и странами народной демократии”. Он предлагал провести зондаж относительно готовности югославы к совместным с Москвой действиям, направленным против „планов США по вовлечению Италии в Балканский Союз и расширению антисоветского плацдарма в этом районе”, а также выяснить готовность правительства Югославии обсудить вопрос об установлении им дипломатических отношений с ГДР. Положительные результаты проверки „политики правительства Югославии по 2-3 крупным внешнеполитическим вопросам”, станут „важным условием для того, чтобы обратиться к вопросу о восстановлении Договора о дружбе и взаимной помощи между СССР и Югославией”.³² К началу 1955 года отношения между двумя странами заметно улучшились. „Мероприятия” Москвы и готовность Белграда идти на определенные компромиссы для достижения своих целей давали свои результаты. На повестку постепенно вставал вопрос о прямых переговорах на высшем уровне. В первых числах марта Тито в беседе с польским послом в Белграде Грохульским сказал, что югославы будут идти по пути дальнейшей нормализации отношений с СССР и странами народной демократии, „чтобы не говорили, и как бы не возражали против этого на Западе”.³³ В конце этого месяца советский посол Вальков встречался с Тито, вероятно обсуждая какие-то детали предстоящих советско-югославских переговоров.³⁴ 16 мая советский посол посетил В. Мичуновича, который сообщил ему, что 13 мая на заседании СИВ (Союзное Исполнительное Вече) обсуждался вопрос о предстоящей советско-югославской встрече и был утвержден состав югославской правительственной делегации. В тот же день об этом были информированы послы трех западных держав, а также Греции и Турции, что, по словам югославского чиновника, явилось для них полной неожиданностью и вызвало крайнее удивление. Во время встречи с Вальковым Мичунович назвал международные проблемы, на которые у двух стран имеется общая точка

³¹ Там же, Д. 45, П. 162, Л. 133.

³² Там же, Л. 133–134.

³³ Там же, Л. 27.

³⁴ Там же, Л. 63.

зрения: разоружение и запрещение ядерного оружия, позиция в отношении СЕАТО, Бандунгская конференция, законные требования Китая. Нет также расхождений в генеральной линии двух стран по германскому вопросу и политике по отношению к странам Ближнего и Среднего Востока, но имеются различия в тактике ее проведения.³⁵ Во время встречи 20 мая с Мичуновичем и Бркичем, было продолжено обсуждение политической и экономической повестки дня предстоящего визита. Одновременно, югославская дипломатия пыталась представить ожидаемые переговоры с Москвой как успех Белграда, сумевшего отстоять свои принципы. 24 мая Джурич, заместитель политического отдела югославского МИД, рассказал Валькову о состоявшейся накануне встрече югославского посла в Вашингтоне Л. Матеса с Дж. Даллесом, на которой госсекретарь подчеркивал, что Югославия одержала победу над Советским Союзом и указывал на необходимость проявлять осторожность при переговорах с советской делегацией.³⁶

24 мая Президиум ЦК КПСС утвердил директивы советской делегации для переговоров с югославским руководством. В совместном коммюнике предлагалось назвать принципы, на которых должны были строиться в дальнейшем советско-югославские отношения. Такие из них, как невмешательство во внутренние дела, уважение суверенитета и национальной независимости, наряду с другими, должны были гарантировать (в случае их исполнения), что Югославия больше не столкнется с прежними угрозами. Кремль предполагал обсудить возможность возобновления, разорванного СССР в сентябре 1949 г. советско-югославского Договора о дружбе, а также рассмотреть вопрос о развитии и укреплении культурных и экономических отношений, включая поддержку, в случае готовности югославской стороны, обращения Югославии о приеме в СЭВ. Между тем в ходе переговоров максималистские планы Москвы были отодвинуты, а югославы сосредоточили внимание на нормализации межгосударственных отношений, воспользовавшись готовностью Хрущева признать пять принципов мирного сосуществования в качестве базы двусторонних отношений. Если в Белграде их рассматривали как универсальные, применимые и к другим социалистическим странам, то для Кремля их действие распространялось только на Югославию, тогда как внутри социалистического лагеря действовал принцип пролетарского интернационализма. Не увенчались успехом попытки советской делегации добиться от югославской стороны хотя бы частичного признания своей вины за события 1948 г., как и усилия по преодолению идеологических разногласий.³⁷ Эти вопросы Москва ставила

³⁵ Там же, Л. 92–93.

³⁶ Там же, Л. 103.

³⁷ Волков В. К., *Указ. соч.*, стр. 159–160.

перед Белградом, начиная с 1953 г., но каждый раз югославы отвечали отказом. Возможно не случайно, В. Молотов, глава МИД, через который, главным образом и шел обмен информацией с югославской стороной, выступил на июльском (1955 г.) пленуме ЦК КПСС с критикой итогов советско-югославских переговоров. Ему из первых рук (от Зимянина он получал все югославские материалы) была известна позиция югославского руководства, к которому он относился также как и в 1948 г., считая его предавшим идеи ленинизма. На пленуме он отрицал наличие серьезной базы для нормализации межпартийных отношений и утверждал, что с Югославией надо налаживать отношения как с обычным буржуазным государством, а „беспринципное примирение приведет к размыванию социалистического лагеря”. По его мнению, уступки Белграду означали бы отход от ленинских принципов и подвергли бы сомнению необходимость иметь единый центр для всего коммунистического движения (подчеркнуто нами, А. А.).³⁸ Взгляды В. Молотова, Л. Кагановича и Г. Маленкова не встретили поддержки партийного руководства и были осуждены в специальном постановлении пленума. Однако, их позиция имела свою логику, которая следовала сталинскому завету не ослаблять влияния Кремля внутри лагеря народных демократий, ибо в противном случае распад сообщества (секты) был бы неизбежным. Они полагали, что опора на авторитет мертвого „отца народов” и силу советского оружия позволит бесконечно долго сдерживать центробежные тенденции. Хрущев, замышляя нормализацию как процесс, призванный охватить межгосударственные и партийные отношения заведомо рисковал, поскольку в ходе компромиссного согласования позиций с югославами ревизии подвергались идеи Сталина и его политика. Во время переговоров в Белграде советские участники, под улыбки югославов, пытались всю вину за конфликт возложить на Берию, Абакумова и других, но как отмечал Хрущев позднее в своих мемуарах, он впервые почувствовал тогда ложность позиции советской делегации, защищавшей Сталина.³⁹ Размывание жесткой иерархической структуры социалистического лагеря, завещанной вождем, по мере развертывания в Кремле антисталинской критики, постепенно становилось реальностью. Этому процессу не мог не способствовать и такой предпринятый Хрущевым необычный шаг, как ознакомление руководителей социалистических стран с материалами июльского пленума. Снималась сакральность, присущая раньше каждому исходящему из Кремля действию, происходила его банализация: партийные верхи стран народной демократии увидели, что дискуссия в ЦК КПСС по поводу выработки новой политики к Югославии привела к расколу в советском руководстве. Многие из них помнили 1948 год, разнузданную,

³⁸ Там же, стр. 161.

³⁹ Гиренко Ю. С., *Сталин–Тито*, Москва, 1991, стр. 401.

ведущуюся из Москвы, кампанию по поиску в „братских” партиях „ти-тоистов”, затем зловещие процессы над ними, и свой страх. Происходившее сейчас в Москве укрепляло их в мнении, что тогда, семь лет назад, Сталин и его ближайшее окружение совершали чудовищную ошибку. Этот период до XX съезда КПСС, когда страны народной демократии, в разном темпе, восстанавливали свои отношения с Югославией, имел не меньшую смысловую нагрузку, чем время после съезда, поскольку общение с югославами, анализ их отношений с ведущими капиталистическими странами, неизбежно вызывали дополнительную эрозию марксизма в среде правящей элиты этих стран. Позиция Молотова и компании, с точки зрения сохранения идеологической (религиозной) чистоты марксистских рядов, была безупречной. Они обоснованно не верили в расчет Хрущева на то, что добровольное признание своих ошибок и обещание самой широкой экономической помощи способно будет вернуть еретическую Югославию в социалистический лагерь. По каналам МИД в 1953/54 гг. югославы много раз сообщали советским дипломатам о том, что равная удаленность от двух блоков, с возможностью пользоваться преимуществами этой позиции, намного выгоднее для Белграда, чем принадлежность к одному из них. Последующие шаги югославы в направлении нормализации были своего рода формированием баланса отношений между Востоком и Западом. Белград хотел восстановить с СССР и странами народной демократии примерно такой же, как с западными государствами, объем политических и экономических связей, чтобы всегда иметь, согласно своей концепции, резерв для маневрирования. Однако достижение идеологического консенсуса, „восстановление единства”, как его понимали в Кремле, ни в теории, ни в практике, по той же причине, было невозможным. Платой Белграда своим партнерам могла быть определенная прозрачность, транспарентность, югославской политики, объяснение тем и другим ее мотивов, что должно было, по мысли руководства КПЮ, позволить избежать конфликтности в отношениях с ними. Прозрачность эта не означала, однако, полную откровенность, но была дозированной, умело и тонко управляемой, в балканском стиле. Примером подобной тактики явилось предоставление заместителем госсекретаря по иностранным делам СФРЮ С. Прицы советскому послу Валькову информации о результатах переговоров югославы с послами США, Великобритании и Франции в Белграде, проходивших 24–27 июня 1955 г. По словам югославского дипломата, договоренность об этой встрече была достигнута за два месяца до нее. Перечень поднятых югославской стороной вопросов и подход к их обсуждению должны были показать Москве пацифистский, антиблоковый характер внешней политики Югославии, во многом совпадающий с политикой СССР. Так, по словам Прицы, югославское правительство в ходе встречи указало на необходимость решать все спорные вопросы путем переговоров, подчеркнуло, что Югославия не одо-

брюет политики сколачивания блоков, и готова участвовать во всех мероприятиях, „способствующих укреплению дела мира”. В этой связи им было отмечено на переговорах, что „если Югославия в тяжелое для нее время выступала против участия и сотрудничества с группировками типа НАТО, то теперь вовсе нет причин для такого сотрудничества”. Он также отметил необходимость уважать законное право КНР на место в ООН и ее позицию в отношении Тайваня. Как сообщил Валькову югославский дипломат, он, выслушав западных послов, выражавших сомнения в искренности политики СССР, считавших также, что его последние внешнеполитические шаги являются маневром, попытался „отбить эти высказывания”.⁴⁰ Прица еще раз напомнил послам, что Югославия проводит независимую политику, которая не будет поставлена в зависимость от западной помощи. Он также напомнил советскому послу, что предоставленная им информация является одним из примеров правильного понимания подписанной накануне советско-югославской декларации.⁴¹ Встречавшийся на следующий день, 29 июня, с Тито Вальков, услышал от него ироничный комментарий сделанного Дж. Даллесом заявления, в котором говорилось, что в США будет благожелательно рассмотрено пожелание югославского президента посетить эту страну. Тито сказал, что американцам придется долго ждать выражения такого пожелания. Коснувшись, прошедшего совещания с западными послами, Тито подчеркнул, что оно было создано, „чтобы рассеять иллюзии западников в отношении Югославии и ее политики”.⁴² Советско-югославская декларация предусматривала значительное расширение двусторонних экономических отношений. Югославы хотели создать противовес западной помощи и уменьшить возможность давления на свою страну, а Москва, выражая готовность ее предоставить без предварительных условий, рассчитывала, что в перспективе это станет одним из инструментов политики по отношению к Белграду, который позволит привязать его к советскому блоку. 13 июля Вальков передал Тито письмо ЦК КПСС за подписью Хрущева, в котором подтверждалось сделанное ранее заявление, что СССР не будет предъявлять Югославии требований об оплате задолженности в размере около 613 млн. рублей (в том числе за вооружение 294 млн. руб.), поскольку советские поставки на эту сумму служили общим целям борьбы с фашистской Германией, а также 118 млн. руб., затраченных на репатриацию югославских граждан, пострадавших от фашистской агрессии.⁴³ Тогда же югославское руководство получило памятную записку советского правительства об отказе от получения югославского долга в сумме 528 млн.руб., возникшего до заключения торгового и платежного

⁴⁰ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 40, Д. 4, П. 163, Л. 117.

⁴¹ Там же, Л. 120–122.

⁴² Там же, Л. 133.

⁴³ Волков В. К., *Указ. соч.*, стр. 163–164.

соглашения между СССР и ФНРЮ от 5 января 1955 г.⁴⁴ Накануне этих важных для Белграда решений состоялась беседа Валькова с С. Вукмановичем, сообщившим, что Югославия должна западным кредиторам 400 млн. долл., а ежегодные выплаты до 1960 г. составят 50-60 млн. долл. – около 20% годового югославского экспорта. Сделав подробный обзор экономического положения Югославии, он провел также предварительный зондаж относительно получения долгосрочных кредитов и возможного участия СССР в развитии югославской металлургии и сельского хозяйства.⁴⁵ Спустя несколько дней советский посол сообщил Тито о готовности советского правительства в ответ на югославскую просьбу оказать помощь и для переговоров по этому вопросу готово принять югославскую делегацию в Москве.⁴⁶ Эти переговоры прошли в советской столице с 23 августа по 2 сентября, в ходе которых, возглавлявший югославскую делегацию Вукманович поставил, обсужденные ранее в Белграде с Вальковым, вопросы предоставления крупного инвестиционного кредита на строительство алюминиевого и медеплавильного заводов, завода азотно-туковых удобрений, развитие свинцово-цинковых и ртутных рудников. На переговорах югославская сторона заявляла, что она не намерена следовать американской политике запрещения на торговлю с СССР стратегическими товарами (медь и т. д.).⁴⁷ Возможно, на переговорах были затронуты и проблемы приобретения Югославией советского вооружения. Информация об этом дошла накануне и до Вашингтона. В середине августа американский посол в Белграде Дж. Ридлбергер, обсуждая во время встречи с С. Прицей вопросы предоставления американской военной помощи, сказал, что предполагаемая закупка югославами советских истребителей МИГ, или их производство в Югославии по лицензии свидетельствовала бы о ее переходе в советский лагерь. Югославский дипломат ответил, что договоренности с СССР об этом нет, и, кроме того, дело самих югославов решать такие вопросы.⁴⁸ Незадолго до этого. Тито, во время встречи с Вальковым, высказывал предположение о возможном прекращении американцами военной помощи, отмечая, что Югославия сама отказалась бы от этой помощи, но она больше выиграет в том случае, если инициативу проявит американская сторона.⁴⁹ В ходе интенсивных советско-югославских дипломатических контактов после июньской встречи, советскому послу было поручено выяснить отношение югославской стороны к возможным переговорам о заключении советско-югославского политического договора. Югославы отрицательно встретили

⁴⁴ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 40, Д. 4, П. 163, Л. 160–163.

⁴⁵ Там же, Л. 144–153.

⁴⁶ Там же, Л. 156.

⁴⁷ Волков В. К., *Указ. соч.*, стр. 164.

⁴⁸ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 40, Д. 4, П. 163, Л. 182.

⁴⁹ Там же, Л. 165–166.

московскую инициативу, сообщив о неготовности обсуждать вопрос о возобновлении действия двустороннего договора от 11 апреля 1945 г. и несвоевременности подписания нового политического договора.⁵⁰ Экономические отношения с Югославией Москва к концу 1955 г. стала выдвигать на первый план, стремясь помочь ей избавиться от односторонней привязанности к Западу. Необходимость уделить этой проблеме особое внимание была подчеркнута, в составленной 31 декабря 1955 г. справки 1-го секретаря советского посольства в Югославии А. Малышева о югославо-американских отношениях. В ней отмечалось, что югославское правительство, сотрудничая с США после 1948 г., правильно понимало цель и смысл американской политики к Югославии, и делало все возможное, чтобы отстоять независимость своей страны и не допустить подчинения ее диктату США. Так, в частности, югославы не позволили создать на своей территории американские военные базы, проникнуть в свою экономику иностранному капиталу, а неоднократно предпринимавшиеся правящими кругами США попытки изменить общественный строй страны встречали отпор. Югославия не пошла на присоединение к НАТО и Европейскому союзу, чего от нее добивались США и западные державы, но согласилась на создание регионального и непосредственно не связанного с НАТО Балканского пакта, который в большей мере, чем другие военные союзы западных держав, отвечал ее интересам. Вместе с тем, как подчеркивал секретарь, Югославия, отстояв свою независимость, попала в определенную, – прежде всего экономическую, зависимость от США. Политика Москвы по нормализации отношений с Югославией рассматривалась в справке как важный фактор, позволивший этой балканской стране укрепить свою независимую позицию, даже во внешней политике. Это нашло выражение в том, что югославы все чаще, и все более открыто, стали осуждать политику США в Азии, подчеркивать агрессивный характер отдельных группировок западных держав, и противиться их попыткам расширить Балканский союз за счет Италии. Описывая политику США по отношению к Югославии во второй половине 1955 г., Малышев указывал на стремление американцев воспрепятствовать советско-югославской нормализации и удержать югославы в орбите своего влияния. Со своей стороны Белград, восстанавливая связи и развивая сотрудничество с СССР, делал все возможное чтобы не испортить сложившиеся отношения с США, в которых он был заинтересован по экономическим причинам, а также по политическим соображениям, рассматривая их как „определенную гарантию независимости перед СССР”.⁵¹ Секретарь посольства приходил к следующим выводам: поскольку главным средством для достижения своей политики сохранения влияния на Югославию американцы избрали экономическую и военную помощь, то Москва

⁵⁰ Волков В. К., *Указ. соч.*, стр. 164.

⁵¹ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 41, Д. 43, П. 174, Л. 1–4.

должна „всемерно способствовать экономическому развитию Югославии”. Он предлагал расширять торговые отношения, что по его мнению, „неизбежно приведет к свертыванию торговли с США, а советские кредиты, техническая помощь в строительстве промышленных предприятий и обмен научными и техническими достижениями, станут важным фактором в развитии народного хозяйства Югославии”.⁵² Экономика, используемая как инструмент советской политики, призвана была, как это уже отмечалось, стать основой для последующего политико-идеологического сближения. Многое в этом процессе зависело от Кремля, от его готовности отказываться от сталинского наследия.

Конфликт между СССР и Югославией 1948 г. обозначил очень важный момент в создании советского блока – одна из интегрируемых в него стран отказалась, в той мере, в какой этого хотелось бы Кремлю, поступиться своими национально-государственными интересами ради интересов объединенной коммунистической коалиции, возглавляемой Москвой. Так возникла первая трещина в основании строящейся на песке сталинской империи. Нормализация советско-югославских отношений стала естественным процессом между двумя странами, избравшими, так называемый, „социалистический путь развития”. В то же время, идущая из Москвы, и лично от Н. Хрущева инициатива вновь содержала прежние установки: Югославия должна вернуться в лоно „социалистического лагеря”, с его жесткой, централизованной дисциплиной и беспрекословной ориентацией на центр с его глобальными интересами. Первые оценки и анализ внутренней и внешней политики Югославии, сделанные в советском внешнеполитическом ведомстве в течение 1953 первой половине 1954 гг. практически не отличались от тех, которые были сделаны еще в 1948/49 гг., в период начала конфликта. Это было особенностью работы дипломатического и партийного аппарата тех лет. Чиновники и функционеры готовили материал, исходя из предположения, что его будут читать в основном те же лица, которые в свое время подписывали различные резолюции против югославской компартии. Этим же людям предстояло принимать и новые решения. Как мы видели, большую работу по информированию московских „товарищей” о своей позиции провела в эти годы югославская сторона. Белград дал недвусмысленно понять Москве, которая была серьезно обеспокоена постепенной интеграцией Югославии в политические и военные структуры Запада через Балканский пакт, что это всего лишь временная тактика, целью которой является решение проблемы Триеста. Перспектива восстановления экономического обмена между двумя странами, включавшая и поставки военной техники, отображалась в югославском сценарии нормализа-

⁵² Там же, Л. 13.

ции, посылаемом Москве, как один из факторов, который будет способствовать прекращению военно-политического сотрудничества с Западом. Между тем, начальный этап нормализации дал толчок постепенной кристаллизации югославской политики неприсоединения. Югославии, выстраивая новые отношения с Москвой, приходилось структурировать сложившиеся ранее связи с Западом, сохраняя все нужное и отсекая избыточное, привязывавшее ее к западным блокам. Белград стремился остаться на периферии двух сфер влияния и, лавируя между ними, каждый раз использовать свою позицию в собственных интересах, как в политических, так и экономических. Любопытно, что югославские дипломаты открыто, и несколько наивно, говорили Москве о всех преимуществах такой внешнеполитической линии. Первый период нормализации проходил на фоне скрытой борьбы внутри Кремля между защитниками прежней сталинской политики и сторонниками её частичного реформирования. Все это не могло не отразиться и на темпах восстановительного процесса и на его содержании. Итогом стала Белградская декларация 1955 года, которую можно рассматривать и как несомненный реванш Тито в его долгом противостоянии с Москвой, и как, с другой стороны, победу Хрущева над своими противниками. Не случайно Хрущев прислал Тито стенограммы заседаний июльского, 1955 года, пленума ЦК КПСС, на котором были осуждены позиции В. Молотова, Л. Кагановича и Г. Маленкова в отношении его „югославской” политики. Получается, что Тито в чем – то смог помочь Хрущеву. Вообще причины, по которым Югославия и Тито вызывали у Хрущева в те годы приступы „неконтролируемого” энтузиазма, еще предстоит исследовать. Можно только предположить, что в сознании Хрущева происходило формирование некой идеи, сутью которой могло быть следующее. СССР постепенно преодолевает международную изоляцию, устанавливает более-менее добрые отношения с США и Западом в целом, начинает модернизацию (с помощью последнего) своей экономики. Пример Югославии в этом случае мог казаться советскому лидеру временами идеальным. Поездка Хрущева и Булганина в Индию и Бирму в эти годы, почти параллельно визитам Тито, также ложится в данную гипотезу. Но идеализм Хрущева имел свои границы. Он не мог отрешиться от своих марксистских представлений, а также действовать вне жесткого контроля ЦК и сохранявшего свои позиции ортодоксального окружения. Ухудшение отношений с Югославией осенью 1956 года, в связи с венгерскими событиями, а затем весной 1958 года, убедительно это подтвердили.

Резюме

Начальный период нормализации советско-югославских отношений (1953–1954 гг.)

Ключевые слова: СССР, Югославия, Хрущев, Тито, нормализация советско-югославских отношений

Конфликт между СССР и Югославией 1948 г. обозначил очень важный момент в создании советского блока - одну из интегрируемых в него стран не удалось заставить отказаться, несмотря на мощное давление из Кремля, от части своих национально-государственных интересов ради общих интересов, возглавляемой Москвой коммунистической коалиции. Так возникла первая трещина в основании, строящейся на песке сталинской империи. Нормализация советско-югославских отношений стала естественным процессом между двумя странами, избравшими, так называемый, „социалистический путь развития”. В то же время, идущая из Москвы, и лично от Н. Хрущева инициатива вновь содержала прежние установки: Югославия должна вернуться в лоно „социалистического лагеря”, с его жесткой, централизованной дисциплиной и беспрекословным подчинением СССР и его глобальным целям. Первые оценки и анализ внутренней и внешней политики Югославии, сделанные в советском внешнеполитическом ведомстве в течение 1953-первой половине 1954 гг. практически не отличались от тех, которые были сделаны еще в 1948–1949 гг., в период начала конфликта. Это было особенностью работы дипломатического и партийного аппарата тех лет. Чиновники и функционеры готовили материал, исходя из предположения, что его будут читать в основном те же лица (МИД в тот период возглавлял В. Молотов – А. А.), которые в свое время подписывали различные резолюции против югославской компартии. Этим же людям предстояло принимать и новые решения. Как мы видели, большую работу по информированию московских „товарищей” о своей позиции провела в эти годы югославская сторона. Белград дал недвусмысленно понять Москве, которая была серьезно обеспокоена постепенной интеграцией Югославии в политические и военные структуры Запада через Балканский пакт, что это всего лишь временная тактика, целью которой является решение проблемы Триеста. Перспектива восстановления экономического обмена между двумя странами, включавшая и поставки военной техники, отображалась в югославском сценарии нормализации, посылаемом Москве, как один из факторов, который будет способствовать прекращению военно-политического сотрудничества с Западом. С другой стороны, начальный этап нормализации дал дополнительный импульс к постепенной кристаллизации югославской политики неприсоединения. Югославии, выстраивая новые отношения с Москвой, приходилось структурировать сложившиеся ранее связи с Западом, сохраняя все нужное и отсекая избыточное, привязывавшее ее к западным блокам. Белград стремился остаться на периферии двух сфер влияния и, лавируя между ними, каждый раз использовать свою позицию в собственных интересах, как по-

литических, так и экономических. Любопытно, что югославские дипломаты открыто, и несколько наивно, говорили Москве о всех преимуществах такой внешнеполитической линии. Первый период нормализации проходил на фоне скрытой борьбы внутри Кремля между защитниками прежней сталинской политики и сторонниками её частичного реформирования. Все это не могло не отразиться и на темпах восстановительного процесса и на его содержании. Итогом стала Белградская декларация 1955 года, которую можно рассматривать и как несомненный реванш Тито в его долгом противостоянии с Москвой, и как, с другой стороны, победу Хрущева над своими противниками. Не случайно Хрущев прислал Тито стенограммы заседаний июльского, 1955 года, пленума ЦК КПСС, на котором были осуждены позиции В. Молотова, Л. Кагановича и Г. Маленкова в отношении его «югославской» политики. Получается, что Тито в чем-то смог помочь Хрущеву. Вообще причины, по которым Югославия и Тито вызывали у Хрущева в те годы приступы „неконтролируемого” энтузиазма, еще предстоит исследовать. Можно только предположить, что в сознании Хрущева происходило формирование некой идеи, сутью которой могло быть следующее. СССР постепенно преодолевает международную изоляцию, устанавливает более-менее добрые отношения с США и Западом в целом, начинает с их помощью модернизацию своей экономики. Пример отношений Югославии с западными странами в этом случае мог казаться временами советскому лидеру идеальным. Поездка Хрущева и Булганина в Индию и Бирму в эти годы, почти параллельно визитам Тито, также ложится в данную гипотезу. Но идеализм Хрущева имел свои границы. Он не мог отрешиться от своих марксистских представлений, а также действовать вне жесткого контроля ЦК и сохранявшего свои позиции ортодоксального окружения. Ухудшение отношений с Югославией осенью 1956 года, в связи с венгерскими событиями, а затем весной 1958 года, убедительно это подтвердили.

UDK 327(497.1:470)''1953/1954''(093.2)

THE YUGOSLAV STATE VISIT TO THE SOVIET UNION, JUNE 1956

Jan Pelikán

ABSTRACT: The article analyses the circumstances and course of the visit of Josip Broz Tito to Soviet Union in the end of spring in 1956. His conversations in Moscow ended the process of normalization of mutual relations which was started soon after the death of Stalin. The conversations with Khrushchev showed on one hand the closeness of the points of view of the leaders of both totalitarian regimes and on the other hand they signalized differences in the points of view on the matter of the future form of mutual relations which were difficult to overcome.

Key words: Josip Broz, Khrushchev, normalization, Eastern Bloc, Non-Aligned Movement

During spring and summer 1956, the process of the improvement in the mutual relationship between the Soviet Union and Yugoslavia – a process, which with various peripetia took place since Stalin's death in March 1953 – reached its peak. Already in early May 1956, the Belgrade leadership decided to re-establish the official relations between the League of Communists of Yugoslavia (LCY) and the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) and to sign a declaration of co-operation between the two communist parties as part of Tito's approaching visit to the Soviet Union. The leadership agreed with the Soviet proposal that Josip Broz Tito should represent not only the Yugoslav state but also the communist party. In contrast with Khrushchev's talks in Belgrade the previous year, the visit in Moscow was intended as a *state and party* issue. Tito therefore agreed with the format of the official visit, common in relations between the states of the Soviet Bloc, despite the fact that as recently as the end of April, the Yugoslav leadership had demanded that the visit had an exclusively *state* character.¹

¹ Arhiv Ministarstva inostranih poslova – Beograd (AMIP), f. ST-POV SSSR 1956, telegram of D. Vidić to V. Mićunović, 27 April 1956.

There was a growing hope in the highest Belgrade circles that a new type of alliance with Moscow could possibly lead to a transformation of the Soviet Bloc.² Among the ruling elite prevailed the opinion that Yugoslavia was given a chance to play a decisive role in the final defeat of Stalinism. The term Stalinism, however, was interpreted by the Yugoslav leadership in a rather pragmatic way according to the leadership's momentary interests. After Djilas' political fall, when Tito ended all the reform attempts that had more than a mere cosmetic character, the term Stalinism meant in fact only the glorification of Stalin's personality and the *unlimited* dominance of the USSR in the Eastern Bloc and in the communist movement. This criticism of Stalinism did not touch the essence of Stalinism as social system, which the Yugoslav communists copied in their own state.

The extensive analysis done shortly before Tito's departure to Moscow by the Executive Committee of the LCY claimed that Yugoslavia must in the given conditions co-operate closely with the Soviet Union and East European countries. Such co-operation was supposed to strengthen the anti-Stalinist forces in the Soviet Bloc. The fear of a renewed Soviet pressure diminished and the belief in the historical mission of Yugoslavia was growing. Belgrade started to hope that the Soviet Union under Khrushchev's leadership could take the Yugoslav path. The pragmatism was intertwined with messianism. The Yugoslavs believed that considering their popularity among the population of the USSR and the Eastern Bloc countries they „had the responsibility for the development of the anti-Stalinist processes.”³

The shape and direction of the future relations with Moscow were solely determined by Tito's personal will. The Yugoslav leader was still hesitating about the right course shortly before the visit to the USSR itself. He reserved for himself a sufficient space for possible modifications of his standpoint. Many signs show that Tito was more and more inclined to the idea of establishing the closest possible alliance with the Soviet Union. He was positively surprised by the changes in the Soviet Union and started to believe that Khrushchev was not merely manoeuvring but actually strove for a modification of the existing political course.⁴

² MIĆUNOVIĆ, V.: *Moskovske godine 1969/1971*, Beograd, 1984, p. 181.

³ AMIP, f. PA-SSSR 1956, 87/11/423165, internal material EC SKJ, May 14, 1956; PETRANOVIĆ, B.: *Istorija Jugoslavije 1918–1988, t. III: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, Beograd, 1988, p. 362. The terms Yugoslav path or Yugoslav model of socialism was used by the Yugoslav leadership in similar fashion as the term Stalinism. They were primarily designed for the propaganda purposes. Tito was well aware that the Yugoslav model of socialism, regardless cosmetic modifications (so called worker's self-governance, limited space for highly regulated small private enterprises), differed in no real sense from the social-economic and political system of the Eastern Bloc countries. Hypothetical acceptance of the Yugoslav path as the principle of inner policy of the Soviet Union would mean nothing more than a program of window-dressing.

⁴ DIMIĆ, Lj.: Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955–1956, in: *Tokovi istorije* (1998), n. 1–4, pp. 33–34.

The change in the attitude of the Yugoslav president was represented also in the way the state visit was organised. Tito decided that he would stay in the Soviet Union for nearly three weeks, something extraordinary even for the diplomatic conventions of that time. The Yugoslav side came up with the idea, that during the visit there should be a ceremony, where the highest representatives of the army of both sides would be accorded with honours and decorations. The Yugoslav Ambassador in Moscow, Veljko Mićunović, who passed the proposal to the Soviet side got the impression from the reaction of the first deputy of the Soviet Foreign Minister, Vasilii Kuznetsov, that the Soviets were not particularly happy about such an idea. Nevertheless, the Deputy Minister of Foreign Affairs, Dobrivoje Vidić, repeated the offer several days later to Nikolai Firiubin. The Soviet ambassador in Belgrade accepted the proposal with „great satisfaction”.⁵ The motive for the offer to exchange honours was, however, not merely Tito’s weakness for glamour and outward display. It was correctly deciphered by the Soviet side as a further sign of Yugoslav willingness to a greater co-operation.

The Yugoslav president never economised on representation. The visit to USSR was, however, even more pompous than usually. The expensive gifts were prepared for all members and even candidates of the Presidium of the Central Committee CPSU and their wives. Tito’s wife was supposed to present personally furnishing for a kindergarten.⁶ Even several hundreds volumes of Yugoslav publishers’ production were transported by the delegation to Moscow. It was not difficult to see the meaning of it. Yugoslavia wanted to represent itself as equal, resourceful partner and at the same time in this rather Byzantine fashion to suggest that it wished for the strongest possible bilateral relation with Moscow.

The official delegation was formed by six Yugoslav officials only.⁷ While only Tito and one of his closest colleague Edvard Kardelj were members of the Central Committee of the LCY. Naturally, the president was accompanied by his wife Jovanka Budisavljević Broz. It was yet another way to demonstrate in front of the Soviet partners his dominant position in Yugoslavia.

During the preparation of the visit, the Soviet leadership tried to meet Yugoslav partners’ wishes to the utmost possible extent. Nikolai Firyubin who together with Vidić finalised the details of the program accepted most of the Yugoslav proposals. For instance, he agreed with the demand that the laurels, which Tito was expected to lay at the Mausoleum on the Red Square, would bear only Lenin’s name.⁸ The Soviet leadership therefore silently accepted the fact that

⁵ AMIP, f. PA-SSSR 1956, 91/1/48013, D. Vidić’s notes from May 25 and 28, 1956.

⁶ VLAHOVIĆ, D., KOČAREVIĆ, S.: *Velika obmana. Blago i raskoš Josipa i Jovanke Broz*, Beograd, 1990, p. 253.

⁷ Tito, Yugoslav vice-prime minister Edvard Kardelj, foreign minister Koča Popović, member of the Yugoslav government Mijalko Todorović, chairman of the Croatian parliament Jakov Blažević and the head of Tito’s office Jože Vilfan.

⁸ AMIP, f. PA-SSSR 1956, 91/1/48159, D. Vidić’s notes from May 25, 1956.

the Yugoslav delegation would completely ignore the memory of Stalin who still laid in stake there.

The Soviet side prepared carefully for the Yugoslav visit. They went into a great length to ensure that the possibly difficult talks would begin in the most possible friendly atmosphere. They tried to saturate fully Tito's vanity. Since the very arrival to the Soviet Union, the delegation was treated to extraordinary honours. Already at the dingy border train station in Ungeni, Tito was greeted with gun salute and military bands. The arrival to Moscow too was arranged with appropriate pomp.⁹

Khrushchev knew, however, well enough, that the red carpet that Tito walked on in his white marshal uniform, the guard of honour and the outward glamour would not be enough. As the proof of his good will, Khrushchev arranged important personal shift in the highest Soviet leadership. Shortly before Tito's arrival to Moscow, it was announced that the Minister of Foreign Affairs Vyacheslav Molotov would be replaced by the present editor in chief of *Pravda* Dmitri Shepilov. The transfer of Molotov to a lesser post of the Minister of State Control was first of all result of successes of Khrushchev's group in the behind the scene struggle with the supporters of rigid Stalinism, which continued in the Kremlin leadership even after the 20th Party Congress.¹⁰

Nevertheless, the debate about the rapprochement with Yugoslavia played important role in the personal shift. Khrushchev justified the proposed Molotov's removal by arguing that in the time of rapprochement with the Yugoslavs the position of the Minister of Foreign Affairs could not be held by somebody who so actively took part in the campaign against Tito's group.¹¹

Timing of the news release of Molotov's dismissal was to have the highest impact possible on the Yugoslav delegation. Tito learned the news in the moment when the train with the Yugoslav delegation was crossing the endless Ukrainian plains. The Soviet leader, however, did not think through the gesture properly. The Yugoslav leadership was unsure what actually the changes in Moscow represent. It welcomed that the post of the foreign minister was now occupied by a person who supports fully Khrushchev policy. Molotov, however, remained member of the Presidium of the CC CPSU and Deputy Chairman of the Council of Ministers. Tito's group, which as late as beginning of June 1956 did not have relevant information on the personal links inside Kremlin, could not decipher what exactly Molotov's transfer to the minister of state control meant. They were worried that his influence in Kremlin might actually rise.¹² It became clear, however, as the state visit progressed, that Molotov played no longer a cru-

⁹ MIĆUNOVIĆ, V., *op. cit.*, pp. 78–79.

¹⁰ KHRUSHCHEV, S.: *Nikita Khrushchev: krizisy i rakety*, vol. I. Moskva, 1994, p. 175.

¹¹ SHEPILOV, D.: Vospominanija, in: *Voprosy istorii* (1998), n. 3, p. 6.

¹² MIĆUNOVIĆ, V., *op. cit.*, pp. 78–79, ŠTAUBRINGER, Z.: *Ne staljinizmu*. Zagreb, 1980, p. 129.

cial role in the Soviet leadership and „the very brutal way of his dismissal”¹³ from the post of the Minister of Foreign Affairs meant also weakening of his position in the hierarchy of Kremlin oligarchy.

Molotov was among the Soviet leaders welcoming Tito at the train station. Tito's feelings were mixture of triumph and pity for the humiliated rival whom he admired for a long time. The Yugoslav leader approached the dismissed foreign minister and told him that he is very glad to see him again. The courtesy was not meant at all sarcastically.¹⁴

The course of the official visit was rather at odds with the convention in the international relations. The official talks were followed by several meetings, ostentatious receptions and a tourist tour in the European part of the Soviet Union. The Yugoslav delegation visited among others Leningrad, Stalingrad, and Kiev and enjoyed several day rest at Sochi.

The timing of the visit of the Yugoslav delegation was not accidental. The visit was a pompous culmination of a three-year-long process of improvement in the relation between the Soviet Union and Yugoslavia. In June 1956, the leadership of both states was faced with an urgent task of finding a new form of mutual – that meant now allied – relations. The leadership on both sides was aware of the difficulties that the task represented. Both sides wanted to preserve the positive trend in mutual relations, but they had only a very unclear concept of the future co-operation.

Such a state of affairs resonated in the progress of the visit and in its dynamics. Both Tito and Khrushchev tried to postpone as much as possible the talks about the issues that could lead to a conflict. The mass meetings, the cheering crowds in the streets, the stay in the luxurious resort in Sochi, ballet and opera performances, excursions to selected kolchozs expressed not only a combination of *nouveau riche* pomp and hypocrisy but also a sincere respect towards Tito and a wish to compensate him for the previous coercion and blackmail.¹⁵ The way the visit progressed suited Tito well. The grand reception satisfied his petty bourgeois inclination and hedonism, but he also understood it as a deserved satisfaction for his definite stand after 1948.¹⁶ Tito too preferred to discuss the crucial issues in favourable atmosphere and was in favour of postponing the most controversial topics as long as possible.

¹³ Arhiv Jugoslavije (AJ), f. 507-CK SKJ, the record of E. Kardelj's speech, July 5, 1956.

¹⁴ AJ, f. Kabinet predsednika republike (KPR), I-2/7, J. Broz Tito's Report on Official Visits to France, The Soviet Union and Romania, July 10, 1956 (further only J. Broz Tito's Report).

¹⁵ These ritual dances included some less serious moments. During a visit to one of the exemplary village, Khrushchev found in the office of the kolchoz chairman number of badges and started to „award” them to the Yugoslav delegation and its entourage. Bogdan Osolnik recalled, that his chest was decorated by the honour *For the Merits in Pig Breeding*. (OSOLNIK, B.: *Med svetom in domovino. Spomini 1945–1981*, Maribor, Novo Mesto, 1992, p. 224)

¹⁶ AJ, f. KPR, I-2/7, J. Broz Tito's Report.

The opening round of the talks took place the third day of the Moscow stay and progressed according to both Khrushchev and Tito's wishes. Besides the good will on both sides it was contributed by the habit of Kremlin oligarchy to discuss controversial topics in the narrowest circle of the highest officials or rather only *tete a tete* between the communist leaders.¹⁷ The Soviet leadership chose careful wait-and-see tactics. It treated the Yugoslav delegation in most friendly manner. It left Tito in charge and tested only with occasional questions and notes to what extent are the Yugoslav positions similar to the Soviet ones.¹⁸ Tito had similar approach; he addressed foremost the topics in which there was an agreement between both sides and put stress on such topics in which the Yugoslav stand shifted towards Moscow position lately.

First, the Yugoslav leader spoke about the foreign policy. He explained why Yugoslavia is still accepting the help from the West. He promised that Yugoslavia would cease to accept it as soon as it would be economically possible. Khrushchev expressed his full understanding for such a position and claimed that from the perspective of the interests of the socialist states it would be better, if it was USA and its allies who would cease to support Yugoslavia. This opening expose on the foreign economic help to Yugoslavia served the purpose of preparing ground for the talks about the Soviet credits. He was testing the ground, whether Moscow is ready to compensate for the losses, which the country would incur if it were to terminate its privileged economic links with the West. He mentioned the intention of the Yugoslav government to sign a detailed contract on Soviet credits for the building up of large industrial complex in Montenegro.

Similarly, the Soviet side was pleased with Tito's position in the question of Germany. The Yugoslav leader in his communiqué to Khrushchev accepted the Soviet position already in November 1955. Now he repeated his agreement. When directly asked by Khrushchev to recognise the GDR, he responded: „We are contemplating it already.” Kardelj then asked the Soviet partners for patience and reminded them that the recognition of the GDR would endanger the signature of an agreed treaty between Yugoslavia and West Germany on the financial compensation.¹⁹

Despite Tito's promise, Yugoslavia did not hurry with the recognition of the GDR, which became a topic of the Yugoslav-Soviet talks several times. Although the Yugoslav president made known to his government shortly after his return that he soon intends to recognise the GDR, he nevertheless accepted

¹⁷ MIĆUNOVIĆ, V., *op. cit.*, p. 82.

¹⁸ AJ, f. KPR, I-2/7, J. Broz Tito's Report; f. 507-CK SKJ, record of E. Kardelj's speech, July 5, 1956.

¹⁹ BOROZAN, Đ.: Poredak mira između „gvozdarih zavesa” (Razgovori Tito–Hruščov u Kremlju 1956. godine), in: *Vojnoistorijski glasnik* (1997), n. 1, pp. 103, 107–108, AJ, f. KPR, I-2/7, J. Broz Tito's Report.

Kardelj's objections. Kardelj claimed that it would not be wise to recognise the GDR immediately after the talks with the Soviet leadership.²⁰

The debate about the contemporary importance of the Balkan pact went smoothly as well. The only conflicting moment during the opening round of the talks came when Tito started to discuss Yugoslavia's relation with the Soviet satellites. The Yugoslav president highly evaluated the improvement in the atmosphere in the relations with the majority of the Soviet allies. He only mentioned certain problems with Rákosi and criticised Zhivkov leadership's approach towards normalisation of the relations with Yugoslavia. He did not argue with Khrushchev who defended Rákosi as mere Stalin's tool.

More serious conflict arose when the relation between Yugoslavia and Albania was discussed. Tito was complaining about the hostile behaviour of Hoxha's leadership. He criticised particularly the fact that the government in Tirana had kept claiming that in 1948 Yugoslavia was preparing for occupation of Albania. He also complained that Koci Xoxe had been accused of being an agent of Belgrade during the recent party congress in Albania.²¹

Khrushchev reacted rather strongly in contrast with the overall calm and peaceful discussion. Even though since the 20th Party Congress the Soviet leadership had several conflicts with Hoxha over the issue of his relations with Yugoslavia, it remembered well, that the deployment of the Yugoslav division in Albania in 1948 was one of the incentives for Stalin to put pressure on Belgrade.²² It also feared – and not unjustifiably so – the renewal of Yugoslav attempts to gain hegemony in Albania. Khrushchev did not defend very strongly Hoxha's policy, but at the same time he criticised the activities of the Yugoslav Ambassador in Tirana Predrag Atjic, whom he quite rightly accused of attempting to create anti-Hoxha group. The Soviet leader proposed that Tito might try to meliorate the relations with Tirana through Svetozar Vukmanović, whose meeting with Hoxha in September 1955 contributed to the lessening of the tensions between the two countries. Tito accepted part of Khrushchev argumentation but he also repeated that he could not tolerate an open slander spread by Albanian propaganda.²³

The exchange of rather strong views did not create any tension in the debate about the Yugoslav-Albanian relations. Both delegations knew that the relation between Yugoslavia and the Eastern Bloc, that is the character of the Yugoslav

²⁰ MIĆUNOVIĆ, V., *op. cit.*, p. 89; AJ, f. 507-CK SKJ, record of E. Kardelj's speech, July 5, 1956; f. KPR, I-2/7, J. Broz Tito's Report. Officially, Yugoslavia recognised the GDR more than a year later.

²¹ BOROZAN, Đ., *op. cit.*, pp. 107–108; AJ, f. KPR, I-2/7, J. Broz Tito's Report.

²² CHODŽA, E.: *Chruščovcy. Vospominanija*, Tirana, 1980, p. 211; LOGORECI, A.: *The Albanians. Europe's forgotten survivors*, London, 1977, p. 121; PANO, N. C.: *The People's Republic of Albania*, Baltimore, 1968, p. 119.

²³ BOROZAN, Đ., *op. cit.*, pp. 107–108; MIĆUNOVIĆ, V., *op. cit.*, p. 82.

bilateral relations with the individual Soviet satellites, constituted at that moment the gravest problem to be dealt with. Neither Tito, nor Khrushchev wished to discuss it explicitly in the first round of the talks. They finished the debate over Albania without reaching any consensus.

The last part of the first round of the talks was carried out in nearly idyllic atmosphere. Molotov, Mikoian and Voroshilov highly appreciated Yugoslav standpoint. Tito and Kardelj pointed out to the comradely and effective exchange of the opinions. An unformed observer would expect that both delegations would now smoothly discuss all the remaining questions. Tito and Khrushchev both, however, knew that the talks about the future shape of the mutual relations had not yet begun.

The euphoric mood – partly spontaneous, partly orchestrated – was further deepened during the night ceremonial reception, which was given by Tito in the villa Spiridonovka. In the opening address, the Yugoslav leader stressed his deep satisfaction with the development in the mutual relations: „Here, the friends are meeting whose paths for various reasons had split; friends who during that time had learned a lot of lessons and reached the common opinion, that never again should be such a situation like in 1948.”

Khrushchev replied in similar manner. He stressed that the dispute, which led both states on the brink of a war, was surprisingly quickly overcome and the former good relations were renewed. Knowing that the Yugoslav delegation would appreciate his words, he claimed that the struggle against Stalin’s disastrous heritage is only at the very beginning. He added however, that the leadership was able to deal successfully with one aspect of this heritage: „We ended up the dark and shameful affair, we put an end to the fabricated dispute, the fabricated conflict.”

The Khrushchev speech was followed by the sequence of comments by present members of the Presidium of the CC CPSU Bulganin, Mikoian, Voroshilov, Molotov, Kaganovich one after another made their speeches, in which they apologised for their stands after 1948 and expressed their hope for better relations with Yugoslavia in future. Mićunović noted in his diary that he had feeling as if he was present at a party conference with the program of self-criticism of the highest Soviet representatives. Khrushchev probably designed this self-flagellation to show Tito, how the former Stalin’s minions had changed under his leadership. At the same time he wanted to demonstrate with whom he must co-operate in the Presidium of the CC CPSU.

The Yugoslav leader designed the speeches of his own colleagues so that they were in tune with Khrushchev’s idea of the reception as a celebration of reunion of friends, who became estranged by an unlucky coincidence. He made Kardelj who was considered in the Soviet Union the main opponent of the rapprochement with Eastern Bloc to replay to the self-critical speeches of

the Soviet officials. Kardelj used formulations, which were supposed to soothe the trauma of the officials publicly confessing their sins. He praised the courage with which the Soviet leadership admitted in front of the whole world its mistakes and bravely cut the Gordian knot, the conflict with Yugoslavia. He stated that the Leninist policy of CC CPSU raised justified hopes in the further victories of socialism and of international workers' movement.²⁴

The evening reception at villa Spiridonovka concluded the first part of the visit of the Yugoslav delegation in the Soviet Union. It was however more than just a watershed in the talks themselves. Even though the participants were not aware of it, the reception finally concluded three-year-long period of repairing the damage done by Stalin in 1948. After declaring the renewal of the old friendship, both communist leaderships had to start working on a new model of mutual relations. Self-critical speeches and friendly gestures had no longer the former effect. With a bit of licence one may say that in the early hours of June 6, 1956 when the participants of the reception were leaving the villa Spiridonovka, a new period in Soviet-Yugoslav relations had started. This period was characterised – as it was confirmed several times in the following months – by the *futile* effort to find the form and content of a radically different form of alliance.

In the following three days, when the Yugoslav guests accompanied by N. Bulganin were greeted during the visit in Leningrad by an enthusiastic crowd and were dazzled by extraordinary honours, there still resonated the euphoric atmosphere of the opening phase of the visit. After the return to Moscow on June 9, during the second round of the talks, the leadership of both states had to open also the controversial problems, which they successfully avoided in the opening phase of the talks. The mutual unwillingness to interrupt the harmonious, even idyllic atmosphere of the talks was demonstrated by the fact that both delegations spent a great deal of the time discussing the impressions from the visit to Leningrad. Then, they exchanged wartime memories. This took approximately half of the time dedicated to the full session. Only then, the delegation got down to the serious political talks. The debate centred on the relation of Yugoslavia to the Eastern Bloc, that is to say on the co-ordination of the policy of socialist countries. Both delegations tried to avoid the direct debate about the crux of the matter. They tried to justify and defend their respective standpoints by discussing theoretical (or quasi-theoretical) problems.

A dispute started when Khrushchev used the term „camp of socialist countries”. Tito claimed that the term – recently propagated by Kardelj at the Executive Committee as a suitable alternative to term „Soviet Bloc” – is most unfortunate. Tito said that Yugoslavia does not want to be a member of any camp, but it considers itself a member of socialist community. Careful of not escalating

²⁴ BOROZAN, Đ., *op. cit.*, pp. 107–108; MIĆUNOVIĆ, V., *op. cit.*, p. 82; BLAŽEVIĆ, J.: *Suprotstavljanja i ljudi. Za novu Jugoslaviju po svijetu*. Zagreb, Beograd, Sarajevo, 1980, p. 561.

the dispute, he stated that the term „camp” refers to a military alliance and therefore would be far better to substitute it with the expression „socialist front”. Khrushchev and Mikoian accepted the objection. The Soviet leader, however, immediately addressed the crux of the problem: co-ordination of the policy of socialist countries.

The debate then turned to theoretical questions. The delegations discussed the problem of the specific modes of establishing socialist social system. The Yugoslav officials defended the widest possible diversity of the models of socialist order. As an example they used the contemporary situation in India.²⁵ The debate about the question whether there are seeds of socialism in India was of course only a substitutive problem. Tito, Kardelj and their colleagues wanted to demonstrate in this way that the multilateral co-ordination of the policy of *all* socialist countries – *and foremost that of Yugoslavia* – is not possible.

Tito tried to calm the debate, which became rather tense as the scholastic debate turned into open conflict between Kardelj and Khrushchev over the historical role of Informbureau. He tried to dispel the yet not formulated doubts of the Soviet side. The Yugoslav leader intentionally avoided any precise formulation of the form and the character of the alliance of Yugoslavia with the Soviet Bloc. He wanted foremost to reassure his partners that his country did not intend to disturb the unity of the socialist countries. He denied that Yugoslavia was trying to weaken the bond of the socialist countries with Moscow and to establish its own specific contacts with some of the Soviet satellites. He stated that the theoretical debate about the divergent paths to socialist society concerned mostly the states that are outside of the Eastern Bloc. He reasoned that socialism in the Eastern Bloc countries was established due to the influence of the Soviet Union and not through revolution as in Yugoslavia and therefore the links of these states to Moscow should not be weakened. Tito ended his speech by a friendly statement, claiming that the forms and models of socialism should be discussed, but by doing that one can not leave the path of building up socialism.²⁶ Thus he foreshadowed the Yugoslav position during the Hungarian appraising. At that time, Tito’s group supported the Soviet intervention.

Tito’s concluding speech calmed down the atmosphere. Both delegations claimed that the two hours talk was constructive and they agreed that they would continue the discussion during the wording of the planned declaration of CPSU and LCY.

The following week, the Yugoslav delegation went to Stalingrad and from there through Novorossiysk to Sochi. Again, the way was accompanied by acclamations and honours. The extraordinary friendly acceptance from the

²⁵ BOROZAN, Đ., *op. cit.*, pp. 133–137.

²⁶ DIMIĆ, Lj., *op. cit.*, p. 35; BOROZAN, Đ., *op. cit.*, p. 135.

officials and common people alike had undoubtedly positive impact on the mood and attitude of Tito's leadership.

As we said already, Tito did not have a clear concept of the optimal alliance with Kremlin. In his reflections, the hopes were mingled with caution. His worries lessened under the impact of the series of triumphs he experienced on the squares, meetings and even in the talks behind closed doors. Similar influence had the personal rapprochement with Khrushchev together with the fascination by the successes of Soviet technology²⁷ and the knowledge that the economic and political system of both countries did not differ in any substantial way. The first half of the visit therefore reinforced the hopes of the Yugoslav leadership that it was possible to find a mutually acceptable model of alliance.

Even then, however, the Yugoslav leaders were not certain, what type of relation with the Soviet Union they actually want to establish. They were aware that the insistence on the absolute sovereignty of the socialist countries and the refusal of the co-ordination of their policy would deprive them of whole range of tempting favours, which – as they hoped – would be the result of the rapprochement with the Soviet Union. There was not only the financial profit at stake now, as was the case immediately after Khrushchev's visit in Belgrade.

Tito's policy was always a mixture of pure pragmatism, a desire for domination, but also a conviction that the scientific theory he is applying would eventually bring peace and welfare to humanity. In the moments of crises pragmatism prevailed, whereas in the time of growth and success messianism had the upper hand. During the June talks, Tito became convinced that Yugoslavia is able to influence the development in the Soviet Union and in the whole Eastern Bloc. He was sure that there was a real possibility of the successful co-operation with Khrushchev and he wanted to help him actively in the reforms. He hoped that the refusal of Stalinism would lead automatically to positive changes in the whole communist movement. The Yugoslav leader was aware of the fact that the rigid insistence on the principles which LCY defended so far – while reducing the risk of relapse of the Soviet pressure – denies Belgrade the possibility of taking a part in the reform of the „world of socialism” and interfering in the development in the Eastern Bloc.²⁸ In his calculations, he obviously underestimated the extent of the crisis in the Soviet Bloc states. He did not realise that any reforms or even only closer links with Yugoslavia might not result in mere dismissal of officials hostile to Belgrade but rather lead to a rapid collapse of the left wing totalitarian regimes.

The configuration of these contradictory and ill-defined positions defined the tactics of the Yugoslav delegation in the future talks. They tried to calm the

²⁷ AJ, f. 507-CK SKJ, Record of E. Kardelj's Speech, July 5, 1956; f. KPR, I-2/7, J. Broz Tito's Report.

²⁸ AJ, f. 507-CK SKJ, Record of E. Kardelj's Speech, July 5, 1956.

possible conflicts, search for solutions through a compromise and postpone indefinitely the talks on contested issues. The Yugoslav leader hinted several times before the next round of the talks that he is ready – without declaring it publicly or committing himself in a treaty – to follow the Soviet line. In this perspective, one has to understand his half-serious statement that in the next war our soldiers would fight side by side.²⁹

This Tito's statement was not accidental. He spoke in similar tone during the meeting organised by the Soviet leadership on the battle ship *Frunze*, which took the Yugoslav delegation from Novorossiysk to Sochi. Behind closed doors, Tito claimed that all the obstacles, which so far obstructed the common route in the building up of socialism, were removed. The goals of LCY and CPSU, he continued, are identical and Yugoslavia is the bastion of the socialist world on its southern border.³⁰

Similarly important as such friendly gestures were the attacks against Milovan Djilas, which appeared during Tito's trip between Stalingrad and Sochi in the two most important Yugoslav dailies. *Borba* and *Politika* sharply criticised Djilas's statement that the Soviet Union still remains a potential aggressor capable of attacking Yugoslavia.³¹

The Soviet side reacted positively to these friendly signs. The Kremlin leaders too were interested in the success of Tito's visit. They too were ready to compromises and did not want to escalate the existing conflicts. They demonstrated remarkable flexibility during the talks. Not even once, did they try to put open pressure on the Yugoslav delegation. Khrushchev hoped that eventually he would convince the Yugoslav leadership to return to the Eastern Bloc. He knew however, that at the moment he must wait, as he could not offer anything apart of honours, economic assistance and signs that he is willing to recognise Tito as the doyen of the revolutionary movement.³²

The concluding phase of the talks, which included the most conflicting issues, started already during the recreation of the Yugoslav guests on the Black

²⁹ DRACHKOVITCH, M. M.: *United States Aid to Yugoslavia and Poland. Analysis of a Controversy*, Washington, 1963, p. 20. This statement was later disclaimed by the Yugoslav officials with the explanation that it was misinterpreted by the journalists. In addition to that, the government in Belgrade publicly disavow similar statement by Zhukov. The Yugoslav president then explained the incident to the American ambassador in Belgrade Riddleberger, claiming that he is certain, Zhukov definitely wish nothing more than peace. (AMIP, f. PA-SSSR 1956, 91/9/510660, S. Prica on the meeting of Tito and Riddleberger, June 29, 1956)

³⁰ OSOLNIK, B., *op. cit.*, p. 228.

³¹ *Borba* (Belgrade), 13. 6. 1956; *Politika* (Belgrade), 14. 6. 1956; HOFFMAN, G. W., NEAL, F. W.: *Yugoslavia and the New Communism*, New York, 1962, p. 431.

³² AMIP, f. PA-SSSR 1956, 91/2/49188, D. Vidić's notes on the talks with N. Firjubin, June, 13 1956; AJ, f. 507-CK SKJ, Record of E. Kardelj's Speech, July 5, 1956, f. KPR, I-2/7, J. Broz Tito's Report; RAZUMOVSKY, A.: *Ein Kampf um Belgrad. Tito und die jugoslawische Wirklichkeit*, Berlin, Frankfurt/M, 1980, p. 422.

See cost. These informal consultations, which were more consequential than the debates during the plenary sessions of both delegations, were not recorded in any way.³³ The content of these talks can only be deduced indirectly. The talks in Sochi between Khrushchev and Tito and occasionally also including Mikoian and Kardelj concerned foremost with the common declaration of LCY and CPSU.

The controversy centred on the same point, which remained unresolved during the second phase of talks in Moscow. Yugoslavia did admit that the Soviet Union due to its size, number of inhabitants, military might and historical tradition has specific position among the socialist countries, it nevertheless refused to declare it publicly. The Yugoslav delegation did not accept the Soviet proposals to form a new organisation of communist parties or states. It did not intend to promise that it would co-ordinate its policy with the Eastern Bloc and thus to renew its subaltern position to Kremlin. The Yugoslav leader was willing to harmonise his moves with the Soviet policy, but he was not willing to follow unconditionally the line drawn by Moscow.

These problems were discussed rather rarely during the following plenary sessions of the delegations in Moscow, starting on May 18. The Yugoslav delegation did not argue by pointing at the threat of renewal of Soviet pressure but rather it tried to defend its position by theoretical formulas. Explaining their disagreement with renewal of an international organisation of communist parties, they stressed that during the forty years since October Revolution the world had changed and the socialist movement attained such a divergent form that it no longer could be bound into a firm organisational framework and directed from one centre. Similarly, they did not point out the differences between the Soviet and Yugoslav model of socialism, but argued that there is need to co-operate with non-communist left-wing movements and by doing so to radicalise the reformist parties. Tito warned that renewal of Comintern or Informbureau would bring hysteric reaction in the West and would objectively harm the interest of workers' movement. He advocated bilateral contacts as the fundamental form of the co-operation between the communist parties.³⁴ Kardelj too tried to calm the latent source of the conflict. Intentionally, he used in the discussion the vocabulary that the Soviet officials were used to. He stated that the Yugoslav communists apply creatively Marx's teaching. He said, that when LCY tries today to develop co-operation with all the left-wing forces, including the non-communist ones, it does not mean that it would „abandon the revolutionary path and the revolutionary policy, which it would support in the moment, when the favourable conditions for the revolution were created.”

³³ AJ, f. 507-CK SKJ, Record of E. Kardelj's Speech, July 5, 1956; MIĆUNOVIĆ, V., *op. cit.*, p. 89.

³⁴ AJ, f. 507-CK SKJ, Record of E. Kardelj's Speech, July 5, 1956.

Despite the friendly attitude, the Yugoslav delegation could not compensate for the refusal of the core Soviet demand by anything else than unacceptable proposals and vague promises. Tito offered that he would accept part of the Soviet projects in case the declaration had only internal character. After this was refused by Khrushchev, he proposed to postpone the talks on the co-ordination of the Soviet and Yugoslav policy till the experiences would show its need.³⁵

Khrushchev and his colleagues, who believed that they would succeed to persuade Tito during the visit to agree with their project and therefore to agree with the formal incorporation of Yugoslavia into the Eastern Bloc, could not hide their disappointment. The atmosphere of the talks became less warm already during the consultations in Sochi.³⁶ The debate then turned time to time into a hotter exchange of opinions during the plenary sessions in Moscow. A. Mikoian for instance sounded his disappointment with the fact that LCY is not distinguishing between communist and socialist parties. In this context, he raised logical objections as to how it is possible to criticise mistaken or hostile attitudes of a party when one at the same time proclaims the principle of non-interference into the internal affairs of any party. Khrushchev's contribution too were occasionally rather emotive. During a heated exchange of opinions, he directly asked Tito, whether he presupposed that Yugoslavia would remain forever outside of the socialist camp. Tito replayed that Yugoslavia is part of the socialist front but it is not part of the Eastern Bloc. When the Soviet leaders learned that the Yugoslav delegation would not compromise on this issue, they cease to try to persuade their Yugoslav partners and turned the debate into another direction.

The relation of Yugoslavia towards the Eastern Bloc, respectively the problem of the co-ordination of the policy of socialist state was behind the extensive and complicated discussions about the form of the common proclamation of CPSU and LCY.³⁷ The Yugoslav delegation came to Moscow with prepared extensive document. Its text was, however, for Khrushchev completely unacceptable, who claimed that it would disorient the communist movement. He particularly disliked the fact that the proposal did not specify the relations between the socialist countries and included into one category both communist and left wing non-communist parties and movements.³⁸

Already during the informal talks in Sochi, the Yugoslav officials shortened the originally extensive text of the declaration. The Soviet leadership did not accept it even in this limited version. Both delegations then agreed that the

³⁵ BOROZAN, Đ., *op. cit.*, p. 139. The Yugoslav delegation justified their refusal of the multilateral co-operation by the fact that it had not yet normalised its relationship with a number of communist parties.

³⁶ MİCUNOVIĆ, V., *op. cit.*, p. 89.

³⁷ Both parties agreed quickly and without any significant problems on the text of the proclamation.

³⁸ BOROZAN, Đ., *op. cit.*, pp. 140–142.

Soviet side would provide a new proposal for the next Moscow meeting. The Soviet proposal included number of Yugoslav formulations but it added a passage on the importance of the specific character of the relations between the communist parties and the necessity to co-ordinate the economic and political co-operation of the socialist countries. Such addition was unacceptable for LCY. Tito's group also disagreed with the formulation that socialist society could be build up only on the basis of Marxism-Leninism.

The special commission, headed by Kardelj and Mikoian, was formed to prepare the final version of the text. The debate in this narrower circle was difficult and under the pressure of time. There was a danger that the delegations would not eventually reach an agreement. In the eve of the last round of the talks, there was a huge meeting at the Moscow Dynamo Stadium addressed enthusiastically by both Khrushchev and Tito. After this another display of reconciliation and alliance it was out of question that the official visit would end up without issuing common declaration. Eventually, the decisive concessions were made by the Soviet side. The basis of the so called *Moscow Declaration* was formed by Soviet proposal but the passages specifying the relations in the framework of the international workers' movement and the contacts between socialist countries were omitted. Instead, there remain only vague revolutionary phrases.³⁹ The final version of the *Moscow Declaration* signed ceremoniously the last day of Tito's stay in Moscow thus suited foremost the Yugoslav delegation.⁴⁰

Other topics were discussed during the debate about the form of common declaration. Part of them was directly linked with the main subject of the second part of the talks. Khrushchev for instance suddenly came with a project of a journal published by communist parties. His proposal was strongly refused by Yugoslav officials. They saw in the journal on one hand a symbol of silent survival of Informbureau and on the other a signal of an institutional link of SJK with the Eastern Bloc. In the tune with their moderate and evasive tactic, they proposed to publish instead an international socialist review, which would bring contributions of all the left-wing parties and movements.

The talks dealt again with the question of the relations between Yugoslavia and the Eastern Bloc countries. Tito was aware of Khrushchev's worries of the possible destabilising impact of Yugoslavia in the Soviet zone of interest. He tried therefore to reassure his partner repeatedly, that he respects the priority of the links of the Eastern Bloc countries to Moscow. He stated that he is in principle

³⁹ MIĆUNOVIĆ, V., *op. cit.*, pp. 90–91; MAROVIĆ, M.: *Tri izazova staljinizmu*, Opatija, 1983, p. 148; AJ, f. 507-CK SKJ, Record of E. Kardelj's Speech, July 5, 1956; AMIP, f. ST-POV SSSR 1956, K. Popović's Report on Results of Yugoslav Official Visit in The Soviet Union and Romania, July 3, 1956 (further only K. Popović's Report).

⁴⁰ *Pravda* (Moskva), 21. 6. 1956. The full text of the *Moscow Declaration* can be found for instance in: GAVRANOV, V., STOJKOVIĆ, M., *Medjunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*, Beograd, 1972, pp. 383–384.

satisfied with the attitude of the Soviet satellites towards the normalisation of the relations with Yugoslavia and that he would not demand any further concessions. He promised that Belgrade government would not insist on the revision of the political trials in the Eastern Bloc countries, in which the accusation of spying on behalf of Yugoslavia had figured as one of the principal counts of the prosecution. He proposed that the voidance of those parts of the sentences, which concerned the link with Yugoslavia, would be sufficient. Tito even explicitly declared that he would avoid doing anything that could destabilise the situation in the countries of the Soviet sphere of interest.⁴¹

Understandably, Tito's statement had primarily a pragmatic purpose. It was designed to disperse the worries of the Soviet side. It too to certain extent was to compensate for the lack of compromise in other issues, but first of all it reflected the hesitation of the Yugoslav leadership. After the formal normalisation of the relations with the majority of the states in the Eastern Bloc, Tito's group was no longer sure what should be the proper strategy vis a vis the Soviet satellites. It was attracted by the possibility of influencing the development in Eastern Europe. It was aware, however, of dangers of such attempts based on a mixture of proselytism, pragmatism and desire for being regional power. Tito's leadership did not want to upset Moscow prematurely, it was also afraid that closer links with some of the East European countries would indirectly bound Yugoslavia into the Soviet Bloc. During the spring, Belgrade unsuccessfully tested the option of establishing closer links with some of the Soviet satellites. Such steps attempted from the position of a stronger partner or – if we are to use the contemporary terminology – of a more developed socialist state, were greeted with more or less resolute resistance from the leadership of the respective countries. The Yugoslav leadership did not establish any links with the East European reform groups. Moreover, in mid of June 1956 it seemed that despite the rather tensed situation in some of the socialist countries, the crisis is not immanent. Tito did not foresee that the Eastern Bloc would in the nearest months face the gravest test since its existence. The political tension in Poland and Hungary was rising. The uprising in Poznań, which was the first sign of the coming storm, occurred only after Tito's departure from the Soviet Union.

Symptomatically, during the short debate about the relation of Yugoslavia with the socialist countries, there was only one clash of opinions, and that was when the debate turned to Albania. The Yugoslav delegation irritated by the censorship of news about their visit to the Soviet Union in Albanian press repeated again the earlier complaints. Particularly it returned to the process with Koci Xoxe, whom it named the greatest figure of the Albanian communist movement. Referring to the case against Xoxe, the Yugoslav officials pointed out that Albania

⁴¹ BOROZAN, Đ., *op. cit.*, pp. 142-144; AJ, f. 507-CK SKJ, Record of E. Kardelj's Speech, July 5, 1956.

was the only country in the Eastern Europe, which still used the accusations of spying on behalf of Belgrade in its political trials.⁴²

Again, the Yugoslav delegation did not succeed in the debate about Albania. Khrushchev strongly defended Hoxha's policy, despite the fact that shortly before Tito's arrival to Moscow he tried through Suslov and Pospelov to force the Albanian leadership to reconsider its policy towards Yugoslavia and to rehabilitate Koci Xoxe or at least to drop the charges of treacherous contacts with Belgrade. In tune with Hoxha's rhetoric, he compared Koci Xoxe to Beria. Switching to counteroffensive, he repeatedly criticised the hegemonic attempts of Yugoslavia towards Albania in the period from 1945 till 1948. He made clear that he would not tolerate weakening of the dominant link between Moscow and Albania. The Yugoslav delegation reacted to this strong statement rather moderately. Kardelj even self-critically admitted that the deployment of the Yugoslav division in Albania in 1948 without consulting Moscow was mistake.⁴³

Official talks continue to be carried in specific atmosphere full of vague suggestions and careful balancing. Both delegations tried to test willingness of the other side for compromises. Their aim was to gain maximum concessions from the other side while not offending it. The Yugoslav delegation sacrificed its vague interest in specific relations to some of the socialist countries for sake of the perspective of an economic co-operation with Moscow, or better to say of an economic help from the Soviet Union.

The Yugoslav officials used any opportunity to remind the Soviet delegation of their interest in the specification of the preliminary treaty on Soviet assistance with financing of an aluminium plant in Montenegro. The Yugoslav delegation proposed several variants of the financing of the project: varying from the optimal variant with the sum several time higher than was needed of 710 millions USD to the minimal, which was much nearer to the real cost, of 240 million USD.

During the first round of the talks, Khrushchev announced, that the Soviet Union can dedicate to this most important industrial site of Montenegro only 100 millions USD. At the same time he offered, that the total loan could be increased by 70 millions USD, lent by the GDR. The Yugoslav delegation accepted this offer, knowing however that participation of the GDR may well cause it problems on the international scene.

The leaders of both delegations agreed that a Yugoslav team of economic experts would come to Moscow soon to discuss the details of the treaty. However, the talks, led from the Yugoslav side by the member of federal government Avdo

⁴² AMIP, f. PA-SSSR 1956, 91/2/49122, Record of D. Vidić, June 7, 1956; AJ, f. KPR, I-2/7, J. Broz Tito's Report.

⁴³ CHODŽA, E., *op. cit.*, pp. 212-214; LOGORECI, A., *op. cit.*, p. 121; BOROZAN, Đ., *op. cit.*, pp. 142-144.

Humo, were not successful. The Yugoslav side tried in vain to increase the agreed sum. Tito and Kardelj promised Humo that they would try during the informal talks with Khrushchev to support him in this issue. They were however sceptical about the outcome. They stated that most likely the Moscow government is not trying to blackmail Yugoslavia, but rather that the offered loan corresponds to the possibilities of the Soviet economy.⁴⁴

During the last round of the talks the economic co-operation was back on agenda. Mijalko Todorović again stressed the interest of Yugoslavia in the Montenegro project and also asked the Soviet government for the supply of strategic commodities, which Yugoslavia so far purchased from the West. He justified the demands for more than a million ton of corn, large quantities of coking coal and other raw materials by the intentions of the government to end its one-sided dependence on the supplies from USA, Germany and their allies. Khrushchev replied briefly, promising to supply Yugoslavia with the corn demanded in 1956 while refusing to be specific about the future years. His explanation that economic capacity of the Soviet Union is not unlimited was accepted by the Yugoslav delegation with understanding.⁴⁵

En passant, both delegations dealt officially and unofficially with the problem of Yugoslav emigrants living in the Soviet Union, specifically about their return to their home country. Immediately before Tito's visit both states signed a treaty, on basis of which all individuals that had both Soviet and Yugoslav citizenship, should choose one of those. Khrushchev was particularly interested in this matter though he was not exactly in favour of the Yugoslav emigrants in the Soviet Union who stayed there after 1948. Nevertheless, he wanted to get rid of the problem once for all as the complaints of the Yugoslav emigrants resonated among the Moscow oligarchy. Some of its members used emigrants' complaints to criticise the new Soviet policy towards Yugoslavia. Khrushchev tried several times to persuade Tito to meet the representatives of Yugoslav emigrants. Tito always resolutely refused.

Khrushchev raised this problem again during the concluding round of the talks. He proposed that the Yugoslav emigrants, who stayed after the conflict in the Soviet Union, could return to their home country. He added that these people in 1948 only fulfilled their duty as party members. Tito reacted very sharply. He said that these people belong to the same category as the chetnicks and ustashas, who found their refuge in the West. With some irony, he asked how it is possible that the Soviet government behaved in the identical situation in the same way

⁴⁴ MIĆUNOVIĆ, V., *op. cit.*, p. 81; AMIP, f. PA-SSSR 1956, 65/1/18386, internal material, June 1956, 91/17/49460, telegram A. Humo to S. Vukmanović, June 11 and 14, 1956. The final agreement about the investment, which was never realised due to the renewed political dispute, presume a total loan of 175 millions USD.

⁴⁵ BOROZAN, Đ., *op. cit.*, p. 144; AJ, f. 507-CK SKJ, Record of E. Kardelj's Speech, July 5, 1956.

as the western regimes, which had hostile attitude towards Yugoslavia. He concluded his emotive statement by saying that it would be better if these traitors remained in the Soviet Union, otherwise they would face their due punishment in Yugoslavia.

However, Khrushchev was not discouraged by this sharp reaction, which contrasted so clearly with the otherwise calm atmosphere of the talks. He arranged for the topic to be brought up again during their stop in Kiev, while the delegation was leaving the Soviet Union. Tito remained very reserved and only with great reluctance he stated that the emigrants may return home and that they would not be – unless they committed crime against its people – prosecuted.⁴⁶

On June 20, the Yugoslav delegation left Moscow. The following day it witnessed a mass homage in Kiev, which competed in its grandeur with those of Moscow, Leningrad and Stalingrad. While on the way back, the Yugoslav leaders stopped shortly in Bucharest, where they – fulfilling „graciously” the promised given on the way to Moscow – talked with the Romanian representatives. The servile behaviour of G. Gheorghiu-Dej and his colleagues, accepted from the Yugoslav side with disdainful condescension, further improved the positive impression the Yugoslav delegation earned during its nearly month-long wandering.⁴⁷

After the return to Belgrade, Tito's leadership started more sober evaluation of the visit. Even when the first euphoria was over the members of the Yugoslav leadership evaluated the visit positively. They were aware of the fact that the talks ended up as a compromise, but a compromise in which it was the Soviet side, which made the main concessions. The visit, they stated „strengthened our position, authority and influence. It reinforced the positive tendencies in the international relations and in the development of socialism.”⁴⁸ The satisfaction and self-confidence of the Yugoslav leadership and its conviction that it is becoming power that models the international communist movement was further strengthened by the positive and even admiring evaluation of the visit from the highest representatives of China.⁴⁹

The Yugoslav leadership positively evaluated the inner development of the Soviet Union. The enthusiastic welcome understood not only as an expression

⁴⁶ BOROZAN, Đ., *op. cit.*, p. 121; S. KHRUSHCHEV, S., *op. cit.*, t. I, pp. 177–178; AMIP, f. PA-SSSR 1956, 65/2/414825, R. Dizdarević's Report, September 10, 1956. The issue of the Yugoslav emigrants was debated several times during the following months and became – particularly after the imprisonment of several repatriated emigrants from other Eastern European countries – one of the conflicting problems between The Soviet Union and Yugoslavia.

⁴⁷ BLAŽEVIĆ, J., *op. cit.*, p. 563; AJ, f. 507-CK SKJ, Record of E. Kardelj's Speech, July 5, 1956, f. KPR, I-2/7, J. Broz Tito's Report; AMIP, f. ST-POV SSSR 1956, K. Popović's Report.

⁴⁸ GIBIANSKII, L.: N. S. Khrushchev, J. Broz Tito i vengerskij krizis 1956 g., in: *Novaya i noveyshaya istoriya* (1999), n. 2, pp. 10–29; AMIP, f. ST-POV SSSR 1956, K. Popović's Report.

⁴⁹ AMIP, f. PA-SSSR 1956, 91/9/411489, telegram of the Yugoslav ambassador in China V. Popović, June 23, 1956; ŠTAUNBRINGER, Z., *op. cit.*, p. 150.

of sympathy for the country, which defeated Stalinism, but also as an expression of support to the present Soviet leadership, which is attempting energetically to promote further reforms. The Yugoslav leadership appreciated the news that Lenin's will would be published. Similarly, they greeted the confidential information that the rehabilitations were not yet over and that there are preparations underway for the revision of Bukharin's trial, who „they said was a honest communist.”⁵⁰ With satisfaction and as confirmation of his proselytism, Tito accepted Khrushchev's news that the Soviet Union following the Yugoslav pattern is going to introduce experimentally workers' councils as an advisory body in certain factories and that the Soviet government is planning decentralisation of the economic system. These minuscule signs of change, which did not address the core of the Soviet system, were highly appreciated by the Yugoslav leadership, as it was the same leadership which some years ago claimed that such cosmetic changes constituted a fundamental departure from Stalinism.⁵¹

Among the Soviet leaders, Tito's leadership most valued the activity of Nikita Khrushchev,⁵² despite the fact that he „must do conscious or unconscious compromises with the rest of the leadership.” It noticed during the talks that some of the members of the Soviet leadership support the new course and the new policy towards Yugoslavia only by necessity. It presupposed correctly that „Molotov, Kaganovich, Voroshilov and others would try to misuse for their purposes the inevitable difficulties, which would accompany the realisation of the progressive measures.”⁵³

Immediately after the return from the Soviet Union, the Yugoslav leadership was determined to „deepened the co-operation with the Soviet Union in all dimensions. Such a co-operation strengthens our own position in the international relations and represents the best instrument for influencing the further development in the Soviet Union and other countries in Eastern Europe.”⁵⁴ The Belgrade leadership decided that it would defend the policy of the Soviet Union on the international scene, too. It wanted foremost to stress the benefits of the peace policy of Khrushchev's leadership. Koca Popović therefore instructed in this sense the Yugoslav diplomats and – together with Tito and Kardelj – held talks with the ambassadors of the western countries in Belgrade. Immediately after the return

⁵⁰ AJ, f. 507-CK SKJ, Record of E. Kardelj's Speech, July 5, 1956. The resolution of CC CPSU *On the Personality Cult and Its Consequences*, which was published shortly afterwards and which represented the official doctrine of the 20th Party Congress, still stressed the necessity to fight against the deviations represented by Trotskii and Bukharin.

⁵¹ AJ, f. KPR, I-2/7, J. Broz Tito's Report.

⁵² „The most dynamic, the most politically active personality with the greatest sense for the application of the new policy.”

⁵³ AJ, f. 507-CK SKJ, Record of E. Kardelj's Speech, July 5, 1956; AMIP, f. ST-POV SSSR 1956, K. Popović's Report.

⁵⁴ AJ, f. 507-CK SKJ, Record of E. Kardelj's Speech, July 5, 1956.

from the visit, the Yugoslav president tried to persuade the American Ambassador Riddleberger that the peace is wished not only by the entire Soviet people but also by the entire Soviet leadership. He tried rather clumsily to explain the anti-American statements made during the visit by the Soviet officials as resulting from the necessity to modify the speeches according to the moods of the population, which results from the previous development.⁵⁵

The fundamental shift in the policy of the Yugoslav leadership, which occurred already during Tito's visit to the Soviet Union, could be demonstrated by the attitude of Yugoslavia to the meeting of the East European highest representatives. Khrushchev consulted Tito about the usefulness of such a meeting, which he called to Moscow following the departure of the Yugoslav delegation. He told him that he wants to inform the leaders of the Soviet satellites about the results of the Soviet-Yugoslav talks. Tito, who began to enjoy his new role as Khrushchev's mentor or even the co-director of the socialist community, highly appreciated such an attitude. He was flattered by the fact that Khrushchev first discussed the basic questions with him and only then informed the leaders of the other communist parties. Despite the fact that during the talks Tito vehemently rejected any formal bound to the Eastern Bloc, he agreed without hesitation that a Yugoslav diplomat would be participating at the meeting as an observer.⁵⁶

It was symptomatic for the mode of communication between the highest Yugoslav leadership and the lower ranks of establishment that nobody from the Yugoslav embassy in Moscow had any idea about Tito's agreement with Khrushchev's proposal. The Deputy Ambassador Bogdan Osolnik who at the moment substituted the Ambassador Mićunović had no clue to the extent of the shift of the policy. He was therefore shocked when the second day after the departure of the Yugoslav delegation an official of CC CPSU called him and informed him that he should according to agreement between Tito and Khrushchev take part in the meeting of the highest representatives of Eastern Bloc countries. Uninformed and rather down-hearted Osolnik refused to enter the car that was prepared to take him to Kremlin and started to search for instructions. Only in the evening, he got a telegram, which confirmed the information of the CC CPSU.⁵⁷

Thus Osolnik as the first representative of Yugoslavia since 1948 took part – if only in the role of an observer – in a multilateral meeting of the highest party representatives of the Eastern Bloc. Furthermore, the particular meeting that Osolnik attended was paradoxically chaired by Matyás Rákosi. Osolnik, who

⁵⁵ AMIP, f. ST-POV SSSR 1956, K. Popović's Report, f. PA-SSSR 1956, 91/9/411930, the record of the talks between E. Kardelj and the Swedish Ambassador Unger of July 12, 1956; *Ibid*, 91/9/410660, S. Prica on the meeting of Tito and Riddleberger, June 29, 1956.

⁵⁶ *Ibid*, 91/13/423481, Report of V. Mićunović September 28, 1956.

⁵⁷ OSOLNIK, B., *op. cit.*, p. 230; AJ, f. 507-CK SKJ, Report on the official visit of Josip Broz Tito in Romania from June 23 till June 26, 1956.

similarly to his superior, ambassador, had very reserved view on the rapid rapprochement with the Moscow leadership, was leaving the talks with rather mixed feelings.

Mićunović agreed with Osolnik's objections. He was particularly upset by the fact that Khrushchev during the meeting completely ignored the *Moscow Declaration*. He concluded therefore that Kremlin is dissatisfied with the document and would not apply it during its policy towards the other socialist countries.⁵⁸

The highest representatives of the Belgrade oligarchy were, however, of different opinion as their diplomatic representatives in Moscow. Despite Osolnik's sceptical report on the meeting of the Eastern Bloc leaders, they were pleased with the results, which they learned already in Bucharest from E. Bodnarus. The warning that Khrushchev was not willing to apply the principles of the *Moscow Declaration* in the framework of the Soviet sphere of interest was not consider important.⁵⁹ Tito was not interested in establishing a system of equal relations in the framework of the Eastern Bloc, but in the maximal influence. He wanted to become a co-director of such a bloc, or at least to achieve dominant position vis a vis some of its members. The *Moscow Declaration* was valid for the relation between Belgrade and Moscow. In case of a favourable development of the Yugoslav power position, he would be rather unhappy if such principles were applied in relations between Yugoslavia and Bulgaria or Albania. These states – and possibly some other members of the Eastern Bloc – he wanted to dominate.⁶⁰

Tito and his closest colleagues appreciated that the Soviet leader accepted and applied many of the principles that the Yugoslav delegation advocated during the visit in the USSR. They welcomed Khrushchev's negative stand towards the proposal for establishing an organisation that would play similar role as Informbureau. They too greeted that Khrushchev basically accepted Kardelj view that the occasional consultations between the socialist countries represent sufficient platform for the multilateral co-operation of the communist parties.⁶¹ Similarly, they were pleased by Khrushchev's opinion stated during the meeting of the Soviet satellites that the economic co-operation of the socialist states is not an

⁵⁸ OSOLNIK, B., *op. cit.*, p. 230–233; MIĆUNOVIĆ, V., *op. cit.*, p. 93.

⁵⁹ AJ, f. 507-CK SKJ, Report on the official visit of Josip Broz Tito in Romania from June 23 till June 26, 1956. The attitude of Kremlin towards the Moscow Declaration was more complex than Osolnik and Mićunović thought. The Soviet leaders referred to the text in their internal materials as a document, which constitutes the ground for the successful development of the co-operation and friendly relations between LCY and all the brotherly parties. AJ, f. 507-CK SKJ, Report of the CC CPSU on the results of the Soviet-Yugoslav talks, July 13, 1956.

⁶⁰ VUCINICH, W. S. (ed.): *Contemporary Yugoslavia. Twenty Years of Socialist Experiment*, Berkeley, Los Angeles, 1969, p. 178.

⁶¹ „To justify his position he used our arguments, which he accepted as his own.” AMIP, f. ST-POV SSSR 1956, K. Popović's Report.

obstacle in their development of economic partnership with western countries. The Yugoslav leadership considered as its further success that the proposal of socialist review representing the opinions of all left-wing forces was approved. This concept advocated at the meeting by W. Ulbricht exactly matched the view of Yugoslavia towards the original Soviet proposal.⁶²

At the turn of June and July 1956, it seemed that harmonisation of the Soviet-Yugoslav relations would be successful. Approach of both sides was, however, characterised by mixture of hopes that the rapprochement with the former enemy would bring a number of promising gains and of worries that the new policy may cause a number of complications. The basic agreement reached during the talks was rather difficult to implement in reality.

J. Broz Tito still hesitated. He even increased unpredictability of his tactics towards Moscow on one hand and towards his nearest colleagues on the other. He left all his options open in case sudden change of the political course was needed. Despite the promise given to Khrushchev that Yugoslavia would in nearest future cease to accept the economic help from USA, he did all what he could in order for the supplies of free commodities and cheap loans from the West to continue.⁶³

Tito continued in his policy of friendly relations with developing countries. Shortly after the return from the Soviet Union, he met in Brioni with Nasser and Nehru. This meeting was later considered as one of the most important moments in the process of forming the Non-aligned Movement. Nevertheless, Tito talked with the highest representatives of Egypt and India about forming a specific alliance foremost to have a reserve position to retreat to in case of failure in the rapprochement with Moscow.

From the Soviet side the evaluation of the June talks was rather similar. Khrushchev's respect towards Tito increased during the talks. Kremlin did in various instances conceded in the talks, but at the same time it recognised that the Yugoslav leader is under certain circumstances willing to gradually shift towards the Eastern Bloc. Khrushchev also reassured himself definitely that Tito's attitude towards the inner policy as well as to the problems in the international relations is not differing much in the basic aspects from the actual Soviet principles.

The main controversy remained over the form of the future co-operation. Khrushchev hesitated in the similar fashion as Tito. He was playing with the idea to

⁶² *Ibid*; AJ, f. 507-CK SKJ, Record of E. Kardelj's Speech, July 5, 1956.

⁶³ PAVLOWITCH, S. K.: *Tito. Yugoslavia's Great Dictator. A Reassessment*, Columbus, 1992, p. 63; PIRJEVEC, J.: *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*, Koper, 1995, p. 228; JAKOVINA, T.: Američki komunistički saveznik? Vanjskopolitički odnosi Sjedinjenih Američkih Država i Jugoslavije (1955–1963), in: *Radovi* 31, Zagreb, 1998, p. 93; TRIPKOVIĆ, Đ.: Uspori i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956 god., in: *Istorija 20. veka* (1998), n. 2, p. 135.

leave to the Yugoslav leader a specific role inside the Soviet sphere of interest. He was not sure, however, what specific shape should this specific role take and how it would be possible to glue it together with the existing structure of the Eastern Bloc, which the leader did not want to modify in any real sense. Khrushchev admired Tito, but at the same time he did not trust him. He was afraid that the proposed – and in many ways very attractive – model of co-operation could lead to the cracks in the so far monolithic Eastern Bloc. Furthermore, Khrushchev in contrast with Tito had to deal with the inner opposition. He was justifiably worried, that the eventual disagreement with Belgrade or the troubles in the Soviet sphere of interest would be immediately exploited by his still very influential opponents.⁶⁴

The hesitation, hopes, and contradictory feelings together with the desire of the Soviet leadership to keep the existing form of the Soviet Bloc were all reflected in the extensive report, which the CC CPSU distributed to the leadership of the satellite countries. It portrayed rather correctly the course of the debates. Naturally, it stressed the successes, which were achieved by the Soviet side. The report was written in such a way as to contribute to the stabilisation of the Eastern Bloc. On one hand, Kremlin was rather clearly hinting at the fact that the Soviet Union would not permit any of the Eastern Bloc countries to follow the Yugoslav path, on the other hand it indirectly reassured the leaders of the particular communist states that Moscow would support them should they be under pressure from Belgrade.⁶⁵

Shortly after the conclusion of the Soviet-Yugoslav talks, the development in the Soviet sphere of interest gained a direction and dynamics that neither Tito nor Khrushchev expected. Poznan strikes and deepening of the crisis in Hungary represented the first serious signs of the rapidly approaching turmoil, which shook practically the entire Eastern Bloc. In this new and rather dramatic situation, Khrushchev and Tito tried to realise their concepts of the Soviet-Yugoslav co-operation. Already during the Hungarian uprising, it became clear that these two concepts were not compatible.

Translated by Petr Roubal

⁶⁴ KHRUSHCHEV, S., *op. cit.*, t. I, pp. 180–181, 213.

⁶⁵ AJ, f. 507-CK SKJ, Report of the CC CPSU on the results of the Soviet-Yugoslav talks, July 13, 1956.

Rezime

Poseta jugoslovenske državne delegacije Sovjetskom Savezu juna 1956. godine

Ključne reči: Josip Broz, Nikita Hruščov, normalizacija jugoslovensko-sovjetskih odnosa, Istočni blok, nesvrstani

Skoro tronedeljna poseta J. B. Tita Sovjetskom Savezu krajem proleća 1956. godine okončala je proces normalizacije odnosa otpočet ubrzo posle Staljinove smrti. Istovremeno, započela je kratku etapu bliske saradnje dve totalitarne države koja se završila u novembru 1956. godine posle sloma mađarskog ustanka. Jugoslovenski vođa je počeo sve više da veruje da mu je pošlo za rukom da uspostavi sa Moskvom sasvim specifičnu formu saradnje. Hteo je, ako bi Kremlj uvažavao nezavisni položaj Jugoslavije, da se sa njim konsultuje oko ključnih pitanja spoljne politike i da istovremeno omogućiti Jugoslaviji da bez sovjetske kontrole i saglasnosti razvija bilateralne veze sa drugim socijalističkim zemljama. Josip Broz Tito je istovremeno nastojao da izade u susret Hruščovu u mnogim pitanjima. Jedan od formalnih gestova bila je njegova saglasnost da jugoslovenska delegacija u Moskvi predstavlja ne samo FNRJ već i SKJ.

Hruščov je od posete očekivao poseban pomak u odnosima sa Beogradom. Nadao se da će uspeti da ubedi Tita da se vrati u Istočni blok. Potez u tom smeru predstavljalo je uklanjanje V. Molotova sa mesta ministra inostranih poslova neposredno pred dolazak jugoslovenske delegacije u SSSR.

Međutim, koncesije koje je Hruščov nudio za povratak Jugoslavije u sovjetsku interesnu sferu jugoslovenskom vođi nisu bile ni približno dovoljne. Tokom razgovora, koji su u početku proticali u veoma prijateljskoj atmosferi, pokazalo se da se vođe teško slažu oko perspektiva razvoja međusobnih odnosa. Titova poseta je jasno nagovestila krhkost uspostavljene saradnje koja se u punoj meri pokazala u vreme mađarske krize.

UDK 327(497.1:470),,1956,,(093.2)

БЪЛГАРИЯ И СЪВЕТСКО-ЮГОСЛАВСКОТО „СБЛИЖАВАНЕ” 1953–1958 г.

Евгения Калинова

АБСТРАКТ: Статията разглежда промените в българската политика към Югославия през втората половина на 50-те години. Поради зависимостта на българската външна политика от Москва подобряването на отношенията, влошени от конфликта Тито-Сталин, става възможно след „сближаването” между Югославия и СССР след 1953 г. Този процес е разкрит въз основа на публикувани неотдавна документи от руските архиви. На този фон са анализирани български архивни документи, които показват, че комунистическите лидери стриктно следват съветските инструкции, но поведението им е повлияно от вътрешнопартийната борба за власт, както и от „македонския въпрос”, по който от 60-те години българските позиции се отличават и от югославските, и от съветските.

Ключови думи: България, Югославия, „сближаване”, Хрушчов, Тито

След Втората световна война България и Югославия попадат в съветската сфера на влияние и отношенията помежду им задължително се вписват в контекста на съветската външна политика. Тази зависимост изпъква особено релефно до края на 50-те години. За Сталин Югославия е инструмент за налагане на съветската стратегия в Източна Европа – до края на 1947 г. тя е сочена като пример за „народна демокрация”, който останалите източноевропейски страни трябва да следват в съответствие със съветската концепция за „минимум 30 – максимум 50 години” сътрудничество със Запада.¹ Бързите темпове на оформяне на Западния блок под лозунга за „сдържане” на комунизма принуждават Сталин да смени стратегията си и да започне догонващо консолидиране на Източна Европа. Нацио-

¹ Калинова Е., *Победителите и България 1939–1945*, София, 2004, стр. 148–149; Баева И., Е. Калинова, *Следвоенното десетилетие на българската външна политика 1944–1955 г.*, София, 2003, стр. 179–192.

налните пътища към социализма стават пречка за желания от Кремъл сплотен блок. За да покаже, че „народната демокрация“ трябва да се замени със съветския модел, Сталин отново избира Югославия. Конфликтът му с Тито от пролетта на 1948 г. има личностен оттенък, но служи най-вече за налагане на новата съветска политика за изграждане на единен блок от подчинени на Москва държави начело с послушни партийни елити.

След смъртта на Сталин през март 1953 г. конфликтът, довел до изключване на ЮКП от Коминформбюро и до силно влошаване на отношенията на целия Източен блок с Югославия, започва да отшумява. Промяната се налага от неблагоприятните за Кремъл тенденции на Балканите и в центъра на Европа в началото на 50-те години. Германският въпрос се усложнява от стремежа за включване на ФРГ в европейските и атлантическите структури, а приетите през 1952 г. в НАТО Гърция и Турция през 1953 г. създават заедно с Югославия Балкански пакт. В края на юни 1953 г. новото съветско ръководство решава, че след като опитът да се уреди югославския проблем с „челен удар“ се е оказал неуспешен, трябва да се използват други средства – „да се установят с Югославия такива отношения, каквито има с другите буржоазни държави, свързани със Северноатлантическия агресивен блок – посланици, официални телеграми, делови срещи и т. н.“² Подготовката на първоначалните контакти с Тито е дело на министъра на вътрешните работи от времето на Сталин – Л. Берия.³ В борбата за Сталиновото наследство Берия е отстранен от Н. Хрушчов, Г. Маленков и В. Молотов, като част от обвиненията срещу него са за действията му по линия на Югославия, но самите обвинители продължават започнатото от него. В началото на юли 1953 г., след пленума, който го „разобличава“, лидерите на сателитите са извикани на инструктаж в Москва. Българската страна е представена от В. Червенков и от нея се изисква по-голяма настъпателност в Балканския регион и най-вече – да се нормализират отношенията с Югославия, но „като с буржоазна държава“.⁴ Тито обаче не е сигурен в искреността на променената съветска позиция. Това кара Москва да подтикне сателитите си към инициативност в преодоляването на конфликта. Българските управляващи реагират бързо, както поради рефлекс да изпълняват безпрекословно съветските нареждания, така и поради обективната нужда да се регулира ненормалната ситуация със западната съседка. Политбюро на ЦК на БКП решава да се подобрят отношенията с Югославия, като се заобиколи македонския въпрос, по който БКП не успява да спечели подкрепа от Москва и Коминформбюро в годините на

² Дело Берия: Пленум ЦК (июль 1953 г.). – Известия ЦК КПСС, 1991, 1, стр. 143.

³ Берия С., *Мой отец – Лаврентий Берия*, Москва, 1994, стр. 365–366, 371.

⁴ Централен държавен архив на Република България (ЦДА на РБ), ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 122, л. 39.

конфликта. Позицията е да не се влиза в „открит спор” и да спрат „резките нападки” срещу Югославия.⁵ В. Червенков се съобразява с указанията на Кремъл, но мълчанието по македонския въпрос е изгодно и за него, за да не се припомня, че по-голямата част противопоставяне между България и Югославия съвпада с управлението му.

В Москва опитите да се преодолее разрива продължават и през 1954 г., като отношенията с Югославия стават част от борбата между конкурентите за Сталиновото наследство, което след ликвидирането на Л. Берия е поделено между Н. Хрущов (начело на КПСС), Г. Маленков (начело на държавната власт) и В. Молотов (министър на външните работи). Г. Маленков се обявява за по-гъвкава външна политика, съобразена с трудностите на СССР и Източния блок и основана на идеята за „мирното съвместно съществуване” на държавите от двата „лагера”.⁶ През 1954 г. съветското партийно ръководство разпорежда специална комисия да проучи вътрешнополитическото развитие на Югославия и да прецени дали са основателни пропагандните твърдения от времето на разрива, че в тази държава се извършва „реставрация на капитализма”. Изводът на комисията, че Югославия строи социализъм, макар и по свой път, активизира съветската дипломатия.⁷ През втората половина на 1954 г. Москва подготвя другите комунистически партии за замисленото сближаване с Белград, но реакцията е по-скоро въздържана – резките политически обрати в рамките само на няколко години не предизвикат ентузиазъм дори в послушните партийни елити.⁸

Колебанията на българските управляващи се подсилват от еретичните от гледна точка на марксизма идеи на Милован Джилас – секретар на ЦК на СЮК и председател на югославското правителство, който определя марксизма като „остарял” и „непотребен”, отхвърля теорията за „класовата борба”, настоява за демократизация и „свобода на идейната борба”.⁹ Съмненията не са заличени и след като през януари 1954 г. М. Джилас е отстранен от всички постове. Към тях се прибавя и задълбочаването на югославското сближаване с Турция и Гърция. Сключеният на 28 февруари

⁵ Огнянов Л., „Отношенията между България и Югославия (1949–1956)” – *Минало*, 3, 1996, стр. 93.

⁶ Боффа Дж., *История Советского Союза*, Т. 2, Москва, 1994, стр. 420–421, 424–425.

⁷ В мемоарите си Н. Хрущов твърди, че той е инициаторът за комисията: „Товарът на миналото тежеше върху всички нас... Затова аз предложих: Другари, дайте да създадем комисия от учени и да ѝ поръчаме да проучи какъв тип е сега югославската държава – капиталистическа или социалистическа?... Комисията бе принудена да признае, че Югославия по никакъв начин не можеше да се разглежда като капиталистическа държава....” – Хрущев Н. С., *Воспоминания*, Москва, 1997, стр. 314.

⁸ *КПСС и формирование советской политики на Балканах в 1950-х – первой половине 1960-х гг.*, Сб. документов, Салоники, Гърция, 2003, стр. 25–26.

⁹ Огнянов Л., *Отношенията между България и Югославия...*, стр. 94.

1953 г. договор за дружба и сътрудничество (Балкански пакт) между трите държави е допълнен на 9 август 1954 г. с военен пакт. Така Югославия става част от плановите на НАТО, а до края на 1955 г. Тито уверява, че *„много грешат тези хора на Запад, които мислят, че Югославия ще се оттегли от Балканския пакт в резултат от установяването на нормални дипломатически отношения със СССР“* и че страната му няма да влиза в НАТО, но ще сътрудничи със Запада във военно отношение.¹⁰

Стремешът на Тито да лавира между двата блока го кара да се възползва от променящото се отношение на СССР към него и да активизира контактите със социалистическите страни. До края на 1954 г. Югославия прекратява пропагандните кампании срещу СССР и източноевропейските държави и спира изданията на техните политически емигранти. Тя дори подкрепя молбата на България да бъде приета за член на ООН. В средата на май 1954 г. югославският посланик в София М. Милкович предлага инициативи за разширяване на културните връзки между двете страни и урежда приеми в посолството за български артисти и писатели, на които предлага посещения и гастроли в Югославия.¹¹ Българските управляващи пък отговарят със спиране на вестника на югославските политемигранти в България – стъпка, на която Белград особено държи. През 1954 г. са сключени споразумения за граничната линия и инцидентите по българо-югославската граница; възстановени са и икономическите връзки.¹² Повлиян от покатегоричните наставления на Москва, през ноември 1954 г. В. Червенков вече твърди, че Югославия *„не е изгубена за социалистическия лагер“* и *„следва да бъде в него“*.¹³

1955 г. е повратна в съветско-югославските отношения. „Разведряването“ благоприятства сближаването между двете страни, но те се ръководят и от по-различни съображения. В Москва Г. Маленков е отстранен от министър-председателския пост, Н. Хрущов укрепва позициите си начело на КПСС, но все още не е безспорният лидер. Дългогодишният съратник на Сталин – външният министър В. Молотов, остава сериозен конкурент. Различията между двамата по ред проблеми на външната политика се превръщат в инструмент на вътрешнопартийната борба. Особено остро е противопоставянето за политиката към Югославия. В мемоарите си Хрущов обяснява, че лично е подел инициативата за подобряване на отношенията с Тито. Той удобно забравя за Берия и акцентира върху невъзможността промяната да бъде извършена от *„Молотов, Суслов, Ворошилов и другите“*,

¹⁰ КПСС и формирование советской политики..., стр. 371, 373.

¹¹ Пак там, стр. 17, 18.

¹² Григорова Ж., *Балканската политика на социалистическа България 1944–1970*, София, 1985, стр. 268, 269.

¹³ Огнянов Л., *Отношенията между България и Югославия...*, стр. 94.

защото „цялата антиюгославска политика на Сталин е минавала през техните ръце и те са били нейните преки изпълнители, особено Молотов. Молотов по тези въпроси е бил дясната ръка на Сталин”.¹⁴ Според Хрущов Молотов не е искал уреждане на конфликта с Югославия, защото бил приучен от Сталин „да мисли от позициите на великодържавния шовинизъм”: „Как така ние, великата страна, победила хитлеристка Германия, ще отидем да се поклоним на някаква си Югославия?”¹⁵ Разминаването става явно, след като през май 1955 г. Молотов не заминава с партийно-правителствената делегация за Белград и несъмнено катализира решението на Хрущов за по-остро противопоставяне на сталинистите, достигнало кулминацията си на 20. конгрес на КПСС през февруари 1956 г.

Битката за властта в Кремъл се следи внимателно от източноевропейските лидери. Повечето от тях, вкл. и В. Червенков, виждат бъдещия победител в лицето на сталиниста В. Молотов.¹⁶ Разнопосочността на сигналите от Кремъл през първите месеци на 1955 г. по отношение на политиката към Югославия, позволява на българските управляващи да заемат изчаквателна позиция и да не активизират контактите с Белград, още по-малко – да преразглеждат постановките си по македонския въпрос. Към средата на 1955 г. обаче Хрущов започва решителен завой по отношение на Югославия. Причините за него са най-вече в променената международна обстановка – през май се създава Западноевропейският съюз с участието на ФРГ, която влиза и в НАТО. Това превръща спечелването на Югославия в приоритет за Кремъл, още повече, че след посещенията на Тито в Индия, Индонезия, Бирма и Етиопия през 1954-1955 г. нейният авторитет нараства и сред развиващите се страни в Азия и Африка, ориентирани се към политиката на „необвързване” с военно-политическите блокове. Белград остава верен на принципите си и през май 1955 г. отказва участие в новосъздаващата се Организация на Варшавския договор. Същевременно Тито демонстрира готовност за сближаване със СССР – през януари 1955 г. е подписано споразумение за търговия и плащания (два месеца по-късно такова е подписано и с България), а през март Югославия заявява, че главната задача на Балканския съюз вече не е военното, а икономическото, политическото и културното сътрудничество.¹⁷

Преориентацията на съветската политика завършва с посещението на първия секретар на ЦК на КПСС Н. Хрущов в Белград от 27 май до 2 юни 1955 г. Целта му е „пълна нормализация” на двустранните отношения по държавна линия, докато по партийна линия Хрущов предвижда само

¹⁴ Хрущев Н. С., *Воспоминания...*, стр. 313–314.

¹⁵ *Пак там*, с. 314.

¹⁶ Марчева И., *Тодор Живков – пътят към властта*, София, 2000, стр. 37.

¹⁷ *КПСС и формирование советской политики...*, стр. 37, 38, 51.

„разбирателство“, заради твърдо отстояваните от Тито идеологически позиции.¹⁸ Още с първата реч след пристигането на делегацията Хрущов предизвиква сензация. Той признава, че неговата страна носи отговорността за разрива с Югославия, но прехвърля вината върху „провокаторската роля, която изиграха в скъсването на отношенията враговете Берия и Абакумов“. Така Хрущов продължава тактиката да се търсят виновните около диктатора, а неговото име да не се опетнява. Тези обяснения предизвикват иронични забележки от югославска страна, а самият Хрущов в мемоарите си признава, че тогава е бил още „в плен на мъртвия Сталин“.¹⁹ Разговорите по ключовите проблеми на международните отношения (германския въпрос, Балканския пакт и НАТО) напълно удовлетворяват Хрущов. Уверенията на Тито, че страната му има твърдо отрицателно отношение към НАТО, че „сега силно се отличава от Запада“ и върви по самостоятелен път, карат Хрущов да оцени срещата като „рязък обрат“ в двустранните отношения, основа за дружески отношения и „всестранно сътрудничество по държавна линия“ и най-вече като „сериозен удар срещу агресивните планове на американския империализъм“.²⁰ Подписаната на 2 юни 1955 г. Белградска декларация възстановява нормалните отношения между СССР и Югославия на основата на взаимното зачитане на суверенитета и териториалната цялост. Според Хрущов декларацията е стъпка към сближаване на Югославия със социалистическия лагер, но тя е и признание, че съществуват различни от съветския модел пътища на социалистическо развитие.

Значително по-трудни за преодоляване са идеологическите различия между СЮК и КПСС и източноевропейските комунистически партии. Макар да заявява, че стои „на основата на марксизма-ленинизма“, Тито няма намерение да се отказва от „особеното разбиране“ по въпросите за ръководната роля на партията и за диктатурата на пролетариата, както и да променя отношението към двата лагера. На натиска на съветската страна за разбирателство между СЮК и останалите източноевропейски партии Тито отговаря, че това ще стане, „но не изведнъж, а постепенно“ и не трябва да се бърза, защото ще е нужно време „за подготовка на партията и народа“, а и защото би предизвикало проблеми със Запада, към който Югославия има финансови задължения.²¹ Югославската страна предлага контактите по партийна линия да започнат с размяна на писма между централните комитети на СЮК и КПСС, в които да се изложат принципите и формите на тези контакти.²²

¹⁸ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 169, л. 1–2.

¹⁹ Хрущев Н. С., *Воспоминания...*, стр. 296, 297.

²⁰ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 169, л. 6–8.

²¹ *Пак там*, л. 10–14.

²² Съветската делегация се съгласява, но предлага СЮК да поеме инициативата, като изпрати писма и до тях. Тито отхвърля това с мотива, че неговата партия в момента няма връзки

На връщане от Белград Н. Хрущов прави неофициално посещение в София (на 3 юни 1955 г.), а след това и в Букурещ, където са поканени и ръководни дейци на Чехословакия и Унгария, за да ги инструктира, че интересите на международното комунистическо движение налагат незабавно пълно нормализиране и подобряване на отношенията с Югославия по държавна линия, а по партийна – постепенно и по-бавно сближаване. На 9 юни основните изводи от посещението се изнасят пред разширеното ръководство на ЦК на БКП, без обаче да има дискусии върху ключовия проблем в българо-югославските отношения – македонския въпрос.²³ Българските управляващи не правят пряка връзка между него и подобряването на междудържавните отношения. Това не е изненада – когато през 1948 г. започва конфликтът Тито-Сталин, той не води до преразглеждане на коминтерновската теза за „македонската нация” (макар че българската страна поставя въпроса в Коминформюро и пред Сталин).²⁴ Затова Червенков не смята, че ще се наложи да ревизира политиката по македонския въпрос. За политическото му оцеляване е важно да се нагоди към съветските изисквания и той вижда в тях това, което Хрущов внушава – извеждането на Югославия от проамериканската орбита.

На 25 юни 1955 г. Хрущов повтаря дадените инструкции в писмо, адресирано до ЦК на БКП и първия секретар Т. Живков. То завършва с изричното напомняне, че *„трябва стъпка по стъпка, с голямо търпение и такт да се подтикват самите югославски ръководители да изправят своята линия, за да се усилва марксистко-ленинското влияние в редовете на СЮК и да отслабва влиянието на Запада”*.²⁵ Само две седмици след посещението на Хрущов в София Министерството на външните работи е готово с предложения за активизиране на връзките с Югославия (но и с Гърция и Турция), които изпраща на В. Червенков.²⁶ Те предвиждат размяна на парламентарни, стопански, спортни и културни делегации и сключване на съдебна, митническа, културна и др. конвенции. Предложенията стават част от приетото на 2 юли 1955 г. от Политбюро на ЦК на БКП решение за развитие на отношенията с трите страни. За Югославия се подчертава, че към нея трябва да се подхожда *„като към страна, която се развива*

с тези партии и е по-добре ЦК на КПСС да им препрати писмото на СЮК. – ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 169, л. 12–13. Явно е нежеланието на Тито да направи първата стъпка за нормализиране на отношенията със съветските сателити.

²³ Баев Й., „Българското държавно ръководство и македонският въпрос от 1948 г. до края на 70-те години”, *Военноисторически сборник*, 1994, 1, стр. 99.

²⁴ Баева И., Е. Калинова, *Следвоенното десетилетие...*, 2003, стр. 187–190.

²⁵ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 169, л. 14–17.

²⁶ Дипломатически архив на Министерството на външните работи (ДА на МВнР), оп. 11п, а. е. 200а, л. 2–3.

²⁷ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 6, а. е. 2592, л. 1.

към социализма, с която ние се стремим да направим връзките си братски”.²⁷ Допълнително е пояснено, че спрямо нея трябва да се прекратят „мероприятията, естествени в отношенията ни с капиталистическите страни” и тя да се третира така, както „народнодемократическите страни”. Специално внимание е обърнато на Държавна сигурност, играла голяма роля в подклаждането на конфликта с Югославия в периода 1948–1953 г. Сега от нея се изисква да съдейства за подобряване на двустранните отношения дотам, че „в бъдеще разузнавателните органи на двете страни да си сътрудничат” в интерес на социалистическия лагер, изтривайки като с магическа пръчка годините на остри нападки и шпиономания.²⁸ Изпълнява се и югославското искане за нейните граждани, установили се в България след 1948 г. Техният статут на политемигранти е премахнат и им е дадена възможност да изберат да се завърнат в Югославия или да останат в България. С присъщия за управляващите метод на командване, който не се впечатлява от завоите на 180 градуса, е утвърден списък на произведенията с „антититовско съдържание” за незабавно изнемване от книжния пазар, след като само 2-3 години по-рано се изготвят списъци с „вредни” книги за западната съседка²⁹. Усилията на В. Червенков да изпълни съветските указания, без изобщо да споменава македонския въпрос, се оказват недостатъчни да заличат пряката му ангажираност с политиката към Югославия до 1953 г. Оставането му начело на правителството е неприемливо за Тито. Според по-късните признания на Н. Хрущов Тито е настоявал Червенков да бъде отстранен като доказателство за желанието на Москва да ликвидира конфликта. Това допълнително дистанцира Н. Хрущов от Червенков и предreshава съдбата на „българския Сталин”.³⁰

Достъпните документи не показват, че в българското партийно и държавно ръководство има резерви и тревоги във връзка с посещението на Хрущов в Югославия. В своите мемоари обаче Т. Живков твърди, че с декларациите си за „цялост и независимост на републиките в Югославия” и за признаването ѝ „като единна държава на включените в нея народи” съветският лидер е създал „немалко трудности” на България.³¹ Според Живков пристигането на Хрущов в София на връщане от Белград доказвало, че той си е давал сметка как „с посочения акт (съобщението пред целия свят, че Съветският съюз поддържа югославските позиции, включително по ‘македонския въпрос’) ни поставя в трудно положение”. Тези оценки са плод на доста по-късни размишления на Живков, защото през

²⁸ Югославия обаче продължава да изпраща свои агенти и антибългарски материали в Пиринския край. – Баев Й., *Военнополитическите конфликти след Втората световна война и България*, София, 1995, стр. 132, 133.

²⁹ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 6, а. е. 2592, л. 2–3.

³⁰ Марчева И., *Тодор Живков – пътят към властта*, стр. 36.

³¹ Живков Т., *Мемоари*, София, 1997, стр. 455, 457.

втората половина на 1955 и през 1956 г. българските управляващи без резерви изпълняват указанията на Москва за активизиране на отношенията с Югославия по държавна линия и поставянето им на широка договорно-правна основа.³² Белград също има интерес от връзките с България и не поставя предварителни условия, вкл. и свързани с македонския въпрос.

При нормализирането на отношенията с Югославия до есента на 1956 г. източноевропейските страни следват собствения си интерес, но и примера на съветско-югославското сближаване. През юли 1955 г. СССР опрощава югославския дълг от 528 млн. рубли, най-голямата част от който е за получено след войната въоръжение и военно-техническо имущество и разработва програми за търговските, икономическите, културните и научните връзки между двете страни.³³ На 2 февруари 1956 г. СССР предоставя на Югославия стоков кредит в размер на 54 млн. долара за доставка в продължение на три години на съветски нефт, пшеница, памук, въглища и др., както и заем от 30 млн. долара, които югославското правителство „да използва по свое усмотрение”.³⁴ През април с. г. са предприети и стъпки за разширяване на двустранното сътрудничество по военна линия.

Значително по-бавно е сближаването между СЮК, от една страна, и КПСС и останалите източноевропейски комунистически партии, от друга. При развитието на междудържавните отношения е налице взаимна заинтересованост, докато в сферата на идеологията Тито не е готов да се откаже от „югославския прочит” на марксизма, тъй като той е в основата на югославския модел и позволява на страната да балансира между двата военно-политически блока. Съгласно постигнатата на Белградската среща договореност, на 29 юни 1955 г. ЦК на СЮК изпраща писмо до ЦК на КПСС за формите на сътрудничество. В него се подчертава, че СЮК се придържа към марксизма-ленинизма, а различията по идеологическите въпроси трябва да се обсъждат на основата на уважението и доверието. В отговора си ЦК на КПСС отново подчертава, че „при единство в главното и в основното в делото за осигуряване победата на социализма, в различните страни могат да се прилагат различни форми и методи за решаване на конкретните проблеми на социалистическото строителство в зависимост от историческите и националните особености”.³⁵ Съветският отговор е изпратен на ръководствата на другите компартии, придружен от разяснения

³² За многобройните подписани конвенции и развитието на стокообмена по-подробно вж. - Григорова Ж., *Балканската политика...*, стр. 268–273; Огнянов Л., *Отношенията между България и Югославия...*, стр. 94–95.

³³ *КПСС и формиране на советска политика...*, стр. 50–54, 59–62.

³⁴ *Пак там*, стр. 80–86.

³⁵ Двете партии се споразумяват да си сътрудничат под формата на обмен на писма и делегации на основата на ненамеса във вътрешните работи. – *КПСС и формиране на советска политика...*, стр. 43–45.

за „сериозните недостатъци и недомлъвки“ в писмото на СЮК. Хрущов обаче изрично настоява „вниманието да е върху това, което ни обединява“ и „братските“ партии с „голямо търпение и такт“ да подтикват самите югославяни да се „поправят“.³⁶

Съветският лидер дава пример за такова поведение на 20. конгрес на КПСС през февруари 1956 г. В отчетния доклад той демонстрира изцяло позитивно отношение към особеностите на югославския модел, като ги оправдава с Лениновата теза за многообразието на формите при преминаването на различните страни към социализма. Това, заедно с посещението на Тито в СССР през юни 1956 г., издига авторитета на СЮК и обрича на неуспех евентуални опити за противопоставяне, вкл. по македонския въпрос.³⁷ Всъщност, ръководството на БКП няма и намерение да го повдига, заето с вътрешнопартийните борби за власт. Докато Хрущов в „секретния“ си доклад в последния ден на конгреса включва конфликта от 1948–1953 г. в разобличаването на Сталин,³⁸ в българската му реплика – пленума на ЦК на БКП от април 1956 г., изобщо не става дума за политиката към Югославия на „българския Сталин“. Т. Живков, А. Югов, Г. Чанков и всички, атакуващи Червенков, са участвали в тази политика и са загрижени как обществото ще посрещне разкритията за „култа“ и отмятането от собствените им думи и действия от предходните години.³⁹

Все пак, отстраняването на В. Червенков от министър-председателския пост улеснява българо-югославското сближаване. В дните на пленума в България е на посещение делегация на Съюзната народна скупщина на Югославия начело с председателя ѝ М. Пияде и от двете страни се деклари-

³⁶ Пак там, стр. 46–48.

³⁷ В СССР Тито е посрещнат изключително сърдечно както от населението, така и от съветските лидери. Те, според югославския посланик в Москва Велко Мичунович „сякаш се надпреварваха кой ще осъди най-остро политиката на Сталин по отношение на Югославия“. – Ридли Дж., *Тито*, София, 1995, стр. 393.

³⁸ Н. Хрущов заявява, че с югославяните не е имало проблеми, които да не могат да бъдат решени чрез „другарско партийно обсъждане“, макар да са имали „грешки и недостатъци“. Сталин обаче „чудовищно“ ги е преувеличил и е предизвикал разрива. Хрущов цитира думите му: „Само да си мръдна пръста и Тито няма да го има... Ще изчезне...“, за да илюстрира манията му за величие, но и за да направи реверанс към Югославия („Тито не падна... защото в спора с югославските другари зад Тито стоеше държавата, стоеше народът...“) и да изтъкне собствените си заслуги за ликвидирането на „ненормалните“ отношения с Югославия. – Хрущов Н., „За култа към личността и последиците от него. Доклад на XX конгрес на КПСС“, *Априлския пленум на ЦК на БКП 1956. Пълен стенографски протокол*, София, 2002, стр. 420, 421.

³⁹ Тодор Звездов, член на делегацията на ЦК на БКП, присъствала на 20. конгрес на КПСС, ясно изразява тези тревоги: „Не е шега такъв въпрос да се разяснява, за Сталин сега, за снемането на министър-председателя др. Червенков. Па и други фактори се наредиха – ... за Тито, че е бил прав. На практика се получи така, че тази партия (югославската – б. а., Е. К.), която марксистки се смяташе, че е най-слаба, излезе за хората най-права.“ – *Априлския пленум на ЦК на БКП 1956...*, стр. 223.

ра желание за сътрудничество. Българският отговор на визитата е от 22 септември до 8 октомври 1956 г., когато в Югославия гостува парламентарна делегация. Всъщност, парламентарните контакти са по-скоро параван за партийната среща на представители на ЦК на БКП и СЮК. Самата визита е замислена като възобновяване на пряката връзка между тях в отговор на поставената от Москва задача и затова делегацията се води не от председателя на Бюрото на Народното събрание Ф. Козовски, а от първия секретар на ЦК на БКП Т. Живков, който се стреми да демонстрира готовност за стриктно съобразяване със съветските указания и така да спечели подкрепа в борбата срещу конкурентите си за властта. Независимо от официалните заявления за сътрудничество, срещата с Тито не оставя добри спомени у Живков.⁴⁰ При тези преки контакти няма югославски претенции по македонския въпрос, защото и БКП не е променила разбиранията си. След завръщането си Т. Живков заявява, че партията ще продължи *„Димитровската политика по македонския въпрос“*.⁴¹ Ярکو свидетелство за това е преброяване на населението в България през декември 1956 г. Както и при предишното от 1946 г., населението в Пиринския край е записвано като „македонско“ (178.862 души срещу 93.671, определили се като българи). За цялата страна като „македонци“ се записват 187.789 души (или 2.46%) при общ брой на населението 7.613.709 души (турците са 8.62%, а циганите – 2.6%).⁴²

Мълчанието на властта по македонския въпрос през 1956 г. има своето обяснение не само в съветската поръка за нормализиране на отношенията с Югославия. По-важното е, че управляващите нямат никаква нагласа да разискват по него. От Москва не идва дори и намек за промяна в коминтерновското разбиране за „македонската нация“, а в България кадровите размествания след априлския пленум на практика оставят в първия ешелон на властта хората, които през втората половина на 40-те години допринасят за налагане на политиката на „културна автономия“ на „македонското“ население в Пиринския край. Не бива да се забравя и сложната ситуация, в която изпадат управляващите комунисти през 1956 г. в резултат на политиката на десталинизация. Трудностите при овладяването на заплашващите да излязат от контрол процеси на либерализация ги заставят да избягват нови удари върху репутацията на партията. Важно е и

⁴⁰ Според Живков Тито се опитал да се държи *„подчертано пренебрежително“* и *„дори нагло“* към него, а да *„ухажва“* Г. Чанков. - Живков Т., *Мемоари*, стр. 460. Тито е добре ориентиран за реалната тежест на двамата: Чанков е авторитетна фигура и заедно с А. Югов е основен конкурент на Живков за властта.

⁴¹ Ангелов В., „За ролята и мястото на мартенския пленум на ЦК на БКП от 1963 г. за формиране и провеждане на българската политика по македонския въпрос“, *Минало*, 2001, 1, стр. 85.

⁴² Общият брой на „македонците“ е с 18 хил. повече от 1946 г. – Ангелов В., „Политиката на БКП по македонския въпрос (юли 1948–1956)“, *Исторически преглед*, 1996, 5, стр. 105–106.

цялостното разбиране на управляващите по политиката към малцинствата. То е ясно изразено между 1951 и 1956 г. по отношение на българските турци. БКП стимулира тяхната културна автономия, за да ги спечели за социализма.⁴³ Тази политика е повлияна от сталинския опит в изграждането на „многонационалната“ държава, при който приоритет имат социалните, а не националните характеристики.

Подобен подход обезсмисля преразглеждането на македонския въпрос, а през 1956 г. преодоляването му едва започва. Сред първите тласъци в тази насока са призивите, които отделни представители от Съюза на македонските културно-просветни дружества в България, както и други обществени и политически дейци (най-вече произхождащи от Македония) отправят до партийното и държавното ръководство. Общото в тях е, че се настоява властта да формулира официална позиция по проблема (последния път това е сторено на 16. пленум през лятото на 1948 г.), макар и предлаганите варианти да се различават съществено.⁴⁴ Появата им е предизвикана от активизирането на българо-югославските контакти и от съзнанието, че отново Югославия е в по-силна позиция и може да се опита да използва македонския въпрос като средство за натиск. Има обаче и надежда, че в условията на либерализиране на системата на държавния социализъм мнението на хората, пряко свързани с проблема за Македония, ще бъде чуто от партийните върхове. От значение е и преброяването на населението в България, което връща спомена за преброяването от 1946 г. и предизвиква смут и объркване сред хората. При липсата на ясна национална позиция стават възможни и такива казуси: *„Ако в едно и също семейство бащата иска да се запише като македонец, а синът като българин, как трябва да се постъпи?“* С подобни въпроси се сблъскват представителите на Централното статистическо управление в навечерието на преброяването и искат становището на Политбюро на ЦК на БКП. Препоръчаният отговор е: *„Въпросът за националността не е биологически въпрос и може бащата да бъде записан като македонец, а синът като българин“*.⁴⁵ Той е показателен за нежеланието на комунистическите лидери да видят действителното състояние и своята отговорност за създаденото объркване сред хората.

Съветската военна интервенция в Унгария през есента на 1956 г. поставя на сериозно изпитание „затоплянето“ на отношенията между Югославия и СССР. Поведението на Тито към унгарските събития претърпява съществена еволюция. В края на октомври и началото на ноември 1956

⁴³ Стоянов В., *Турското население между полюсите на етническата политика*, София, 1998, стр. 118–125; Калинова Е., „Насилието в политиката на българската държава към българските турци 30-те – 80-те години на XX век“, *История*, 2004, стр. 3, 56, 57.

⁴⁴ Част от тези предложения са публикувани от Й. Баев. – Баев Й., *Българското държавно ръководство...*, стр. 99, 107–111.

⁴⁵ ЦДА, ф. 1-Б, оп. 6, а. е. 3023, л. 5–6, 54.

г. той е съгласен със съветската оценка, че преобразованията в Унгария отиват прекалено далеч, макар че югославската преса ги подкрепя като част от борбата срещу сталинизма. На 2 ноември, в самото навечерие на интервенцията, Н. Хрушчов и Г. Маленков тайно посещават Тито – от него се очаква най-силна съпротива срещу планираната интервенция. Вместо това в срещата на о. Бриони в Истрия те констатираят пълно съвпадение на мненията за действията на И. Над, „разчистил пътя на контрареволуцията” в Унгария и „с пълно единодушие” се договарят за образуване на кабинет начело с Я. Кадар и за „помощта”, която съветските войски ще му окажат при „върщането на Унгария на позициите на социализма”.⁴⁶ Все пак, когато на 4 ноември започва настъплението на съветските войски, югославското посолство в Будапеща дава политическо убежище на И. Над, но Тито, спазвайки обещанието, дадено на Хрушчов, го моли да признае правителството на Я. Кадар. Хрушчов пък е възмутен, че югославяните са приютили Над.

Седмица по-късно, на 11 ноември 1956 г., Тито, повлиян от хода на събитията в Унгария и от реакцията на световната общественост, променя тона и в реч в Пула пред партийния актив на СЮК прави анализ на редица ключови проблеми (за причините, породили „култа към личността”, за характера на отношенията между социалистическите страни, за събитията в Унгария). Речта предизвиква недоволството на Москва. В редакционна статия на в. „Правда” от 23 ноември е отправена остра критика към югославското ръководство. Тя идва в момент, когато и Москва, и Белград се разочароват взаимно от поведението на другата страна по решаването на проблема с извеждането на И. Над от югославското посолство.⁴⁷ През декември 1956 г. кризата в отношенията намира израз в поредната размяна на писма между ръководствата на СЮК и КПСС, препращани за информация на другите компартии. Москва остро реагира на промяната в отношението на Тито към събитията в Унгария и на отказа му да осъди политически И. Над и да подкрепи действията на новото унгарско правителство. Хрушчов обвинява Тито, че Югославия се меси във вътрешните работи на комунистическите партии и че в югославския печат под флага на борбата със сталинизма си-

⁴⁶ Съветските лидери са впечатлени от репликата на Тито по време на срещата: „Какъв е този премиер-комунист, при когото безнаказано бесят и разстрелват комунисти и работници!” На 18 ноември 1956 г. пред гостуваща съветска военна делегация на о. Бриони Тито заявява: „Ако съветските войски не бяха използвани за потушаването на метежа, то за тази цел в Унгария щяха да бъдат вкарани югославски войски, които по това време бяха придвижени към югославско-унгарската граница.” – *КПСС и формирание ...*, стр. 108, 111. Вж. също Баева И., *Източна Европа след Сталин 1953–1956*, София, 1995, стр. 212.

⁴⁷ Между унгарската и югославската страна е постигнато споразумение, с което правителството на Я. Кадар гарантира свободното завръщане на И. Над и сподвижниците му от югославското посолство по домовете им. То започва на 21 ноември 1956 г., но се намесват съветски военни и И. Над е отведен като пленник в Румъния. – Баева И., *Източна Европа след Сталин...*, стр. 219, 220.

стемно се публикуват нападки срещу СССР, „напомнящи за 1948–1953 г.“ Упреците на Кремъл са предизвикани и от опитите на Югославия за съживяване на Балканския пакт и от продължаващото присъствие там на американска военна мисия.⁴⁸

Така, под въздействието на външнополитическите събития, последвали развенчаването на сталинизма, „затоплиането“ в съветско-югославските отношения отстъпва място на нови подозрения и упреци, но и двете страни се стараят да не допуснат разрастване на конфликта и да запазят постигнатото в междудържавните отношения. Още повече, че след 20. конгрес и интервенцията в Унгария позициите на Хрущов в съветското ръководство са разклатени за сметка на групата около В. Молотов, която критикува политиката на десталинизация като причина за събитията в Полша и Унгария. В началото на 1957 г. Москва възприема тактиката да се развиват отношенията с Югославия по държавна линия, но по партийна да се проявява голяма предпазливост и *„решително да се разобличават югославяните като ревизионисти на марксизма-ленинизма“*. Българската външна политика веднага възприема същата позиция. От югославска страна се изразява съгласие, но и се напомня, че тя ще отстоява своите позиции по някои идеологически въпроси и ще държи на ненамесата във вътрешните работи. Отваря се пътят на открити спорове по тълкуването на марксизма-ленинизма, за разлика от периода 1955–1956 г., когато Москва нарежда да се избягват.

Върху съветско-югославските отношения рефлексират и вътрешнопартийните борби в ръководството на КПСС. На пленум през юни 1957 г. Хрущов с подкрепата на министъра на отбраната маршал Г. Жуков отстранява от всички ръководни партийни и държавни длъжности най-сериозния си конкурент – В. Молотов, обвинявайки го в съпричастност с престъпленията на Сталин. Тази стъпка е посрещната с одобрение в Белград. В първите дни на август 1957 г. Тито и Хрущов се срещат на неутрална територия – в румънския град Снагов близо до Букурещ.⁴⁹ Това е знак за желанието им да преодолеят кризата в отношенията, за което съдейства и посещението на Жуков в Югославия през октомври 1957 г. Той възторжено докладва на ЦК на КПСС, че Тито желае приятелски отношения със СССР и по държавна, и по партийна линия, както и *„неограничени дружески взаимоотношения“* между въоръжените сили на двете страни и не иска да бъде зависим от САЩ и другите капиталистически държави.⁵⁰ Доказателство за намеренията на Югославия е и официалното признаване на ГДР.

⁴⁸ КПСС и формирование советской политики..., стр. 112–119.

⁴⁹ Ридли Дж., Тито, стр. 407–408; КПСС и формирование советской политики..., стр. 150.

⁵⁰ КПСС и формирование советской политики..., стр. 148–151.

През есента на 1957 г. обаче приоритет за Москва е най-вече Китай и сътрудничеството с него по това време е в апогея си, макар Мао Дзедун да е много резервиран към десталинизацията. През ноември 1957 г. Москва прави опит да преодолее кризата в международното комунистическо движение, предизвикана от десталинизацията и разгрома на унгарската революция. В съветската столица са поканени ръководителите на 12-те управляващи комунистически партии, които трябва да демонстрират единство, въплотено в обща Декларация. Тито съзира в тази стъпка опит за възраждане на единна централизирана организация, ръководена от Кремъл. Подозренията му го карат да се оправдае с лошо здраве и да изпрати двама свои представители, но те не участват в съвещанията и не подписват Декларацията.⁵¹ Така Югославия продължава линията на необвързване, но поведението на Тито разочарова съветските ръководители и отново води до охлаждане между тях.

Приливите и отливите в съветско-югославските отношения през 1957 г., отпадането на необходимостта от сближаване с Белград на всяка цена под зоркия поглед на Кремъл и разрешението да се критикуват югославяните за неправилните им позиции дават на българските управляващи малко повече свобода на действие. Въпросът е дали някой би се възползвал от нея. Вероятността това да сторят останалите във властта представители на „старата гвардия” (А. Югов, В. Червенков, Г. Чанков) е практически равна на нула. По-реално е повече активност да прояви първият секретар на ЦК на БКП Т. Живков, който не е пряко замесен в политиката по македонския въпрос. Може би върху него оказват влияние и информацията за положението във Вардарска Македония, разкриващи, че там се провежда усилена политика на *„отдалечаване от българския народ”*, сближаване с Югославия и *„стремеж македонският въпрос да се решава като югославски въпрос”*. Тя вече дава своите плодове (*„Младежта, даже учениците от прогимназията, посрещат с неприязън всяко заприказване за България. Такива са синовете и внуците и на такива родители, прочути като стари български семейства.”*), но срещу нея има и опозиция, която очаква подкрепата на българската страна.⁵² Същевременно в Скопие в научни списания отново започват да се появяват антибългарски писания. Проведеното през 1953 г. преброяване на населението в Югославия отчита 893 хил. македонци (5,3% от общото население), а българите не намират място сред 11-те изброени националности и най-вероятно са включени в графата „други” (общо 2,8%),⁵³ докато в България, в резултат на погрешната

⁵¹ Кардел и Ранкович обаче участват във второто заседание, на което са представени всичките 64 комунистически и работнически партии и те приемат Манифест на мира.

⁵² Документите са публикувани в: Баев Й., *Българското държавно ръководство...*, стр. 107–111.

⁵³ Стамова М., „Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1953–1963 г.)”, *Известия на държавните архиви*, т. 74, София, 1997, 54–55, стр. 56.

политика на БКП, официално се говори за почти 188 хил. „македонци” – трета по численост „малцинствена група” в страната. Вероятно това дава на Живков повод за размисъл, още повече, че през 1957 г. вече е в ход преоценката на политиката към българските турци. Опитите да бъдат спечелени за социализма чрез толериране на тяхната културна специфика се оказват безплодни и към 1958 г. се утвърждава нова „интеграционна” политика – България не е „многонационална” държава и българските турци са „неделима съставна част от българския народ”.⁵⁴

Тези принципи стават водещи по-късно, при управлението на Т. Живков, но още през 1957 г. оказват влияние и върху разбиранията му по македонския въпрос. Той все още не притежава достатъчно властови механизми, за да ги доразвие и реализира. Вниманието му е съсредоточено върху постепенното елиминиране на конкурентите в партийното ръководство. Следвайки примера на Хрущов с отстраняването на В. Молотов, Т. Живков само месец след него – на пленум на ЦК от 11-12 юли 1957 г., успява да отстрани Г. Чанков. Показателно е, че още на 13 юли Политбюро след дълго прекъсване се занимава с македонския въпрос. На двама от членовете на ЦК, при това от най-близкото обкръжение на Живков (Енчо Стайков и Димитър Ганев), е възложено съвместно с партийното ръководство на Благоевградски окръг в тримесечен срок да подготвят проект за становище на ЦК на БКП по македонския въпрос.⁵⁵ След три седмици Политбюро отново се връща към него, като решава да се реагира открито на „клеветите” срещу България и БКП, публикувани в научни списания в НР Македония.⁵⁶

Поредната криза в отношенията Москва-Белград рефлектира върху подготовката на СЮК за неговия 7. конгрес, който се провежда през април 1958 г. в Любляна. Приета е Програма, която потвърждава югославския път, основан на самоуправлението и „активното необвързване”, а конгресът решава, че в условията на засилена антиюгославска пропаганда в социалистическите страни Югославия трябва да насочи външната си политика към младите независими държави от Азия и Африка, споделящи югославската линия на дистанциране от военно-политическите блокове.⁵⁷ Най-острите критики към Програмата започват да се сипят от Пекин, последван, макар и по-умерено, от Москва, а после и от останалите социалистически страни. Югославяните са обвинени в „ревизионизъм”, т. е. отхвърляне и преиначаване на основни положения от марксистко-ленинската теория и практическото ѝ прилагане, както и в отричане на ръководната роля на

⁵⁴ Стоянов В., *Турското население...*, стр. 126–128.

⁵⁵ Баев Й., *Българското държавно ръководство...*, стр. 99.

⁵⁶ Стамова М., *Македонският въпрос...*, стр. 57.

⁵⁷ Лалков М., *Югославия (1918–1992). Драматичният път на една държавна идея*, София, 1999, стр. 210.

СССР и КПСС в социалистическия лагер. Така през 1958 г. започва нова криза между Югославия и социалистическите страни, продължила до 1962 г., но без да достига до дълбочината на разрива от 1948–1953 г.

Българо-югославските отношения са силно повлияни от напрежението между Москва и Белград, но и от еволюцията на комунистическите партии в двете съседни страни по македонския въпрос. През 1958 г. сред част от ръководството на БКП (от кръга на Т. Живков) започва преоценка на погрешните схващания. Тя се проявява по-открито при чествания на исторически събития и международни научни конференции, както и в научната периодика, където с партийно разрешение се появяват аргументирани критики срещу *„фалшификациите на българската история“* в угода на Скопие.⁵⁸ През април 1958 г. Е. Стайков и Д. Ганев внасят в Политбюро проект за решение по македонския въпрос, за разработването на който се е оказало, че е нужно поне три пъти повече време от първоначално предвидените три месеца. Текстът обаче е подложен на сериозни критики и не е приет от Политбюро.⁵⁹ Проектът е опит да се отхвърли разрешаването на македонския въпрос единствено в интерес на Югославия, да се заяви, че *„и дума не може да става за отделяне на Пиринския край от България“* и да се протестира срещу фалшификациите на българската история и формирането на националното съзнание във НР Македония *„в дух на вражда и ненавист към българския народ“*. В него обаче преобладават старите тези на БКП за решаване на македонския въпрос според лозунга *„Македония за македонците“* и старателно се избягва ясно да се каже, че населението в Пиринския край е българско. Твърде колебливи и двусмислени са твърденията, че *„историческата, национална, езикова и културна общност на българите и македонци в миналото“* не трябва да се отрича или омаловажава, както и че *„въпросът за отделен книжовен македонски език е въпрос, по който може дружески да се разисква и работи“*. Очевидно, пренастройването изисква повече смелост и се оказва трудно и рисковано, защото неизбежно води до отговорността на БКП за състоянието на проблема. В това отношение проектът е категоричен – още с първото изречение в него се заявява: *„БКП всякога е имала правилно отношение към македонския въпрос“*.

⁵⁸ Показателна за този процес е речта на Е. Стайков на тържествата за 80-годишнината от освобождението на България от турско робство, в която не се говори за отделна „македонска националност“, а се акцентира върху идеала за Санстефанска България. В речта на Д. Ганев за 35-годишнината от Септемврийското въстание от 1923 г., която той не случайно произнася в Разлог, се подчертава, че македонският език е *„изкуствен“* и неразбираем за хората в Пиринския край. Тържествено се отбелязва и 80-годишнината от Кресненско-Разложкото въстание. Заслуга за открито отстояване на научната истина за „македонския език и нация“ имат лингвистът акад. Ем. Георгиев и историкът Д. Косев. – Стамова М., *Македонският въпрос...*, стр. 59–61; Ангелов В., *За ролята и мястото на мартенския пленум...*, стр. 85–86.

⁵⁹ Текстът на проекторешението вж. в: Баев Й., *Българското държавно ръководство...*, стр. 112–116.

Документът е отхвърлен, но опитите да се преосмислят остарелите тези и да се заеме позиция, отговаряща на историческата истина и на българските национални интереси, продължават на проведения през юни 1958 г. 7. конгрес на БКП. Той минава под знака на съветско-югославските разногласия, още повече, че на него присъства самият Н. Хрушчов. Осъждането на югославския „ревизионизъм“ е задължително, докато изключително близките отношения на СССР с Китай водят до изоставяне на критиките срещу култа. В тази ситуация е възможно по-открито отстояване на историческата истина по македонския въпрос и за характера на населението в Пиринско (с цел да се разобличава политиката на СЮК), но не и признаване на вина и грешки на БКП и на българските сталинисти.

Промяната в поведението на властта в София през 1958 г. не остава незабелязана. Белград и Скопие. реагират остро, антибългарската кампания набира скорост, но до октомври тя намира израз само в медиите. В основата ѝ е не толкова идеологическото противопоставяне, колкото македонският въпрос. Реакцията на югославските власти е свързана и с вътрешните проблеми на тяхната държава. Забавянето на икономическото развитие подклажда противоречията между републиките, които външно имат икономическа окраска, но зад тях се крие международен конфликт. Развитите икономически Словения и Хърватия се стремят към децентрализация, републиканска автономия и пазарно стопанство, докато Сърбия има интерес от държавния централизъм и плановото стопанство, подкрепяна от слабо развитите Македония, Черна гора и Босна и Херцеговина. Напрежение поражда продължаващото ограничаване на автономните права на Косово и Войводина и натискът върху малцинствата там. През 1958 г. тези проблеми излизат на повърхността и слагат начало на сериозни спорове,⁶⁰ а Белград се опитва да намали напрежението, като приложи изпитана рецепта – вниманието да се отклони към външен „враг“, който не е трудно да се намери в лицето на България и Албания. През август–септември 1958 г. сложните проблеми за политиката към албанското малцинство в Югославия силно влошават отношенията с Албания и дори Тирана и Белград временно отзовават посланиците си. Конфликтът надхвърля намеренията на Москва за натиск само по партийна линия на базата на идеологическите различия и заплашва „единството на социалистическия лагер“, на което КПСС много държи.

Нарастването на напрежението на Балканите, опасенията да не се тласне Тито отново към Запада и да не се изострят проблемите с Китай карат Хрушчов да се намеси в очерталия се конфликт между България и Албания, от една страна, и Югославия, от друга. Инструкциите към Т.

⁶⁰ Енчев В., *Югославия. Последната балканска империя*, София, 2005, стр. 374–375; Лалков М., *Югославия...*, стр. 213–214.

Живков са отправени в края на лятото на 1958 г., когато той посещава Хрущов в Крим. Живков предава съветските наставления на ЦК на БКП на пленум от 2 до 4 октомври 1958 г. Отначало той припомня, че помощта, която компартиите е трябвало да оказват на СЮК от 1955 г. нататък, за да преодолее неправилните си идеологически разбирания, не е дала резултат и този етап в отношенията с югославското ръководство *„трябва да се смята за приключен“*.⁶¹ Вече е необходимо югославският ревизионизъм открито да се критикува, а ръководителите на СЮК *„да се разобличават като лъжemarkсисти, лъжекомунисти, долнопробни ревизионисти“*. Следва обаче уточнение, че това не трябва да е постоянна кампания, защото така се *„вдига тяхната цена“*. Живков не може да подмине спецификата в българо-югославските отношения, дължаща се на македонския въпрос. Показателно е, че той избягва да го спомене директно, а говори най-общо за *„клевети“*, *„провокации“* и *„бясна шовинистична и антибългарска кампания“* на югославското ръководство. Българският отговор, *„сверен“* със съветската позиция, трябва да бъде *„своевременен достоен отпор“*, но Живков подчертава, че разобличаването и по тази линия трябва да е внимателно, за да не се изостря обстановката на Балканите и да не се създава *„вражда“* между народите на двете страни.⁶² Живков, който се нуждае от подкрепата на Хрущов в продължаващата вътрешнопартийна битка, отлага изработването на ясна позиция по македонския въпрос. Внушенията на Москва личат в прогнозите, които той дава за развитието на отношенията с Югославия – те ще подължават да се изострят. За това допринася и опитът на Белград да създаде *„трета сила“* в света, която според Живков ще обслужва американските интереси, ще рекламира *„югославския социализъм“* в противовес на съветския и ще конкурира влиянието на СССР в Азия и Африка. Отново следва предупреждението: *„Ние трябва така да работим, че да не ускоряваме сами този процес (на прерастване на противоречията с Югославия в антагонистични – б. а. Е. К.), а да го задържаме и евентуално да го изменим.“*⁶³

Опасенията на Кремъл от разрастване на конфликта се оправдават. През октомври 1958 г. Белград решава да изведе полемиката с двете съседни страни от *„вестникарската“* ѝ фаза. До правителствата в Тирана и София са отправени дипломатически ноти по повод на изявления на албански и български политици, които се тълкуват като враждебни спрямо Югославия и като опит за намеса във вътрешните ѝ работи, заплашващ нейната тери-

⁶¹ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 353, л. 22.

⁶² Пак там, л. 23, 24.

⁶³ Пак там, л. 25. Москва няколко пъти дава съвети в същия дух и на лидерите на Албанската партия на труда, но те се чувстват застрашени от Югославия и постепенно се обръщат към Китай, който за разлика от СССР е непримирим в критиките си към *„ревизионизма“* на Югославия. – *КПСС и формирование советской политики...*, стр. 218–223, 224–226, 232.

ториална цялост,⁶⁴ Българските управляващи трябва да реагират според указанията на Москва, но това отново ги поставя в деликатно положение, защото по същото време подготвят тържествено отбелязване на 80-годишнината от Кресненско-Разложкото въстание. То би могло да задълбочи спора с Югославия, ако се продължи започнатата линия на отстояване на историческата истина. Надделява интернационализмът и съобразяването с Москва, които водят до поредния компромис с националната кауза. На 15 октомври 1958 г. Политбюро на ЦК на БКП решава: „*Македонският въпрос да не се поставя и да не се слага ударение върху Берлинския договор, но да се разобличи шовинистичната кампания, която сега се води в Югославия и клеветите срещу нашата партия.*”⁶⁵

От края на 1958 г. до 1963 г. българската страна се придържа към тази тактика, която несъмнено е отстъпление от започналите през 1958 г. опити за преосмисляне на погрешната позиция по македонския въпрос. Все пак, стагнацията не е пълна. Партийното ръководство продължава, макар и с по-бавни темпове, да търси пътища към историческата истина и към отстояването ѝ, но действията му не са публични, за да не се конфронтира с Белград и Скопие. Българо-югославските отношения в десетилетието от 1953 г. до 1963 г. претърпяват сериозни метаморфози, повлияни най-вече от състоянието на отношенията Изток-Запад, от сътресенията в социалистическия „лагер”, от вътрешнопартийните боричкания за власт, от различните тълкувания и прилагания на марксистко-ленинската идеология. Българската външна политика е плътно в руслото на съветската, без да се съобразява с историческата истина и националните интереси. Положителната промяна става възможна едва през 1963 г.⁶⁶ когато се сменят и управляващите в България.

⁶⁴ Нотата до българското правителство е с дата 14 октомври 1958 г. и е по повод речта на Д. Ганев на 21 септември 1958 г. в Разлог. *КПСС и формиране...*, стр. 220; Стамова М., *Македонският въпрос...*, стр. 62.

⁶⁵ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 6, а. е. 3736, л. 1–2.

⁶⁶ За причините, довели до промяната и за нейната същност, както и за историографските ѝ интерпретации вж. Калинова Е., „Българо-югославските отношения 1953–1963 г. – между идеологията и прагматизма”, в: *Проблемът Изток–Запад. България и Балканите*, София, 2006, стр. 244–251.

Резиме

България и съветско-югославското „сближаване” 1953–1958 г.

Ключови думи: България, Югославия, „сближаване”, Хрушчов, Тито

След Втората световна война до края на 50-те години отношенията между България и Югославия се вписват в контекста на съветската външна политика. По внушение на Москва Българската комунистическа партия пренебрегва националните интереси по „македонския въпрос”, а между 1948 и 1953 г. българо-югославските отношения са силно влошени от конфликта Тито-Сталин.

След смъртта на Сталин СССР търси сближаване с Югославия. Промяната се налага от неблагоприятните за Кремъл тенденции на Балканите и в центъра на Европа. 1955 г. е повратна в съветско-югославските отношения. Създаването на Западноевропейския съюз с участието на ФРГ, която влиза и в НАТО, превръща спечелването на Югославия в приоритет за Кремъл. СССР. Москва нарежда на сателитите си незабавно подобряване на отношенията с Югославия по държавна линия. Българските управляващи без резерви изпълняват указанията, заобикаляйки „македонския въпрос”, защото повечето от тях са пряко свързани с налагането на погрешните схващания по него.

Съветската интервенция в Унгария през 1956 г. поставя на изпитание „за-топлянето” в съветско-югославските отношения. Върху тях рефлектират и вътрешнопартийните борби в Кремъл. След известно подобряване, през 1958 г. в тях отново настъпва криза. В тези условия част от българските партийни лидери около Тодор Живков правят опит да формулират национално отговорна позиция по „македонския въпрос”. Белград и Скопие реагират остро, а Москва се стреми да предотврати разрастването на проблемите с Югославия. Поредният съветски натиск в края на 1958 г. кара БКП отново да направи компромис с националната кауза и да замълчи по „македонския въпрос”. Положителната промяна става възможна едва през 1963 г., когато се сменят и управляващите в България.

UDK 327(497.1:497.2)''1953/1958''(093.2)

СОВЕТСКО-ЮГОСЛАВСКИЕ ОТНОШЕНИЯ И ВНУТРЕНЕПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ВЕНГРИИ В УСЛОВИЯХ КРИЗИСА 1956 г.

Александр С. Стыкалин

ABSTRACT: In the paper based on archival documents the author assesses the relations between Hungary and Yugoslavia after 1953, reveals the obstacles on the way to rapprochement (first of all the distrust of Belgrade to the Hungarian communist elite, very active in Stalin's anti-Yugoslavian campaign, and the Yugoslav ties with the Hungarian inner-party reformist opposition). The article also touches on the role of the Yugoslav model as an example for Hungarian reformers and reveals the complicated reaction of the Yugoslav leaders to the Hungarian revolution. The case of Imre Nagy and the new complications in the Soviet-Yugoslav relations caused by the Hungarian revolution influenced the relations between Tito and Kádár governments. Nevertheless, the author came to conclusion that there was mutual desire to normalize the relations between two neighbouring countries. The support of Tito's regime was especially important for Kádár in his desire to find a way out of isolation. Even the death sentence for Imre Nagy did not affect the relations between Belgrade and Budapest in the long run.

Key words: Imre Nagy, Kádár, Tito, Stalin, USSR, Yugoslavia, Hungary, Hungarian revolution.

Проблема разностороннего влияния советско-югославских отношений на положение в Венгрии и политику ее правящей верхушки в условиях глубокого кризиса сталинистского режима в середине 1950-х гг. неоднократно рассматривалась в историографии.¹ Однако введение в научный оборот

¹ Ripp Zoltán. Belgrád és Moszkva között. A jugoszláv kapcsolat és a Nagy Imre-kérdés (1956. november – 1959. február). Bp., 1994; Rainer M. János. Nagy Imre. Politikai életrajz II. 1953–1958. Bp., 1999. См. также сборник документов по истории венгеро-югославских отношений

широкого корпуса документов из российских архивов позволяет дополнить картину новыми существенными штрихами. Это касается среди прочего вопросов об отношении официальной Москвы к перспективе венгеро-югославского сближения, о конкретных шагах, предпринятых ею в целях разрешения венгеро-югославских противоречий на основе максимального приближения не только союзнической Венгрии, но и нейтральной Югославии к внешнеполитической линии СССР.

Инициированная в 1948 г. антиюгославская кампания распространилась, как известно, на всю советскую сферу влияния, особенно ощутимо она проявилась в Болгарии, Албании, а также в Венгрии. Геополитическое положение страны на стыке Центральной Европы и Балкан, наличие обширной границы с Югославией способствовали тому, что в военно-стратегических планах Кремля на случай перерастания „холодной войны” в горячую Венгрии отводилось чрезвычайно важное место. После состоявшегося в сентябре 1949 г. в Будапеште процесса по делу Л. Райка [Rajk] и его товарищей, на котором ряд видных венгерских коммунистов был, как известно, обвинен в подрывной антигосударственной деятельности именно в пользу „клики Тито”, венгерско-югославская граница стала ареной сосредоточения большого количества войск и боевой техники, возникла реальная угроза перерастания психологической войны в вооруженный конфликт с непредсказуемыми последствиями.²

Только после смерти Сталина 5 марта 1953 г. складываются предпосылки для нормализации отношений между СССР и его союзниками, с одной стороны, и Югославией, с другой. Оказавшись перед необходимостью подвести некоторые внешнеполитические итоги сталинского правления и наметить программу действий на будущее, преемники „отца народов” были вынуждены признать безрезультатность массовой антиюгославской кампании. Чем более шумной становилась истерия вовне страны, тем более твердую опору обретал режим Тито изнутри, поскольку острые межнациональные противоречия отступали в условиях внешнего вызова на второй план. В Москве это начали осознавать. Показательно весьма откровенное признание министра иностранных дел СССР В. М. Молотова, сделанное на июльском пленуме ЦК КПСС 1953 г.: „Президиум ЦК пришел к выводу, что нельзя дальше продолжать проводившуюся в последнее время линию в отношениях с Югославией. Стало ясно, что поскольку нам не удалось решить определенную задачу лобовым ударом, то следует перейти

в указанный период: Top secret. Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956–1959. Dokumentumok. I-II. köt. (Ed. Kiss J., Ripp Z., Vida I.). Bp., 1997, 2000.

² В 1949 г. в обстановке резкого обострения советско-югославских отношений численность контингента Советской Армии в Венгрии была увеличена, причем по инициативе венгерского лидера М. Ракоши (Győrkei Jenő-Horváth Miklos. Adalékok a szovjet katonai megszállás történetéhez // Szovjet katonai intervenció 1956. Bp., 1996. 8. o.).

к другим методам. Было решено установить с Югославией такие же отношения, как и с другими буржуазными государствами”.³ Приведенная в этих словах оценка места Югославии на международной арене искажала реальную ситуацию. Известно, что оказавшись в состоянии блокады со стороны СССР и его сателлитов, Югославия активизировала всесторонние связи с Западом. Происходили контакты и в военной области – не только в сфере поставки вооружений, но и в вопросах взаимной координации оборонительных усилий.⁴ Вместе с тем режим Тито дистанцировался от блока НАТО, согласившись лишь в интересах укрепления безопасности страны на вступление в ассоциированный с НАТО региональный Балканский пакт с участием Греции и Турции. Все-таки устами Молотова (кстати сказать, наиболее жесткого ортодокса в советском руководстве, менее других склонного к преодолению сталинского наследия в том числе и в югославском вопросе) была однозначно заявлена готовность Кремля к определенному компромиссу. Титовский режим продолжал рассматриваться как недружественный СССР, однако задачи укрепления советского влияния в Юго-Восточной Европе и ослабления напряженности на границах соцлагеря вынуждали к компромиссу.

При определении внешнеполитических приоритетов СССР на новом этапе югославское направление признается одним из важнейших. При встречном движении со стороны руководства Югославии, заинтересованного в оживлении экономических связей с СССР и рассчитывавшего на некоторое содействие Москвы в урегулировании триестского вопроса, задачи нормализации двусторонних отношений успешно решались. Летом 1953 г. происходит обмен послами. После годичного выжидания 22 июня 1954 г. Н. С. Хрущев от имени ЦК КПСС направил письмо в ЦК СКЮ, в котором предлагалось провести встречу на высоком уровне в целях преодоления наслоений в двусторонних отношениях. Тито в ответном письме от 11 августа благосклонно отнесся к этому предложению, подчеркнув в то же время решимость Югославии не поступаться самостоятельностью своей внешней политики.⁵ Осенью 1954 г. фактически сходит на нет антиюгославская пропаганда в советской прессе, распускаются антититовские организации югославских коммунистов, взявших в конфликте сторону Коминформа и нашедших прибежище в СССР, начинают изыматься из широкого обращения книги и брошюры, содержавшие выпады, „находящиеся в противоречии с политикой нормализации отношений между СССР и Югославией”.⁶ 20

³ Пленум ЦК КПСС. Июль 1953 г. // Известия ЦК КПСС, 1991, N. 1, стр. 164–165.

⁴ Подробнее см.: Аникеев А. С., *Как Тито от Сталина ушел. Югославия, СССР и США в начальный период „холодной войны”*, Москва, 2002.

⁵ Подробнее см.: Советско-югославские отношения. Из документов июльского пленума ЦК КПСС (вступительная статья А. Б. Едемского) // Исторический архив. Москва, 1999. N. 2.

⁶ Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ), Ф. 5, Оп. 28, Д. 138, Л. 117.

октября „Правда”, используя в качестве повода 10-летие освобождения Белграда от нацистов, провозгласила тезис о братстве народов двух стран. О готовности СССР пойти на сближение с Югославией говорилось и 6 ноября по случаю очередной годовщины октябрьской революции. 20 декабря были начаты переговоры о торговых отношениях, завершившиеся в январе 1955 г. подписанием соглашения о товарообмене на 1955 г.

Таким образом, к началу 1955 г. задачи, поставленные летом 1953 г., были в основном решены. Вместе с тем логика развития отношений между родственными коммунистическими режимами заставляла не только Москву, но в известной мере и Белград не останавливаться на достигнутом. Для маршала Тито, отнюдь не жаждавшего оказаться в роли кремлевского вассала, готовность к сотрудничеству с СССР могла в то же время послужить инструментом давления на Запад в целях достижения более выгодных условий получения кредитов, а потому, хотя и не без постоянной оглядки на западные державы, он все же склонялся к активизации переговорного процесса с Москвой. В Кремле, в свою очередь, считали, что дружба с Югославией, обеспечив закрепление в Адриатике, не только значительно укрепит стратегические позиции СССР на Балканах, но гарантирует прорыв в Средиземноморье. Учитывалось и то, что режим Тито, успешно выдержав натиск СССР, завоевал большой авторитет на международной арене (не в последнюю очередь в странах „третьего мира”). В силу этого опасения „потери лица” в результате далеко идущих уступок недавнему заклятому врагу отступали на задний план перед соблазном попытаться использовать союз с Югославией не только при решении оборонно-стратегических задач, но и в интересах упрочения руководящих позиций СССР как в мировом коммунистическом, так и в „национально-освободительном” и „антиимпериалистическом” (в соответствии с официальными идеологемами Москвы) движении.

Впрочем, в постсталинском „коллективном руководстве” КПСС к 1955 г. обнаружились довольно серьезные разногласия в вопросе о пределах сближения с Югославией. В первую очередь они были связаны с особой позицией В. М. Молотова. Принципиально отрицая ее принадлежность к числу стран, строящих социализм, он последовательно противился сотрудничеству по партийной линии и планам вовлечения Югославии в советский блок. К этому следует добавить, что наметившееся сближение с режимом Тито отнюдь не перечеркнуло возможности использовать югославский вопрос во внутривластной, чаще всего подковерной, борьбе, обострившейся в кремлевских коридорах после смерти Сталина. При этом югославская карта разыгрывалась прагматически, в зависимости от определенных конъюнктурных интересов. Так, при устранении летом 1953 г. Л. Берии ему вменялась в вину именно попытка установления (минуя ЦК)

сепаратных связей с „врагами СССР” Тито и Ранковичем. Но двумя годами позже, на июльском пленуме ЦК КПСС 1955 г., Молотов был подвергнут жесткой проработке, напротив, за противодействие ведомого им аппарата МИД-а сближению с Югославией.

Вопреки явному сопротивлению министра иностранных дел, к весне 1955 г. руководством СССР был взят курс на осуществление решительного прорыва в отношениях с Югославией. Эта задача казалась тем более насущной, что усиление скрытых проюгославских симпатий среди коммунистов во всем мире было фактом, не ускользавшим от внимания Москвы. Медленно, но неуклонно развивавшийся процесс набрал полную силу к концу мая, когда приехавший в Белград во главе советской делегации Н. С. Хрущев признал „ошибки” советской стороны, допущенные еще при жизни Сталина в отношениях с Югославией. При том, что в соответствии с „духом времени” главная ответственность за разрыв 1948 г. была возложена на Л. Берия,⁷ белградская встреча советских и югославских лидеров 27 мая – 2 июня 1955 года продемонстрировала всему миру стремление руководства КПСС пойти на решительное сближение с режимом Тито, по сути дела речь шла о линии Москвы на восстановление положения, существовавшего до 1948 г. Хотя поначалу рассматривавшаяся в качестве программы-максимум идея присоединения Югославии к только что образованной Организации Варшавского Договора была вскоре отброшена ввиду ее нереальности, после июньской встречи активизируются всесторонние связи с Югославией. По итогам поездки в Белград в советском руководстве возобладала точка зрения о социалистическом характере общественных отношений в Югославии (при том, что формировавшаяся с начала 1950-х годов в условиях изоляции от советского лагеря концепция социализма вызывала в Москве критику из-за имевшихся отступлений от „образцовой” советской модели). В докладе Н. Хрущева на июльском пленуме ЦК КПСС 1955 г. было принципиально заявлено: „по экономической структуре и по классовой

⁷ М. Ракоши, встречавшийся с Хрущевым в Бухаресте через несколько дней после советско-югославских переговоров, писал впоследствии в мемуарах: „Я помнил слова т. Хрущева из его выступления перед руководителями стран народной демократии летом 1955 года, когда он находился в Бухаресте, возвращаясь после переговоров в Белграде. „В ходе переговоров, – рассказывал Хрущев, – Вукманович, видимо, выполняя заранее отведенную ему роль, несколько раз замечал, что за разрыв советско-югославских отношений Берия не может нести главную ответственность, которую возлагают на него советские товарищи. Основного виновника следует искать выше. Тем самым он хотел подчеркнуть ответственность Сталина”. Тогда Хрущев, обращаясь к Тито, с улыбкой сказал: „Если товарищ Тито намерен поссориться с какой-либо страной, то я предлагаю ему послать на переговоры обязательно товарища Вукмановича”. Все засмеялись, и этот вопрос больше не поднимался. „Развенчивать Сталина мы никому не позволим”, сказал нам тогда т. Хрущев” („Людам свойственно ошибаться”. Из воспоминаний М.Ракоши // Исторический архив. Публикацию подготовили В. Серeda, А. Стыкалин и др, Москва, 1999, N. 1, стр. 6). Венгерское издание: Rákosi Matyas visszaemlékezések. 1940–1956. II. köt. Bp., 1997.

природе государственной власти Югославию нельзя отнести к государству буржуазного типа”.⁸

Оживление советско-югославского диалога стало решающей предпосылкой нормализации отношений Югославии с европейскими странами „народной демократии”, союзниками СССР. Процесс этот был непростым и в каждом конкретном случае имел свою специфику. Как отмечалось в документах МИД СССР, особенно трудно в силу разных причин происходило налаживание взаимопонимания Югославии с Болгарией, Албанией и едва ли не в первую очередь с Венгрией. В частности, в справке МИД СССР „О состоянии венгеро-югославских отношений” (8 февраля 1956 г.) отмечалось, что „урегулирование отношений между Венгрией и Югославией происходит гораздо медленнее и с большими трудностями, чем урегулирование отношений между Югославией и другими странами народной демократии”.⁹

В конце 1940-х годов, управляя из Москвы шумной антиюгославской оргией, Сталин и его окружение отвели именно режиму Ракоши [Rákosi] в Венгрии роль первой скрипки в оркестре (достаточно вспомнить о „деле Райка”). После этого не кажется удивительным, что Тито и его окружение, пойдя на сближение с Советским Союзом, вместе с тем продолжали подчеркнуто дистанцироваться от венгерского руководства. Правда, некоторые дружеские жесты, не ускользнувшие от внимания советской дипломатии, были сделаны в начале 1955 г. в адрес премьер-министра Имре Надя, в котором лидеры нейтральной ФНРЮ не без оснований увидели политика, готового поставить во главу угла национальные приоритеты и в силу этого своего потенциального союзника в противодействии советскому диктату. Однако находившийся под сильным прессингом контрреформаторов в собственной партии, поддержанных Москвой, и озабоченный внутренними проблемами И. Надь был в тех условиях совершенно неспособен на проведение сколько-нибудь самостоятельной внешней политики. Последующее усиление позиций Ракоши никак не могло способствовать нормализации венгеро-югославских отношений.¹⁰

⁸ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 30, Д. 88, Л. 140.

⁹ Архив внешней политики РФ (АВПР), Ф. 077, Оп. 37, Папка 191, Д. 39, Л. 8. См. также подготовленную в ноябре 1955 г. справку МИД СССР об отношениях стран народной демократии с Югославией: РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 404, Л. 12–35; См. кроме того политический отчет посольства СССР в ФНРЮ за 1956 год: *Там же*, Д. 405, Л. 92–115.

¹⁰ См. запись состоявшейся 15 марта 1955 г. беседы посла СССР Ю.В. Андропова с министром иностранных дел ВНР Я.Болдоцким [Boldoczki], говорившим о проявленной с югославской стороны инициативе активизировать отношения с Венгрией (АВПР, Ф. 077, Оп. 36, Папка 181, Д. 5, Л. 17–19). См. также справку МИД СССР от 4 декабря 1956 г. „К вопросу о поддержке Имре Надя и его политики югославским руководством” (*Там же*, Оп. 37, Папка 191, Д. 39, Л. 86).

Подписание 2 июня 1955 г. Хрущевым и Тито Белградской Декларации, воспринятое руководством Венгерской партии трудящихся (ВПТ) как сигнал к перемене курса Венгрии в отношении Югославии,¹¹ означало, что в обозримом будущем неизбежен пересмотр „дела Райка”. Вопрос этот впервые озвучил в Венгрии весной 1955 г. журналист Миклош Гимеш [Miklos Gimes], за свою неслыханную по тем временам дерзость исключенный из партии. Однако спустя считанные месяцы дело не могло не сдвинуться с мертвой точки. В июле Тито выступил с резким публичным заявлением в адрес венгерских лидеров, настаивая на внесении ясности в „дело Райка”. После всех примирительных жестов Москвы в отношении Белграда Ракоши уже не мог проигнорировать такое заявление. 8 августа на митинге в Чепеле [Csepel] он в довольно обтекаемой форме был вынужден признать несостоятельность прозвучавших в ходе „процесса Райка” обвинений против Югославии. Главная ответственность за раздувание в Венгрии антиюгославской истерии в связи с „делом Райка” была возложена на Л. Берию и его венгерского коллегу Габора Петера [Gábor Péter], арестованного еще в январе 1953 г. Признание полной невиновности самого Райка и осужденных вместе с ним коммунистов тогда, однако, не последовало. Хотя Ракоши и попытался заверить югославских лидеров в том, что с венгерской стороны все будет сделано для восстановления прежних дружеских отношений в Белграде его выступление было встречено со скептицизмом. Там ждали от Ракоши не только большей внятности в переоценке „дела Райка”, но и реабилитации тех нескольких сот человек (представителей югославянских меньшинств Венгрии, а также граждан ФНРЮ), которые были осуждены по ложным обвинениям в шпионаже в пользу Югославии.

Как бы в ответ на эти ожидания Ракоши в ноябре 1955 г. в своем выступлении на пленуме Центрального Руководства ВПТ вновь затронул „проблему Райка”. Он признал необходимость пересмотреть это дело, однако так, чтобы это нанесло наименьший ущерб партийному руководству. Советские лидеры, которых „дело Райка” затрагивало не столь непосредственно, как Ракоши, к этому времени уже более откровенно говорили перед узкой партийной аудиторией о том, что оно было сфабриковано в целях дискредитации югославского руководства. В этом смысле характерно выступление Н. Хрущева на июльском пленуме ЦК КПСС 1955 г.¹²

Более реальный шаг навстречу югославским пожеланиям был сделан венгерской стороной в вопросе о реабилитации осужденных за симпатии к Югославии (по данным, имевшимся в Белграде, к ноябрю 1955

¹¹ См. материалы заседания Политбюро Центрального Руководства (ЦР) ВПТ трудящихся (ВПТ) от 7 июня 1955 г., где обсуждались итоги советско-югославской встречи на высшем уровне и извлекались выводы для Венгрии: Magyar Országos Levéltár. 276 f., 53 cs., 235 ö. e.

¹² Исторический архив, 1999, N. 2.

г. в венгерских тюрьмах содержалось 200–300 таких человек). Многие были освобождены в конце 1955 – начале 1956 гг., желающим предоставлено право переселиться в Югославию. Эта мера (как и снятие в те же месяцы противотанковых заграждений на венгеро-югославской границе) была позитивно воспринята в Белграде, в то время как затяжка с полной реабилитацией Райка еще долго давала повод для критики. Как отмечалось в относящейся к ноябрю 1955 г. справке МИД СССР, „в своих взаимоотношениях с венграми югославы большое внимание уделяют вопросу о пересмотре 'дела Райка', выдвигая его в ряде случаев в качестве условия дальнейшего развития венгеро-югославских отношений”. Вопрос этот неоднократно поднимался югославскими дипломатами в Будапеште и в беседах с советскими коллегами.¹³ Нерешенность вопроса о Райке дала югославам повод отказаться от обмена парламентскими делегациями с Венгрией и от возведения миссий в ранг посольств. В МИД СССР считали излишними требования полной реабилитации Райка как условие нормализации венгерско-югославских отношений. Так, авторы справки от 8 февраля 1956 г. полагали, что с выступлением Ракоши на Чепеле 8 августа „вопрос о деле Райка фактически был решен”. Все же составители справки признали, что „осадок” от этого дела „продолжает сказываться на венгеро-югославских отношениях”.¹⁴ Впоследствии, в конце 1956 г., когда под влиянием венгерской революции советско-югославские отношения заметно осложнились, в документах МИД СССР муссировался тезис о том, что югославы сознательно использовали нерешенное дело Райка в целях дискредитации венгерского руководства.¹⁵

Другой причиной сохранявшейся натянутости в двусторонних венгеро-югославских отношениях была неурегулированность вопроса о взаимных финансовых претензиях.¹⁶ Переговоры по этим проблемам, начатые в сентябре 1955 г., проходили очень трудно, неоднократно прерываясь. Югославия последовательно настаивала на том, чтобы ВНР полностью выплатила долг по репарациям, установленным на основании Парижского мирного договора 1947 г. (включая пени за прежние невыплаты), и кроме того, компенсировала убытки, образовавшиеся в результате разрыва торговых отношений в 1948 г. Как заметил в беседе с советским дипломатом в феврале 1956 г. секретарь миссии ФНРЮ в Будапеште, вопрос о фи-

¹³ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 404, Л. 26.

¹⁴ АВПР, Ф. 077, Оп. 37, Папка 191, Д. 39, Л. 9.

¹⁵ См., например, политический отчет посольства СССР в ФНРЮ за 1956 г.: РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 405, Л. 104–105.

¹⁶ 7 марта 1956 г. министр иностранных дел ВНР Я.Болдоцкий признал в беседе с советником посольства СССР В.Астафьевым, что эта проблема являлась „серьезным препятствием в деле нормализации отношений с Югославией и по другим линиям” (АВПР, Ф. 077, Оп. 37, Папка 187, Д. 7, Л. 215).

нансовых претензиях к Венгрии – это одновременно и политический вопрос, поскольку с 1941 г. Венгрия участвовала в оккупации Югославии, а после 1948 г. именно в Венгрии антиюгославская пропаганда достигла высшей точки. Ввиду всего этого, по его словам, „было бы невозможно объяснить югославскому народу отказ от большей части претензий к Венгрии”.¹⁷ Хотя первоначально заявленная претензия на выплату 523 млн долларов была со временем уменьшена Югославией до 200 млн, а затем и до 150 млн, Венгрия сочла завышенной и эту сумму, переговоры зашли в тупик и отношения настолько обострились, что в Белграде в конце 1955 г. всерьез задумывались над тем, чтобы отозвать из Будапешта большую часть дипломатического корпуса.¹⁸ Проблему удалось урегулировать только 29 мая 1956 г., когда было подписано соглашение, по которому Венгрия обязалась в течение 5 лет погасить товарными поставками задолженность Югославии в размере 85 млн долларов США. В подписании этого соглашения сыграла свою роль обоюдная заинтересованность в реконструкции хорватского порта Риека, которому после восстановления нормальных двусторонних отношений снова предстояло стать „морскими воротами” Венгрии (Югославия рассчитывала на поставку из Венгрии оборудования, с помощью которого можно было бы увеличить пропускную способность этого порта на Адриатике, чего очень хотели и в Венгрии).¹⁹ При этом сумма выплат, установленная в ходе переговоров, по-прежнему расценивалась венгерским общественным мнением как завышенная. 24 июля венгерский журналист в беседе с советским дипломатом В.А.Крючковым (впоследствии председателем КГБ) говорил: хотя рабочие и положительно относятся к нормализации отношений с Югославией, нередко можно слышать, „не слишком ли велика плата в 85 млн долларов за оскорбления, нанесенные Тито в период недружественных отношений стран демократического лагеря с Югославией”.²⁰ Помимо финансовых претензий к ВНР, в Югославии открыто высказывали недовольство в связи с положением сербского и хорватского национальных меньшинств в Венгрии. Речь шла, в частности, о том, что южные славяне не были представлены в местных советах, а также об отсутствии должных условий для обучения детей на сербском

¹⁷ Там же, Л. 149.

¹⁸ Советская сторона в начале 1956 г. склоняла венгров пойти на определенные уступки Югославии. Позже, в конце 1956 г., в документах МИД СССР доминировала точка зрения о том, что выдвигая „явно неприемлемые и необоснованные требования”, Югославия пыталась использовать неурегулированный финансовый вопрос в целях навязывания Венгрии своего пути социалистического строительства (РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 405, Л. 104).

¹⁹ См. запись беседы советника посольства СССР в Венгрии В.Астафьева с министром иностранных дел Венгрии Я. Болдоцким от 5 марта 1956 г. (АВПР, Ф. 077, Оп. 37, Папка 187, Д. 7, Л. 207–208).

²⁰ Там же, Д. 9, Л. 202.

и хорватском языках. В феврале 1956 г. МИД ВНР впервые после 1948 г. разрешил посланнику Югославии Далибору Солдатичу и его подчиненным выехать в район компактного проживания югославянских нацменьшинств в Венгрии. Интерес к этой поездке был в Белграде столь велик, что „Борба” 15 февраля сообщила о ней на первой полосе. Югославский дипломат Н. Раденович рассказывал советскому коллеге В. Казимирову о весьма негативных впечатлениях, вынесенных им от посещения Южной Венгрии. Он говорил, например, что в южном венгерском городе Мохаче [Mohacs], где проживало 6–8 тыс. южных славян, „нет ни одной школы, где обучение велось бы на сербском или хорватском языках, хотя такие школы были и при Хорти [Horthy] и даже во время войны. Сейчас имеется лишь одна читальня, которая, однако, возглавляется директором-венгром. Раденович считает, что венгерские власти проводят политику 'мадьяризации' югославского нацменьшинства. В Мохаче осталось лишь несколько сотен лиц югославского происхождения, умеющих правильно говорить на родном языке, некоторых еще можно понять, когда они говорят по-сербски, а многие совершенно не знают родного языка. Раденович сказал, что, насколько ему известно, положение других нацменьшинств в Венгрии тоже не блестящее, однако никакое другое меньшинство не было в таком стесненном положении, как югославское (особенно после 1948 г.), за исключением, может быть, немецкого”. За последнее время, продолжал Раденович, „положение изменилось лишь в том смысле, что представители югославского нацменьшинства стали смелее, свободнее ставить соответствующие вопросы, а практически сделано еще очень мало”.²¹ В другом документе говорилось о том, что в селах со смешанным венгерским и сербским населением около Сегеда [Szeged] существуют ненормальные отношения, проявляются взаимное недоверие и даже отголоски вражды, питавшейся антититовской пропагандой прежних лет; югославы вели замкнутую жизнь, не участвовали в венгерских праздниках и т. д..²² Посольство СССР в то время признало претензии Югославии отчасти обоснованными. „Несмотря на известную пристрастность и предубежденность Раденовича, некоторые его высказывания относительно положения югославского нацменьшинства в Венгрии, видимо, в какой-то мере соответствуют действительности”, так стажер посольства СССР В. Казимиров резюмировал итоги своей беседы с югославским дипломатом.²³

²¹ Там же, Д. 7, Л. 150–151.

²² Там же, Л. 49.

²³ Там же, Л. 151. О нехватке сербских и хорватских школ в Венгрии, а также о проблемах, связанных с „моральной реабилитацией, материальной компенсацией, трудоустройством и т. д.” представителей югославянских меньшинств, осуждавшихся ранее за связь с титовской Югославией, см. также в записке посольства СССР в Венгрии „О состоянии венгеро-югославских отношений” от 23 августа 1956 г. (Там же, Папка 191, Д. 39, Л. 69–70).

Чтобы пойти навстречу пожеланиям Белграда, в Будапеште были предприняты конкретные шаги по активизации культурной жизни югославянских меньшинств – проводятся „национальные недели” в областях Баранья, Шомодь и др. 19 декабря 1955 г. в одном из главных театров Будапешта – „Вигсинхазе” [Vigszínház] – в присутствии нескольких членов Политбюро ЦР ВПТ прошел вечер, посвященный культуре национальных меньшинств Венгрии. Сменилось руководство входившего в состав Отечественного народного фронта ВНР Демократического союза южных славян Венгрии, который после 1948 г. служил важным инструментом в анти-титовской пропаганде режима Ракоши. Югославских политэмигрантов-коминформовцев, до тех пор возглавлявших союз, переводят на другую работу.

Наконец, преодолению натянутости в двусторонних отношениях мешали неоднократно высказывавшиеся с венгерской стороны претензии в связи с излишней „развязностью” югославских дипломатов, контактировавших в Венгрии с разного рода „нежелательными” элементами. Секретарь ЦР ВПТ Лайош Ач [Lajos Acs] говорил 12 января 1956 г. советскому послу Ю. В. Андропову, что „югославская миссия в Будапеште поддерживает тесные связи со многими лицами, неприязненно и даже враждебно настроенными по отношению к народно-демократическому режиму”. Именно на основе этой информации строились, по его мнению, донесения о положении в Венгрии и о развитии венгеро-югославских отношений, посылаемые в Белград. Особое недовольство вызвал тот факт, что югославская миссия, получив из Белграда текст лекции, прочитанной Э. Карделем в Норвегии в октябре 1954 г., стала распространять его в учебных заведениях Будапешта. Л. Ач назвал странными подобные действия югославской миссии и посланника Солдатича, который, как он считал, своей деятельностью „слабо содействует улучшению и укреплению венгеро-югославских отношений”.²⁴ О „засоренности дипломатического аппарата и журналистских кругов Югославии неблагоприятными элементами”, о настроениях югославских дипломатов как не соответствующих задачам улучшения отношений с Венгрией 19 января говорили советнику посольства СССР В. Астафьеву в балканском отделе МИД ВНР.²⁵ Не только официальный Будапешт, но и советских эмиссаров весьма раздражали „нездоровый” интерес югославских дипломатов к событиям внутривнутриполитической жизни Венгрии, их склонность задавать „провокационные” вопросы – о судьбе вдовы Райка и т. д. Подобного рода вопросы югославских коллег тщательно фиксировались советскими дипломатами, найдя отражение в справке по-

²⁴ 30 января V Европейский отдел МИДа проинформировал о содержании этой беседы посла СССР в ФНРЮ Н. П. Фирюбина (АВРР, Ф. 077, Оп. 37, Папка 191, Д. 39. Л. 4).

²⁵ Там же, Папка 187, Д. 7, Л. 54.

сольства СССР в Венгрии от 23 августа 1956 г. под красноречивым заголовком: „О деятельности работников югославской миссии в Будапеште, мешающей нормализации венгеро-югославских отношений”.²⁶ По жанру она напоминает донос. Впрочем, оценивая трения между югославскими дипломатами и венгерскими функционерами, МИД СССР по крайней мере до середины лета 1956 г. не всегда был безоговорочно склонен становиться на сторону последних. В справке МИД (ноябрь 1955 г.), например, отмечалось: „ослаблению напряженности отношений между Венгрией и Югославией препятствует тот факт, что венгры недостаточно тактично относятся к югославским дипломатам”; „работники МИД ВНР на приемах говорят с ними в повышенном тоне, часто спорят по пустякам, иногда проявляют грубоватость. Со стороны же югославских дипломатов в отношении венгров наблюдается определенная предубежденность”.²⁷

Новые ситуация в развитии венгерско-югославских отношений возникла после XX съезда КПСС (14–25 февраля 1956 г.), при всей непоследовательности в выявлении сущности сталинизма давшего мощный импульс реформаторским силам в странах советского лагеря. Югославские коммунисты связывали с этим съездом надежды на более решительную критику Сталина и, в частности, публичное возложение на него ответственности за разрыв отношений в 1948 г.²⁸ Благодаря закрытому докладу Хрущева в конце работы съезда с острой критикой „культ личности” итоги съезда даже несколько превзошли ожидания. Некоторые факты, приведенные Хрущевым, независимо от его желания настолько сильно компрометировали всю систему, породившую беззакония, что югославские коммунисты, еще в марте получившие текст выступления Хрущева, так и не решились полностью его опубликовать.

Официальный Белград был доволен прозвучавшим в отчетном докладе причислением ФНРЮ к социалистическим государствам. Впрочем, с югославской стороны открыто высказывалось и более скептическое отношение к XX съезду. Так, военный атташе в Будапеште Дробац говорил советнику посольства СССР, „что, по его мнению, решения XX съезда КПСС только по форме отличаются от прошлых решений, а содержание их остается старым, поскольку во главе КПСС остались те же руководители, и что культ личности в Советском Союзе не изжит”.²⁹ Все-таки советское посольство в Венгрии еще в дни съезда имело основания констатировать: „в поведении югославских дипломатов заметно значительное изменение в

²⁶ Там же, Папка 191, Д. 39, Л. 74–81.

²⁷ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 404, Л. 26.

²⁸ См., например, записи бесед сотрудника посольства СССР в Венгрии с югославскими дипломатами, состоявшихся в дни съезда: АВПР, Ф. 077, Оп. 37, Папка 187, Д. 7, Л. 148–149.

²⁹ Там же, Папка 191, Д. 39, Л. 76.

сторону более дружественного и более любезного отношения к советским дипломатам”.³⁰

Наряду с Польшей движение с требованием демократизации существующего коммунистического режима весной 1956 г. достигло наибольшего размаха в Венгрии. В марте и апреле на многих партийных собраниях (особенно в среде будапештской интеллигенции) звучала острая критика в адрес Ракоши и его окружения за неспособность извлечь уроки из решений XX съезда, среди прочего раздавались требования полностью пересмотреть дело Райка. Как отмечалось в советских дипломатических донесениях, это дело крайне болезненно воспринималось многими членами партии: они не верили в виновность одного лишь Г. Петера и непричастность к неблагоприятным действиям других руководителей ВПТ.³¹ Особенно много вопросов в связи с Райком возникало в свете продолжавшегося сближения СССР с Югославией: трудящимся непонятно, почему осенью 1949 г. Тито именовали не иначе, как „цепным псом” американского империализма, а сегодня называют товарищем, говорил советскому дипломату работник аппарата ВПТ.³²

Столкнувшись с непривычно резкой критикой, Ракоши был вынужден пойти на уступки - в конце марта на партактиве признав полную несостоятельность обвинений против Райка и осужденных вместе с ним коммунистов (Вскоре Верховный суд Венгрии их реабилитировал). Вместе с тем, желая оградить себя от ответственности, лидер партии решил сделать „козлом отпущения” одного из своих ближайших соратников Михая Фаркаша [Mihály Farkás], действительно в немалой мере причастного к репрессиям; была создана специальная партийная комиссия для изучения дела Фаркаша в связи с его непосредственным участием в фабрикации незаконных обвинений против Райка и других коммунистов. Возглавивший комиссию член Политбюро Иштван Ковач [István Kovács] 30 марта доверительно говорил Ю. В. Андропову о намерении „провести расследование дела Фаркаша как можно организованнее”, не дав ему возможность переложить вину на Ракоши.³³

После XX съезда КПСС задача дальнейшего сближения с Югославией, вовлечения ее в орбиту советского влияния продолжала считаться приоритетной в советской внешней политике. Поскольку межгосударственные отношения к этому времени не только нормализовались, но приняли форму многообразного сотрудничества в различных областях, на

³⁰ Там же, Папка 187, Д. 7, Л. 147.

³¹ Там же, Д. 8.

³² Там же, Д. 7, Л. 42–44.

³³ *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы*, редакторы-составители Е. Д. Орехова, В. Т. Середя, А. С. Стыкалин, Москва, 1998, стр. 53.

очереди был следующий шаг – установление тесных межпартийных связей между КПСС и СКЮ, что предполагало общность подходов к наиболее принципиальным вопросам мирового коммунистического движения. Между тем последовательная линия Югославии в диалоге двух стран по-прежнему не давала Москве оснований для чересчур оптимистических прогнозов, когда вставал вопрос о пределах такого сближения: режим Тито, проводивший активную и самостоятельную внешнюю политику, отнюдь не стремился поступаться своей независимостью. Настойчивое стремление Москвы к установлению союзнических отношений с Белградом вынуждало ее не только к поиску компромиссов, но и (до известной степени) к их концептуальному обоснованию. Концепция внутрилагерной политики подлежала определенной корректировке с тем, чтобы отразить своеобразие отношений как с великой дальневосточной коммунистической державой Китаем, так и с относительно небольшой, но внешнеполитически значимой Югославией. Надо было так адаптировать фразеологию XX съезда к внешней политике, чтобы она не только не помешала СССР сохранить завоеванные при Сталине позиции в Восточной Европе, но и позволила бы, если хватит сил, приумножить завоевания за счет возвращения ФНРЮ в советский лагерь. Формула XX съезда о многообразии путей перехода к социализму скрывала в своем подтексте решение именно этой сверхзадачи, уже сама постановка вопроса была в 1956 г. актуальна прежде всего из-за невозможности подогнать под общий ранжир как китайскую, так и югославскую специфику; характерно, что и в отчетном докладе ЦК ссылка на Югославию содержалась как раз в разделе, где обосновывалось многообразие форм перехода к социализму.³⁴ Формальное упразднение Коминформа в апреле 1956 г. также явилось не только отказом от отжившей свой век, неэффективной структуры, но не в последнюю очередь жестом доброй воли в адрес Югославии (учитывая роль Коминформа в антиюгославской кампании).³⁵ Образовавшийся с ликвидацией Коминформа вакуум предстояло чем-то заполнить, найти новые формы советского контроля над Восточной Европой и коммунистическим движением, однако весной 1956 г. в этом вопросе не было ясности, о чем свидетельствует хотя бы то, что во второй половине февраля 1956 г. на совещании представителей компартий, прибывших в Москву в связи с XX съездом КПСС, обсуждалась идея со-

³⁴ „В Федеративной Народной Республике Югославии, где власть принадлежит трудящимся, а общество базируется на общественной собственности на средства производства, в процессе социалистического строительства складываются своеобразные конкретные формы управления хозяйством, построения государственного аппарата” (Правда, 15 февраля 1956 г.).

³⁵ Сообщения о критике Коминформа югославскими дипломатами были одним из общих мест в донесениях посольства СССР из Венгрии за 1955 – начало 1956 г. По мнению югославов, существование Коминформа приносило СССР огромный вред тем, что давало западной пропаганде повод указывать на наличие мирового коммунистического заговора.

здания вместо Коминформа ряда региональных объединений компартий. Ждали итогов новой встречи с Тито.

Визит югославского лидера в Советский Союз (с 1 по 23 июня) был организован с большой помпой. Многотысячный митинг советско-югославской дружбы на московском стадионе „Динамо” 19 июня призван был символизировать полное преодоление взаимного недоверия. В угоду сближению с Тито в Москве готовы были даже пойти на существенные кадровые перестановки. Буквально в день приезда Президента ФНРЮ происходит „смена караула” на Смоленской площади – стопроцентного ортодокса и консерватора В. Молотова, упорно продолжавшего сохранять особую позицию в югославском вопросе, заменил более молодой, либеральный (конечно, по кремлевским меркам) и мобильный Д. Шепилов, имевший репутацию главного интеллектуала партии. С первых недель своего пребывания во главе МИД-а он развил активную деятельность. Несколькими большими открытостью внешней политики СССР после XX съезда КПСС способствовала укреплению советского влияния, в частности, в странах „третьего мира” – Москва попыталась, и не безуспешно, разыграть восточную карту, сделать своим союзником активизировавшиеся после второй мировой войны антиколониальные движения в странах Азии и Африки. Путь в „третий мир” также мог лежать отчасти через сближение с Югославией, ставшей одним из инициаторов движения неприсоединения.

При всей серьезности приготовлений сверхзадача переговоров так и не была решена, более того, вопреки обилию фанфар визит лишь в малой степени оправдал ожидания. Осознавая экономическую выгоду сотрудничества с СССР, Югославия в то же время продолжала блюсти свой суверенитет, вновь отказавшись от заключения с СССР далеко идущего политического договора. Подписанная 20 июня Декларация о межпартийных отношениях была явно компромиссной со стороны КПСС, в ее основе лежал вариант, предложенный СКЮ. При утверждении ее на Президиуме ЦК КПСС было принято решение „сказать югославским товарищам, что мы не удовлетворены текстом декларации, но спорить не будем”. Среди вопросов, поднимавшихся в ходе бесед, был и венгерский. Тито прямо дал понять Хрущеву: пока у власти находится Ракоши, желаемая Москвой нормализация венгеро-югославских отношений весьма проблематична. Принципиально не желая встречаться с Ракоши, Тито демонстративно для всех ехал в СССР не через Венгрию, а через Румынию, не скрывал он своего отношения к Ракоши и по приезде в Москву.³⁶

³⁶ См. беседу Тито с венгерским послом от 21 июля: *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*, стр. 229.

Ко времени приезда Тито в СССР комиссией по „делу Фаркаша” был собран большой материал, раскрывающий непосредственное участие Ракоши в организации репрессий. И. Ковач, постоянно информировавший Ю. Андропова, заверял его в своем желании „смазать” роль Ракоши. Однако в реальности проявилась иная установка – заготовленный компромат призван был при необходимости послужить и против первого секретаря. Более того, начиная с мая часть руководства ВПТ, осознавая крайнюю непопулярность Ракоши и его очевидную политическую обреченность, в интересах укрепления собственных пошатнувшихся позиций предприняла за его спиной первые, пока еще очень робкие попытки повлиять через Андропова на Москву и добиться признания ею необходимости кадровых перемен на вершине власти в Венгрии. Инстинкт самосохранения оказывался сильнее личной преданности вождю. Членам Политбюро, включая второго человека партии Э. Гере [Ernő Gerő], все более приходилось свыкаться с мыслью о том, что ради спасения системы и своего положения в ней придется, очевидно, пожертвовать лидером партии. В атмосфере, сложившейся после XX съезда, мысль об устранении Ракоши путем „дворцового переворота” уже не была утопией – его позиции значительно ослабли. Андропов однозначно продолжал связывать интересы Москвы с поддержкой первого секретаря ЦР ВПТ, воспринимавшегося им как гарант стабильности в Венгрии. Естественно, что его мнение отражало точку зрения советского руководства, упорно делавшего ставку на Ракоши, что подтвердилось и в ходе рабочей поездки в Будапешт члена Президиума ЦК КПСС М. Суслова как раз в дни пребывания Тито в СССР. И после завершения переговоров с югославским лидером в Москве некоторое время еще продолжали склоняться к мнению о том, что альтернативы Ракоши в Венгрии нет. Это подтвердила и состоявшаяся 22–23 июня в СССР встреча руководителей компартий социалистических стран. Как можно судить по его выступлению на Политбюро ЦР ВПТ сразу же по возвращении, Ракоши вернулся из Москвы в Будапешт не разуверенный в поддержке своей персоны советским руководством в тот момент, когда он более всего в этой поддержке нуждался.³⁷

Совещание было посвящено в первую очередь экономическим вопросам. Но на следующий день после его окончания, 24 июня, в отсутствие югославских и китайских представителей состоялась еще одна беседа, на которой обсуждались итоги визита в СССР Тито, а также внутривосточная ситуация в странах Восточной Европы. Подписанная советско-югославская декларация была, как уже отмечалось, компромиссной со стороны СССР. На несоответствие всей стилистики этого документа привычным

³⁷ Протокол выступления М. Ракоши на Политбюро ЦР ВПТ 28 июня см.: Az MDP Politikai Bizottság 1956. június 28-i ülésének jegyzőkönyve. Az 1956. júniusi moszkvai kommunista csucstalálkozó és Magyarország // Társadalmi Szemle. Bp., 1993. 2 sz.

преставлениям о характере отношений внутри мирового коммунистического движения обращалось внимание и с югославской стороны. Так, по справедливому наблюдению югославского посла в СССР В.Мичуновича, отраженному в его дневнике, в ней и речи не было ни об „идеологическом единстве”, ни о „социалистическом лагере”. Знаком компромисса в отношении Югославии была и критика Сталина в постановлении ЦК КПСС от 30 июня 1956 г. „О преодолении культа личности и его последствий” именно за его роль в разжигании советско-югославского конфликта. Однако названную декларацию отнюдь не собирались класть в основу новой доктрины восточноевропейской политики Кремля, что выяснилось на первой же рабочей встрече лидеров стран „народной демократии”. Чтобы в корне пресечь любую попытку извлечения в других странах нежелательных для Москвы выводов из этого документа, „русские... ясно дали понять лидерам стран лагеря, что то, что они подписали с Тито, не имеет значения для политики СССР по отношению к государствам и коммунистическим партиям стран лагеря”.³⁸ Применительно к Венгрии это прозвучало как предупреждение отнюдь не в адрес Ракоши, положение которого во главе ВПТ уже всецело зависело от прихоти Москвы, а в адрес некоторых из его оппонентов, все более видевших в титовской Югославии своего рода путеводную звезду (Тезис о большой популярности югославской модели среди оппозиционно настроенных венгерских коммунистов стал летом 1956 г. общим местом в донесениях советских дипломатов из Будапешта). Ракоши же из итогов встречи мог почерпнуть для себя совсем другое: напуганный размахом критических выступлений дома и в некоторых соседних странах и раздосадованный публикацией в американской прессе своего секретного доклада, Хрущев призывал лидеров стран социалистического лагеря к более жесткой реакции на оппозиционные настроения, оживившиеся после XX съезда КПСС. „Нельзя забывать, что к врагам мы должны применять власть. Нельзя властью злоупотреблять, как это делал Сталин, но употреблять ее надо. Вражеским устремлениям нужно противопоставить госбезопасность, суды, репрессивные органы” – говорил он.³⁹

Таким образом, в Москве Ракоши получил не только заверения в поддержке, но и напутствия в борьбе с формировавшейся оппозицией, главным форумом которой стал дискуссионный клуб молодой интеллигенции – Кружок Петефи. Однако последующее развитие событий внесло заметные коррективы в представления лидеров КПСС о путях укрепления в Венгрии монополии правящей партии. 28 июня происходят волнения в польском городе Познани, подавленные силовым путем (более 70 человек погибло, более 300 получили ранения). Познаньские события, ставшие пер-

³⁸ Mićunović V., *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb, 1977, str. 93.

³⁹ См. в изложении Ракоши: Tarsadalmi Szemle. Bp., 1993. 2 sz., 94. o.

вым серьезным испытанием на прочность заявленной с трибуны XX съезда КПСС готовности к преодолению сталинского наследия, наглядно продемонстрировали всему мировому сообществу, что на подобные эксцессы в советском лагере будут и впредь реагировать только силой. В Венгрии в те же дни происходят события, которые перепуганные партийные функционеры тут же окрестили „идеологической Познанью”, речь идет о дискуссии по проблемам свободы печати 27 июня, которая превзошла все предшествующие акции Клуба Петефи не только по количеству участников, но и по накалу страстей, остроте критических выступлений в адрес партийной верхушки. Напутствия, полученные в Москве, придали Ракоши уверенности в борьбе с оппонентами. Происходят исключения из партии, инициируется шумная кампания в прессе. Однако курс на ужесточение вызывал сильное противодействие, и не только в среде интеллигенции, но даже среди части партаппарата. В этих условиях, опасаясь углубления кризиса власти, влиятельнейшие члены руководства ВПТ Э. Гере и особенно И. Ковач (остававшиеся при этом сторонниками жесткой линии в отношениях с оппозицией) активизировали давление на советского посла, чтобы добиться наконец согласия Москвы на смену лидера партии. В целях компрометации Ракоши, ставшего настоящей обузой для своих коллег, был дан ход свидетельским показаниям находившегося в тюрьме Г. Петера. Комиссия по „делу Фаркаша”, которой предстояло на ближайшем пленуме ЦР отчитаться о своей работе, собиралась огласить письмо Петера перед партийным активом.

Оживление оппозиционных сил вызывало тем большую обеспокоенность в руководстве ВПТ, что в нем видели характерное проявление более общей тенденции. Посетив 6 июля Андропова для того, чтобы поделиться с ним своими опасениями относительно политической ситуации, Гере попытался подвести посла к выводу, который имел под собой некоторые действительные основания. Истоки переживаемых трудностей он видел в том, что в международном коммунистическом движении все яснее выкристаллизовывается правое течение, требующее ограничить влияние Москвы; в роли главного его форпоста выступает Югославия. Венгерская внутренняя „реакция”, говорил Гере, „нагнет” именно потому, что получает постоянную моральную поддержку со стороны югославской прессы, которая недоброжелательно высказывается о внутренней политике ВПТ, особенно в связи с рядом исключений из партии за резкие выступления на дискуссии о печати.⁴⁰ Более того, Югославия, по словам Гере, имела в

⁴⁰ 5 июля председатель Совета Министров ВНР А.Хегедюш обратил внимание посланника ФНРЮ Д.Солдатича на недопустимый, по его мнению, тон выступлений югославской прессы в связи с внутренними венгерскими событиями. Ему было сказано, что все эти публикации не выражают официальной точки зрения (См. справку МИД СССР от 12 декабря 1956 г. „Отношение Югославии к событиям в Венгрии”; АВПР, Ф. 077, Оп. 37, Папка

Венгрии разветвленную сеть агентуры, оппозиционно настроенные представители интеллигенции, поддерживая связи с югославской миссией, систематически информировали дипломатов о внутривнутриполитических событиях. Что касается активистов Кружка Петефи, то они никогда не скрывали своих симпатий к югославским концепциям социализма.⁴¹

Миссия ФНРЮ в Венгрии, как и югославские журналисты, действительно стремились к установлению контактов со все более открыто заявлявшей о себе оппозицией внутри ВПТ, воспринимая ее не только как потенциального партнера СКЮ в межпартийных отношениях, но и как естественного союзника Югославии в отстаивании ею независимой внешней политики. Сообщения об активности югославских эмиссаров содержатся во многих донесениях посольства СССР в Венгрии за лето 1956 г. При этом, не ограничиваясь контактами с интеллигенцией и реформаторами из партаппарата, с середины лета югославы все активнее пытались навести мосты к венгерскому рабочему классу. Посещая заводы, они пропагандировали преимущества югославского пути.⁴² Венгерские коммунисты-реформаторы проявляли встречную активность. Они всерьез интересовались югославской экономической моделью (в немалой мере при этом идеализируя ее) и видели одновременно в Югославии пример социалистического государства, сумевшего в чрезвычайно трудных условиях отстоять свой суверенитет.⁴³

При возрастающем влиянии югославского фактора на внутривнутриполитическую жизнь Венгрии обращает на себя внимание та планомерность и последовательность, с которой венгерские лидеры (даже не столько Ракоши, политическая карьера которого уже висела на волоске, сколько Гере) через советское посольство настраивали Москву против Белграда. Вероятно, догадываясь об аналогичных шагах, предпринимавшихся Тито против руководства ВПТ, последнее стремилось перехватить инициативу в деле формирования в свою пользу мнения Кремля относительно причин

191, Д. 39, Л. 80, 97). Следует сказать, что вопреки противодействию властей в Венгрии получила довольно широкое хождение венгероязычная югославская газета „Magyar Szó”, издававшаяся в Нови Саде, весьма популярны были также передачи радиостанции Нови Сада на венгерском языке, а принадлежавшая перу В. Дедиера биография Тито, изданная для югославских венгров, передавалась из рук в руки (*Там же*, Папка 187, Д. 9, Л. 55–56).

⁴¹ См. телеграмму Ю. Андропова в МИД СССР от 9 июля о беседе с Э. Гере: *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*, стр. 137–142.

⁴² См.: *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*, стр. 211.

⁴³ Литературный критик Иштван Кирай [István Király] в беседе с советским дипломатом В. Крючковым 12 июля заметил, что „идут разговоры о создании в Венгрии подлинно национальной коммунистической партии по примеру Союза коммунистов Югославии, в котором очень многие видят блестящий пример партии, смело отстаивающей национальные интересы своего народа. Эти люди на одну линию с Тито ставят Имре Надя, которого, как и первого, считают подлинным выразителем чаяний народа” (*Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*, стр. 148–149).

неурегулированности венгеро-югославских отношений. Эта задача была не из легких, потому что в свете решений XX съезда политическая конъюнктура более благоприятствовала лидерам Югославии как жертвам сталинских „искажений”, а не скомпрометировавшему себя проведением твердой сталинистской линии руководству Венгрии. Даже такой жесткий ортодокс, как К. Ворошилов, в своей докладной Президиуму ЦК КПСС о встрече с Ракоши в Москве в конце июня замечал: что касается нормализации отношений с Югославией, то Ракоши, кажется, еще „не сбросил с себя груз прошлого”, „у него еще много настороженности и неуверенности”.⁴⁴ Ворошилову пришлось убеждать Ракоши, что Югославия сейчас „стоит на правильном пути” и Венгрии надо идти на сближение с ней.

Конечно, в руководстве ВПТ (мыслившем и действовавшем все менее в унисон с мыслями и действиями своего первого секретаря) отдавали себе отчет в том, что наметившееся сближение Москвы и Белграда есть мало зависящая от Венгрии реальность, с которой надо считаться. Тот факт, что фигура Ракоши оказывалась препятствием на пути нормализации венгеро-югославских отношений, при этом не упускался из виду, когда надо было выискивать аргументы, которыми при острой на то необходимости можно было бы склонить Москву к отказу от поддержки первого секретаря ЦР ВПТ. Так, премьер-министр А. Хегедюш [András Hegedüs] в беседе с Андроповым 19 июня выражал сожаление, что даже в дни пребывания Тито в СССР Ракоши продолжает видеть в сближении с Югославией одни только отрицательные стороны.⁴⁵ Не могло не быть принято во внимание и еще одно обстоятельство: в силу популярности среди многих венгров югославской модели улучшение отношений с ФНРЮ и СКЮ должно было способствовать повышению авторитета руководства ВПТ у себя дома. После ожидавшегося в обозримом будущем ухода Ракоши его преемникам предстояло решить две непростых и трудно совместимых задачи – ликвидировать ненужную напряженность в отношениях с южным соседом и в то же время по возможности нейтрализовать югославское влияние на собственную оппозицию.

Рассмотрев на своем заседании от 12 июля телеграмму Андропова от 9 июля и придя к выводу о чрезвычайной сложности обстановки в Венгрии, Президиум ЦК КПСС срочно командировал в Будапешт А. И. Микояна, которому была дана установка „облегчить положение Ракоши”.⁴⁶ Однако действия Микояна в ходе его миссии в Венгрию (с 13 по 21 июля) отнюдь не свидетельствовали о его связанности этой установкой – скорее всего в

⁴⁴ См. записку К. Е. Ворошилова в Президиум ЦК КПСС от 26 июня 1956 г.: *Там же*, стр. 97–100. См. также: А. „Jelcin-dosszie”. Вр., 1993. 24–26. о.

⁴⁵ *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*, стр. 89–92.

⁴⁶ *Там же*, стр. 149.

советском руководстве не было единства мнений в вопросе о дальнейшей поддержке Ракоши и при всей определенности зафиксированной задачи не исключалось и альтернативное решение: Микоян получил полномочия на то, чтобы самому разобраться на месте с ситуацией и определить, целесообразно ли и дальше делать ставку на Ракоши или же интересы сохранения советского влияния в Венгрии требуют пойти на уступку силам, добивающимся удаления этого политика, не способного вывести страну из состояния перманентной нестабильности. В ходе подготовки пленума ЦР ВПТ (18–21 июля), и на самом пленуме Москва в лице А. И. Микояна сочла целесообразным отказаться от ставки на Ракоши и поддержала в качестве его преемника Гере, так и не решившись на большее – в интересах укрепления политической стабильности в Венгрии сделать ставку на Кадара и тем более на Имре Надя, на котором по-прежнему лежало клеймо правоуклониста. Решения пленума могли лишь отсрочить развязку, но не переломили развития событий.

Западная пресса, комментируя итоги июльского пленума, делала акцент (вероятно, преувеличенный) на роль югославского фактора, рассматривала отставку Ракоши как новую победу „сильного человека на Балканах” в его противостоянии Кремлю, не прекратившемся и после кончины Сталина, лишь принявшем иные формы. „Маршал Тито должен быть доволен”, – так резюмировала 23 июля свое сообщение о венгерских событиях газета „New York gerald tribune”, прямо назвавшая югославского лидера главным „виновником” отставки Ракоши (Приезд Микояна из Венгрии в Югославию сразу после пленума лишь усилил впечатление о непосредственной вовлеченности руководства СКЮ во все произошедшее). Несколько осторожнее отреагировала в тот же день на результаты пленума лондонская „Times”. Лишь только будущее покажет, писала она, удовлетворится ли маршал Тито заменой Ракоши на столь же одиозного сталиниста Гере. Впрочем, и „New York gerald tribune” готова была признать, что „назначение Эрне Гере преемником Ракоши станет переходным моментом, только временным разрешением вопроса”, ибо Гере слишком близко ассоциируется с линией Ракоши, чтобы удовлетворить оппозиционные силы в Венгрии.

Югославская пресса, не скрывавшая своего удовлетворения по поводу отставки Ракоши, считала это все же лишь первым шагом. „После смены Ракоши господствует оптимистическое оживление. Устранено одно серьезное препятствие, однако это еще не все” – писала газета „Политика” 20 июля. Хотя в беседе с Микояном 21 июля Тито и обещал, что печать Югославии не будет поддерживать венгерскую внутрипартийную оппозицию,⁴⁷

⁴⁷ См. запись беседы Ю. Андропова с Э. Гере от 23 июля, *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*, стр. 205.

ее более чем сдержанное отношение к избранию Гере проявилось довольно отчетливо. Как отмечалось в записке посольства СССР в Венгрии, „по всем данным они (югославы - А. С.) хотели бы видеть на этом посту т. Кадара. На это довольно прозрачно намекала во время пленума и югославская печать”. По мнению советского посольства, отклики югославской прессы на последние внутривластные события в Венгрии „вылились в газетную кампанию с вмешательством во внутренние дела Венгрии”, эта кампания „имела целью поощрение и подбадривание венгерских оппозиционеров в их выступлениях против руководства ВПТ”.⁴⁸ „Партийные наблюдатели не думают, что этот компромисс (уход Ракоши и приход к руководству Гере) будет устойчивым. Сторонники Имре Надя попробуют взять контроль над партией в свои руки”, – писала 7 августа газета „Республика”. А „Борба” 23 августа отмечала, что „логика развития, происходящего сейчас в Венгрии, требует полной реабилитации Имре Надя, не только как личности, но также политики, за проведение которой он боролся”.

Позиция подконтрольной (как и в любом коммунистическом государстве) югославской прессы, конечно, не могла не отражать мнение руководства ФНРЮ. Замена Ракоши на Гере не удовлетворяла лидеров Югославии, поскольку означала сохранение власти в Венгрии у прежней команды. После июльского пленума тактика поддержки Югославией венгерской внутривластной оппозиции оставалась в силе, по-прежнему сохранялась и напряженность в официальных двусторонних отношениях. Видя в Гере переходную фигуру, Тито не склонен был форсировать процесс сближения, ожидая прихода к власти в Венгрии более национально ориентированных политических сил. Утвержденное на июльском пленуме и врученное Тито 21 июля письмо ЦР ВПТ в ЦК СКЮ с предложением о более тесных межпартийных контактах⁴⁹ лежало без ответа без малого два месяца, вплоть до 11 сентября.⁵⁰ Руководству КПСС, заинтересованному в нормализации отношений своих сателлитов с Югославией, пришлось взять на себя посредническую миссию, инициировав встречу Тито и Гере в Крыму в начале октября 1956 г. Итогом этой встречи явилась поездка делегации ВПТ в Белград 15–23 октября, в самый канун венгерской революции.

При этом надо иметь в виду, что развитие событий начиная с середины 1956 г. привело к новому заметному охлаждению в советско-югославских отношениях. Не только в Венгрии, но повсеместно коммунисты-реформаторы, критикуя практику сталинской эпохи, нередко противопоставляли

⁴⁸ Справка „О состоянии венгеро-югославских отношений” от 23 августа 1956 г. АВР РФ, Ф. 077, Оп. 37, Папка 191, Д. 39, Л. 71–72.

⁴⁹ См. подробную информацию посольства СССР в Венгрии о посещении послом Ш. Куримским Тито 21 июля: *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*, стр. 228–231.

⁵⁰ Обмен письмами см.: Top secret. Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956. Budapest, 1995, pp.99–100, 116.

советскому опыту идеализировавшуюся ими югославскую модель социализма. На это неизменно указывалось в донесениях советских посольств из большинства восточноевропейских столиц. И в СССР силы, выступавшие за реформы системы, проявляли немалый интерес к югославскому опыту. Познаньские волнения в Польше 28 июня и активизация внутрипартийной оппозиции в Венгрии усилили обеспокоенность Н. Хрущева и его окружения немалым влиянием югославского примера на те силы в Восточной Европе, которые были не удовлетворены избранным темпом и характером десталинизации в СССР. В закрытом письме ЦК КПСС компартиям от 13 июля был сделан акцент на разногласиях с СКЮ, подвергнуты критике претензии югославы на слишком большую самостоятельность.⁵¹ „Кажется, они уже раскаялись, что подписали эту декларацию”, записал посол В.Мичунович еще 3 июля под впечатлением от постановления ЦК КПСС „О преодолении культа личности и его последствий”, воспринятого как шаг назад в сравнении с XX съездом, и от своих непосредственных контактов с кремлевской элитой, с некоторой стыдливостью отзывавшейся о советско-югославской декларации.⁵²

Таким образом, уже в июле 1956 г. руководство КПСС видело опасность формирования в лице Югославии альтернативного идеологического центра в мировом коммунистическом движении, создающего реальную угрозу раскола в нем. В Кремле, однако, еще не потеряли терпения – слишком велико было стратегическое значение Югославии. Попытки мягко „образумить” Тито были предприняты Хрущевым в ходе сентябрьских-октябрьских встреч в Югославии и в Крыму. ФНРЮ сравнили с солдатом, идущим „не в ногу” со всей ротой (т. е. содружеством стран, строящих социализм), просили воздержаться от проявления симпатий к оппо-

⁵¹ РГАНИ, Ф. 3, Оп. 14, Д. 37, Л. 23. В информации ЦК КПСС, разосланной парторганизациям КПСС, также отмечалось, что „у югославских товарищей есть еще иное, чем у нашей марксистско-ленинской партии, понимание некоторых важных принципиальных вопросов”. Что касается письма ЦК КПСС компартиям от 13 июля 1956 г. „Об итогах советско-югославских переговоров в июне 1956 г.”, то о нем в Белграде узнали из конфиденциальных источников. Как сам факт посылки письма, так и его содержание вызвали неудовольствие лидеров СКЮ. Уже позже, после венгерской революции, в ходе межпартийной переписки руководство СКЮ упрекало лидеров КПСС за противоречие между публичными декларациями и закрытыми документами, в которых без ведома югославских коммунистов им даются оценки, противоречащие открытым заявлениям (Письмо от 7 февраля 1957 г.).

⁵² Mićunović V., *Moskovske godine 1956/1958*, str. 97. Председатель Совета министров СССР Н.Булганин, который 5 июня, дав завтрак в Кремле в честь Тито, поднял тост „За друга, за ленинца, за нашего боевого товарища!” (Правда, 1956, 6 июня), 29 июня был подвергнут за это критике на заседании Президиума ЦК КПСС („Преждевременно заявление т. Булганина. Назвал т. Тито ленинцем. Неосторожен – сказать об этом надо”. См.: Президиум ЦК КПСС. 1954–1964, Т. 1, Черновые протокольные записи заседаний, Стенограммы, Москва, 2003. стр. 145).

зиционерам в странах Восточной Европы и урегулировать отношения с руководствами этих стран, не в последнюю очередь Венгрии.⁵³ Тито принял у себя в Белграде Э. Гере, однако возвращение венгерской делегации в Будапешт 23 октября совпало с началом мощного восстания, для подавления которого были приведены в действие советские войска, что лишь усилило ожесточенность повстанческого сопротивления.

Руководство СКЮ после нескольких дней ожиданий 29 октября в письме венгерским лидерам.⁵⁴ солидаризировалось с курсом нового правительства И. Надя на расширение национального суверенитета, возложив главную вину за создавшееся положение на прежнее руководство. В то же время выражалась озабоченность в связи с угрозой анархии и возможными выступлениями реакции. В последующие дни обеспокоенность югославских лидеров происходящим в соседней стране усилилась. К границе с Венгрией были подтянуты югославские войска.⁵⁵ В ночь со 2 на 3 ноября на о. Бриони в Адриатике Тито, приняв Хрущева, дал, как известно, согласие на советскую военную акцию в целях приведения к власти более надежного правительства (предложенная югославами кандидатура Я. Кадара не вызвала возражений советской стороны). Тито также выразил готовность, связавшись с Надем, склонить его подать в отставку, что облегчило бы реализацию советских планов, единственно способных, по его мнению, спасти „завоевания социализма” в Венгрии.⁵⁶

Неудача с нейтрализацией Надя, успевшего до своего укрытия в югославском посольстве осудить по радио военное вмешательство СССР, стала источником новых осложнений в советско-югославских отношениях. То же самое можно сказать про действия советских спецслужб по переправке Надя и его людей в Румынию 22 ноября вопреки договоренностям с руководством ФНРЮ.⁵⁷ Блюдя престиж своей страны как независимой, Тито, как известно, отмежевался от устроителей неблагоприятной акции, а еще до этого, выступая 11 ноября на партактиве в Пуле, к острому раздражению Москвы назвал венгерский кризис следствием советской политики неравноправия. Использование советских войск для подавления

⁵³ „Есть один путь к социализму, но могут быть разные методы, разные формы”. Записки Н. С. Хрущева в Президиум ЦК КПСС по итогам встреч с И. Броз Тито // Источник, Москва, 2003, №6.

⁵⁴ Top secret. Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956. Dokumentumok. Bp., 1995. 141–142. o.

⁵⁵ Министр обороны И. Гошняк говорил советскому послу Н. П. Фирюбину на приеме по случаю государственного праздника в конце ноября о том, что югославские войска уже находились в состоянии боеготовности вблизи границы, и если бы не наступательная операция Советской Армии, сами выступили бы против венгерской реакции (РГАНИ).

⁵⁶ Из литературы по теме см.: Гибианский Л. Я., Н. С. Хрущев, „И. Броз Тито и венгерский кризис 1956 года”, *Новая и новейшая история*, 1999, №1.

⁵⁷ См.: Stykalin A., „Soviet-Yugoslav Relations and the Case of Imre Nagy”, *Cold War History*. Vol. 5, No. 1, February 2005, pp. 3–22, London, A Frank Cass Journal.

демонстрации 23 октября он счел грубой ошибкой. С другой стороны, он осудил И. Надя за уступки реакции и выразил готовность поддержать правительство Кадара – надо было каким-то образом оправдать свое согласие с интервенцией, учитывая, что факт тайной брионской встречи мог быть предан гласности советской стороной. Возникшая межпартийная полемика не ограничилась закрытой перепиской,⁵⁸ перекинулась в прессу.⁵⁹ Москва обвиняла Белград в умышленном создании затруднений правительству Кадара, в неспособности отмежеваться от попыток реакции использовать югославский пример в интересах борьбы против социализма.

Программная речь Карделя в Союзной Скупщине 7 декабря, распространенная югославской делегацией в ООН, вызвала критику в СССР, хотя и довольно сдержанную.⁶⁰ Давая отпор „неверным утверждениям” югославов о роли СССР в венгерских событиях, как и по поводу самого характера советской системы, мы считаем, однако, необходимым держаться в полемике спокойного тона, не обостряя отношений по государственной линии и продолжая поддерживать контакт по партийной линии, отмечалось в начале декабря в письме руководства КПСС чехословацкому лидеру А. Новотному.⁶¹ В Москве исходили из того, что „при нынешнем положении развитие советско-югославских отношений по государственной линии неизбежно должно сопровождаться принципиальной борьбой против концепций и взглядов югославского руководства как мелкобуржуазной, националистической идеологии”, необходимо всячески препятствовать попыткам югославов „навязать свой порочный путь странам народной демократии и отколоть их от Советского Союза”. С другой стороны, следовало „поддерживать с Югославией нормальные отношения, не допуская превращения ее во враждебное социалистическому лагерю государство”.⁶² Из „ревизионистских” концепций югославских руководителей, из отрицания ими деления мира на империалистическую и социалистическую системы, по мнению советских экспертов, логически вытекало стремление Югославии извлечь из противоречий между двумя лагерями максимальных политических и экономических выгод для себя, сохранив при проведении политики лавирования независимость от империалистического лагеря. Это стремление предполагалось использовать в интересах СССР. Что же касается идеи рабочих советов и рабочего самоуправления, то в одной из записок, подготовленных для ЦК, вероятно не без оснований отмечалось, что

⁵⁸ РГАНИ, Ф. 89, Перечень 45.

⁵⁹ Правда, 1956, 19 ноября, 23 ноября.

⁶⁰ Румянцев А., „Социалистическая действительность и 'теории' тов. Э. Карделя”, *Коммунист*, 1956, № 18.

⁶¹ РГАНИ.

⁶² Политический отчет посольства СССР в Югославии за 1956 год (РГАНИ).

„идеи ‘непосредственной демократии’ предназначаются югославами больше на экспорт, нежели для внутреннего потребления. У себя в стране югославы всемерно усиливают госаппарат”, а иногда сами признают отрицательные последствия практического осуществления своих идей.⁶³

Выступления советских лидеров перед внутрипартийными форумами были более жесткими, нежели предназначенные для публикации. Так, на декабрьском пленуме ЦК КПСС в выступлении, посвященном хозяйственным проблемам, Хрущев в присущем ему эмоционально-демагогическом стиле выразил свое отношение к югославскому опыту строительства социализма и политике ФНРЮ: „Тито болтает всякие глупости о новых путях какого-то югославского строительства социализма, а этот путь мы знаем что такое: получать подачки за то, что прислуживаться перед американскими империалистами”. Советский Союз, продолжал Хрущев, шел иным путем и создал мощную индустриальную страну, так что если бы не СССР, Тито был бы разгромлен гитлеровской армией и не учил бы теперь других югославскому социализму.⁶⁴

При всей жесткости некоторых заявлений в Москве ни в коей мере не хотели создавать видимости возвращения к ситуации 1948 г. В закрытой межпартийной переписке и беседах с советским послом Н. П. Фириубиным югославские лидеры получали заверения в том, что возврат к прошлому невозможен – с советской стороны будут приложены усилия для устранения возникших наслоений, только не за счет „принципиальных идеологических уступок”, (В реальности, однако, политические осложнения не могли не сказаться на экономических связях, что проявилось в отсрочке предоставления Югославии кредитов и отказе от обещанной помощи в строительстве алюминиевого завода). О готовности приложить усилия для преодоления разногласий заявлялось и с югославской стороны. В переписке с Москвой Тито и его соратники, заявляя свое право на проведение внеблоковой политики, вместе с тем отрицали свое стремление навязать другим собственный путь. Взаимная критика, подчас довольно острая (достаточно вспомнить открытые выступления во время пребывания в СССР в марте 1957 г. венгерской делегации во главе с Я. Кадаром), не воспрепятствовала, однако, реальным усилиям обеих сторон по преодолению конфликта. 1–2 августа 1957 г. Хрущев и Тито встречаются в доверительной обстановке в Румынии, впервые после ноября 1956 г. Новые осложнения в отношениях КПСС и СКЮ возникли вследствие отказа югославы (вопреки

⁶³ Там же, Ф. 5, Оп. 30, Д. 229, Л. 132.

⁶⁴ Там же, Ф. 2, Оп. 1, Д. 198, Л. 103–104. В соответствии с решением Президиума ЦК КПСС от 27 ноября в МИД СССР уже к 4 декабря была подготовлена и представлена в ЦК КПСС записка „К вопросу о поддержке Имре Надя и его политики югославскими руководителями”, (АВП РФ, Ф. 077, Оп. 37, Папка 191, Д. 39, Л. 82–93). Она представляла собой тенденциозную подборку материалов, компрометирующих югославскую сторону.

первоначальным заверениям) поставить подпись под итоговой Декларацией московского Совещания компартий социалистических стран (ноябрь 1957 г.). Еще больше повлияло на ухудшение отношений принятие весной 1958 г. новой Программы СКЮ, признанной в СССР ревизионистской. Критика югославского „ревизионизма” достигает своей наивысшей в послесталинский период отметки весной-летом 1958 г. Ухудшение отношений сказалось на экономических связях, что проявилось в одностороннем пересмотре согласованных планов экономического сотрудничества. Вместе с тем 4 мая на заседании Президиума ЦК КПСС была выражена позиция: „мы и сейчас все будем делать, чтобы поддерживать дружбу, но не только от нас зависит”.⁶⁵ На майском пленуме ЦК 1958 г. Хрущев отмежевался от платформы Молотова в 1955 г., подтвердив правильность проводившейся линии на сближение с Югославией. „Нам надо сделать все, что в наших силах, чтобы не отдать Югославию в империалистический лагерь”, необходимо „терпеливой товарищеской критикой ошибок руководителей Югославии добиваться их исправления” – говорил он.⁶⁶ В закрытом письме ЦК КПСС парторганизациям КПСС отмечалось, что критика югославского ревизионизма „не должна вылиться в крикливую перепалку; не следует размениваться на мелочи, задевать национальные чувства югославов. Критика должна быть принципиальной, аргументированной и вестись в спокойном тоне, не впадая в крайности 1949-1953 годов”.⁶⁷ Советско-югославские отношения конца 1950-х – начала 1960-х годов являются, однако, предметом самостоятельного исследования.

Режим Кадара в Венгрии в своем желании выйти из внешнеполитической изоляции с самого начала стремился, хотя и с постоянной оглядкой на СССР, к достижению нормальных, добрососедских отношений с нейтральной Югославией, осложненных не только „делом Имре Надя”, но и проблемой беженцев. Если в Москве выступление Тито в Пуле было воспринято однозначно негативно, то для Кадара важнее в нем была не критика советского руководства, а готовность влиятельного Тито поддерживать новое венгерское правительство и отмежеваться от Имре Надя. При

⁶⁵ Президиум ЦК КПСС, 1954–1964, Т. 1, стр. 308.

⁶⁶ РГАНИ, Ф. 2, Оп. 1, Д. 318, Л. 35.

⁶⁷ РГАНИ. В Москве считали непродуктивной критику албанских лидеров в отношении Югославии. Еще до разрыва СССР с Албанией в документах МИД СССР албанская сторона неоднократно осуждалась за подмену теоретически обоснованной критики „югославского ревизионизма” грубой бранью. Так, в письме посольства СССР в Албании (октябрь 1959 г.) отмечалось, что „высказывания албанских друзей о югославских руководителях вряд ли помогают идейному разоблачению ревизионизма. Они в большинстве своем являются бездоказательными и используются югославами для обвинения албанских друзей, и в частности т. Энвера Ходжи, в раздувании холодной войны” (См.: *КПСС и формирование советской политики на Балканах в 1950-х – первой половине 1960-х годов*, Сб. документов, Салоники, 2003, стр. 279–280).

подготовке судебного процесса по делу Имре Надя югославские связи бывшего премьер-министра сознательно решили не выпячивать, что было продиктовано желанием сохранить с ФНРЮ нормальные отношения.⁶⁸ В целом югославский фактор уже не оказывал столь значительного влияния на внутривнутриполитическую жизнь и общественные настроения в Венгрии, как это было в месяцы, предшествовавшие революции 1956 г. В ортодоксально-сталинистских кругах Венгрии сохранялось недоверие к Тито и его команде, а среди сторонников реформ уже с конца 1956 г. наступило некоторое разочарование, зафиксированное во многих источниках, в том числе донесениях советского посольства. Объяснить его можно непоследовательностью позиции Тито и его окружения в отношении венгерской революции. Заинтересованность в добрососедских отношениях, неповторении милитаристского угара начала 1950-х годов была, однако, доминирующей тенденцией как с венгерской, так и с югославской стороны. Это стало особенно очевидно после того, как в июне 1958 г. венгерский суд вопреки прежним обещаниям, данным югославам, вынес смертный приговор Имре Надю. После обмена резкими дипломатическими нотами ни Тито, ни Кадар не были склонны педалировать усиление напряженности в венгерско-югославских отношениях, о „деле Надя” постарались реже вспоминать.

⁶⁸ В Югославии хорошо помнили о „деле Райка” и весной-летом 1957 г. (очевидно вплоть до получения соответствующих заверений от Хрущева на встрече Тито с ним в начале августа в Румынии) всерьез опасались, что „дело Имре Надя” сыграет аналогичную роль, дав толчок мощной антиюгославской кампании. „Представители югославского посольства в Будапеште при каждой беседе с венгерскими товарищами пытаются подчеркнуть ненужность организации процесса над Имре Надем”, – доносило посольство СССР в Венгрии в июне 1957 г. (АВП РФ, Ф. 077, Оп. 38, Папка 192, Д. 035, Л. 193).

Summary

Relations between Yugoslavia and USSR in Case of Internal Crisis in Hungary 1956

Key words: Imre Nagy, Kádár, Tito, Stalin, USSR, Yugoslavia, Hungary, Hungarian revolution

The rapprochement between the USSR and Yugoslavia after Stalin's death influenced the relations between Belgrade and all the Soviet satellites. Hungary (as well as Bulgaria and especially Albania) was the case when the normalization of the relations with Yugoslavia went on with considerable difficulties. In a paper based on archival sources the author tries to reveal the reasons of troubles (the role of Rákosi regime in the anti-Yugoslav campaign after 1948 and the distrust of Belgrade to the Hungarian ruling communist elite, the situation with the Yugoslav minorities in Hungary, mutual financial claims and especially the activities of the Yugoslav diplomats in Hungary, their contacts with the inner-party reformist opposition, very active after the 20th Congress of the CPSU). It was Moscow which influenced both sides to meet one another – in spite of the fact that since mid-1956 the Soviet side expressed more anxiety about the attractiveness of the Yugoslav model for East-European communists as the alternative to the Soviet model.

The author assesses the role of the Yugoslav model as an example for Hungarian communist reformers and reveals the complicated reaction of Tito and his team to the Hungarian revolution. The case of the prime minister Imre Nagy, who took refuge in the Yugoslav Embassy in Budapest on 4 November, the day of the Soviet intervention in Hungary, and the new complications in the Soviet-Yugoslav relations after the revolution, as well as the problem of the Hungarian refugees in Yugoslavia since late 1956, provoked new difficulties in the Hungarian-Yugoslav inter-state relations. Most of the Hungarian communist elite (not only radical Stalinists, but the persons from Kádár's team) looked at the Tito's regime with mistrust. On the other side, the inconsistent policy of Tito's regime towards the Hungarian revolution resulted to some extent in the discredit of the Yugoslav model in Hungary among the reformers. Nevertheless, both Belgrade and Budapest wanted to avoid the situation of 1948, tried to normalize the relations between two neighbouring countries equally interested in close economic ties and peace at the frontiers. The support of influential Tito and his team was especially important for Kádár in his desire to find a way from isolation. Even the death sentence for Imre Nagy in June 1958 did not affect the relations between Belgrade and Budapest in the long run.

UDK 327(497.1:470)"1956"(093.2)
323(439)"1956"(093.2)

OBNAVLJANJE JUGOSLOVENSKO-MAĐARSKIH ODNOSA 1953–1954. GODINE

Katarina Kovačević

APSTRAKT: Neujednačen razvoj odnosa između Jugoslavije i istočnoevropskih zemalja posle Drugog svetskog rata najuočljiviji je, po svojoj dinamici, na primeru jugoslovensko-mađarskih odnosa. U prvih deset posleratnih godina drastično je oscilirao od iskazivanja najdubljeg prijateljstva između dveju susednih država do incidenata na ivici oružanih sukoba duž zajedničke granice. Tema ovog rada je normalizacija odnosa između Jugoslavije i Mađarske posle Staljinove smrti, jednogodišnji period koji karakteriše teško obnavljanje međusobnog poverenja postupnim rešavanjem konkretnih spornih slučajeva i nespремnost za razmatranje važnijih ekonomskih i političkih pitanja vezanih za odnose dveju zemalja. Rad je pisan prvenstveno na osnovu građe Diplomatskog arhiva Ministarstva inostranih poslova, Vojnog arhiva Ministarstva odbrane, Arhiva Josipa Broza Tita i Arhiva Srbije i Crne Gore.

Ključne reči: Jugoslavija, Mađarska, normalizacija odnosa, Rakoši, Nađ

Sovjetskom okupacijom na kraju Drugog svetskog rata Mađarska je onemogućena da samostalno vodi spoljnu politiku u narednim decenijama. Iako je to, kada je u pitanju Jugoslavija, jasno i za period neposredno posle rata, najogoljenije je izašlo na videlo u godinama posle jugoslovensko-sovjetskog raskida 1948. Od najsrdanijih veza u odnosu na ostale susedne zemlje do razmene vatre na granici došlo je za manje od dve godine. Od primera za ugled, Beograd je mađarskom rukovodstvu, po diktatu Moskve, postao najljući neprijatelj. A kao i u svemu, kako je mnogo lakše rasturati nego graditi, obnova dobrosusedskih jugoslovensko-mađarskih odnosa tekla je sporo, nailazila na puno prepreka i obostrano nepoverenje stečeno gorkim petogodišnjim iskustvom. Međutim, normalizacija odnosa u toku 1953. godine nije više isključivo zavisila od promena nastalih u Sovjetskom Savezu posle smrti Josipa Visarionoviča Staljina, već je

čitav problem normalizacije jugoslovenska strana postavila i u kontekst unutrašnjeg razvoja Mađarske.

Sa dužeg spiska koraka koji su vodili ka postepenom jugoslovensko-mađarskom detantu mogu se hronološkim redom izdvojiti najvažniji:

- normalizovanje diplomatskih odnosa izmenom poslanika i dopunom osoblja poslanstava;
- poboljšanje odnosa prema jugoslovenskim predstavnicima;
- smanjenje tenzije na granici formiranjem mešovite komisije za ispitivanje graničnih incidenata;
- sklapanje sporazuma o obeležavanju granice;
- uspostavljanje trgovinske razmene;
- poboljšan odnos prema jugoslovenskim manjinama u Mađarskoj i
- obustavljanje antijugoslovenske propagande.

Osvrt na tok i intenzitet neprijateljstava u periodu od jugoslovensko-sovjetskog sukoba ozvaničenog juna 1948. do smrti J. V. Staljina (И. В. Сталин) u martu 1953. godine, neophodan je da bi se stekao pravilan utisak o jačini napora koje je ulagalo prvenstveno mađarsko rukovodstvo da se odnosi između dveju susednih zemalja koliko toliko dovedu u normalno stanje, pogotovo što su glavni akteri sa obe strane ostali isti sve do 1956. godine.

Granični incidenti, sudski procesi, propaganda...

„Mali balkanski hladni rat”, kako su period jugoslovensko-mađarskih odnosa od 1949. do 1952. nazvali mađarski istoričari,¹ prepun je primera obostranog demonstriranja neprijateljstva, iniciranog jednostranim postupcima i provokacijama s mađarske strane.

Prvi granični incidenti zabeleženi su u decembru 1948. godine. Do februara 1949. Mađarska je uputila nekoliko nota Jugoslaviji, protestujući zbog povreda svoje teritorije, ali je Jugoslavija u svojoj dužoj noti od 23. februara, prvoj u vezi sa incidentima, pojedinačno ispitujući sve slučajeve na koje su se Mađari žalili, ustanovila da je povreda teritorije bilo, ali da su one činjene, ili isprovocirane, sa mađarske strane.² Tokom proleća i leta 1949. provokacije sa mađarske i pone-

¹ Sažet pregled posleratnih jugoslovensko-mađarskih odnosa v. József Marelyin Kiss, Zoltán Ripp, István Vida, „Hungarian-Yugoslav relations, 1948–1956”, *1956: the Hungarian Revolution and War for Independence*, Lee Congdon, Béla Király and Károly Nagy, eds., Boulder: Atlantic Research and Publications, Inc., 2006, str. 149–176.

² Primer: Mađarska je protestovala zbog pucanja na njenu teritoriju 6. decembra 1948, ali je jugoslovenska strana utvrdila da je njen vojnik pucao u pravcu dva mađarska civila koji su prešli na njenu teritoriju i posle upozorenja nisu hteli da stanu; tek nakon dva pucnja jugoslovenskog

kad ishitrene i nervozne reakcije sa jugoslovenske strane nastavile su da opterećuju državne odnose. U avgustu je učinjen pokušaj smirivanja ovakve situacije: nakon kraćih pregovora jugoslovenske i mađarske delegacije, u Subotici je 3. avgusta 1949. potpisan *Sporazum između FNRJ i NR Mađarske o radu mešovite komisije za ispitivanje i utvrđivanje graničnih incidenata*, ali prve mešovite komisije su tek, na osnovu jednog drugog sporazuma, formirane četiri godine kasnije.³ U međuvremenu su se incidenti umnožavali: osim povrede teritorije i pucanja na teritoriju, sve češće je dolazilo do pucanja na predstavnike vlasti, ranjavanja i ubistva, ubacivanja naoružanih lica, povreda vazdušnog prostora... Mađarska je tokom čitave prve polovine pedesetih godina prošlog veka po broju i karakteru incidenata prednjačila u svemu, osim u povredi voda.⁴

Uporedo sa povećanjem broja incidenata, Mađarska, sinhrono sa Sovjetskim Savezom i ostalim istočnoevropskim zemljama, kreće u nove oblike pritiska na Jugoslaviju: od maja do decembra 1949. godine jednostrano je raskinula sve ekonomske, političke i ostale ugovore o saradnji sklopljene u prethodnom periodu, a još u toku 1948. obustavila je plaćanje reparacija, na šta se obavezala Ugovorom o miru, i proterala jugoslovensku restitucionu komisiju.⁵

Odmah po donošenju Rezolucije IB-a krenuo je pritisak na pripadnike jugoslovenskih manjina, njih oko 130.000, uglavnom seljaka,⁶ u najvećem broju nastanjenih duž jugoslovenske granice i jednim delom na granici prema Austriji i uz Dunav, u okolini Budimpešte. Insistirano je da se predstavnici Demokratskog saveza Južnih Slovena izjasne u korist Rezolucije, ali kako u tome nije postignut uspeh, pojačan je pritisak na lokalne predstavnike Saveza, a u isto vreme, u Mađarskoj partiji trudbenika, uz pomoć pripadnika AVH (Államvédelmi Hivatal), mađarske Državne bezbednosti, pripremano je preuzimanje ove manjinske organizacije. Sredinom jula 1948, ubistvo jednog predstavnika jugoslovenskih manjina iskorišćeno je za ulazak policije u Savez i ukidanje njegove autonomije. Svi stari funkcioneri su postepeno uklonjeni i stavljeni pod policijski nadzor. Propagandni pritisak na manjine pojačan je kad se krajem oktobra 1948. IB emigraciji pridružio dotadašnji savetnik Jugoslovenskog poslanstva u Budimpešti Lazar Brankov sa jednom grupom službenika poslanstva. U prvoj polovini 1949. počela su hapšenja nacionalno najsvesnijih predstavnika manjine, a ubrzo i suđenja za

vojnika oni su se povukli na mađarsku teritoriju. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1949*, Beograd, 1991, str. 13–14.

³ Isto, str. 153.

⁴ Vojni arhiv (dalje VA), k. 20, f. 1, br. 1 i br. 9.

⁵ *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji* (dalje *Bela knjiga*), Beograd, 1951, str. 21.

⁶ Podatak o broju dat je na osnovu popisa koji je sproveo Demokratski savez Južnih Slovena u Mađarskoj početkom 1948. Arhiv Josipa Broza Tita, Kabinet predsednika Republike (dalje AJBT, KPR), I-3-a, Mađ. J. Kiš, Z. Rip i I. Vida u pomenutom radu, prema mađarskom izvoru iz 1953, navode broju od 80.000 Hrvata, Srba i Slovenaca. *1956: the Hungarian Revolution and War for Independence*, 2006, str. 158.

špijunažu u korist Jugoslavije i antidržavnu delatnost. Početkom 1950. došlo je do prvih masovnih deportacija sa južne granice u radne logore u unutrašnjosti, a to je ujedno i godina kulminacije odmazde nad jugoslovenskom manjinom. Prema jugoslovenskoj proceni, u periodu od juna 1948. do kraja 1952. godine ukupno je internirano oko 100 pripadnika manjine, hapšeno oko 5.000, suđeno je 60, a oko 2.200 deportovano.⁷

Insceniranim javnim suđenjem istaknutom mađarskom komunisti Laslu Rajku (Rajk László) i njegovim tzv. saučesnicima u septembru 1949. izvršen je izuzetno jak napad na jugoslovensko rukovodstvo. Osude i pogubljenja koja su usledila pretvorila su jugoslovensko-mađarski sukob u bespoštednu političku borbu. Osim ovog javnog suđenja do 1952. godine su održana još tri tajna: proces protiv generala Lasla Šoljoma (Sólyom László), načelnika Generalštaba, i nekoliko visokih oficira mađarske vojske, proces protiv socijaldemokrata i proces protiv Janoša Kadra (Kádár János) i osmorice istaknutih komunista. Optužbe su bile slične: jedna od glavnih bila je optužba za špijunažu u korist Jugoslavije.⁸

Sve procese pratila je mahnita antijugoslovenska kampanja: na Radio Budimpešti, redakcija za srpskohrvatski jezik, čijem je radu jugoslovenska IB emigracija davala veliki doprinos, emitovala je tri puta dnevno vesti i propagandne sadržaje na srpskohrvatskom i jednom dnevno na slovenačkom jeziku. Najkraće emisije su trajale 15, a najduže 45 minuta.⁹ Što se tiče štampe, svakodnevno su objavljivani članci, vesti i karikature protiv Jugoslavije: *Sabad nep* je, na primer, samo u tromesečnom periodu, od avgusta do oktobra 1949, 9,1% svog prostora upotrebio za negativno pisanje o Jugoslaviji.¹⁰ U knjižarama i bibliotekama pojavljivale su se knjige sa rečitim naslovima: *Titova banda špijunska organizacija imperijalista*, *Titova banda u službi ratnih planova imperijalista*, *Tito – neprijatelj mađarskog naroda*, *Gestapo Rankovića*, *Istorija tito-fašizma*, *Jugoslavija zemlja restauriranog kapitalizma*, *Antinarodna kulturna politika Titove klike*.¹¹

Od avgusta 1948. do februara 1950. godine iz Mađarske je proterano 40 diplomata, službenika u poslanstvu i drugih jugoslovenskih predstavnika,¹² što je praćeno recipročnim merama Beograda. U aprilu 1950. konačno su prekinuti regularni diplomatski odnosi, a i u naredne dve godine, dva jugoslovenska otpravnika poslova proglašena su nepoželjnim. Sa diplomatskog nivoa borba je

⁷ AJBT, KPR, I-3-a, Mađ.

⁸ Vladimir Popin, *Montirana politička suđenja u Mađarskoj, 1949–1958*, str. 59. (u rukopisu). Srećom, uglavnom su izricane doživotne vremenske kazne, a revizije procesa i rehabilitacije počele su već 1954.

⁹ *Bela knjiga*, str. 437.

¹⁰ *Isto*, str. 439.

¹¹ Diplomatski arhiv Ministarstva inostranih poslova (dalje DAMIP), PA, pov., 1955, f. 32, br. 48286.

¹² *Bela knjiga*, str. 424–427.

prebačena na obaveštajni teren uz obostrano pojačan propagandni rad.¹³ U leto 1950. Mađarska je razapela bodljikavu žicu čitavom dužinom granice prema Jugoslaviji, kasnije je i udvostručila, a u liniju su postavljene nagazne pešadijske mine, dok je u zoni od jednog kilometra postavljen sistem poteznih mina.¹⁴ Prebezi su se ipak pojavljivali na jugoslovenskoj strani i uglavnom na osnovu iskaza tih mađarskih emigranata prikupljeni su vojnoobaveštajni i drugi podaci. Tako se, između ostalog, saznalo da granične incidente najčešće ne stvaraju stalne postave na terenu, već da je po naređenju Mačása Rakošija (Rákosi Mátyás), prvog sekretara Mađarske partije trudbenika, formirana grupa za izazivanje incidenata, koja je po zadatku odlazila na određeni granični sektor, sa koga bi se u tom momentu povukle regularne jedinice. Po okončanju akcije ova grupa bi se vraćala u Budimpeštu.¹⁵ Povremeno demonstriranje vojne sile prolaskom sovjetskih tenkova duž granice činilo je vojnu opasnost u ovom periodu realnom.

U toku 1952. godine primećene su velike vojne aktivnosti u čitavoj Mađarskoj: osim fortifikacionih radova, duž jugoslovenske granice građeni su aerodromi, kasarne, pruge i putevi, povećan je broj vojnika i od Sovjetskog Saveza nabavljeno savremenije naoružanje.¹⁶ Prema pisanju štampe najučestaliji incidenti vezani su za povredu jugoslovenskog vazdušnog prostora. Za vreme održavanja VI kongresa Saveza komunista Jugoslavije, u novembru 1952, odnosi između Jugoslavije i istočnoevropskih zemalja spustili su se na najnižu tačku, a uzajamno optuživanje za ideološka skretanja i devijacije dostiglo je vrhunac. Tokom čitave godine u jugoslovenskoj štampi su se pojavljivala saopštenja o prevezima iz Mađarske i objavljivane njihove izjave o lošim životnim uslovima i teroru M. Rakošija koji su ostavili za sobom, ali su u drugoj polovini 1952. novinske vesti bile mnogo učestalije. U avgustu se pojavila i kratka vest o osnivanju Udruženja mađarskih političkih emigranata u Novom Sadu. U septembru su stigli novi emigranti; u oktobru su zabeležene povrede vazdušnog prostora više puta, te zloupotreba mađarskih poštanskih vlasti slobodnog tranzita kroz Jugoslaviju, slanjem ukupno 27 paketa propagandnog materijala Informbiroa u Suboticu u toku poslednja dva meseca; početkom novembra ranjen je jedan jugoslovenski graničar u blizini Bačkog Brega.¹⁷ Napetost je rasla.

„Mađarska pod čizmom AVH” naslov je na prvoj strani *Borbe* od 17. novembra, „Prebegli mađarski obaveštajac govori o stanju u Mađarskoj” prvi

¹³ O obaveštajnom ratu između Jugoslavije i istočnoevropskih zemalja u tom periodu v. Bojan Dimitrijević, *JNA od Staljina do Atlantskog pakta*, Beograd, 2005, str. 203–215.

¹⁴ Vladimir Popin, *n. d.*, str. 10; VA, k. 48, f. 7, br. 1. Mađarska. Granično obezbeđenje, str. 54.

¹⁵ Izjava g-dina Vladimira Popina autoru, Novi Sad, 23. mart 2007. Zbog odličnog poznavanja mađarskog jezika, V. Popin je od proleća 1950. do leta 1956. radio u I (obaveštajnom) odeljenju Državne bezbednosti, centar u Novom Sadu, podcentar Subotica, ispostava Senta, na informativnom saslušavanju emigranata.

¹⁶ VA, k. 47, f. 4, br. 2, Vojnoobaveštajna situacija u Mađarskoj.

¹⁷ *Borba*, br. 188, 9. avgust, 1952; br. 218, 30. septembar 1952; br. 243, 12. oktobar 1952; br. 258, 29. oktobar 1952; br. 266, 8. novembar 1952.

je od pet delova serijala o teroru AVH, špijunaži usmerenoj ka južnom susedu, antijugoslovenskoj propagandi i teškom položaju jugoslovenske manjine.¹⁸ Razočaran nasilništvom svoje i sovjetske tajne službe, kako je u iskazu sam obrazložio, potporučnik Đerd Ujheli (György Ujhelyi), šef sreskog odseka mađarske Državne bezbednosti u Mohaču, imigrirao je u Jugoslaviju 29. jula 1952. godine.¹⁹ Uvidom u jedan izveštaj objavljen u *Biltenu* Ministarstva inostranih poslova 16. oktobra, može se zaključiti da su se podaci dobijeni u razgovorima sa Ujhelijem već uveliko koristili u svim zainteresovanim državnim organima.²⁰ Delovi svedočenja sa mnoštvom detalja iz rada mađarske obaveštajne službe javno su publikovani više od tri meseca nakon njegovog prelaska u Jugoslaviju. Na osnovu čega je odabran trenutak za objavljivanje?

Pisanje *Borbe* od 18. novembra 1952. upućuje na odgovor: na prvoj strani dato je saopštenje Tanjuga pod naslovom „Novi budimpeštanski pokušaj klevetanja Jugoslavije” iz koga saznajemo da je budimpeštanski radio 15. novembra preneo optužnicu protiv Lasla Balinta (Bálint László) i još nekoliko osoba kojima se sudi zbog jedne otmice izvršene po nalogu Jugoslavije; u vezi sa otmicom nema nikakvih detalja; može se naslutiti da je u pitanju oteti jugoslovenski emigrant Dušan Vidović, jer stoji u saopštenju da je on „i dalje u Mađarskoj odakle kleveta Jugoslaviju”.²¹ Tri dana kasnije *Borba* je prenela delove jugoslovenske note Mađarskoj povodom „isceniranog procesa Laslu Balintu”: „Mađarska vlada pokušava da zamaskira svoju agresivnu politiku prema Jugoslaviji” i „odgovornost za antijugoslovenski budimpeštanski proces pada na mađarsku vladu”, neke su od tvrdnji u noti.²² Dakle, u pitanju je još jedan proces pred sudom u Budimpešti, poznat tih godina kao „proces protiv Titovih fašističkih otmičara ljudi”, a i knjiga pod tim naslovom ubrzo se našla u mađarskim knjižarama. Samo što ovaj put mađarsko rukovodstvo, policija i tužilaštvo nisu morali da ulože napor u izmišljanje optužnice. Laslo Balint, rodом iz Sente, bio je poznat pre Drugog svetskog rata kao mađarski sportista, plivač. Za vreme i posle rata preživljavao je baveći se, zajedno sa bratom, sitnim krađama u Budimpešti, zbog čega je dospao i u zatvor. Uspevši da pobjegne iz zatvora, 1950. sa ženom i detetom prešao je u Jugoslaviju, u Sentu, kod svojih rođaka, gde ga je jugoslovenska policija i zatekla. Prema svedočenju Vladimira Popina, koje je radio na njegovom slučaju, Laslo Balint je bio osoba sklona dokazivanju, osoba koja se nije mirila sa činjenicom da je nešto neizvodljivo. I upravo sa takvom jednom osobinom bilo ga je lako zavrbovati da radi za Državnu bezbednost. Takođe, po sećanju Vladimira Popina,

¹⁸ *Borba*, br. 276–280, 17–21. novembar, 1952.

¹⁹ *Borba*, br. 184, 4. avgust 1952. V. Popin je obavio informativni razgovor sa njm i sastavio zapisnik. Izjava V. Popina autoru, 23. mart 2007.

²⁰ Arhiv Srbije i Crne Gore, (dalje ASCG), fond 507/IX – Komisija za međunarodne odnose i veze Centralnog komiteta SKJ (dalje 507/IX – KMOV CKSKJ), 75/III-40.

²¹ *Borba*, br. 277, 18. novembar.

²² *Borba*, br. 280, 21. novembar, 1952.

u toku 1951. UDB-a je organizovala otmicu jednog ubeovca iz Budimpešte. Laslo Balint se vratio u Mađarsku, uz pomoć brata u Budimpešti oteo jednog jugoslovenskog emigranta, kamionom se sa njim prebacio do granice, a onda, kao i prvi put kad je bežao iz Mađarske, čamcem niz Tisu, do Sente. Uspeh ove operacije poneo je rukovodeće ljude u DB-u, te je posle nekoliko meseci nesmotreno odlučeno da se Balint ponovo uputi u Budimpeštu, po još jednog emigranta; akcija je do detalja trebalo da bude ponovljena. Mađarska policija, poučena prethodnim dešavanjem, pratila je otmičare od granice do Budimpešte i natrag, da bi otkrila sve veze, a onda ih na samoj granici pohapsila. Epilog suđenja je izvršena smrtna kazna nad braćom Balint.²³

Od čitave priče Jugoslavija je, putem Tanjugovog saopštenja, jedino mogla da prizna da je Laslo Balint prebegao 1950. iz Mađarske, naglasivši pri tom da mu se u julu 1952. izgubio svaki trag.²⁴ Ispovest Đerđa Ujheljija očigledno je smišljeno puštena u štampu u vreme kada se Jugoslavija morala oglasiti u vezi sa suđenjem otmičarima u Budimpešti, s ciljem da tu vest potisne u drugi plan i da, na izvestan način, opravda jugoslovenske postupke prema Mađarskoj. „Desetine špijunskih centara okrenuto je iz Mađarske prema Jugoslaviji”, naslov je drugog dela Ujheljijeve ispovesti, objavljene u istom broju *Borbe* kad i vest o suđenju; narednih dana slede nastavci „Oficiri NKVD-a organizuju špijunažu protiv FNRJ”, „Hiljade porodica u mađarskim logorima za deportirce” i „Teror AVH nad jugoslovenskom nacionalnom manjinom u Mađarskoj”.

Poslednjih dana novembra 1952. godine Mađarska i Jugoslavija su izmenjale nekoliko veoma oštih diplomatskih nota. Mađarska vlada je 25. novembra zatražila povlačenje Miljana Komatine, jugoslovenskog otpravnika poslova, optužujući ga za neprijateljsku delatnost, na šta je Jugoslavija, braneći Komatinu, uzvratila istom merom: mađarskom otpravniku poslova je 27. novembra naređeno da u roku od 24 časa napusti Jugoslaviju.²⁵ Višemesečne, gotovo svakodnevne provokacije, uzajamno optuživanje, nasilje na granici i povrede suvereniteta dovele su krajem 1952. već godinama loše jugoslovensko-mađarske odnose u beznađnu poziciju.

1953. „Mi ćemo čekati, mi ćemo vidjeti.”

Razmatrajući proces obnavljanja jugoslovensko-mađarskih odnosa uočavaju se dva talasa normalizacije. Prvi talas jeste posredno vezan za smrt J. V. Staljina, ali je iniciran promenom mađarske vlade i dolaskom na njeno čelo Imre Nađa (Nagy Imre), nosioca reformske struje u Mađarskoj komunističkoj partiji,

²³ Izjava V. Popina autoru, 23. mart 2007.

²⁴ *Borba*, br. 277, 18. novembar, 1952.

²⁵ *Borba*, br. 285, 26. novembar, 1952; br. 286, 27. novembar, 1952; br. 287, 28. novembar, 1952.

početkom jula 1953. godine. Za vreme njegovog mandata normalizacija jeste tekla sporo, ali je ipak napredovala. Već u jesen 1954, kada je položaj reformske vlade za trenutak doveden u pitanje, normalizacija odnosa je gotovo stala, a padom I. Nađa, u proleće 1955. je definitivno zapala u ćorsokak. Drugi talas otopljanja krenuo je tek nakon smenjivanja Mačša Rakošija, u julu 1956, kada je za samo par meseci dostignuta puna normalizacija, a u izgledu je bila i izgradnja mnogo čvršćih veza. Poznatim oktobarsko-novembarskim događajima jugoslovensko-mađarski odnosi u usponu na izvesno vreme su zaustavljeni.

Prvo tromesečje 1953. godine nije donelo Jugoslaviji nikakvo olakšanje u vezi sa situacijom na granici sa satelitskim zemljama. Naprotiv. Prema jugoslovenskoj statistici, po broju izazvanih incidenata Mađarska je ubedljivo prednjačila: u januaru je na granici sa severnim susedom zabeleženo čak 167 incidenata.²⁶ Cirkulacija nota na relaciji Beograd – Budimpešta je nastavljena; povoda za to je bilo skoro svakog dana: raznovrsne povrede granica, špijunske afere, hapšenja. U svojoj neprijateljskoj propagandi Mađarska je opet otišla korak ispred drugih: početkom godine iz štampe je izašao roman Petera Feldeša (Feldes Péter) *Krivudava Drava*. Radnja romana odvija se u jednom pograničnom mestu na Dunavu, a glavni junak je poručnik jugoslovenske vojske koji na kraju postaje žrtva Uprave državne bezbednosti. Ono što je izazvalo pažnju jugoslovenskih vlasti je opširan prikaz ovog romana iz pera Ivana Boldižara (Boldizsár Iván), zamenika mađarskog ministra informacija, objavljen u *Sabad nep*-u (Szabad Nép). Boldižar je bio pun hvale za mladog pisca „koji se poduhvatio tako smelog i značajnog zadatka i popunio prazninu u mađarskoj literaturi”, ali mu je zamerio što u romanu nijednom nije pomenuo Josipa Broza Tita, „te je tako propustio da mađarskom narodu prikaže njegovog glavnog neprijatelja”.²⁷

Iako su potpisivanje Ankarskog sporazum krajem februara i Staljinova smrt početkom marta morali uticati na smirivanje neprijateljstava između Jugoslavije i njenih suseda, pozitivni efekti tih događaja se još nisu primećivali u proleće 1953. godine. U aprilu broj incidenata na jugoslovensko-mađarskoj granici je dostigao 200 i tek od sledećeg meseca počeo je konstantno da opada.²⁸ U noti upućenoj Mađarskoj početkom maja Državni sekretarijat inostranih poslova FNRJ prebacio je mađarskoj vladi da je ignorisala sve predloge za otklanjanje uzroka graničnih incidenata i obnovio je poziv za pregovore.²⁹

Po povratku iz Velike Britanije, na dočeku koji mu je priređen u Beogradu 31. marta, obraćajući se okupljenoj masi, u delu govora u kome komentariše Sovjetski Savez posle Staljinove smrti, Josip Broz Tito je poručio kolektivnom sovjetskom rukovodstvu da bi jako voleo da oni jednoga dana priznaju da su

²⁶ DAMIP, PA, str. pov., 1953, f. 2, br. 362.

²⁷ Bilten TANJUG, vesti stranih agencija, 18. februar 1953, u 19.00.

²⁸ DAMIP, PA, str. pov., 1953, f. 2, br. 362.

²⁹ *Borba*, br. 121, 10. maj 1953.

pogrešili u vezi sa Jugoslavijom. „Mi ćemo čekati, mi ćemo vidjeti.”³⁰ Ovo nije bio samo signal Sovjetskom Savezu već i svim njemu satelitskim državama da, ukoliko žele normalizaciju odnosa sa Jugoslavijom, prve moraju preduzeti korake u tom pravcu: politika Jugoslavije prema Istočnom bloku neposredno posle smrti J. V. Staljina zasnivala se na strpljivom čekanju i pažljivom odmeravanju svakog poteza i protivničkog i sopstvenog.

Kada je u pitanju Mađarska, već sama promena vlade u Budimpešti početkom jula 1953. signalizirala je početak normalizacije. Imre Nađ, novi predsednik vlade, bio je poznat kao politički oponent mađarskom staljinističkom rukovodstvu na čelu sa Maćašom Rakošijem još iz vremena neposredno po okončanju Drugog svetskog rata: u martu 1946, nakon što je pet meseci bio ministar unutrašnjih poslova, smenjen je jer Partija nije bila zadovoljna njegovim radom; krajem 1947. izrazio je javno neslaganje sa ekonomskom politikom koju je proklamovao Erne Gere (Gerő Ernő), jedan od najbližih saradnika M. Rakošija, i posvetio se profesorskom pozivu, da bi sredinom 1950. bio ponovo izabran za ministra, ovaj put ishrane, tj. 1951. za potpredsednika vlade. Posle konsultacija u Moskvi u junu 1953, izabran je za premijera. U svom inauguracionom govoru 4. jula Imre Nađ je objavio prelazak na novu ekonomsku politiku, smanjenje opterećenja seljaštva i mogućnost ukidanja kolektivnih zadruga, delimičnu amnestiju, zatvaranje logora za deportovane i versku toleranciju.³¹ *Borba* je 5. jula izvestila o promeni vlade u Mađarskoj i o skupštinskom govoru u kojem je oštro kritikovan celokupni rad prethodne vlade tek na petoj strani, da bi sledećeg dana opširne izvode iz Nađevog govora donela i na naslovnoj i na četvrtoj strani.³² Novi kurs je bio prepoznat i priznat.

Odgovor mađarske strane na jugoslovensku inicijativu za pregovore u vezi sa incidentima, od maja 1953. godine, više nije trebalo čekati: 13. jula je stigao pozitivan odgovor, a ubrzo je utvrđen i termin za početak pregovora.³³

Normalizovanje diplomatskih odnosa

Za vreme pregovora o rešavanju graničnih incidenata, 10. avgusta 1953, Mađarska je pokrenula pitanje obnove diplomatskih odnosa. Posle Sovjetskog Saveza, to je bila prva komunistička zemlja koja je napravila i formalne korake ka normalizaciji. Preko Janeza Hočevara, jugoslovenskog otpravnika poslova

³⁰ *Isto*, br. 89, 1. april 1953.

³¹ János M. Rainer, *Imre Nagy: the Leader and Martyr of the Hungarian Revolution*, Budapest, 2006, str. 44–46.

³² *Borba*, br. 170, 5. jul 1953; br. 171, 6. jul 1953.

³³ DAMIP, PA, str. pov., 1953, f. 5, br. 361. Iako je inicijativa za pregovore potekla sa jugoslovenske strane, štampa u istočnoevropskim zemljama je početak pregovora vezivala za inicijative sopstvenih vlada.

u Budimpešti, zatražen je agreman za Šandora Kurimskog (Kurimski Sándor), poslanika, uz objašnjenje da se, posle više godina sukoba, žele poboljšati odnosi sa Jugoslavijom, u obostranom interesu, a ovo bi bio prvi korak ka tome.³⁴

Pošto je predloženi poslanik, o kome se znalo jedino da je od marta 1952. mađarski poslanik u Albaniji, bio skoro nepoznata ličnost i u samoj Mađarskoj, prošlo je nekoliko dana dok su jugoslovenske vlasti prikupile šture podatke o njemu. Šandor Kurimski je slovio za potpuno ruskog čoveka, s obzirom na to da je u Sovjetskom Savezu boravio od 1935, gde je posle rata pohađao i kurseve NKVD-a; u činu pukovnika policije vršio je dužnost u pečujskom srezu, a 1950. je dobio čin general-majora, što je navelo Josipa Broza Tita da naredi ispitivanje mogućnosti davanja agremana jednom policajcu. Koča Popović, ministar inostranih poslova FNRJ, smatrao je da je teško odbiti Š. Kurimskog zato što je bivši policajac, pogotovu što je već bio poslanik u Albaniji. Pozivajući se na interes Jugoslavije da se obnove diplomatski odnosi sa Mađarskom, predložio je da se Š. Kurimskom da agreman. J. B. Titu je bilo jasno da se to mora učiniti, ali je preporučio da se još malo oteže sa odgovorom „da bi Mađari videli da mi nismo baš oduševljeni sa osobom koju predlažu”.³⁵ Šandor Kurimski je dobio agreman 31. avgusta 1953. godine.³⁶

Prilikom predaje akreditiva, 4. novembra, u petnaestominutnom razgovoru vođenom na ruskom jeziku, J. B. Tito je izrazio nadu u normalizaciju odnosa sa Mađarskom i obećao Š. Kurimskom podršku svih jugoslovenskih organa u ostvarenju toga cilja.³⁷ Po svedočenju Slovena Smodlake, koji je Š. Kurimskog pratio od Poslanstva do Belog dvora i natrag, mađarski poslanik, impresioniran J. B. Titom, istakao je svoju želju da on bude taj koji će učvrstiti dobrosusedske odnose.³⁸

Jugoslavija se nije povukla za mađarskim primerom. U septembru je za svog poslanika predložila diplomatu od karijere, Dalibora Soldatića, koji je, budući da Mađarima nije bio sporan, dobio agreman 10. oktobra i otpočeo pripreme za odlazak u Budimpeštu.³⁹

Normalizacija diplomatskih odnosa dveju zemalja podrazumevala je i dopunu osoblja poslanstava, kao i poboljšanje odnosa prema predstavnicima dotičnih zemalja. U oktobru je Ministarstvo inostranih poslova Mađarske, zatraživši ulaznu vizu za opunomoćenog ministra Š. Kurimskog, zatražilo istovremeno i ulazne vize za dva sekretara i dva atašea.⁴⁰ Jugoslovensko poslanstvo u Budimpe-

³⁴ AJBT, KPR, I-3-a, Mađ.

³⁵ *Isto.*

³⁶ DAMIP, PA, str. pov., 1953, f. 2, br. 375.

³⁷ AJBT, KPR, I-3-a, Mađ.

³⁸ *Isto*, I-3-c, Mađ.

³⁹ DAMIP, PA, str. pov., 1953, f. 2, br. 513.

⁴⁰ *Isto.*

šti bilo je takođe u deficitu sa ljudstvom. Nekolicina službenika na čelu sa J. Hočevarom, otpravnikom poslova, nije stizala da odgovori na sve veće zahteve Ministarstva u pogledu praćenja razvoja situacije u Mađarskoj nakon promene vlade. Janez Hočevar se žalio da od obavljanja administrativnih i tehničkih poslova ne stiže da se dovoljno posveti stvaranju veza u diplomatskom koru, analizi štampe i opservacijama.⁴¹ Ali, u julu je za članove Poslanstva nastupilo znatno olakšanje, jer se odnos službenika mađarskog MIP-a prema njima promenio: postali su ljubazniji, nisu više stajali pri izlasku iz Poslanstva i nisu legitimisali zaposlene, od 17. jula je prestalo stalno praćenje, a od tada i kad bi ih pratili, agenti su bili mnogo diskretniji;⁴² 10. avgusta je ukinuta zabrana kretanja za članove jugoslovenskih diplomatskih i vojnih misija, doneta početkom te godine, mada su ostale neke zabranjene zone, a za prolaz kroz njih je bila potrebna posebna dozvola Ministarstva inostranih poslova.⁴³

Uporedo sa ovim promenama u toku jula i avgusta 1953. u centralnoj mađarskoj štampi je počeo da opada broj članaka protiv Jugoslavije, mada ta tendencija nije u istom stepenu zahvatila provincijsku štampu i štampu namenenu jugoslovenskim nacionalnim manjinama. Uglavnom se obrađivala ekonomska problematika u Jugoslaviji, a izrazi „fašisti” i „bande” više se nisu upotrebljavali.⁴⁴ Hočevar, koji je ove analize štampe uglavnom sam pravio, dobio je pojačanje u septembru, kada je za sekretara Poslanstva došao Marko Žigmund. Interesovanje za promene u Mađarskoj je bilo veliko i u svakom sledećem pismu - uputstvu Državnog sekretarijata inostranih poslova postavljani su novi zahtevi u pogledu proučavanja Partije mađarskih trudbenika, dopunjavanja i pravljenja kartoteke za nove političke ličnosti, praćenje raspoloženja masa, način i obim sprovođenja novih vladinih mera od strane nižih organa i drugo. Sprovođenje amnestije i odluke o ukidanju logora takođe su bile stvari za koje je Jugoslavija bila živo zainteresovana. Konstatujući da jugoslovenski predstavnici sada imaju daleko povoljnije uslove za rad, Sekretarijat, tj. Prvo odeljenje, pod čijom su nadležnošću neposredno bili, nalagao im je da iskoriste mogućnost kretanja i više putuju, da stupaju u kontakte sa mađarskim građanima i šire krug poznanstava, kako bi stvorili jasniju sliku o pojedinim pitanjima i mogli čvršće zaključivati.⁴⁵ Iz ovih pisama Poslanstvu tokom druge polovine 1953. može se zaključiti da je jugoslovensko diplomatsko predstavništvo u Budimpešti, zbog niza godina iscrpljujućih sukoba sa Mađarskom, normalizaciju dočekalo u prilično zapuštenom stanju i u pogledu ljudskih i u pogledu materijalnih resursa (od nedostatka novca za svakodnevne potrebe do nedostatka stanova). Bilo je potrebno izvesno vreme

⁴¹ *Isto*, PA, str. pov., 1953, f. 3, br. 342.

⁴² *Isto*, PA, str. pov., 1953, f. 3, br. 372.

⁴³ *Isto*, PA, pov., 1955, f. 36, Mađ-321, br. 18056. Jugoslavija – Mađarska. Nerešena pitanja.

⁴⁴ *Isto*, PA, str. pov., 1953, f. 3, br. 372.

⁴⁵ *Isto*, PA, str. pov., 1953, f. 3, br. 366, br. 384.

da se i ono samo podigne na nivo normalnog funkcionisanja.⁴⁶ Stalno podsticano od šefova u Beogradu da proširi krug svojih aktivnosti, Poslanstvu je ukazivano na potrebu da se bavi i drugim elementima razvoja u Mađarskoj, ne isključivo negativnim pojavama.⁴⁷ U novembru je konstatovano da Jugoslavija u procesu normalizacije odnosa sa komunističkim zemljama, te i sa Mađarskom, ne sme više da bude pasivna. Mađarska inicijativa je bila razmena diplomatskog osoblja, pokretanje pitanja jugoslovenskih državljana i repatrijacije i nagoveštaj pokretanja niza drugih nerešenih pitanja. Procenjeno je da je došlo vreme da se preuzme inicijativa od Mađara i u tom smislu je članstvo Poslanstva ohrabrivano da iznese svoje predloge i pojača rad na sakupljanju informacija o organizaciji vlasti i drugih političkih institucija u Mađarskoj.⁴⁸

Kada je sredinom novembra Dalibor Soldatić stigao u Budimpeštu, Janez Hočevar, od tada prvi sekretar Poslanstva, potrudio se da poslaniku omogući što lakše preuzimanje dužnosti, organizujući mu prijeme i posete. Soldatićev dolazak je izazvao veliko interesovanje u diplomatskom koru. Šefovi diplomatskih misija su pokazali želju za ostvarenjem što bližih kontakata i razmenom mišljenja sa jugoslovenskim predstavnikom, a na prijemu povodom proslave Dana Republike, 29. novembra, u Poslanstvu su mađarske zvaničnike predstavljali Ištvan Dobi (Dobi István), predsednik Prezidijuma, i Janoš Boldocki (Boldoczki János), ministar inostranih poslova.⁴⁹

Primer velike promene odnosa istočnoevropskih zemalja prema Jugoslaviji je rad Dunavske komisije u toku 1953. godine.⁵⁰ Zbog sovjetske dominacije, od Prvog zasedanja u Galcu 1949, svi jugoslovenski predlozi su odbijani. Nakon Sedmog zasedanja Komisije u decembru 1952. i izglasavanja rezolucije kojom se osuđuju nezakoniti postupci jugoslovenskih vlasti u vezi sa preuzimanjem eksploatacije lokomotivske vuče u Sipskom kanalu, Jugoslavija je u februaru 1953. uputila identične note SSSR-u, Mađarskoj, Rumuniji, Bugarskoj i Čehoslovačkoj. U noti je istaknuto da mere koje je Jugoslavija preduzela nisu ugrozile interese plovidbe Dunavom, te je Komisiji zamereno grubo mešanje u spor između Rumunije i Jugoslavije. Jugoslovenska strana zaključila je da je ovo još jedan dokaz za njenu tvrdnju da se Dunavska komisija od svog početka u odnosu na Jugoslaviju rukovodi političkim motivima, pa se dovodi u pitanje

⁴⁶ „Dobro bi bilo da nam ukratko opišete ko koje poslove radi od vas, da li je i koliko opterećen i koja bi mesta trebalo popuniti sa ljudima iz zemlje“, načelnik I odeljenja, M. Milatović, poslanstvu, 5. oktobar 1953 (*Isto*, PA, str. pov., 1953, f. 3, br. 431).

⁴⁷ Ovo je bila načelna zamerka svim predstavništvima u zemljama Istočne Evrope (*Isto*, PA, str. pov., 1953, f. 3, br. 521).

⁴⁸ *Isto*.

⁴⁹ *Isto*, PA, str. pov., 1953, f. 2, br. 563.

⁵⁰ Dunavska komisija je formirana na osnovu *Konvencije o režimu plovidbe Dunavom* potpisane u Beogradu, 18. avgusta 1948. Komisija je imala 6 članova, po jedan predstavnik Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Jugoslavije, Bugarske i Sovjetskog Saveza, a za sedište rada izglasan je Galac u Rumuniji.

svrsishodnost daljeg učešća Jugoslavije u radu ove komisije.⁵¹ Po pisanju beogradske štampe, na Osmom zasjedanju, u junu 1953, Slavoljub Petrović, šef jugoslovenske delegacije, zahtevao je reviziju poslovnika Dunavske komisije, ali je i ovaj put jugoslovenski predlog odbijen, te je opet razmatrano pitanje daljeg jugoslovenskog učestvovanja.⁵² Međutim, i pored toga što je usvojen poslovnik koji zadržava staru neravnopravnost članova Komisije, prilikom diskusije u toku njegove izrade, neki jugoslovenski predlozi su i usvojeni.⁵³ Ovo prvo delimično prihvatanje jugoslovenskih stavova u vezi sa organizacijom i rukovođenjem Dunavskom komisijom bio je i prvi znak normalizacije rada u ovoj instituciji i razlog zbog čega je jugoslovenska delegacija došla na sledeće zasjedanje. Na Devetom zasjedanju, u decembru 1953, učinjeni su znatni ustupci Jugoslaviji, usvajanjem njenih predloga za reorganizaciju rada Komisije: promenjen je sporni član Pravila procedure, na osnovu toga je došlo do novih izbora, a Dragoje Đurić, jugoslovenski delegat, izabran je za sekretara. Usvojen je takođe stari jugoslovenski predlog da se sedište Komisije prebaci iz Galca u Budimpeštu. Za sednice bez tenzija i konstruktivnost u radu bili su zaslužni novi ruski delegat i mađarski delegat Endre Šik (Sik Endre), novoizabrani predsednik komisije, koji su se često prethodno konsultovali sa jugoslovenskim delegatom. U Beogradu su ovi ustupci ocenjeni kao sračunati potezi novog sovjetskog rukovodstva s ciljem da „omekšaju” stav Jugoslavije prema njima u budućim kontaktima, a u isto vreme da demonstriraju Zapadu bliskost Jugoslavije i Istočnog bloka.⁵⁴

Obnova diplomatskih odnosa između Jugoslavije i Mađarske nije praćena nikakvim zvaničnim stavom Partije mađarskih trudbenika. Zbog toga je došlo do konfuzije u nižim partijskim organima, a posle dolaska jugoslovenskog poslanika, na pitanja članstva da li normalizacija odnosa sa Jugoslavijom znači napuštanje dotadašnje linije i u čemu je razlika između socijalizma u Jugoslaviji i Mađarskoj, lokalni funkcioneri su odgovarali prema ličnoj naklonosti i sposobnosti razumevanja. Tako su se pojavila najrazličitija tumačenja normalizacije u kojima je odneo prevagu višegodišnji iberovski pogled na Jugoslaviju: osim ćutanja, jedan od karakterističnih odgovora na pitanja o razlici u modelu socijalizma bio je odgovor sekretara Partije u kablovskoj fabrici u Budimpešti, da se u Jugoslaviji radi o nekoj vrsti socijalizma, ali da tim socijalizmom rukovode izdajnici.⁵⁵

⁵¹ *Borba*, br. 42, 12. februar 1953.

⁵² *Borba*, br. 154, 16. jun 1953; br. 169, 4. jul 1953.

⁵³ DAMIP, PA, str. pov., 1954, f. 4, br.1.

⁵⁴ *Isto*.

⁵⁵ *Isto*, PA, pov., 1955, f. 36, Mađ-321, br. 18056. Jugoslavija – Mađarska. Nerešena pitanja.

Rešavanje graničnih pitanja

Promenu mađarskog stava prema pregovaranju Jugoslavija je iskoristila za hitno postavljanje problema graničnih incidenata. Odgovor na majsku notu Držanog sekretarijata inostranih poslove FNRJ stigao je 13. jula 1953. godine, kako je već pomenuto u gornjem tekstu. Mađarska je u svojoj noti predlagala da buduća mešovita jugoslovensko-mađarska komisija dobije mandat za rešavanje tri pitanja vezana za granicu: incidenti, postavljanje novih graničnih oznaka i plovidba mađarskih brodova jugoslovenskim delom Tise. U odgovoru od 17. jula Jugoslavija je insistirala da se ova pitanja rešavaju u odvojenim komisijama, a da se prvo formira komisija čiji će zadatak biti da se bavi rešavanjem graničnih incidenata kao najaktuelnijih, što je druga strana i usvojila.⁵⁶

Pregovori oko formiranja komisije za rešavanje i sprečavanje graničnih incidenata vođeni su u toku avgusta 1953, naizmenično u Somboru i Baji. Dominirao je duh nove mađarske politike: pregovarači su bili izuzetno predusretljivi prema svojim jugoslovenskim kolegama i za vreme održavanja sastanaka i van njih: Jugosloveni su stekli utisak da su Mađari dobili instrukcije da se što više druže sa njima i u neformalnim razgovorima ispituju mogućnosti dalje normalizacije odnosa između suseda, naročito u pogledu obnove trgovinskih i ekonomskih veza. Za više od dvadeset dana provedenih zajedno, članovi dve delegacije su neizbežno došli i do razgovora o sovjetsko-jugoslovenskom sukobu. Nakon razmene stavova po tom pitanju, Imre Kutaš (Kutas Imre), predsednik mađarske delegacije i zamenik načelnika Političkog odeljenja MIP-a, izrazio je mišljenje da će Rusi imati dovoljno snage da priznaju da su pogrešili i da isprave grešku. Ali, načelno, mađarski delegati su nevoljno prihvatili razgovor o sovjetskoj politici. Bilo je očigledno da izbegavaju bilo kakve rasprave i da pregovore žele da iskoriste u političke svrhe, naročito da kod lokalnog stanovništva ostave utisak bliske saradnje između Jugoslavije i Mađarske.⁵⁷

Sporazum između Vlade FNRJ i Vlade NR Mađarske o načinu predupređenja i ispitivanja incidenata na jugoslovensko-mađarskoj granici potpisan je 28. avgusta 1953. godine u Baji. Spremnost na saradnju i popuštanje mađarskih delegata doveli su do usvajanja svih jugoslovenskih predloga, od definicije graničnog incidenta do tehničkih detalja u vezi sa radom mešovitih komisija.⁵⁸

⁵⁶ Isto, PA, str. pov., 1953, f. 5, br. 361.

⁵⁷ AJBT, KPR, I-5-b, Mađ, Zabeleška o toku pregovora sa delegacijom NR Mađarske po pitanju ispitivanja i rešavanja graničnih incidenata, sastavio član delegacije Mito Matevski, 5. oktobar 1953. Pomenuli su, na primer, da je zabrana kretanja jugoslovenskim diplomatama ukinuta 10. avgusta, a diskriminacija mađarskih predstavnika u Jugoslaviji se nastavlja, jer je sekretar njihovog poslanstva vraćen sa periferije Beograda, ali u daljem nastavku razgovara nisu više doticali to pitanje. Isto.

⁵⁸ DAMIP, PA, str. pov., 1953, f. 5, br. 406.

U prilogima su precizirani granični sektori, mesta za obaveštavanje graničnih predstavnika i obaveštavanje Glavne mešovite komisije, kao i uputstva za primenu Sporazuma,⁵⁹ koji je stupio na snagu 23. oktobra, pošto su ga obe vlade odobrile.⁶⁰

U odnosu na prvu polovinu 1953, sa popisanih oko 800 incidenata, u toku druge polovine te godine broj incidenata na jugoslovensko-mađarskoj granici je neprestano bio u padu, sa izuzetkom oktobra, kada je zabeleženo čak 109 slučajeva. Međutim, upadljiva je promena njihovog karaktera: dok su u julu i tokom pregovora, u avgustu, preovladavali ozbiljniji incidenti kao što su pucanje na teritoriju, povreda teritorije i povreda vazdušnog prostora, u oktobru je bilo samo pet povreda vazdušnog prostora i 104 slučaja lakših povreda teritorije, prelaz zalutale stoke, prirodnim putem prešli plovni objekti i slično.⁶¹ Tendencija opadanja broja incidenata i promena karaktera (uglavnom lakši slušajevi povrede teritorije i voda) primetna je i u narednim godinama. Ne umanjujući uticaj novog kursa u Sovjetskom Savezu, jugoslovensko-grčko-turskog približavanja i promena u samoj Mađarskoj na zbivanja na jugoslovensko-mađarskoj granici, može se, ipak, zaključiti da je potpisivanje prvog jugoslovensko-mađarskog sporazuma na početku normalizacije bio vrlo upešan potez vlada ovih zemalja i da su mešovite komisije za rešavanje graničnih incidenata u potpunosti ispunile očekivanja osnivača.

Sprovodeći odluku iz novembra 1953. o preuzimanju inicijative u procesu normalizacije sa komunističkim zemljama, Državni sekretarijat inostranih poslova FNRJ je u toku istog meseca predložio mađarskoj vladi da povedu pregovore o obeležavanju granične linije. Jugoslovenski predlog je odmah prihvaćen, budući da je Mađarska bila zainteresovana za to još u julu. Pregovori vođeni naizmenično u Subotici i Segedinu tokom decembra 1953. i januara 1954. rezultirali su potpisivanjem *Sporazuma između Vlade FNRJ i Vlade NRM o obnovi i obeležavanju graničnih oznaka*, u Subotici, 30. januara 1954. godine.⁶² Po ovom ugovoru dve vlade su se obavezale da obnove i obeleže jednostrane granične oznake u delovima gde rečni tokovi predstavljaju graničnu liniju i da raščiste pojas u širini od jednog metra oko tih oznaka, kao i da obnove i obeleže granične oznake i snose sve troškove na ugovorenim graničnim odsecima.⁶³

Sporazum su u roku od dva meseca obe vlade ratifikovale, a nakon što su izmenjeni ratifikacioni instrumenti, u proleće 1954. počele su i pripreme za izvođenje radova. U Beogradu i Budimpešti složili su se da je potpisivanje i spovođenje ovog sporazuma u život od velike koristi za normalizaciju prilika na jugoslovensko-mađarskoj granici.

⁵⁹ VA, k. 39, f. 3, br. 2.

⁶⁰ DAMIP, PA, str. pov., 1953, f. 2, br. 513.

⁶¹ Isto.

⁶² ASCG, Savezno izvršno veće (dalje SIV), 130-1031-1553.

⁶³ Isto.

Pored zainteresovanosti za rešavanje graničnih pitanja, Mađarska je u prvim mesecima normalizacije izrazila želju da se reguliše plovidba njenih brodova Tisom, a takođe, ponudila je i repatrijaciju 110 jugoslovenskih građana, kojima je istekla kazna u internaciji.⁶⁴ Jugoslavija je ignorisala predloge u vezi sa rečnim saobraćajem do kraja 1953. godine, a repatrijacija je delimično izvršena.

1954. Spora obnova pokidanih veza

Jugoslavija je započet proces normalizacije ocenila kao političku pobedu nad Sovjetskim Savezom, a poboljšanje odnosa sa komunističkim zemljama kao proširivanje manevarskog prostora u kontaktima sa Zapadom radi očuvanja sopstvene nezavisnosti. Razmatrajući dalji tok normalizacije, početkom 1954. godine u Ministarstvu inostranih poslova došlo se do zaključka da će Sovjetski Savez svakako ići dalje u produbljivanju odnosa sa Jugoslavijom, jer na taj način „ublažava efekat poraza, koji je u početku morao pretrpeti”, ali da je jugoslovenski interes da, istrajavajući na politici nezavisnosti, rešava samo konkretna pitanja sa Moskvom.⁶⁵ Međutim, kad je u pitanju normalizacija sa ostalim istočnoevropskim zemljama izdvojeno će se prilaziti svakoj od njih u zavisnosti od stepena jugoslovenske zainteresovanosti i njihovih specifičnosti, a istovremeno će se susedne zemlje podsticati na samostalne akcije u odnosu na SSSR.⁶⁶

U obnovi odnosa sa Mađarskom Jugoslavija se tokom 1953. godine zadržavala na pasivnom iščekivanju, sprečavanju korišćenja formalnih znakova normalizacije u propagandne svrhe i odbijanju jednostranih ustupaka. Krajem te godine stav Jugoslavije se promenio utoliko što je nastojala da preuzme inicijativu i postavila Mađarskoj niz konkretnih pitanja i predloga, uglavnom vezanih za repatrijaciju. Početak 1954. obe strane dočekale su u iščekivanju odgovora na svoje zahteve. Kako se iščekivanje oteglo, Jugoslavija je zaključila da nema izgleda da se sa Mađarskom u skorije vreme reše neka krupnija pitanja, kao što su reparacija i ostala ekonomska potraživanja, te da će dalja normalizacija sa njom sporije teći.⁶⁷

Uspostavljanje jugoslovensko-mađarske trgovinske razmene je jedini pomak u prvoj polovini 1954. godine. Zvaničan predlog za obnavljanje trgovinskih odnosa Mađarska je uputila polovinom decembra 1953. U međuvremenu, čekajući na odgovor, Mađari su u januaru, preko jedne nemačke firme, zaključili privatni trgovinski sporazum u čijem okviru bi se odvijala jugoslovensko-mađarska robna razmena i to direktno, a plaćanje bi se, po želji Jugoslovena, obavljalo preko Švajcarske ili Zapadne Nemačke. U zamenu za poljoprivredne i druge

⁶⁴ DAMIP, PA, str. pov., 1953, f. 2, br. 426.

⁶⁵ Isto, PA, str. pov., 1954, f. 4, br. 78.

⁶⁶ Isto, PA, str. pov., 1954, f. 3, br. 6.

⁶⁷ Isto, PA, str. pov., 1954, f. 4, br. 170.

mašine i ostale industrijske proizvode, tražili su drvo za ogrev, rezanu građu, plavi kamen i drugo. Jugoslavija je pristala na ovakvu trgovinu, ali bez sklapanja posebnog ugovora.⁶⁸

Uporedo sa nastojanjem da ožive ekonomske veze Mađari su, prema informacijama koje su stizale do Beograda, započeli radove na popravci železničke pruge prema Jugoslaviji, zatvorene posle Rezolucije IB-a, i železničkog mosta kod Kotoribe, s namerom da svoj tranzit ka Trstu i iz njega ponovo prebace na Jugoslaviju. Pojavile su se i naznake da bi koristili i luku u Rijeci. Očekivali su i pozitivan odgovor u vezi sa plovidbom njihovih brodova Tisom, jer je to znatno smanjenje puta ka Bugarskoj i Rumuniji,⁶⁹ ali do sklapanja sporazuma o plovidbi Tisom protekla je još čitava godina.⁷⁰

U martu 1954, posredstvom iste frankfurtske firme putem koje je predložena razmena u januaru, jugoslovenski i mađarski privrednici su napravili prve kontakte, a u aprilu su počeli i direktni pregovori u Beču. Okvirni kompezacioni aranžman između Generaleksporta iz Beograda i Hemolipeksa i Lignimpeksa iz Budimpešte u vrednosti od 2.250.000 dolara u oba pravca, potpisan je 22. maja, takođe u Beču.⁷¹ Dogovoreno je da se plaćanje vrši preko jedne švajcarske banke. Predviđeno je da glavna izvozna jugoslovenska roba bude ogrevno drvo i meka rezana građa, hemijski proizvodi, pirit, kudolja, a uvoz iz Mađarske: cement, delovi za traktore i poljoprivredne mašine, elektrode, vatrostalni materijal, radio-delovi, sumporna kiselina. U junu je u Budimpešti sklopljen prvi kupoprodajni ugovor, cement za drvo, u iznosu od 420.000 dolara sa svake strane, a isporuka je predviđena do kraja septembra. Prema bečkom ugovoru sve isporuke trebalo je da se završe do kraja 1954. Iako su Mađari predložili sklapanje novog ugovora na nivou trgovinskih komora već u julu, sledeći trgovinski sporazum sklopljen je tek u januaru 1955. godine.⁷²

Jugoslovensko-mađarska normalizacija odnosa podrazumevala je i poboljšanje položaja jugoslovenske manjine u Mađarskoj. Krajem 1953. obustavljena je antijugoslovenska propaganda u štampi namenjenoj manjini, a posle nekoliko meseci pušteni su iz zatvora bivši istaknuti rukovodioci, mada su ostali pod stalnom prismotrom AVH.⁷³ U prvoj polovini 1954. veći broj deportovanih pripadnika jugoslovenske manjine je pušten iz logora, ali im nije dozvoljeno da se vrate u svoja mesta u pograničnoj zoni. Kako im je imovina ranije bila konfiskovna, našli su se u vrlo teškom materijalnom položaju. Bez prava da se

⁶⁸ Isto, PA, str. pov., 1954, f. 4, br. 47.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Sporazum između Vlade FNRJ i Vlade NRM o plovidbi rekom Tisom potpisan je 9. marta 1955. u Beogradu (Isto, PA, pov., 1955, f. 36, Mađ-321, br. 18056. Jugoslavija – Mađarska. Nerešena pitanja).

⁷¹ Isto, PA, str. pov., 1954, f. 4, br. 506.

⁷² Isto.

⁷³ Isto, PA, pov., 1955, f. 36, Mađ-321, br. 18056.

zaposle u državnoj službi, bili su prinuđeni da rade na nekim državnim dobrima, između Dunava i Tise, blizu Budimpešte, kao nadničari. Morali su se redovno javljati mesnoj policiji i imali su ograničenu slobodu kretanja.⁷⁴

I pored niza nerešenih pitanja, kao što su školstvo, odnos prema deportovanima, pitanje imovine, kod jugoslovenskih manjina je u izvesnoj meri popustio strah, slobodnije su se kretali i slobodnije pričali na maternjem jeziku.⁷⁵ Talas otopljanja u jugoslovensko-mađarskim odnosima stigao je u jesen 1954. i do njih. Na zasedanju mađarske skupštine 24. septembra 1954. dva narodna poslanika su govorila o položaju jugoslovenske manjine, prvi put od početka normalizacije i bez napada na Jugoslaviju, a istovremeno je, ponovo posle šest godina, Ministarstvo prosvete odobrilo Demokratskom savezu Južnih Slovena kredit za štampanje knjiga na srpskohrvatskom jeziku.⁷⁶ Na izbornom mitingu u Segedinu, 10. oktobra 1954, Mihalj Farkaš (Farkas Mihály), član Politbiroa Mađarske partije trudbenika, ozvaničio je promenu stava mađarskih komunista prema jugoslovenskoj manjini, govoreći o njenom poboljšanom položaju. Tom prilikom pozvao je na razgovore u kojima bi se razmotrila sva razmimoilaženja između suseda, naglašavajući da Mađarska očekuje uspostavljanje normalnih međudržavnih odnosa sa Jugoslavijom.⁷⁷

Poslednja stepenica u prvom talasu normalizacije jugoslovensko-mađarskih odnosa savladana je saopštenjem o odluci mađarske vlade u vezi sa obustavom antijugoslovenske propagande, koje je poslaniku Daliboru Soldatiću preneo Endre Šik, u svojstvu pomoćnika ministra inostranih poslova, 15. oktobra 1954. godine.⁷⁸

Promenom mađarske vlade u julu 1953. osetno je popustila antijugoslovenska kampanja u visokotiražnoj štampi. Od 76 članaka sa negativnom konotacijom u junu, u avgustu ih je bilo samo 15, mada takva promena nije zabeležena u ostaloj štampi i na radiju.⁷⁹ Gledano u celini, u narednom jednogodišnjem periodu, karakteristika antijugoslovenske propagande u mađarskim medijima je česta promena intenziteta: u vreme razmene poslanika znatno je opala, ali za vreme jugoslovenskih izbora u novembru je pojačana i pripisivanje „fašističkog karaktera” svemu u vezi sa Jugoslavijom za kratko vreme je ponovo postalo uobičajeno.⁸⁰ Posle izvesnog zatišja, u proleće 1954. kampanja je opet inten-

⁷⁴ AJBT, KPR, I-3-a, Mađ.

⁷⁵ DAMIP, PA, pov., 1955, f. 36, Mađ-321, br. 18056.

⁷⁶ *Isto.*

⁷⁷ Bilten TANJUG, vesti stranih agencija, 12. oktobar 1954, u 7.00.

⁷⁸ Odluka mađarske vlade o obustavi antijugoslovenske propagande mogla bi se protumačiti kao gest zahvalnosti za podršku Jugoslavije Mađarskoj za prijem u Ujedinjene nacije. E. Šik i D. Soldatić su vodili razgovore o tome u drugoj polovini septembra 1954, a nakon što je Jugoslavija odlučila da podrži mađarsku molbu, i Mačas Rakoši i Imre Nađ su se Soldatiću posebno zahvalili. DAMIP, PA, pov., 1955, f. 36, Mađ-321, br. 18056.

⁷⁹ *Isto.*

⁸⁰ *Isto.*

zivirana, naročito preko radija: oštro su napadani Ankarski sporazum i vojna saradnja Jugoslavije, Grčke i Turske. U napadima na Jugoslaviju prednjačio je emigrantski list *Za ljudsko zmago*.⁸¹ Zapažen je budimpeštanski radio *Košut* po tome što je jedini u komunističkom medijskom prostoru izveštavao o posetama državnika i vojnih zvaničnika Jugoslaviji, a i zbog toga što se nije uvek služio TASS-ovim agencijskim vestima.⁸²

Propaganda protiv Jugoslavije obustavljena je u jesen 1954, nakon što je mađarska vlada odlučila da u cilju normalizacije povuče iz prometa sve knjige i brošure sa antijugoslovenskim sadržajem, obustavi rad Saveza jugoslovenskih revolucionarnih emigranata i ukine emigrantsku štampu. Daliboru Soldatiću je saopšteno da će mađarski mediji dobiti instrukcije o načinu prenošenja vesti u skladu sa naporima ka normalizaciji. Takođe, po nalogu vlade, sportski i kulturni forumi će pristupiti izradi projekata za dalje produbljivanje odnosa na ovim poljima.⁸³ Šest meseci kasnije, po nalogu svoje vlade, D. Soldatić je proveravao u kojoj su meri tačke iz oktobarskog saopštenja mađarske vlade ispunjene i uverio se da su sve one sprovedene u delo.⁸⁴

Sve češći javni istupi mađarskih političara u jesen 1954, apeli u kojima su se zalagali za dalju normalizaciju odnosa sa Jugoslavijom i proširenje saradnje na sva polja državnog, društvenog i ekonomskog života, ukazuju na svesnost postojanja prepreke na putu obnavljanja međusobnih odnosa.⁸⁵ Uzrok evidentnog zastoja krajem 1954. nalazio se u činjenici da mađarsko partijsko rukovodstvo na čelu sa Maćašom Rakošijem nije imalo objašnjenje za normalizaciju. U nedostatku zvaničnog stava Mađarske partije trudbenika, bilo je dosta prostora za različita tumačenja. Jugoslovenska procena je bila da je mađarsko rukovodstvo još uvek na pozicijama 1948. godine; M. Rakoši, kao čelni čovek antijugoslovenske kampanje 1949–1952, nije mogao da prihvati razvoj jugoslovensko-mađarskih odnosa sa pozicija nezavisnih socijalističkih zemalja. Obostrana rezervisanost i nepoverenje učvrstilo je jugoslovenski stav da bližih odnosa sa Mađarskom ne može biti dok je na njenom čelu Maćaš Rakoši.

⁸¹ *Isto*, PA, str. pov., 1954, f. 4, br. 170. Ministarstvo inostranih poslova u istom izveštaju konstatuje da je jugoslovenska emigracija u Mađarskoj dezorijentisana: do aprila 1954. tri IB emigranta su zatražila repatrijaciju.

⁸² *Isto*, PA, str. pov., 1954, f. 4, br. 691.

⁸³ *Isto*, PA, pov., 1955, f. 36, Mađ-321, br. 18056.

⁸⁴ *Isto*.

⁸⁵ Sekretar CK MPT Lajoš Ać na zboru Narodnog fronta u Pilišverešvaru, 19. oktobar 1954: „Mađarska vlada želi da normalizuje odnose sa Jugoslavijom. To će biti doprinos popuštanju međunarodne zategnutosti i stvari mira.” Bilten TANJUG, vesti stranih agencija, 21. oktobar 1954, u 11.00.

Summary

Yugoslav-Hungarian Reconciliation 1953–1954

Key words: Yugoslavia, Hungary, normalization of Yugoslav-Hungarian relations, Imre Nagy, Mátyás Rákosi

During the late 1940s and early 1950s Hungary took the lead in fierce anti-Yugoslav propaganda by the Eastern Bloc. The Rajk's trial marked the start of a ghastly series of death penalties, life sentences and long-term imprisonments in Hungary. Along with a strong media campaign, Yugoslavia continuously had the problem of frequent incidents along the border, which deteriorated the Yugoslav-Hungarian relations to the brink of armed conflict.

Stalin's death in March 1953 paved the way towards reconciliation between Yugoslavia and the Eastern Bloc. As in the previous era, Hungary was first, after the Soviet Union, to take the initiative for normalization of relations with Yugoslavia, which Belgrade used in order to dispense with the north border tension. Negotiations regarding this matter, as well as effort in forming a joint Yugoslav-Hungarian commission for investigating and identifying border incidents, began in the summer of 1953. However, Belgrade essentially acted with reserve, letting the other side take the initiative. After establishing diplomatic relations in August 1953, the border question was regulated and commercial trade contacts were restored during 1954. The Hungarian government even made steps towards the release of prisoners, Hungarian citizens and members of Yugoslav minority groups in Hungary.

Nonetheless, the most important aspect for further development of Yugoslav-Hungarian relations was the suspension of the anti-Yugoslav campaign in the media in October 1954: the Yugoslav representative in Budapest, D. Soldatić, was informed of the Hungarian government's decision to suspend the IB-emigration, to withdraw books and brochures of anti-Yugoslav character, and to ban the emigration newspapers.

The existence of two different concepts regarding Hungarian internal development along with antagonism among their supporters, Imre Nagy and Mátyás Rákosi, directly influenced normalization of Yugoslav-Hungarian relations. Stagnation in further normalization of state and party relations was evident already in the end of 1954. Mutual reserve and distrust between the Yugoslav and Hungarian leadership was enormous: the Yugoslav conclusion was that closer relations with Hungary were impossible as long as Mátyás Rákosi was at the top.

UDK 327.(497.1:439)''1948/1954''(093.2)

JUGOSLAVIJA I ODJEK BEOGRADSKE DEKLARACIJE U SUSEDNIM „INFORMBIROOVSKIM” ZEMLJAMA

Vladimir Lj. Cvetković

APSTRAKT: Rad predstavlja pokušaj da se na osnovu originalne jugoslovenske arhivske građe rekonstruišu jugoslovenska saznanja o odjeku Beogradske deklaracije iz juna 1955. godine u Albaniji, Bugarskoj, Rumuniji i Mađarskoj, kao i da se utvrde i analiziraju promene koje su kao posledica njenog donošenja nastupile u odnosima Jugoslavije sa ovim susednim zemljama do kraja iste godine.

Ključne reči: Jugoslavija, SSSR, Beogradska deklaracija, Informbiro, Bugarska, Mađarska, Rumunija, Albanija

Potpisivanje Beogradske deklaracije 2. juna 1955. godine predstavljalo je događaj koji je nesumnjivo izuzetno mnogo uticao na odnose među socijalističkim državama toga doba. Ono je predstavljalo krunu pomirenja Jugoslavije i Sovjetskog Saveza ali i rezultat dugog procesa međusobnog približavanja dveju zemalja počev od Staljinove smrti 1953. godine koji je završen Titovom pobedom i prvim poznatim priznanjem mogućnosti postojanja „različitih puteva u socijalizam”.¹ Delegacija koju su činili Nikita Hruščov, Nikolaj Bulganjin, Anastas Mikojan, D. T. Šepilov i Andrej Gromiko doputovala je u Beograd 26. maja da bi otklonila posledice Staljinovog napada na Jugoslaviju 1948. godine, koji je bio izazvan jačanjem samostalnosti i ugleda Jugoslavije i samog Josipa Broza Tita i njegovim shvatanjima o ravnopravnosti država u međunarodnim odnosima i pravu na samostalan unutrašnji razvitak.² Trenutak u kome je došlo do potpisivanja Beogradske deklaracije bio je obeležen određenim uspesima u normalizaciji jugoslovenskih odnosa ne samo sa Sovjetskim Savezom već i sa drugim „informbiroovskim” zemljama, pa i onim susednim. Do sredine 1955.

¹ G. Boffa, *Povijest Sovjetskog saveza*, II, Opatija, 1985, str. 369–370.

² B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, Beograd, 1988, str. 259.

godine normalizacija odnosa Jugoslavije sa susednim socijalističkim zemljama tekla je uglavnom u znaku „formalne” obnove odnosa – uspostavljanja normalnih diplomatskih odnosa, regulisanja teškog stanja na granicama, izjava o spremnosti za obnavljanje ekonomskih odnosa, prvih kontakata u oblasti nauke i kulture, kompenzacionih trgovinskih ugovora, ali i raspuštanja emigrantskih organizacija i popuštanja pritiska na jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji i Mađarskoj.³ Upravo zbog toga, potpisivanje Beogradske deklaracije stavilo je na probu odnose Jugoslavije sa njenim „narodnodemokratskim” susedima i nametnulo nezaobilazno pitanje: da li će normalizacija njihovih međusobnih odnosa napustiti sferu *formalnog* i preći u sferu *suštinskog* u kojoj se nalazio niz nerešenih krupnih pitanja koja su teško opterećivala njihove odnose?

Dolazak sovjetske delegacije i razgovori na najvišem nivou u Beogradu delovali su iznenađujuće kako za javnost tako i za mnoge rukovodeće kadrove u Albaniji, Bugarskoj, Rumuniji i Mađarskoj. Po svemu sudeći, samo najuži krug rukovodilaca u ovim zemljama znao je da se prema dolazak Hruščova u Beograd, s tim što su čak i oni o tome obavješteni neposredno pred zvanično objavljivanje informacije o poseti, najverovatnije tokom Varšavske konferencije.⁴ Prve reakcije na sastanak jugoslovenske i sovjetske delegacije u Beogradu usledile su još tokom razgovora, a u slučaju Mađarske čak i pre njihovog zvaničnog početka. Govoreći tokom skupštinske rasprave u vezi sa ratifikacijom Varšavskog sporazuma, 25. maja, predsednik mađarske vlade Hegediš je pozdravio predstojeći sastanak u Beogradu ističući njegov značaj ne samo za jugoslovensko-sovjetske odnose već i za popuštanje međunarodne zategnutosti uopšte.⁵ On je istovremeno dodao da će mađarska vlada raditi na produbljivanju veza sa „prijateljskim” jugoslovenskim narodom. Istom prilikom i u sličnom tonu o Jugoslaviji kao „starom susedu” govorio je i Rakoši, koji je očekivao da razgovori u Beogradu doprinesu poboljšanju odnosa Jugoslavije sa zemljama „narodne demokratije”.⁶ Već 28. maja stigle su i prve reakcije iz Albanije i Bugarske. U ekspozeu povodom ratifikacije Varšavskog ugovora u albanskom parlamentu predsednik vlade Mehmet Šehu je podvlačio zajedničku borbu albanskog i jugoslovenskih naroda protiv fašizma, da bi potom zaključio da se razgovori, koji su bili u toku, „vode u interesu mira i prijateljstva među narodima” a da je albanski narod direktno zainteresovan za uspešan završetak razgovora.⁷ Na istom zasjedanju, generalni

³ V. Gavranov, M. Stojković, *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*, Beograd, 1972, str. 219.

⁴ Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije (dalje: DAMSPS), Politička arhiva (PA), 1955. godina, fascikla 56, dosije 2, Izveštaj ambasade u Bukureštu za mesec juni–juli upućen DSIP-u, Str. pov. br. 10, 5. jul 1955. godine, str. 1.

⁵ DAMSPS, PA, 1955, fasc. 36, dos. 34, Odjek beogradskih razgovora u Mađarskoj, Pov. br. 18214, 24. jun 1955. godine, str. 1.

⁶ *Isto*.

⁷ Muzej istorije Jugoslavije, Arhiv Josipa Broza Tita (dalje: AJBT), Kabinet predsednika Republike (KPR), I–3–a, SSSR, kutija 170, TANJUG – specijalni bilten, br. 10, 29. maj 1955. godine u 09.00, str. 5.

sekretar Albanske partije rada Enver Hodža je takođe pozdravio dolazak sovjetske delegacije u Beograd, ali je istovremeno istakao i da se albanski narod, partija i vlada „solidarišu sa visokim ciljevima KPSS”.⁸ Bugarski lider Vlko Červenkov, govoreći istog dana na zasedanju bugarske skupštine, takođe povodom ratifikacije Varšavskog sporazuma, otišao je korak dalje, dotakavši se i same suštine beogradskih razgovora. Pored toga što je u načelu pozdravio razgovore koji su se još vodili u Beogradu, Červenkov je naročito naglasio odlučnost SSSR-a i zemalja narodne demokratije da se ostvari međunarodna saradnja „bez bilo kakvog mešanja u unutrašnje stvari ma koje države”. Štaviše, on je dotakao i najosetljivije pitanje – pitanje ideologije i jugoslovenske različitosti u tom pogledu – rekavši „da je moguća koegzistencija i saradnja između zemalja, bez obzira na razlike u njihovim društvenim sistemima”.⁹ Jedino od Rumuna nisu stizale reakcije sa ovako visokog nivoa. To, međutim, nije bilo iznenađujuće za jugoslovenske vlasti, koje su ipak očekivale da će se dolazak sovjetskih rukovodilaca u Beograd „van svake sumnje” odraziti i na njih, „lomeći njihovu rezervisanost”.¹⁰ U Beogradu su smatrali da je ta rezervisanost posledica delom postojanja sukoba i podeljenosti unutar rumunskog rukovodstva, delom odnosa SSSR-a prema Jugoslaviji a da će se „pobeda koju smo odneli u odnosu na SSSR” pozitivno odraziti i „pojačati težnju rumunskih patriota za veću nezavisnost”.¹¹ S tim u vezi je nesumnjivo i zahtev Ministarstva u Beogradu Jugoslovenskoj ambasadi u Bukureštu da posebno prati odraz posete Hruščova i sovjetske delegacije na rumunske rukovodioce, javne radnike i narod.¹²

Iznenađenje, koje je bilo primetno u susednim zemljama, nije bilo ništa manje ni u samoj Jugoslaviji gde ni urednicima najvećih prestoničkih listova, iako kao i u drugim socijalističkim zemljama revnosno kontrolisanim, do 13. maja nije bilo saopšteno ništa o dolasku sovjetske delegacije.¹³ Najzad, iznenađenje je bila i prva reakcija zapadnih diplomata kada ih je sa predstojećom posetom sovjetskih rukovodilaca Beogradu upoznao jugoslovenski ministar spoljnih poslova Koča Popović.¹⁴

Za razliku od rukovodilaca u prestonicama susednih „narodnodemokratskih” zemalja, njihovi diplomatski predstavnici u Beogradu, ostavljeni bez jasnih direktiva „odozgo”, izbegavali su svaki komentar razgovora koji su bili

⁸ *Isto*, str. 5–6.

⁹ *Isto*, str. 6–7.

¹⁰ DAMSPS, PA, 1955, fasc. 56, dos. 2, Pomoćnik načelnika I odeljenja DSIP-a ambasadi u Bukureštu, Pov. br. 47104, 27. maj 1955 godine, str. 1.

¹¹ *Isto*, str. 2–3.

¹² *Isto*, str. 4.

¹³ M. Miljković, *Burne diplomatske godine. Iz sofijskog dnevnik 1953–1956*, Beograd, 1995, str. 187–188.

¹⁴ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO- u*, Beograd, 2000, str. 200.

u toku. To se naročito odnosilo na neočekivanu Hruščovljevu izjavu o 1948. godini koju je dao odmah po dolasku u Jugoslaviju. Posmatrači u Beogradu su uočavali da u toku celog dana, 27. maja, nije bilo moguće dobiti od diplomata iz istočnoevropskih zemalja bilo kakav komentar u vezi sa tom izjavom. Većina „istočnih” je taj dan namerno provela u šetnji beogradskim ulicama, izbegavajući susrete sa jugoslovenskim građanima, verovatno zatečeni neočekivanošću Hruščovljeve pokajničke izjave, kao i zbog odsustva instrukcija kakav stav bi trebalo da zauzmu.¹⁵ Tako je mađarski poslanik Kurimski odbijao da komentariše Hruščovljevu izjavu pod izgovorom da, 27. maja u 11 sati pre podne, još uvek „ne poseduje potpuni tekst prevoda izjave”.¹⁶ Obazrivost i oklevanje istočnoevropskih diplomata u Beogradu bili su donekle i razumljivi s obzirom na to da se u mnogim krugovima, a naročito među stranim dopisnicima, smatralo da je upravo pitanje držanja satelitskih zemalja posle govora Hruščova u Beogradu „veoma značajno” u tom trenutku.¹⁷

Posle potpisivanja Beogradske deklaracije 2. juna 1955. godine, neki od predstavnika susednih satelitskih zemalja u Beogradu, naročito Bugari i Mađari, postali su „govorljiviji”. Oni su, svi od reda, deklaraciju pozitivno ocenjivali, isticali su da ona daje veliki doprinos miru u svetu i da je ona veliki uspeh jugoslovenske spoljne politike. U isto vreme, oslanjajući se na tipično blokovski kliše, pokazivali su i razumevanje za stavove Sovjetskog Saveza zamerajući čak Jugoslovenima na „preteranoj uzdržanosti”, „zvaničnosti” ili čak „aroganciji” koja je dovela do toga da jugoslovenski rukovodioci nisu umeli da cene „to što su sovjetski rukovodioci došli u Beograd”.¹⁸ U tom pogledu najdalje je otišao rumunski ambasador Nikolae Guina koji je, držeći se „linije” koju su trasirali Sovjeti, za predašnje loše odnose sa Jugoslavijom optužio Beriju kao „imperijalističkog agenta”, da bi potom od krivice amnestirao i samog Staljina, za koga je, tobože, bio ubeđen da nije bio inicijator kampanje protiv Jugoslavije.¹⁹ Ponašanje Jugoslovena tokom beogradskih razgovora, potpuno svesnih svog trijumfa nad Sovjetima, moralo je biti neshvatljivo istočnoevropskim diplomatama koje su u svojim zemljama, prilikom poseta visokih sovjetskih delegacija, bile naviknute na, u najmanju ruku, drugačiju atmosferu.

Odmah nakon potpisivanja deklaracije u Beogradu 2. juna, jugoslovenska diplomatija prilježno je prikupljala informacije o prvim reakcijama, nezvaničnim ili zvaničnim svejedno, u Sofiji, Bukureštu, Budimpešti i Tirani do početka jula 1955. godine. U Bugarskoj, javnost je iskreno pozdravila Beogradsku deklaraciju:

¹⁵ AJBT, KPR, I-3-a, SSSR, k. 170, Vesti o dolasku sovjetske delegacije, 27. maj 1955. godine, str. 1.

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ *Isto*, str. 4.

¹⁸ AJBT, KPR, I-3-a, SSSR, k. 170, Vesti o završenim razgovorima FNRJ – SSSR, 3. jun 1955. godine, str. 1-2.

¹⁹ AJBT, KPR, I-3-a, SSSR, k. 170, Vesti o deklaraciji FNRJ – SSSR, 6. jun 1955. godine, str. 3.

ona je shvaćena kao dokument na koji se dugo čekalo da otkloni zabrinutost u pogledu odnosa Jugoslavije i Bugarske u budućnosti.²⁰ Prve pozitivne promene u odnosu na Jugoslaviju primećene su u štampi. Članci o Jugoslaviji postali su brojni i u njima se afirmativno pisalo o njenoj spoljnoj politici i privrednim uspesima. Međutim, najveća promena u javnosti ogledala se u činjenici da je čitava bugarska propaganda odjednom počela da o Jugoslaviji govori kao o socijalističkoj zemlji, što je ranije bilo nezamislivo.²¹ Osim javno manifestovanih reakcija i komentara, Jugoslovenska ambasada u Sofiji nastojala je da dokuči i kakav je odjek Beogradska deklaracija imala u vladajućim krugovima Bugarske, u partiji, vojsci, Ministarstvu inostranih polova pa i unutar diplomatskog kora u Sofiji. Već tokom juna počela je u partijskim organizacijama akcija „objašnjavanja” beogradskih razgovora i deklaracije donete tom prilikom, čiji deo je bez sumnje bio i sastanak partijskog aktiva Sofije i sofijskog okruga koji je održan 17. juna. Na tom sastanku učestvovao je i Červenkovič, koji je podneo afirmativan uvodni referat i, prema jugoslovenskim informacijama, time želeo da se pred partijskim članstvom prikaže kao „nosilac i ove nove, sadašnje, politike prema Jugoslaviji” ali i da istovremeno osmotri reakciju partijskog članstva na takav potez.²² Primećeno je da je tom prilikom bio izuzetno dobro raspoložen ne bi li izkazao svoje zadovoljstvo što se odnosi Bugarske i Jugoslavije popravljaju. Ovakvo ponašanje Červenkoviča sasvim je razumljivo ako se uzme u obzir da su se u krugovima zapadnih diplomata u Sofiji već nekoliko meseci uporno pojavljivale glasine o njegovoj smeni. Posle beogradskih razgovora, takve glasine su se mogle čuti i unutar partijskog članstva koje je polazilo od ideje da i Bugarska treba da u Beograd uputi svoju vladinu delegaciju koja bi uredila odnose sa Jugoslavijom, s tim što nju svakako ne bi mogao da predvodi Červenkovič, koji se među bugarskim rukovodiocima najviše isticao u napadima na Jugoslaviju posle 1948. godine.²³ Sa ovim u vezi bile su i glasine o skorom uzdizanju Dobri Terpeševa, Cole Dragojčeve, Dimitra Ganeva i još nekolicine partijskih kadrova koji su ranije, zbog svojih blagonaklonih i prijateljskih stavova prema Jugoslaviji, bili donekle potiskivani. Iz razgovora sa pojedinim članovima CK bugarske partije, ambasador Mita Miljković je stekao utisak da je postojala svest da Beogradskom deklaracijom nisu rešena sva sporna pitanja (uglavnom u vezi sa partijskim odnosima i ideologijom) i da će biti potrebno dosta vremena da se ona konačno reše.²⁴ Njemu je veoma simptomatično bilo i to da su svi sagovornici u Bugarskoj uporno isticali potrebu „postepenosti” u daljem razvoju jugoslovensko-bugarskih odnosa, u čemu je ambasador Miljković

²⁰ DAMSPS, PA, 1955, f. 7, dos. 7, Izveštaj ambasade FNRJ u Sofiji DSIP-u, Str. Pov. br. 27/55, 25. jun 1955. godine, str. 1.

²¹ *Isto*, str. 2.

²² *Isto*, str. 3.

²³ *Isto*, str. 4–5.

²⁴ *Isto*, str. 6.

video pre sovjetsku direktivu nego iskreno ubeđenje bugarskih rukovodilaca. Pored informacija o savetovanjima u partijskim organizacijama, u Beogradu su raspolagali i informacijom da je slično savetovanje o značaju Beogradske deklaracije održano i u političkoj upravi bugarske armije. Verovatno u vezi sa ovim savetovanjem, jugoslovenskom vojnom atašeu u Sofiji je zvanično preneto da su iz nastave u vojnim školama izbačeni svi antijugoslovenski materijali, kao i Druga rezolucija informbiroa.²⁵

U bugarskom Ministarstvu inostranih poslova očekivalo se da Beogradska deklaracija unese značajne promene. Prema rečima pomoćnika ministra Gerasimova, to ministarstvo je dobilo zadatak da proučava deklaraciju jer su ideje iznete u njoj apsolutno primenljive i na jugoslovensko-bugarske odnose. On je zato očekivao da će se buduća delatnost bugarskog MIP-a prema Jugoslaviji sastojati uglavnom u praktičnoj primeni ideja iz Beogradske deklaracije.²⁶ To proučavanje već je krajem juna dalo i prve rezultate: Gerasimov je tvrdio da su u bugarskom MIP-u postali svesni da su u odnosima prema Jugoslaviji bili „sitničari” i ispuštali iz vida zaista krupna pitanja. Osim toga, u krugovima MIP-a, preovladalo je mišljenje da se ubuduće u Beograd moraju slati „uzdignutije i reprezentativnije” ličnosti, sposobne da bolje predstavljaju Bugarsku ali istovremeno i da Bugarskoj „što bolje prenose jugoslovensko iskustvo”.²⁷ U skladu sa ovim, Bugari su najavljivali skoro slanje atašea za štampu i savetnika za kulturna pitanja pri Ambasadi u Beogradu, a Bugarska telegrafaska agencija slanje svog dopisnika.

Unutar diplomatskog kora u Sofiji reakcije su bile različite već prema tome da li su dolazile od predstavnika zapadnih ili istočnih zemalja. Zapadne diplomate (Velika Britanija, Turska) su smatrale da je cilj posete sovjetske delegacije Beogradu bio povratak Jugoslavije u Istočni blok, do čega nije došlo. To je smatrano sovjetskim neuspehom ali i pametnim jugoslovenskim potezom. Istovremeno, „zapadni” su pokušavali da od ambasadora Miljkovića saznaju da li ima podatke o raspoloženju bugarskih rukovodilaca prema Beogradskoj deklaraciji, kakav razvoj događaja očekuje u Bugarskoj, kao i da li će i kada bugarska vladina delegacija biti upućena u Beograd.²⁸ Sa druge strane, „istočni” su bili veoma ljubazni prema Jugoslovenima a Beogradsku deklaraciju su pozdravljali „kitnjastim frazama”.

U rumunskoj javnosti očekivanja od beogradskih razgovora bila su mnogo veća nego u Bugarskoj. U Rumuniji je već sama najava razgovora u Beogradu odjeknula kao senzacija. U širokoj javnosti, razočaranoj u potpunosti zbog ponašanja Sovjeta prema Rumuniji, usled čega je vladala opšta omraza prema svemu

²⁵ *Isto*, str. 7.

²⁶ *Isto*, str. 8.

²⁷ *Isto*, str. 9.

²⁸ *Isto*, str. 12–13; M. Miljković, *n. d.*, str. 191.

što je rusko, probuđene su neke nade, ali su podgrejani i neki strahovi. Sa jedne strane, deo rumunske javnosti nadao se da će tokom beogradskih razgovora biti reči i o Rumuniji i da će Tito uticati na Sovjete da daju više slobode Rumuniji ili se čak potpuno povuku iz nje, dok je sa druge strane, deo javnosti strahovao da bi Jugoslavija mogla biti vraćena u Istočni blok, što bi dovelo do još veće izolacije Rumunije od Zapada i do učvršćivanja sovjetske dominacije.²⁹ Posle završetka razgovora i potpisivanja Beogradske deklaracije vladalo je opšte uverenje da je u pitanju velika pobjeda Jugoslavije i njene politike i istovremeno poraz stare politike SSSR-a. Hruščovljevo svaljivanje krivice za sukob sa Jugoslavijom na Beriju i Abakumova ne samo da nije shvatano ozbiljno već je bilo predmet brojnih viceva koji su se mogli čuti čak i u ustanovama kao što su CK Rumunske radničke partije, MIP ili MUP.³⁰

Unutar partijskih krugova u Rumuniji bilo je dvojakih reakcija. Manji deo partijskog kadra (uglavnom pripadnici vojske i policije, kao i oni koji su se eksponirali u antijugoslovenskoj kampanji posle 1948. godine) pokušavao je da relativizuje jugoslovensku pobjedu tvrdnjom da je SSSR spreman da u interesu mira razgovara sa svakom zemljom pa i sa Jugoslavijom. Veći deo (naročito stariji kadrovi i oni čvrsto vezani za režim) je povodom Beogradske deklaracije pokazivao interesantnu reakciju koja se svodila na pomešane emocije. U isto vreme ti ljudi su bili i radosni i deprimirani. Radost je izazivala nada da će se odnosi sa Jugoslavijom popraviti a osećaj deprimiranosti okolnost da je Beogradska deklaracija u Rumuniji podstakla mnoge da uvide i priznaju sami sebi svoj, po rečima jugoslovenskog ambasadora Nikole Vujanovića, „bedan položaj”.³¹ Taj „bedan” položaj Rumunije bio je u stvari krajnje nelagodna situacija u koju je ona dovedena Hruščovljevim priznanjem greške sa sovjetske strane: Rumuni, koji za svoje postupke nisu mogli da optuže nekog svog Beriju, nisu imali čime ni da dokažu „samostalnost” svoje dotadašnje politike prema Jugoslaviji.

Jugoslovenska ambasada u Bukureštu registrovala je i veoma interesantan odjek Beogradske deklaracije među rumunskim umetnicima, kulturnim poslenicima i inteligencijom koja je bila razočarana postojećim stanjem ali ne do te mere da bi odbacivala ideje socijalizma. Taj deo rumunske inteligencije priželjkivao je dalji razvoj zemlje u pravcu uspostavljanja liberalnijeg i elastičnijeg modela komunizma kakav je, po njihovom uvreženom mišljenju, postojao u Jugoslaviji, pa čak i u Kini.³² Beogradska deklaracija značila je za njih pobjedu takvog modela komunizma nad rigidnim sovjetskim modelom ali i nadu da bi Jugoslavija (pa i Kina) mogla da na SSSR izvrši uticaj u pravcu liberalizacije

²⁹ DAMSPS, PA, 1955, f. 56, dos. 2, Izveštaj ambasade FNRJ u Bukureštu DSIP-u za mesec juni–juli 1955. godine, Str. Pov. br. 10, 5. jul 1955. godine, str. 2.

³⁰ *Isto*, str. 1.

³¹ *Isto*, str. 3.

³² *Isto*, str. 4.

režima. Ovakva shvatanja svedoče o popularnosti „jugoslovenskog modela” u susednim narodnodemokratskim zemljama, što je bio jedan o značajnih razloga zbog kojih su u svim tim zemljama procesi normalizacije odnosa sa Jugoslavijom tekli uz neprestano oklevanje i podozrenje izazvano strahom od ideoloških uticaja iz susedstva.

Pored javnosti, beogradskim razgovorima bili su iznenađeni i rumunski zvanični krugovi. Po svemu sudeći samo su članovi Politbiroa RRP-a znali nešto ranije za pripremu beogradskih razgovora. Oni su bili obavešteni da nije bilo nade da se Jugoslavija tom prilikom vrati u Istočni blok ali da ima nade da to bude početak njenog približavanja tom bloku u pogledu međunarodne politike pa i ideologije.³³ Posle objavljivanja vesti o dolasku sovjetske delegacije u Beograd kod rumunskih rukovodilaca je bila primetna želja da se prikažu kao prijatelji Jugoslavije te su svi upadljivo tražili priliku da se sastanu sa jugoslovenskim ambasadorom u Bukureštu Nikolom Vujanovićem, koga su počeli da oslovljavaju sa „druže”. Za vreme trajanja razgovora u Beogradu, o čijem toku Sovjeti nisu obavestavali Rumune, došlo je do hlađenja prema jugoslovenskim predstavnicima u Bukureštu, verovatno iz bojazni da u Beogradu nešto ne ide kako treba. Iza svega se nalazio strah Rumuna da se ne „istrče” za slučaj da se razgovori ne završe onako kako se predviđalo. Posle objavljivanja deklaracije 2. juna, kada je takva bojazan nestala, nestalo je i rezervisanog tona u izjavama i govorima rumunskih rukovodilaca, koji su opet postali optimistički i puni hvale za deklaraciju koja je ocenjivana kao veliki doprinos stvari mira u svetu ali i opštoj stvari socijalizma.³⁴ Ipak, izvesna doza skepticizma opstajala je među rumunskim rukovodiocima, koji su očekivali Titov govor, koga, međutim, nije bilo. Iz toga je ambasador Vujanović izvukao zaključak da Sovjeti nisu o svemu obavestili Rumune do kraja, što je ove primoravalo da, prema raznim drugim događajima, pokušaju da sami „odgonetnu” šta se sve u Beogradu dešavalo ne bi li pogodili „pravu meru” u odnosu prema Jugoslaviji.³⁵ Iz tog razloga kasnilo se i sa pripremom teza koje je trebalo da kao šablon posluže rukovodiocima nižih partijskih organa za organizovanje predavanja o Beogradskoj deklaraciji i njenom značaju. Isto tako i sam plenum CK Rumunske radničke partije do početka jula 1955. godine posvećen istoj temi još nije bio održan. Ovakvo odugovlačenje doводilo je rumunsko rukovodstvo u nezavidnu situaciju pre svega zbog javnosti: prema vestima sa visokog nivoa izgleda da su oni bili svesni da „javnost ide ispred njih ovom prilikom” i da moraju da je „kanališu” i „bremzaju”.³⁶

Jugoslovenski ambasador u Bukureštu pridavao je značaj i vestima o postojanju nekih nijansi među članovima Politbiroa u pogledu razvoja odnosa

³³ *Isto.*

³⁴ *Isto*, str. 5.

³⁵ *Isto*, str. 7.

³⁶ *Isto.*

sa Jugoslavijom iako je upozoravao da su takve vesti neproverene i da ih treba primiti sa rezervom. Prema tim vestima, nije postojala podela u smislu da li saradivati ili ne sa Jugoslavijom, već da li u tome biti samostalniji ili se više držati sovjetskih koraka. Navodno su G. G. Dež i G. Apostol bili za slepo kopiranje sovjetskih poteza i iščekivanje njihovih akcija, dok su E. Bodnaroš i K. Stojka bili za samostalnije postupanje u saradnji sa Jugoslavijom.³⁷

U skladu sa reakcijama zvaničnih krugova reagovala je i rumunska štampa. Dok su razgovori u Beogradu još trajali, rumunski listovi su se ograničavali samo na preuzimanje agencijskih vesti i komentara isključivo od TASS-a ili dopisnika *Pravde* iz Beograda. Posle potpisivanja Beogradske deklaracije situacija se naglo menja: u *Skanteji* (partijskom glasilu) se pojavljuju tri članka o deklaraciji a uvodne članke o istoj temi objavili su i drugi prestonički listovi. Tokom juna i početkom jula o Jugoslaviji se pisalo u skoro svakom broju *Skanteje* a umesto vesti prenošenih od TASS-a sve više su se pojavljivale i vesti rumunske novinske agencije koja je prenosila vesti TANJUG-a, JUGOPRES-a ili u celosti preštamovala članke iz jugoslovenskih listova.³⁸ Ovakva promena u pisanju rumunske štampe bila je veliki korak napred u odnosu na dotadašnje stanje.

Beogradski razgovori i donošenje deklaracije pogađali su i grupu jugoslovenskih političkih emigranata, „informburoovaca”, koja je postojala u Rumuniji. Beogradska deklaracija je među njima izazvala veliku zabunu i strah. Jedan deo emigranata je posle ovih događaja izgubio i poslednju nadu da će u Jugoslaviji doći do promene režima i povratka „na staro” dok su oni zagriženiji među njima iskazivali veliku rezervisanost, nepoverenje pa čak i otvoreno neslaganje sa Hruščovom.³⁹ Ono što je bilo zajedničko za obe grupacije bio je strah od repatrijacije i od onoga što ih čeka posle eventualnog povratka u Jugoslaviju.

Do početka jula 1955. godine Beogradska deklaracija i stavovi izneti u njoj doveli su i do poboljšanja položaja srpske nacionalne manjine u Rumuniji koja se nalazila u izuzetno teškom položaju. Jugoslovenska ambasada u Bukureštu je primetila da je srpska manjina dobila više slobode i „digla glavu” posle nekoliko teških godina. Život u srpskim selima je postajao snošljiviji, ljudi su počeli slobodnije da govore, da se sastaju, prate događaje u Jugoslaviji i o njima se obaveštavaju.⁴⁰ Odnos rumunskih vlasti prema Srbima interniranim u Baragan postao je humaniji i blaži. Ovi postupci davali su nadu da će pitanje položaja srpske i drugih jugoslovenskih nacionalnih manjina u Rumuniji, koje su jugoslovenske vlasti smatrale osnovnim i najosetljivijim pitanjem međusobnih odnosa, posle ovakvog razvoja događaja početi da se rešava.⁴¹

³⁷ Isto, str. 8–9.

³⁸ Isto, str. 10.

³⁹ Isto, str. 15.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto, str. 15–16.

Opšti utisak ambasadora Vujanovića o kretanjima u Rumuniji u prvih nekoliko nedelja po potpisivanju Beogradske deklaracije bio je pozitivan. Promene do kojih je došlo otvarale su nove mogućnosti za delovanje u Rumuniji, pre svega u pravcu popularizacije jugoslovenske „društvene prakse” i za političko delovanje uopšte.⁴² Njegovi kontakti sa rukovodiocima, kao i inteligencijom i umetnicima uverili su ga u veoma veliki interes koji je u Rumuniji vladao za jugoslovensko iskustvo u izgradnji socijalizma ali i u potrebu i spremnost za „razmenu socijalističkog iskustva”. Sve to je omogućavalo „mnoge nove oblike rada” u Rumuniji ali i nametalo potrebu „preorijentacije u mnogo čemu” kada je u pitanju bila jugoslovenska politika prema Rumuniji.⁴³

Kao i u slučaju Bugarske i Rumunije, i u Mađarskoj je vest o beogradskom sastanku izazvala iznenađenje u celokupnoj javnosti, uključujući čak i više partijske krugove. Sastanak između sovjetske i jugoslovenske delegacije ocenjivan je u mađarskoj javnosti kao velika pobeda jugoslovenske politike, naročito njenog odlučnog stava u vezi sa spoljnopolitičkim pitanjima.⁴⁴ Očekivalo se da rezultati razgovora budu od velikog značaja za produbljivanje i dalje razvijanje odnosa sa istočnoevropskim zemljama. Istovremeno, govorilo se i o „posredničkoj” ulozi Jugoslavije u stišavanju sukoba između Istoka i Zapada. Interesantno je da su se u javnosti očekivale posledice Beogradske deklaracije i na unutrašnji politički razvitak u samoj Mađarskoj: množili su se komentari kako će ubuduće pozicija Rakosića slabiti a pozicija Nađa jačati.⁴⁵

U Mađarskoj je, za razliku od Rumunije, već 8. juna održan plenum CK Mađarske partije trudbedika koji je za temu imao Beogradsku deklaraciju. Na tom plenumu, Rakosi je podneo izveštaj o jugoslovensko-mađarskim odnosima i dao svoju ocenu razgovora u Beogradu i deklaracije koja je potom potpisana a koja se razlikovala od ocene prisutne u mađarskoj javnosti. U njegovom referatu nije bilo reči o jugoslovenskoj pobedi već je, prema njemu, sastanak u Beogradu predstavljao uspeh za sovjetsku delegaciju jer je Jugoslavija prihvatila sovjetske koncepcije o najvažnijim spoljnopolitičkim pitanjima (antiblokovska politika, jedinstvo Nemačke, opravdani zahtevi Kine).⁴⁶ Doduše, izneo je da se Jugoslaviji, što se tiče njenog položaja i društvenog uređenja, od sada priznaje da je socijalistička zemlja, da vodi nezavisnu politiku i da je SKJ marksistička partija. U vezi sa tim, dodao je da rezolucija Informbiroa iz 1949. godine prestaje da važi, dok je pitanje one iz 1948. godine još uvek ostalo otvoreno i, prema njegovim saznanjima, trebalo je da bude regulisano jednim pismom CK SKJ

⁴² *Isto*, str. 16.

⁴³ *Isto*, str. 17.

⁴⁴ DAMSPS, PA, 1955, f. 36, dos. 34, Odjek beogradskih razgovora u Mađarskoj, Pov. br. 18214, 24. jun 1955. godine, str. 1.

⁴⁵ *Isto*.

⁴⁶ DAMSPS, PA, 1955, f. 36, dos. 34, Odras Beogradske deklaracije u Mađarskoj, Pov. br. 18214, 24. jun 1955. godine, str. 1.

koje bi bilo upućeno CK KPSS-u. Kada su u pitanju bili jugoslovensko-mađarski odnosi, Rakoši je na plenumu CK PMT-a ustvrdio da će se pristupiti rešavanju „svih spornih pitanja” između Jugoslavije i Mađarske.⁴⁷

U sličnom tonu jugoslovenskim predstavnicima u Budimpešti govorio je tih dana i pomoćnik ministra spoljnih poslova Šik. On je isticao da je faza „normalizacije” odnosa sa Jugoslavijom završena i da posle beogradske deklaracije treba raditi na uspostavljanju starih, „bratskih” odnosa, u sklopu čega je već bilo planirano skorašnje prebacivanje Jugoslavije iz II političkog odeljenja mađarskog MIP-a u kome su bile zapadne zemlje u I odeljenje koje se bavilo odnosima sa SSSR-om i drugim istočnoevropskim zemljama. Značajno je, međutim, da je Šik tom prilikom otvoreno govorio i o tome da prema rešavanju spornih pitanja iz odnosa sa Jugoslavijom postoji otpor „od strane mnogih njihovih organa”.⁴⁸ O takvom otporu u krugovima mađarske partije u Jugoslaviji su imali informacije i iz sopstvenih izvora. Prema nekim informacijama, na jednoj od konferencija na kojima je posle plenuma CK PMT-a objašnjavan značaj Beogradske deklaracije (a kojoj su prisustvovali visoki državni, politički i vojni rukovodioci) došlo je do pojave krajnje disonantnih tonova tokom diskusije. Neki od učesnika su otvoreno odbacivali teze predavača da Jugoslavija gradi socijalizam, da je nezavisna zemlja i da Mađarska treba sa njom da razvija prijateljske odnose i naročito naglašavali da ne prihvataju da ih tumače partijskom članstvu na taj način jer bi to, po njihovom mišljenju, delovalo kao podstrek „desnima” da podignu glavu.⁴⁹ Očigledno je da su mnogi u Mađarskoj, kao i u drugim narodnodemokratskim zemljama, strahovali za svoje položaje koje su, mahom, stekli upravo na kritici Jugoslavije i njenog modela socijalizma.

Pored iskazivanja dobre volje zvaničnih krugova da se posle Beogradske deklaracije krene u ozbiljnije produbljivanje međusobnih odnosa, jedna od prvih reakcija na pomenutu deklaraciju u Mađarskoj je bila i promena u pisanju štampa o Jugoslaviji. Tokom razgovora u Beogradu mađarska štampa je bila rezervisana i uzdržljiva: prenošene su samo informacije TASS-a i *Pravde* iz Beograda, bez mađarskih komentara. Prema jugoslovenskim saznanjima, ovakvu direktivu štampi dao je lično Rakoši.⁵⁰ Posle potpisivanja deklaracije, 2. juna, dolazi do promene. Mađarska štampa počinje da sve više i sve pozitivnije piše o Jugoslaviji i njenim dostignućima i problemima. Tako se dogodilo da u danima posle Beogradske deklaracije mađarski *Sabat Nep* po prvi put posle 1948. godine, počne da objavljuje sopstvene tekstove i materijale a ne one dobijene od TASS-a ili moskovske *Pravde*.

⁴⁷ *Isto*.

⁴⁸ *Isto*, str. 2.

⁴⁹ *Isto*, str. 1.

⁵⁰ *Isto*, str. 2.

Prvih dana po potpisivanju Beogradske deklaracije, do jugoslovenskih vlasti su i iz Albanije stizale vesti o njenom tumačenju sa pozicija staljinizma i blokofske politike. Već 4. juna, jugoslovenski poslanik u Tirani Predrag Ajtić je pozvao na večeru albanskog ministra spoljnih poslova Behara Štila i još nekolicinu funkcionera MIP-a (V. Natanaili, Dž. Ljamani, Lj. Abazi, H. Budo) sa kojima, pored svih napora, nije uspeo da uspostavi atmosferu bliskosti. Na pomen Beogradske deklaracije ministar Štila je rekao da je u načelu pozdravlja, ali je njegov komentar deklaracije u najmanju ruku bio čudan. On je rekao da su beogradski razgovori pokazali da pravedna politika mora da pobedi i da je tako mala Albanija uspela da izdrži izolaciju i odoli pritisku koji je na nju vršen: iznenađeni poslanik Ajtić nije mogao da zaključi ništa drugo nego da je Štila smatrao da beogradski razgovori znače pobedu albanske politike u odnosu na Jugoslaviju.⁵¹ Ovako negativan, a u najmanju ruku rezervisan stav Štile poslanik Ajtić je razumeo kao izraz nedoslednosti i unutrašnje kontradiktornosti u stavu albanske vlade prema Jugoslaviji. Takva kontradiktornost u stavu prema Jugoslaviji bila je primetna i ranije ali se, po mišljenju Ajtića, znatno povećala posle Beogradske deklaracije. Razlog za to je bila činjenica da su antijugoslovenske tendencije još uvek bile veoma jake (naročito unutar vladajućeg kruga ljudi) dok je razvoj događaja primoravao albanske vođe da, pogotovo u javnosti, sve više zauzimaju pozitivniji i konstruktivniji stav prema Jugoslaviji.⁵² Samo dva dana kasnije, kao svojevrsna potvrda ovakvih razmišljanja poslanika Ajtića, došao je usputni susret sa Enverom Hodžom, koji mu je, raspoloženiji nego inače, sam prišao, obratio mu se sa „ti” i raspitivao o kurtoaznim stvarima. Istom prilikom u bugarskoj ambasadi Natanaili i Štila su pokušavali da saznaju da li poslanstvo posle Beogradske deklaracije ima neke nove instrukcije u vezi sa Albanijom.⁵³

Sredinom juna, u razgovoru poslanika Ajtića sa sovjetskim ambasadorom u Albaniji Levičkinom opet je provejavala sumnja u postojanje podvojenosti unutar albanskog rukovodstva kada je u pitanju bio odnos prema Jugoslaviji. Na opasku Ajtića da jugoslovensko-albanski odnosi i pored izvesnog napretka „idu traljavo” i da beogradski razgovori, za razliku od ostalih istočnoevropskih zemalja, kao da uopšte nemaju odraza na albansku politiku prema Jugoslaviji, Levičkin je pokušao da donekle opravda albanske „drugove” tražeći za njih razumevanje zbog prethodno izuzetno zaoštrenih međudržavnih odnosa.⁵⁴ Tvrdio je da je najveći deo njih pravilno shvatio Beogradsku deklaraciju, ali da još ima onih koji, zbog inercije i zaostajanja, ne mogu da shvate njen pravi smisao, pa čak i onih koji

⁵¹ DAMSPS, PA, 1955, f. 1, dos. 26, Zabeleška sa večere u našem Poslanstvu 4. juna 1955. godine na kojoj su bili prisutni funkcioneri MIP-a, Pov. br. 48766, str. 1.

⁵² *Isto*, str. 2.

⁵³ DAMSPS, PA, 1955, f. 1, dos. 26, Zabeleška sa bioskopske predstave bugarske ambasade 6. juna 1955. godine, Pov. br. 48769, str. 1.

⁵⁴ DAMSPS, PA, 1955, f. 1, dos. 26, Zabeleška o poseti Levičkinu, sovjetskom ambasadoru dne 16. juna 1955. godine, Pov. br. 48772, str. 1–2.

„neće da shvate” jer im to nije u interesu. Ove poslednje on je otvoreno nazvao „neprijateljima” koji su se okoristili predašnjim lošim jugoslovensko-albanskim odnosima.⁵⁵ Pored ovih „neprijatelja”, Levičkin je kao smetnju poboljšanju odnosa između dve susedne zemlje apostrofirao i albansku policiju.⁵⁶

Već neko vreme pre, a naročito posle Beogradske deklaracije, prema jugoslovenskim izvorima je jasno da su u Beogradu bili više ili manje uvereni da u Albaniji, u pogledu odnosa prema Jugoslaviji, postoje dve struje. Jedna, na čelu sa Enverom Hodžom, koja je smatrana umerenijom i naklonjenijom dobrim odnosima sa Jugoslavijom i druga, na čelu sa Mehmedom Šehuom, koja je bila gotovo otvoreno neprijateljska.⁵⁷ Informacije poslanstva u Tirani poslate u prvih nekoliko nedelja posle Beogradske deklaracije svedoče upravo o naporu da se shvati koliko je ovakva podela realna, koliko je duboka i da li je dalekosežna. U tom cilju, praćen je svaki korak, izjava ili bilo kakav znak sa jedne ili druge strane koji je mogao da makar malo osvetli nejasnu situaciju u Albaniji. Tako je kao pozitivan znak shvaćen govor Envera Hodže na III kongresu Demokratskog fronta Albanije u kojem je ocenio da je albanska vlada davala inicijative za normalizaciju odnosa, da je u poslednje vreme postignuto prilično poboljšanje odnosa, koje i dalje ide u tom pravcu, što je, po njemu, potvrđivao i nedavno sklopljen trgovinski ugovor. Govoreći potom o Beogradskoj deklaraciji, Hodža je naglasio da je njome otvoren put za razvijanje prijateljskih odnosa Jugoslavije sa SSSR-om i zemljama Istočnog bloka, da su albanski narod, partija i vlada sa radošću dočekali uspeh razgovora u Beogradu, kao i da deklaracija otvara perspektive za dalje poboljšanje jugoslovensko-albanskih odnosa.⁵⁸

Jugoslovenske sumnje u postojanje podela unutar albanskog rukovodstva dodatno je osnažila i vest o „razrešenju” potpredsednika vlade Tuka Jakove i ministra prosvete Bedrija Spahiua, objavljena u albanskoj štampi 23. juna. Obojica su bili smenjeni pod obrazloženjem da su „nepodesni” za te dužnosti. Jugoslovensko poslanstvo nije bilo uvereno u ove razloge smenjivanja već je više značaja pridavalo indicijama da je Tuk Jakova bio u sukobu sa Mehmedom Šehuom i da je naklonjen Jugoslaviji.⁵⁹ Nekoliko dana kasnije i italijanski radio Italijana je saopštavao da je, prema njegovim informacijama iz okruženja zapadnih diplomata u Atini, glavni razlog smenjivanja Tuka Jakove i Bedrija Spahiua odbijanje „nekih albanskih krugova” da posle Hruščovljeve posete Beo-

⁵⁵ *Isto*, str. 2.

⁵⁶ DAMSPS, PA, 1955, f. 1, dos. 17, Telegram poslanstva u Tirani DSIP-u, br. 335, 17. jun 1955. godine, Pov. br. 48459, str. 1.

⁵⁷ J. Pelikán, *Jugoslávie a východní blok 1953–1958*, Praha, 2001, str. 251.

⁵⁸ Arhiv Srbije i Crne Gore (dalje: ASCG), fond 507, CK SKJ, Međunarodna komisija (dalje: IX), 1/IV – 535, Iz referata Envera Hodže na III kongresu Demokratskog fronta Albanije, 17. jun 1955. godine, str. 1–3.

⁵⁹ DAMSPS, PA, 1955, f. 1, dos. 3, Telegram poslanstva u Tirani DSIP-u, Br. 347, Pov. br. 48920, 23. jun 1955. godine, str. 1.

gradu vode politiku prijateljstva prema Jugoslaviji.⁶⁰ Izgleda da je i albansko rukovodstvo bilo svesno ovakvih glasila i želelo da ih predupredi pa je predsednik vlade Šehu organizovao večeru na visokom nivou na kojoj upšte nije bilo reči o smenjivanju Tuka Jakove i Bedrija Spahiua niti o jugoslovensko-albanskim odnosima. Srdačna atmosfera tom prilikom trebalo je da, po svoj prilici, uveri inostranstvo da smenjivanje dvojice visokih rukovodilaca nije izazvalo nikakve potrebe niti će dovesti do promena u albanskoj spoljnoj politici.⁶¹ Verovatno iz istog razloga, došla je i Šehuova izjava na svečanosti povodom diplomiranja prvih studenata na albanskim visokim školama u kojoj je izneo da se Albanija u potpunosti solidariše sa Beogradskom deklaracijom i da smatra da je dalje poboljšanje jugoslovensko-albanskih odnosa na osnovu principa iznetih u deklaraciji „potpuno moguće”.⁶² Ova poslednja Šehuova izjava, uzeta zajedno sa prethodnim saznanjima, uveravala je sve više jugoslovenskog poslanika Ajtića da je smenjivanje Jakove i Spahiua u vezi sa pitanjem daljeg razvoja odnosa sa Jugoslavijom.⁶³ Nekoliko dana kasnije do poslanstva u Tirani su doprle vesti da je Spahiu žrtvovan radi dobrih odnosa sa Jugoslavijom a Jakova zato što je zahtevao veće promene u politici i sastavu vlade te da su istovremeno sa smenjivanjem ove dvojice izvršena i hapšenja i proterivanja iz grada ljudi koji su imali koncepcije slične onima Tuka Jakove (Imer Dišnica, Sejfula Mališova, Dalji Mdren i dr.).⁶⁴ Sve ove informacije ipak nisu bile dovoljne da situacija u Albaniji postane jasna i razumljiva. Da li je Spahiu pružio otpor poboljšanju odnosa sa Jugoslavijom, da li se Jakova aktivizirao zbog promena u sovjetskoj politici posle Beogradske deklaracije ili se jednostavno radilo o „preventivnim” merama koje je sproveo Mehmet Šehu, za Jugoslavene je i dalje bilo pitanje bez odgovora. Takođe nije bilo jasno ni da li to znači slabljenje snaga koje su za nezavisniji položaj Albanije ili ne.⁶⁵

Jugoslovenske indicije o blagonaklonom stavu Hodže prema Jugoslaviji donekle je potvrđivao i njegov članak objavljen u moskovskoj *Pravdi* 5. jula 1955. godine, koji je sa dosta optimizma predviđao poboljšanje jugoslovensko-albanskih odnosa u skoroj budućnosti, ali i revidirao, makar nedorečeno, i neke od glavnih albanskih kleveta protiv Jugoslavije iz perioda posle 1948. godine. Međutim, ovaj članak u Albaniji je objavljen tek 14. jula, gotovo deset dana

⁶⁰ DAMSPS, PA, 1955, f. 1, dos. 3, I odeljenje DSIP-a poslanstvu FNRJ u Tirani, Pov. br. 48425, 28. jun 1955. godine, str. 1.

⁶¹ DAMSPS, PA, 1955, f. 1, dos. 27, Zabeleška sa večere kod M. Šehua, predsednika vlade Albanije dana 30. juna 1955. godine, Pov. br. 49907, str. 2.

⁶² DAMSPS, PA, 1955, f. 1, dos. 3, Telegram poslanstva u Tirani DSIP-u, Br. 336, Pov. br. 48920, 2. jul 1955. godine, str. 1.

⁶³ Isto.

⁶⁴ DAMSPS, PA, 1955, f. 1, dos. 3, Telegram poslanstva u Tirani DSIP-u, Br. 370, Pov. br. 49037, 5. jul 1955. godine, str. 1.

⁶⁵ Isto.

kasnije. To je ukazivalo na otpor na koji je članak verovatno naišao u Tirani (Šehu) a koji je, prema jugoslovenskim procenama, prevladan intervencijom iz Moskve.⁶⁶

U tom trenutku, situacija je bila dovoljno jasna i zahtevala je od Beograda da se opredeli na koji način da ubuduće priđe dešavanjima u Tirani. Na sastanku u I odeljenju DSIP-a u Beogradu, 18. jula, raspravljalo se kako i kojom politikom odgovoriti na činjenicu da se u Albaniji, za razliku od svih drugih istočnoevropskih zemalja, sputavaju i ograničavaju sve inicijative u međusobnim odnosima a po nekim pitanjima čak se zapaža i suprotstavljanje.⁶⁷ Hodžin članak u *Pravdi*, po svemu sudeći, definitivno je Beograd uverio u postojanje dve struje u albanskom rukovodstvu, ali ga je istovremeno stavio i u tešku dilemu: da li i na koji način podržati Hodžu? Bilo je mišljenja da neko vreme ne bi uopšte trebalo reagovati i tako ćutanjem izvršiti svojevrstan pritisak na Šehua, ali i mišljenja da bi, ipak, neodložno trebalo dati indirektnu ili direktnu podršku Hodži. Neki učesnici na sastanku posumnjali su i da u svemu ovome SSSR ima „svoje prste”.⁶⁸ Međutim, ovakve pretpostavke su odbačene jer su u DSIP-u u Beogradu bili uvereni da Sovjeti nemaju interesa da se jugoslovensko-albanski odnosi razvijaju na ovakav način. Smatralo se da Sovjeti, iako polaze sa drugih pozicija i gaje iluzije o povratku Jugoslavije u Istočni blok, ipak iskreno žele normalizaciju odnosa te da im Šehuov rezervisan stav nije u interesu. Smatralo se, čak, da je Hodžin članak u stvari napisan na inicijativu Rusa.⁶⁹

Najzad, rešeno je da budući jugoslovenski koraci prema Albaniji ni u kom slučaju ne bi smeli da budu opredeljivanje za Šehua ili Hodžu a pogotovo ne davanje neke javne izjave o tome. Trebalo je da načelnik I odeljenja Đurić pozove albanskog poslanika u Beogradu Karafilija i izrazi mu nezadovoljstvo jugoslovenske vlade zbog postojanja niza nerešenih pitanja u međusobnim odnosima ali da istovremeno pozitivno oceni dosadašnje izjave sa albanske strane. To je trebalo da doprinese rešavanju tekućih pitanja, da predstavlja pomoć Hodži i istovremeno suzbije elemente koji se, na čelu sa Šehuom, protive normalizaciji odnosa sa Jugoslavijom.⁷⁰

Gledano uopšteno, Beogradska deklaracija je u Albaniji, Bugarskoj, Rumuniji i Mađarskoj, već prvih nekoliko nedelja posle njenog potpisivanja imala veliki odjek. Pri tom, jasno se uočavaju određene sličnosti u reakcijama zvaničnih ili partijskih krugova, javnosti i štampe u svim ovim zemljama. Beogradska

⁶⁶ DAMSPS, PA, 1955, f. 1, dos. 13, Telegram poslanstva u Tirani DSIP-u, Br. 400, Pov. br. 49856, 15. jul 1955. godine, str. 1.

⁶⁷ DAMSPS, PA, 1955, f. 1, dos. 7, Zapisnik sa sastanka kod druga Đurića 18. jula 1955. godine, Pov. br. 49831, str. 1.

⁶⁸ *Isto*, str. 3.

⁶⁹ *Isto*.

⁷⁰ *Isto*, str. 4.

deklaracija je svoj odjek najpre imala u štampi, koja je, po običaju, bila revnosno kontrolisana. U svim ovim zemljama, odmah po donošenju deklaracije, dolazi do značajnih promena u načinu pisanja o Jugoslaviji: odjednom se pojavljuje veliki broj članaka koji su imali afirmativni karakter i u kojima se ona tretira kao socijalistička zemlja. Takođe, počev od 2. juna pojavljuju se samostalni komentari i članci umesto doslovnog prenošenja stavova i komentara TASS-a i *Pravde*.

U javnosti svih ovih susednih zemalja Beogradska deklaracija je odjeknula kao nesumnjivo pozitivan događaj i kao podstrek nadama koje su nezadovoljni imali u poboljšanje svog položaja. Donošenje ove deklaracije shvatano je kao pobjeda Jugoslavije od koje se očekivalo da ostavi određenog traga i na Sovjetima i možda doprinese snošljivijem položaju satelitskih država u regionu. Takođe, u javnosti susednih socijalističkih zemalja postojala je i nada da bi ponešto od „jugoslovenskog iskustva u izgradnji socijalizma” moglo biti primenjeno i u njihovim zemljama čime bi njihov model komunizma dobio „ljudski lik”.

Odjek u zvaničnim, naročito partijskim krugovima bio je od izuzetno velikog značaja. U svim susednim „informbiroovskim” zemljama, svima unutar partijske hijerarhije bilo je jasno da su u sovjetskoj politici posle Beogradske deklaracije nastupile značajne promene. S obzirom na to da je bila reč o „novoj” politici koja je imala da raskrsti sa onom „starom”, svi oni koji su se ranije eksponirali na liniji borbe protiv Jugoslavije kao jeretika počeli su da strahuju za svoje položaje. To je izazivalo više ili manje jasnu podvojenost u partijskim i državnim organima gde su bile uočljive pojave dve struje kada je u pitanju bio dalji odnos prema Jugoslaviji. U svim vladajućim partijama susednih socijalističkih zemalja (sa izuzetkom Bugarske) postojali su zato otpori sprovođenju principa koje je sadržala Beogradska deklaracija. Međusobni okršaji takvih struja, potreba prilagođavanja sovjetskim stavovima i koracima prema Jugoslaviji, pa i očekivanja partijskog članstva i javnosti u susednim narodnodemokratskim zemljama doveli su do kraja 1955. godine do određenih promena i pomaka u odnosima sa Jugoslavijom.

Najbrži i najveći pomak na bolje u odnosima sa Jugoslavijom načinila je Bugarska, i to ne samo u odnosu na Albaniju, Rumuniju i Mađarsku već i u odnosu na sve druge istočnoevropske zemlje. Jugoslovenska ambasada u Sofiji već u avgustu je zapažala da su bugarski rukovodioci izražavali spremnost da odmah reše svako sporno pitanje, „osim, možda, makedonskog” te da skoro nema nijednog sektora na kome Bugari nisu uputili neki predlog za saradnju.⁷¹ Obustavljena je bilo kakva policijska pratnja osoblja Jugoslovenske ambasade, štampa je pisala više i pozitivnije o Jugoslaviji nego ikad, a bugarski rukovodioci bili su jedinstveni u sprovođenju nove politike, bez obzira na to što su svi bili svesni

⁷¹ DAMSPS, PA, 1955, f. 7, dos. 17, Izveštaj ambasade u Sofiji DSIP-u, Str. pov. br. 44/55, Pov. br. 410797, 5. avgust 1955. godine, str. 1.

odgovornosti Vlka Červenkovu za predašnje loše odnose.⁷² Sa ovim zapažanjima slagali su se i u DSIP-u u Beogradu i mislili su da se Bugari „iskrenije i poštenije drže” u odnosu na Jugoslaviju od rukovodilaca u ostalim susednim zemljama.⁷³ Vrhunac blagonaklonosti bugarskih vlasti prema Jugoslaviji predstavljala je amnestija više od 200 zatvorenika u drugoj polovini oktobra, od kojih je većina bila osuđena zbog „saradnje” sa Jugoslavijom, čak i nekolicina ljudi koji su bili osuđeni u poznatom procesu Trajčetu Kostovu.⁷⁴

U Mađarskoj je Beogradska deklaracija takođe imala pozitivnih posledica, ali ne tako krupnih kao u Bugarskoj. U Mađarskoj je posle potpisivanja deklaracije nastupio period kada su rukovodioci izjavljivali da su spremni za poboljšanje odnosa, Jugoslavija je tretirana kao socijalistička zemlja, mogli su se čuti i glasovi koji su govorili o mađarskoj krivici za nekada loše odnose, štampa je pisala više i objektivnije, pokrenuto je sa mrtve tačke rešavanje niza pitanja a neka su i konačno rešena (vodoprivreda, konvencija o graničnim pitanjima, puštanje jugoslovenskih državljanja iz zatvora).⁷⁵ Međutim, najkrupnije pitanje međusobnih odnosa, jugoslovenska finansijska potraživanja, ostalo je nerešeno. Od sredine septembra 1955. godine, kada su mađarskom krivicom pregovori o tom važnom pitanju definitivno propali, došlo je do zastoja u odnosima. Mađarska nekooperativnost po tom pitanju bila je za Beograd znak da su oni rešavanju tog pitanja pristupili isključivo iz političkih razloga, neiskreno i sa rezervama. Do kraja godine Mađari su pokretali još neka pitanja ali sada u Beogradu nisu želeli da ih rešavaju dok se ne reši ono najvažnije pitanje. Jugoslovenskim vlastima je naročito zasmetalo što se u ovom periodu posle prekida pregovora o finansijskim potraživanjima septembra 1955. počelo sa neobjektivnim i blokovskim tumačenjem Beogradske deklaracije s ciljem da se opravda ranija mađarska politika.⁷⁶

Posle Beogradske deklaracije rumunska strana je imala inicijativu na svojoj strani. Ona je pokazivala nastojanje da se što više proširi kulturna saradnja, da dođe do susreta raznih sportskih ekipa, nudila je zaključenje vazduhoplovne konvencije, zaključenje aranžmana o reeksportu rumunske nafte, pa čak izražavala i spremnost da se reši pitanje uzajamnih finansijskih potraživanja.⁷⁷ Na sve ove predloge u Beogradu su reagovali hladno, pre svega zbog toga što Rumuni nisu ni spominjali najvažnije pitanje u odnosima sa Jugoslavijom – pitanje ne-

⁷² *Isto*, str. 2–4; M. Miljković, *n. d.*, str. 206.

⁷³ DAMSPS, PA, 1955, f. 7, dos. 17, DSIP ambasadi u Sofiji, Pov. br. 410797, 10. septembar 1955. godine, str. 1.

⁷⁴ DAMSPS, PA, 1955, f. 7, dos. 3, O najnovijoj amnestiji u Bugarskoj, 8. novembar 1955. godine, str. 1–2; M. Miljković, *n. d.*, str. 217–219.

⁷⁵ ASCG, 507, CK SKJ, IX, 75/II–71, Odnosi Jugoslavija – Mađarska, str. 4–6.

⁷⁶ *Isto*, str. 6–7.

⁷⁷ DAMSPS, PA, 1955, f. 56, dos. 19, Zabeleška sa satanka održanog 21. 9. 1955. g. na kome je diskutovano o odnosima FNRJ – Rumunska Narodna Republika, str. 1.

snošljivo teškog položaja srpske nacionalne manjine u Rumuniji. To pitanje je Jugoslavija pokušavala više puta da pokrene i ranije, ali ga je odlučnije postavila u jesen 1955. godine. Tada je zvanično pokrenuto posetom jugoslovenskog ambasadora Vujanovića predsedniku rumunske vlade Kivu Stojki. Tom prilikom, međutim, rumunski stav po tom pitanju je ostao nepromenjen, sa poznatim opravdanjima da je to unutrašnja stvar Rumunije a da su represivne mere primenjivanje samo protiv „kulaka” i „narodnih neprijatelja”.⁷⁸

Promene na bolje u odnosima Albanije i Jugoslavije dodatno su kasnile u odnosu na ostale susedne zemlje. Iako je odjek Beogradske deklaracije u Albaniji bio pozitivan, do kraja avgusta 1955. godine još nije bilo pomaka na albanskoj strani. Izjave albanskih rukovodilaca o spremnosti za normalizaciju odnosa smatrane su u Beogradu samo deklarativnim, predloga za saradnju sa albanske strane nije bilo, mnoga pitanja ostajala su mesecima nerešena, osoblje Jugoslovenske ambasade u Tirani je i dalje povremeno praćeno, na granici su se dogodila dva nova ubistva a veliki broj ljudi osuđenih zbog prijateljstva prema Jugoslaviji i dalje se nalazio u albanskim zatvorima.⁷⁹ Tek sredinom oktobra bile su приметne pozitivne promene u albanskom stavu prema Jugoslaviji (ona se sada pominje kao socijalistička zemlja, albanski rukovodioci su u kontaktima sa osobljem Jugoslovenske ambasade u Tirani postali ljubazni i predusretljivi, zatvorenim jugoslovenskim građanima i političkim emigrantima je obećana sloboda, štampa i radio su uglavnom pozitivno govorili o Jugoslaviji, prestala je policijska pratnja jugoslovenskih diplomata, iz knjižara i biblioteka je povučen najveći deo antijugoslovenske literature a mnoga pitanja su pokrenuta sa mrtve tačke) ali ona nije imala iluzija o motivima za takvo naglo poboljšanje odnosa. U Jugoslaviji su bili uvereni da se nije radilo ni o kakvoj dobroj volji niti o promeni shvatanja albanskih rukovodilaca već o „objektivnoj nuždi” da se, zbog promena u politici SSSR-a, prema Jugoslaviji promeni stav jer je to postao uslov za ostajanje na vlasti.⁸⁰

Odjek Beogradske deklaracije u susednim „informbiroovskim” zemljama bio je pozitivan i u svim tim zemljama doveo je do većih ili manjih, bržih ili sporijih promena u odnosima sa Jugoslavijom. Međutim, taj odjek i uticaj ideja sadržanih u deklaraciji imao je i svoje granice. Promene do kojih je došlo posle Beogradske deklaracije, i pored promene opšte atmosfere u odnosu prema Jugoslaviji i rešavanja niza pitanja koja su dugo bila nerešena, ostale su ipak ograničene na sferu manje važnih sporova u međusobnim odnosima. Ona najkrupnija pitanja – pitanje finansijskih potraživanja u slučaju Mađarske, srpske

⁷⁸ DAMSPS, PA, 1955, f. 56, dos. 23, Zabeleška o poseti predsedniku Vlade Kivu Stojki, 19. oktobar 1955. godine, str. 4–6.

⁷⁹ DAMSPS, PA, 1955, f. 1, dos. 33, Zabeleška sa sastanka održanog dana 31. avgusta 1955. godine, Pov. br. 18881, str. 1.

⁸⁰ DAMSPS, PA, 1955, f. 1, dos. 28, Izveštaj poslanstva u Tirani DSIP-u, Pov. br. 414181, 18. oktobar 1955. godine, str. 2.

nacionalne manjine u slučaju Rumunije, „makedonsko pitanje” u slučaju Bugarske ili pitanje odgovornosti za raskid odnosa 1948. godine i proces Koči Džodzeu u slučaju Albanije – ostala su nerešena. Za njihovo pokretanje i rešavanje trebalo je da usledi podsticaj jači od onog koji je nastupio potpisivanjem Beogradske deklaracije a koji je, za većinu ovih zemalja, došao posle XX kongresa KPSS-a naredne, 1956. godine.

Summary

Yugoslavia and Reflection of the Belgrade Declaration in Neighbouring „Cominform” Countries

Key words: Yugoslavia, USSR, Belgrade Declaration, Cominform, Bulgaria, Hungary, Romania, Albania

Signing of the Belgrade Declaration on 2 June 1955 represented an event which has undoubtedly greatly affected the relations among socialist countries of the time. It was a crown of reconciliation between Yugoslavia and the Soviet Union, as well as a result of a long process of approaching of two countries starting with Stalin's death in 1953 and ending with Tito's victory and the first known acknowledgement of the possibility that „different roads to socialism” may exist. The Belgrade Declaration was met with positive response in neighbouring „Cominform” countries and in all of them resulted in greater or lesser, faster or slower changes in relations with Yugoslavia. The general public of these countries understood this event as a victory of Yugoslav politics and its model of socialism over the rigid Soviet model. It also inspired hopes for a possibility that satellite countries might gain greater independence from the USSR. However, the reflection and impact of ideas contained in the declaration had its limits. Despite the changes of the overall attitude toward Yugoslavia and solution of a range of problems that were pending for a long time, changes that occurred after the Belgrade Declaration nevertheless remained limited to a sphere of less important issues in mutual relations. The most important issues – the issue of financial claims in the case of Hungary, Serbian ethnic minority in the case of Romania, the „Macedonian issue” in the case of Bulgaria or, in the case of Albania, the issue of responsibility for the break-up of relations in 1948 and the Koči Xoxe trial – remained unsolved. Addressing and solving them required a stronger incentive than the one which occurred by the signing of the Belgrade Declaration. For most of these countries it came next year, in 1956, after the 20th Congress of the CPSU.

UDK 327(497.1:497-646”1955”(093.2)

INFORMBIROOVSKA EMIGRACIJA U JUGOSLOVENSKO-ČEHOSLOVAČKIM ODNOSIMA

Nacionalni i politički identitet jugoslovenskih
informbiroovaca u Čehoslovačkoj

Ondržej Vojtjehovski

APSTRAKT: Na primeru jugoslovenske informbirovske emigracije u Čehoslovačkoj rad proučava politički i nacionalni identitet jugoslovenskih komunista na prekretnici posle Drugog svetskog rata. Korišćeni su pre svega lični spisi članova praškog emigrantskog udruženja pohranjeni u češkim arhivama.

Ključne reči: Čehoslovačka, Jugoslavija, informbiroovska emigracija, Prag, Nova borba

U vremenu sovjetsko-jugoslovenskog sukoba 1948–55. godine odnosi između Jugoslavije i Čehoslovačke bili su krajnje napeti. Svestranu saradnju započetu posle Drugog svetskog rata zamenili su tokom druge polovine 1948. i narednih godina neprijateljski ispadi i provokacije. Ipak, do potpunog prekida diplomatskih odnosa nije došlo. Međusobni kontakti bili su ograničeni na predavanje oštrih protestnih nota protiv progona diplomatskog osoblja i običnih građana i protiv neprijateljske propagande.

Na prvi pogled iznenađuje sa kakvom lakoćom su se čehoslovački komunisti posle junske rezolucije IB-a odrekli svog dotadašnjeg saveznika. U prve tri posleratne godine su se upravo komunisti među svim drugim političkim strankama predstavljali u češkoj i slovačkoj sredini, koja je bila Jugoslovenima tradicionalno naklonjena, kao jedini iskreni prijatelji nove Titove Jugoslavije. Skoro potpuna odsutnost projugoslovenskih simpatija u narednim godinama – u vrhu, ali i na nižim nivoima partijske hijerarhije – nagoveštava da odnosi između

KPJ i KPČ-a, između češkog (čehoslovačkog)¹ i jugoslovenskog komunističkog pokreta ipak nisu bili bez problema.

U Čehoslovačkoj, više nego u drugim državama koje su činile Istočni blok, protivitovska propaganda je pravila razliku između onoga što je smatrala za jugoslovensko i onoga što je smatrala za titovsko. Ona se zasnivala na solidarnosti sa bratskim jugoslovenskim narodom koji se nalazio u ropstvu „fašističke titovske klike”. I kada je Čehoslovačka i dalje održavala diplomatske odnose sa Jugoslavijom, na partijskom nivou za KPČ su partneri i istinski predstavnici jugoslovenskog naroda bile organizacije informbiroovske emigracije. Ali, ni između tih jugoslovenskih komunista i KPČ-a odnosi nisu bili baš idealni. Iako su se čehoslovačka partija i grupa informbiroovskih emigranata zajedno pozivali na internacionalizam i nepokolebljivo prijateljstvo sa SSSR-om, oni su bili nosioci različitih političkih tradicija i vrednosti koje su iz njih proisticale. KPČ je pre rata delovala u parlamentarnom demokratskom sistemu i imala je brojno članstvo, koje je velikim delom bilo sačinjeno od industrijskih radnika. KPJ je sticala iskustvo u ilegali, a politički uticaj stekla je kao vodeća snaga partizanskog pokreta tokom rata. Ove dve strane izrastale su u različitim sredinama i istorijskim uslovima. Usvojile su različita sredstva i obrasce političkog delovanja. To je naravno imalo uticaj na stereotipe s kojima su prosuđivale svoje partnere. Čehoslovački komunisti su tako vrednovali praške emigrante na osnovu svojih predstava: prebacivali su im „titovske navike” i pokušavali da ih prevaspitaju. Informbiroovci su smatrali čehoslovačke domaćine za „malograđane” i prema svom ratnom iskustvu ocenjivali su ih sa omalovažavanjem. Pri tom su obe strane tražile podršku u neprikosnovenom autoritetu Moskve.

Politička emigracija je bila u uslovima mladog komunističkog režima podvrgnuta strogoj kontroli, najpre partije, a posle i državne bezbednosti. Čehoslovački organi nameravali su ne samo da podržavaju jugoslovensku emigraciju nego i da je vode i, štaviše, da se staraju o njenoj ideološkoj čistoti. Mogućnost prodiranja Titovih agenata u emigraciju pobuđivala je veliki strah. Zato je svaki član bio višestruko proveravan pri čemu su o njemu sakupljani svi mogući podaci.² Zahvaljujući tome sačuvan je materijal koji skoro potpuno pruža informacije o jednoj celovitoj, više manje slučajno nastaloj grupi jugoslovenskih komunista, u kojoj je moguće pratiti neke pojave opštijeg karaktera: tradiciju,

¹ U slučaju čehoslovačkog komunističkog pokreta neophodno je uočiti razliku između češke i slovačke sredine. U ovom radu ćemo se baviti pre svega češkom sredinom, jer je komunistički pokret u Slovačkoj bio prilično specifičan.

² U istraživanju su korišćena pre svega dokumenta pohranjena u Narodnom arhivu (Národní archiv) (NA) u Pragu, fond CK KPČ (ÚV KSČ), 100/3, Međunarodno odeljenje (Mezinárodní oddělení) 1945–1962, sveske 92–108, ar. j. 315, kadrovska dokumenta (kádrové materiály) i u Arhivu Ministerstva unutrašnjih poslova Češke Republike (Archiv ministerstva vnitra ČR) (AMV) u Pragu, gde se pod signaturom H-181/1–100 nalaze sveske (knjige) koje je o pojedinim članovima jugoslovenske političke emigracije vodila Državna bezbednost (Státní bezpečnost – StB).

mentalitet i stereotipe. Većina tih pojava, kao elementi identiteta, nisu svojstveni samo tzv. informbiroovcima već uopšte posleratnoj generaciji jugoslovenskih komunista. Zamisao ove studije je da pokuša na primeru praške grupe jugoslovenskih informbiroovaca da rekonstruiše identitet posleratnog članstva KPJ i analizira kako je vrednovala druga komunistička partija.

Karakter informbirovske emigracije u Čehoslovačkoj³

U suštini, do stvaranja informbiroovske emigracije u Čehoslovačkoj došlo je slučajno. Tamo se posle 1945. godine nalazilo nekoliko hiljada jugoslovenskih građana. Osim 4.000 pripadnika jugoslovenske kolonije – uglavnom starosjedelaca koji su se bavili raznim poslovima ili slobodnim zanimanjima – na osnovu programa međudržavne saradnje posle rata nalazila se u Čehoslovačkoj i grupa od 3.000 mladića koji je trebalo da izuče zanate u tamošnjim industrijskim fabrikama.⁴ Na čehoslovačkim visokim školama, pre svega u Pragu i Brnu, studiralo je nekoliko stotina jugoslovenskih studenata i studentkinja i to kao državni stipendisti ili iz privatnih sredstava.⁵ Osim ovih grupa, u Pragu su boravili i brojni predstavnici raznih jugoslovenskih institucija.

Rezolucija IB-a se u početku ticala samo tri poslednje navedene grupe, od njih se tražilo da izraze svoju lojalnost Titovom rukovodstvu i poslušaju poziv za povratak u Jugoslaviju. Vreme za razmišljanje merilo se danima, a ne sedmicama. Pokazivanje kolebljivosti moglo je po povratku u zemlju značiti razne neprijatnosti. Budući da je sukob Jugoslavije i SSSR-a većinu jugoslovenskih građana u Čehoslovačkoj iznenadio, onih koji su od početka znali na koju će se stranu svrstati bilo je veoma malo. Na ovom mestu nije moguće opisivati motivaciju pojedinaca. Razlozi su bili kako političke tako i lične prirode, a u mnogim slučajevima i jedne i druge.

Osnovu emigrantske grupe, kojom su od početka rukovodili pripadnici CK KPČ-a, činilo je 35 diplomatskih i drugih državnih službenika sa suprugama i 26 studenata visokih škola. Još 10 studenata je narednih meseci uspelo da se

³ O razvoju praške informbiroovske emigracije videti detaljnije: VOJTĚCHOVSKÝ, Ondřej: *Formování jugoslávské informbyrovské emigrace v Československu*, Slovanské historické studie 29 (2003), str. 123–211; Isti, „Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu 1948–1954”, u: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI*, Sv. 1, Brno, 2006, str. 345–366.

⁴ O tome detaljnije: TRIPKOVIĆ, Đoko i Milica: *Iskušenja jedne mladosti. Jugoslovenski omladinci u Čehoslovačkoj 1946–1948*, g., Beograd, 1988; VOJTĚCHOVSKÝ, Ondřej: *Formování...*, str. 159–175.

⁵ O tome detaljnije: PERIŠIĆ, Miroslav, „Posleratni Prag – slika za poređenje”, *Tokovi istorije* 1–2/2006, str. 82–112; HOFMAN Ivan, „Jugosloveni na studijama u Čehoslovačkoj 1945–1948. godine”, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1–3, 2002, str. 163–178; VOJTĚCHOVSKÝ, Ondřej: *Formování...*, str. 123–211; PETRANOVIĆ, Branko: „Jugoslovenski studenti-stipendisti u inostranstvu i strani studenti na jugoslovenskim univerzitetima 1945–1948. godine”, *Univerzitet u Beogradu 1838–1988*, Beograd, 1988, str. 969–977.

ilegalno vrati iz Jugoslavije. U jesen 1948. godine i 68 učenika je odbilo da se sa ostalim drugovima vrati u zemlju.

Drugu značajnu grupu činile su jugoslovenske diplomate i radnici predstavništva FNRJ u SAD-u. Do Čehoslovačke usmeravala ih je sovjetska ambasada. Tokom jeseni 1948. prašku grupu dopunjavali su i ostali informbiroovski emigranti koji su dolazili uglavnom iz jugoslovenskih ambasada iz zapadne Evrope i nekoliko levičarskih aktivista iz iseljeničkih kolonija iz zapadne Evrope i prekookeanskih zemalja. U vremenu od 1948. do 1955. godine praška organizacija je najčešće brojala 160 članova. Kao pristalica IB-a u njenim redovima bilo je ili je sa njom stupilo u kontakt ukupno 180 osoba.

U septembru 1948. u Pragu je osnovana organizacija, koja je tokom svog trajanja više puta menjala naziv: Klub jugoslovenskih novinara, Jugoslovenski klub, Udruženje jugoslovenskih političkih emigranata u Čehoslovačkoj, Savez jugoslovenskih patriota u ČSR. Glavni sadržaj rada grupe je bila propagandna delatnost. Časopis *Nova borba* i drugi štampani materijal (brošure, leci i tome slično) bili su slati, pomoću čehoslovačkih „drugova”, u Jugoslaviju i u jugoslovensku sredinu u inostranstvu među iseljenicima ili ibleovcima u drugim istočnoevropskim zemljama. Informbiroovci su takođe imali i jugoslovensku emisiju na Radio Pragu. Zvanična delatnost emigracije bila je okončana, isto kao i u Sovjetskom Savezu i ostalim zemljama lagera, u oktobru 1954. godine. Nekoliko pojedinca otišlo je u druge strane zemlje, u Sovjetski Savez ili u neku zapadnu zemlju. Više emigranata se posle normalizacije odnosa tokom druge polovine pedesetih godina i kasnije vraćalo u Jugoslaviju. Većina politički aktivnih članova emigracije našla je u Čehoslovačkoj drugu otadžbinu i dobila je posao u svojim izvornim profesijama ili u političkoj sferi. Mnogi od omladinaca, studenata ili tzv. mladih radnika stekli su školovanje na univerzitetima i položaje u svojoj struci. Jedan deo je u toku sledećih godina u različitoj meri i formi učestvovao i dalje u nezvaničnoj informbiroovskoj aktivnosti.

Tradicionalni identitet

Nacionalnost i verska pripadnost

Iz personalnih upitnih listova sačuvanih za većinu članova organizacije jugoslovenskih političkih emigranata u Čehoslovačkoj možemo steći predstavu o nacionalnosti, mestu rođenja, klasnom poreklu, obrazovanju, veroispovesti, tadašnjoj političkoj pripadnosti i budućim idejama.

Od 180 osoba koje su prošle kroz prašku informbiroovsku emigraciju, u 165 slučajeva raspoložemo podacima koje su sami emigranti o sebi uneli u personalne upitnike. Po nacionalnosti, u praškoj grupi bilo je 110 Srba, 22 Hrvata, 12 Slovenaca, osam Makedonaca, šest Crnogoraca, šest Čeha, jedan „Dalmatinac”,

a u 15 slučajeva nedostaju podaci. Dakle, među jugoslovenskim političkim emigrantima u Čehoslovačkoj Srbi su bili višestruko brojniji od pripadnika drugih nacionalnosti.

Razlozi raskola među jugoslovenskim komunistima bili su nekada traženi u njihovoj nacionalnoj pripadnosti.⁶ Veći broj pristalica IB-a među Srbima i Crnogorcima nego među drugim jugoslovenskim narodima bio je objašnjavan tradicionalnim simpatijama i vezama srpsko-crnogorskog društva i Rusije, patrijarhalnim odnosom prema autoritetima ili povezivanjem interesa sopstvene zajednice sa tobožnjim ciljevima SSSR-a na jugoslovenskom prostoru. Ipak, ove teorije nisu dovoljno objašnjenje i njihova primena na relativno malu grupu informbiroovskih emigranata u Čehoslovačkoj mogla bi stvoriti zabluđu. Kako je do njihovog okupljanja došlo manje više slučajno, neophodno je osvetliti i druge okolnosti – među ostalima i nacionalne odnose u grupama iz kojih su regrutovani članovi praške emigracije: u diplomatskom koru FNRJ, praškoj jugoslovenskoj koloniji, jugoslovenskim studentima i učenicima na školovanju u Čehoslovačkoj.

Među emigrantima iz reda učeničke omladine takođe nalazimo veliku zastupljenost srpske nacionalnosti: 47 Srba, devet Hrvata, pet Makedonaca, dva Crnogorca, dva Slovenca, jedan Čeh, a u dva slučaja nema podataka.

Vrbovanje omladine za učenje u Čehoslovačkoj bilo je u posleratnoj Jugoslaviji sprovedeno posebno u relativno zaostalim oblastima i krajevima stradalim u ratu – BiH, centralnim delovima Hrvatske, u dalmatinskom Zagorju i unutrašnjosti Srbije. U prednosti su bili mladići iz siromašnih seoskih porodica. Takođe, pomagalo je ako su mladići lično učestvovali u partizanskoj vojsci ili ako su im roditelji bili borci. Tako su među učenike bili uvršteni i vojnici tzv. omladinskih bataljona. Mada podaci o nacionalnoj strukturi jugoslovenskih učenika nisu dostupni,⁷ možemo pretpostaviti da su među njima preovladavali Srbi. S velikom verovatnoćom može se reći da je nacionalni sastav informbiroovaca među učenicima odgovarao sastavu cele učeničke populacije. Struktura prema republikama bila je: BiH 20, Hrvatska 18, Srbija 12, Makedonija šest, Vojvodina četiri, Crna Gora tri, Slovenija dva, Kosovo jedan, a za dva učenika nema podataka.

Još izraženije dominirala je srpska nacionalnost među informbiroovskim studentima čehoslovačkih visokih škola. Od 35 studenata Jugoslovena koji su po sukobu Jugoslavije i IB-a odbili da se vrate kući ili su u narednim mesecima

⁶ BANAC, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslovenskom socijalističkom pokretu*, Zagreb, 1990; REPE Božo, *Informbiro u Sloveniji i politička liberalizacija posle 1948*, u *Jugoslovensko-sovjetski skob 1948. godine*, Beograd, 1999.

⁷ Đoko i Milica Tripković su u svom radu doneli samo podelu saveznog Ministarstva socijalne politike iz januara 1946. godine prema republikama: Srbija 810, BiH 720, Hrvatska 650, Slovenija 300, Makedonija 300, Crna Gora 225. TRIPKOVIĆ Đoko i Milica, *n. d.*, str. 23.

ilegalno pobjegli do Čehoslovačke, bilo je 29 Srba, a samo dva Makedonca i jedan Hrvat.⁸

Studenti srpske nacionalnosti bili su ravnomerno raspoređeni po jugoslovenskim republikama i pokrajinama. Iz Srbije van pokrajina poticalo je njih 13, iz Vojvodine troje, a sa Kosova jedan. Osim toga, srpskog porekla bilo je pet informbiroovskih studenata koji su imali mesto rođenja u BiH, četvero od njih šestoro iz Hrvatske i jedan od troje iz Makedonije. Dvojica studenata koji su se izjasnili kao Srbi bili su rođeni u Pragu.

Ni u slučaju studenata ne možemo jednostavno povezati njihov izbor između Staljina i Tita sa nacionalnim poreklom. Prema podacima Ministarstva nauke i kulture FNRJ u školskoj 1946/47. godini na visokim školama u Čehoslovačkoj studiralo je 388 jugoslovenskih građana.⁹ Ovi spiskovi ne sadrže podatke o nacionalnosti, nego samo dele studente prema republikama i na osnovu toga kojim su sredstvima finansirali školovanje. Od 388 jugoslovenskih studenata u ČSR-u u školskoj 1946/47. godini, njih 183 poticalo je iz Srbije, 59 iz Hrvatske, 40 iz BiH, 36 iz Slovenije, 18 iz Makedonije, 18 iz Crne Gore. Za 34 studenta nema podataka. Dok su stipendije čehoslovačke vlade i jugoslovenskih institucija u osnovi bile ravnomerno podeljene po republikama,¹⁰ dotle su među onim studentima koji su se izdržavali iz svojih sredstava preovladavali oni poreklom iz Srbije. Od 184 takva studenta, iz Srbije je bilo njih 119.¹¹ Pri tom treba imati na umu da je verovatno i među studentima dve sledeće najviše zastupljene republike, BiH i Hrvatske, bilo ne malo studenata Srba.

Većina studenata poslušala je na početku leta 1948. godine poziv svoje vlade da raspust provede u zemlji. Od studenata je isto tako traženo da tokom letnjih meseci učestvuju u radnim brigadama. U slučaju stipendista razlog za vraćanje u zemlju bila je i ušteda u državnim izdacima. Tako je u vremenu pogoršanja odnosa Jugoslavije i SSSR-a kao posledice junske rezolucije, u ČSR-u ostao samo mali broj studenata funkcionera jugoslovenskog studentskog udruženja kojima su bili povereni razni zadaci i onih studenata koje su zadržali lični ili drugi razlozi. Nisu poznati tačni podaci o tome koliko se studenata odlučilo za odlazak u Jugoslaviju kasnije, pod uticajem političke situacije. Razlozi za ostanak onih

⁸ U slučaju tri osobe (Vojislav Samardžić koji je studirao na Visokoj rudarskoj školi u Ostravi, a rođen je u Zenici, Jevrem Stančić koji je studirao na Visokoj poljoprivrednoj školi u Pragu, a rođen je u Kumanovu i Vinček Željko koji je studirao na Visokoj poljoprivrednoj školi u Pragu, a rođen je u Belišću u Hrvatskoj) podatak o nacionalnosti se ne vidi.

⁹ Arhiv Jugoslavije (AJ), 316–f–118, 1950 (Ministarstvo za nauku i kulturu vlade FNRJ). Spisak naših studenata koji su studirali u Čehoslovačkoj u školskoj 1946/1947 godini. Uporediti i: PERIŠIĆ M., *n. d.*, str. 94–95.

¹⁰ Stipendije čehoslovačke vlade kojih je 1946/47. godine bilo 142 bile su podeljene prema republikama ovako: Srbija 57, Hrvatska 24, BiH 22, Crna Gora 15, Makedonija 13, Slovenija 11. *Isto.*

¹¹ Studenata koji su sami sebe finansirali bilo je: iz Srbije 119, Hrvatske 29, Slovenije 19, BiH 11, Crne Gore 3, Makedonije 3. *Isto.*

koji su odlučili da nastave studije nisu bili ništa manje pomešani. Kod mnogih ulogu su igrali i lični motivi i karijera. „Srpska prevaga” među studentima informbiroovcima je samo odraz nacionalne strukture jugoslovenskih studenata u Čehoslovačkoj 1945–48. godine. Pretpostavka o tome da je prosovjetska orijentacija bila uzrokovana nacionalnim poreklom nema u ovom slučaju nikakvu potporu u izvorima.

Ni u trećoj grupi, koja je zajedno sa ostalima činila informbiroovsku emigraciju u ČSR-u (diplomate i radnici jugoslovenskih institucija u inostranstvu) nacionalni sastav nije bio drugačiji: 37 Srba, 12 Hrvata, osam Slovenaca, tri Crnogoraca i pet Čeha. Ni u ovoj kategoriji informbiroovskih emigranata ne nalazimo nijedan dokaz da su nacionalni razlozi uticali na opredeljenje između Tita i Staljina. U burnim političkim diskusijama među jugoslovenskim građanima i u predstavništvima FNRJ u Vašingtonu i Njujorku nacionalne teme se nisu pojavljivale ni u nagoveštajima.

Pre bi se moglo reći da je nastanak jugoslovenske prosovjetske emigracije bio slučajan nego da su faktori bitni za njeno stvaranje bili nacionalna osećanja i tradicija preuzeta iz rodni krajeva. Šta je za informbiroovsku emigraciju značio nacionalni identitet? Da li je „nacionalnost” bila samo podatak koji su unosili u upitnike o sebi ili svesna izjava? Kako se nacionalno poreklo ispoljavalo u životu i ponašanju informbiroovske emigracije u Čehoslovačkoj?

Politička emigracija skoro po pravilu proizvodi idejne sporove i antagonizme ličnog karaktera. Obične razlike u shvatanjima se u zatvorenim sredinama zaoštravaju u nepremostive animozitete i ogorčena neprijateljstva. Te pojave nije bila pošteđena ni grupa koju proučavamo. Naprotiv, nedostajala joj je bilo kakva volja za kompromisom. U mentalitetu građanskog rata i revolucije, beskompromisnosti i crno-belog viđenja sveta, protivnik je postajao neprijatelj i izdajnik. Zaoštrena situacija išla je na ruku špijuniranju i sveprisutnom sumnjičenju i okrivljavanju. Posle samo nekoliko meseci počelo je traženje krivaca u jugoslovenskoj emigraciji za razne neuspehe i sumnjičenje da je do neuspeha dovela njihova namerna neprijateljska delatnost. U emigraciji su stvorene neprijateljske grupe. Slika neprijatelja je stvarana ne samo na osnovu tadašnje stvarnosti već su uzroci neprijateljstva traženi i u prošlosti, u poreklu ili karakteru dotične osobe. U frakcijskim borbama korišćena su razna sredstva u cilju diskreditacije protivnika. Međutim, upadljivo je da među njima nisu korišćeni nacionalni motivi. U prvoj fazi frakcijskog sukoba, u proleće 1949, nerazdvojni tandem Slobodan „Lale” Ivanović i Pero Dragila bio je protiv Josipa Milunića. Ivanović je bio srpskog porekla, a Dragila i Milunić su bili Hrvati. U drugoj kritičnoj situaciji, na prelomu 1949. i 1950. godine, trio Ivanović, Dragila i Milutin „Mića” Rajković našao se u sukobu sa grupom koju je podržavao sekretarijat KPČ-a, u kome su glavnu reč imali Lenka Reinerova, češka predratna komunistkinja i žena jugoslovenskog publiciste Teodora Balka, Slovenac Anton Rupnik i Srbin

Vladimir Perić. Ni kasnije se posvađane grupe nisu delile prema nacionalnom ključu.

Za informbiroovsku emigraciju nacionalno pitanje i nije bila tema. I po pitanju jezika, nacionalne osobine su se pojavljivale samo uzgredno. U radio-emisijama za Jugoslaviju, o kojima su se starali informbiroovci, važio je princip korišćenja jezika prema nacionalnoj pripadnosti spikera. U praksi je dolazilo do toga da je hrvatska spikerka u nameri da prilagodi tekst svom maternjem jeziku koristila i hrvatske i srpske izraze.¹²

Štampa koju su izdavali praški informbiroovci – časopisi *Nova borba i Mladi revolucionar* i edicija *Pod zastavom internacionalizma* – štampana je latinicom. Nismo našli vest o tome da je postojala nekakva odluka o tome koje će se pismo koristiti. Razlog za davanje prednosti latinici može biti čisto praktična odluka štamparije čehoslovačke partije „Svoboda” koja je štamkala ove publikacije. Moguće objašnjenje je i orijentisanost praške informbiroovske propagande na jugoslovensku iseljeničku zajednicu u zapadnoj Evropi i prekookeanskim zemljama, gde su u to vreme preovladavali Hrvati. Sa njihovim levičarskim organizacijama održavala je praška emigracija žive odnose i u velikoj meri među njima distribuirala svoj časopis *Nova borba*.¹³ Nema podataka o bilo kakvom svesnom korišćenju pisma ili jezika u praškoj emigrantskoj grupi. Radilo se samo o prilagođavanju konkretnoj situaciji i ciljnoj grupi ka kojoj je propaganda bila usmerena.

Propaganda se odnosila na oblasti politike, javnosti i deklarativnog, u kome je u posleratnom jugoslovenskom komunizmu važio princip bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda. Akcenat je stavljan na ono što je spajalo Jugoslovene, a ne na ono što ih je razdvajalo. Na prelomu četrdesetih i pedesetih godina prosovjetski emigranti u ČSR-u nisu dovodili u pitanje osnovni ideološki postulat jugoslovenske države. Međutim, možda to što ne nalazimo otvorene izraze nacionalnih razlika ne znači da se one nisu javljale u mislima članova emigracije. Odsustvo ovih razlika može biti posledica autocenzure, ubeđenja da su nacionalne razlike neprikladne. Ovu pretpostavku potvrđuje i nekoliko dokumenata iz praških izvora koji govore o privatnom životu, oblasti u koju ideološka kontrola ili svesna autocenzura nisu dopirale.

Tako je većina emigranata srpskog porekla, verovatno po automatizmu, u upitnim listićima za maternji jezik označavala „srpski”. Naravno, značaj ovog saznanja ne treba preuveličavati. Međutim, emigranti hrvatskog porekla su, bez izuzetka, za maternji jezik smatrali „srpskohrvatski”.

¹² AMV, H-181/42, s. 33, 7. 3. 1952, List A, č. 37.

¹³ *Nova borba* je bila orijentisana ka iseljeničkim kolonijama od samog početka. U avgustu 1951. godine centar emigracije u Moskvi direktno je odlučio da ona postane „vodeći organ za rad među jugoslovenskim iseljenicima u kapitalističkim zemljama, jer je u svetu već poznata i izlazi latinicom”. NA, f. ÚV KSČ, 100/3, sv. 78, ar. j. 299, sl. Koordinacijské středisko jugoslávské emigrace 1951, Zpráva o IV. řádném zasedání koordinacijského střediska jugoslávských politických emigrantů v Moskvě ve dnech 7. 8. – 21. 8. 1951.

Život u političkoj emigraciji postavljao je pred njene pripadnike velike zahteve. Emigrantska organizacija od svojih članova nije tražila samo aktivan politički rad. Kao komunisti, pravoverni i odani međunarodnom pokretu na čelu sa SSSR-om, morali su postati nova bića. Izgradnja socijalizma tražila je unutrašnju promenu svakog čoveka, posebno onoga koji je uživao status političkog aktiviste u emigraciji i zaštitu i brigu svojih domaćina. Ne samo u javnom nego i u privatnom životu, politički emigranti su morali odgovoriti zahtevima postavljenim pred njih u cilju ispunjenja zajedničkog političkog cilja. Privatni život je morao direktno da svedoči o veri u ideale komunizma i o identifikaciji sa ciljevima komunističkog pokreta. Naravno, stvarnost je ponekad bila drugačija. Društveni život emigrantske zajednice propisivalo je stranačko vođstvo: redovni sastanci, manifestacije, zajedničke proslave novih praznika – godišnjice Oktobarske revolucije, 29. novembra, 1. maja ili Staljinovog rođendana. U proslavama političkog karaktera je razlika između zvaničnog i nezvaničnog u slučaju emigranata, kao osvedočenih komunista, ponekad nestajala.¹⁴ Osim toga, emigrantska zajednica se, živeći u osećanju uzajamne pripadnosti, okupljala i prilikom sasvim nepolitičkih praznika, porodičnih i tradicionalnih, koji su neretko imali i verski značaj. Na primer, emigrantska zajednica je redovno slavila katolički Božić, a to je bilo ili prema češkom običaju na Badnje večer 24. decembra ili kao što je uobičajeno u drugim evropskim zemljama 25. decembra.¹⁵ Jugoslovenski studenti su priređivali zajedničke Badnje večeri i po pravilu pozivali i nekoliko čeških prijatelja ili kolega iz reda stranih studenata. Božić je bio prilika za okupljanje u užem krugu porodice, prijatelja i drugih emigranata.¹⁶

Emigrante, koji su velikim delom bili srpskog porekla, za slavljenje katoličkog Božića inspirisali su običaji češkog društva. Pomalo deluje paradoksalno

¹⁴ AMV, H-181/73, s. 59, Agenturni list č. 14 (agent SLÁVA) z 22. 2. 1952. Agent pod ilegalnim imenom SLÁVA informisao je Državnu bezbednost o tome da su emigranti Rajković, Prodanović i Todorović „veoma bučno zajedno slavili rođendan druga Staljina, da su se veoma napili i stalno vikali Da živi drug Staljin”. Agent je u belešci naveo da su dotični „pili vino sopstvene proizvodnje u koje su dodavali alkohol (špiritus)”. Studenti Gojko Lončar i Novo Novović proslavili su taj praznik 1949. godine posetom bioskopu gde su u čast vođe svetskog proletarijata gledali sovjetski film „Bitka za Staljingrad”. NA, f. UV KSC, 100/3, sv. 68, ar. j. 284, sl. Jugoslávie 29, 20. 1. 1950, Dopis G. Lončara a N. Novoviće Geminderovi. Pripadnici Državne bezbednosti koji su kao sumnjivog pratili jednog od vođa emigranata, Peru Dragilu, zabeležili su i svedočanstvo o burnom sastanku emigranata u praškom Slovenskom domu. AMV, H-181/20, 30. 6. 1952, Svodka sledování objekta PAJDAL.

¹⁵ Vlast komunističke partije u ČSR-u je, kao i u drugim komunističkim zemljama, na početku vladavine pokušala da verske praznike ukine ili bar potisne njihov verski značaj. Međutim, Božić je u češkom društvu bio i jeste, i to uprkos niskom nivou religioznosti, duboko ukorenjen u tradiciji narodne kulture, pa su zato komunisti morali odmah da odustanu od zamene proslave Božića proslavom Nove godine. Tako su Božić u Čehoslovačkoj slavili ne samo vernici hrišćani nego i ateističke i komunističke porodice koje su ga uglavnom shvatale kao porodični praznik.

¹⁶ AMV, H-181/75, s. 158, Agenturni list č. 79 z 8. 1. 1953 (Agent SUCHÝ); *Isto*, H-181/44, s. 65, Agenturni list č. 114 z 10. 1. 1953; *Isto*, H-181/13, 30. 5. 1952. Proverka. Nikola Božičković; *Isto*, H-181/26, s. 395–397, Svodka sledování Ivanoviće a Milišice z 26. 12. 1953.

da su ovi komunisti u staljinističkoj Čehoslovačkoj prihvatili verske praznike koje su u samoj Jugoslaviji komunisti proglasili za mračni ostatak prošlosti i koji se u komunističkim porodicama nisu održali. Da se radilo o uticaju češke sredine, gde je deci priređivala radost Božića i većina komunističkih porodica, svedoči i okolnost da o proslavi pravoslavnog Božića 7. januara u izvorima nema pomena. Katolički Božić većina emigranata verovatno i nije doživljavala kao tradicionalni praznik povezan sa etničko-religioznom sredinom.¹⁷ Božić nije pobuđivao kod jugoslovenskih komunista nikakvu senku sumnje da njegovom proslavom čine nekakvu izdaju svog ubeđenja.¹⁸

Sasvim drugačiji odnos ispoljavali su emigranti srpskog porekla prema drugom tradicionalnom prazniku – krsnoj slavi. Taj stari običaj smatrali su jugoslovenski komunisti za najvažniji verski praznik slavljen u srpskom društvu. Za razliku od češkog Božića, srpski komunisti nisu doživljavali krsnu slavu za poželjan narodni običaj, koji bi bilo moguće tolerisati. U očima komunističkih ideologa i propagandista radilo se o reliktu verskog mračnjaštva koji je sasvim trebalo zameniti proslavom svetovnih praznika kojima bi se umesto svetih slavili „istinski” junaci u borbi radnog naroda za napredak i svetlu budućnost čovečanstva. Ipak, za neke informbiroovske emigrante srpskog porekla krsna slava je bila praznik koji je u tuđoj zemlji pružao priliku za druženje sa porodicom i zemljacima.¹⁹ Što se tiče održavanja ovog običaja, među emigrantima su postojala u najmanju ruku različita mišljenja. Iz podataka Državne bezbednosti, koja je pažljivo pratila događaje u jugoslovenskoj emigraciji, pri čemu je koristila mrežu svojih agenata, vidi se da su se vodeći funkcioneri od tog praznika distancirali. Radikalni komunisti kritikovali su svoje drugove koji su slavili krsnu slavu kao nedovoljno politički svesne i zato što su ostajali zarobljeni u „malograđanskim” običajima i stilu života.²⁰

¹⁷ Izuzetak je bila grupa Slovenaca u informbiroovskoj emigraciji čije su se porodice zajedno okupljale na proslavi Božića, ali i drugih porodičnih praznika. AMV, H–181/74, s. 158, Agenturni list č. 79, 8. 1. 1953 (agent SUCHÝ); *Isto*, s. 141, Agenturni list, 4. 11. 1952; *Isto*, s. 235, Agenturni list č. 103, 7. 12. 1953.

¹⁸ Praznik je sa porodicom i prijateljima 1952. godine proslavio i predsednik emigrantskog udruženja Anton Rupnik. AMV, H–181/42, s. 158, 8. 1. 1953, List A č. 79. Kraj Božićne jelke na Badnje večer 1953. godine okupile su se u hotelu u istočnoslovačkim Košicama i porodice Ivanovića i Milišića pred njihov ilegalni odlazak u SSSR gde su nameravali da, posle iskustva u Čehoslovačkoj, pronađu istinski komunistički raj. AMV ČR, H–181/26, s. 395–397, Svodka sledování objekta Ivanoviće (OTTA) a Milišiće (JAN). 26. 12. 1953.

¹⁹ AMV, H–181/95, s. 35, II. správa StB, sektor 5. Záznam (nedat.). Jugoslávský emigrant Branko Vlaškalić. Službenik Državne bezbednosti okarakterisao je taj običaj netačno, ali ipak praveći jasno određenje o tome o kojoj grupi Jugoslovena se radilo: „Osim toga, kod srpskih pripadnika je običaj da se jednom godišnje na dan svog rođenja priredi takozvana krsna slava. Tada pozove svoje prijatelje ili emigrante iz Jugoslavije na tu krsnu slavu. To su emigranti koji su potpisali rezoluciju protiv Tita.”

²⁰ AMV, H–181/44, s. 34, Agenturni list č. 156, 16. 11. 1951. Agentkinja pod ilegalnim imenom FAITLOVA dostavila je Državnoj bezbednosti vest o krsnoj slavi emigranta Miodraga Popovića, zaposlenog u jugoslovenskim emisijama čehoslovačkog radija. Drugi emigrant Pero

Većina emigranata, posebno oni srednjeg i starijeg životnog doba, veći deo života su proveli nedodirnuti komunističkom ideologijom i pokretom. Sa njima su se sreli tek tokom rata. Među emigrantima bilo je i onih koji su poticali iz sveštenečkih porodica.²¹ Neki emigranti su stekli obrazovanje u verskim školama,²² a među njima je bio i apsolvent Bogoslovije.²³ Politički emigrant Salih Hadžiosmanović bio je do kraja 1945. godine na čelu praške muslimanske verske opštine.²⁴ Bilo kakva razmatranja o prirodi i obimu duhovnog života emigranata bila bi čista špekulacija.²⁵

Međutim, pomenute proslave nekih praznika sa verskim značajem ne govore o verskom osećanju informbiroovskih emigranata. Marksističko-lenjinistička materijalistička ideologija isključivala je bilo kakav izraz verskog života. Ipak, na kraju četrdesetih i početku pedesetih godina ni komunistička partija nije očekivala da bi svi njeni članovi mogli biti svesni ateisti. Zato su partijski kadrovski upitnici sadržavali i kolonu o „verskoj pripadnosti”. Većina informbiroovskih emigranata opredelila se za neku veroispovest. Prema dostupnim podacima iz 1948. i 1949. godine, 78 članova praškog udruženja emigranata izja-

Ivanović (crnogorskog porekla) veoma je kritikovao Popovića što se odao tom „starom seoskom običaju slavljenja zaštitnika porodice”, jer „nije spojivo sa čašću komunista da slavi taj buržujski ostatak prošlosti” koji uz sve narušava radni moral, a rad je glavni cilj političkog emigranta i komunista. M. Popović tog dana uopšte nije otišao na posao. Njegovi gosti bili su saradnici iz radija Vladimir Perić, koji je svoj neodlazak na posao opravdavao bolešću, i Boško Mlinarević, koji je sa posla otišao sat i po ranije. Zanimljivo je da su sablazan oko narušavanja radnog morala sa Perom Ivanovićem delile i dve slovenačke radnice Danica Prokopcova i Marija Frankeova, koje su inače smatrale da je Crnogorac Ivanović zbog njegovog političkog radikalizma „takode nepouzdan element”.

²¹ Gospava Kovačić, rođena Trkuljić, bila je ćerka sveštenika iz Mrkonjić grada. AMV, H-181/34, s. 32, Životopis Gospavy Kovačić. Jelica Komadinović bila je ćerka jeromonaha. NA, f. UV KSČ, 100/3, sv. 94, ar. j. 315, sl. K, Komadinović Radoslav i Jelica.

²² Pero Dragila je završio versku gimnaziju u Osijeku i bio je predodređen za sveštenika. Međutim, zbog „lošeg života” u manastiru gde je radio kao baštovan „već tada se usled socijalne situacije pobunio protiv crkve i svih privilegovanih društvenih slojeva”. AMV, H-181/20 Dragila Pero, Proverka 29. 8. 1952, Životopis 23. 3. 1949. Iako je bio srpske nacionalnosti, osiječku gimnaziju je nekoliko godina kasnije pohađao i Gojko Lončar. Razgovor autora sa Gojkom Lončarom u proleće 2003. godine.

²³ NA, f. UV KSČ, 100/3, sv. 98, ar. j. 315, sl. P4, Rajko Popović.

²⁴ AMV, H-181/30 Hadžiosmanović Salih, s. 18, Životopis ze 14. 1. 1949.

²⁵ U retkim podacima o veri u biografijama emigranata preovlađuje odbacivanje „opijata čovečanstva” pod uticajem uverenja o pokvarenosti crkve i čitanja marksističke literature. Prema pomenutom Peri Dragili, ideolog praške grupe Milutin Rajković ovako se izjasnio o veri: „Još u osnovnoj školi učitelj me je uveravao da Bog jednostavno ne postoji. Moja majka je, pak, bila vernik, ali tolerantni i uopšte nije bila protiv mog ateizma. Tokom tih godina, 1922/25. godine, još su bile žive tradicije borbe Svetozara Miletića i njegove partije. To je bila otvorena borba protiv klerikalizma. Došla mi je do ruke bogata literatura protiv vere i definitivno sam se razišao sa crkvom i Bogom. U prvom i drugom razredu morao sam polagati popravni ispit iz religije. U trećem razredu sam već tukao profesora-katehetu i od tada sam se još nekoliko puta fizički obračunavao sa profesorom”. AMV, H-181/73 Rajković Milutin, s. 17–25, 19. 3. 1949, Vlastni životopis.

snilo se kao pravoslavci, 13 kao rimokatolici, dva člana kao muslimani, a jedan je naveo da je jevrejske veroispovesti. Svoju versku pripadnost većina je smatrala samo kao podatak iz matičnih knjiga, tj. kao formalnu (zvaničnu) pripadnost crkvenoj organizaciji, koju su popunjavali po automatizmu. O tome svedoče i pojave da je jedna osoba u rasponu od jedne ili dve godine čas navodila da je bez verosipovesti, a čas je navodila svoju veroispovest. Nije se radilo o nekakvoj jugoslovenskoj posebnosti, jer su na isti način postupali i čehoslovački građani, uključujući i komuniste. Kao autentični izraz ubeđenja pojedinog emigranta daleko više možemo posmatrati one slučajeve kada su navodili da su bez veroispovesti, a takvih članova emigrantskog udruženja bilo je prema podacima iz 1948. i 1949. godine 23. Oni su većinom činili „tvrdo jezgro” praške informbiroovske organizacije. Tako su se posledice obimne političke indoktrinacije počele ispoljavati tek 1950–52, kada ni drugi emigranti, uglavnom tzv. „mladi radnici”, nisu popunjavali podatak o svojoj veroispovesti.

Tvrditi da su tradicionalni identiteti, kao što su vera i nacionalnost, sasvim nestali iz života emigranata bilo bi suviše generalizujuće. Koliko će novi jugoslovenski, partizanski, komunistički, „informbiroovski” identiteti prodirati u emigraciju zavisilo je od obima vere u nove svetonazore. U zvaničnom rečniku korišćenom u javnosti jedva da nalazimo podatke o tome. Međutim, čehoslovačka Državna bezbednost tražila je od svojih agenata i podatke o sadržajima običnih, svakidašnjih razgovora. U raznim ogovaranjima, klevetanjima i razmiricama, ideali internacionalizma često su ostajali po strani. Zanimljivo je da u izvorima ne nalazimo nijedan podatak o hrvatsko-srpskom antagonizmu. Kao što je napred već bilo navedeno, savezi, grupe ili frakcije su stvarane nezavisno od nacionalne pripadnosti. Ipak, neki emigranti su prilikom partijskih provera ili u informacijama za Državnu bezbednost govorili o faktičkom postojanju slovenačke grupe. Slovenci su kod nekih od svojih srpskih partijskih drugova osećali animozitet prema svojoj naciji.²⁶ Oni su antislovenački „šovinizam” nekih srpskih kolega smatrali za izvor razmirica i napetosti.²⁷ Ipak, Mariju Franke i Danicu Prokopcovu, koje su iskazivale ovakvo mišljenje, vođe jugoslovenskih komunista smatrale su za politički nedovoljno zrele osobe i tolerisale su ih samo

²⁶ Vođa jugoslovenske sekcije Čehoslovačkog radija Vladimir Perić naveo je prilikom partijske provere 1952. godine da je Boris Verstovšek, vođa slovenačkog radija Danici Prokopcovoj „veoma često naglašavao da su Slovenci. Rekao je da bi ga Milišić i drugi, kad bi mogli, ubili zato što je Slovenac”. AMV, H–181/61, Z prověrky Vladimira Perića 1952.

²⁷ Prema spikerki Mariji Frank Kunc, Srbi i Slovenci su vodili svoje posebne politike. „Srbi idu svojim putem, a Slovenci svojim”. AMV, H–181/44, s. 24, 16. 11. 1951, List A č. 155. Druga spikerka Danica Prokopcova optuživala je svog srpskog kolegu Milišića za sabotaze (što je tada bilo uobičajeno) slovenačkog radija: „Kod svih Srba se ispoljava buržoaski nacionalizam”. AMV, H–181/44, dıl III., s. 10, 27. 9. 1951, List A. č. 15. Mišljenje svoje supruge delio je i Stanislav Prokopec, sin bivšeg čehoslovačkog konzula u Ljubljani. Prema njemu, srpski kolega Milišić bio je „neprestano zarobljen u nacionalističkim predrasudama, uglavnom prema Slovencima. Milišić je tipični pripadnik srpske inteligencije, veoma uobražen i preosetljiv na kritiku”. AMV, H–181/44, s. 41, 13. 6. 1952, List A č. 56.

zbog njihovog porekla, jer je među emigrantima bilo malo Slovenaca.²⁸ Nekoliko emigranata je sa zavišću ocenjivalo predsednika emigrantskog udruženja Antona Rupnika, koji je navodno imao podršku Moskve uglavnom zato što je bio slovenačkog porekla, jer je Slovenaca bilo malo u informbiroovskoj emigraciji. Navodno iz istih razloga kao Rupnik u Pragu, u SSSR-u je u vodstvu emigracije bio Viktor Vidmar.²⁹ Ipak, o nekoj posebnoj protekciji koja bi u informbiroovskoj emigraciji izdizala Slovence do čelnih funkcija nema podataka. Sigurno je da su se Slovenci u praškoj grupi međusobno družili, ali njihova grupa nije stvorila nikakav poseban politički program. Više su se povezivali zahvaljujući zajedničkom poreklu, pre svega maternjem jeziku, kojim ostali emigranti nisu bili ovladali. Većina Slovenaca nije izbegavala druženje sa drugim emigrantima. Slovenačka uzajamnost inspirisala je pokušaj stvaranja veće bliskosti u drugoj nacionalnoj grupi – među Makedoncima. Po uzoru na Rupnikovu nacionalnu grupu, Makedonce je pokušao da organizuje Petar Nerandžić. Međutim, naišao je na nerazumevanje, a jedan od Makedonaca, student agronomije Načo Anđelkovski je u svojoj informaciji za Državnu bezbednost osudio takve tendencije kao namerno razbijačke.³⁰ Drugih pokušaja okupljanja na nacionalnoj osnovi nije bilo. Za većinu Srba, Hrvata i Crnogoraca njihova nacionalnost nije bila od presudnog značaja u tom trenutku.

U praškoj informbiroovskoj grupi bilo je i nekoliko bosanskih muslimana.³¹ Muslimani, koji tada još nisu bili priznati za naciju, zbog svoje malobrojnosti nisu se posebno izdvajali. Tako u izvorima podatke o njima nalazimo samo sporadično. Na primer, među mladim radnicima se govorilo da je njihov drug Eduard Delić, koji se izjašnjavao kao Srbin,³² u stvarnosti bio bosanski musliman, čega se navodno stideo.³³ Međutim, da njegovo muslimansko poreklo nije

²⁸ Vladimir Perić, koji je spadao u umerenije i dosledno internacionalno orijentisane emigrante, okarakterisao je Mariju Franke ovako: „Politički nema ništa zajedničko sa nama, ali u slovenačkoj sekciji za nju nema zamene, marljiva je, ali radi samo za novac, današnji režim ne voli, ali nema ni odvažnosti da napravi neku štetu”. AMV, H-181/61, Z prověrky Vladimira Perića 1952.

²⁹ AMV, H-181/44, s. 110, 26. 11. 1952, List A č. 73, agent PROKOP.

³⁰ AMV, H-181/50, s. 14, 19. 5. 1952, Uřední záznam č. 14.

³¹ Rizo Barjaktarević i Salih Hadžiosmanović, koji su se među muslimanima najviše isticali radom u emigrantskoj grupi, naveli su u upitnim listovima da su islamske vere i srpske nacionalnosti. Mladi radnici Kljako Smajo, Redžep Karadžić i Ismet Morankić, čije upitne listove ne posedujemo, vratili su se već 1949. godine u Jugoslaviju. Ovu grupu je simpatisao i sa njom održavao vezu i Mensur Kapetanović, koji je dugo boravio u Čehoslovačkoj i koji je 1950. godine postao žrtva antijugoslovenske represije i bio je uključen u iskonstruisani proces jugoslovenskim predstavnicima na čelu sa vicekonzulom u Bratislavi Šefikom Kevićem. I za njega takođe nemamo podatak o nacionalnosti. O njegovoj pripadnosti bosanskim muslimanima možemo samo nagađati na osnovu njegovog imena.

³² Eduard Delić je u upitnim listovima osim srpske nacionalnosti unosi i da je „srpske” verispovesti. NA, f. UV KSČ, 100/3, sv. 93, ar. j. 315, sl. D, Kadrovski upitnici Eduarda Delića iz 1948. i 1951. godine.

³³ AMV, H-181/18, AZ č. 1, 22. 3. 1954.

bilo povod za diskriminaciju među mladim radnicima svedoči i slučaj Rize Barjaktarevića, kome, koliko nam je poznato, njegovu „muslimansku veru” niko nije zamerao.³⁴ Čak i ako je neki emigrant ukazivao na prošlost Saliha Hadžiosmanovića, bivšeg predsednika muslimanske opštine u Pragu, to su pre radili kao komunisti u smislu ideološke budnosti prema veri uopšte nego zato što su bili protiv određene etničke grupe.³⁵

Međutim, odnos nekih emigranata prema Jevrejima bio je iznenađujući. U grupi jugoslovenskih emigranata bilo je samo pet osoba jevrejskog porekla. Pri tom se za jevrejsku veroispovest izjasnio samo student arhitekture Đorđe Balint³⁶ koji nije pripadao jezgru emigracije i nije učestvovao aktivno u njenom radu. Nepoznata je sudbina Pavla Šidlofa, učenika srednje škole, koji je bio uključen u akciju sa jugoslovenskim učenicima i koji je navodno po raskidu Jugoslavije sa SSSR-om ostao u Čehoslovačkoj sa namerom da ode u Palestinu.³⁷ Ostalo troje, Dušan Nikolić (Pavel Rosenberg), Teodor Balk (Dragutin Fodor) i njegova žena Lenka Reinerova, bili su kao stari pripadnici komunističke partije osvedočeni ateisti. U ličnim upitnicima Nikolić je naveo hrvatsku nacionalnost s obzirom na to da je poticao iz Zagreba. Balk, koji je rođen u Zemunu, naveo je da je srpske nacionalnosti, a Reinerova se opredelila za češku nacionalnost.³⁸ Balk i Reinerova su komunističkom pokretu prišli kao veoma mladi. On je za njih predstavljao vid emancipacije i obećavao je jednakost svih ljudi bez obzira na etničko ili rasno poreklo. Do kraja Drugog svetskog rata kretali su se u višjezičnoj sredini levo orijentisane inteligencije raznih zemalja sveta koja je bila kosmopolitski opredeljena, ne obraćajući pažnju na poreklo već na vrednosti kao što su antifašizam, društvo zasnovano na socijalnoj pravdi i veri u pobedu komunističke revolucije. Njihove porodice su zbog jevrejskog porekla stradale u koncentracionim logorima. Za Balka i Reinerovu jevrejstvo je tada bilo oznaka čiji su nosioci donedavno bili proganjani, a koje u novom društvu nije ništa značilo. Isto tako i za Pavla Rosenberga, koji je tokom rata bio partizan pod imenom Dušan Nikolić, jevrejstvo nije igralo nikakvu ulogu u ličnoj identifikaciji.

Ako su se neki komunisti jevrejskog porekla odlučivali da zaborave svoje korene, mnogi ljudi iz njihove okoline i dalje su ih smatrali za Jevreje. U svakodnevnim razgovorima i izvorima internog porekla, čak se pojavljuje i odbojnost prema tim osobama i neskriveni antisemitizam. Izrazi antisemitizma koji

³⁴ AMV, H-181/7 Barjaktarević Rizo (Rizah).

³⁵ *Isto*, s. 47–50, MV Praha, Zápis o výpovědi sepsaný dne 9. 2. 1953 s Branko Vlaškalićem k osobě Hadžiosmanoviće.

³⁶ NA, f. ÚV KSČ, 100/3, sv. 92, ar. j. 315, sl. B1.

³⁷ NA, f. ÚV KSČ, 100/3, sv. 78, ar. j. 294, sl. Jugoslávie 1–2. OStB Praha, 27. 9. 1948 Seznam učňů a studentů jugosl. příslušníků, kteří zůstali v ČSR po odjezdu stoupenců Tita do Jugoslávie.

³⁸ NA, f. ÚV KSČ, 100/3, sv. 92, ar. j. 315, sl. B1, sl. F; AMV, H-181/52 Nikolić Dušan, s. 10–13, Kádrový dotazník 10. 3. 1949.

su se pojavili među emigrantima od 1949. godine u frakcijskim borbama ostavili su na čehoslovačke domaćine šokantan utisak. Češko društvo je bilo posle Drugog svetskog rata mnogo osetljivije na antijevrejske ispade nego jugoslovensko.³⁹ Rasističke egzekucije i deportacije čehoslovačkih građana jevrejskog porekla u koncentracione logore spadali su u najgora ratna iskustva u češkim zemljama, dok je na prostoru Jugoslavije nacističko „rešenje jevrejskog pitanja” bilo samo jedna u nizu grozota kroz koje je ta zemlja tokom rata prošla. Aluzije na jevrejsko poreklo i navodni anacionalni kosmopolitizam Balka i Reinerove bili su za čehoslovačke partijske predstavnike nedozvoljene i zato što su upravo među njima Jevreji bili zastupljeni u velikom broju. Pri tom su Reinerovu njeni protivnici u emigraciji smatrali za eksponenta „jevrejske klike” u KPČ-u. U 1950. godini neki jugoslovenski informbiroovci izražavali su sumnju u pouzdanost funkcionera jevrejskog porekla, uključujući tu i generalnog sekretara CK KPČ-a Rudolfa Slanskog i rukovodioca međunarodnog odeljenja Bedržiha Gemindera koji su dve godine kasnije postali žrtve poznatog, neskriveno antisemitski motivisanog procesa.⁴⁰

Ipak, pitanje je da li ove antijevrejske ispade nekih emigranata treba smatrati za posledicu njihovih rasnih predrasuda kojima su osuđivali sve Jevreje. Nedostatak direktnih izvora onemogućava donošenje jasnih zaključaka. Ipak, čini se da je ta predubedenost bila posledica navodnog nadnacionalnog, kosmopolitskog karaktera dela jevrejske inteligencije koji nije imao dovoljno razumevanja za posleratne tendencije u komunističkom pokretu koje su bile više okrenute ka nacionalnom. Naravno da se rezerve prema Jevrejima nisu zasnivale na stvarnosti nego na unapred stvorenim stereotipima o njihovoj anacionalnosti (kosmopolitizam) ili navodnom uzajamnom podržavanju na račun drugih (jevrejski građanski nacionalizam). O tome svedoči i slučaj Dušana Nikolića koji je bio član frakcije Slobodana Ivanovića i to uprkos tome što su njeni pripadnici koristili antijevrejsku retoriku u napadima na Reinerovu, Balka i čehoslovačke

³⁹ Antisemitizam se pojavljuje i u diplomatskim izveštajima Jugoslovenskog poslanstva u Pragu, koje je pred početak kampanje protiv cionizma negativno vrednovalo visoku zastupljenost Jevreja među stranačkim i državnim funkcionerima i u ekonomiji ČSR. AJ, f. 507 (CK SKJ), IX, 22/II-46, Neki podaci o članovima CK KPČ (1951). Ove stavove jugoslovenskih diplomata o „snažnoj zastupljenosti Jevreja u KSČ” kao uzroku prosovjetske i protivnarodne politike čehoslovačkih komunista zabeležila je u februaru 1949. godine i čehoslovačka Državna bezbednost. AMV, H-181/4, 23. 2. 1949, Zprávy získané od agenta SI 363 od jugoslávského diplomata, orgána UDBy. Isto tako, postoji vest o stavu šefa bratislavske podružnice Tanjuga Tomića koji je konstatovao da je i u „KSČ i ostale stranke narodnih demokratija prodrli jevrejska buržoazija koju narod ne voli”. AMV, H-181/9, Dopis Ratka Milovanoviće soudruhům Milišićovi a Dragilovi z 28. 2. 1949.

⁴⁰ Partijski instruktor CK KSČ-a bio je u novembru 1950. godine informisan da su politički emigranti Milišićeva i Prodanović, članovi frakcijskih grupa, nameravali da otkriju „jevrejske agente” u CK KSČ-u. J. Prodanović je potom bio isključen iz emigrantske organizacije, NA, f. UV KSČ, 100/3, sv. 96, ar. j. 315, sl. M4, Josip Milunić, 28. 11. 1950, Zpráva pro s. Gemindera; *Ibid*, sv. 68, ar. j. 284, Jugoslávie 3, 13. 12. 1950, Rupnik Geminderovi: Případ J. Prodanoviće.

funkcionere. Konceptcija novog jugoslovenskog patriotizma zasnovana na bratstvu i jedinstvu jugoslovenskih konstitutivnih naroda i narodnosti nije računala na Jevreje. Tako je Nikolić, kako navodi jedan njegov partijski drug, imao osećaj niže vrednosti.⁴¹ Iako je u sporovima u emigraciji stao na „pravu” stranu, ni on nije mogao da izbegne osude zbog svog porekla. Poticao je iz zagrebačke porodice koja je pripadala srednjem sloju, pa je prema marksističko-lenjinističkoj podeli društva bio pripadnik građanskog sloja. Još više nego stereotip o Jevrejima kao kosmopolitima, nenarodnim elementima i protežiranoj grupi, u krajnjoj levici bio je tradicionalno ukorenjen i stereotip o Jevrejima buržujima⁴² koji se mogao upotrebiti u slučaju svakog Jevrejina koji se nije mogao svrstati u proletarijat. U međuratnom periodu, a delimično i posle Drugog svetskog rata koji je doneo tragediju holokausta, otpor prema Jevrejima nije bio sasvim nepoželjan u komunističkom pokretu. Doduše, za razliku od rasistički motivisane mržnje prema Jevrejima prisutne u krajnjoj desnici, ovaj otpor u komunističkom pokretu imao je socijalni karakter.⁴³

Klasno poreklo

Iznoseći slučaj Dušana Nikolića već smo se dotakli sledeće kategorije koja je bila deo identiteta članova informbiroovske emigracije u Čehoslovačkoj. Reč je o socijalnom poreklu. I ovde za glavni izvor koristimo lične upitnike i biografije. Za razliku od relativno neutralnih kategorija kao što su nacionalnost i verska pripadnost, „klasno poreklo” je prema komunističkoj ideologiji u velikoj meri predodređivalo političko i opšte društveno ponašanje čoveka. Pripadnici građanske klase se, uprkos političkim zaslugama za stvar proletarijata u ratu, nikada nisu mogli sasvim osloboditi svog znaka. Zato je verovatno da emigranti nisu u ličnim upitnicima uvek unosili potpuno tačne podatke, posebno zato što je partijski aparat njihove podatke proveravao još revnosnije nego u slučaju čehoslovačkih građana. Sa druge strane, članovi emigracije živeli su u atmosferi nepoverenja i traženja neprijatelja i špijuna u sopstvenim redovima. Njihovi lični

⁴¹ AMV, H–181/52, s. 127, 22. 1. 1952, List A č. 125, agent PROKOPA.

⁴² Voda cele jugoslovenske informbiroovske emigracije Pero Popivoda okarakterisao je Dušana Nikolića kao Jevreja buržuja. AMV, H–181/61, s. 238, 11. 1. 1954, List A č. 264, agent PROKOP.

⁴³ Ovaj vid „socijalnog antisemitizma” protiv Jevreja građana i buržoazije pojavljuje se i u jednoj brošuri Teodora Balka koji je kratko po pobedi fašizma pokušavao da „zbunjenom” nemačkom radništvu pojasni razliku između boljševičke i nacional-socijalističke revolucije. Kritikovao je naciste da iz berlinske berze nisu izgnali „berzanske maklere, berzanske špekulante, *berzanske Jevreje* (podvukao O. V.) o kojima je sa takvom ljubavlju pisala hakenkrojclerska štampa”. Od berze nisu napravili kasarne za SA, već su samo podigli zastavu sa kukavim krstom. Ciljem napada SA nisu postale palate i vile bogataša, već sindikalne kuće, samo su „umesto Kona (*tipično jevrejsko ime, prim. O. V.*) došli Mileri” (*nemačko ime, prim. O. V.*). Theodor BALK, *Hitler–Lenin. Prvé tři měsíce*, Praha [cca 1934], str. 10–11.

podaci neprestano su proveravani. Bilo koje neslaganje ili netačnost u njima mogla je na dotičnog emigranta baciti senku sumnje koje se teško oslobađao. Sumnja je za posledicu mogla imati ne samo uklanjanje sa političkih funkcija ili materijalnu oskudicu već, u krajnjem slučaju, i hapšenje. Prirodno, pod posebnim nadzorom više su se nalazili pripadnici viših društvenih slojeva nego emigranti iz nižih građanskih i seoskih sredina. Pri tome treba imati u vidu da su nijanse između „sitnih seljaka” koji su sezonski radili i kao radnici i „radnika” ili između „sitnih” i „srednjih seljaka” bile teško primetne. Isto tako je i zanatlija mogao biti svrstan i u sitnu buržoaziju i u radničku klasu. Socijalni sastav emigracije izgledao je ovako: 51 emigrant poticao je iz seoskih porodica, 44 iz građanskih (trgovci, službenici, slobodna zanimanja, učitelji), 18 iz sitnoburžoaskih sredina (zanatlije, sitni trgovci), a u 36 slučajeva nedostaju podaci.

Veliki broj emigranata koji su poticali iz seoskih porodica pojavljuje se zato što su tzv. mladi radnici uglavnom poticali iz ovih porodica. Ako bismo ovu emigrantsku grupu izuzeli iz razmatranja, onda bi među emigrantima prevladali oni građanskog porekla (40), za njima bi dolazili oni iz zanatlijsko-trgovčkih porodica (11). Od onih 36 slučajeva za koje nemamo direktne izvore, prema drugim izvorima njih 18 je pripadalo ovim dvema grupama.

Informbiroovski emigranti uglavnom nisu opisivali bogatstvo i društveni uticaj svojih roditelja. Samo u nekoliko slučajeva, i to po pravilu da bi se jasno odredili prema svojim porodicama i obrazložili svoje opredeljenje za komunistički pokret, govorili su o ovoj temi. Očevi Miloša Nešića i Aleksandra Gladovića bili su visoki državni službenici u diplomatiji kraljevske Jugoslavije. Beogradskoj eliti pripadao je i otac Marije Andonović Dragomir, profesor na Beogradskom univerzitetu,⁴⁴ kao i otac Borivoja Nikolajevića, pisac Dušan Nikolajević.⁴⁵ Otac Milana Kovačića, Živojin, bio je početkom 20. veka beogradski dopisnik uticajnog češkog dnevnika *Narodny listy*.⁴⁶ Iz veoma imućnih sredina poticale su Radmila Pavlović Lojančić⁴⁷ i Nadežda Stefanović,⁴⁸ ćerka veletrgovca iz Vranja. Angelina Milišić, rođena Frančeski, bila je potomak dalmatinske aristokratske porodice.⁴⁹ Ipak, u čitavom nizu slučajeva ove biografije ništa ne govore o ekonomskim uslovima u kojima su pred okupaciju Jugoslavije 1941. godine živeli pripadnici praške grupe. Mnogi „buržujski sinovi i kćeri” opisivali su kako su morali teško da se probijaju kroz život zato što su njihove porodice osiromašile ili su ih iz raznih razloga prestale pomagati. Sa druge strane, socijalno poreklo

⁴⁴ AMV, H-181/29 Andonović-Dudová Marija, s. 21–26, Dotaznik 18. 3. 1951.

⁴⁵ AMV, H-181/42 Nikolajević Borivoje, s. 43, Dotaznik 14. 10. 1950.

⁴⁶ AMV, H-181/34 Kovačić Milan, s. 25–32, Dotaznik 15. 10. 1948.

⁴⁷ Radmila Lojančić se žalila na uvrede koje su joj nanosili njeni partijski drugovi zbog njenog buržoaskog porekla. AMV, H-181/35, s. 72–75, 25. 6. 1952, Proverka R. Lojančićovć.

⁴⁸ AMV, H-181/62, s. 41, Biografija Nade Stefanović.

⁴⁹ AMV, H-181/44, s.18. nedat. Zpráva o Milišićových, s.74–84, 2. 7. 1952, Proverka A. Milišićovć.

ne govori puno o sredini u kojoj su praški informbiroovci živeli do 1941. godine. Uprkos srazmerno mladoj starosnoj strukturi ove informbirovske grupe,⁵⁰ niz emigranata već je imao iza sebe karijere iz međuratne Jugoslavije. Iz „veoma siromašnih sredina” crnogorskih sela poticao je vođa grupe Pero Ivanović, koji se od 1934. godine nalazio na funkciji sreskog sudije u Somboru, a potom u Zagrebu.⁵¹ Na studijama, na koje su došli još pred rat, teško su se probijali inženjeri Petar Marković, Bora Čumlivski i Jovan Ćirlić.⁵² „Srednjim seljacima” pripadali su roditelji Josipa Milunića koji je pred rat u Zagrebu doktorirao medicinu, a Branko Vlaškalić, koji je dvadesetih godina došao da studira arhitekturu u Pragu, poticao je iz „imućne kulačke porodice”.⁵³

O pozicijama koje su emigranti zauzimali u društvu pre i tokom rata u određenoj meri svedoči i njihovo obrazovanje. Ako ne računamo učenike i studente, studije visokih škola pohađala su 32 emigranta od kojih su uspešno diplomirala 22. Tako je u praškoj grupi bilo devet pravnika, tri lekara, tri inženjera tehničke struke i pet ekonomista.⁵⁴ Kuriozitet je predstavljao apsolvant Teološkog fakulteta Rajko Popović koji je praškoj emigraciji prišao sa funkcije delegata Ministarstva prosvete NR Srbije.⁵⁵ Šest emigranata steklo je kvalifikacije za pedagoška zanimanja na učiteljskim institutima.⁵⁶ Samo srednjoškolsko obrazovanje imalo je do juna 1948. godine 16 emigranata, a od njih je samo 10 položilo maturu.

Najmanju grupu među emigrantima, u pogledu obrazovanja, činili su ljudi koji su završili samo osnovnu školu i eventualno izučili neki zanat. Među ovih devet emigranata bili su i aktivisti Komunističke partije u jugoslovenskim iseljeničkim kolonijama u Americi i Zapadnoj Evropi koji su bili među retkima koji su se mogli ponositi pripadnošću radničkoj klasi: Anton Rupnik i Leopold Prosenc poticali su iz sredine slovenačkih rudara u Francuskoj, a Josip Mavra i Andres Franković radili su u levičarskom pokretu u Argentini.

⁵⁰ Pre 1900. godine, tačnije 1896. i 1897. godine, rođena su samo dva emigranta; od 1900. do 1910. rođeno je njih 12, 1911–1920. 48, 1921–1930. 109, a 10 najmlađih emigranata rođeno je između 1931. i 1933. godine.

⁵¹ AMV, H–181/35, Životopis 12. 2. 1950, s. 58–67, 24. 7. 1952 Proverka, Pero Ivanović.

⁵² AMV, H–181/17 Čumlivski Bora, Dotaznik 12. 10. 1950, Proverka 22. 5. 1952; AMV, H–181/38 Marković Petar, s. 45–49, Proverka s Markovićem dne 27. 5. 1952; NA, f. UV KSČ, 100/3, sv. 93, ar. j. 315, sl. Č, Ćirlić Jovan.

⁵³ AMV, H–181/95, s. 41, 28. 5. 1952, Proverka, Branko Vlaškalić.

⁵⁴ Pravnici su bili Pero Ivanović, Slobodan Ivanović, Đorđe Milišić, Miloš Nešić, Borivoje Nikolajević, Petar Nerandžić, Aleksa Todorović, Draga Ćukić Formankova, Petar Valkov Mišić. Lekari su bili Dragutin Fodor (Teodor Balk), Josip Milunić, Atena Milunić. Ekonomisti su bili Vaso Srzentić, Dušan Nikolić, Aca Popović, Velimir Radušević, Vladimir Perić. Inženjeri tehnike bili su Đoko Simić, Relja Vasović, inženjer hemije bio je Jovan Prodanović. Borislav Čolić bio je apsolvant praške Visoke škole političkih nauka, a Rajko Popović apsolvant Teološkog fakulteta u Beogradu.

⁵⁵ NA, f. UV KSČ, 100/3, sv. 93, ar. j. 315, sl. P, Popović Rajko.

⁵⁶ Pero Dragila, Pane Ponjavić, Vladimir Popović, Sofija Subić, Živojin Subić.

Klasna struktura jugoslovenske praške emigracije do određene mere odgovarala je odnosima u jugoslovenskom komunističkom pokretu uopšte. Najvažnija mesta i u novim okolnostima zauzeli su pripadnici obrazovanih i u društvu već utemeljenih slojeva, tako da je priča o borbi proletarijata bila u jugoslovenskim uslovima samo utopija, što i nije bio samo jugoslovenski slučaj. Uloga „radikalizovane” građanske inteligencije u levičarskim pokretima već je poznata činjenica. U jugoslovenskom slučaju, gde radnički pokret nije imao jaku socijalnu osnovu u industrijskim radnicima kao u zemljama zapadne i srednje Evrope, to je još više dobijalo na značaju. U Jugoslaviji, slično kao u ostalim evropskim zemljama u kojima su komunističke partije igrale važnu ulogu na političkoj sceni posle 1945. godine, komunistička partija se otvorila ka novim članovima. Učlanjenje u KPJ obezbeđivalo je očuvanje zaposlenja i društvenih pozicija, a za mnoge je značilo i uslov za pravljenje karijere u novim političkim, društvenim i ekonomskim strukturama. Takvih koji su uspjeli da iskoriste novu situaciju za lični uspjeh nije bilo malo. Sa druge strane, ne treba potceniti lična, često surova iskustva iz rata i okupacije. U ratnoj tragediji, potpunom unutrašnjem rasulu i građanskim i nacionalnim sukobima, upravo su komunisti za mnoge građane Jugoslavije predstavljali jedinu alternativu. Stranci, koja je još 1941. godine više podsećala na sektu, rat je doneo veliki broj novih aktivnih pripadnika i simpatizera.

Novi identitet

Komunisti

Grupa jugoslovenskih informbirovaca u Čehoslovačkoj može poslužiti i kao uzorak jugoslovenske posleratne populacije i članstva Komunističke partije. U takvoj analizi opet moramo računati sa niskom starosnom strukturom.⁵⁷ U vremenu raspada prve Jugoslavije punoletna su bila 82 emigranta (48%). Hipotetički je u neakvim političkim aktivnostima moglo učestvovati još 13 osoba u srednjoškolskom uzrastu (15–18 godina). Među emigrantima bilo je samo pet predratnih članova KPJ. Najstariji član bio je ekonomista Vaso Srzentić, koji je u prvoj polovini dvadesetih godina bio član CK KPJ i Izvršnog odbora Kominternе. Međutim, od 1926. do rata nije bio politički aktivan. Iako je posle rata radio u jugoslovenskoj diplomatiji, njegovo članstvo u partiji nije bilo obnovljeno.⁵⁸

⁵⁷ Starosna struktura 171 emigranta za koje znamo godinu rođenja bila je 1941. godine sledeća: manje od 15 godina imalo je njih 76 (45%), 15–17 godina 13, 18–24 37, 25–29 29, 31–39 12, 40–45 njih četvoro.

⁵⁸ NA, f. UV KSC, 100/3, sv.71, ar. j. 286, Jugoslávie 4, 4. 10. 1949. Vorlas Geminderovi; CVET-KOVIĆ, S., *Idejne borbe u KPJ 1919–1928*, Beograd, 1985, str. 80, 82; GLIGORIJEVIĆ B., *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd, 1992, str. 127.

Teodor Balk (1900) je bio član KPJ od 1925. do 1929, a u emigraciji je delovao u KP Nemačke do 1946. godine.⁵⁹ Neprekidno od 1935. u jugoslovenskoj partiji je bio Josip Milunić (1912), a od 1937. i Pero Dragila (1907).⁶⁰ Poslednji predratni član KPJ koji je uspostavio vezu sa praškom grupom bio je Dragutin Držić (1922), ali on nije postao član emigrantske organizacije zbog podozrenja prema njemu.⁶¹

Među praškim emigrantima bilo je i pet predratnih skojevaca koji su u SKOJ ušli između 1938. i 1940. godine: Ivan Ujević (1921), Milutin Rajković (1912), Rajko Popović (1916), Dušanka Dragila, rođena Mileusnić (1922), i Luka Serdar (1921).⁶²

Osim članova KPJ i SKOJ-a praškoj informbiroovskoj emigraciji pridružili su se i komunisti koji su bili članovi komunističkih partija u inostranstvu. Anton Rupnik pristupio je 1937. godine KP Francuske, a 1941. u francusku partiju primljen je i Leopold Prosenc koji je pre toga bio u njenoj omladinskoj organizaciji. Aktivista u jugoslovenskoj iseljeničkoj koloniji u Argentini, Andres Franković bio je od 1936. član komunističke omladine u toj južnoameričkoj zemlji. Josip Marva, begunac sa jednog jugoslovenskog broda stupio je 1940. u KP Argentine. Žena Teodora Balka Lenka Reinerova je bila od tridesetih godina aktivna u komunističkom pokretu u Čehoslovačkoj. Najpre je 1933. sa sedamnaest godina stupila u čehoslovački savez komunističke omladine, a godinu dana kasnije postala je i član KPČ.⁶³

Članstvo ovih 17 osoba u predratnim partijama niko nije dovodio u sumnju, jer je njihov politički rad bio svima dobro poznat. U ilegalnim uslovima predratnog rada KPJ novi članovi su neretko primani bez ikakve dokumentacije. Kandidaturu ili prijem u partiju dotičnom je usmeno saopštavao partijac sa kojim je on u ilegali održavao vezu. Takvo članstvo bilo je kasnije teško dokazati, jer su u mnogim slučajevima svedoci tokom rata izgubili život. Slobodan Ivanović, koji je navodno u KPJ primljen 1937, morao je 1939. proći kroz novu kandidaturu i bio je primljen u partiju tek tokom rata 1942. godine. Prema sopstvenom tvrđenju radio je kao čovek KPJ u Zemljoradničkoj stranci Dragoljuba Jovanovića, gde je zauzimao i važne funkcije.⁶⁴ I članstvo Miloša Nešića u partiji od 1937. godine

⁵⁹ NA, f. ÚV KSČ, 100/3, sv. 92, ar. j. 315, sl. B1, Balk Teodor, Životopis 1948.

⁶⁰ NA, f. ÚV KSČ, 100/3, sv. 93, ar. j. 315, sl. D, Dragila Pero; AMV, H-181/20, 22. 02. 1950, Dotazník. Pero Dragila.

⁶¹ AMV, H-181/22 Držić Dragutin, 18. 5. 1950 Skupina BAb (velitel skupiny J. Kovář) Skupině BAa. Věc: Pokus jugoslávského špiona o získání „asylu“ v ČSR.

⁶² NA, f. ÚV KSČ, 100/3, sv. 92, ar. j. 315, sl. D, Dragila Dušanka; *Isto*, sv. 98, ar. j. 315, sl. P 4, Popović Rajko; AMV, H-181/73 Rajković Milutin; *Isto*, H-181/77 Serdar Luka; *Isto*, H-181/91 Ujević Ivan.

⁶³ NA, f. ÚV KSČ, 100/3, sv. 93, ar. j. 315, sl. F, Fodorová Lenka; *Isto*, sv. 95, ar. j. 315, sl. M2, Mavra Josip; AMV, H-181/70 Prosenc Leopold; *Isto*, H-181/75 Rupnik Anton.

⁶⁴ AMV, H-181/26 Ivanović Slobodan, s. 15–23, 4. 4. 1949 Prověрка.

nije bilo priznato. On je navodno od početka tridesetih godina bio u komunističkom pokretu, a 1936/37. bio je osam meseci u zatvoru zbog distribucije ilegalnog materijala.⁶⁵ Jovan Prodanović (1913) nije mogao da dokaže da je od 1931. do 1934, u vreme svojih bečkih studija, bio član KP Austrije.⁶⁶

Atena Milunić, rođena Radošević i pomenuti Jovan Prodanović bili su aktivni u studentskom pokretu u Zagrebu od tridesetih godina i bili su povezani sa KPJ. U Beogradu je navodno u studentskom „naprednom” pokretu delovao Velimir Radušević. Đorđe Lojančić (1914), Branislav Urošević (1922) i Momčilo Pavićević (1924) učestvovali su u velikim beogradskim demonstracijama. U raznim organizacijama bliskim komunistima isticali su se Veselin Kljakić (1922), Aca Popović (1916) i Vladimir Perić (1912) koji je delovao u okviru sindikata, a od 1940. postao je kandidat za KPJ.

Sve u svemu, ukupno 19 emigranata tvrdilo je u svojim biografijama da su pre rata sarađivali sa KPJ ili da su bar delovali aktivno protiv tadašnjeg jugoslovenskog režima. Još 11 informbiroovaca, koji su pre rata bili još deca, navodilo je da je u Komunističkoj partiji bio neko od njihovih bliskih rođaka – otac, stric ili stariji brat i sestra. Čak i ako prihvatimo da je većina ovih podataka u njihovim biografijama bila tačna, da nije izmišljena i da ima osnova u stvarnosti, to bi značilo da predratnih pristalica komunističke ideje među praškim emigrantima nije bilo ni 50. Sa nekim izuzecima (politički radnici među jugoslovenskim manjinama u inostranstvu) radilo se o ljudima koji su poticali ili su većinu svog dotadašnjeg života proveli u građanskim sredinama i stekli srednje ili visoko školsko obrazovanje.

Međutim, naredne, ratne godine donele su mnogo više članova partiji iz reda kasnijih informbiroovskih emigranata. Doduše, u prvim ratnim godinama još ih nije bilo tako mnogo: 1941. pet praških emigranata postali su članovi SKOJ-a, 1942. dvojica su postali članovi SKOJ-a i četiri članovi partije, 1943. četiri su ušla u SKOJ, a četiri u partiju. Međutim, partizanski uspesi u poslednjim mesecima rata učinili su da se broj članova partije znatno poveća: 1944. zabeleženo je još 13 skojevaca i 11 članova partije, a 1945. godine 14 skojevaca i 17 novih članova partije. Tako su od 1941. do 1945. godine 38 kasnijih praških emigranata postali članovi SKOJ-a, a 36 članovi KPJ. Jedan kasniji emigrant pristupio je 1945. godine u KP Čehoslovačke, a dve emigrantkinje u KP Kanade. Članstvo osam članova Komunističke partije datiralo je od 1946. i 1947, a tih godina je još njih 11 ušlo u SKOJ. Doduše, ovi podaci nisu do kraja potpuni, jer za 60 praških emigranata nemamo podatke. Ipak, do Rezolucije IB-a najmanje 20 emigranata bio je van partije. Možemo zaključiti da se većina informbiroovskih emigranata sa komunističkim pokretom srela nedavno i da je njihovo iskustvo sa tim pokretom bilo izrazito povezano sa ratnim događajima. Identitet pristalica

⁶⁵ NA, f. ÚV KSČ, 100/3, sv. 97, ar. j. 315, sl. N1, Nešić Miloš.

⁶⁶ Isto, sv. 98, ar. j. 315, sl. P4, Prodanović Jovan, 15. 11. 1952 Životopis.

komunističkog pokreta uglavnom se nije stvarao u socijalnim i političkim borbama u međuratnoj Jugoslaviji već u ratu, kroz priklanjanje partizanskom pokretu.

Partizani

Emigranti su imali različito ratno iskustvo. Ipak, možemo reći da je većina prošla kroz tragični period. Mnogi muškarci našli su se posle poraza kao vojnici kraljeve vojske u nemačkom ropstvu i odvedeni su u logore u Nemačkoj. Neki su se otuda vratili tek na kraju rata.⁶⁷ I one koji su tokom rata ostali van granica otadžbine takođe je čekala teška sudbina. U Protektoratu Češke i Moravske bili su jugoslovenski građani srpske nacionalnosti posle nemačkog napada na Jugoslaviju internirani i više od dve godine proveli su u koncentracionim logorima.⁶⁸ Anton Rupnik i Leopold Prosenc bili su kao pripadnici pokreta otpora u Francuskoj zatočeni 1941. godine, a iz koncentracionog logora Mauthausen izašli su tek po oslobođenju. Teodor Balk je kao član španske internacionalne brigade preživeo internaciju u Francuskoj, posle čega je uspeo da pobegne do Meksika. Mnogi emigranti doživeli su u ratu mnoga maltretiranja. Učestvovali su u ilegalnom pokretu, skrivali se, bili u bekstvu i preživeli užase koncentracionih logora Jasenovac, Stara Gradiška i Banjica. Đorđe Milišić i Jovan Ćirlić preživeli su nemački logor i zatvor. Nekoliko njih bilo je proganjano zbog ilegalnog rada. Bivši učenici, tzv. mladi radnici, koji su poticali iz srpskih sela na teritoriji Hrvatske i BiH, pobegli su na početku rata sa roditeljima pred ustaškim bandama u šumu. Preživeli su paljenja sela, masovna ubistva i internacije. Mnogi od njih ostali su bez jednog ili oba roditelja. Biografije 44 emigranta pominju ubistva članova porodica ili bliskih rođaka, od čega 26 roditelja.

Iz biografija emigranata koje posedujemo proizilazi da je njih 86 na neki način učestvovalo u Narodnooslobodilačkoj borbi. Od toga je njih 72 stupilo u partizanske jedinice, najviše 1943. (20) i 1944. godine (23). Pero Dragila, Slobodan Ivanović, Atena Milunić, Dušan Nikolić i Milutin Rajković bili su tzv. prvoborci, tj. bili su u jedinicama pod vođstvom KPJ od 1941. godine i posle rata su odlikovani *spomenicom iz 1941. godine*.⁶⁹ Nosilac *partizanske spomenice* bio je i Dragutin Držić, koji nije bio u emigrantskoj organizaciji. Još 20 emigranata imalo je druge partizanske ordene.

Među praškim emigrantima nisu bili samo ratni heroji. Njih nekoliko provelo je rat u relativnom miru. Među emigrantima je bilo i onih koji su radili

⁶⁷ Pane Ponjavić i Borivoje Nikolajević.

⁶⁸ To je bio slučaj sa Brankom Vlaškalićem, Reljom Vasovićem, Đokom Simićem i Borislavom Čolićem. Salih Hadžiosmanović bio je posle nekoliko meseci pušten kao građanin Nezavisne Države Hrvatske.

⁶⁹ NA, ŮV KSČ, 100/3, sv. 72, ar. j. 288, Jugoslávie 14. Prohlášení jugoslávských politických emigrantů k odevzdání vyznamenání.

kao službenici u Nedićevoj kvazi državi ili su u prvo vreme po okupaciji bili zavrbovani od hrvatskih domobrana i nemačke organizacije Todt. Miodrag Popović, Milan Smiljanski i Aleksandar Georgijević morali su posle Rezolucije IB-a 1948. godine da odbijaju napade beogradske propagande, partijskih kadrovskih tela KPČ-a i čehoslovačke Državne bezbednosti zbog nekih „nejasnoća” u njihovim ratnim biografijama.

U biografijama emigranata malo podataka nalazimo o nekomunističkom pokretu otpora. Ako su neki od njih i imali kontakt s ovim pokretom, radije su to prećutali. Izuzetak je bio Savo Bjelica, koji je opisao ratne događaje u svom hercegovačkom selu koje su naizmenično kontrolisale partizanske i četničke snage. Posle odlučujućih borbi partizani su zarobljene četnike streljali. Bili su to seljaci, Bjeliciini susedi, među kojima i njegov stric, koji je po njemu zgrešio samo to što je bio od četnika zavrbovan. Bjelica je to nazvao prvim titovskim zločinom s kojim se susreo.⁷⁰

Ratno iskustvo i učestvovanje u Narodnooslobodilačkoj borbi imalo je veliki uticaj na političke pozicije jugoslovenskih komunista članova praške informbirovske grupe. Partizanska prošlost bila je centralni motiv ideologije KPJ, od čega je stvaran mit. Novi kadrovi KPJ stvarani su u ratu. Doprinos predratnih komunista konačnoj pobjedi bio je skoro zanemarljiv ako nije bio potvrđen učešćem u odlučujućoj fazi rata u partizanskim redovima. Stari komunista sa internacionalnim iskustvom, član međunarodne brigade Teodor Balk se osećao manje vrednim pred svojim drugovima u emigraciji. Mnogi drugi bili su u partiju primljeni posle njega, ali su bili partizani!⁷¹ Balk i drugi komunisti sa bogatim političkim iskustvom, ali bez partizanske prošlosti, kao što su Anton Rupnik i Lenka Reinerova, nisu imali prirodni autoritet u emigraciji. Njihov položaj zavisio je od podrške čehoslovačke partije.

Uprkos proklamaciji o internacionalizmu, većina praških informbiroovaca poštovala je iste vrednosti kao i „titovski” neprijatelji. To što su morali brzo da se odluče između Tita i Staljina, dva simbola koja su do tada prividno izgledala nerazdvojna, nije moglo preko noći da izmeni političku kulturu i obrasce ponašanja. Susret dve tradicije komunističkog pokreta, KPJ i KPČ, preneo se i na odnos između KPČ-a i informbiroovske emigracije. Informbiroovci su prebacivali čehoslovačkim komunistima iste nedostatke i osećali prezir isto kao i tzv. titovska partija. Sa druge strane, predstavnici KPČ-a smatrali su da je neophodno osloboditi emigrante „titovštine” – avanturizma, zavereništva, uobraženosti i nacionalizma.

Preveo: mr Slobodan Selinić

⁷⁰ AMV, H-181/11 Bjelica Savo, 24. 2. 1952 Provera.

⁷¹ T. Balk o tom osećaju govori i u svojoj autobiografskoj knjizi: BALK Teodor, *Ztracený rukopis*, Praha, 1950, str. 245–246.

Summary

The Cominformist Emigration in Yugoslav-Czechoslovak Relations – The Political and National Identity of Yugoslav Cominformists in Czechoslovakia

Key words: Czechoslovakia, Yugoslavia, Yugoslav Cominformists in Czechoslovakia, Prague, *Nova borba*

The group of Yugoslav political emigration in Czechoslovakia, which was established in 1948 after the split between Yugoslavia and the Soviet Union and other „people's democracies”, numbered around 180 persons. Prague archives contain abundance of materials originating from émigrés' organisation, as well as from the Czechoslovak political and security authorities, all of which to some extent and in a specific way document the activity and life of this emigration. Among other things, these archive funds contain personal materials of most of the people who claimed to be anti-Titoist emigrants in Czechoslovakia. The personal cards and personnel questionnaires, autobiographies, Czechoslovak police records on private talks, correspondence etc. are sources which offer the opportunity to map national, social, vocational and age structure of the emigration and show how these categories were projected on political opinions of an individual and the whole collective. Our task is to cover the different levels of the identity of this group. Judging from the presently known facts about the circumstances of the formation of the cominformist emigration in Czechoslovakia, the Prague group can be viewed as a certain representative sample of the post-war Communist party of Yugoslavia. The political culture, behaviour patterns and the approach to ideology and political practice in this part of the pro-soviet emigration were at the time of the Soviet-Yugoslav rupture basically the same as of the membership of Yugoslav party which stayed loyal to Tito's leadership. Nevertheless, the specifics resulting from the tradition of the radical leftist movement in Yugoslavia were different from the conditions in Czechoslovakia and its communist party, which produced misunderstanding and clashes in relations between the emigrants and their Czech hosts.

UDK 327.82(497.1:437)“1948/1955”(093.2)
314.151.333-054.72:32(=163.4)“1948/1955”(093.2)

JEDAN IBEOVSKI DIPLOMATA U BEOGRADU

Čehoslovački ambasador Pithart i normalizacija odnosa Jugoslavije i Čehoslovačke 1954–1956. godine¹

Slobodan Selinić

APSTRAKT: U radu je opisan proces normalizacije odnosa Jugoslavije i Čehoslovačke sredinom pedesetih godina i rad ambasadora Čehoslovačke u Beogradu Vilema Pitharta na tom polju.

Ključne reči: Čehoslovačka, Jugoslavija, Beograd, Vilem Pithart, normalizacija jugoslovensko-čehoslovačkih odnosa

Jednostrano raskidanje niza međudržavnih ugovora informbiroovskih zemalja sa Jugoslavijom označilo je najavu godina neprijateljstva ili početka ovog perioda. Za nekoliko dana krajem septembra i početkom oktobra 1949. godine vlade informbiroovskih zemalja otkazale su 46 ugovora o prijateljstvu, ekonomskoj, kulturnoj, graničnoj i drugoj saradnji sa Jugoslavijom. Asortiman antijugoslovenskih postupaka istočnoevropskih zemalja u periodu od 1949/50. do 1953/54. godine bio je izuzetno širok.² Ni repertoar represivnih mera jugosloven-

¹ Ovaj rad je deo projekta „Srbija i Jugoslavija”, broj 147043, Instituta za noviju istoriju Srbije iz Beograda koji finansira Ministarstvo nauke Republike Srbije. Tento članek vznikl v rámci výzkumného záměru MSM 0021620827 *České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes*, jehož nositelem je Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

² Uključivao je incidente na granicama, ubacivanje špijuna i terorista na jugoslovensku teritoriju, vrbovanje jugoslovenskih građana i teror nad njima, teror nad jugoslovenskom manjinom, korišćenje antijugoslovenske informbiroovske emigracije i organizovanje brojnih procesa protiv jugoslovenskih građana i rukovodilaca. Prema jugoslovenskim podacima, informbiroovske zemlje izvele su 8.261 incident na jugoslovenskim granicama od 1948. do 1955. godine. U njima je ubijen 21, ranjeno 33, a oteto nekoliko jugoslovenskih graničara. Uhapšeno je 5.938, osuđeno 166, deportovano u logore 7.970 pripadnika jugoslovenske manjine. Antijugoslovenski emigranti imali su na raspolaganju 12 radio-stanica, izdavali su šest nedeljnih ili dvonedeljnih listova i štampali na hiljade letaka, brošura, karikatura itd. Na 41 antijugoslovenskom procesu

skih vlasti nije bio mnogo manje raznovrstan: obuhvatao je kažnjavanje onih koji su se izjasnili za Rezoluciju IB-a, proterivanje diplomata, incidente sa ibeovskim diplomatama u Jugoslaviji, zatvaranje ili preuzimanje manjinskih nacionalnih udruženja, hvatanje veza sa emigrantima iz informbiroovskih država itd.

Promene su nastupile posle Staljinove smrti. Sovjetska strana nije dugo čekala da pokrene inicijativu za normalizaciju odnosa sa Jugoslavijom. Oko tri meseca posle smrti Staljina, u julu 1953. godine, Prezidium CK KPSS-a je naložio nužnost normalizacije odnosa sa Jugoslavijom.³ Još pre toga sa sovjetske strane je stizao niz malih koraka čiji je značaj, s obzirom na nizak nivo dotadašnjih odnosa, bio veliki, a koji su išli ka otkravljanju odnosa sa Jugoslavijom. Potrebu za normalizacijom odnosa nagovestio je još sovjetski otpravnik poslova u Beogradu Snjukov prilikom uručivanja note SSSR-a 8. marta u kojoj se tražilo objašnjenje da li će Jugoslavija na Staljinovu sahranu poslati zvaničnu delegaciju. Sovjetski diplomata je istakao neophodnost poboljšanja međusobnih odnosa. Za jugoslovensku vlast „pravi događaj” bio je „prvi stisak ruke zvaničnih predstavnika dve države posle mnogo godina” prilikom protokoloranog izjavljivanja saučesća. Svi ovi impulsi iz poslestaljinovskog SSSR-a stizali su do jugoslovenskog vrha i on se nije libio da javno iskaže spremnost za normalizacijom odnosa. Poruku u tom smislu javno je poslao sam Josip Broz na mitingu u Beogradu 31. marta 1953. po povratku iz posete Engleskoj. I jednoj i drugoj strani svakako je bilo jasno da će normalizacija odnosa biti proces, nešto što se nije moglo desiti preko noći, već je imalo svoju dinamiku i redosled poteza. Do leta 1953. godine bila je okončana prva faza tog procesa obnovom diplomatskih odnosa na nivou ambasadora.⁴

I jugoslovensko rukovodstvo imalo je mnogo razloga da želi popravljjanje odnosa sa istočnim zemljama. Sa jedne strane, bilo je pritисnuto činjenicom da

optuženo je 275 ljudi, od kojih je 68 osuđeno na smrt, a 207 na vremenske kazne zatvora. Od ovog broja, u Čehoslovačkoj je održano osam procesa, među njima su se izdvajali procesi Slanskom i proces Kevič–Macura. Prema jugoslovenskim podacima, u istočnoevropskim zemljama policijske i sudske vlasti ubile su 14 jugoslovenskih građana, od čega u Čehoslovačkoj pet (troje u istrazi i dvoje od posledica mučenja). Ne računajući smrtno kazne i doživotne robije jugoslovenski državljani su osuđivani prosečno na 13-14 godina zatvora (u Čehoslovačkoj 14). Jugoslovenski podaci govore i da je u istočnoevropskim zemljama postojalo oko 4.500 emigranata, od čega u Čehoslovačkoj 250. Arhiv Josipa Broza (AJB), Kabinet predsednika Republike (KPR), I-3-a, Poseta državne partijske delegacije SSSR na čelu sa N. S. Hruščovom, 26. V – 3. VI 1955.

³ Lj. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956, zbliženje, pomirenje, razočarenje”, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine*, zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd, 1999, str. 280, 281.

⁴ AJB, KPR, I-3-a, SSSR, Poseta državne partijske delegacije SSSR; J. Pelikán, *Jugoslávie a Východní blok 1953–1958*, Praha, 2001, str. 17–39; J. Pelikan, „Jugoslavija i Istočni blok 1953. godine”, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd, 1996, str. 98–106; Lj. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1954. godini (hronologija događaja)”, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd, 1996, str. 155–157; V. Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb, 1977, str. 19.

je Jugoslavija već nekoliko godina jednostrano sarađivala sa Zapadom, koji je pred jugoslovenske vođe postavljao zahteve koji im se nisu uvek sviđali. Drugo, ma koliko je izvesnost vojne intervencije Istočnog bloka bila sve manja, ipak je stanje na istočnim granicama već godinama podsećalo na stanje uoči rata.⁵ U normalizaciju odnosa sa SSSR-om Jugoslavija je uzlazila i sa strahom da u saradnji sa Zapadom nije otišla predaleko i sa oprezom da u procesu normalizacije odnosa sa Istokom ne ide ispod nivoa na kome je jugoslovenska politika zauzela pozicije u sukobu 1948/49. godine. Zato i ne čudi što je jugoslovenski vrh okupljen na sastanku kod Kardelja 20. oktobra 1953. promenu politike SSSR-a tumačio kao „odraz oslabljenih pozicija SSSR”.⁶ Istovremeno, popravljanje odnosa sa SSSR-om nikako nije značilo pristajanje na ono na šta se nije želelo pristati pet godina ranije.⁷

Vremenom je bilo sve više konkretnih pokazatelja spremnosti istočnoevropskih država da se sa Jugoslavijom uspostave podnošljiviji i normalniji odnosi. Tako su 1953, 1954. i 1955. godine preduzete mere u cilju normalizacije diplomatskih odnosa, otklanjanja zategnutosti na granicama, propaganda protiv Jugoslavije je slabila i na kraju presahla, obnovljeni su ekonomski odnosi, kao i kulturne i sportske veze, popravljen je i odnos prema jugoslovenskim građanima i pripadnicima jugoslovenskih manjina u istočnoevropskim zemljama itd.⁸

Najprikladniji opis jugoslovensko-čehoslovačkih odnosa posle Staljinove smrti bio bi — stanje iščekivanja. Prva vidljivija posledica bilo je smirivanje negativne propagande. Daleko od očiju javnosti, jugoslovenski vrh je procenjivao kako bi ti odnosi mogli teći. Na pomentom sastanku 23. oktobra 1953. godine,

⁵ Lj. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953-1956...”, str. 280, 281.

⁶ Tom prilikom Kardelj je rekao: „Kad sovjetska vlada već ne može da zgazi Jugoslaviju, hoće bar da je gurne u stranu, bar da spreči dalji razvoj njene saradnje sa zapadnim vladama, pa zato stavlja oružje pritiska u drugi plan, barem za neko vreme”. Kardelj je upozoravao i da „ne treba da imamo iluzije u spoljnu politiku Sovjetskog saveza uopšte, a napose prema našoj zemlji. Suprotnosti među nama ostaju”. AJB, KPR, I-5-b, Diskusija o našim odnosima sa SSSR i IB zemljama 20. X 1953 kod druga Kardelja.

⁷ „Mi nismo došli u sukob sa Sovjetskim savezom 1948. godine, pošto smo se njega odrekli, nego zbog toga što nismo hteli da se odrekemo svojih principa. Takođe se sada ne sporimo sa Anglo-Amerikancima, iz razloga što bi hteli da se ‘odrekemo’ njih nego zbog toga što nećemo da napustimo te iste principe, koje smo odbranili 1948. godine, a na koje su sada oni napali”. AJB, KPR, I-5-b, Diskusija o našim odnosima sa SSSR i IB zemljama 20 X 1953 kod druga Kardelja.

⁸ Tokom 1953. godine tri zemlje Istočnog bloka (SSSR, Bugarska i Mađarska) uputile su u Beograd ambasadore. Sledeće godine to su uradile i Albanija, Rumunija, Čehoslovačka i Poljska. Jugoslavija je odgovorila recipročno. U drugoj polovini 1953. godine vlade susednih država pristale su i na popravljanje stanja na granicama i rešavanje sporova putem mešovitih komisija. Od druge polovine 1953. do juna 1954. godine ublažena je i propaganda protiv Jugoslavije, a onda su u septembru i oktobru 1954. godine u istočnoevropskim zemljama ukinute emigrant-ske radio-stanice, organizacije i listovi, a iz prodaje su povučene antijugoslovenske publikacije. AJB, KPR, I-3-a, Poseta državne partijske delegacije SSSR na čelu sa N. S. Hruščovom, 26. V – 3. VI 1955.

čak više od pola godine posle Staljinove smrti, Veljko Mićunović je dao sledeću procenu: „ČSR ne daju nikakvu inicijativu. Izgleda, obzirom na jugoslovensko-češke odnose, da bi Rusi Česima najkasnije dozvolili da idu na normalizaciju odnosa”. Sa drugim informbiroovskim zemljama bilo je bar nekih pomaka, mada su i incidenti nastavljeni.⁹ Ipak, tokom letnjih meseci 1954. odnosi Jugoslavije i Čehoslovačke postajali su sve bolji. Antijugoslovenska propaganda je postepeno opadala i potpuno prestala. Čak su i čehoslovački mediji počeli da prenose izvođe iz članaka objavljenih u *Borbi* i *Politici* i Brozove govore. Čehoslovački organi počeli su da postupaju prema jugoslovenskim predstavnicima korektno, a oni sami su ponašanje stanovništva Praga prema njima opisali kao „prijateljsko”. Poboljšanje odnosa dovelo je 9. avgusta 1954. do sklapanja Sporazuma o razmeni robe za 1954. godinu. Okvirnim aranžmanom predviđena je razmena u visini od 3,5 miliona dolara sa svake strane.¹⁰

Time je početak uspostavljanja saradnje u ekonomiji najavio i bolje političke odnose. Jugoslovenski otpravnik poslova Čakić predložio je 27. aprila 1954. godine čehoslovačkoj strani izmenu ambasadora.¹¹ Normalizacija odnosa drugih istočnoevropskih zemalja sa Jugoslavijom svakako je terala čehoslovačku stranu da i ona povede sličnu politiku. U Beograd je već stiglo nekoliko istočnoevropskih ambasadora, drugi su se pripremali da dođu, sa nekim zemljama Jugoslavija je već bila obnovila odnose i razmenila ambasadore, a sa drugima se spremala da to učini. Na odluku čehoslovačkog vrha da normalizuje odnose sa Jugoslavijom verovatno su uticale i vesti koje su stizale od otpravnika poslova Holuba iz Beograda.¹² Ipak, od svih istočnoevropskih država Čehoslovačka je

⁹ „Sa Rumunijom smo se nagodili o Đerdapu i čovek bi očekivao da će Rumuni ići dalje na toj liniji. Međutim, oni niti su tražili da pošalju ambasadora, niti su prestali da pucaju i izazivaju na granici. Sa Mađarskom i Rumunijom smo se sporazumeli o ispitivanju graničnih incidenata, sa Bugarskom nismo postigli ništa u tom pravcu. Ali ova, Bugarska, šalje ambasadora, prilično istaknutu ličnost. Mađarska neznatnu ličnost, a Rumuni traže da pošalju vojnog izaslanika. Sa Albanijom uglavnom sve je po starom”. AJB, KPR, I-5-b, Diskusija o našim odnosima sa SSSR i IB zemljama 20 X 1953 kod druga Kardelja.

¹⁰ Sporazum o razmeni robe sa Čehoslovačkom iz avgusta 1954. godine bio je deo niza takvih sporazuma sa drugim istočnoevropskim zemljama kojima je započet proces obnove ekonomskih veza. Pregovori o obnovi ekonomskih veza započeli su na konsultaciji o trgovini Zapad–Istok aprila 1954. godine u Ženevi. Tako su polovinom 1954. sa istočnoevropskim zemljama sklopljeni kompenzacioni aranžmani vredni ukupno 19,5 miliona dolara. AJB, KPR, I-3-a/19-1, Prijem ambasadora Čehoslovačke Vilem-a Pithart-a kod predsednika republike Josipa Broza Tita, Brioni, 26. VII – 24. IX 1954; *Isto*, I-3-a, Poseta državne partijske delegacije SSSR na čelu sa N. S. Hruščovom, 26. V – 3. VI 1955.

¹¹ Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky (AMZV) Praha, Teritoriální odbory-tajné (TO-t) 1945–1955, Jugoslávie, karton 9, č. 420.055/54-ZEO/2.

¹² On je juna 1954. godine javljao da su u Sofiju i Moskvu krenuli ili se spremaju da krenu bugarski i sovjetski ambasadori kako bi se sa svojim vladama konsultovali o odnosu prema Jugoslaviji i Balkanakom paktu, u izgledu je bio i početak jugoslovensko-rumunskih pregovora oko obnove saobraćaja, rumunski ambasador već je bio dobio agremen, bugarska ambasada je proširivala broj svog osoblja. Sredinom jula u Beogradu je već bio i albanski ambasador. Doduše,

među poslednjima poslala ambasadora u Beograd. Zamenik ministra inostranih poslova Čehoslovačke Kurka saopštio je 20. jula 1954. jugoslovenskom otpravniku poslova u Pragu želju čehoslovačke vlade da normalizuje diplomatske odnose sa Jugoslavijom i tom prilikom zatražio je agreman za ambasadora Čehoslovačke u Beogradu dr Vilema Pitharta (Vilém Pithart). Holub je deset dana kasnije obavešten da se Broz složio sa agremanom za Pitharta. Inače, Pithart je za ambasadora izabran na sednici vlade 16. jula 1954. godine.¹³ Njegova partija i vlada imale su dobro mišljenje kako o diplomatskim tako i o političko-ideološkim sposobnostima i kvalitetima čoveka koga su slale u veoma delikatnu diplomatsku misiju.¹⁴ Po svemu sudeći, u Jugoslaviji nisu imali ništa protiv ovakve ličnosti. Odluku Čehoslovačke da imenuje upravo Pitharta tumačili su željom Čehoslovačke da na normalizaciji odnosa sa Jugoslavijom radi pre svega razvijanjem trgovinskih veza. Zato su smatrali da je Čehoslovačka i izabrala Pitharta kao privrednog stručnjaka.¹⁵

Već krajem avgusta 1954. godine Pithart je bio spreman za odlazak u Beograd i razmišljalo se o tome da put jugoslovenske prestonice krene 4. septembra preko Ciriha. Međutim, prevagnuo je stav da se Pithart ne šalje u Beo-

morao je da bude smešten u hotelu „Mažestik“, jer je Jugoslavija tražila da se njoj vrati zgrada ambasade koju je u Tirani napustila 1950. godine. Holub je smatrao da dok se to pitanje ne reši ni albanskoj ambasadi neće biti vraćena njena prazna zgrada u Beogradu. U Prag su stizale vesti da su do kraja avgusta Bugari već ponudili Jugoslaviji trgovinske pregovore, u Beogradu su već obavljani pregovori o kulturnoj saradnji, uspostavljena je saradnja dva radija, radilo se na saradnji sportskih klubova, a izaslanik bugarske ambasade posetio je 31 bugarskog zatvorenika u Sremskoj Mitrovici. I sa drugim zemljama odnosi su se kretali na bolje. Jugoslavija je zatražila agreman za ambasadora u Rumuniji, a poslednjih dana avgusta Holub je javljao da će uskoro u Tiranu krenuti jugoslovenski ambasador. AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 8, Politické věci, Depeša Holuba, Tajné, 7826/54, 24.6.54; 8892/54, 16.7.54/6; 10747/54, 25.8.54/18.

¹³ Pithart je rođen 1911. godine u Kladnu. Studirao je pravo na Karlovom univerzitetu u Pragu, a 1935. postao je doktor prava. U KPČ je stupio 1936. godine i obavljao niz funkcija u opštinskim, sreskim i oblasnim partijskim organima. Dok ga nacisti nisu uhapsili vršio je samostalnu advokatsku praksu. Tokom 1944. i 1945. bio je u koncentracionom logoru Dachau. Posle oslobođenja bio je šef sekcije jednog nacionalnog preduzeća (livnice). Imenovan je za šefa prezidijuma ministarstva industrije 1948, a sledeće godine postao je zamenik ministra mašinogradnje. Na tom mestu ostao je do 1954. kada je prešao u Ministarstvo inostranih poslova. Od stranih jezika govorio je francuski i ruski. U Beograd je došao bez diplomatskog iskustva. AJB, KPR, I-3-a/19-1, Prijem ambasadora Čehoslovačke Vilem-a Pithart-a kod predsednika republike Josipa Broza Tita, Brioni, 26. VII – 24. IX 1954; J. Pelikán, *Jugoslávie a Východní blok...*, str. 146.

¹⁴ U Ministarstvu inostranih poslova Čehoslovačke o njemu je zapisana sledeća karakteristika: „Veoma sposoban, ideološki zreo, disciplinovan, stranci odan drug, sa znatnim poznavanjem teorije marksizma-lenjinizma. Svojim dobrim osobinama, sposobnošću, odlučnošću i direktnošću u stanju je da stvori autoritet kod svojih saradnika. Ima sve preduslove za vršenje odgovorne funkcije.“ AMZV, Teritoriální odbory – obyčejné (TO-o), karton 8, číslo 420.355/55-ZEO-2, Věc: Vývoj vztahů čs.-jugoslávských od r. 1945 -pro kolegium.

¹⁵ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 9, č. 420.055/54-ZEO/2; *Isto*, karton 8, Politické věci, číslo 416.772/54-ZEO-2; AJB, KPR, I-3-a/19-1, Prijem ambasadora Čehoslovačke Vilem-a Pithart-a kod predsednika republike Josipa Broza Tita, Brioni, 26. VII – 24. IX 1954.

grad dok jugoslovenska strana ne zatraži agremen za svog ambasadora. Čehoslovačka nije želela da odstupa od prakse drugih iberovskih zemalja prilikom razmene ambasadora sa Jugoslavijom, pre svega SSSR-a.¹⁶ Kada je Jugoslavija 10. septembra 1954. zatražila agremen za svog ambasadora i Pithart je mogao da krene na put.¹⁷ Pithart je u Beograd stigao 21. septembra 1954. godine. Najkasnije od sledećeg dana jugoslovenski vrh je razmatrao kada bi Pithart mogao biti primljen kod Broza da bi mu predao akreditivne. U međuvremenu ga je 24. septembra primio državni podsekretar za inostrane poslove Bebler. To je praktično bio prvi zvanični susret čehoslovačkog ambasadora sa nekim jugoslovenskim diplomatom po dolasku u Beograd, ako izuzmemo susret dan ranije sa šefom protokola Beljanskim, koji ga je i dočekao u Beogradu.¹⁸ Sam Bebler je posetu Pitharta označio kao „protokoloranu”, ali nije propustio priliku da uputi Pithartu opasku vezanu za sukob 1948. godine. Tako se Pithart već na prvom koraku morao suočiti sa tvrdoglaviim istrajavanjem jugoslovenskog vrha na stavu da je Jugoslavija 1948. bila u pravu i da je zbog toga pretrpela štetu nanetu ekonomskim sankcijama Informbiroa.¹⁹ Pithart je tom prilikom predao Bebleru kopiju akreditivnih pisama. Akreditivna pisma zvanično je predao Brozu 27. septembra na Brionima. Prijemu su prisustvovali i Bebler i Vilfan. Pithart je na susret sa Brozom krenuo iz Beograda autom u pratnji Holuba, vojnog atašea Ruskog i Kozioreka. Putovali su preko Zagreba do Pule. Do Briona su stigli motornim brodićem. Posetu Brionima Pithart je iskoristio da bi dobro osmotrio ovo ostrvo, posebno njegove bezbedonosne aspekte.²⁰ Pre susreta sa Brozom Pithart je pred rezidencijom izvršio smotru odreda mornarice. Razgovor je trajao oko pola sata i započeo je Brozovim pitanjem koliko je dugo Pithart živio u Sovjetskom Savezu, s obzirom na činjenicu da je razgovor vođen na ruskom jeziku, i Pithartovim odgovorom da uopšte nije živio u Sovjetskom Savezu. Broz se, naravno, namerno pravio naivan, jer je sasvim sigurno dobro znao da Pithart nije živio u SSSR-u. Posle ovog svojevrsnog laskanja Pithartu, Broz je promenio taktiku i prešao na provokacije. Pomalo neočekivano, interesovao se za pitanje

¹⁶ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 8, Politické věci, číslo 416.772/54-ZEO-2.

¹⁷ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 9, č. 420.055/54-ZEO/2.

¹⁸ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 9, č. 420.055/54-ZEO/2.

¹⁹ Pithart je prilikom susreta predao Bebleru kopiju akreditivnih pisama. O ovom prvom susretu Pitharta sa jugoslovenskim zvaničnicima Bebler je ostavio škrtu, ali možda i rečitu belešku u kojoj je stajalo i ovo: „Razgovor banalan o žetvi i slično. Ambasador podvlači razvoj industrije u Češkoj i kaže da proizvode sada već 3,5 miliona tona čelika godišnje. Pravi komplimente Jugoslaviji i kaže da smo herojski narod. Kažem da se zato 1948. i 1949. godine nismo uplašili od opkoljavanja sa strane istočno-evropskih zemalja. Ambasador ne reagira i ostaje ljubazan do kraja razgovora”. AJB, KPR, I-3-a/19-1, Prijem ambasadora Čehoslovačke Vilema Pitharta kod predsednika republike Josipa Broza Tita, Brioni, 26. VII – 24. IX 1954.

²⁰ Pithart je primetio da je najveće ostrvo bilo letnja rezidencija jugoslovenskog predsednika i da je na njemu primao zvanične posete od druge polovine proleća do prve polovine jeseni. Po Pithartovom mišljenju, bezbednost je bila dobra, a ostrvo je čuvala ratna mornarica. AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 9, Velvyslanectví Československé republiky v Bělehradě, č. j. 490/dův./54.

Nemaca u Čehoslovačkoj i spor Čehoslovačke sa Poljskom oko Tješina. Iako je razgovor vođen 1954. godine, kao da je ovakvim pitanjima Broz hteo da vrati vreme na sam kraj rata kada su ova pitanja bila aktelna i da time pokaže da se odnosi dve države moraju izgrađivati iz početka. U Brozovom interesovanju za spor Čehoslovačke i Poljske Pithart je osetio ironiju i odgovorio mu da spor više nije postojao i da je bio deo prošlosti. Ambasador je uzvratio udarac pitanjem o italijanskoj manjini u jugoslovenskim pograničnim oblastima (Rijeka i i Pula) na šta je Broz odgovorio da je Italijana u Jugoslaviji bilo malo, svega oko 5.000. I Brozovo zapitkivanje oko „nemačkog problema” u Čehoslovačkoj Pithart je verovatno sa pravom tumačio kao ironiju, slobodno možemo reći i provokaciju. Jugoslovenski predsednik je sigurno veoma dobro znao kako je rešeno pitanje Nemaca u Čehoslovačkoj. Štaviše, iseljavanje Nemaca posle rata i sama Jugoslavija je zdušno podržavala. To Brozu ipak nije smetalo da kaže da je Čehoslovačku poznavao iz predratnog doba kada je „nemački problem” bio „veoma delikatan”, da je za vreme boravka u Čehoslovačkoj pre rata naučio da razume češki, ali ne i da ga govori pri čemu je naveo da je poznavao nekoliko mesta — Prag, Budějovice i Plzen. Posebnu provokaciju predstavljalo je to što je Broz upotrebljavao nemačke nazive ovih mesta. Broz je potom govorio o prirodnim lepotama Jugoslavije i većim ulaganjima u infrastrukturu i da će te lepote biti još pristupačnije kada se sagradi moderna saobraćajnica od Rijeke i Pule do Dubrovnika koja će ići pored obale. Broz nije krio da je u ovoj saobraćajnici video politički (zbližavanje pojedinih republika), strategijski i ekonomski značaj. Iz razgovora Tita i Pitharta bio je zanimljiv i deo u kome je jugoslovenski vođa uveravao sagovornika da je Jugoslavija poslednjih godina izmenila svoju privrednu strukturu, da će to morati imati na umu svako ko bude želeo da trguje sa Jugoslavijom i da Jugoslavija više neće izvoziti obojene metale kao sirovine već kao poluproizvode i gotove proizvode. Broz je izrazio očekivanje da će Čehoslovačka uvoziti iz Jugoslavije poljoprivredne proizvode, na šta je Pithart reagovao opaskom da je postojao interes i za drugom robom. Broz i Pithart su se složili da postoje uslovi za ekonomsku saradnju njihovih zemalja. Kao što nije propustio priliku da osmatra ambijent u kome je vođen razgovor, posebno bezbedonosnu stranu ostrva Brioni, Pithart nije propustio priliku ni da osmotri svog sagovornika. Broz je na njega ostavio utisak „malo umornog, a možda i bolesnog čoveka”. Povremeno je ćutao, a razgovor su tada morali da vode Bebler i Vilfan. Broz je bio „strogo korektan”, ali je Pithart imao osećaj da se povremeno držao gordo. Pithart se do Beograda vratio preko Postojne, Ljubljane i Bleda. Put i boravak Pitharta i pratnje na Brionima trajali su pet dana.²¹ Pithart je 8. oktobra posetio predsednika

²¹ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 9, č. 420.055/54-ZEO/2; *Isto*, Velvyslanectví Československé republiky v Bělehradě, č. j. 490/dův./54; *Isto*, karton 8, Politické věci, tajné, telegram Pitharta iz Beograda 5. 10. 54/8, 12651/54; AJB, KPR, I-3-a/19-1, Prijem ambasadora Čehoslovačke Vilem-a Pitharta-a kod predsednika republike Josipa Broza Tita, Brioni, 26. VII – 24. IX 1954; J. Pelikán, *Jugoslávie a východní blok...*, str. 147.

Skupštine Mošu Pijade, koji je izrazio želju za normalizacijom odnosa i uveravao da će Jugoslavija voditi politiku mira. Pithart je potom 9. oktobra posetio Rankovića, 12. oktobra Vukmanovića, a 14. oktobra razgovarao je sa Mićunovićem. I u ovim susretima provejavala je želja za daljom normalizacijom odnosa.²²

Time su diplomatski odnosi dve države posle četiri godine ponovo uspostavljeni na ambadorskom nivou. Od tada će politički odnosi proći kroz nekoliko faza. Za njihovo razumevanje indikativan je odnos čehoslovačke vlade prema Jugoslaviji, tj. nekoliko jasno odvojenih faza kroz koje je taj odnos prošao od uspostavljanja odnosa dolaskom Pitharta u Beograd septembra 1954. do Beogradske deklaracije polovinom 1955. godine. Naime, Jugoslavija je, sve vreme procesa normalizacije, za čehoslovački vrh ostala „kaptalistička država”. Tako je u Ministarstvu inostranih poslova za odnose sa Jugoslavijom bilo zaduženo Zapadnoevropsko odeljenje (ZEO). Iz čehoslovačkog ugla, odnosi sa Jugoslavijom bili su do početka 1955. čak i ispod odnosa sa kapitalističkim državama, tačnije „hladniji nego sa drugim kapitalističkim državama”, da bi se otprilike od aprila 1955. godine popeli na nivo kao sa kapitalističkim zemljama sa kojima su bili „korektni”. Zato je i čehoslovački ministar spoljnih poslova David poslao direktivu svojim ambasadorima u svetu da se u skladu sa tim popravljanjem odnosa i ophode prema jugoslovenskim diplomatama. Ova promena desila se otprilike u mesecima posle potpisivanja Trgovinskog sporazuma za 1955. godinu. Naime, Jugoslavija je početkom 1955. potpisala ove sporazume sa istočnoevropskim zemljama, pa i sa Čehoslovačkom, i to je odmah ukupne odnose podiglo na viši nivo i izjednačilo ih sa odnosima koje je Čehoslovačka imala sa zapadnim zemljama. Sledeća promena nastupila je potpisivanjem jugoslovensko-sovjetske deklaracije u Beogradu, što je bio korak dalje, jer je osim boljih ekonomskih odnosa označio i značajno popravljanje političkih odnosa Jugoslavije i SSSR-a (Istočnog bloka). David je reagovao novom direktivom u julu 1955. godine. Tada je tražio od svih ambasadora da zaposleni u amabasadama prostudiraju deklaraciju kako bi razumeli njen „veliki značaj za učvršćivanje mira”. David je izričito tražio da se od tada odnosi sa jugoslovenskim diplomatama održavaju „u skladu sa našom linijom stvaranja dobrih prijateljskih odnosa među obema zemljama i među narodima obadve zemlje”.²³

Još pre dolaska Pitharta u Beograd Jugoslavija i Čehoslovačka su obnovile ekonomske odnose Sporazumom o razmeni robe avgusta 1954. godine. Po sklapanju sporazuma o razmeni robe sa istočnevropskim zemljama sredinom 1954. ostalo je da se reši pitanje sklapanja novih godišnjih trgovinskih ugovora za 1955, tj. da se ekonomska saradnja postavi na dugoročniju osnovu.²⁴ Pregovori

²² AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 9, č. 420.055/54-ZEO/2.

²³ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 8, Politické věci, David 415.075, David 416.658.

²⁴ AJB, KPR, I-5-b, ČSR, Zabeleška o razgovoru državnog podsekretara za inostrane poslove Veljka Mićunovića sa ambasadorom ČSR Pithardt-om 23 XI 1954 godine.

o tom pitanju vođeni su sa svim istočnoevropskim zemljama od decembra 1954. do marta 1955. Oni su rezultirali sklapanjem trgovinskih ugovora sa SSSR-om 5. januara, Mađarskom 14. januara, Poljskom 12. februara, Čehoslovačkom 19. februara, Bugarskom 16. marta i Rumunijom 24. marta 1955. Sem ugovora sa SSSR-om, koji je sklopljen u Moskvi, svi ostali ugovori sklopljeni su u Beogradu.²⁵ O redovnom trgovinskom ugovoru sa Čehoslovačkom počelo se govoriti najkasnije od kraja novembra 1954, tačnije od sastanaka Pitharta sa Mićunovićem i Kardeljem krajem meseca. Mićunović i Pithart su se lako složili o potrebi sklapanja redovnog trgovinskog ugovora za 1955. godinu.²⁶ Sklapanje ovakvog ugovora i postavljanje robne razmene na nivo redovnih godišnjih ugovora bilo je obostrani interes. Čehoslovačka vlada je krajem 1954. godine objavila da je zainteresovana za razmenu sa Jugoslavijom, jer je očekivala da na taj način dobije poljoprivredne proizvode (pre svega meso, stočnu hranu i voće), gvozdenu rudu, tekstilne sirovine i obojene metale.²⁷ Ugovor je predvideo razmenu robe od 27 miliona dolara u oba pravca. On je nesumnjivo bio korak napred u normalizaciji političkih odnosa sa Čehoslovačkom. Ovim sporazumom, kao i ostalim sličnim ugovorima sa istočnoevropskim zemljama potpisanim početkom 1955, Jugoslavija je proširivala svoje spoljnotrgovinsko područje, sve više prevazilazila ekonomsku blokadu sa Istoka i ekonomske odnose sa Istokom uvodila u sferu redovnih godišnjih trgovinskih ugovora.

Nakon dolaska Pitharta u Beograd tek je trebalo preći na rešavanje najvažnijih pitanja bez kojih nije bilo pune normalizacije odnosa. Bilans ekonomske razmene i nerešenih finansijskih potraživanja Jugoslavije i istočnoevropskih zemalja u periodu do prekida odnosa i pitanje uhapšenih građana bili su najspornija pitanja. Čehoslovačka je bila jedna od zemalja sa kojima je Jugoslavija imala neraščišćene ekonomske račune iz vremena saradnje od 1945. do 1949. godine. Dok je Jugoslavija, sa jedne strane, u ekonomskoj razmeni sa nekim istočnoevropskim zemljama i sa blokom u celini ostala dužnik, dotle je, sa druge strane, isticala da je ekonomskom blokadom 1948/49. godine i sama pretrpela štetu. Jugoslovenski podaci su govorili da je Jugoslavija u ekonomskoj razmeni

²⁵ Vrednost svih navedenih ugovora sa istočnoevropskim zemljama iznosila je te 1955. godine 88 miliona dolara u oba pravca. To je bilo tri puta manje od vrednosti ugovora 1948. godine (285,2 miliona dolara). Najveći ugovor bio je sa Čehoslovačkom. Njegova vrednost iznosila je 27 miliona dolara u oba pravca (sa SSSR-om 21, Poljskom 15, Mađarskom 14, Rumunijom 6, Bugarskom 5 miliona dolara). I 1948. godine na prvom mestu bio je jugoslovensko-čehoslovački ugovor (110 miliona dolara), pa jugoslovensko-sovjetski (104 miliona dolara). AJB, KPR, I-3-a, Poseta državne partijske delegacije SSSR na čelu sa N. S. Hruščovom, 26. V – 3. VI 1955.

²⁶ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 8, Depeša Pitharta 15314/54, Pithart 676; AJB, KPR, I-5-b, ČSR, Zabeleška o razgovoru državnog podsekretara za inostrane poslove Veljka Mićunovića sa ambasadorom ČSR Pithardt-om 23 XI 1954 godine.

²⁷ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 2, Spisový obal, Ministerstvo zahraničního obchodu, č. j. 128.273/taj./54.

do 31. decembra 1954. godine dugovala zemljama Informbiroa 24,3 miliona dolara (najveći manjak postojao je u razmeni sa SSSR-om – 90,1 milion dolara i Čehoslovačkom – 1,7 miliona dolara). Osim ovog duga od oko 1,7 (ili 1,8) miliona dolara po osnovu robne razmene, Jugoslavija je Čehoslovačkoj dugovala i po drugim osnovama. Postojao je i nerešen spor oko čehoslovačkih ratnih i predratnih potraživanja. Marta 1949. godine bio je parafiran sporazum po kome se Jugoslavija obavezala da će veći deo predratnog duga (500 miliona kruna) platiti u roku od 15 godina, ali sporazum nikada nije definitivno prihvaćen. Ovaj dug je procenjivan na 10 miliona dolara. Nije bilo rešeno ni pitanje odštete za čehoslovačku nacionalizovanu imovinu, a nje je bilo dosta. Ovaj dug je bilo i najteže izračunati. Jugoslavija ga je cenila na osnovu iznosa koji je bio procenjen za imovinu drugih država (na primer Francuske), s tim da je oduzimala iznos imovine koja je konfiskovana po osnovu saradnje sa okupatorom (30%). Tako je dolazila do podatka da je Čehoslovačkoj na ime odštete za nacionalizovanu imovinu dugovala oko sedam miliona dolara. Ovome je trebalo dodati i pet do sedam miliona dolara za imovinu čehoslovačkih državljana.²⁸ Sa druge strane, ekonomska blokada sa Istoka zaista je jako pogodila jugoslovensku privredu i to usred Petogodišnjeg plana. Posledice su bile još teže zbog toga to je Jugoslavija u posleratnim godinama bila uglavnom okrenuta ka ekonomskoj saradnji sa Istokom.²⁹ Zato je želela da se u obzir uzme i šteta koju je pretrpela zbog ekonomske blokade istočnoevropskih zemalja, tačnije zbog neizvršavanja niza ugovora, pre svega investicionih sporazuma. Ambasador Pithart se sa ovakvim jugoslovenskim stavom suočio mnogo pre bilo kakvih razgovora oko regulisanja uzajamnih dugovanja i potraživanja. Već krajem 1954. godine (verovatno 24. decembra) službenik Ministarstva inostranih poslova Pavlić mu je izneo jugoslovenski stav o „blokadi od 1948. godine” i velikoj šteti koju je Jugoslavija tada pretrpela. Pavlić je svu krivicu svaljivao na Staljina i tadašnju sovjetsku politiku, tvrdeći da je to bio jedini razlog koji je naterao Jugoslaviju da se ekonomski okrene ka Zapadu. Kasnije su jugoslovenske vlasti izračunale da je od zaključenih 5,9 milijardi kruna robe u razmeni sa Čehoslovačkom po Investicionom sporazumu bilo isporučeno svega 852,3 miliona robe. Svodeći ukupne račune, jugoslovenska diplomatija je procenjivala da je Čehoslovačka u

²⁸ AJB, KPR, I-3-a, Poseta državne partijske delegacije SSSR na čelu sa N. S. Hruščovom, 26. V – 3. VI 1955; *Isto*, I-5-b, ČSR.

²⁹ Tako je 1945. godine 81% izvoza usmerila ka Istoku, a odatle je poticalo 79% njenog uvoza. Kasnije su ti procenti opadali, ali su i dalje zemlje Istočnog bloka značajno učestvovala u razvoju jugoslovenske privrede. Tako je 1947. godine Jugoslavija plasirala na Istok 48% svog izvoza i 52% uvoza. Sukob sa Istokom drastično je promenio odnos istočnoevropske i zapadnoevropske komponente u jugoslovenskoj spoljnoj trgovini, pa je 1949. godine samo 14% izvoza otišlo na Istok, a 86% na Zapad. Uvoz sa Istoka iznosio je 13% ukupnog uvoza, a sa Zapada 87%. U apsolutnim ciframa, učešće Istoka u jugoslovenskoj spoljnoj trgovini bilo je 1949. godine 5–7 puta manje nego 1948. godine. AJB, KPR, I-3-a, Poseta državne partijske delegacije SSSR na čelu sa N. S. Hruščovom, 26. V – 3. VI 1955; *Isto*, I-5-b, ČSR.

dugu od oko 75 miliona dolara, tj. da je višak na jugoslovenskoj strani oko 45 miliona dolara.³⁰

Na rešavanje pitanja međusobnih dugovanja čekalo se prilično dugo. Ono je tokom 1955. bilo postavljeno i rešavano u sklopu proširenja ekonomske saradnje. Iako su odnosi dve države obnovljeni sredinom 1954, pitanje dugovanja jugoslovenska strana pokrenula je kod Pitharta tek jula 1955. godine. Uvodni razgovor na ovu temu imali su Hasan Brkić, koji je u jugoslovenskom Ministarstvu inostranih poslova bio zadužen za ekonomska pitanja kao zamenik državnog sekretara, i Pithart 2. juna 1955. u Beogradu. Brkić je neposredno pre toga imenovan na ovu funkciju po odlasku Crnobrnje za ambasadora u Indiju. Tom prilikom nisu pominjana stara potraživanja i dugovanja, ali je bilo izrečeno dosta lepih reči o daljoj ekonomskoj saradnji dveju država i obostranom interesu u tom smislu.³¹ Iz Brkićevog nastupa čehoslovački ambasador je izveo zaključak da će Jugoslavija veoma brzo istupiti sa konkretnim predlozima u pogledu ekonomske saradnje sa Čehoslovačkom i da se treba pripremiti za te predloge. Ispostavilo se da je Pithart veoma dobro procenio situaciju i predviđao događaje.³² Naime, 1. jula 1955. državni podsekretar za inostrane poslove Brkić je izneo jugoslovensku želju da se radi na daljoj normalizaciji ekonomskih odnosa, ali da se pre toga reše sporna pitanja nastala prekidom odnosa 1949. godine. Brkić je u tom smislu potencirao štetu koju je Jugoslavija pretrpela ekonomskom blokadom i neizvršavanjem Investicionog sporazuma. Naveo je da Jugoslavija nije htela da pokrene to pitanje ranije da ne bi otežavala normalizaciju odnosa, ali da su Beogradski razgovori stvorili pogodne uslove za to. Brkić je izrazio i želju da ekonomska razmena dostigne nivo iz 1948. godine. Pithart je na jugoslovensku

³⁰ Ceneći štetu koju je pretrpela zbog neispunjavanja Investicionog sporazuma Jugoslavija je koristila razne kriterijume (gubici na višim cenama plaćenim za nabavku robe na drugoj strani, gubici zbog nemogućnosti korišćenja sredstava koja su već bila investirana u zemlji, izmakla dobit itd.). AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 3, Spisový obal, číslo 410.254/55, Věc: Rozhovor s náměstkem jugoslávského státního podsekretáře pro zahraniční věci Pavličem; Isto, karton 8, Depeša Pitharta, Přísně tajné, 17001/54, Pithart 780; AJB, KPR, I-3-a, Poseta državne partijske delegacije SSSR na čelu sa N. S. Hruščovom, 26. V – 3. VI 1955; Isto, I-5-b, ČSR.

³¹ Pithart je javio u Prag da je Brkić počeo razgovor iznošenjem stava o postojanju veoma povoljnih uslova za dalju ekonomsku saradnju sa Čehoslovačkom, a završio ga zadovoljstvom jugoslovensko-sovjetskim razgovorima iznoseći zaključak da su ti razgovori stvorili pogodne političke uslove i za proširenje ekonomske saradnje sa Čehoslovačkom. U međuvremenu je izrazio želju svoje vlade da u što kraćem roku ekonomska saradnja dostigne nivo iz 1948. godine, uveravao Pitharta da je Jugoslavija u svojoj tadašnjoj politici mehanizacije industrije i cele privrede veoma računala na saradnju sa Čehoslovačkom i pohvalno se izražavao o čehoslovačkoj industriji i njenom razvoju posle rata predviđajući joj u narednim godinama „veliku ekonomsku ofanzivu” i nazivajući Čehoslovačku jednom od najznačajnijih industrijskih zemalja sveta. Inače, razgovor je vođen na francuskom, a Pithart je zapisao da je Brkić bio veoma dobro ovladao tim jezikom. AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 2, Spisový obal, Přísně tajné, 417897, telegram Pitharta iz Beograda 4. 6. 1955./28, 8136/55; Isto, karton 9, č. 419.458/55-ZEO/2.

³² AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 9, č. 419.279/55-ZEO-2, Věc: Rozhovory s náměstký SSPZV FLRJ (Brkičem a Pricou).

ideju reagovao povoljno. Dvojica diplomata su se složila da je to put za proširenje ekonomske saradnje. Momenat za pokretanje ovog pitanja sigurno je bio brižljivo odabran. Jugoslavija ga je pokrenula posle Beogradske deklaracije. Jugoslovensko-sovjetski razgovori u Beogradu prilikom posete sovjetske delegacije (od 26. maja do 3. juna) igrali su veliku ulogu inače ih jugoslovenski zvaničnici ne bi toliko potencirali u razgovorima sa Pithartom.³³

O konkretnim ciframa, tj. iznosu koje su dve strane potraživale tokom julskih razgovora Brkića i Pitharta nije bilo reči. Za takav razgovor još je bilo rano. Ipak, napravljen je prvi korak i dve države su i zvanično počele razmatranje ovog izuzetno važnog i spornog pitanja. Vredi pomenuti i to što se Pithart istog dana, posle razgovora sa Brkićem, sastao i sa sovjetskim ambasadorom Valkovom i sa njim razgovarao o istoj temi. Tada je saznao da je Valkov imao par dana ranije razgovor sa Brkićem o ovom pitanju i da je Brkić i njemu izneo isti predlog.³⁴ Pitanje je potom mirovalo, jer se činilo da čehoslovačka strana nije mnogo žurila sa njegovim rešavanjem i nije sa dovoljno ozbiljnosti shvatala jugoslovensku inicijativu. Preokret je nastao posetom čehoslovačke delegacije na čelu sa Novotnim (Novotný) Moskvi kada je Čehoslovačka kritikovana zbog sporog tempa normalizacije sa Jugoslavijom.³⁵ Zato se ubrzo posle toga Pithart vratio iz Praga sa instrukcijama i nalogom CK KPČ-a da sa Jugoslavijom povede preliminarne razgovore oko normalizacije odnosa i proširenja ekonomske saradnje. Ovaj zadatak CK KPČ je poverio Pithartu 26. oktobra 1955. godine. Čehoslovačka partija je od ambasadora Pitharta očekivala da pregovorima sa jugoslovenskim zvaničnicima stvori povoljne uslove za kasnije međudržavne pregovore i da sazna koliki je iznos Jugoslavija nameravala potraživati od Čehoslovačke, pre svega po osnovu štete od prekida ekonomskih odnosa.³⁶ Po povratku Pithart

³³ Osim Brkića, koji je poboljšanje odnosa sa Čehoslovačkom video kao posledicu razgovora sa sovjetskom delegacijom, Pithartu je ista očekivanja izneo i Prica koji ga je primio 3. juna. Verovatno se nije desilo slučajno da Brkić i Prica prime Pitharta na dan objavljivanja Beogradske deklaracije i odlaska sovjetske delegacije. Ova podudarnost nije promakla ni Pithartu. Razgovore sa sovjetskim rukovodstvom i Beogradsku deklaraciju jugoslovenski vrh je shvatao kao dokaz pravilnosti svog postupka 1948. godine i kao svoju pobjedu i adut više u daljoj normalizaciji odnosa sa Istokom, pa su čehoslovačkom ambasadoru ovi razgovori više puta iznošeni kao nešto što bi trebalo još više da ojača jugoslovensko-čehoslovačku saradnju, ali prećutno i jugoslovenske pozicije u pregovorima oko dalje normalizacije odnosa i rešavanja nerešenih pitanja. AJB, KPR, I-5-b, CSR, Zabeleška o razgovoru podsekretara druga H. Brkića sa g. Pithart-om ambasadorom Čehoslovačke, održanom na dan 1. jula 1955. g.; AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 9, č. 419.458/55-ZEO/2; *Isto*, karton 9, č. 419.279/55-ZEO-2, Věc: Rozhovory s náměstky SSPZV FLRJ (Brkićem a Pricou); B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, treća knjiga*, Beograd 1988, str. 259, 260; Lj. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956...”, str. 283–287.

³⁴ AJB, KPR, I-5-b, CSR, Zabeleška o razgovoru podsekretara druga H. Brkića sa g. Pithart-om ambasadorom Čehoslovačke, održanom na dan 1. jula 1955. g.; AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 9, č. 419.458/55-ZEO/2.

³⁵ J. Pelikán, *Jugoslávie a Východní blok...*, str. 273.

³⁶ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 1, Záznamy pro s. ministra, Stručný přehled před běžného jednání.

se sastao sa Mijalkom Todorovićem 1. novembra 1955. Predložio je otpočinjanje preliminarne razgovora o regulisanju međusobnih potraživanja i načelima buduće ekonomske saradnje. Pithart je pod preliminarne razgovorima podrazumevao „razmenu gledišta, razmatranje stavova jedne i druge strane po pojedinim pitanjima iz predstojećih pregovora”, a sve „u cilju produbljivanja, proširenja i daljeg razvoja odnosa između Čehoslovačke i Jugoslavije”. Smatrao je da bi ti razgovori trebalo da budu kratki i efikasni, da bi posle njih usledile interne konsultacije, a potom i zvanični međudržavni pregovori.³⁷ Isti stav Pithart je izneo i Đuriću, a 10. novembra primio ga je i Brkić. Ovaj razgovor praktično je već označio početak preliminarne razgovora dveju država oko finansijskih pitanja i dalje ekonomske saradnje. Pithart je u ove razgovore ušao kao ovlašćeni pregovarač čehoslovačke vlade, a po svemu sudeći Brkić je imao ovlašćenja jugoslovenske vlade. U razgovoru sa Brkićem bio je konkretniji i jugoslovenska strana je bar donekle saznala čehoslovačke predloge. U njima je Pithart u ime svoje vlade nudio povećanje nivoa robne razmene dva do tri puta, investicioni sporazum u kome bi jednu trećinu kreditirala čehoslovačka vlada, a ostatak bi bio plaćen klirinški ili nekako drugačije, početak pregovora o finansijskim potraživanjima izmenom edmemoara dveju vlada i otvaranje čehoslovačkog konzulata u Zagrebu i agencije u Rijeci, kao i jugoslovenskog konzulata u Bratislavi. Sam Pithart je pitanje finansijskih potraživanja označio kao „najaktuelniji problem”. Ovi predlozi jesu pomerili razgovore sa polazne tačke, ali nisu bili sasvim prihvatljivi za Jugoslaviju. Dve stvari se jugoslovenskoj strani nisu dopadale. Prvo, predlog investicionog sporazuma je bio takav da ga u Beogradu nisu ocenili kao povoljan. Drugo, čehoslovačka vlada se nije detaljnije izjašnjavala oko finansijskih potraživanja, a i sam Pithart je u razgovoru sa Brkićem izbegavao konkretnije odgovore. Sama ideja da se ovo pitanje otvori pisanim putem, tj. razmenom edmemoara za Jugoslaviju nije bila prihvatljiva, jer nije znala kako da definiše svoj zahtev u pogledu vrednosti nacionalizovane čehoslovačke imovine. Bilo je jasno da se obe strane ustežu od iznošenja konkretnih cifara međusobnih dugovanja i očekuju da se najpre izjasni druga strana.³⁸ Neslaganja sa ove dve stavke u čehoslovačkom predlogu Pithartu je već 14. novembra izneo Brkić. Pithart je, suočen sa drugačijim stavom jugoslovenske vlade, koji je saznao verovatno još prilikom prvog susreta 10. novembra, tražio dodatne instrukcije iz Praga. Taj novi predlog instrukcija ministar spoljne trgovine Čehoslovačke prosledio je Politbirou CK KPČ-a, od koga su i stigla dodatna uputstva, ali njih Pithart nije dobio do susreta sa Brkićem 14. novembra.³⁹ Ovoga puta Jugoslavija

³⁷ AJB, KPR, I-5-b, ČSR, Zabeleška o razgovoru druga Mialka Todorovića sa ČS ambasadorom Pithartom, 1. XI 1955. g.

³⁸ AJB, KPR, I-5-b, ČSR, Zabeleška o razgovoru sa ambasadorom ČSR Pithartom, 10. XI 1955.

³⁹ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 1, Záznamy pro s. ministra, Záznam pro s. ministra o průběhu předběžných jednání velvyslance s. dr. Pitharta o řešení finančních a hospodářských otázek s FLRJ.

je iznela i konkretan predlog za rešenje finansijskih potraživanja. Tražila je da se međusobna potraživanja brišu, napominjući da su ona značajno u jugoslovensku korist, ali da Čehoslovačka zauzvrat da Jugoslaviji investicioni kredit pod povoljnijim uslovima od onih koje je Pithart izneo par dana ranije. Ako je prethodni susret Pithara i Brkića označio početak preliminarne razgovora, ovaj njihov razgovor već je predstavljao prave pregovore o konkretnim iznosima duga i načinima za izmirenje. Tako je Brkić preneo čehoslovačkom ambasadoru da je Jugoslavija izračunala da joj Čehoslovačka duguje 48 miliona dolara i da predlaže da se taj saldo izmiri davanjem investicionog kredita na 15 godina sa kamatom od 2% godišnje. To je značilo da je Jugoslavija odustajala od traženja direktne odštete i pristajala da se dug izmiri proširenjem ekonomske saradnje pod vidom investicionog kredita pod povoljnim uslovima. Ovaj predlog je i po Pithartovom priznanju otvarao „perspektive za dobru privrednu saradnju”. Doduše, on je izneo da su čehoslovačka potraživanja bila procenjena na 180 miliona dolara (1,2 milijarde kruna),⁴⁰ što je bio iznos koji je jugoslovenska strana glatko odbila, jer je to praktično značilo da je Čehoslovačka odštetu za svoju nacionalizovanu imovinu cenila na 100 miliona dolara, deset puta više nego što je Jugoslavija priznavala i par puta više nego što je platila svim zapadnim državama zajedno (40 miliona dolara). To je Pithartu preneo i Vukmanović prilikom njihovog susreta 17. novembra 1955. godine. Sama čehoslovačka strana je način na koji su jugoslovenski zvaničnici vodili ove pregovore sa ambasadorom Pithartom označila kao „kategorični”.⁴¹

Posle ovog rada Pitharta na sprovođenju instrukcija svoje vlade i partije na pregovorima u Beogradu, novonastalu situaciju razmatrao je Politbiro CK KPČ-a 21. novembra 1955. Odlučeno je da Pithart nastavi sa preliminarne pregovorima. Politbiro je naložio predsedniku Državnog zavoda za planiranje Šimuniku (Šimunek), ministru finansija i ministru spoljne trgovine da ispituju

⁴⁰ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 1, Záznamy pro s. ministra, Stručný přehled předběžného jednání.

⁴¹ Jugoslavija je procenu vrednosti čehoslovačke nacionalizovane imovine vršila ne na osnovu njene stvarne vrednosti nego na osnovu iznosa za koji se obavezala da ga plati drugim državama, a to su bile sasvim različite kategorije. Na jednoj strani postojala je stvarna vrednost imovine, a na drugoj iznos do koga se došlo u pregovorima sa zapadnim državama i koji je po pravilu bio mnogo manji od stvarne vrednosti, jer je bio rezultat političkih kompromisa i interesa za saradnjom Jugoslavije i Zapada posle 1948. godine. Tako je Francuska, koja je cenila vrednost svoje imovine na skoro 139 miliona dolara, potraživala nešto preko 79 miliona dolara uzimajući u obzir „tešku opštu ekonomsku situaciju” u Jugoslaviji posle rata, a na kraju je sporazumom sa Jugoslavijom 1951. godine pristala na odštetu od 15 miliona dolara i za nacionalizovanu i za konfiskovanu imovinu. V. Lj. Cvetković, „Nacionalizacija francuskog kapitala u Jugoslaviji 1946–1951. godine”, *Velike sile i male države u Hladnom ratu, 1945–1955, slučaj Jugoslavije*, Beograd, 2005, str. 260, 263; AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 1, Záznamy pro s. ministra, Stručný přehled předběžného jednání; *Isto*, Záznam pro s. ministra o průběhu předběžných jednání velvyslance s. dr. Pitharta o řešení finančních a hospodářských otázek s FLRJ; AJB, KPR, I-5-b, ČSR, Zabeleška o razgovoru druga H. Brkića sa českým ambasadorom Pithartom, na dan 14. XI 1955. godine.

moгуćnost davanja Jugoslaviji traženog investicionog zajma.⁴² Time su krajem 1955. već bile postavljene solidne osnove za postizanje sporazuma oko međusobnih potraživanja i dalje ekonomske saradnje. Politbiro KPČ-a je krajem 1955. godine zaključio da treba okončati preliminarne pregovore koje je vodio Pithart i preći na pregovore državnih delegacija oko dugoročnog zajma, finansijskih pitanja i naučno-tehničke saradnje. Politbiro je naložio ministru inostranih poslova Davidu da u tom smislu izda instrukcije ambasadoru Pithartu.⁴³ Pithart nije dugo čekao da bi sproveo naloge svoje partije i vlade. Odmah po novogodišnjim praznicima, 6. januara 1956, obavestio je člana SIV-a Mijalka Todorovića da je čehoslovačka vlada smatrala da su do tada preliminarni razgovori bili uspešni i da je trebalo preći na direktne pregovore državnih delegacija dveju država.⁴⁴ Zato je u Prag krenula jugoslovenska delegacija na čelu sa Mijalkom Todorovićem. Pred put u Prag Broz je primio Todorovića i ambasadora Vejvodu 27. januara 1956. godine. Delegacija je u Prag stigla 28. januara. Pregovori državnih delegacija okončani su sporazumom od 11. februara 1956. Tada je potpisan Sporazum o regulisanju otvorenih imovinskih pitanja do 19. februara 1955. godine. Potpisani su i sporazumi o dva kredita Jugoslaviji.⁴⁵

Od posebnog značaja za proces normalizacije odnosa Jugoslavije i Čehoslovačke bila je i razmena uhapšenih i rehabilitacija Jugoslavije po pitanju procesa Slanskom. Još 3. juna 1953. jugoslovenski otpravnik poslova predložio je opšte uzajamno oslobađanje zatvorenih građana bez obzira na njihov broj. Politbiro CK KPČ-a razmatrao je ovo pitanje 9. avgusta 1954. godine. Čehoslovačka strana je odgovorila tek 25. avgusta 1954. da je ovakav predlog „neuobičajen” i tražila je da joj jugoslovenska strana dostavi predlog o pojedinačnoj razmeni u pisanoj formi.

⁴² AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 1, Záznamy pro s. ministra, Záznam pro soudruha ministra.

⁴³ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 1, Záznamy pro s. ministra.

⁴⁴ Čehoslovačka je za sedište pregovora predlagala Prag s obzirom na to da je trgovinski ugovor od 19. februara 1955. godine bio sklopljen u Beogradu i da je zbog pregovora oko investicionog sporazuma bilo podesnije da se oni odvijaju u Pragu, jer su se na licu mesta mogle lakše obaviti konsultacije oko mogućnosti čehoslovačkih isporuka. Jugoslovenska strana je tada upoznata i sa time da će šef čehoslovačke delegacije biti ministar spoljne trgovine i da će Pithart biti u delegaciji. AJB, KPR, I-5-b, ČSR, Zabeleška o razgovoru člana Saveznog izvršnog veća druga Mijalka Todorovića...

⁴⁵ Prvi je bio za industrijske proizvode i robu široke potrošnje (Sporazum o kreditiranju nabavki industrijskih proizvoda i robe široke potrošnje). Iznosio je 25 miliona dolara, važio je do 31. decembra 1958. godine, a Jugoslavija se obavezala da ga otplaćuje deset godina u polugodišnjim ratama uz godišnju kamatu od 2%. Drugi je bio za investicione nabavke (Sporazum o dugoročnim isporukama i kreditu), iznosio je 50 miliona dolara (oko 360 miliona kčs), Jugoslavija je bila obavezna da ga plati u roku od 10 godina u polugodišnjim ratama od 30. juna 1961. do 31. decembra 1970. uz godišnju kamatu od 2%. AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 1, Záznamy pro s. ministra, Záznam pro s. ministra o průběhu hospodářských jednání s FLR Jugoslavií; AJB, KPR, I-5-b, ČSR; AJ, fond 507/XVIII, CK SKJ, Komisija za nacionalne manjine, XVIII/k. 5/1-43, dokument 25, Spoljna politika i trgovina; *Politika*, 28. 1. 1956, str. 1, 30. 1. 1956, str. 1.

Jugoslavija je potom preko svoje ambasade poslala notu 26. oktobra 1954. sa imenima građana za čije je oslobađanje bila zainteresovana. Radilo se o 14 jugoslovenskih građana u čehoslovačkim zatvorima koji su bili osuđeni za antidržavni rad.⁴⁶ Svoj interes za ovo pitanje Jugoslavija je iskazala i prilikom posete Pitharta Ministarstvu inostranih poslova Jugoslavije krajem 1954. godine kada mu je Đurić predao spisak sedam jugoslovenskih građana za čije je oslobađanje Jugoslavija bila najviše zainteresovana. To je bio signal za konsultacije u Pragu po ovom pitanju, tim pre što je Pithart tražio instrukcije i što se očekivalo da on 9. decembra stigne u Prag. Čehoslovačka je morala što pre da se izjasni po ovom pitanju, jer je diplomatskim kanalima bila obavještena da su jugoslovensko-bugarski pregovori po ovom pitanju započeti u julu 1954. godine već urodili plodom i da su rezultirali dogovorom oko uzajamne razmene osuđenih bez obzira na njihov broj.⁴⁷ U januaru 1955. čehoslovačka vlada se saglasila sa razmenom političkih zatvorenika, o čemu je verbalnom notom od 15. januara obavestila Jugoslovensku ambasadu. Polovinom aprila u Jugoslaviju je repatrirano 20 jugoslovenskih građana, a u Čehoslovačku tri čehoslovačka.⁴⁸ Osim toga, Čehoslovačka je do 15. avgusta individualno oslobodila još devet jugoslovenskih građana. Prema čehoslovačkim podacima, u zatvorima je tada ostalo još 14 jugoslovenskih građana.⁴⁹ Politički biro CK KPČ-a naložio je 8. avgusta 1955. godine ministru unutrašnjih poslova da zajedno sa ministrom pravosuđa i spoljnih poslova sprovede drugu etapu razmene zatvorenih do 15. septembra. Iz tog razloga Ministarstvo unutrašnjih poslova sakupilo je 14 jugoslovenskih zatvorenika u zatvoru na Pankacu. Međutim, sa razmenom nije išlo tako lako. Ambasador Vejvoda je 12. novembra 1955. u Ministarstvu inostranih poslova Čehoslovačke predao Sekaninovoj verbalnu notu od prethodnog dana u vezi sa drugom etapom razmene zatvorenih.⁵⁰ Konačno, krajem 1955. repatrirano je još 18 jugoslovenskih građana puštenih iz zatvora.⁵¹ Rehabilitacija Jugoslavije vezano za proces Slanskom izvršena je 1956. godine. Najpe je predsednik vlade Široki

⁴⁶ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 8, číslo 420.756/54-ZEO-2, Věc: Přehled otevřených otázek mezi ČSR a Jugoslavií; *Isto*, karton 5, číslo 420.518/54 -ZEO -2, Věc: Výměna vězňů – nota jugosl. velvyslanectví; *Isto*, 420.518/54-ZEO/2.

⁴⁷ Prema čehoslovačkim podacima razmenjeno je 140 jugoslovenskih i 68 bugarskih političkih zatvorenika. Bugarski građani su bili uglavnom studenti koji su se izjasnili za Rezoluciju IB-a. Prema istim podacima, ova razmena je izvršena na granici uzajamnom predajom zatvorenika organima bezbednosti, pri čemu su građani razmenjeni kao zatvorenici, a ne kao oslobođeni građani. AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 5, číslo. 422.310/54-ZEO/2, Věc: Výměna vězňů – připomínka SSPZV FLRJ /Djurič/; *Isto*, číslo 420.544? Věc: Výměna vězňů mezi Bulharskem a Jugoslavií – urgence.

⁴⁸ AJ, fond 507/XVIII, CK SKJ, Komisija za nacionalne manjine, XVIII/k. 5/1-43, dokument 25, Spoljna politika i trgovina.

⁴⁹ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 5, Spisový obal, čís. 421.934/55.

⁵⁰ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 5, Spisový obal, č. 424.554/55-ZEO/2.

⁵¹ Međutim, Čehoslovačka je odbijala da sudski i politički rehabilituje ove ljude iako je to Jugoslavija u par navrata tokom 1955. i 1956. tražila od ambasadora Pitharta, a isti zahtev izneo je Đuro Salaj Zapotockom u Pragu u leto 1956. godine. Jugoslavija je zahteva njihovu rehabilitaciju i zbog toga da bi potom bilo moguće podneti odštetne zahteve za oduzetu imovinu

na sastanku CK KP Slovačke 11. maja 1956. izneo da su bile netačne optužbe protiv Jugoslavije na procesu Slanskom, a onda je Novotni, prvi sekretar CK KPČ-a, na zemaljskoj konferenciji polovinom juna iste godine, ponovio da su napadi na Jugoslaviju na procesu bili utemeljeni na lažnim dokumentima. Međutim, nije izvršena rehabilitacija jugoslovenskih državljana koji su takođe bili optuženi.⁵²

Kako se Pithart snašao u jugoslovenskoj prestonici? U Beograd je doputovao 21. septembra 1954. godine, čak pet meseci pre nego što je Ivo Vejvoda došao u čehoslovačku prestonicu. Kada je Vejvoda dobio agreman 19. novembra 1954, Pithart je već uveliko bio u Beogradu. O agremanu za jugoslovenskog ambasadora lično je obavestio državnog podsekretara za inostrane poslove Veljka Mićunovića četiri dana kasnije. Inače, jugoslovenska strana je agreman za Vejvodu čekala svega osam dana, što je bilo „ispod uobičajenog minimuma i kod država koje su u dobrim odnosima”.⁵³

Utisak je da je Pithart bio pravi ibeovski hladonoratovski diplomata. Jugoslovenski izvori su ga proglasili za najvećeg staljinistu među svim ambasadorima istočnoevropskih zemalja u Beogradu.⁵⁴ Ambasadore u Beogradu delio je na „prijatelje” (predstavnike informbiroovskih zemalja) i one druge. Sovjetski ambasador Valkov je bio za njega apsolutni autoritet. Iako je u Beogradu službovao posle Staljinove smrti i u vremenu destalinizacije, nikako se nije odricao Staljina. Naprotiv, izvori su puni njegovih pozitivnih ocena sovjetskog vođe. Veljka Mićunovića je 23. novembra 1954. godine ubeđivao da je razlika između Jugoslavije i Čehoslovačke u tome što je Jugoslavija govorila da može biti više puteva u socijalizam, a Čehoslovačka je imala u vidu samo „Staljinov put”. Tokom razgovora Pithart je nastojao da iznese što više povoljnih stvari iz Staljinovog života, ali Mićunovića svakako nije impresionirao.⁵⁵ Međutim, izvesno je i

i vreme provedeno u zatvoru. AJ, fond 507/XVIII, CK SKJ, Komisija za nacionalne manjine, XVIII/k. 5/1-43, dokument 25, Spoljna politika i trgovina.

⁵² AJB, KPR, I-5-b, ČSR, Odnosi između Čehoslovačke i Jugoslavije.

⁵³ Jugoslavija je najpre za svog novog ambasadora u Pragu odredila Marka Nikezića, dotadašnjeg ambasadora u Egiptu. Za njega je čak i dobijen agreman, o čemu je Čehoslovačka 5. oktobra obavestila jugoslovensku stranu. Prilikom susreta sa Mićunovićem sredinom oktobra 1954. godine čehoslovačkom ambasadoru je sopšteno da će Nikezić, po povratku iz Egipta, moći doći u Prag oko 10. novembra. Međutim, od slanja Nikezića u Prag odustalo se zbog potrebe da on još neko vreme ostane u Egiptu zbog značaja za jugoslovensko-egipatske odnose. AJB, KPR, I-5-b, Pov. broj 416531 (na ovaj dokument skrenuo nam je pažnju kolega Aleksandar Životić pa mu se ovom prilikom zahvaljujemo); Isto, ČSR, Zabeleška o razgovoru državnog podsekretara za inostrane poslove Veljka Mićunovića sa ambasadorom ČSR Pithardt-om 23 XI 1954 godine; AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 9, č. 420.055/54-ZEO/2; A. Životić, *Jugoslavija i Suecka kriza*, Beograd, 2007, magistarstki rad u rukopisu, str. 54, 55.

⁵⁴ J. Pelikán, *Jugoslávie a Východní blok...*, str. 169.

⁵⁵ Jugoslovenski diplomata je bio čvrsto ubeđen da osim ratnih, nije bilo drugih zasluga Staljina. Kontrirao je iznoseći navode o „teškim zabudama i greškama” Staljina posle rata. Bar prema Mićunovićevom svedočanstvu, Pithart ovo nije pobijao. AJB, KPR, I-5-b, ČSR, Zabeleška o razgovoru državnog podsekretara za inostrane poslove Veljka Mićunovića sa ambasadorom ČSR Pithardt-om 23 XI 1954 godine.

da Pithart nije usvajao jugoslovenske stavove. Sam je ocenjivao da su jugoslovenske diplomate često bile sklone iznošenju stavova o socijalizmu i teoriji marksizma-lenjinizma, ali je njegovo mišljenje bilo da su ti stavovi bili strani marksizmu-lenjinizmu.⁵⁶ Tako su prilikom susreta Čolakovića i Pitharta 1. marta 1955. obojica diplomata u diskusiji o unutrašnjem razvoju branili različitu politiku svojih zemalja citatima iz istih dela marksizma-lenjinizma. Pithart se sporio i sa Vladimirom Popovićem i to oko koncepta razvoja poljoprivrede. Jugoslovenskom diplomati nije sporio da je koncept kolhoza propao u Jugoslaviji, ali mu se suprotstavio kada je isti stav izneo i za sovjetsku agrarnu politiku.⁵⁷ Ni XX kongres nije uspeo bitnije da promeni Pithartove stavove o Staljinu. Dobrivoju Vidiću je prenosio da su stavovi o Staljinu izneti na XX kongresu u Čehoslovačkoj primljeni sa iznenađenjem, „da se narod ČSR odnosio sa sentimentalnošću prema Staljinu kao pretstavniku SSSR-a u vreme rata”. Pithart nije sasvim odbacivao ni proces Slanskom. Doduše, 31. marta 1956. godine priznao je Vidiću da će se deo suđenja u kome se pominjala Jugoslavija morati odbaciti, što je čehoslovačko rukovodstvo i učinilo par meseci kasnije, ali je ostajao privržen optužbama protiv Slanskog za sabotažu i špijunažu. Čak je na neki način i branio ceo proces pravdajući se da je, za razliku od procesa Rajku koji je u celosti bio antijugoslovenski, proces Slanskom to bio samo delimično.⁵⁸ Zanimljivo je da je dan pre ovog razgovora, tačnije 29. i 30. marta, na zasedanju CK KPČ-a o procesu Slanskom govorio Novotni. On je tada saopštio da je optužnica protiv Jugoslavije bila „besmislena i nasilno konstruisana”. Međutim, Pitharta je Sekaninova (Sekaninová) iz Praga o ovome obavestila tek kada je od njega dobijen izveštaj o razgovoru sa Vidićem 31. marta.⁵⁹ Koliko su ideološke razlike između jugoslovenske i čehoslovačke strane ostajale čvrste i posle normalizacije ne pokazuju samo različiti stavovi Pitharta i jugoslovenskih zvaničnika oko puta u socijalizam ili određenja prema Staljinu, već i činjenica da su, čak i u julu 1955, dobrih godinu i po dana od početka normalizacije odnosa, čehoslovačke diplomate u Beogradu bile jedine koje jugoslovenske domaćine nisu oslovljavale sa „druže”. Ostale istočnoevropske diplomate bile su za njih „prijatelji”, a Jugosloveni čak ni „drugovi”.⁶⁰

⁵⁶ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 9, č. j. 678/dův./54, Vec: Přehled společenských styků od příjezdu tituláře do Bělehradu do dnešního dne.

⁵⁷ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 8, číslo 414.787/55-ZEO-2, Věc: Rozhovory s. Pitharta s Čolakovićem, K. Popovićem a Vl. Popovićem.

⁵⁸ AJB, KPR, I-5-b, ČSR, Zabeleška o razgovoru Državnog podsekretara Dobrivoja Vidića sa čehoslovačkim ambasadorom, Pithartom, dana 31. marta 1956. godine.

⁵⁹ AMZV, TO-o, karton 2, číslo 114.327/56, Věc: Dotaz o revisi Slánského procesu.

⁶⁰ Dr Vladimir Ščepanek (Vladimír Štěpánek), koji je bio Pithartov zamenik, zapisao je da je on sa „druže” otpozdravljao Jugoslovene kada bi ga oni tako oslovili, ali sam nije prvi koristio taj partijski pozdrav. AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 9, Depeša Štěpánka, Tajné, 11034, 25. VII. 55/6.

Sve razgovore sa Pithartom jugoslovenske diplomate su ocenjivale kao prijateljske i srdačne. Nisu trajali dugo, ali su bili sadržajni. Trajali su oko pola sata, sat. Čak i onda kada je slušao jugoslovenske stavove o 1948. godini ili Staljinu, čehoslovački diplomata nije pokazivao druge znake sem prijateljskih ili bar korektnih. I kada se sa Mićunovićem sporio oko značaja Staljina, činili su to „u prijateljskom, skoro srdačnom tonu”, uz opasku „da je vrlo korisno razgovarati iako se u svemu ne slažemo, jer ćemo se bolje upoznati, moći bolje raditi itd.”⁶¹ Pithart se i inače u više prilika o Jugoslaviji i njenim narodima izražavao pozitivno. Krajem marta 1956. državnim podsekretaru Dobrivoju Vidiću govorio je o tradicionalnom prijateljstvu i odnosima dve države „sa naglašenom radošću”. Čak je prilikom ovog susreta isticao da su Česi i Jugosloveni „bliži jedni drugima nego napr. Jugosloveni i Rumuni”.⁶² Kontakti koje je imao sa njima pomogli su Pithartu da stvori svoju sliku jugoslovenskih vođa. Nije nimalo oklevao da Kardelja nazove „drugim čovekom Jugoslavije”, a generalnog sekretara predsednika Jugoslavije Vilfana ocenio je kao „veoma bistrog i inteligentnog čoveka” koji je bio među uticajnijim ljudima u jugoslovenskom vrhu.⁶³ Rodoljub Čolaković, predsednik SIV-a, bio je od onih jugoslovenskih vođa o kojima se Pithart najlepše izražavao. Pithartov utisak je bio da se radilo o „najobrazovanijem od svih Titovih zamenika”. Odlikovao se izuzetnom obaveštenošću kako o opštim pitanjima tako i o stanju u SSSR-u i zemljama „narodne demokratije”. Sa Pithartom je razgovarao na ruskom jeziku prilikom susreta 1. marta 1955. godine, ali je istakao da je malo znao i češki, jer je 1920. godine tri meseca studirao na Viskoj trgovačkoj školi u Čehoslovačkoj.⁶⁴ Vladimir Popović je bio predsednik spoljnopoličkog odbora Skupštine. Pithart je svedočio da je u krugovima „naših prijatelja” slovio za tvrdog Brozov pristalicu i pobornika saradnje sa Zapadom. Mada je i sa njim Pithart razgovarao na ruskom jeziku, odnos Popovića i Pitharta

⁶¹ AJB, KPR, I-5-b, ČSR, Zabeleška o razgovoru državnog podsekretara za inostrane poslove Veljka Mićunovića sa ambasadorom ČSR Pithardt-om 23 XI 1954 godine.

⁶² AJB, KPR, I-5-b, ČSR, Zabeleška o razgovoru Državnog podsekretara Dobrivoja Vidića sa čehoslovačkim ambasadorom, Pithartom, dana 31. marta 1956. godine.

⁶³ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 9, č. 420.055/54-ZEO/2; *Isto*, Velvyslanectví Československé republiky v Bělehradě, č. j. 490/dův./54; *Isto*, karton 8, Politické věci, tajně, telegram Pitharta iz Beograda 5.10.54/8, 12651/54; *Isto*, karton 8, Depeša Pitharta 14582/54.

⁶⁴ Čolaković je više puta ponavljao da bi želeo da se kulturni odnosi Jugoslavije i Čehoslovačke prodube smatrajući da je od svih slovenskih zemalja Jugoslavija Čehoslovačkoj najbliža. U tom cilju predlagao je uzajamna prevođenja novije literature, razmenu kulturnih radnika i fil-mova. Čolaković je stav o „slovenskoj bliskosti” svoje i Pithartove zemlje potkrepio tvrdnjom da te dve zemlje nikada u prošlosti nisu imale sporove, za raziku od odnosa Jugoslavije sa Bugarima i Rusima pri čemu je naveo držanje Bugara tokom Drugog balkanskog i oba svetska rata. Čolaković je želeo da zbliženje Čehoslovačke i Jugoslavije osete i njihovi narodi, pa je u tom smislu pozeleo da Česi ponovo u velikom broju posete Jadran. Ovaj stav jugoslovenskog diplomate privukao je posebnu pažnju čehoslovačke diplomatije. Pitharta su i inače i druge jugoslovenske diplomate zasipale željama za ponovni dolazak turista iz Čehoslovačke na Jadran. AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 8, číslo 414.787/55-ZEO-2, Věc: Rozhovory s. Pitharta s Čolakovićem, K. Popovičem a Vl. Popovičem.

bio je nešto hladniji nego odnos Pitharta i Čolakovića.⁶⁵ Pithart je najteže uspostavljao kontakt i saradnju sa Kočom Popovićem. Do njega je jedva i došao, pošto je dugo čekao da ga Popović uopošte primi. Pithart je, doduše, imao na umu da je Popović od njegovog dolaska u Beograd bio tri meseca odsutan iz Beograda (pratio Broza na putu u Indiju), ali je i primetio da je po povratku u Beograd pre njega primio neke ambasadore koji su u Beograd došli kasnije. Konačno su se sastali 9. marta 1955. godine. Čak i tada je do susreta došlo tako što je Pithartu iz Popovićevog kabineta javljeno da ovaj ima samo 20 minuta vremena za razgovor. Tokom susreta Pithart je samo potvrdio mišljenje koje su o Popoviću već imali drugi istočnoevropski predstavnici. Koču Popovića je ocenio kao „stopostotnog Zapadnjaka”. Popović je u Pithartovim očima bio „nepodnošljivo hladan”, „izgovorio je nekoliko pravnih fraza i posle necelih 15 minuta završio razgovor”. Posle razgovora svoje utiske ambasador je izrazio jednostavno sledećim rečima: „Bio je to najhladniji prijem koji sam imao”.⁶⁶

Summary

A Cominform Diplomat in Belgrade: Czechoslovakian Ambassador Pithart and Normalization of Relations between Yugoslavia and Czechoslovakia 1954–1956

Key words: Czechoslovakia, Yugoslavia, Belgrade, Vilem Pithart, Normalization of Relations between Yugoslavia and Czechoslovakia

After several years of hostility from the end of 1949 until mid-1953, Yugoslavia and Czechoslovakia started to normalize their relations in August 1954 by signing a trade agreement. Raising of diplomatic relations to ambassador level followed and Czechoslovakian Ambassador Pithart arrived to Belgrade on 21 September 1954. Normalization of economic relations gained in importance after the establishment of economic exchange at the level of regular annual contracts on the basis of an Agreement of 19 February 1955. Ambassador Pithart has invested most of his efforts in solving the issue of mutual claims which was resolved by an agreement of 11 February 1956. In

⁶⁵ AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 8, číslo 414.787/55-ZEO-2, Věc: Rozhovory s. Pitharta s Čolakovičem, K. Popovičema Vl. Popovičem.

⁶⁶ Koliko su rane sa kraja četrdesetih i početka pedesetih bile duboke i sveže pokazivalo je i to što Popović nije hteo da izgovori ni Staljinovo ime. Kada je Popović spomenuo da je 1947. godine posetio Čehoslovačku kao načelnik Generalštaba i da je tada posetio i neke fabrike, na Pithartovo pitanje o kojim je fabrikama reč, Popović je odgovorio da je posetio „onaj veliki zavod u Severnoj Češkoj za proizvodnju sintetičkog benzina”. Pithart nije propustio da mu spomene da se radilo o „Staljinovim zavodima”. AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 9, Depeša Pitharta, Přísně tajné, 3272/55, 9.3.1955/22, Pithart-264; Isto, karton 8, číslo 414.787/55-ZEO-2, Věc: Rozhovory s. Pitharta s Čolakovičem...

the first stage of dealing with this issue, he was the main Czechoslovakian negotiator, following the instructions he got from the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia and his government. In addition, in 1955 Yugoslavia and Czechoslovakia exchanged prisoners of respective countries. Pithart arrived to Belgrade without diplomatic experience, but had experience in economic affairs, which was certainly important at a time when solving of economic and financial issues was among the most important for the process of normalization of relations between Yugoslavia and Czechoslovakia. He also came as a loyal party worker, convinced in the correctness of not only Czechoslovakian road to socialism but also of Stalin's work, although he served in Belgrade after Stalin's death.

UDK 327(497.1:437)''1954/1956''(093.2)

OTVARANJE KA ZAPADU

JUGOSLAVIJA I NATO 1951–1958. SKICA INTENZIVNIH VOJNIH ODNOSA

Bojan Dimitrijević

APSTRAKT: Članak daje pregled odnosa Jugoslavije i zapadnih saveznika u toku pedesetih godina. Kroz nekoliko celina govori se o stepenu integrisanosti Jugoslavije u okvire Severnoatlantskog pakta u toku hladnog rata. Tekst je izrađen na osnovu dokumentacije koja se čuva u Ministarstvu spoljnih poslova i literature koja govori o ovom periodu.

Cljučne reči: Jugoslavija, NATO, Sporazum o vojnoj pomoći, Program pomoći za zajedničku odbranu

Pedesete godine predstavljaju period najdinamičnijeg razvoja Jugoslovenske (narodne, od 1951) armije. Tada je Jugoslavija ostvarila svoju najintenzivniju vojnu saradnju sa Severnoatlantskim paktom u periodu hladnog rata.

Posle raskida političkih odnosa maršala Tita sa Staljinom 1948. usledio je period neizvesnosti, izolacije u vojnom i političkom smislu i sukoba na granici. Jugoslavija se sa svojom armijom u trenutku našla na brisanom prostoru. Zapadne saveznike, koji su mu odlučujuće pomogli da zauzme vlast u Jugoslaviji, Tito je napustio već tokom 1945, da bi u 1946, posle obaranja dva američka i jednog grčkog aviona bio potpuno neprijateljski nastrojen prema Zapadu. Sada je valjalo naći izlaz iz teške vojne situacije u kojoj su dojučerašnja ideološka braća pretila invazijom sa skoro svih granica.

Krajem 1949. godine američki Savet za bezbednost odobrio je (odlukom NSC 18/4) eventualnu pomoć Jugoslaviji u nabavkama oružja ako to ona želi, ali je tada odlučeno da joj se ne isporučuje oružje, sve dok ne bude napadnuta. Procenjivano je tada da Jugoslovenska armija može da se odupre napadu susednih zemalja narodne demokratije, pa čak i ako ih podržavaju Sovjeti, sve dok ne stigne pomoć sa Zapada. Međutim, ubrzo su obaveštajne procene podigle Jugoslaviju na rang-listi kriznih mesta u svetu. Tako se polako na Zapadu prihvatilo

da je bolje Jugoslaviji dati oružje i tako sprečiti agresiju, nego da ono čeka u stokovima trenutak napada. Jugosloveni su takođe „postajali vrlo nervozni”, pa su krajem januara 1951. godine uputili zvanične zahteve Sjedinjenim Državama, Velikoj Britaniji i Francuskoj za vojnu pomoć. U to vreme jugoslovenski zvaničnici su davali takve izjave koje su uverile Zapad da će, ako bude došlo do trećeg svetskog rata, oni biti na strani Zapada, pa čak i ako ne bude došlo do direktnog napada na njihovu zemlju. Kako navodi Beatrice Heuser, „zapadni vojni planeri ostali su skeptični po ovom pitanju”, ali je za njih bilo dovoljno saznanje da Jugoslavija neće dopustiti Sovjetima i njihovim satelitima slobodan prolaz kroz svoju teritoriju. Čini se, po njenim istraživanjima na originalnoj građi, da su zapadni vojni planeri tek u toku 1951. definitivno odbacili mogućnost da se Jugosloveni bore na strani Sovjetskog Saveza u očekivanom ratu.¹ Konačno, rat u Koreji je Tita i njegovu državu približio zapadnim silama više nego ranije ili što će ikada biti bliski u budućnosti.²

Vojna pomoć Jugoslaviji

Pregovori sa zapadnim saveznicima 1951. su bili intezivni, jer su obe strane, i pored razlika vrlo brzo našle interes za konkretne planove. Jugoslovenska (pa ni šira armijska) javnost nije bila mnogo upućena u tok ovog vojno-političkog prestrojavanja. Pregovori Jugoslavije sa zapadnim silama o vojnoj pomoći vođeni su u strogoj tajnosti. Jugoslovensko rukovodstvo je ispoljavalo visok stepen zabrinutosti zbog moguće reakcije nižih ešelona Partije i svojih pristalica u vezi sa vojnim povezivanjem sa buržoaskim državama protiv dojučerašnjih ideoloških istomišljenika. U tu svrhu od 1950. godine počinje u javnosti lagan tok afirmativnih vesti o Zapadu, kao uvertira u stvaranje povoljnog javnog mnjenja. Isto tako državni vrh je bio zabrinut da ovakav spoljnopolitički kurs ne izazove SSSR i podstakne ga na vojnu intervenciju. Zapadne sile, sa svoje strane, strahovale su od reakcije sopstvenog javnog mnjenja koje bi u to vreme teško moglo razumeti podršku svoje vlade jednoj komunističkoj državi.³

Jugosloveni su i u toku pregovora u SAD-u, leta i jeseni 1951, počeli da dobijaju naoružanje. Van pregovora, u to vreme, zapadne vojne planere mučila su raznolika pitanja: da li bi napad na Jugoslaviju bio lokalni konflikt, da li poslati svoje trupe u tu zemlju, i čak da li upotrebiti atomsku bombu ukoliko se rat u tom prostoru iskomplikuje.

Problemi ovog zbližavanja nisu bili samo političke prirode već su ih stvarala i različita shvatanja partnera. Mimo političke i vojne saglasnosti, Amerikan-

¹ Beatrice Heuser, „Yugoslavia in Western Military Planning 1948–53”, *Yugoslavia's Security Dilemmas*, edited by Marko Milivojević, Berg, New York, 1988. str. 137–139.

² Džasper Ridli, *Tito, biografija*, Beograd, 1998, str. 278.

³ Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, Beograd, 2000, str. 29.

ce je brinuo i tehnološki aspekt čitavog aranžmana. U SAD-u se posle Drugog svetskog rata o Titovoj armiji ukorenilo mišljenje kao o snažnoj partizanskoj narodnoj vojsci bez odgovarajuće tehničke kulture. Stoga je sa njihove strane postojala tendencija da se JA nametnu vojni instruktori, što je nepoverljivim Jugoslovenima ličilo na tendenciju koju su imali Sovjeti u doba 1945–1948. godine. Na dolazak eventualnih stranih instruktora, u vrhu JA nije se gledalo sa oduševljenjem. To će ostati kamen spoticanja u sledećoj fazi zbližavanja sa Zapadom. Konačno, načelnik Združenog generalštaba američke kopnene vojske general Loton Kolins i brigadni general Frenk Partridž doputovali su u Beograd 14. oktobra 1951. godine. Ova poseta biće ključna za prevladavanje obostranih sumnjičavosti u namere i mogućnosti obe strane. Sam Tito je američku delegaciju primio istog dana i „zadržao se u dužem razgovoru” sa svojim gostima.⁴

Posle intenzivnih pregovora zaključen je u Beogradu 14. novembra 1951. Sporazum o vojnoj pomoći (*Military Assistance Pact*) između vlada FNRJ i SAD-a. Sporazum su potpisali maršal Tito ispred Jugoslavije i ambasador SAD-a u Beogradu Džordž Alen.⁵ Prema ovom sporazumu Jugoslavija je uključena u Program pomoći za zajedničku odbranu – *Mutual Defence Aid Programme* (u nastavku MDAP⁶). Pomoć je trebalo da stiže iz tri zemlje: SAD, Velike Britanije i Francuske, i to prema listama potreba – narudžbenicama koje bi dostavljala Jugoslovenska armija.⁷ Time je Jugoslavija otvorila novo poglavlje za svoju armiju. Nova etapa, u koju je JA stupila jeseni 1951. godine, bila je era modernizacije tehnikom primljenom iz sistema vojne pomoći. Herojsko doba izolacije se završilo.

Tito je naglašavao odbrambeni karakter programa vojne pomoći i isporuka naoružanja Jugoslaviji. „Što se tiče naoružanja koje dobijamo u vezi s pro-

⁴ *Borba*, br. 15, 16. oktobar 1951.

⁵ Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova (DASMIP), fond PA, str. pov, 1951, f-9, 7, 2176; *Borba*, 15. novembar 1951, str. 1–3; videti radne verzije ovog sporazuma: DASMIP, PA, str. pov, 1951, f-9, 7, 1902.

⁶ Zahtev koji je predsednik SAD-a Truman uputio kongresu marta 1947. godine da se njegovoj vladi obezbede odgovarajući fondovi za vojnu pomoć Grčkoj i Turskoj u vidu naoružavanja i vojne obuke značio je početak američkih posleratnih programa vojne pomoći inostranstvu. Ta Trumanova doktrina bila je odraz prvog jačeg zaoštavanja odnosa između Istoka i Zapada i pojavila se kao nagoveštaj američke pretpostavke da perspektive za pomirenje neće biti skoro na domaku, pa su saobrazno tome raniji *ad hoc* instrumenti američke vojne pomoći zamenjeni mehanizmima sa posebnim znacima dugoročnosti. Ubrzo, ova novoosnovana vojna pomoć dobila je zakonsku formu kroz *Military Assistance Act* iz 1949. kojim je kasnije osnovan program pomoći MDAP (*Mutual Defence aid Programme*). Ovaj projekat vremenski je usledio odmah posle prve sovjetske atomske probe iz septembra 1949. Oktobra 1951. predsednik Truman potpisao je Zakon o uzajamnoj bezbednosti (*Mutual Security Act*) kojim je počeo MDAP. Time je i formalno prekinuto postojanje Maršalovog plana. Dr Marjan Savišek, *Uloga vojne pomoći u spoljnoj politici SAD*, Beograd, 1963, str. 35.

⁷ *Obaveštajna služba Sjedinjenih Američkih Država*, DSNO Uprave Bezbednosti, poverljivo, br. evidencije 5921, Beograd, 1968, str. 47; Bojan Dimitrijević i Milan Micevski, *JETS, avioni američkog porekla u jugoslovenskom naoružanju 1953–1974*, Beograd, 1991, str. 1.

mjenom odnosa naših snaga prema susjednim zemljama koje se ubrzano naoružavaju, ja ne bih ovdje tako postavio pitanje – kada ćemo mi biti jednaki ili jači? Mi se ne naoružavamo da ratujemo. Mi ne mislimo da nekoga napadnemo, niti mislimo da se utrkujemo u naoružavanju. Nama nije toliko važno nagomilavanje naoružavanja, koliko nam je važno da imamo naoružanje za već postojeću armiju, dovoljno naoružanje da bismo branili svoju zemlju i odbranili je, ako treba... No isto tako nećemo da budemo podređeni u pogledu tehnike. Moral naše Armije je na visokom stepenu i treba joj dati što više savremene tehnike, i onda ćemo biti u mogućnosti da spriječimo invaziju, odnosno porobljavanje naše zemlje.”⁸

Decembra 1951. godine dolazi u Beograd američka vojna misija u sastavu od 30 oficira, koja je nosila naziv „American Mission Assistance Staff” poznatija po skraćenici AMAS. Na čelu ove misije do kraja 1953. bio je general Harmoni.⁹ Istovremeno, pri DSNO formirano je Odeljenje za prijem vojne pomoći. Preko ova dva organa odvijala se celokupna procedura isporuka i prijema vojne pomoći Jugoslovenskoj armiji.¹⁰

Ovaj program predstavljao je ono što danas predstavlja program *Partnerstvo za mir*, samo što je bio znatno intenzivniji, jer je vreme hladnog rata tražilo konkretne i brze reakcije u sprečavanju komunističke opasnosti. Pre svega kroz talas modernizacije isporukama različitog naoružanja i opreme iz SAD-a i Velike Britanije. Na ovaj način, Jugoslovenska armija se svrstala u red drugih armija Severnoatlantskog pakta, ali i onih u Aziji (Koreja, Tajvan, Iran) koje su primale oružje od SAD-a jer su bile na liniji direktne odbrane prema SSSR-u. Ovaj sporazum (na engleskom *pact*) bio je osnova za jugoslovensko približavanje NATO-u, a ne kako se u ovdašnjoj javnosti uobičajeno smatra Balkanski pakt sa Grčkom i Turskom, koji je zaključen tek dve godine kasnije. Iako su pojedine teškoće pratile projekat približavanja Zapadu, pristupanje ovom programu bilo je definitivno svrstavanje Jugoslavije na stranu Severnoatlantskog pakta. Makar za period pedesetih godina, dok je ovo zbližavanje trajalo.

Sporazum o vojnoj pomoći ratifikovan je odlukom Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ 9. februara 1952. godine.¹¹ Politički smisao ovog sporazuma bio je otpor vojnom pritisku i razbijanje blokade sa Istoka. Sporazum je zasnovan na principima povelje OUN-a.¹² Iako je vojna oprema već od ranije stizala, tek je 11. februara 1952. *Borba* donela vest „Danas stiže na Rijeku prva pošiljka američke vojne pomoći”.¹³

⁸ Josip Broz Tito, *Govori i članci*, knjiga 6, Zagreb, 1959, str 250.

⁹ DASMI, 1952, f-75, 4, 44665.

¹⁰ *Obavestajna služba SAD*, str. 46.

¹¹ *Borba*, 13. februar 1952.

¹² Edvard Kardelj, *Sećanja 1944–1957. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije*, Ljubljana–Beograd, 1980, str. 196.

¹³ *Borba*, br. 11, 12. februar 1952.

Predviđena je vojna pomoć od SAD-a u vrednosti od 746,5 miliona dolara, po tadašnjim kataloškim vrednostima, mada jugoslovenski vojni zvaničnici nisu znali sve do 1954. godine ni visinu sredstava pomoći ni cene pojedinih sredstava koja su isporučivana. Tehničke konferencije su dale objašnjenja po ukupnim listama, pa su sačinjeni orijentacioni usaglašeni programi pomoći za 1951, 1952 i 1953. godinu. Naoružanje i oprema iz tih prvih programa bili su namenjeni kao dopuna naoružanju JNA. Kasniji programi su imali namenu kompletiranja i preoružavanja određenih sastava JNA.¹⁴ Već je na prelazu iz 1951. u 1952. godinu bilo očigledno da će vojna pomoć, po značaju ali i po dotadašnjim vrednostima, premašivati ekonomsku pomoć sa Zapada. Zbog permanentnog odbijanja Jugoslavije da uđe u Severnoatlantski pakt, što je postalo očigledno posle Staljinove smrti marta 1953, Jugosloveni su bili u prilici da dobijaju pomoć, ali da im ona nikada definitivno ne bude jasna. Makar što se tiče sredstava, lista narudžbi i toka isporuka.

To se ogledalo kroz isporuke naoružanja i opreme, istih kakve su primale i druge armije ovog saveza (pomenućemo samo mlazne avione, tenkove druge generacije, radare, artiljeriju velikog kalibra, uključivanje u sistem proizvodnje za NATO zemlje), školovanje u SAD-u i zemljama zapadne Evrope, ulazak u vojne planove zapadnih vojnih planera i kroz razmene poseta vojnih delegacija koje su pratile tok vojnog programa.

Prihvatanje programa pomoći nametnulo je i problem preobuke jednog dela starešinskog kadra. Ta preobuka je bila postavljena na dva načina: školovanje jednog dela jugoslovenskih kadrova u američkim vojnim školama u SAD-u ili u Evropi i kroz specijalno organizovane kurseve u Jugoslaviji koje su držali američki vojni ili civilni stručnjaci. U vreme trajanja vojne pomoći na školovanju van FNRJ je bilo 762 pripadnika JNA, dok je na specijalizovanoj obuci u zemlji obučeno nekoliko hiljada starešina. Takve tehničke kurseve sprovodilo je 18 ekipa sa 48 američkih nastavnika.¹⁵ Skoro pravi talasi različitih NATO delegacija dolazili su u jugoslovensku armiju, mornaricu i vazduhoplovstvo. Najspektakularnije su svakako bile pomorske posete, u kojima su u nekoliko navrata dolazila vodeća imena brodogradnje Severnoatlantskog pomorstva. Sve je ovo govorilo o promeni ambijenta. Blokada i zatovrenost, tako tipične za prve godine Titove armije, imale su pretpostavke da potpuno nestanu.

Ipak, strah da će saveznici koji su davali oružje otkriti jugoslovenske vojne tajne i dalje je stvarao teškoće. Jugosloveni, moguće pod utiskom ranijeg ponašanja sovjetskih instruktora, ali i pod famom da su njihovi rasporedi vojnih jedinica, formacijski nazivi i drugo što su smatrali vojnom tajnom, ono što treba sačuvati, ponekad i od svojih sopstvenih vojnika, zazirali su od ikakvog

¹⁴ *Razvoj OS SFRJ 1945–1985*, knj. 17, *Tehničko snabdevanje*, Beograd, 1988, str. 49.

¹⁵ Leonid Jovanović, *Tehnička služba KoV JNA 1945–1985*, Beograd, 1989, str. 103.

povećanja američkog i NATO vojnog prisustva u Jugoslaviji, makar i u formi savetnika, posebno posle 1954. godine. Naime, Amerikanci su direktno sprovodili nadgledanje isporuka, preobuke i korišćenja isporučenog naoružanja i tehnike u svim zemljama koje su prihvatile MDAP, pa su to zahtevali i od Jugoslovena. Ovo će predstavljati stalni izvor problema u odnosima sa predstavnicima američke i drugih armija Atlantskog pakta.

Kao i u vreme tehničke saradnje sa SSSR-om 1944–1948, Jugosloveni su, uključujući Tita, pa i njegove generale, znali da se žale na kašnjenja, neredovnost i druge probleme u isporukama. Činjenicu da postoje drugi prioriteti (Korejski rat, članice Atlantskog pakta, zastoji u proizvodnji, transportu), kao i sa Sovjetima, često nisu uvažavali. Makar u retorici. Takođe, ni to da je u ovom projektu sve bilo besplatno. Na drugoj strani sa izuzetnom osetljivošću reagovali su na svaki konkretniji zahtev partnera za intenzivnije uključivanje u NATO, razmenu podataka, detaljnije opise odbrambenih planova, proširenje savetničke misije u Beogradu.

U okviru NATO diplomatije

Čitav program vojne pomoći pratila je intenzivna vojno-politička i diplomatska saradnja 1951–1953. godine. Ovaj deo događaja možemo pratiti kroz odnose Jugoslavije i SAD-a, Jugoslavije i Britanije, i Jugoslavije i zemalja tripartitne komisije. Ponekad su svi akteri delovali skupno, češće odvojeno. Ipak, ostaje utisak da je ishodište uglavnom bilo isto: planiranje, odnosi sa NATO-om, vojna pomoć.

S jeseni 1952. godine, na više sastanaka, mnogo je pitanja bilo pokrenuto: koordinacija planova odbrane između Atlantskog pakta i Jugoslavije, problem ulaska i odnosa Jugoslavije i ovog saveza, usaglašavanje pomoći prema trenutnoj situaciji i razvoju političkih događaja. Ciljevi pregovora su bili sledeći: uveriti Jugoslovene da svoju odbranu, umesto samostalno i odvojeno, mnogo delotvornije planiraju i ostvaruju u sardnji sa zapadnim vojnim savezom, odnosno smatrajući područje Jugoslavije, Grčke i severne Italije kao jedinstveno bojište; zatim da koncepcija jugoslovenske odbrane treba da se zasniva na borbenom povlačenju u centralni planinski prostor, odakle bi se kasnije izvršio kontraudar, sa sačuvanim snagama. U takvoj strategiji, glavne efektivne JNA bi trebalo da se koncentrišu na pravcu Ljubljanskih vrata i Vardarske doline, kako bi zatvarale dva najvažnija komunikacijska pravca i linije za snabdevanje sa Zapadom. Jugosloveni su tražili čvrste garancije Zapada za slučaj napada SSSR-a na Jugoslaviju. Oni su smatrali da bi takav napad bio početak Trećeg svestkog rata – što je bila osnovna teza Jugoslovena na pregovorima. Oni su smatrali da izolovanog napada neće biti, već da je sve uvertira u novi svestki sukob. Tu se postavljao temeljni jugoslovenski zahtev – ulazak u sukob zapadnih saveznika u slučaju napada na Jugoslaviju.

Relativno neuspešna serija sastanaka u Beogradu novembra 1952. bila je nagoveštaj opreznijeg stava Jugoslavije prema približavanju NATO-u. Iako neuspešni po ostavriivanju strateških dogovora, ovi pregovori nisu omeli velike isporuke naoružanja koje su u to vreme tekle prema JNA. U ovom periodu, poučeni iskustvima pregovora sa tri ključne zemlje Severnoatlantskog pakta, Jugosloveni se okreću intenzivnijoj vojno-diplomatskoj saradnji sa Grčkom i Turskom. Obe zemlje su te godine postale deo NATO-a, sa izuzetnim strateškim značajem odbrane južnog krila Zapada. Na taj način Jugosloveni su pokušali da izmane vrši pritisak Zapada za aktivno uključanje u Severnoatlantski pakt, ali i da pokažu sopstvenu konstruktivnost u stvaranju oslonca za odbranu protiv Sovjeta i ojačaju sopstvenu pregovaračku poziciju.

Jedan od značajnih koraka u odnosima sa Zapadom bila je svakako i grandiozna poseta maršala Tita Velikoj Britaniji, od 16. do 21. marta 1953. godine. I u toku posete Velikoj Britaniji, Tito je ponovio tada važeću pretpostavku jugoslovenskog vojnog planiranja: „Ja ostajem pri stanovištu da je izolirani rat u Evropi nemoguć, jer izolirani rat znači dalje prodiranje agresora koji bi pojedine zemlje, svaku posebno, mogao da savlada. Agresor se ne bi zaustavio, već bi nastojao da ide dalje u osvajanju.” Maršal je odbijao da njegova zemlja traži neke garancije, jer one i nisu neophodne u smislu pakta ili bilo kakvih potpisanih dokumenata. „Za nas je važno da dobijemo naoružanje i to je najbolja garancija”. Na obrnuto pitanje kako bi se Jugoslavija držala recimo u slučaju napada Sovjeta na Nemačku, Tito je ponovio svoju tezu o nemogućnosti izolovanog rata, ali nije rekao kakve su to „potrebne mjere” koje bi njegova zemlja i armija preduzele. Uveravanja o tome da ne može biti lokalnog rata Tito je preneo i posle dolaska u Jugoslaviju, ističući da ga je sam premijer Čerčil uveravao u to. On je, na jednoj večeri, u zdravici izjavio sledeće: „Mi smo vaši saveznici; Ako naša saveznica Jugoslavija bude napadnuta, mi ćemo ginutu zajedno sa vama!” Tito je pojasnio: „Za mene i za sve nas to je bila jedna svečana zakletva i nama je to dovoljno, nama nisu potrebni potpisani ugovori” (! – B. D.) Istom prilikom Tito je naveo da „nije potrebno da mi ulazimo u Atlantski pakt da bismo mogli efikasno sarađivati u pitanjima odbrambenih mjera i da je glavno da smo saglasni u principijelnim pitanjima koja se tiču i u mjerama koje treba preduzimati protiv pokušaja agresije”.¹⁶

Razgovori vođeni marta 1953. godine u dvema zapadnim prestonicama potvrdili su postojanje bitnih razlika između SAD-a i Velike Britanije o pitanju izgrađivanja zajedničke odbrambene strategije Jugoslavije i Zapada. Dok su Britanci pokazivali visok stepen razumevanja i podrške jugoslovenskom konceptu, američki predstavnici su nastupali daleko restriktivnije, tražeći od Jugoslavije da izmeni svoj stav. Za Jugoslovene je problem bio u tome što su vojnu pomoć

¹⁶ J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. 8, str. 34–35, 45–50.

uglavnom primali od SAD-a. Udeo Velike Britanije u vojnoj pomoći, koja bi bila odraz političke i moralne podrške, bio je minimalan, s obzirom na to da je ona i sama primala ogromnu pomoć od američke vlade.

Važnu ulogu u prevladavanju nepovoljne pregovaračke situacije u oblasti vojne saradnje Jugoslavije sa Zapadom vezanu za izložena razmimoilaženja dveju strana imala je druga jugoslovensko-tripartitna konferencija. Ona je održana u periodu od 24. do 28. avgusta 1953. u Vašingtonu, i koincidirala je sa ranom fazom tršćanske krize. Italija je, kao punopravni član Severnoatlantskog saveza, protestovala kod sve tri zapadne sile zbog ovih pregovora koji su jačali jugoslovensku političku poziciju i vojnu moć. Zahvaljujući jugoslovenskoj kooperativnosti na Vašingtonskoj konferenciji postignuta je saglasnost u nizu pitanja:

1. Najpre o velikoj strategijskoj važnosti i poželjnosti odbrane FNRJ. Tripartitni predstavnici izjavili su da Jugosloveni mogu, u svrhu planiranja, računati na materijalnu i operativnu podršku u slučaju napada;

2. Zatim je prihvaćena želja tripartitnih sila da operativni planovi budu usklađeni sa odbrambenim planovima Severnoatlantskog pakta, naročito radi odbrane severozapadnog dela Jugoslavije;

3. Dogovoreno je da se održi sasatanak materijalno-tehničkih stručnjaka radi razmatranja programa preoružanja celokupne JNA;

4. Razgovarano je i o uspostavljanju kontakata između jugoslovenskih i odgovarajućih komandi Severnoatlantskog pakta radi dalje koordinacije operativnih planova;

5. Dogovoreno je da se razgovori o vojnoj pomoći i preoružanju JNA i dalje vode na jugoslovensko-tripartitnoj osnovi;

6. Na kraju, dogovoreno je da se saradnja na usklađivanju odbrambenih planova i razgovori o materijalnom snabdevanju JNA u toku rata sprovede bilo na jugoslovensko-tripartitnoj bazi bilo kroz kontakt sa odgovarajućim komandama Severnoatlantskog pakta ili na bilo koji drugi način prihvatljiv za obe strane.¹⁷

Iako su ove formulacije doprinele kratkom i privremenom poboljšanju vojnih odnosa Jugoslavije i Zapada krajem leta 1953, s obzirom na njihovu neodređenost i nepreciznost, one nisu pomogle dugoročnom prevladavanju nesuglasica između dve strane. Ipak, tršćanska kriza označiće i definitivni prekid ovakvih razgovora.

Iako je, postojala obostrana zainteresovanost za razvijanje i unapređenje vojne saradnje, njenu realizaciju permanentno su pratile značajne nesuglasice koje su dovodile u pitanje konačan ishod. Osnovni problem se sastojao u različ-

¹⁷ DASMIP, PA, str.pov 1953, f-3, 332, Vojna saradnja FNRJ sa Zapadom; D. Bogetić, *n. d.*, str. 115.

tim polazištima dveju strana. Jugoslovensko rukovodstvo je pokušalo da kanališe pravce što šire vojne saradnje i dobijanja garancija za oružanu pomoć sa Zapada u slučaju eventualne agresije SSSR-a na Jugoslaviju. Sjedinjene Države i evropski saveznici su smisao jugoslovenske saradnje videli kroz uključivanje Jugoslavije u strukturu Severnoatlantskog pakta. Stoga su oni insistirali na otpočinjanju razgovora i usaglašavanju stavova o uključenju Jugoslavije u NATO.¹⁸

Tito je uglavnom u celom ovom periodu konstantno insistirao na jugoslovenskom ostajanju van Severnoatlantskog pakta. To će biti zvaničan stav na svim pregovorima jugoslovenskih vojnih delegacija, ali i stalno mesto u njegovim obraćanjima javnosti.

Balkanski pakt

Paralelno sa uspostavom čvrstih vojno-političkih veza sa Zapadom uslediće od kraja 1950. godine potpuno popuštanje tenzija sa Grčkom, koje će već 1952. prerasti u savezništvo, u koje se zatim uključila i Turska. Završetak građanskog rata na severu Grčke, uz tajnu jugoslovensku asistenciju, bio je dobar uvod u početak približavanja dve države po svim pitanjima, pa i na vojnom i odbrambenom planu. Zajednički osećaj ugroženosti, svrstavanje na istu, zapadnu stranu, ali i osećaj starog prijateljstva biće samo olakšavajući faktori zbližavanja. Granica na ovom delu je postala prva jugoslovenska granica gde je zavladao mir.

Svaka od ove tri država i njihove armije imale su svoje razloge za insistiranje na tome da obnovljeno prijateljstvo postane vojni i politički sporazum. Jugoslavija i Grčka tako su prijateljstvom obostrano ojačavale „leđa” pred agresivnim pretnjama sa Istoka. Grčka i Turska bile su tek (1952) primljene u Atlantski pakt i za njih je svaki ovakav vojno-diplomatski projekat značio afirmaciju pred ostalim članicama, ali i dodatnu sigurnost pred pretnjom komunizma sa Istoka.

Trojna saradnja Grčke, Turske i Jugoslavije bila je inicirana brojnim bilateralnim kontaktima vojnih delegacija budućih saveznika na vrlo visokom nivou, kao i razmenom parlamentarnih delegacija. Do ovih razgovora došlo je tokom 1952. i početkom 1953. godine. Ovi susreti doprineli su jačanju svesti o zajedničkim interesima na planu političke i vojne saradnje. To je posebno dolazilo do izražaja u razgovorima jugoslovenskih i grčkih predstavnika, koji su bili prilika za podsećanje na njihovo savezništvo u oba svetska rata i sve prednosti koje su iz njega proizilazile. Geografsko-strateški položaj ovih zemalja i postojeći odnos snaga u svetu nametao je potrebu stvaranja zajedničkih odbrambenih planova.

¹⁸ D. Bogetić, *n. d.*, str. 30.

Iako su i Grčka i Turska u Balkanskom savezu videle mogućnost jačanja sopstvene odbrambene moći i unapređenja mira na Balkanu, njihova motivacija s tim u vezi uslovljena je i nekim drugim, za njih možda i važnijim razlozima. Naime, u to vreme obe države vodile su pregovore sa zapadnim silama o svom ulasku u NATO i stoga bile spremne na svaku korekciju spoljnopolitičkog delovanja koja bi olakšala rešavanje tog, za njih sudbonosnog pitanja. U tom kontekstu dve države, pod pritiskom SAD-a, privremeno prevladavaju međusobne sporove oko Kipra i Trakije i pristupaju normalizaciji odnosa. Smatrajući da će njihova pregovaračka pozicija oko budućeg članstva u NATO-u znatno ojačati sklapanjem vojnog saveza sa Jugoslavijom, one i na ovom planu preduzimaju značajne korake. Pri tome su u Balkanskom savezu videle samo prelaznu etapu, koja je trebalo da, potom, omogući kolektivno pristupanje triju članica Severnoatlantskom paktu formalnim vezivanjem trojnog saveza za ovu alijansu. Polazišta jugoslovenskog rukovodstva su bila sasvim drugačija. U vreme kada dolazi do prvih inicijativa za oživljavanje saradnje sa Grčkom i Turskom, ono je, pre svega polazilo od imperativa samoodržanja. Ulaskom Grčke i Turske u Severnoatlantski pakt, Jugoslavija je objektivno ostajala potpuno usamljena, nasuprot vojnoj sili SSSR-a i zemalja narodne demokratije, a politički izolovana u odnosu na ubrzani proces ekonomske i političke integracije zapadne Evrope. Navedena politička situacija dovela je do radikalne izmene spoljnopolitičke strategije jugoslovenskog rukovodstva. Ono je tokom 1952. godine svoju bezbednost i rešavanje ključnih pitanja međunarodnih odnosa vezivalo za jačanje svoje pozicije u odnosu na tri vodeće zapadne sile, ali i za povezivanje sa Grčkom i Turskom, koje su u to vreme već imale značaj važnih karika zapadnog odbrambenog sistema. Međutim, u ovom periodu Jugoslavija ne samo što nije ispoljavala spremnost za ulazak u Severnoatlantski pakt, nego se suprotstavljala čak i preuzimanju bilo kakvih formalnih obaveza u okviru institucionalizacije trojne saradnje.¹⁹

Konačno 28. februara 1953. potpisan je ugovor o prijateljstvu. U 2. i 3. članu ugovora govorilo se o odbrambenim pitanjima. Član 3 regulisao je nastavak saradnje tri generalštaba.²⁰ Ceo događaj je praćen sa velikim publicitetom i zadovoljstvom na Zapadu. Mimo toga za konkretnu vojnu saradnju nije stvorena potrebna podloga. Da nije bilo signala iz NATO-a da se ne konkretizuju vojni aranžmani, možda bi pakt imao Jugoslaviju vezanu indirektno za sebe, i na taj način doskočio jugoslovenskom vojno-političkom manevrisanju. Za Titovu vojno-političku poziciju ovaj potez je imao u tom trenutku veliki efekat, najviše u reakciji zemalja narodne demokratije, nad kojima je ovim sporazumom postignuta velika psihološka i propagandna pobjeda. Konačno, samo nekoliko dana kasnije, Staljinova smrt doneće obrise novog ambijenta u kojem će jugoslovensko vojno prestrojavanje ka Zapadu postepeno izgubiti dinamiku iz perioda 1951–1953.

¹⁹ D. Bogetić, *n. d.*, str. 38.

²⁰ *Borba*, 1. mart 1953; Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb, 1988, str. 496–498.

Nova iskušnja u 1953. i 1954. samo će potvrditi da nije moguće uklopiti dve armije NATO-a i jednu socijalističke države u iskren i plodotvoran savez.

Jugoslavija je u Balkanskom paktu videla dodatni element svoje vojno-političke sigurnosti, u svetlu još uvek nesigurne situacije na svojim istočnim granicama. Kako je početkom 1953. već bilo gotovo potpuno sigurno da sovjetske agresije neće biti, za Beograd je Balkanski pakt počeo da dobija veći značaj u odnosima sa Zapadom nego što je bila njegova vojno-odbrambena funkcija prema Istoku. Sklapanjem ovog saveza ojačala bi se pregovaračka pozicija Jugoslavije u sveukupnim odnosima sa Zapadom, smatralo se verovatno u Beogradu. Balkanski pakt je tako bio indirektno uključivanje u zapadni odbrambeni sistem.²¹ Zapad je, sa svoje strane, bio veoma zainteresovan da učvrsti krhko južno krilo evropskog fronta, pa je u sklopu strateškog planiranja NATO-a bio zacrtan takav aranžaman u kojem bi Jugoslavija postepenim uključivanjem u zapadni vojni savez preuzela značajne vojne obaveze prema dva balkanska partnera, ali i prema NATO-u u celini. Sa druge strane, Istočni blok je bio oštro protivan sklapanju Balkanskog pakta, ocenjujući ga kao novu kariku vojno-strateškog sanitarnog kordona koji je Zapad postavljao oko zemalja narodne demokratije. Konačno, u okviru NATO-a Italija se protivila ovom savezu, jer joj nije odgovarala nova veza Jugoslavije sa Zapadom, strahujući od jačanja jugoslovenskih pozicija u sporu oko STT-a.²²

Otpor sklapanju vojnog saveza Grčke, Turske i Jugoslavije u navedenom kontekstu pružala je i vodeća članica zapadnoevropskog saveza – SAD. Njeno upozorenje grčkoj vladi da sa Jugoslavijom ne može zaključiti nikakav sporazum vojnog karaktera i da o svim jugoslovenskim predlozima te prirode mora obavestiti komandu Atlantskog pakta preneo je američki admiral Robert Karnej tokom posete Grčkoj. SAD je inače podržavao približavanje triju balkanskih država i njihovu saradnju. Međutim, insistirao je da prva faza saradnje bude u okvirima pakta o prijateljstvu, a nikako u okviru vojnog saveza, koji bi postavio na dnevni red pitanje odnosa tog pakta i NATO-a i izazivao neprilike Sjedinjenim Državama u odnosima sa Italijom.²³ Navedeni stav američke strane bio je i rezultat neuspelih pregovora sa jugoslovenskom stranom (novembra 1952), kada su Jugosloveni nastojali da obezbede vojnu podršku Severnoatlantskog pakta u slučaju izolovanog napada SSSR-a i satelita na njih, ali da pri tom ne preuzimaju nikakvu obavezu prema samom paktu.

Sve je to uticalo na karakter sporazuma sklopljenog između Grčke, Turske i Jugoslavije u Ankari 28. februara 1953. Iz njega su izbačene sve vojne odredbe osim onih koje su imale načelni karakter. Ankarski sporazum primljen je u većini zapadnih zemalja sa velikim zadovoljstvom. Njegovim potpisivanjem

²¹ D. Bekić, *n. d.*, str. 488.

²² DA SMIP, str. pov 1953, f-5, Bilten DSIP FNRJ 5/1953.

²³ D. Bogetić, *n. d.*, str. 118.

Jugoslavija je nastavila sa svrstavanjem među zemlje Zapada. I sam Tito je u intervju britanskom *Observeru* potvrdio da je „Jugoslavija napustila politiku potpune neangažovanosti zbog nesigurnosti međunarodne politike”.²⁴

Konačno, i posle nekoliko odlaganja, na drugoj konferenciji ministara spoljnih poslova od 6. do 9. avgusta 1954. godine, potpisan je Bledski ugovor i izrađena opšta načela o Balkanskoj savetnoj skupštini. Bitna karakteristika Bledskog ugovora je pretvaranje tripartitne saradnje po Ankarskom ugovoru u politički i vojnoodbrambeni savez sa precizno određenim obavezama uzajamne pomoći u slučaju agresije i konsultovanja u slučaju opasnosti po bezbednost. Svaka oružana agresija na jednu ugovornu stranu i ma koji deo njene teritorije smatra se agresijom na sve ugovorne strane. Sve ugovorne strane pružiće napadnutoj strani, individualno ili kolektivno, svoju pomoć, preduzimajući po zajedničkom dogovoru odmah sve mere, podrazumevajući i upotrebu vojne sile, koje budu smatrale efikasnim. Zajednička odbrana zasniva se na čl. 51 Povelje Ujedinjenih nacija. Ugovorne strane su se složile da ne zaključuju separadni mir. Organ za primenu ovog ugovora bio je stalni savet. Generalštabovi su imali zadatak da nastave zajednički rad koji je započet po odredbama Ankarskog ugovora, vodeći računa o odredbama Bledskog sporazuma.²⁵

Paradoksalno, posle zvaničnog potpisivanja ovog pakta, nastala je stagnacija u odnosima tri države i jugoslovensko hlađenje u odnosu na ovaj projekat. Jugoslavija je sve više obraćala pažnju na promene u sovjetskoj politici, koje su „ozbiljno popuštale međunarodnu zategnutost”. Ova činjenica je vodila smanjenju izgleda za čvršće vezivanje Jugoslavije sa zemljama zapadnog vojno-političkog sistema i hlađenju prema saradnji sa dve preostale članice novog odbrambenog saveza. Jugosloveni su sada već smatrali da se Grčka i Turska ozbiljno angažuju u američkim planovima u regionu, što su oni videli kao nešto suprotno svom novom stavu. Uz to sukob oko Kipra, koji će već od početka 1955. godine opteretiti odnose Grčke i Turske, biće ključni element zamiranja Balkanskog saveza.

U jugoslovenskom smislu odbrane vezivanje sa ove dve države, koje su imale respektivne vojne snage, značilo je sigurnu potvrdu za odbranu u momentima kada je granični rat besneo sa zemljama Kominforma, a kada su sa Zapada stizale nejasne garancije o eventualnoj direktnoj vojnoj pomoći u slučaju rata. Jugoslovenska strana, međutim, konstantno je odbijala da se i kroz Atlantski pakt veže čvršće sa dve balkanske saveznice. To je ovaj sporazum otežavalo i, pored izuzetno velikog prijateljstva, činilo ga nemogućim. Tako je epizoda sa Balkanskim paktom ostala kao refleks trenutnog izlaza iz kritične situacije za Jugoslovene, odnosno kao svojevrsno rešavanje problema afirmacije u okviru

²⁴ Isto, str. 81–82.

²⁵ DA SMIP, PA 1954, 69, 21, 4122252; Isto, 412259; *Enciklopedija Jugoslavije*, I tom, str. 317–318.

atlanske alijanse za Grčku i Tursku. Sve u svemu ova epizoda je imala više diplomatsko-politički značaj, dok je u vojnom smislu zaživela samo na nivou vojne diplomatije, poseta najviših oficira i mira na granici.

Tršćanska kriza

Staljinov odlazak sa životne i političke scene marta 1953. otvoriće prostor za novo jugoslovensko manevrisanje. Nestanak ključnog mobilizatora agresije na Jugoslaviju i čelnog čoveka Istočnog bloka, i prvi impulsi otopljanja odnosa učiniće da Jugoslavija i njena armija počnu sa postepenim zauzimanjem distance prema zapadnim saveznicima.

Ubrzo još jedno spoljnopolitičko bezbednosno iskušenje učiniće da odnosi sa Atlantskim paktom počnu da stagniraju. Nerešenost pitanja suvereniteta Trsta prouzrokovala je ponovni talas neprijateljstva Jugoslavije i Italije u periodu 1951–1952. Iz meseca u mesec, talas polemika, optužbi, podsećanja na ratne uspehe i neuspehe, političkih karikatura je rastao. Posebno je tenziju izazivala činjenica da su obe države bile u okrilju istog vojnopolitičkog saveza: Severnoatlantskog pakta. Italija kao punopravni član, a Jugoslavija kao država sa kojom se o tome intenzivno pregovaralo. Takođe, obe armije primale su obilnu zapadnu vojnu pomoć u okviru programa MDAP. Ovo je posebno kompikovalo stvaranje jedinstvenog fronta na ovom području za Severnoatlanski pakt. Takođe, predstavljalo je kamen spoticanja za stvaranje osećaja jedinstvenosti u okviru nastajućeg Balkanskog pakta. Političko-medijska tenzija između Jugoslavije i Italije selila se povremeno i na granice celom njenom dužinom. Mada na njoj nije bilo stradalih vojnika, incidenti su postali svakodnevna pojava.

Tršćanska kriza koja je doživela svoju kulminaciju u oktobru 1953. godine, posle koje je usledila najozbiljnija vojna akcija Jugoslovenske armije u čitavom posleratnom periodu, za mnoga od pitanja značila je prekretnicu koja je delila periode. Odluka saveznika da svoja mandatna prava i upravu u Zoni A prenesu na italijanske vlasti označila je početak zategnutosti oko Trsta i nastanak tršćanske krize. Osmi oktobar bio je njen početni dan, jer se to veče i ujutro 9. oktobra masa snaga JNA pokrenula na položaje prema STT-u.

Odmah po izbijanju krize usledio je i opravdan diplomatski pritisak SAD-a i Britanije na Jugoslaviju, pri čemu se ukazivalo da je ta podela već ranije bila izvesna, da je to rešenje koje i Jugoslovane zadovoljava skoro 100% i da nema razloga za takvo pre nagljivanje silom. Naravno, niko od zvaničnika na Zapadu nije mislio da ratuje protiv JNA, ali je ova stvar remetila ozbiljno uspostavljenu odbrambenu arhitekturu juga Evrope.²⁶

²⁶ DA SMIP, PA 1953, 79, 5.

Činjenica da se odmah iz pokreta nije prešlo u napad na obe strane, diplomatska akcija saveznika, ali i postepeno hlađenje atmosfere pregrejana od bučnih govora, tutnja tenkovskih i avionskih motora, učinili su da se već krajem oktobra na obe strane čuju prve izjave o mogućem povlačenju snaga iz rejonu Trsta i mirnijem rešenju krize.²⁷

Tokom tršćanske krize stečena su mnoga dragocena iskustva. Bilo ih je i pozitivnih i negativnih, svakako. Jugoslovenskom vojnom vrhu ova kriza je mogla da posvedoči kakve sve probleme u mobilizaciji, koncentraciji, obavštajnom radu, tehničkoj ispravnosti može da donese realnost ratne pretnje. Moral i borbena raspoloženje su nadmašivali tehničke i druge probleme, i to je ono što je vrh JNA moglo da čini zadovoljnim. Opšta je ocena da su snage JNA angažovane u tršćanskoj krizi ispunile postavljene zadatke i opravdale očekivanja državnog i partijskog rukovodstva i naroda na prostoru oko Trsta i šire u zemlji. Odlučnost jedinica JNA da ne dozvole Italijanima nikakvo iznenađenje bila je verovatno presudna u daljim pregovorima dve zemlje. Jedno od glavnih iskustava bila je iznenadnost sukoba sa protivnikom iza koga su stajali isti (zapadni) saveznici i koji je bio vezan za njih isto kao i Jugoslavija. Nju je sukob na čas odelio od saveznika iz Balkanskog pakta – Grčke i Turske, koje su još krajem septembra ukazale na prekid protoka jugoslovenskih vojnih informacija u ove dve zemlje.²⁸ Jugosloveni su bili s pravom oprezni smatrajući da bi vojne tajne od značaja za njihovu odbranu našle puteve iz ovih zemalja do protivničke Italije.

Ovaj krizni trenutak učiniće da se odnosi sa Atlantskim paktom pokvare, i to baš u trenutku kada je trebalo kroz serije pregovora u Sjedinjenim Državama da dođe do prihvatljivijeg odnosa partnera. Sovjeti će, naprotiv, držati kurs nemešanja i nekakve konstruktivne nezainteresovanosti. Sukob sa Italijom iskomplikovao je i odnose sa balkanskim saveznicima Grčkom i Turskom. Posle mnogo problema koje je kriza postavila na ovom planu, čvršći vojni savez tri balkanske države postaće sve teže izvodiv. Složenost ovog vojno-diplomatskog problema pokazala je sve eventualne probleme sa kojima su jugoslovenski partneri morali da računaju u slučaju krize. Tršćanska kriza je označila i kraj svakoj pomisli na eventualna povećanja državne teritorije i kraj ideje o stvaranju nekakve velike Jugoslavije koja bi pod Titovim rukovodstvom i sa socijalističkim državnim uređenjem bila stvorena kroz kombinaciju ideja o federaciji, komunističke revolucije i vojno-diplomatskih akcija.

Valja napomenuti da u toku eskalacije tršćanske krize od oktobra 1953. do sredine februara 1954. godine nije bilo isporuka tehnike iz sistema MDAP Jugoslaviji. Osnova za ovaj prekid bio je paragraf 7 iz sporazuma o uključivanju u MDAP 14. novembra 1951. koji je to omogućavao.²⁹ Posle tršćanske krize pro-

²⁷ DA SMIP, PA str. pov 1953, f-4.

²⁸ D. Bekić, *n. d.*, str. 543.

²⁹ Muzej Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva, Registri aviona i motora KRV i 7. vak.

tok naoružanja iz Atlantskog pakta prema JNA nastaviće se kao i ranije, ali će vojno-diplomatski segment potupno usahnuti.

Vojna pomoć u senci novog kursa

Program vojne pomoći nastavljen je već od marta 1954, ali sada u nešto izmenjenim okolnostima, bez prizivanja Jugoslavije u Severnoatlantski pakt. Deo nabavki za JNA realizovan je i kroz specifični of šor („*Off shore*”) program. Reč je o programu koji je Američka armija razvila u vreme Korejskog rata radi rasterećenja svoje vojne industrije. Po tom su programu neke evropske vojne industrije proizvodile tehniku za izvoz u okviru MDAP-a ili za sopstvene potrebe u sklopu istog programa. Tehničku i proizvodnu dokumentaciju i sredstva obezbeđivali su Amerikanci ukoliko bi se uverili u sposobnost lokalne industrije. U isto vreme Grčka, Turska i Jugoslavija stvorile su i zvanično Balkanski pakt, ali koji je postojao još samo nekoliko meseci. Ispalo je da je konačno potpisivanje tog pakta bila i njegova kulminacija i završnica. U ovom periodu već se naziru neka nova vojno-politička stremljenja Jugoslavije: obnavljanje odnosa sa SSSR-om i okretanje prema takozvanom Trećem svetu. Tako su tokom jeseni 1953. godine započeli prvi konkretni pregovori o isporukama naoružanja i vojne opreme za armije Trećeg sveta. Sledeći period doneće intenzivnu saradnju u smislu prodaje ili čak poklanjana oružja, školovanja pripadnika armija Trećeg sveta u Jugoslaviji i kroz druge oblike. U tom trenutku saradnja sa ovim armijama bila je za Jugoslovane utemeljenje pozitivne samopercepcije, ali i svojevrsan ventil, jer su bili na neki način pritisnuti i sa Zapada, prijateljski, i sa Istoka, sasvim neprijateljski. Odnos sa ovim armijama nije obavezivao, već je samo proširivao horizonte. Na drugoj strani, sa SSSR-om odnosi su vodili postepenom otopljavanju, koje će postati realnost sovjetskim novim kursom i procesom destalinizacije, kao i posetom predsednika Hruščova Beogradu 1955. godine.

Popuštanje u odnosima sa SSSR-om, značiće postepeno izvlačenje ispod okrilja Severnoatlantskog pakta. Sovjetski impulsi za pomirenjem počće da struje već u drugoj polovini 1953. godine, a biće krunisani spektakulranim gestom izvinjenja 1955. u Beogradu. Sve ovo vodiće do okolnosti da zapadna pomoć bude otkazana jugoslovenskim traženjem 1957–1958. godine. Jugoslovensko rukovodstvo, koje je i inače sve teže podnosilo uobičajene mučne i dugotrajne pregovore sa Zapadom a ponekad i pritiske sa te strane, sve negativnije je ocenjivalo svoj ukupni status u ovom sklopu. Ideološko-politički posmatrano, u tom „društvu” se osećalo kao strano telo. Slabljenje savezničkih odnosa sa zapadnim silama proizašlo je iz novog spoljnopolitičkog kursa: normalizacija odnosa sa SSSR-om, sve veće približavanje novooslobođenim afro-azijskim zemljama i sužavanje kooperacije sa Zapadom. Jugoslavija se više nije osećala ugroženom od agresije istočnoevropske vojne grupacije država i počela je da sma-

tra štetnim svaki politički akt koji bi takvo stanje poremetio ili na neki način mogao biti tumačen kao provokacija u tom kontekstu. Stoga se napušta praksa organizovanja vojnih pregovora, a sastanci koji sa ovim imaju veze svode se na razgovore o nekim tehničkim pitanjima. Jugoslovensko rukovodstvo odbija sve oštrije zahteve sa Zapada da je dalja vojna saradnja nemoguća bez zajedničke koordinacije planova odbrane i bez kontrole NATO-a nad korišćenjem vojne pomoći. Naime, SAD više nije bio spreman da daje svoju vojnu pomoć Jugoslaviji ukoliko mu se ne obezbede precizni podaci kako je ona iskorišćena, što je za Jugoslovane bilo sasvim neprihvatljivo. To se smatralo mešanjem u unutrašnja pitanja. Zbog problema „inspekcija” postepeno dolazi do sve većeg zaoštavanja odnosa Jugoslavije i SAD-a, potenciranog još više energičnim odbijanjem jugoslovenskog rukovodstva da prihvati razgovore o koordinaciji odbrane sa NATO-om. Ovakvi stavovi u Jugoslaviji su tumačeni kao mešanje u unutrašnje poslove zemlje i dovođenje u pitanje njene nezavisnosti. Takođe, izbegavano je svako vojno produbljivanje pakta sa Grčkom i Turskom. U takovoj situaciji, odbijanje jugoslovenskog rukovodstva da i dalje vodi sa Zapadom vojne pregovore shvaćeno je kao očigledan znak nepoverenja prema Atlantskom paktu i njegovoj politici.³⁰

Sve intenzivnija politička, ekonomska pa i vojna saradnja sa SSSR-om i zemljama Varšavskog ugovora posle normalizacije odnosa 1955. godine istovremeno je dovela i do zahlađenja odnosa sa zapadnim silama, a naročito sa SAD-om. Dolazi postepeno do usporavanja svih isporuka, a posebno preostalih isporuka vazduhoplovne tehnike i opreme putem MDAP-a. Iako je gašenje programa vojne pomoći bilo po sporazumu od 14. novembra 1951. utvrđeno na rok od 28 godina, program je prekinut daleko pre toga. Nova politička situacija uslovlila je odluku vlade FNRJ da otkáže dalji prijem vojne pomoći, što je i ozvaničeno 15. jula 1957. komuniqueom jugoslovenske vlade. Vojna oprema iz programa MDAP prestala je i definitivno da pristiže krajem februara 1958. godine. Ukupno je bilo realizovano 92,7 % od predviđene sume.³¹

Sama vojna pomoć bila je faktor modernizacije ali i tačka mnogih nesporazuma. U prvim fazama realizacije američkog programa vojne pomoći Jugoslaviji u bilateralnim odnosima dveju država nije bilo nikakvih nesuglasica u ovom kontekstu. Međutim, uporedo sa sve većim obimom isporučene vojne pomoći javljaju se sve veće teškoće oko usaglašavanja gledišta o optimalnim načinima njenog korišćenja i formalno-pravnim okvirima ove saradnje. Javlja se

³⁰ Dragan Bogetić, „Jugoslovenska politika ekvidistance i problem dalje vojne saradnje sa Zapadom tokom 1955. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, 2–3 /1997, str. 111–112.

³¹ B. Dimitrijević – M. Micevski, *Jets...*, str. 16; E. Kardelj, *n. d.*, str. 196. Sam prekid snabdevanja JNA, a naročito JRV usporio je proces modernizacije i prenaoružavanja jedinica. Kod vazduhoplovstva je bilo najosetljivije stanje, gde se od ukupno 18 borbenih pukova samo sedam preoruzalo na mlaznu tehniku, dok su ostali i dalje bili opremljeni već zastarelom tehnikom, takođe iz MDAP-a, i koja je stigla pred granice svog tehničkog resursa.

čitav niz pitanja o kojima su dve strane imale potpuno različite stavove. Jedan od problema u kojima su se navedene razlike ispoljile bio je vezan za dilemu da li je potrebno ili ne opremiti vojnim materijalom jedinice koje se formiraju isključivo po objavi ratnog stanja. Američka vlada je zahtevala da JNA primljenu vojnu opremu koristi za naoružavanje samo onih jedinica koje postoje u miru, a nikako i za jedinice koje se formiraju na oglas mobilizacije. U JNA se, međutim, inistiralo da se vojna pomoć raspoređuje u jedinice nezavisno od njihovog mirnodopskog statusa. Osnovni jugoslovenski argument ovako je glasio: „naše vojne jedinice (su) već u doba mira pripremljene sa obučanim ljudstvom, kadrom i opremom i za njihovo formiranje treba minimalni rok od nekoliko dana do objave mobilizacije. Osim toga, opremanje takvih jedinica istim materijalom kao i mirnodopskih iziskuje potrebu unifikacije svih jedinica u sastavu jedne armije, posebno zbog lakše organizacije snabdevanja.”

Drugo sporno pitanje bio je problem remonta primljene tehnike i isporuka rezervnih delova. Taj problem naročito je komplikovao situaciju oko održavanja borbene gotovosti u vazduhoplovstvu. Naime, ono nije moglo da vrši veće popravke na svojim avionima u sopstvenim radionicama nego su ih Amerikanci upućivali na remontni zavod u Kazablanki. Isto je bilo i sa rezervnim delovima za avione i za to su služila velika skladišta Severnoatlantskog pakta (npr. u Šatorou). To je činilo da se Jugosloveni osećaju zavisnim od armija koje su upućivale vojnu pomoć, pa su pokušavali da to prevaziđu u brojnim susretima sa američkim vojnim predstavnicima. Ipak najveći nesporazumi na vojnom planu vezani su za pitanje američke kontrole nad korišćenjem vojne pomoći koju je Jugoslavija dobijala. U svojim sećanjima Vladimir Velebit kaže: „Oko tih pitanja (isporuka oružja – B. D.) bilo je stalno razmirica. Oni su uvek hteli da vide više, a naši su opet hteli da smanje njihovu mogućnost uvida u naše strategijske rasporede i planove.”³² Budući da je ovo pitanje komplikovalo potpisivanje sporazuma o vojnoj saradnji Jugoslavije i SAD-a u vreme kada su činjeni prvi koraci da se ona pravno sankcioniše, pribeglo se rešenju koje će kasnije izazivati stalne sporove između dveju država. Naime, taj sporazum, potisan 14. novembra 1951. godine nije sačinjen u skladu sa regulativama koje su postojale u svim ostalim sporazumima koje je SAD potpisivao sa drugim državama primaocima vojne pomoći. U tom smislu, na neprecizan i neodređen način regulisane su obaveze Jugoslovenske armije prema američkoj strani, isporučiocu pomoći, a isto tako i sastav i kompetencije Američke vojne misije u Jugoslaviji (AMAS), koja je trebalo da nadgleda njenu realizaciju. Sjedinjene Države su sve upornije i sve oštrije insistirale da se sprovodi deo navedenog sporazuma koji obavezuje Jugoslaviju da svoje donatore detaljno informiše o rasporedu primljenog materijala, o stepenu korišćenja materijala, o sastavu i dislokaciji jedinica koje koriste taj materijal, o organizaciji i održavanju kvaliteta opravki itd. Što se tiče same Američke mi-

³² Dragan Bisenić, „Svedočenje Vladimira Velebita”, *Politika*, 31. mart 2001.

sije u Jugoslaviji, zahtevi su bili još veći. Američka strana je insistirala da se brojno stanje ove misije duplira i da mu se obezbede bolji uslovi rada. Isto tako, insistirala je da se obezbede stalni kontakti AMAS-a sa Državnim sekretarijatom za narodnu odbranu i Generalštabom JNA. Jugosloveni su smatrali da je to bio pokušaj da se američki vojni stručnjaci nametnu kao savetnici u Generalštabu i obezbedi potpun uvid u sve njegove vojno-strateške planove. Jugoslovenski vrh, u čijem su svežem sećanju ostala loša iskustva iz rada sličnih vojnih savetnika sovjetske armije i različiti efekti njihovog delovanja, nikako nije bio sklon prihvatanju ovakovog tumačenja Sporazuma iz 1951. godine. Pozivajući se na neodređene i neprecizne odredbe ovog dokumenta, na razne načine onemogućavao je rad AMAS-a i do krajnosti marginalizovao njegovu ulogu u kontroli realizacije vojne pomoći.³³

Od 1951. do kraja 1954. ta pomoć, prema podacima sačuvanim u Diplomatskom arhivu Saveznog ministarstva za inostrane poslove, kretala se u vrednosti od oko 800 miliona dolara. Od toga iznos vojne pomoći SAD-a Jugoslaviji za 1953/54. godinu premašio je brojku od 216 miliona dolara. Samim tim po visini pomoći Jugoslavija se nalazila na četvrtom mestu, iza Italije (375 miliona dolara), Francuske (317 miliona dolara) i Velike Britanije (259 miliona dolara).³⁴

Pored jednostranog prekida, ovaj brzopleti potez učiniće da u periodu 1958–1962, dakle tokom samog zenita hladnog rata: kubanske raketne krize i konflikta oko Berlina, JNA bude uhvaćena u raskoraku između već stečene navike da besplatno prima novu tehniku i potrebe za potpunom novom tehnikom – sve dok nije došlo do sklapanja komercijalnih ugovora sa SSSR-om. Takođe Jugoslavija, i sama država i njena armija, propustiće šansu da ulaskom ili čvrstom vezom sa Atlantskim paktom potpuno savlada mnoga iskušenja koja će se na njenom putu forsirane distance pojavljivati već od početka šezdesetih godina.

U periodu 1952–1953. politika vojne orijentacije prema zemljama Trećeg sveta počće izmenom poseta, da bi već od kraja 1954. godine počela intenzivnija saradnja i izvoz jugoslovenskog naoružanja u mnoge zemlje (Burma, Egipat, Indonezija itd.). Na ovom, evropskim podelama neopterećenom području, jugoslovenska vojna diplomatija i ekonomija počće da udaraju temelje višedecenijske orijentacije. Time kao da je nađeno rešenje (reklo bi se: izlaz) za nametnute evropske podele na dva tabora. U toku nekoliko sledećih decenija, to će biti smatrano izuzetnim spoljnostopolitičkim uspehom. Međutim, realna iskušenja unutrašnjih sukoba naći će Jugoslaviju i njenu armiju u nekom, zaista, trećem svetu, iz koga povratak realnosti u trenutku sloma bipolarnog sveta krajem osamdesetih godina nije bio moguć.

³³ DASMIP, PA, str. pov 1953, f-V, 185. Stavovi i gledišta tripartitnih zemalja po vojnoj pomoći; D. Bogetić, *n. d.*, str. 114.

³⁴ DASMIP, PA, str. pov 1953, f-8, 410034; D. Bogetić, *n. d.*, str. 116.

Summary

Relations between Yugoslavia and NATO 1951–1958

Key words: Yugoslavia, NATO, Military Assistance Pact (MAP), Mutual Defence Aid Programme (MDAP).

The Tito-Stalin controversy came into the open with the expulsion of the Communist Party of Yugoslavia from the Communist Information Bureau (Cominform) in June 1948. After the first suspicions in the background of the 1948 conflict, the West started to realise that it should be useful to support the Yugoslavs, first of all, in the military potentials. The Policy Planning Staff of the US Department of State had been swift to explore the opportunities now opening up to sow maximum discord in this part of the Communist world. It has been remarked by the US officials that Yugoslavia is of the direct importance to the security of the United States. As a result of this remark, it was decided that military and economic aid should be extended to Yugoslavia to increase its potentials to defend against Soviet threat.

The Military Assistance Pact (MAP) was finally signed between the officials of the Yugoslav and the US governments in Belgrade on 14 November 1951. According to this Pact, Yugoslavia was introduced in the framework of the Mutual Defence Aid Programme (MDAP). Yugoslav orders for equipment should have been fulfilled from the United States, Great Britain and France. The Presidium of the Yugoslav Parliament ratified MAP on 9 January 1952. Those first programmes were intended to fill the gaps in the Yugoslav military potentials, while the later ones were intended to complete and rearm Yugoslav units. Yugoslavs found out later that the total sum of planned military aid was 746.5 million dollars.

By signing the MAP, the Yugoslav Government permitted that a certain number of the US military and civil personnel be accepted and allowed to monitor the process of MDAP deliveries. Equipment deliveries in the framework of the MDAP enabled the *Jugoslovenska Narodna Armija* – JNA (*The Yugoslav People's Army*, the term *People's* was introduced on 22 December 1951) a qualitative and quantitative growth. Contrary to this, the previous period of the Soviet blockade could be characterised at least as stagnant. Incorporation into the MDAP enabled parts of the JNA officers' corps to attend special conversion and training programs.

Following normalisation of relations between Yugoslavia and the USSR in 1955, their political, economic and even military contacts started to be restored. On the other hand, this led to much colder relations with the Western side. This process had a reflection on the process of MDAP deliveries which became much slower and with more delays. Suddenly, in view of their own new policy relations, the Yugoslavs decided to cancel further weapon aid deliveries. This was decided and published in a communiqué of the Yugoslav Government on 15 July 1957. Equipment from the MDAP definitely ceased arriving to Yugoslavia in February 1958. A total of 92.7% of estimated sum was

delivered in a previous period. The most intensive development of Yugoslavia's armed forces during its post-war existence occurred at the time when it was incorporated in MDAP system. In this period, thanks to the mentioned deliveries, the JNA grew into a several times stronger and much more modern structure than in the period of isolation from the East. The MDAP-supplied equipment raised a level of the technical culture and, not to be forgotten, influenced some of the later Yugoslav weapon developments. A much modern look of JNA was also of significance, because it came out of this period equipped much alike any of the Western armies. It was American military equipment, coupled with development of domestic industry in the interior of the country that enabled Yugoslavia to adjust to the termination of Soviet military supplies and maintain its new defence posture. In the following period stagnation was dominant as well as the lack of the modernisation trends. It lasted until 1962, when Yugoslavia started an intensive military co-operation with the USSR.

UDK 327(497.1)''1951/1958''(093.2)
327.51
355.02(4:497.1)''1951/1958''(093.2)

JUGOSLAVIJA I PROJEKTI KOLEKTIVNE BEZBJEDNOSTI 1950–1960.

Ivan Laković

APSTRAKT: Jugoslavija je, tokom prvih nekoliko posleratnih godina, svoju spoljašnju vojno-diplomatsku orijentaciju gradila na najužem mogućem obliku savezništva sa SSSR-om i socijalističkim zemljama istočne Evrope, koje je već tada imalo sve odlike vojnog saveza. Nakon sukoba 1948. došlo je do okretanja Zapadu, što je i dovelo do realizacije programa vojne pomoći i početka koordinacije ratnih planova, ali uz konstantno odbijanje formalnog uključivanja u NATO. Načelno prihvatajući jugoslovensko učešće u EOZ-u, domaći državni vrh je demonstrirao retoričku spremnost na integraciju, a konkretnim aktivnostima na stvaranju Balkanskog pakta, u datim okolnostima uspio je da održi sliku aktivnog i konstruktivnog partnera.

Ključne reči: Jugoslavija, kolektivna bezbjednost, NATO, SSSR, SAD

Iako je početak institucionalizacije forme kolektivne bezbjednosti sučeljenih blokova vremenski koincidirao sa tokom i dinamikom jugoslovensko-sovjetskog razilaženja, istraživaču ovog perioda je potpuno jasno da se rezolucijom Informbiroa 1948. Jugoslavija našla usred sve oštrije konfrontacije već sasvim jasno definisanih vojnih saveza. Američka, odnosno sovjetska hegemonija su svaka na svojoj strani bile toliko dominantne u svakom pogledu da su i spoljne i unutrašnje manifestacije organizovanja oko njih okupljenih zemalja bile u potpunosti determinisane poslušnošću i potčinjenošću. Kako je vrijeme prolazilo, razvijale su se i forme institucionalizovanja ovako *de facto* uređenog stanja, i to brzinom i u mjeri koje su određivli ne samo odnosi sa hegemonom već i međusobne relacije država saveznica. Ono što je ostajalo kao konstanta bila je činjenica da su ti procesi, sa rijetkim izuzecima, uglavnom tekli u onom smjeru koji se mogao nazrijeti već na samom kraju Drugog svjetskog rata: socijalističke zemlje sa i za SSSR-om, a ostatak Evrope pod sjenku i okrilje SAD-a.

U takvoj konstelaciji snaga je bilo skoro nemoguće zauzeti suštinski iole neutralan stav, tim više što je Jugoslavija po prirodi svog unutrašnjeg ideološkog

sklopa, društvenog uređenja, geografskog položaja i strateškog značaja za obje strane, svoju perspektivu razvoja na pomenutim osnovama mogla graditi samo kroz vođenje aktivne, a ne nekog oblika neutralističke spoljne politike. Iako je ovakav pristup naizgled bio bliži hazarderstvu kockara nego li realnoj i dobro proračunatoj diplomatiji, jugoslovensko rukovodstvo je, nakon juna 1948, jedinu šansu za svoj politički opstanak moglo tražiti u realizovanju ovako koncipiranog spoljnopolitičkog nastupa. Nekadašnju, umalo skupo plaćenu, spremnost na tijesno institucionalno povezivanje sa ideološki bliskom grupacijom zemalja na Istoku, zamijenila je čvrsta riješenost da se, u granicama mogućeg, u budućnosti ne čine koraci ka suštinskom uključivanju u bilo koji od postojećih blokova. Pošto je ispunjenje ovako zacrtanog cilja zavisilo daleko više od težine pritiska velikih sila i ukupne sume njihovih odnosa nego li od jugoslovenskih želja, to je i istorija jugoslovenskog stava prema institucionalizovanim bezbjednosnim strukturama Istoka i Zapada upravo priča o iskorišćenim i planiranim metodama rezistencije na ove pritiske, putevima i stranputicama među sudarima i lomovima koje su na međunarodnom planu izazivale, sprovodile ili kanalisale velike sile, ali i o promjenama shvatanja o sopstvenom mjestu i ulozi u posleratnom svijetu. Kako god se rezultati takve politike danas ocjenjivali, ostaje činjenica da je krajem 40-ih i tokom 50-ih godina XX vijeka Jugoslavija uspjela da stvori osnove za svoj specifični oblik kohabitacije sa međusobno nepomirljivim vojno-političkim sistemima.

Varšavski ugovor, mada formalno potpisan tek u 1955, i u prethodnih desetak godina je kao blok evropskih socijalističkih država, predvođenih i kontrolisanih od strane SSSR-a, u potpunosti predstavljao jasno omeđenu i vojno-politički prepoznatljivo orijentisanu supranacionalnu organizaciju. Iako, u strogom smislu riječi, u pomenutom periodu nije bila definisana kao vojni savez, ona je po mnogo čemu čak i nadilazila uobičajene sisteme ovog tipa, predstavljajući oblik bloka država koji je organizovan i vođen iz jednog centra i čije članice za sopstveni vojno-diplomatski nastup imaju izuzetno malo prostora. Do 1948. jedan od najrevnosnijih pripadnika ove strukture, kroz sukob sa SSSR-om (a samim tim i ostalim dojučerašnjim saveznicima), Jugoslavija se ubrzo našla ne samo van „lagera”, već i u procijenjenoj opasnosti oružane konfrontacije sa njim.¹ Što je još gore, mogućnost takve vrste konflikta se nad nju nadnosila u trenutku kada je njena rigidna ideološka koncepcija i u spoljnoj politici čvrsto stajala na pozicijama beskompromisne podrške generalnim planovima socijalističkog bloka u Evropi i svijetu, a što se na Zapadu nikako nije moglo pozitivno prihvatati.

¹ Pitanje stvarnog intenziteta neposredne ratne opasnosti od napada zemalja Istočnog bloka spada u red onih historiografskih nepoznanica sa kojima se puno spekulise, ali na čijem rasvjetljavanju do sada nije puno učinjeno. Jugoslovenski državni vrh je imao informacije o dispoziciji i brojnom stanju sovjetskih i satelitskih snaga u regionu, ali te cifre nisu ukazivale na povećanu vjerovatnoću skorog početka agresije. VA, II odjeljenje, S-8, f-4, 1387, 8, str 12-45; *Isto*, S-8, F-3, 14, ap B, str. 1-34.

Naprotiv, iako je u svom spoljnopolitičkom djelovanju Jugoslavija ispoljavala relativno visok nivo samostalnosti (makar u odnosu na ostatak lagersa), činjenica je da to djelovanje nijednog trenutka nije bilo usmjereno u korist bilo koje centrifugalne tendencije u okviru bloka, ka narušavanju njegovih postulata ili hijerarhije i disperzije ukupne političke i vojne moći u njemu. Kada se ovo pitanje posmatra iz perspektive organizovanja zajedničke akcije prema Zapadu, jugoslovenski stavovi su često izražavali sklonost ka radikalnijem i agresivnijem pristupu nego što je to ponekad bio slučaj i sa samim SSSR-om.² Iako je takva samostalnost djelimično temeljena na svojoj poziciji aktivne i relevantne ratujuće snage iz tek završenog rata, ona je dominantno proisticala iz ubjeđenja da je globalna socijalistička revolucija pred vratima i da je SSSR, kao njen nesumnjivi i neprikosnoveni predvodnik, spreman i sposoban za njenu realizaciju. U tom smislu se i shvatanje sopstvenog mjesta u sistemu spoljne bezbjednosti poklapalo sa politikom podrške svojim ideološkim istomišljenicima, čak i u većoj mjeri nego što je to bio slučaj sa ostalim zemljama Istočne Evrope. Dok su one svoju poziciju u ovakvom savezu dugovale više jasnoj i prisutnoj snazi Crvene armije nego li vlastitim političkim projekcijama, Jugoslavija nijednog trenutka nije skrivala svoju autentičnu želju za upravo ovakvim razvojem događaja. Njena revnost da se stalno održava nesmanjeni pritisak na Zapad, ne prezajući ni od otvorenih aktova neprijateljstva,³ na kraju se pokazala kao kontraproduktivna, jer ne samo da nije učvrstila svoju poziciju unutar socijalističkog bloka već je neumitno ubrzala i kvarenje odnosa sa njim. Doduše, jugoslovenski postupci ni na koji način nisu mogli, sve i da je postojala takva namjera, narušiti sovjetsko (bolje reći Staljinovo) liderstvo, ali ovakav vid analize je bio od male pomoći u vremenu kada je ideološka pravovjernost, ma koliko bila isticana u prvi plan kao temelj politike novog vremena, ipak bila nedovoljna da poništi efekat sve jačeg ličnog i iracionalnog animoziteta koji je Staljin počinjao osjećati prema Titu i njegovom krugu istomišljenika. Mjera u kojoj je Jugoslavija često gurala istočni lager na beskompromisnije i oštrije sučeljavanje sa svojim ideološkim oponentima na Zapadu je počela da se tumači ne kao njena avangardna uloga, već kao težnja za jačanjem sopstvene pozicije u okviru bloka i, što je još ozbiljnije, kao Titovo otvoreno posezanje za Staljinovim mjestom. U tom smislu se i može reći da je jugoslovenska pozicija u lageru, koji se sve više profilisao u jasan i zaokružen vojno-ideološki savez, umjesto da preraste u jednu od vodećih postala predmetom Staljinove osude, a samim tim i opšteg, manje ili više voljnog neprijateljstva.⁴

Ovakav razvoj situacije u prvim godinama sukoba nije pogodovao ni Jugoslaviji ni Istočnom bloku. Jugoslavija se obrela između dva nepomirljiva vojno-politička gospodara tadašnjeg svijeta bez iole dobre saradnje sa ijednom od

² B. Dimitrijević, *JNA od Staljina do NATO pakta*, Beograd, 2005, str. 106.

³ DAMIPS, PA, 1946, f-47, 7, 10144; *Isto*, f-47, 6, 9767; *Isto*, f-47, 6, 9958; *Isto*, f-47, 7, 9860.

⁴ I. Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, Podgorica, 2006, str. 16–17.

strana, sa brojnom, ali nedovoljno i neadekvatno opremljenom vojskom, kao i ekonomijom koja ni izbliza nije mogla zadovoljiti čak ni elementarne potrebe zemlje, a kamo li biti osnova za vođenje samostalne politike u evropskim i svjetskim razmjerama. Sa druge strane, SSSR je alijenacijom Jugoslavije gubio strateški važan prostor na evropskom jugoistoku koji mu nije samo omogućavao pritisak na istočni krak NATO-a u Egejskom moru već i na suštinski važan pravac ka sjevernoj Italiji i dalje ka južnoj Francuskoj. Osim toga, u ideološkom smislu je pretrpljen veći gubitak od onog koji izražavaju broj jugoslovenskih divizija i položaji koje one zauzimaju, jer je usred sve oštrijeg sukoba sa Zapadom iz sasvim iracionalnog i, po opšti odnos snaga, prilično nebitnog razloga narušena dotadašnja homogenost i izgubljena inicijativa koja se teško davala nadoknaditi. Tehnički gledano, sukob sa Jugoslavijom je za lager predstavljao čist gubitak, prvenstveno zbog toga što se nije radilo o području ili teritoriji koja je bila predmet aspiracija, već o državi koja se, maltene, smatrala članom najuže porodice, najvjernijim saveznikom i najpouzdanijim partnerom. Zatim, njene oružane snage, uprkos svim materijalnim i organizacionim nedostacima i hendikepima, predstavljale su respektabilnu vojnu silu u regionu⁵ i, što je još važnije, bile su u potpunosti indoktrinirane sovjetskim vojnim i ideološkim koncepcijama. One jesu predstavljale autohton organizam, ali je taj organizam bio u mnogo većoj mjeri prosovjetski orijentisan nego li mnoge istočnoevropske vojske nastale pod direktnim uticajem i upravom kadrova i logistike Crvene armije. Taj gubitak je, gledano sa stanovišta Moskve, sa odmicanjem sukoba sve više dobijao na težini jer je Jugoslavija učvršćavala svoju poziciju upravo na račun slabljenja pozicije lagera, a njen dalji politički kurs, iako nije pokazivao tendencije ka promjeni unutrašnjeg ideološkog sklopa, ostajao je isto tako nedvosmisleno negativan i prema perspektivi ponovnog uključivanja u kolektivni bezbjednosni korpus Istoka. Iako je niz sovjetskih inicijativa, koje su rezultirale spektakularnom Hruščovljevom posjetom i detantom 1955, imao za krajnji cilj reintegraciju Jugoslavije u Istočni blok, upravo je ovaj segment bio područje ključne jugoslovenske rezistentnosti.⁶ Ono što se ranije podrazumijevalo, prestankom aktuelnosti otvorenog sukoba u Evropi na platformi revolucionarne smjene vladajućih režima na Zapadu, a naročito sa nestankom jugoslovenskog osjećaja neposredne vojne ugroženosti sa Istoka, tokom pedesetih je za sovjetsku diplomatiju postalo nerješiv zadatak.

Linija jugoslovenskih vojno-diplomatskih veza sa zapadnim vojnim taborem je išla potpuno drugačijim smjerom. Koliko je blok socijalističkih zemalja doživljavao ne samo kao ideološka porodica već i kao vojni savez sa nepriko-snovenim hegemonom, toliko je identična ideološka matrica nakon Drugog svjet-

⁵ U mirnodopskim uslovima, jugoslovenske snage su brojale oko 400.000 ljudi, dok je u slučaju rata planirani broj rastao do oko 1.300.000 vojnika. VA, II odjeljenje, S-8, f-3, 14, ap C, str. 1–3.

⁶ J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. X, str. 162.

skog rata određivala i percepciju suprotne strane, na koju se otvoreno gledalo kao na budućeg neprijatelja u klasičnom ratnom sukobu. Zauzimanje stava obuzdavanog, ali vidljivog neprijateljstva se ispoljavalo u skoro svim sferama odnosa sa Zapadom, od odbijanja Maršalovog plana, do otvorenih oružanih demonstracija i pograničnih incidenata u rejonu STT-a i na sjeverozapadnoj granici, kao i podrške komunističkoj i antizapadno opredijeljenoj strani u grčkom građanskom ratu. Sukob sa Informbiroom je, međutim, iz temelja poremetio ovakav način vojno-političkog nastupa prema evroatlantskom savezu.

Zapad je, sa svoje strane, bio prilično uzdržan i nepovjerljiv kako prema samom sukobu Jugoslavije i zemalja socijalističkog lagera tako i prema preduzimanju nekih širih i dalekosežnijih poduhvata koji bi se temeljili na ovakvom razvoju događaja. Kao što to obično i biva sa procesima do kojih dolazi bez inicijalnog ili egzekutivnog angažovanja, činilo se da je najbolje zauzeti poziciju posmatranja i proračunavanja trenutne situacije, i pokušati da se formira odgovarajući stav o njenim reperkusijama po svoje interese. To nikako nije značilo apsolutnu pasivnost, naprotiv, analize i pripremne aktivnosti obavljene u ovom periodu omogućile su kasniju operacionalizaciju svih projekata koji su obilježili odnose Jugoslavije i Zapada, a naročito program vojne pomoći. Uviđajući značaj koji je jugoslovensko odvajanje od SSSR-a imalo za čitavu hladnoratovsku konstelaciju snaga, Zapad je demonstrirao umjerenu spremnost da pokuša iskoristiti ovaj neočekivani „poklon” i, kroz pomaganje Jugoslavije, stvoriti uslove da se i međusobna vojna saradnja nađe na dnevnom redu.

Jugoslovenski vrh je, čak i da se na Zapadu moglo drugačije rezonovati, i te kako morao da vodi računa o redosledu svojih poteza. Oružje je bilo neophodno i do njega se moralo doći, ali je isto kao i njegov nedostatak, naglo pojavljivanje većih količina zapadnog ratnog materijala u armijskim skladištima moglo zakomplikovati i zaoštriti jugoslovenski požaj prema Istoku. Titova rečenica „ne mogu da dopustim da ljudi kažu: ‘To je američki tenk, ovo su britanski topovi’”⁷ je zaista odslikavala kompleksnost položaja države kako prema Istoku tako i prema svojoj unutrašnjosti, jer isto kao što je postojao stav da se nipošto ne isprovocira SSSR, postojala je i dilema kako će na sve ovo reagovati niži ešaloni Partije i vojske. Iako je odlučna i, u mnogim prilikama, surova unutrašnja politička aktivnost brzo svela opseg ovog drugog pitanja na mjeru u kojoj nije moglo uticati na generalnu liniju razvoja događaja, strah od reakcije Istoka koliko je uslovljavao potrebu bližeg vojnog povezivanja sa Zapadom toliko i opterećivao svaku odluku u tom pravcu. Paradoksalno zvuči, ali Jugoslavija svoju vojnu saradnjom sa zemljama NATO-a nije počela u trenutku kada joj je ta saradnja bila najpotrebnija zbog osjećaja direktne ratne ugroženosti, nego tek kada su ispunjeni svi ovi uslovi – da će vojna pomoć biti samo logičan nastavak politike održavanja nezavisnog položaja prema SSSR-u i jasno definisanog približavanja

⁷ L. Lis, *Održavanje Tita*, Beograd, 2003, str. 141.

Zapadu, da SSSR i zemlje u njegovoj sferi uticaja neće, sem verbalno, reagovati protiv Jugoslavije na vijest o realizaciji ovakvog programa, kao i da će domaća javnost biti spremna da bez protivljenja prihvati ovako eksplicitnu potvrdu promjene spoljnopolitičkog kursa.⁸

Dalji tokovi pristupanja i operacionalizacije programa vojne pomoći, koji su obilježili početak 50-ih, predstavljali su niz stalnih aktivnosti kojima je jugoslovenski državni vrh dozirao približavanje Zapadu i njegovom vojnom savezu. Sprovodeći je pod pretekstom opšte ratne opasnosti i locirajući svoje mjesto u tako zamišljenoj situaciji na strani zapadnih zemalja, jugoslovenski zvaničnici se nisu ustručavali od verbalnog prihvatanja određenih obaveza i iskazivanja namjera za bližim povezivanjem. Na primjer, prilikom posjete načelnika Združenog generalštaba američke vojske generala L. Kolinsa (Collins) Jugoslaviji tokom septembra i oktobra 1951, interesujući se za stanje aerodroma i planove njihove izgradnje, on je potegao pitanje njihove eventualne upotrebe za dejstva savezničke avijacije. Ovo pitanje je imalo poseban značaj za jugoslovenske vojno-diplomatske odnose sa NATO-om, jer je jedno bilo primati zapadnu vojnu pomoć, a nešto sasvim drugo privremeno ili trajno ustupati djelove državne teritorije na korišćenje zapadnim oružanim snagama. Kolins je, istina, precizirao da bi se ovo tražilo samo u slučaju opšteg rata u Evropi i za avione koji bi na dotičnim aerodromima tankovali gorivo na putu do svojih baza, ali ostaje i fakat da su Jugosloveni dali pozitivan odgovor.⁹ Koliko god ova mogućnost bila hipotetička, ona je potvrđivala njihovu spremnost da, u slučaju nekog takvog sukoba, iz svojih razloga i po svojoj odluci, ratuju na strani Zapada, uprkos postojećoj ideološkoj različitosti. Pošto su inače jugoslovenski pregovarači insistirali na varijanti opšteg rata kao jedino mogućoj u Evropi, Kolins je iskoristio priliku da im stavi do znanja šta će se, u tom slučaju, od njih očekivati. Iako nije tražio niti pomenu instaliranje stranih baza na jugoslovenskom tlu, ne treba puno mašte da se pretpostavi šta je značila izgradnja vojnih aerodroma sredstvima američke pomoći sa unaprijed predviđenom mogućnošću da ih koriste vazdušne snage NATO-a.

Kolinsova posjeta je otklonila i poslednje ozbiljne prepreke na putu postizanja sporazuma o daljoj distribuciji opreme koja je tajno i polutajno već stizala u Jugoslaviju. Predsjednik Truman je 9. novembra poslao pismo Kongresu u kojem je najavio pružanje vojne pomoći Jugoslaviji u cilju podizanja njenih odbrambenih kvaliteta.¹⁰ Posle perioda intenzivnih pregovora, 14. XI 1951. je u Beogradu zaključen sporazum o vojnoj pomoći između vlada SAD-a i FNRJ.¹¹ Nakon potpisivanja sporazuma i početka njegove operacionalizacije, na Zapadu

⁸ I. Laković, *n. d.*, str. 32–33.

⁹ VA, II odjeljenje, K-14, f -6, 1/1, str. 12-13.

¹⁰ B. Dimitrijević, *n. d.*, str. 36.

¹¹ M. Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, III, 1946–1996, str. 225–228.

se nije željela ispustiti inicijativa u pogledu vojne saradnje sa Jugoslavijom. Liste i programi koji su predstavljali osnovu sprovođenja pomoći za 1951. i 1952. su bili više odraz želje i spremnosti američke strane da pristupi ovom poslu i da kroz njega sprovede tješnje vezivanje Jugoslavije za svoj odbrambeni koncept, nego što se kroz njih moglo (ili htjelo) uticati na neki naročit stepen modernizacije njenih oružanih snaga. Pomenuti programi su se odnosili isključivo na materijal iz zaliha opreme iz Drugog svjetskog rata, a tek su u programu za 1952. stavljene u izgled isporuke savremene ratne tehnike poput mlaznih aviona, i to uz ogradu da se njihovo uključivanje u sastav JRV ne može očekivati prije 1954. Isporučujući Jugoslaviji relativno zastarjelo, mada sa zadovoljstvom i zahvalnošću primljeno naoružanje i opremu, Zapad je davao i nagovještaje nadgradnje i drugačije perspektive ovih programa, ali ih je vezivao za dalje jugoslovensko približavanje i preuzimanje obaveza u sistemu zajedničke odbrane.¹²

Amerikanci su, bar na početku, imali jasnu sliku šta se želi postići ovim aktivnostima, kao i kako bi to trebalo ostvariti. Na osnovu izvještaja NSC-a iz jula 1952. i, prema D. Bekiću i D. Bogetiću, lične Trumanove intervencije, u Ministarstvu odbrane je odobrena dodatna pomoć od 63 miliona dolara, prvobitno predviđena kao akontacija programa za 1953, a onda redefinisana kao poseban mini-program.¹³ Ovim je trebalo omogućiti djelimičnu konsolidaciju artiljerijskih i oklopnih efektiva JNA i izbalansirati dotadašnji pristup koji je kopnene snage potiskivao u sasvim drugi plan. Na širem planu, ova sredstva je, uz ubrzavanje planiranih isporuka mlazne avijacije, trebalo da predstavljaju katalizator jugoslovenskog uključivanja u seriju strateških pregovora kroz koje bi se postiglo njeno čvršće vezivanje za NATO i stvaranje zajedničke defanzivne koncepcije. Sa svoje strane, jugoslovenski vrh je bio daleko od želje za pristupanjem zapadnoj vojnoj alijansi, ali je isto tako postojala i svijest da će, ako se bude insistiralo na strogo neutralnoj poziciji, položaj zemlje prema Istoku biti i dodatno otežan, na stranu to što je željeni nivo neutralnosti zavisio od toga kako će se na nju gledati sa druge strane Alpa i Atlantika. Ako je ta neutralnost značila neupotrebljivost u zajedničkoj odbrani, onda je jasno da takav stav nije mogao imati bilo kakvu podršku Zapada. Zato je početna pregovaračka pozicija i definisana kroz spremnost da se prihvati perspektiva zajedničkog ratnog napora i pristupi razgovorima o njenoj operacionalizaciji, čime je trebalo osigurati materijalnu podršku i barem uslovnu zaštitu NATO-a.

Početkom jula 1952, američki generali Edleman (C. Eddleman) i Olmsted (G. Olmsted), koji su već imali iskustva u pregovaranju sa jugoslovenskim vojnim zvaničnicima i koji su, prema ocjeni ambasadora V. Popovića, predstavljali struju naklonjenu vojnom pomaganju Jugoslavije, doputovali su u Beograd sa

¹² VA, II odjeljenje, S-115, 269/12, f -4,32.

¹³ D. Bekić, *n. d.*, str. 417; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, Beograd, 2000, str. 32.

zvanično proklamovanim ciljem upoznavanja jugoslovenskih vojnih potreba i potencijala njene vojne industrije.¹⁴ Zajedno sa F. Nešom (Nash), podsekretarom za odbranu Stejt departmenta, koji je također doputovao u Beograd, i ambasadorom Alenom, odlučeno je da se u razgovorima sa Titom, koji su bili zakazani za 19. VII na Bledu,¹⁵ odmah izloži američka namjera da se odobrena pomoć realizuje kroz isporuku 200 tenkova i nedostajućeg osnovnog artiljerijskog materijala, kao i da se ubrza isporuka predviđenih mlaznih aparata. Zauzvrat, od Jugoslavije bi se očekivalo stacioniranje efektivna opremljenih ovim naoružanjem u sjeverozapadnom dijelu zemlje, kako bi, u slučaju sovjetske agresije, bile dostupne za odbranu Ljubljanskih vrata i sjeverne Italije. Ovakav pristup je usvojen na Alenov predlog, kojim se američki ambasador suprotstavio Nešovoj koncepciji uslovljavanja ove pomoći jugoslovenskim pristankom na strateške razgovore. Kada su razgovori počeli i kada je predložena američka spremnost da dodatno pojača program za 1952. i ubrza isporuke mlaznjaka, Tito je sam napravio očekivani iskorak naglasivši da je obim pomoći već toliki da je došlo vrijeme za razgovore tokom kojih bi bili usaglašeni modaliteti zajedničke odbrane i optimalne upotrebe ostvarenih vojnih kapaciteta. Prema D. Bogetiću, Alen je već 13. VII postigao nezvaničan dogovor sa Titom o otpočinjanju širih vojnih pregovora, ali pod uslovom da on ostane u strogoj tajnosti. Pošto je ovako postignut sporazum bio neformalan i neobavezan, razgovori na Bledu su svojim sadržajem pužili pretekst pod kojim ga je bilo bezbjedno i politički oportuno objaviti, predstavljajući ga ne kao rezultat tajnog dogovora sa Alenom već kao proizvod regularnog vojno-diplomatskog procesa. U tom smislu Alenu nije bilo teško da ubijedi Neša i generale u ispravnost svog pristupa, pošto je sastanak na Bledu samo trebalo da ozvaniči rezultat do kojeg je on već došao. Odobreni tenkovi i topovi, kao i najavljeni avioni su izgleda bili samo zgodan povod, a nikako razlog Titovog stava o početku strateških razgovora.¹⁶ Pošto je naglašeno postojanje ozbiljnih odbrambenih veza između SAD-a i Velike Britanije i Francuske, Tito se saglasio da i njihovi predstavnici učestvuju očekivanim razgovorima, tim više što je bilo jasno da će njihovo prisustvo predstavljati samo dekor jednog čisto američko-jugoslovenskog aranžmana.

Uvidom u dio dokumenata zapadne provenijencije stiče se utisak da je početak strateških pregovora predstavljao isto toliko delikatno i kompleksno pitanje za atlantske saveznike, u smislu njihovih geostrateških interesa i odnosa, kolika je bila i važnost jugoslovenskog prostora za popunjavanje praznine u južnoj liniji evropske odbrane. Naime, jedno od prvih pitanja koje se postavljalo prilikom formiranja platforme za pregovore sa Jugoslavijom je bilo ko te prego-

¹⁴ AJBT, KMJ I-3-b/804, str. 1–2 (3–4).

¹⁵ PRO, FO 371, 102165, Minutes to telegram Ministry of Defence to British Joint Services Mission Washington ELL 407, str. 2.

¹⁶ D. Bogetić, *n. d.*, str. 32.

vore treba da vodi, predstavnici tri sile kao reprezenti svojih država ili NATO-a kao njihove bezbjedonosne strukture.¹⁷ Britanci su, uz francusku podršku, ovdje insistirali na zaobilaženju NATO instanci bilo kroz izbor članova delegacije bilo kroz sadržaj njenog mandata i instrukcije koje je imala po određenim pitanjima za koja se očekivalo da ih može postaviti jugoslovenska strana. Naime, ako je priroda društvenog i državnog uređenja predstavljala jednu od formalnih osnova zapadne alijanse, bilo bi, u najmanju ruku, problematično sa tog nivoa voditi pregovore o savezništvu sa zemljom potpuno drugačije ideološko-društvene koncepcije. To je moglo, na primjer, implicirati otvaranje i nekih pitanja poput potencijalnog španskog učešća u NATO-u (za šta je Španija za razliku od Jugoslavije bila i spremna i voljna), a što Britancima nikako nije odgovaralo jer bi u tom slučaju mogla biti ugrožena njihova pozicija na Gibraltaru.¹⁸ Drugo, neriješeni jugoslovensko-italijanski spor oko Trsta bi, također, ograničavao bilo kog nominalnog predstavnika NATO-a¹⁹ ne samo zbog formalne obaveze zaštite interesa jednog svog člana već i zbog pritiska kojem bi bio izložen od italijanske vlade i javnog mnjenja, a koji bi u ovakvom razvoju događaja imali mnogo više prostora za djelovanje. Iz dostupnih dokumenata se, čak, može naslutiti i da je svaka reminiscencija na Trst i njegovu problematiku predstavljala nešto što se ovaj put mora izostaviti, želeći da se na taj način i onako osjetljivo pitanje početka pregovora oslobodi svih onih potencijalnih spornih tačaka koje su mogle predstavljati kamen spoticanja, a nisu spadale u krug najvažnijih tema koje je trebalo pokrenuti na konferenciji.²⁰ Admiral Robert B. Karni (Carney), glavnokomandujući NATO snaga na jugoistoku i sa sjedištem štaba u Napulju, bio bi prema logici stvari nadležan da vodi pregovore sa jugoslovenskim predstavnicima o koordinaciji defanzivnih planova, makar zbog toga što je teritorija Jugoslavije spadala u njegov rejon dejstva, ali ga je, u očima zapadnih planera, upravo njegov trenutni mandat činio nepodobnim za ovu misiju.²¹ Osim toga, lokacija njegove komande je značila i mogućnost pojačanog italijanskog upliva i pritiska, što je već u startu ocijenjeno kao potpuno nepoželjno, tako da je, uprkos težini Karnijevog autoriteta i njegovog mjesta u komandnoj hijerarhiji, postojao potpuni konsenzus oko njegovog isključivanja iz ovog dijela pregovaračkog procesa. Ličnost koja će voditi pregovore sa Jugoslovenima nije smjela „nositi NATO kapu”,²²

¹⁷ PRO, FO 371, 102165, Minutes to telegram Ministry of Defence to British Joint Services Mission Washington ELL 407, str. 1–2.

¹⁸ PRO, FO 371, 102165, Minutes to telegram Ministry of Defence to British Joint Services Mission Washington ELL 407, str. 1–2; PRO, FO 371, 102180, str. 1–4.

¹⁹ NA, RG 218, Geographic file, CCS 092 Yugoslavia (7-6-48) sec. 18, Note by the Secretaries to the Joint Chiefs of Staff on Discussion of Trieste by general Handy JCS 1901/94, str. 2.

²⁰ PRO, FO 371, 102165, Telegram Ministry of Defence to British Joint services Mission Washington CoS(W) 240.

²¹ PRO, FO 371, 102165, Minutes to telegram Ministry of Defence to British Joint Services Mission Washington ELL 407, str. 1–2.

²² PRO, FO 371, 102180, str. 1.

to jest morala je biti izabrana iz onih vojnih struktura direktno subordinisanih Pentagonu. Zvaničnik koji se u potpunosti uklopio u traženi profil je nađen u generalu Tomasu T. Hendiju (Thomas T. Handy), komandantu američkih snaga u Njemačkoj.

Prva tripartitno-jugoslovenska konferencija, održana u Beogradu novembra 1952, trebalo je da omogući stvaranje platforme kako za dalje planiranje vojne pomoći tako i za nadgradnju ovog programa jasnijom koordinacijom vojnih aktivnosti u slučaju sovjetskog ili satelitskog vojnog napada. Jugoslovenska strana je očekivala da će zapadna delegacija imati mandat za preciznije i dalekosežnije utvrđivanje međusobnih garancija i obaveza, kao i da će se u njihovom sklopu naći potvrda spremnosti NATO-a da operativno interveniše u slučaju bilo kakvog napada na Jugoslaviju koji bi došao sa Istoka. Ispostavilo se, međutim, da je bilo previše očekivati nešto ovako pošto je Hendijev tim imao veoma uska ovlašćenja, koja su se odnosila samo na primanje k znanju jugoslovenskih potreba i prikupljanje prezentovanih podataka, ali ne i na prihvatanje bilo kakvih obaveza sa svoje strane. Ovakav pristup nije mogao naići na neki veći entuzijazam kod njegovih jugoslovenskih domaćina, tako da je konferencija, od koje se s pravom puno očekivalo, protekla u napetoj atmosferi zakopčanosti i međusobnog nepovjerenja, pa su izostali bilo kakvi rezultati koji bi, na tragu julskih razgovora, mogli dovesti do većeg približavanja Jugoslavije i NATO-a.²³ Ispostavilo se da je time izgubljena i poslednja realna mogućnost za ovakav razvoj događaja, naročito kad je nakon Staljinove smrti u martu 1953. postalo jasno da sa prestankom neposredne ratne opasnosti otpadaju i razlozi za dalje jugoslovensko uključivanje u zapadni vojni mehanizam.

Ne želeći da dozvole dalju alijenaciju Jugoslavije nakon neuspjeha Hendijeve misije i prvih naznaka popravljanja odnosa na relaciji Beograd–Moskva, SAD je pokušao da povрати svoje pozicije na Balkanu kroz izlaženje u susret onim jugoslovenskim traženjima koja su predstavljala minimum njihovih zahtjeva na novembarskoj konferenciji. Odbacivanjem mogućnosti izolovanog napada kao scenarija u kojem bi izostalo njihovo direktno vojno učešće, kao i spremnošću da se proširenjem programa vojne pomoći dodatno približi jugoslovenska pozicija, američki državni i vojni vrh je nastojao da nadoknadi izgubljeno i obezbijedi dalje zadržavanje jugoslovenske politike u okviru svojih projekcija. Jugoslovenska strana, međutim, nije imala razloga da u ovom trenutku naročito mijenja svoje stavove, tim više što je već bilo sasvim izvjesno da njena generalna spoljopolitička procjena ne sadrži ni mogućnost sovjetskog napada niti bližu integraciju u NATO kao mjeru zaštite. Formiranje Balkanskog saveza sa Grčkom i Turskom je formalizovalo njen položaj prema Zapadu u vidu posredne i uslovne pridruženosti dijelu njegovog defanzivnog sklopa, i preko

²³ VA, II odjeljenje, S-8, f. -4, 1387, 8.

te mjere se nije namjeravalo ići. Zato se može reći da su glavna očekivanja od Druge tripartitno-jugoslovenske konferencije, održane u Vašingtonu avgusta 1953, ležala u dobijanju materijalnih sredstava za dalju reorganizaciju i modernizaciju oružanih snaga. Iako su ovi razgovori bili neuporedivo sadržajni i konstruktivniji od beogradskih, vrijeme za njihovo pretvaranje u osnovu daljeg vezivanja Jugoslavije za Zapad u smislu vojnih integracija je već nepovratno isteklo.²⁴

Oslanjanje se na program vojne pomoći SAD-a u godinama procijenjene neposredne ratne opasnosti je imalo svoja višestruka opravdanja, međutim, kako je vrijeme odmicalo, njegovo ostvarivanje je počinjalo otvarati mnoge perspektive koje se, na duge staze, i nisu baš naročito dopadale jugoslovenskom partijskom i političkom vrhu. Za promociju nezavisne spoljne politike i politike miroljubive koegzistencije sa postojećim blokovima sila Jugoslaviji je bio neophodan barem minimalno odgovarajući vojni potencijal kao kakva-takva potpora spoljnopolitičkom stavu. To je, opet, značilo da njene oružane snage moraju biti na zadovoljavajućem operativno-taktičko-tehničkom nivou, što nije bilo moguće postići sa osloncem na domaću privredu, njene resurse i kapacitete. Zato se izbor strateškog partnerstva u smislu vojnog savezništva nametao kao *conditio sine qua non* ozbiljne spoljne politike. U periodu 1949–1951. se ta dilema riješila sama od sebe – bivajući ultimativno ugrožena od jednog bloka, Jugoslavija je podršku morala tražiti od drugog, ali kada je neposredna opasnost minula, za nju je nastupilo vrijeme kada će se odluke iz tog domena donositi ne samo iz nužde i moranja već i na osnovu procjena mogućnosti i perspektiva obje super sile i njihovih vojnih saveza u eventualnom međusobnom sukobu. Ovaj izbor je već više zavisio od činilaca koliko-toliko normalnijeg vođenja politike i označavao početak donošenja odluka koje su na dugi rok jasnije determinisale jugoslovensku i vojnu i spoljnopolitičku orijentaciju.

Prema dostupnim dokumentima, Jugoslavija je tih godina formirala mišljenje o trenutnom stanju, potencijalima i mogućnostima za vođenje rata oba vojna bloka. Bez obzira na simpatije i antipatije, matematika nije govorila u korist NATO-a.²⁵ Smatralo se da, osam godina od osnivanja saveza, njegovih petnaest zemalja članica u Evropi raspolaže sa 30 aktivnih i 15 rezervnih divizija, naspram 175 ruskih i 65 divizija satelita. Brojčana inferiornost zapadnog saveza u avionima je iznosila oko 3.000 prema procijenjenih 19.000 ruskih i 2.500 satelita; taj odnos u tenkovima je bio još izraženiji, a sovjetska podmornička flota je uživala ugled najmoćnije u svijetu. Što je još značajnije, „H” i „A” bombe nisu više bile ekskluzivno vlasništvo SAD-a, tako da je slika eventualnog sukoba izgledala dosta deprimirajuće za evropske saveznike grupisane u NATO. Ovakve procjene nisu uzimale u obzir američke privredne i mobilizacijske mogućnosti

²⁴ VA, II odjeljenje, S-8, f. 3, 14, ap A-H.

²⁵ DAMIPS, PA, 1956, f-67, 21, 424055, str. 1–4.

ne zbog toga što ih njihovi autori nisu bili svjesni, već zbog toga što su one pravljene za situaciju eventualnog sukoba koji bi se odigrao na evropskom tlu, a čije bi trajanje, zbog razarajuće moći oružja planiranih za upotrebu, barem u teoriji, bilo svedeno na prvi udar i eventualni odgovor na njega. Ako se pokloni povjerenje gore navedenim ciframa, bez obzira na to šta bi Amerikanci mogli mobilisati na svojoj teritoriji, malo je vjerovatno da bi to uticalo na sudbinu evropskog ratišta u prvoj, odsudnoj fazi rata. Ukratko, perspektiva atomskog rata, kakav bi sigurno bio direktni vojni konflikt između NATO-a i članica Varšavskog ugovora, nije pretpostavljala dugotajnost u kojoj od ratne destrukcije zaštićena snažna privreda i veliki humani resursi mogu doći do izražaja, pogotovo ne onako trijumfalno kao što je to bio slučaj u II svjetskom ratu. Nekoliko godina kasnije, jedna sveobuhvatnija procjena²⁶ je, unekoliko, uvažila promjene koje su se dogodile na planu razvoja strategijske i taktičke avijacije zemalja Zapadnog bloka, ali je potvrdila glavne trendove što se tiče obima, koncentracije i rasporeda vojnih efektivna na prostoru potencijalnog evropskog ratišta. Prema tim podacima, NATO je u mirnodopskom stanju raspolagao sa 42 naspram 72 divizije Istočnog bloka, sedam dana po početku mobilizacije je mogao suprotstaviti broju od 195 istočnih divizija 104 svoje, a nakon mjesec dana se računalo da njegov domet predstavlja 186 divizija nasuprot 330 istočnih. Na glavnom pravcu projektovanog udara Istočnog bloka, u centralnoj Evropi, odnos snaga je bio 2:1 u korist Istoka, odnosno 45 divizija prema 22 zapadne, a po konkretnom rasporedu se dolazilo i do cifre od 3:1, i to najviše zahvaljujući geografskoj grupisanosti zemalja Varšavskog ugovora. Sličan odnos je bio procijenjen i za ostala tri glavna potencijalna ratišta (srednjoistočno, dalekoistočno i arktičko) tako da je, uopšte uzev, istočni blok uživao izrazitu nadmoć u kopnenim snagama nad svojim oponentom. Kada se ovome doda i činjenica da je u savremenim borbenim konceptima, koji podrazumijevaju upotrebu atomskog i termonuklearnog oružja, teoretski moguće uspješno ofanzivno dejstvo čak i u odnosu snaga 1:1, onda je slika o toj nadmoćnosti samo dobijala na ošttrini.

Jugoslovensko rukovodstvo je, bez obzira na političko-ideološke sklonosti ili animozitete koje je iz ovih ili onih razloga gajilo prema sučeljenim stranama, bilo svjesno da izbor vojnog strateškog partnera, ako već nije diktiran napadom ili izraženom opasnošću od napada jednog od njih, mora biti uslovljen i načinjen prema snazi i aktivnim potencijalima svih ponuđenih varijanti. Jasno je da je jugoslovenski stav, barem po pitanju trenutne vojne moći i konstelacije vojnih snaga obje alijanse, polazio od toga da je Istočni blok tokom pedesetih godina, u trci u naoružanju i naoružavanju, uveliko nadmašio svog zapadnog protivnika. Što je važnije, nije bilo pokazatelja koji bi mogli ukazati na promjenu tog trenda u nekoj doglednoj budućnosti, tako da se stvarao jedan stav o sovjetskoj vojnoj nadmoći koja je, bar je tako izgledalo, bila plod ne samo trenutnog

²⁶ VA, II odjeljenje, S-865-c, 545, 3, str. 9–13.

stanja stvari već i jedna dugoročna realnost formulisana i formirana na osnovama koje su joj tu dugovječnost mogle garantovati.²⁷

Odnosi prema dominantnim vojno-političkim grupacijama, zamišljeni i postavljeni na odlučnim i tvrdim stavovima o neprepuštanju i neprenošenju dijela državnog suvereniteta na neki supranacionalni nivo, nisu se mogli realizovati isključivo kroz utvrđivanje bilateralnih obaveza sa njihovim hegemonima. Koliko god da se to pitanje, u krajnju ruku, svodilo na odnos sa SAD-om, odnosno SSSR-om, ta krajnja instanca je umnogome zavisila od procjene jugoslovenske spremnosti na određene oblike zajedničkog djelovanja i usaglašavanja njenog nastupa sa združenim snagama ostalih evropskih zemalja. Jugoslavija je u OUN-u prepoznavala okvir pod kojim su se međunarodni problemi mogli rešavati na način koji je štitio male zemlje, ali joj je i te kako bilo jasno da taj okvir ne donosi onu konkretnu i trenutnu sigurnost, kako pred spoljnom agresijom tako i u odnosu na čitavu lepezu odnosa prema velikim silama. U tom smislu je postojala i potreba da se spoljopolitički nastup dodatno ojača povezivanjem sa međudržavnim i nadnacionalnim strukturama koje bi nedvosmisleno učvrstile jugoslovenske bezbjednosne pozicije, ali i koje ne bi ozbiljnije zadirale ni u unutrašnje uređenje ni u kapacitete za realizaciju sopstvenog vojno-diplomatskog nastupa. Evropa sa početka 50-ih je, iako generalno podijeljena na dvije dominantne vojne i ideološke grupacije, bila bremenita i mnogo starijim antagonizmima koji su, mada faktički anahroni i neponovljivi u svojim ranijim manifestacijama, i dalje opterećivali odnose unutar samih blokova i do nivoa na kojima su predstavljali ozbiljan problem čak i njihovim hegemonima. Ova pojava, koja je bila mnogo karakterističnija za zapadnu Evropu nego li za njen istok, pružala je Jugoslaviji traženi manevarski prostor da uspostavi nivo savezničkih odnosa sa kime je, i u kojoj mjeri, smatrala za odgovarajuće, ali i da demonstrira svoju spremnost na ovakvo ponašanje u situacijama kada je procjenjivala da dotični projekti neće otići puno dalje od zamisli i planova. Pošto je ovo vrijeme upravo i bilo doba najveće jugoslovenske spremnosti na koordinaciju svojih vojno-diplomatskih napora sa zemljama Zapada, utoliko je pomenuti milje dobijao na svome značaju. Naročito stoga što se kroz takvu vojno-diplomatsku aktivnost najlakše moglo parirati onim političkim krugovima Zapada koji su otvoreno izražavali sumnje prema jugoslovenskoj spremnosti na funkcionisanje unutar jednog formalnog savezničkog aranžmana.

Tito nije *a priori* odbijao sve oblike institucionalizacije vojnih odnosa sa Zapadom, ali pada u oči da je njegova podrška uglavnom bila usmjerena na one projekte koji su od samog početka imali prilično male izgleda na konačnu realizaciju.²⁸ Načelno prihvatajući jugoslovensko učešće u Evropskoj

²⁷ I. Laković, *n. d.*, str. 219–221.

²⁸ AJBT, KMJ, I-3-b/454, str. 37–42; AJBT, KMJ, I-3-b/803, str. 7; AVII, II odjeljenje, S-8, f-3, 27.

odbrambenoj zajednici (EOZ), domaći državni vrh je pred očima zapadnih saveznika demonstrirao spremnost na integraciju, koristeći do kraja postojanje ovog projekta kao svojevrsni „kišobran” kojim je zaklanjana pozicija čvrste riješenosti na rezistenciju prema daljem uključivanju u stvarne i djelotvorne vojno-diplomatske institucije zapadnog svijeta. Pošto se proces ratifikacije Pariskog sporazuma o formiranju EOZ-a²⁹ upravo poklapao sa periodom povećanog očekivanja podizanja nivoa savezničkih odnosa Jugoslavije i Zapada, ovaj proces je pružao dodatni prostor na kojem bi bilo oportuno i pragmatično objelodaniti svoju načelnu spremnost na saradnju i učešće. EOZ je, kao projekat čiji je osnovni smisao ležao u potrebi uključivanja vojnih potencijala Zapadne Njemačke u NATO, od samog početka zavisio od nepomirljivog francuskog stava upravo prema pitanju reaktiviranja njemačkih oružanih snaga. Iako je ideja stvaranja Evropske armije potekla od Plevna i Šumana sa ciljem kontrolisanja i dozi- ranja ponovnog naoružavanja i naročito, za što je moguće duže vremena, spre- čavanja stvaranja posebne njemačke vrhovne komande, ubrzo je postalo jasno da je ovaj plan predstavljao odličan paravan pod kojim se na evropsku vojno- političku scenu vraćao faktor njemačke vojne moći. Prema jugoslovenskim do- kumentima, SAD je bio izrazito nepovjerljiv prema spremnosti Francuske da bude evropski nukleus za budući rat protiv SSSR-a, dok su SR Njemačku geo- grafski položaj, mobilizacije mogućnosti, rudni i industrijski potencijali, sa- obraćajna infrastruktura i prepoznatljiva želja za teritorijalnim revanšom činili kao stvorenom za realizaciju jednog takvog projekta. Iako se francuska diploma- tija grčevito trudila da u okvirima konstruktivnog savezničkog djelovanja predu- prijedi i onemogućiti njemački vojni povratak, bilo je očigledno da je na evrop- skom planu, što se tiče glavnog kopnenog partnera američkoj avijaciji u eventual- nom sukobu sa SSSR-om, izbor već načinjen.³⁰ Iako je odbijanje ratifikacije ovog ugovora predstavljalo krajnji čin, koji faktički nije mogao zaustaviti proces integracije njemačke vojske u zapadni vojni sklop, takav ishod se ipak mogao očekivati i na njega se unaprijed pripremiti. Jugoslavija nije imala razloga da se verbalno protivi jednom širokom i, naoko, konstruktivnom savezničkom pro- jektu, tim više što nije na sebi nosila nikakvu odgovornost za uspjeh ili neuspjeh njegove realizacije. Nadopunjavanjem ove retoričke spremnosti konkretnim ak- tivnostima na stvaranju Balkanskog pakta, jugoslovensko rukovodstvo je u da- tim okolnostima uspjelo da stvori sliku aktivnog i konstruktivnog partnera ko- jem se ne može olako prebaciti odgovornost za opstrukciju.

Formiranje Balkanskog pakta je predstavljalo krajnju tačku jugosloven- ske spremnosti da kroz formalno učešće u jednom regionalnom sistemu ko- lektivne bezbjednosti učvrsti svoj položaj prema Istoku, ali i da, stvarnim za- laganjem i realizacijom izrečenog, pokaže kako njen ideološki senzibilitet ne

²⁹ AJBT, KMJ, I-3-b/462, str. 6.

³⁰ AJBT, KMJ, I-3-b/454, str. 34–36.

predstavlja prepreku institucionalnom povezivanju sa Zapadom. Jugoslovenski državni vrh se, kada je god to bilo moguće, držao floskule da pismeni ugovori nemaju težinu koju donosi stvarna i iskrena želja da se neko pitanje riješi, ali je upravo nespremnost da sa nekim vojno-diplomatskim tijelom ili sklopom iz NATO orbite savezničkim ugovorom reguliše zajednički nastup ostavljala dosta negativan utisak na Zapadu. Osim toga, strah da se prevelikim približavanjem suprotnom taboru dodatno ne izazove SSSR je već prestao imati realno uporište, tim više što je jugoslovenska pozicija već jedno značajno vrijeme sasvim jasno konvenirala zapadnim interesima. Nedostatak nekog međusobnog formalnog ugovora nije otežavao samo jugoslovensku poziciju prema SAD-u i NATO-u već je posredno slabio i njen položaj prema Istoku ostavljajući utisak jugoslovenske formalne nezaštićenosti. Međutim, kako je ukupni tok događaja išao sve dalje od opasnosti konkretne sovjetsko-satelitske agresije, kao izgovora pod kojim bi jugoslovenska rezistentnost ka formalnom obavezivanju bila svedena u teoretske okvire, tako se sve više i otvarao prostor da se integracijom u jedan takav sistem postigne nekoliko važnih benefita. Povezivanjem sa balkanskim članicama NATO-a se posredno obezbjeđivala podrška ne samo grčkih i turskih oružanih snaga već i faktička i, maltene, formalizovana zaštita njihovog hegemonu; na zadovoljavajući način se razjašjavala strateška situacija u regionu i u svijet su poslata dva važna signala. Prvi, koji je bio namijenjen saveznicima sa atlantskih obala, potvrđivao je ne samo jugoslovensku spremnost da istraje na svom otporu bivšim ideološkim istomišljenicima već i namjeru da takav stav nedvosmisleno formalizuje u jednoj sasvim zadovoljavajućoj mjeri. Drugi je naročito negativno odjeknuo u Moskvi, ukazavši da je proces jugoslovenskog napuštanja zajedničkog puta već prešao na nivo gdje ga nije bilo moguće promijeniti bez skupe i potencijalno fatalne konkretne vojne akcije, dok je za diplomatski pritisak u ovakvom razvoju događaja značajno gubljen inicijativa.

Kontakti državnih i vojnih zvaničnika Jugoslavije, Turske i Grčke,³¹ tripartitne vojne konferencije³² i potpisivanja Ankarskog i Bledskog sporazuma³³ kao krune cijelog procesa, pokazali su da Jugoslavija ne bježi od tradicionalnih načina zajedničkog djelovanja ni na vojnom planu, naročito u situaciji kada je iskazana konstruktivnost bila u direktnoj službi svih njenih vojno-diplomatskih interesa u vezi sa ovim pitanjem. Balkanski pakt, koji je nastao kao plod ovih aktivnosti, predstavljao je za Tita sistem koji donosi korist a ne opterećuje, odnosno koji je podrazumijevao iskorištavanje svih prednosti koje je njegovo potpisivanje donosilo bez straha da će njegov dalji razvoj Jugoslaviju dublje uvući u zapadni blok. Grčko-turski animozitet, čije je rasplamsavanje koincidiralo upra-

³¹ *Balkanski pakt 1953/1954*, zbornik dokumenata, Beograd, 2005, dok. br. 3; *Isto*, dok. br. 4; *Isto*, dok. br. 5; *Isto*, dok. br. 16.

³² *Isto*, dok. br. 15; *Isto*, dok. br. 29; *Isto*, dok. br. 40; *Isto*, dok. br. 112; *Isto*, dok. br. 115; *Isto*, dok. br. 125.

³³ *Isto*, dok. br. 17; *Isto*, dok. br. 95.

vo sa vremenom kada je ovaj sporazum trebalo i faktički da profunkcioniše, garantovao je da Jugoslavija u savezu neće nositi krivicu za njegovu neefikasnost, kao i da će se upravo u eksternim pritiscima i djelovanjima tražiti uzroci za njegov formalan i demonstrativan, a ne suštinski i trajan karakter. U svakom slučaju, Jugoslavija je formiranjem Balkanskog pakta djelimično popravila svoj položaj naspram ne samo SAD-a i SSSR-a već i u odnosu na ambijent organizovanja vojnih i političkih veza u njihovim orbitama, pokazujući integrativni kapacitet u domenu koji je, barem do tada, izgledao teško zamisliv.

Pragmatično preneбреgavanje različitosti unutrašnjih državno-ideoloških koncepcija, koje su predstavljale jednu od osnovnih hladnoratovskih potki, preduzeto radi ostvarenja vojno-diplomatske dobiti, učvrstilo je ne samo osjećaj bezbjednosti jugoslovenskih granica već i njen ugled kao strane otvorene za saradnju i sposobne za postizanje obostrano korisnih sporazuma. Za nju je sam čin formiranja ovog sistema, gledajući ga kroz prizmu ukupnih odnosa prema savremenim formama kolektivnog nastupa u vojnim pitanjima, izgledao kao dovoljan cilj sam po sebi, tim više što je njegova operacionalizacija zavisila od toliko mnogo činilaca izvan njene kontrole da se ponekad činilo kao da je čitav proces i pokrenut samo radi efekta koji ostavlja gola činjenica zaključivanja Balkanskog pakta, a ne radi rezultata koje je ovaj pakt mogao postići kao realno funkcionišući sistem. Kako je, naročito nakon neuspjeha Hendijeve misije novembra 1952, splasnulo i ono malo spremnosti za suštinskije povezivanje sa NATO-om, Balkanski pakt je predstavljao jedno veoma lucidno rešenje koje je omogućilo održavanje zadovoljavajućeg nivoa koordinacije sa zapadnim savezom makar u jednoj sferi, postajući pri tom ne nekom vrstom okolnog puta ka potpunom uključenju, već upravo obrnuto, sredstvom ojačavanja dalje rezistencije prema njemu. Formalno gašenje programa američke vojne pomoći, kao najkonkretnijeg oblika vojne saradnje sa Zapadom, poklapalo se sa „kliničkom smrću” najvišeg dometa jugoslovenskog uključivanja u jedan prozapadni sistem kolektivne bezbjednosti, što je skupa ukazivalo da će njena dalja vojno-diplomatska orijentacija sve više ostajati van dominantnih evropskih tokova.

Summary

Yugoslavia and Collective Security Projects 1950–1960

Key words: Yugoslavia, Collective Security Projects, NATO, USSR, USA

During the early post-war years, Yugoslavia has been considered as one of the most faithful and ideologically righteous Soviet allies, the one of the opinion that USSR had played the most important war role, and that it had proved to be the natural and unquestionable leader of the forthcoming world revolution. Although the eastern bloc, which existed on the basis of ideological uniformity and, more importantly, clear supremacy of the Red Army, hasn't been organized as a formal alliance until 1955, it had all the attributes of a functional military-ideological organization with strong subordination and hierarchy. Yugoslav projections of the future bonds of security and military cooperation have always included a membership in the eastern family and, until infamous 1948 Information Bureau Resolution; nothing seemed to be able to change them. After the break with the East, Yugoslavia tried to preserve its internal system while gaining support from the West, particularly the USA. Its position of ideological closeness to the East had been considered a desirable model for the rest of the bloc, therefore western countries have backed it up with economic, financial and military aid program. But, although fully dependant on this aid, Yugoslavia showed a high level of resistibility to all the western efforts to formally bond it with NATO institutions, dosing the measure of its opening to the extent that would provide western protection without transferring any part of national sovereignty to the alliance. Although there were moments when it seemed that a sense of threat on the eastern borders could lead to closer mutual relations, when it came to realization both sides refrained from making any resolute steps towards it, and opportunities remained unused. Yugoslavia succeeded in its intention to stay formally neutral, while the West was willing to allow it. Staying away from two major collective security systems did not mean that Yugoslavia *a priori* rejected all the systems of that kind. While rhetorically not rejecting the possibility of being part of than actual project of EDC, it also showed its real integrative capacity in the process of forming the Balkan Pact with Turkey and Greece. The mentioned projects, on the other hand, had not presented a threat for its foreign- and military-policy autonomy since the former have not even passed the ratification in the NATO countries, while the latter, important for the effect of its conclusion on the USSR, remained without any real operatively-functional role.

UDK 327.56(4)"195"
327(497.1)"1950/1960"(093.2)

JUGOSLAVIJA I SAD U SVETLU HLADNORATOVSKIH KRIZA 1956. GODINE

Tatjana Lečić

APSTRAKT: Rad se odnosi na hladnoratovske krize, opasna žarišta i lokalne ratove tokom 1956. godine karakteristične za vreme bipolarne podele sveta. Obraduje koncept nove spoljnopoličke strategije Jugoslavije, kao i njene odnose i relacije sa velikim silama. Baziran je na građi Diplomatskog arhiva Ministarstva inostranih poslova i objavljenoj literaturi.

Ključne reči: Jugoslavija, SAD, hladni rat, Tito, Hruščov

Drugu polovinu 50-ih godina obeležili su krajnje protivrečni međunarodni procesi koji su bili praćeni stalnim smenjivanjima uspona i padova u odnosima velikih sila. Iako je u ovom periodu bila privremeno zaustavljena eskalacija američko-sovjetskog neprijateljstva, hladnoratovska atmosfera je predstavljala i dalje izvoriste opasnih žarišta i lokalnih ratova. U to vreme bila je obustavljena američka vojna pomoć Jugoslaviji. Iako je do toga došlo sporazumno, taj čin je na određeni način iskazivao tadašnje odnose između dveju država.¹

U jugoslovensko-sovjetskim odnosima usledila je normalizacija, koja je postignuta potpisivanjem Beogradske deklaracije tj. Hruščovljevom posetom Beogradu 1955. i Titovom posetom SSSR-u 1956. godine.² Međutim, već u jesen 1956, zbog stava Jugoslavije prema političkim zbivanjima u Poljskoj i Mađarskoj došlo je do ponovnog pogoršanja jugoslovensko-sovjetskih odnosa, koje se automatski proširilo i na odnose sa ostalim istočnoevropskim državama. Proces destalinizacije koji je bio zahvatio istovremeno obe zemlje istočnog lagersa, i Mađarsku i Poljsku, kao i sovjetska vojna intervencija u tim zemljama, doveli

¹ Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd, 2006, str. 11.

² John P. Glennon, (ed.), *United States Department of State. Foreign relations of the United States, 1955–1957. Central and southeastern Europe*, Volume XXVI, Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1955–1957, Book XXIV, No. 1952, pp. 728–730.

su jugoslovensko rukovodstvo u poziciju da konačno u praksi pokaže svoju doslednost u sprovođenju ključnih komponenti nove spoljnopoličke platforme. Jugoslovenski političari morali su pokazati da nesvrstanost nije predstavljala oblik pasivnosti i neutralnosti, kako je to često tumačeno i na Istoku i na Zapadu, već aktivan odnos prema zbivanjima u svetu koji je bio usmeren na iskorenjivanje pritisaka i spoljnog mešanja u unutrašnje poslove drugih država. Ovakav odnos je Tito potvrdio u pismu Ajzenhaueru krajem 1955. u kome je američkom predsedniku predočio da će tokom posete Egiptu pokušati da utiče na smirivanje sukoba na Bliskom istoku.³

Priča o miroljubivoj koegzistenciji, uspostavljenoj 1955. na samitu u Ženevi, nije mogla da izmeni realno stanje stvari: dve apsolutno najjače sile na svetu, Sjedinjene Države i Sovjetski Savez, upustile su se u geopolitičko nadmetanje u kome se dobitak jedne strane smatrao gubitkom za drugu. Samo dva meseca posle sastanka na vrhu održanog 1955. u Ženevi, Sovjetski Savez je u okviru jednog barter-aranžmana isporučio Egiptu ogromne količine oružja u zamenu za pamuk. Tim odvažnim korakom u pravcu širenja sovjetskog uticaja na Srednji istok Hruščov je praktično „preskočio” sanitarni kordon koji su Sjedinjene Države stvorile oko Sovjetskog Saveza, Vašington doveo u situaciju da se sa Sovjetima suoči u oblastima koje su do tada, kako se smatralo, bile zaštićene u okviru zapadne sfere.⁴

Sovjetskim rukovodiocima je moralo biti jasno da je njihova prva prodaja oružja jednoj zemlji u razvoju podstakla arapski nacionalizam, dodatno otežala rešavanje arapsko-izraelskog sukoba i bila protumačena kao ozbiljna pretnja dominaciji Zapada na Srednjem istoku. U prvu isporuku oružja Sovjetski Savez nije bio direktno uključen. Tu transakciju je tehnički obavila Čehoslovačka. Ma koliko da je bila kamuflirana, sovjetska prodaja oružja Srednjem istoku dotakla je bolno mesto zapadne Evrope, posebno Velike Britanije.⁵ Suecki kanal je u XX veku postao glavna arterija snabdevanja zapadne Evrope naftom.

Sjedinjene Države su verovala da pokreti za nezavisnost u zemljama u razvoju mogu da se uporede sa američkim iskustvom i da će novostvorene države podržati njihovu politiku čim shvate da se stav SAD-a o kolonijalizmu u potpunosti razlikuje od stavova nekadašnjih evropskih sila. Ma koliko da su se američki političari distancirali od evropskog kolonijalizma, zemlje u razvoju su ih shvatale više kao korisne „pomoćnike” u imperijalističkom taboru nego kao stvarne partnere. SAD je na kraju na Srednji privukla doktrina obuzdavanja, koja

³ John P. Glennon, (ed.), *United States Department of State. Foreign relations of the United States, 1955–1957. Central and southeastern Europe*, Volume XXVI, Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1955–1957, Book XXIV, No. 269, pp. 706–707.

⁴ Henri Kisindžer, *Diplomatija II*, Beograd, 1999, str. 464.

⁵ Muzej istorije Jugoslavije (MIJ), Kabinet predsednika Republike (KPR), I-3-a/SAD, Komentar o situaciji posle zaključenja egipatsko-češkog sporazuma o oružju, 3. 11. 1955.

je zahtevala suprotstavljanje sovjetskom ekspanzionizmu ma gde da do njega dođe, i doktrina kolektivne bezbednosti, koja je radi odupiranja postojećim ili potencijalnim vojnim pretnjama podsticala stvaranje organizacija po ugledu na Severnoatlantski savez. Mnoge novostvorene zemlje uspele su da načine utisak kako bi mogućnost da u njima preuzmu vlast komunisti predstavljala veću opasnost za SAD nego za njih same, te zato nisu ničim morale „platiti” američku zaštitu. Nesvrstavanje je postalo koliko spoljnopolitički izbor toliko i interna potreba.⁶

Istovremeno je i Jugoslavija pokazivala sve veće interesovanje za uspostavljanje tesnje saradnje sa novooslobođenim afro-azijskim zemljama i bezrezervnu podršku njihovom spoljnopolitičkom kursu, što je negativno uticalo na jugoslovenske odnose sa bivšim kolonijalnim silama, ali i na odnose sa SAD-om, budući da se ta strategija u velikoj meri poklapala sa međunarodnim angažmanom SSSR-a i njegovih satelita.⁷

Velika Britanija i Amerika su pokušale da Egiptu pokažu prednosti pripadanja zapadnom taboru i da ga time odvoje od Moskve. U tom cilju delovale su u dva pravca – podsticale su mir između Egipta i Izraela i pomagale Naseru da izgradi Asuansku branu.⁸

Čak je i američka administracija razradila ideju o „severnom lancu” – savezu zemalja u čiji sastav bi ušle Turska, Irak, Sirija i Pakistan, a kasnije i Iran. Zadatak ove srednjoistočne verzije Severnoatlantskog saveza bio je postavljanje kordona duž južne granice Sovjetskog Saveza. Mada je bio pristalica ideje o „severnom lancu”, i sam američki državni sekretar Dals je strahovao od mogućnosti da Velika Britanija povрати svoju vodeću ulogu, te se trudio da bagdaski pakt bude usredsređen na Egipat, koji mu se iz sve snage protivio.⁹

Složenost suecke krize teško je shvatiti bez osvrt na predistorijat međunarodnih zbivanja na tom prostoru. Suecki kanal je prokopan 1869. godine. Izgradnjom su rukovodili stručnjaci iz Francuske, ali je u radovima učestvovao i Egipat sa velikim delom kapitala i radne snage. Kada je kanal prokopan, Velika Britanija je preduzela sve mere da se domogne kontrole nad njim što joj je i pošlo za rukom 1882. Pošto su se evropske sile protivile britanskoj okupaciji Sueca, Velika Britanija je bila primorana da oktobra 1888. u Carigradu potpiše sa njima Konvenciju o slobodnoj plovidbi kanalom. Tim aktom Velika Britanija, Francuska, Turska, Nemačka, Austro-Ugarska, Italija, Španija, Rusija i Holandija

⁶ The National Archives, Public Records Office, London, 130 486. Annual Review for 1956.

⁷ John P. Glennon, (ed.), *United States Department of State. Foreign relations of the United States, 1955–1957. Central and southeastern Europe*, Volume XXVI, Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1955–1957, Book XXIV, No. 285, pp. 740–742; Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd, 2006, str. 125.

⁸ Henri Kisindžer, *Diplomatija II*, Beograd, 1999, str. 468.

⁹ DASMIP, PA, str. pov, f-69/I, 41734, Britanija i Jugoistočna Evropa.

sporazumele su se da će kanal „biti uvek slobodan i otvoren, za vreme rata kao i za vreme mira, svakom trgovačkom ili ratnom brodu bez obzira na zastavu”.¹⁰

Do zaoštavanja u odnosima zapadnih sila i Egipta dovela je negativna percepcija Naserove spoljne politike koju su imali zvaničnici SAD-a, Velike Britanije i Francuske. Oni su osuđivali vanblokovsku orijentaciju Egipta kao nekompatibilnu sa visokim stepenom njegove zavisnosti od zapadne finansijske pomoći. U tom duhu ove zemlje donele su odluku koja je trebalo da ima dalekosežne posledice po ekonomski razvoj i stabilnost političkog sistema u Egiptu, otkazale su kredite za finansiranje Asuanske brane.¹¹ Akt nacionalizacije rezultirao je oštrom reakcijom Velike Britanije i Francuske.

Diplomatska akcija zapadnih sila koncentrisala se na tri konferencije održane u Londonu, neposredno posle nacionalizacije Sueca, i to uglavnom uz učešće zemalja koje su podržavale političke opcije Velike Britanije, Francuske i SAD-a.

Prva konferencija, uz učešće SAD-a, Velike Britanije i Francuske, održana je neposredno posle nacionalizacije, 29. jula 1956. godine. Propraćena je otvorenim pretnjama primene sile prema Egiptu i pozivom pojedinim zemljama potpisnicama sporazuma iz 1888. i drugim zemljama korisnicama Sueckog kanala da učestvuju na novoj konferenciji u Londonu radi rešavanja krizne situacije.

Na narednom skupu održanom 16. avgusta 1956. većina zemalja je usvojila predlog američkog državnog sekretara Dalsa (Plan 18 zemalja) da se upravljanje kanalom prepusti međunarodnom telu, a da se Egiptu obezbedi adekvatna finansijska kompenzacija za odustajanje od zahteva da sam ubira sve prihode te saobraćajnice.¹²

Na trećoj konferenciji koja je održana u Londonu 19. septembra iste godine jednoglasno je usvojeno rešenje koje se svodilo na četiri osnovne premise: 1. međunarodno garantovanje slobodne plovidbe Sueckim kanalom, 2. pravična nadoknada nacionalizovanoj Sueckoj kompaniji, 3. naknada Egiptu za korišćenje kanala, 4. međunarodno upravljanje kanalom.¹³

Zapadni predlog za rešenje suecke krize nije mogao poslužiti kao realna podloga za pregovore sa Egiptom. Naser je bio svestan da je to rešenje bilo daleko gore i restriktivnije za Egipat. Uživajući punu podršku SSSR-a i istočnoevropskih država, on se zalagao za uspostavljanje novog režima na Sueckom kanalu zasnovanog na poštovanju načela slobodne plovidbe svim brodovima svih zemalja, ali uz uslov da se Egiptu priznaju sva prava na nacionalizaciju, kao i isključivo vlasništvo i upravljanje tom teritorijom.¹⁴

¹⁰ *Spoljnopolitička dokumentacija*, br. 12/1957, str. 12–13.

¹¹ DASMIP, 1956, str. pov, f-3, 191, Nacionalizacija Kompanije Sueckog kanala i vojne pripreme Egipta.

¹² *Spoljnopolitička dokumentacija*, br. 1/1957, str. 23–24. *Predlozi 18 zemalja*.

¹³ DASMIP, 1956, str. pov, f-3, 191, Londonska konferencija.

¹⁴ DASMIP, 1958, f-4, 360.

Egipatsko stanovište u celini je podržavala i Jugoslavija. Zvaničan stav jugoslovenske vlade o sueckoj krizi izložio je predsednik Tito, 11. avgusta 1956. godine, u izjavi koju je tim povodom dao direktoru Tanjuga. U pogledu nacionalizacije Sueckog kanala izneo je mišljenje „da niko ne može osporiti pravo jednoj zemlji da na svojoj teritoriji izvrši nacionalizaciju bilo čega osim ako smatra da je to u interesu naroda i suvereniteta države...”

Jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova je u noti od 13. septembra, uručenoj Egipatskoj ambasadi u Beogradu, podržalo Naserovu inicijativu da se spor reši isključivo mirnim sredstvima. Isto gledište Jugoslavija je zastupala i u Ujedinjenim nacijama. Na sednici Saveta bezbednosti UN-a 9. oktobra 1956. godine, ministar inostranih poslova Koča Popović je podržao izvršenje nacionalizacije Sueckog kanala, smatrajući da je egipatska vlada „postupila striktno u okviru sfere svoje unutrašnje jurisdikcije”.¹⁵

Zapadne sile, prvenstveno SAD, Velika Britanija i Francuska sa velikim negodovanjem su pratile jugoslovensko angažovanje na Bliskom istoku. Prema izveštaju američkog predstavnika u Ujedinjenim nacijama, jugoslovenska delegacija je već tokom marta počela da se približava sovjetskim stavovima, naročito oko bliskoistočnog pitanja.¹⁶ U atmosferi uzajamnog nepoverenja, Britanci su insistirali na činjenici da je Naser bio Titov gost na Brionima od 12. do 19. jula, samo nekoliko dana pre nego što je objavio odluku o nacionalizaciji Sueckog kanala. Međutim, ni sa jugoslovenske strane nije ostala nezapažena jedna druga podudarnost. U momentu kada je Naser stigao na Brione, američka vlada je obznanila odluku o uskraćivanju kredita za izgradnju Asuanske brane.¹⁷

Sve veći jaz među demokratskim zemljama podstakao je Kremlj odlučivši da, na zaprepašćenje Vašingtona, dâ Eipćanima pomoć za izgradnju Asuanske brane, od čijeg finansiranja je Zapad odustao. U isti mah Sovjeti su povećali i isporuke oružja na Srednji istok. Očigledan razdor između SAD-a i njegovih saveznika omogućio je Moskvi da se, uz najmanji rizik, postavi kao zaštitnik Egipta, što je izazvalo lavinu diplomatskih poruka. Sovjeti su insistirali da se zaustavi „zločinačka” agresija protiv Egipta.¹⁸

Rezultati koje je Naserov režim postigao u Egiptu, naročito njegova anti-blokovska i antikolonijalna politika, pogađali su ostatke kolonijalnih interesa zapadnih sila, te su one insistirale na borbi koja bi dovela do konačne likvidacije tog režima u Egiptu.

¹⁵ *Jugoslovenski pregled*, januar 1957, str. 53.

¹⁶ John P. Glennon, (ed.), *United States Department of State. Foreign relations of the United States, 1955–1957. Central and southeastern Europe*, Volume XXVI, Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1955–1957, Book XXIV, No. 273, pp. 718–719.

¹⁷ DASMIP, PA, 1956, f-20, 415 926.

¹⁸ Henri Kisindžer, *n. d.*, str. 481.

Uvažavanje i visoko kotiranje „istorijske uloge Egipta” na području Bliskog i Srednjeg istoka ispoljavalo se sve više u zvaničnoj komunikaciji jugoslovenskih rukovodilaca sa političarima drugih zemalja. Ono se javilo u vreme kada je Jugoslavija započinjala borbu za povezivanje novooslobođenih zemalja u jedinstveni front snaga čija bi se akcija usmerila na uspostavljanje novog sistema međunarodnih odnosa lišenog predominacije blokova. Stoga je sukob na Bliskom istoku označio novo razdoblje ne samo u procesu dekolonizacije nego i u jugoslovenskom posleratnom spoljnopolitičkom razvoju.¹⁹

Reagujući povodom zaoštavanja krize na Bliskom istoku, istog dana kada su izraelske trupe upale na teritoriju Egipta, jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova je poslalo dopis svim svojim diplomatskim predstavništvima u inostranstvu sa instrukcijama u pogledu zvaničnog nastupa o navedenom pitanju. One su se prvenstveno svodile na oštru osudu izraelske agresije na Egipat i potrebu da ova agresija u začetku bude sprečena, jer je ugrozila svetski mir. Od jugoslovenskih diplomata se tražilo da se založe za energične akcije Saveta bezbednosti UN-a i za primenu najoštrijih sankcija prema agresoru.²⁰ Jugoslovenski delegat u Savetu bezbednosti Jože Brilej, povodom vojne intervencije u Egiptu, 30. oktobra 1956. pozvao je ostale članice tog tela Ujedinjenih nacija da donesu odluku o preduzimanju odgovarajućih mera u skladu sa Poveljom UN-a radi uspostavljanja mira i povlačenja agresora.²¹

Pošto Savet bezbednosti, zbog veta Velike Britanije i Francuske, nije mogao da donese odluku o prekidu vatre na Bliskom istoku, Jože Brilej je 31. oktobra predložio ovom telu usvajanje rezolucije kojom se tražilo vanredno zasedanje Generalne skupštine UN-a. Taj predlog je izazvao burnu debatu u Savetu bezbednosti koja se, ipak, završila njegovim usvajanjem.

Istovremeno je i SAD u Savetu bezbednosti predložio donošenje rezolucije u kojoj se tražila obustava vatre i povlačenje stranih trupa sa egipatske teritorije. Međutim, Sjedinjene Države su zatražile da se istovremeno osudi i terorizam koji je podsticao Egipat, kao i nelegalna arapska blokada Akabskog zaliva.²²

Sjedinjene Države su konstantno odbacivale mogućnost primene sile u Egiptu, te su Velika Britanija i Francuska odlučile da dalje nastave same. Iznenadna britansko-francusko-izraelska invazija je prinudila Amerikance da se opredele i stanu bez ikakvog oklevanja na stranu Egipćana. Oni su prednost dali savezu sa arapskim nacionalizmom, čak i ako je to značilo: odgurnuti od sebe proizraelsko biračko telo u SAD-u, guranje NATO-a u do tada najveću krizu, rizikovanje onoga što je ostalo od britansko-američkih „specijalnih odnosa”,

¹⁹ Dragan Bogetić, *n. d.*, str. 133.

²⁰ DASMIP, 1956, str. pov, f-2, 261, Dopis ministra inostranih poslova Koče Popovića diplomatskim predstavništvima FNRJ, 30. oktobar 1956.

²¹ *Jugoslovenski pregled*, januar 1957, str. 53–54.

²² Henri Kisindžer, *n. d.*, str. 480.

glasanje sa Sovjetskim Savezom u vreme kada su sami Rusi izvršili invaziju na Mađarsku i slomili tamošnju pobunu protiv njihove vlasti mnogo brutalnije od bilo kakve akcije u Egiptu. Amerikanci su očekivali da će na ovakav način zadobiti trajnu zahvalnost Nasera, Egipćana i arapskog sveta. Umesto toga, posledica suecke krize bila je da su Amerikanci izgubili uticaj na Bliskom istoku, dok su ga Sovjeti dobili.

Razlog je bila umešanost Moskve. Predsednik SSSR-a Hruščov je zapretio napadom raketama sa nuklearnim bojevim glavama na Veliku Britaniju, Francusku i Izrael zbog neprihvatanja prekida vatre.²³

Zbog toga je na vanrednom zasjedanju Generalne skupštine UN-a 2. novembra 1956. godine doneta odluka kojom je zahtevano da Velika Britanija, Francuska i Izrael obustave vatru, da se povuku sa egipatske teritorije i da preduzmu mere za ponovno otvaranje Sueckog kanala. Otpočela je i diskusija o slanju mirovnih snaga UN-a na Suecki kanal. Ovom prilikom je prvi i jedini put SAD glasao zajedno sa SSSR-om protiv svojih najbližih saveznika. Tek 8. novembra, posle više uzastopnih poziva UN-a i oštih pritisaka SSSR-a i SAD-a, ove tri države su obustavile vatru, dok su odluku o povlačenju trupa ispoštovale tek 22. decembra 1956. godine.²⁴

Na sednici Generalne skupštine UN-a od 4. novembra 1956. usvojena je rezolucija o formiranju posebnih mirovnih snaga koje je trebalo da obezbede i nadgledaju prekid neprijateljstva na graničnoj liniji između Izraela i Egipta. Jugoslovenska vlada je 9. novembra obavestila generalnog sekretara UN-a Daga Hamaršelda da je bila spremna da stavi svoj kontingent snaga na raspolaganje svetskoj organizaciji, ukoliko bi se sa time složio Egipat. Egipat je dao načelnu saglasnost za to, a potom je postigao sporazum sa komandantom snaga UN-a Bernsom o uslovima pod kojima bi te snage obavljale misiju. Potom su jugoslovenski vojnici počeli da pristižu u ovu zonu.²⁵

Angažovan stav Jugoslavije u svim fazama eskalacije suecke krize i bezrezervna podrška Egiptu izrazito su negativno bili primljeni u političkim krugovima i javnosti Velike Britanije i Francuske. Vremensko podudaranje sovjetske vojne intervencije u Mađarskoj 4. novembra 1956. godine i izraelsko-britansko-francuskog napada na Egipat 30–31. oktobra 1956. dodatno je komplikovalo odnose Jugoslavije sa Velikom Britanijom i Francuskom. Obe zapadne vlade su optuživale jugoslovensku vladu za nedoslednost i politiku dvostrukih standarda u kriznim situacijama aludirajući na Mađarsku revoluciju. Međutim dve kolonijalne sile nisu mogle zamerati Jugoslaviji zbog njenog stava prema Suecu, pošto je sličan stav zauzeo i njihov moćni saveznik SAD, kao i većina članica UN-a.

²³ Džon L. Gedis, *Hladni rat*, Beograd, 2003, str. 253–254.

²⁴ Henri Kisindžer, *n. d.*, str. 481; Dragan Bogetić, *n. d.*, str. 134.

²⁵ Jadranka Jovanović, *Jugoslavija i Savet bezbednosti 1945–1985*, Beograd, 1990, str. 246–247, 258–267.

U svakom slučaju, rat 1956. godine predstavljao je prekretnicu u odnosima Jugoslavije i zapadnih zemalja, ali i u sklopu uspostavljanja novog poretka moći i novih saveza na Bliskom istoku. Velika Britanija i Francuska su posle neuspele akcije u Egiptu sve više bile potiskivane u drugi plan i nisu više igrale značajniju ulogu na tom području. Njihovu ulogu i poziciju su postepeno preuzele Sjedinjene Države, koje su ujedno postale glavni saveznik Izraela u ratu protiv arapskih zemalja. SSSR je preduzimao korake da uspostavi što tešnju saradnju sa Egiptom. Upravo su 1956. te dve zemlje zaključile sporazum o sovjetskoj isporuci oružja Egiptu. Pošto je SAD odbio da finansira Asuansku branu, SSSR je preuzeo taj posao. Od ove godine izraelsko-arapski sukob je dovodio do sve oštrije američko-sovjetske konfrontacije.²⁶

Do 1956. Jugoslavija je, bez obzira na svoj odnos sa Egiptom, imala veoma dobru saradnju i sa Izraelom. Ali, posle upada Izraelaca na egipatsku teritoriju usledio je obrt u izraelsko-jugoslovenskim odnosima i Jugoslavija je u novonastaloj situaciji pružila bezrezervnu podršku arapskoj strani i istupila kao oštar kritičar izraelske politike.

Sjedinjene Države su tretirale suecki problem isključivo kao etičko i pravno pitanje koje uopšte nije bilo zasnovano na geopolitici i nisu shvatile da je Naserova безусловna pobeda predstavljala pobeđu radikalne politike oslonjene na sovjetsko oružje i sovjetske pretnje. Tokom te krize, američki lideri su isticali tri načela koja su odražavala njihove stavove: američke obaveze prema saveznicima bile su ograničene preciznim pravnim dokumentima; pribegavanje sili od strane bilo koje zemlje nije bilo prihvatljivo ako se nije moglo strogo definisati kao samoodbrana; Amerika je polagala pravo na vodeću ulogu u zemljama u razvoju, a suecka kriza joj je pružila priliku da tu ulogu konačno i preuzme.

Uprkos svim problemima koje je izazvala, suecka kriza je označila američko preuzimanje vodeće uloge u svetu. Oduzevši Velikoj Britaniji i Francuskoj istorijsku ulogu na Srednjem istoku, SAD je preuzeo na sebe odgovornost održavanja ravnoteže snaga u tom regionu.²⁷

Dva paralelna događaja izmenila su 1956. godine posleratnu strukturu međunarodnih odnosa. Suecka kriza obeležila je kraj samozavaravanja zapadne alijanse u tvrdnje o apsolutnoj podudarnosti interesa, dok je neuspela pobuna protiv sovjetske dominacije u Mađarskoj planula iz eksplozivne mešavine istorijskog ruskog imperijalizma, sovjetske ideologije i žestokog mađarskog nacionalizma.²⁸

Gotovo u istom trenutku kada je sva pažnja zapadnih demokratija bila usmerena na suecku krizu, Sovjetski Savez se suočio sa ogromnim problemima

²⁶ Dragan Bogetić, *n. d.*, str. 135–136.

²⁷ Henri Kisindžer, *n. d.*, str. 486–487.

²⁸ *Isto*, str. 492.

u dve najvažnije satelitske zemlje – Poljskoj i Mađarskoj. Mađarska kriza 1956. godine je bila neobično značajan događaj jer je, sa jedne strane, odigrala ključnu ulogu u međublokovskim odnosima, a sa druge, uloga ovih događaja je bila veoma značajna i za regionalni politički razvoj.²⁹ U tom kontekstu, Mađarska revolucija 1956. godine uticala je i na Jugoslaviju.³⁰

Najpre su krenuli nemiri u Poljskoj tokom juna meseca 1956. kada su radnici digli pobunu u poljskom gradu Poznanju. Nemiri su ubrzo bili ugušeni u krvi uz veliki broj ranjenih i poginulih. Oni su bili izazvani opštom nepopularnošću komunističkog rukovodstva, kao i teškim ekonomskim problemima. Time su bila najavljena burna društvena previranja u toj zemlji. Ove događaje je sovjetsko rukovodstvo okarakterisalo kao početak kontrarevolucije koju je organizovao Zapad predvođen SAD-om, a čiji je cilj bio nasilno odvajanje Poljske od SSSR-a. Članovi poljske komunističke partije koji su preživeli Staljinove čistke odlučili su da se priklone poljskom nacionalizmu. Posle događaja u Poznanju došlo je do značajnih promena u partijskom i državnom rukovodstvu Poljske. Vladislav Gomulka je bio postavljen na mesto prvog sekretara partije. Sovjetski maršal Konstatntin Rokosovski, koga su Sovjeti postavili na mesto ministra odbrane, bio je smenjen. Poljska komunistička partija je objavila da će zemlja ubuduće slediti „sopstveni put u socijalizam”. Ovakav sled događaja naveo je Sovjete da počnu razmišljati o vojnoj intervenciji. Međutim, novo poljsko rukovodstvo na čelu sa Gomulkom uživalo je sveopšte poverenje naroda, što se potvrdilo prilikom pokreta sovjetskih tenkovskih jedinica prema Varšavi. Ipak do otvorenog sukoba nije došlo. Sovjetsko rukovodstvo bilo je prinuđeno na taktičke ustupke. Sovjeti su se u poslednjem trenutku povukli u zamenu za obećanje da će novo rukovodstvo očuvati socijalističko uređenje i članstvo Poljske u Varšavskom paktu. Najvažiji razlog zbog koga su Rusi popustili Poljacima ležao je u činjenici da je Kremlj u istom trenutku bio suočen sa još ozbiljnijim problemom u Mađarskoj. Beogradska štampa je toplo pozdravila „poljski put u socijalizam” koji je prihvatio poljski Centralni komitet. Čak je i sam predsednik Tito hvalio poteze poljske vlade. Međutim, ipak je ovakva „liberalizacija Poljske” pomalo zabrinula jugoslovenske komuniste jer je pretila da, ako nadmaši jugoslovensku, načini Poljsku atraktivnijom kako u očima Zapada tako i u očima istočnoevropskih zemalja. Za sve to vreme SAD se držao pasivno. Osnovna pretpostavka doktrine obuzdavanja bila je da je prosovjetske režime u Istočnoj Evropi trebalo prepustiti zubu vremena, kako se sa Rusima ne bi ulazilo u frontalni sukob.³¹

²⁹ A. S. Stykalin, „Soviet-Yugoslav Relations and the Case of Imre Nagy”, *Cold War History*, Vol. 5, No. 1, February 2005.

³⁰ Predrag Marković, „Jugoslavija i Mađarska kriza 1956. godine u svetlu britanskih izvora i pisanja beogradske štampe”, *Balkan posle drugog svetskog rata*, Beograd, 1996, str. 143.

³¹ Henri Kisindžer, *n. d.*, str. 492–493; Lorejn Liz, *Održavanje Tita. Amerika, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd, 2003, str. 255; Predrag Marković, *n. d.*, str. 147–153; Dragan Bogetić, *n. d.*, str. 63.

Situacija u Mađarskoj je poprimila komplikovaniji tok nego što je to bio slučaj u Poljskoj. Formiranje novog rukovodstva i političke promene nisu uticale na smirivanje situacije u zemlji. Sukobi su se preneli sa ulica Budimpešte na celu zemlju i poprimili su antikomunistički i antisovjetski karakter. U takvoj situaciji novoizabrani predsednik mađarske vlade Imre Nađ je zajedno sa rukovodstvom MRP-a doneo odluku o ukidanju jednopartijskog sistema i o uključivanju predstavnika najznačajnijih mađarskih stranaka u aktuelnu vladu.³²

Za jugoslovensko rukovodstvo je bilo u celini neprihvatljivo uvođenje višepartijskog sistema i rušenje monopola komunističke partije u društvu. Rušenje temelja komunističkog društva u Mađarskoj predstavljalo je presedan preko koga Tito nije mogao da pređe. Jugoslovensko rukovodstvo se okrenulo protiv Imre Nađa i smatralo je da je jedino rešenje mađarske krize bilo njegovo uklanjanje sa vlasti. Do istovetnog zaključka došlo se i u SSSR-u.³³

Za to vreme američka politika je bila upadljivo oprezna. Sjedinjene Države su bile rastrzane između želje da što više pomognu i straha da bi takva politika Sovjetima dala povod za intervenciju. Vašington tada nije bio u mogućnosti da rešava istovremeno dve velike krize. Dok su trajali sukobi po Mađarskoj, Vašington se nije oglašavao. Sovjeti nijednom prilikom nisu bili upozoreni.

Sjedinjene Američke Države su se tek 27. oktobra obratile Savetu bezbednosti povodom akcije stranih vojnih trupa u Mađarskoj ali su to učinile tako neodlučno da odgovarajuća rezolucija nije bila usvojena sve do 4. novembra. Predsednik Ajzenhauer se u pismu predsedniku Titu zahvalio na podršci koju jugoslovenska vlada pruža naporima Ujedinjenih nacija u pokušaju da se sovjetske trupe povuku iz Mađarske.³⁴ Čak je SAD ponudio ekonomsku pomoć istočnoevropskim zemljama ukoliko se otrgnu kontroli Moskve. Ta pomoć nije bila uslovljena usvajanjem bilo kakvog određenog društvenog uređenja u tim zemljama već je bilo dovoljno prihvatiti Titov model i izaći iz Varšavskog pakta.³⁵

Trideset i prvog oktobra, pre druge sovjetske invazije američki NSC (National Security Council – Nacionalni savet za bezbednost) je revidirao svoju politiku podrške pojavi titoističkih režima među satelitima, u svetlu nemira i Poljskoj i Mađarskoj. Amerikanci su čak tvrdili da je situacija u Mađarskoj bila stabilizovana, zato što su Sovjeti proglasili svoju novu grupu pravila kojima su upravljali satelitima, kao i mogućnost povlačenja iz Mađarske. Međutim, američke pretpostavke se nisu pokazale opravdanim s obzirom na ponovnu invaziju Sovjeta na Mađarsku koja je usledila 4. novembra 1956. godine. Zbog toga je

³² Volter Laker, *Istorija Evrope 1945–1992*, Beograd, 1999, str. 374–376.

³³ Dragan Bogetić, *n. d.*, str. 64–65.

³⁴ John P. Glennon, (ed.), *United States Department of State. Foreign relations of the United States, 1955–1957. Central and southeastern Europe*, Volume XXVI, Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1955–1957, Book XXIV, No. 292, pp. 754–756.

³⁵ Henri Kisindžer, *n. d.*, str. 496.

američka administracija u narednim mesecima preispitivala politiku i retoriku koju je koristila u Istočnoj Evropi. U jednoj analizi događaja unutar sovjetskog bloka iz 1956, američki Odbor za koordinaciju operacija je uvijeno priznao greške počinjene u njihovoj politici. Iako je SAD težio nezavisnosti Istočne Evrope, nije ohrabrivao pobunu u Mađarskoj niti je američka administracija išla za tim da dobije „potencijalne vojne saveznike” među državama Istočne Evrope. Ipak je SAD bio spreman da obezbedi pomoć bez političkih uslova onim državama koje su bile krenule putem ka istinskoj nacionalnoj nezavisnosti (kao što je to bio slučaj sa Jugoslavijom).³⁶

Za razliku od Poljaka, Mađari nisu zahtevali liberalizaciju komunističkog režima već njegovo uništenje, ne jednakost sa Sovjetskim Savezom već potpuni raskid. Mađarski premijer Imre Nađ je prvog novembra objavio neutralnost Mađarske i njeno povlačenje iz Varšavskog pakta. Nađ je tom prilikom zatražio od UN-a da prizna neutralnost Mađarske ali nije nikada dobio odgovor.³⁷ Ni Sjedinjene Države ni njihovi evropski saveznici nisu preduzeli ništa što bi uticalo na to da se UN pozabavi Nađevom porukom. Ujedinjene nacije su se sve vreme kritičnog perioda gomilanja sovjetskih trupa isključivo bavile izricanjem osuda Velikoj Britaniji i Francuskoj zbog Sueca, dok su na Mađarsku obratile pažnju tek 4. novembra. Na rezoluciju Saveta bezbednosti kojom je bilo zatraženo povlačenje sovjetskih trupa iz Mađarske, sovjetski ambasador je odmah stavio veto. Protiv te rezolucije izjasnio se i sovjetski blok, dok je Jugoslavija ostala uzdržana. Rezolucija o Mađarskoj nikada nije bila sprovedena u delo.³⁸

Burni događaji u Mađarskoj doveli su do sastanka između predsednika Tita i sovjetskog predsednika Hruščova u noći između 2. i 3. novembra na Brionima.³⁹ Jugoslavija je postala saučesnik SSSR-a u događajima u Mađarskoj, što je bilo potpuno suprotno načelima miroljubive koegzistencije i postulatima na kojima se zasnivala jugoslovenska spoljopolitička orijentacija. Jugoslovensko odobravanje primene sile u Mađarskoj je ozbiljno potkopalo njen ugled u svetu. Sovjeti su glavni izvor problema u Mađarskoj videli u mešanju Zapada i delovanju „reakcionarnih elemenata”.⁴⁰ Međutim ubrzo je došlo do oštih jugoslovensko-sovjetskih polemika o glavnim uzrocima mađarske i krize i udelu SSSR-a, tj. Jugoslavije u tome. Kad su Sovjeti izvršili invaziju na Mađarsku 4. novembra mađarski premijer Imre Nađ je potražio i dobio azil u Jugoslovenskoj ambasadi u Budimpešti, zbog čega su Sovjeti odmah optužili Jugoslovene da su podržali mađarsku kontrarevoluciju. Potpuni preokret u jugoslovensko-sovjetskim odno-

³⁶ Lorejn Liz, *n. d.*, str. 276–281.

³⁷ Đoka Tripković, „Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa”, *Istorija 20. veka*, 1/1997, str. 61–73.

³⁸ Henri Kisindžer, *n. d.*, str. 499–500.

³⁹ KPR, 1-3-a, Zabeleška o razgovorima drugova Tita, A. Rankovića, E. Kardelja sa N. S. Hruščovom i G. M. Maljenkovom u toku noći između 2. i 3. novembra 1956.

⁴⁰ Ljubodrag Dimić, „Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje”, *Tokovi istorije*, 1-4/1998, str. 23–59.

sima je usledio nakon Titovog govora u Puli 11. novembra.⁴¹ U tom govoru je napadnuta prva sovjetska intervencija u Mađarskoj, za razliku od druge koja je bila podržana i okarakterisana kao „nužno zlo radi spasavanja socijalističkog sistema i sprečavanja zapadne intervencije”. Očigledno je da je Titovo istupanje u Puli predstavljalo pokušaj distanciranja od sovjetske politike u Mađarskoj zbog revolta koji je ona izazvala u svetu. Razmenom uzajamnih optužbi polovinom novembra 1956. godine otpočelo je, po drugi put u posleratnoj istoriji odnosa dveju država, razdoblje jugoslovensko-sovjetskog sukoba. Sovjeti su odbacili svaku Titovu kritiku i naveli sve nedostatke jugoslovenskog sistema i njegove veze sa zapadnim kapitalizmom. Jugosloveni su, posle dobijanja uverenja od Mađara da Nađ i njegovi saradnici neće biti uhapšeni, omogućili istima da napuste Jugoslovensku ambasadu, nakon čega su ih sovjetske vlasti uhapsile i odvele u Rumuniju.⁴² To je dovelo do prekida prijateljskih odnosa između SSSR-a i Jugoslavije. Javna osuda politike SSSR-a publikovana je u štampi i predstavljala je presedan u dotadašnjoj jugoslovensko-sovjetsko partijskoj korespondenciji. Upraznjavajući prema SSSR-u čas odbramben čas ofanzivan nastup, jugoslovensko rukovodstvo je pokušavalo da ublaži svoj eventualni pad prestiža u svetu zbog držanja prema događajima u Mađarskoj. Pokušavalo je da dokaže da Jugoslavija nije promenila svoj trasirani spoljnopolički kurs i da se odbrani od optužbi koje su stizale sa Zapada na njen račun.⁴³

Za to vreme američki političari nisu bili spremni da rizikuju živote svojih građana radi rešavanja krize koja nije direktno ugrožavala američku nacionalnu bezbednost. Kad je bila u pitanju Mađarska, SAD je pribegao realpolitici. Očigledno je bilo da je SSSR bio spreman da se izloži većim rizicima kako bi očuvao svoje pozicije u Istočnoj Evropi nego što je SAD bio spreman da se odupre u ime oslobođenja Mađarske. Pozicije SAD-a i zapadnih demokratskih zemalja na Srednjem istoku bile su relativno oslabljene. U jeku sovjetske agresije na Mađarsku, predsednik SSSR-a Nikita Hruščov je zapretio Zapadnoj Evropi raketnim napadom i pozvao je SAD da na Srednjem istoku zajedničkim snagama preduzmu akciju protiv Velike Britanije i Francuske. Amerikanci nisu preduzeli nikakve konkretne akcije povodom Mađarske, dok su na Srednjem istoku svoje saveznike suočili sa spoznajom vlastite nemoći. Odmah posle mađarskih događaja američki Kongres je dodelio do tada najveću pomoć Jugoslaviji. Ponovno slanje kako vojne tako i ekonomske pomoći odvijalo se sa ciljem održanja jugoslovenske vojne orijentacije ka Zapadu.⁴⁴

⁴¹ J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. 11, str. 228–230.

⁴² DASMIP, 1956, PA, Mađarska, f-50, 420 587.

⁴³ Dragan Bogetić, *n. d.*, str. 68–73; Predrag Marković, *n. d.*, str. 149; Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb, 1977, str. 178–204; Lorejn Liz, *n. d.*, str. 276–277.

⁴⁴ Henri Kisindžer, *n. d.*, str. 503.

Dešavanja u Mađarskoj i Poljskoj su prilično uzdrmala međunarodne tokove i doprinela zaoštarvanju odnosa Istok–Zapad. Apeli mađarskog naroda za pomoć koji su bili upućeni zapadnim silama ostali su bez odjeka. Bipolarizovani svet odupirao se akciji u tuđoj zoni jer je to moglo biti protumačeno kao „objava rata suparničkom taboru”.

Jugoslavija je u početku podržala mađarski opštenarodni bunt rukovođen zahtevima za demokratijom i nacionalnom nezavisnošću. Takođe je podržala i sličan proces u Poljskoj koji je imao za posledicu smenjivanje staljinističkog partijskog rukovodstva i formiranje novog na čelu sa Vladislavom Gomulkom. Jugoslovensko rukovodstvo je tek kasnije shvatilo opasnost od restauracije kapitalističkog poretka u Mađarskoj te je stoga podržalo sovjetsku vojnu intervenciju u toj zemlji. Međutim svojevremena blagonaklonost prema antisovjetskim manifestacijama u Mađarskoj ugrozila je odnose Jugoslavije i SSSR-a.⁴⁵

Kada su Mađari pokušali da se oslobode sovjetske kontrole 1956. godine, i SAD i Jugoslavija morale su da preispitaju svoje ciljeve u Istočnoj Evropi. Američka administracija, i pored priče o oslobađanju, nije pomogla pobunu, dok Titovi potezi nisu bili u skladu sa ulogom njemu namenjenom u strategiji klina. To je dovelo do privremenog neslaganja sa Sovjetima i vratilo je Jugoslaviju nazad u „milost SAD”.⁴⁶ Sovjeti su ostali razočarani i shvatili da su pogrešno procenili jugoslovensku saradnju i svoj zanos o vraćanju Jugoslavije u socijalistički lager koji se nalazio pod njihovom kontrolom.

Pored Bliskog istoka, proces dekolonizacije je zahvatio i prostor severne Afrike. Jugoslovensko rukovodstvo je pratilo budno dešavanja na tom prostoru i nastojalo da se poveže sa glavnim akterima antikolonijalne borbe koje je smatralo mogućim saveznicima u strategiji pariranja blokovskoj politici velikih sila. Nova jugoslovenska spoljnopolićka orijentacija podrazumevala je oštar stav prema kolonijalnom pitanju. To se naroćito manifestovalo tokom alžirskog rata. Alžirski rat je nanosio veliku štetu i prestižu Zapada među arapskim narodima. Francuska politika prema severnoj Africi udaljila je Arape od zapadnih sila i stvorila pogodne uslove za širenje sovjetskog prodora na tom području.⁴⁷ Takva francuska politika je omogućila sovjetski prodor u severnoj Africi i izazvala je veliko nezadovoljstvo u politićkim krugovima SAD-a. Čak je i SAD postavio sebi za cilj: odstranjenje kolonijalizma iz Alžira i stoga je pojaćao pritisak na Francusku da okonća rat u Alžiru. Takav nastup SAD-a su podržale i ostale zapadnoevropske države. Čak je i jugoslovensko rukovodstvo prućilo podrćku alžirskom stanovništvu u antikolonijalnoj borbi. Vremenom, Jugoslavija se sve manje bavila humanitarnim vidovima prućanja pomoći alžirskim ustanicima i

⁴⁵ Dragan Bogetić, *n. d.*, str. 16.

⁴⁶ Lorejn Liz, *n. d.*, str. 265.

⁴⁷ DASMIP, 1956, str. pov, f-1, 161, Monografija DSIP-a: Alžir.

sve više ih je snabdevala vojnim materijalom, da bi na kraju postala i direktan nosilac logističke podrške.⁴⁸

Ovakva jugoslovenska politika negativno je uticala na odnose sa bivšim kolonijalnim silama, naročito sa Velikom Britanijom i Francuskom, ali i na odnose sa SAD-om. Jugoslovenski stavovi su bili sve bliži sovjetskim gledištima. Usledila su velika odstupanja Jugoslavije od ranijih stanovišta koja su se odnosila na niz međunarodnih pitanja. Zapad se morao pomiriti sa takvom jugoslovenskom politikom i to sve u cilju opstanka „politički anahrone jugoslovenske neutralnosti”. Jedino se na taj način mogla objasniti popustljivost zapadnih sila povodom jugoslovenskog nedoslednog držanja tokom političkih zbivanja u Mađarskoj, kao i držanja i stava jugoslovenskih vlasti prema sueckoj krizi.⁴⁹

Summary

Yugoslavia and the USA in the Light of Cold War Crises in 1956.

Key words: Yugoslavia, USA, Cold War, Tito, Khrushchev

During 1956 Yugoslavia continued to vacillate in its relations toward two powers that ruled the bipolar world. Implementing the new concept of foreign policy strategy and abiding by equidistance and peaceful coexistence policies, Yugoslavia has managed to preserve its independence and socio-political system. Yugoslav anti-bloc policy has enabled it to take critical attitude toward both parties in almost all international conflicts. However, the bloc logic did not allow affirmative treatment of non-aligned policy, particularly its clear guidelines aimed against colonial division of the world and nuclear armament.

Western countries remained the major economic partner of Yugoslavia and its overall economic prosperity depended on cooperation with them. Any indication of the Yugoslav-Soviet convergence raised doubts in the West about Yugoslavia's return to the socialist bloc. In this context, ideological closeness during Tito-Khrushchev meeting in Moscow in June 1956, as well as secret Yugoslav-Soviet consultations and Yugoslavia's reaction to revolutionary events in Hungary in Autumn 1956 caused great suspicion on the West. The same refers to relatively unanimous position of the Yugoslav and Soviet leadership concerning the Suez crisis, colonial issue and national liberation movements in Asia and Africa.

The U. S. has negatively reacted to then course of the Yugoslav foreign policy. Although it maintained economic cooperation with Yugoslavia, it nevertheless often re-examined the possibility for the continuation of the programme of material assistance to

⁴⁸ Dragan Bogetić, *n. d.*, str. 140–146.

⁴⁹ Dragan Bogetić, *n. d.*, str. 107.

Yugoslav leadership. Periodic accusations between Yugoslavia and the U. S. represented a usual occurrence which has for many years accompanied the cooperation of two countries so different in terms of their ideological and political aspirations. Despite huge differences, the two sides have nevertheless managed to alleviate mutual political animosities to the mutually acceptable degree and thus created prerequisites for future cooperation.

UDK 327.54"1956"
327(497.1:73)"1956"(093.2)

JUGOSLAVIJA U AMERIČKOJ VOJNOPOLITIČKOJ STRATEGIJI ODBRANE ZAPADA OD SSSR-a 1950–1954.

Nemanja Milošević

APSTRAKT: Članak je napisan na osnovu objavljene literature koja se bavi navedenom tematikom i građe iz Arhiva Josipa Broza Tita i Vojnog arhiva, kao i dokumenta dostupnih na Internetu koji tretiraju hladnoratovske odnose.

Ključne reči: Jugoslavija, SAD, SSSR, Grčka, Turska, tršćanska kriza

Završetak Drugog svetskog rata izveo je na međunarodnu pozornicu dve supersile – SAD i Sovjetski Savez. Njihova borba za prevlast u pitanjima međunarodne politike označila je u evropskoj i svetskoj istoriji narednih četrdeset i pet godina kao period hladnog rata i formiranja dva bloka (NATO i Varšavski pakt). U uslovima bipolarne podele moći, sudbina nekadašnjih velikih sila, ali i onih regionalnih, i „malih” država bila je usmerena prema jednom ili drugom polu. U toj ploidbi između Scile i Haribde, Jugoslavija je pronašla put koji je išao pored oba bloka, a nikako uz jedan ili drugi. Do sukoba sa Informbiroom nije izgledalo da će Jugoslavija na bilo koji način istupiti iz „istočnog lagera”, ali ni da će uspostaviti prijateljske i savezničke odnose sa SAD-om.

Posle skoro neprijateljskih odnosa praćenih brojnim incidentima, od negativnih napisa u štampi do obaranja američkih aviona iznad Jugoslavije nakon Drugog svetskog rata, 1950. godina bila je za obe strane, jugoslovensku i američku, neizvesna i sa potpuno drugačijim kvalitetom odnosa, koji su još bili, u poređenju sa periodom nakon rata, nepoverljivi i ispitivački. Približavanje dve strane usledilo je posle rascepa nastalog na relaciji Tito–Staljin, odnosno Jugoslavija–SSSR. To razmimoilaženje i otvoreno neprijateljstvo koje se pokazalo nakon 1948. godine predstavljalo je i za Zapad iznenađenje, a u početku i neverovanje u realnu prirodu sukoba.¹ Jugoslovensko-američke odnose je početkom pedesetih,

¹ D. Bogetić, „Saradnja Jugoslavije i Zapada u vreme sukoba sa Kominformom (1952–1955)”, *Velike sile i male države u hladnom ratu 1945–1955. Slučaj Jugoslavije*, Beograd, 2005, str. 43.

tačnije sve do 1954. godine, opterećivalo tršćansko pitanje, koje je umnogome usporavalo i uslovljavalo uspostavljanje partnerskih veza pre svega u vojnim pitanjima, kako kroz Balkanski pakt tako i kroz zapadnu vojnu pomoć, u kojoj je dominantno učestvovao SAD.

„Strategija klina”, koja je još bila u teorijskom i praktičnom nastajanju u krugovima koji su kreirali američku spoljnu politiku, mogla se upravo primeniti na Jugoslaviju. Odvajanje respektabilne vojne sile iz „istočnog lagera” predstavljalo je okosnicu navedene strategije. Jugoslovenskom političkom rukovodstvu je bila potrebna politička, ekonomska i vojna pomoć kako bi se odbranila nezavisna pozicija u odnosu prema supersilama, a posebno prema Sovjetskom Savezu, i obezbedio opstanak države. Opasnost koja je pretila od SSSR-a bila je realna u procenama obe administracije, što je samo po sebi navodilo na potrebu saradnje.

Džordž Kenan, znameniti tvorac „Dugačkog telegrama”,² tadašnji savetnik u Stejt departmentu, zaključio je da je Titovo „odmetništvo” značajno doprinelo komunističkim uspesima u Kini. Pol Najs, koji se u istom periodu nalazio na čelu Štaba za planiranje politike (PPS – Policy Planning Staff), smatrao je da postoji realna opasnost od oružanog napada na Jugoslaviju, izazvanog sovjetskim strepnjama da bi Kinezi mogli slediti Titov primer, budući da u svojoj revoluciji nisu bili onako podržani od Staljina i SSSR-a kao što su očekivali.³

Predstavnici američke administracije pribojavali su se da do napada Sovjeta na Jugoslaviju može doći, a za jugoslovenske državnike se može reći da su taj napad očekivali svakog sledećeg dana nakon onoga u kome on nije usledio. Kontakti američke i jugoslovenske administracije su bili sve češći, a razgovori po sadržini i učesnicima raznovrsniji.

Početkom januara, prema izveštaju ambasadora FNRJ u SAD-u Vladimira Popovića, na ručku na kojem je bio zajedno sa vojnim izaslanikom Bulovićem a koji je priredio general u penziji Hantington (bivši šef američke vojne misije pri Vrhovnom štabu NOVJ) i uz prisustvo generala Olmsted, šefa za sve vojne isporuke u inostranstvu, američki predstavnici su istakli da je u njihovom interesu da Jugosloveni budu privredno i vojno što jači, jer je odbrana Zapadne Evrope nemoguća bez stabilizacije prilika na Balkanu, čiji je garant upravo jugoslovenska armija.⁴ Dakle, za nepunu godinu dana, stav se promenio i Jugoslavija je od najagresivnijeg sovjetskog satelita postala garant stabilnosti na Balkanu.

² <http://www.coldwarfiles.org/files/Documents/Kennantelegram.pdf>. Kenanov „Dugi telegram”, poznat u istoriji upravo po tome što je Kenan kao diplomata iz Moskve, 22. februara 1946, poslao u Vašington telegram sa osam hiljada reči u kome je izložio svoje ideje kako treba voditi politiku prema Sovjetima.

³ L. Lis, *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene Države, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd, 2003, str. 122.

⁴ Arhiv Josipa Broza Tita, Kancelarija Maršala Jugoslavije. U daljem tekstu: AJBT, KMJ, I-3-b/789.

Hantington je objasnio Popoviću princip funkcionisanja vojne pomoći SAD-a drugim zemljama. Istakao je da postoji *Mutual Defense Assistance Program (MDAP)* koji predviđa tri kategorije fondova, odnosno korisnika: „1. upućivanje gotovog ratnog materijala iz Amerike 2. upućivanje uređaja i sirovina dotičnoj zemlji za izradu ratnog materijala na licu mesta. U drugim zemljama se može izrađivati samo ono što se brzo proizvodi. 3. Narudžba i kupovanje uređaja ili materijala u drugim zemljama i upućivanje trećoj zemlji saveznicima. On ističe da mi nismo korisnici ovoga zakona i da zavisi od nas hoćemo li i kada postati. Samo u tom slučaju mi bi smo mogli dobiti u okviru gornjih kategorija onu pomoć koja nama najviše odgovara. To, međutim, treba rešavati diplomatskim putem.”⁵ Popović je spremno odgovorio da će se Jugoslavija i dalje zalagati za što širu međunarodnu saradnju i da očekuje više razumevanja za jugoslovensku politiku od SAD-a. U tom smislu, on je, ne osporavajući da je Jugoslaviji vojna pomoć zaista i potrebna, precizirao da smatra da bi Amerikanci mogli pružiti vojnu pomoć Jugoslaviji bez formalnih obavezivanja, čime bi se izbegle nepotrebne teškoće i izazivanje neprijatelja obe zemlje. Sa ovim argumentom saglasili su se i Hantington i Olmsted. Prvi je precizirao da zakon predviđa tri kategorije zemalja – one iz Severnoatlantskog pakta, ostale zapadnoevropske zemlje i neke istočne zemlje, a da se kao četvrta kategorija pojavljuju ostale zemlje za koje predsednik Truman smatra da je u „duhu ciljeva zakona da im se pomoć pruži”.⁶

Ovaj slučaj jasno ukazuje da američka administracija nije planirala da od Jugoslavije traži bilo kakve političke ustupke za pomoć, ne zbog principijelne jugoslovenske politike i poštovanja i ugleda prema njoj, već prosto zato što je to bilo u interesu SAD-a. Na kraju, SAD je podjednako koliko i samo jugoslovensko rukovodstvo imao jednostavnu računicu da očuva Jugoslaviju upravo onakvu kakva je bila i pre. Kada bi Jugoslavija u potpunosti prešla na stranu Zapada i, eventualno, preuzela zapadni državni i društveni sistem, time bi strategija klina bila otupljena, jer u tom slučaju, Jugoslavija više ne bi bila zemlja otrgnuta od „Istočnog lagersa” već punopravni zapadni saveznik i, kao takva, ne više privlačan model za druge zemlje komunističkog uređenja.

Tokom februara i marta kolale su razne neosnovane, poluosnovane ili osnovane priče sa obe strane. Na Zapadu se moglo čuti da Tito tajno pregovara sa Moskvom, a u Jugoslaviji su se pojavile vesti da SAD i SSSR žele da se dogovore o podeli sveta na interesne sfere. Tito je 16. marta ponovo primio ambasadora Alena i upitao ga da li su takve vesti istinite. Alen je odgovorio da bi podela na interesne sfere bila u potpunoj suprotnosti sa američkom politikom.⁷ Iako su se odnosi između Vašingtona i Beograda sve više i brže popravljali, i dalje je bilo

⁵ Isto.

⁶ Isto.

⁷ AJBT, KMJ, I-2-a/82 Zabeleška o razgovoru druga Maršala sa g. Alenom, američkim ambasadorom, 16. III. 1950 godine. Prisutan Srđa Prica, pomoćnik ministra MIP-a.

puno neslaganja i očevidnih razlika. Primer Grčke to jasno pokazuje. Jugoslovensko rukovodstvo jeste zaustavilo dalje isporuke pomoći grčkim komunistima, pre svega jer su oni stali čvrsto na stranu IB-a, ali se i dalje u kontaktima sa zapadnim političarima čula teza da bez demokratizacije Grčke ne može biti približavanja u odnosima Atine i Beograda. Strateški interes Vašingtona bio je upravo suprotan, pa ne čudi Alenova reakcija na Pricinu (pomoćnik ministra inostranih poslova) izjavu da približavanje zavisi od progresivnih tendencija u Grčkoj. Naime, Alen je izrazio nevericu kako može Jugoslavija propisivati drugoj vladi kakvu politiku da vodi, a pri tom sama biti toliko osetljiva na pomisao spoljnog pritiska.⁸ Još ozbiljniji problem iskrasao je po pitanju ekonomske pomoći. Jugoslovenima se nesumnjivo žurilo da što pre dobiju potreban ekonomski podsticaj. Koliko je nepoverenje još uvek vladalo između dva rukovodstva svedoči činjenica da je novinar *New York Timesa* Hendler svojim člancima u kojima je preneo Alenov stav, bez navođenja njegovog imena, da bi daljnje otezanje s kreditima štetilo američkim interesima, uzburkao i jedne i druge. Čitajući njegove navode, Ačeson je smatrao da jugoslovenska vlada vrši pritisak na administraciju, a Tito da SAD zatezanjem po pitanju zajmova želi dobiti određene političke ustupke. U govoru koji je održao u Užicu 18. februara Tito je izjednačio ponašanje „reakcionarne štampe” sa Zapada sa propagandom Informbiroa, ogradiвши se od oba bloka. Ovo istupanje bilo je iskakanje iz Kardeljevih smernica o „realpolitičkom” pristupu. Moglo bi se reći da je istup bio veoma hrabar, „ratnički” a ne „državnički”, ali su ga predstavnici američke administracije shvatili pragmatički. Alen je konstatovao da se SAD ne mora brinuti zbog govora koji je za domaće potrebe. Jugoslovensko rukovodstvo nije moglo znati kako su predstavnici administracije primili govor, pa su narednih dana pokušavali da ublaže njegove posledice i odrede „krivce” kojima je govor bio upućen.⁹

Međutim, konfrontacija dve supersile dostigla je vrhunac zategnutosti. Direktna sukob bio je nezamisliv, čak i za američke i sovjetske zvaničnike, zbog katastrofalnih posledica koje bi doneo atomski rat. Čuveni *Pax Atomica*! Ali je zato rat na periferijama interesnih sfera dveju sila bio vrlo moguć. Sličan je i zaključak u NSC-68, gde se pravilno zaključuje da Sovjeti ne žele veliki rat, ali su spremni da zastrašuju, troše resurse i ispituju čvrstinu Amerikanaca i njihovih saveznika.¹⁰ Sovjetski ekspanzionizam, oličen u beskompromisnom Staljinu i njegovoj krutosti prema Zapadu, našao se, u analizama američkih analitičara, političara i vojnih stručnjaka, pred dilemom da li će oštricu napada okrenuti ka Evropi, Balkanu, Jugoslaviji ili Dalekom istoku, jugoistočnoj Aziji, Koreji? Lorejn Lis i Darko Bekić ne slažu se u ocenama procene ugroženosti bezbednosti

⁸ D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955*, Zagreb, 1988, str. 140–141.

⁹ D. Bekić, *n. d.*, str. 142–144.

¹⁰ http://www.coldwarfiles.org/files/Documents/NSC_68.pdf.

Jugoslavije u tom periodu. Bekić zaključuje, na osnovu izveštaja zapadnih diplomata iz istočnoevropskih zemalja i obaveštajnih podataka Američke ambasade u Moskvi koji su jugoistočnu Aziju, naftne zemlje Srednjeg istoka i Nemačku odredili kao moguće tačke sudara, da sukob na relaciji Tito–Staljin gubi na važnosti u korist razvoja događaja na Dalekom istoku.¹¹ Lis smatra, zaključujući prema izveštaju NSC-68, da se zabrinutost u pogledu sovjetske agresivnosti ne smanjuje, a Kenan je čak i krajem maja smatrao da bi moglo doći do napada na Jugoslaviju.¹² Korejski rat, koji je izbio sredinom 1950, dao je jasan odgovor u kom pravcu će biti uperena sovjetska vojna oštrica, ali to nije značilo da nije moguće da Sovjeti otvore još jedno krizno žarište na tlu Evrope, kao što su to učinili u Aziji. Pretpostavke analitičara CIA i PPS-a počivale su na premisi da je napad u Koreji predstavljao sovjetski uvod u širi rat, mada je Kenan odbacivao takvu pretpostavku.

Jugoslovensko rukovodstvo je bez sumnje uviđalo da je opasnost od napada manja nakon početka Korejskog rata, ali nipošto nije želelo da izgubi priliku da od Zapada dobije vojnu i ekonomsku pomoć. Prilikom posete direktora Svetske banke Bleka, u avgustu 1950, Tito je u razgovoru pokrenuo pitanje dobijanja vojne pomoći. Ono što je zaista bilo iznenađujuće je da se Titov zahtev potpuno poklapao sa stavovima američkog Generalštaba i Saveta za nacionalnu bezbednost, koji su preporučivali vojnu pomoć u materijalu i naoružanju, ali ne i u živoj sili. Istovremeno je američki Generalštab pripremao materijal koji bi se uputio Jugoslaviji. Vladimir Velebit, kao član jedne pregovaračke ekipe koja je trebalo da izdejstvuje pristanak Svetske banke za finansiranje nekih privrednih projekata, sastao se sa određenim američkim političarima i obaveštajcima i pokrenuo pitanje mogućnosti dobijanja besplatne vojne pomoći od SAD-a.¹³ Amerikanci su pokazali spremnost da besplatno isporuče Jugoslaviji veće količine naoružanja i opreme i da jugoslovenske vlasti pošalju jednog oficira koji bi obrazložio i ugovorio vojnotehničke detalje. Jugoslovensko rukovodstvo je odlučilo da se prihvati američka ponuda, a da se u Generalštabu jugoslovenske vojske sastavi lista potrebnog ratnog materijala. Za jugoslovenskog predstavnika je izabran tadašnji načelnik Generalštaba Koča Popović.¹⁴ Već krajem decembra 1950. Velebit je u Vašingtonu predao listu, a na njoj su bili većinom moderni borbeni avioni, artiljerija i municija. On je tada i najavio posetu načelnika Generalštaba, koja je ubrzo usledila.

Načelnik Generalštaba general Koča Popović je imao više sastanaka u Pentagonu sa generalom Edelmanom i njegovim saradnicima od maja do juna

¹¹ D. Bekić, *n. d.*, str. 127.

¹² L. Lis, *n. d.*, str. 127.

¹³ I. Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, magistarski rad u rukopisu, str. 28–34.

¹⁴ L. Lis, *n. d.*, str. 142–151.

1951. godine na 12 konferencija, kada je pokrenuto više strateških i materijalno-tehničkih pitanja. Razgovori su bili napeti, jer Popović nije hteo dublje da ulazi u jugoslovenske strateške planove, iako je postignuta saglasnost da bi napad sate-lita bez ili sa otvorenom podrškom Sovjeta mogao dovesti u određenom vremen-skom periodu do Trećeg svetskog rata.¹⁵ Vraćajući se u Jugoslaviju, Popović se u Parizu susreo sa generalom Ajzenhauerom, koji je tom prilikom podvukao značaj jugoslovenskog zbližavanja sa zemljama Zapada u strogo vojnom smislu. Nakon postignutog dogovora usledile su i prve isporuke naoružanja. U početku isporuka nije opravdala očekivanja jugoslovenskog generalštaba, jer je to naoru-žanje bilo većinom zastarelo. Napredak je postignut tek nakon serije sastanaka sa američkim načelnikom Generalštaba Omarom Bredlijem, na kojima je, pored vojne pomoći, razgovarano i o izvesnim strateškim temama.¹⁶

Tokom leta 1951. iskristalisala se obostrana spremnost da se, uprkos ot-poru dela domaće javnosti (koji je bio izraženiji u SAD-u nego u Jugoslaviji), pristupi finalizaciji dogovora o vojnoj saradnji. Američki stav je odlikovalo ne-koliko osnovnih tačaka – potreba da se putem jugoslovenskog uključivanja obe-zbedi južni i jugoistočni evropski blok, sa posebnim naglaskom na Ljubljanskim vratima, sa vojne tačke gledišta, te mogućnost da se putem tog programa Jugo-slavija čvršće politički veže za zapadni vojni savez, s političke strane.¹⁷ Prilikom posete A. Harimana (savetnika američkog predsednika za spoljnu politiku) Titu, 25. 8. 1951. godine, vođeni su i razgovori na Bledu, gde je direktno iznet jugoslo-venski zahtev za isporukom mlazne avijacije, tenkova, bestrajne artiljerije, za-tim sirovina neophodnih jugoslovenskoj vojnoj industriji kako bi se povećala proizvodnja. U septembru je Jugoslaviju posetio general Kolins, načelnik Zdru-ženog generalštaba američke armije. U razgovorima je analizirana jugoslovenska ratna situacija u slučaju izolovanog napada. Na polju strateške koordinacije iz-među Jugoslavije i NATO-a ostavljena je mogućnost da se u povoljnom trenutku održe pregovori koji bi definisali odgovore na to pitanje, a Kolins nije imao ovla-šćenja da o tome pregovara. Kolins je, pored razgovora, obišao Ljubljansku i Skopsku vojnu oblast, a tim povodom je priređena specijalna vojna vežba.¹⁸

Predsednik Truman je 9. novembra poslao pismo Kongresu u kome je na-javio pružanje vojne pomoći Jugoslaviji za podizanje njenih odbrambenih kvali-teta. Posle vremena intenzivnih pregovora, 14. 11. 1951. u Beogradu je zaključen sporazum o vojnoj pomoći između vlada SAD-a i FNRJ.¹⁹

¹⁵ Vojni Arhiv (u daljem tekstu: VA), GŠ-2, k. 14, f. 7, r. b. 1/1.

¹⁶ B. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO*, Beograd, 2003, str. 17; L. Lis, *n. d.*, str. 143, 147.

¹⁷ I. Laković, *n. d.*, str. 41.

¹⁸ I. Laković, *n. d.*, str. 40–43; L. Lis, *n. d.*, str. 153.

¹⁹ AJBT, KMJ, I-3-b/807, Međunarodni ugovori FNRJ: Sporazum između FNRJ i vlade SAD o vojnoj pomoći od 14. novembra 1951. Ugovor se sastojao od sedam članova (prvi je sankcio-nisao pružanje, tj. nastavak dostavljanja opreme, materijala i drugih usluga, te obaveze FNRJ

Vojna pomoć koja je upućivana trebalo je da ubrza i olakša jugoslovensko uključivanje u seriju strateških pregovora kojima bi se postiglo njeno čvršće vezivanje za NATO i stvaranje zajedničke odbrambene koncepcije. Vojni stručnjaci NATO-a su 1951. razmatrali mogućnosti odbrane Zapadne Evrope u slučaju napada sa Istoka i pre nego što su Grčka i Turska zvanično pristupile Alijansi. Zbog toga je njihovo pristupanje Severnoatlantskoj alijansi bilo neophodno, jer ako bi „napadač došao u posed sredozemnog prostora”,²⁰ najvažnija uporišta odbrane Evrope bila bi izgubljena. Stratezi NATO-a smatrali su da je neophodno dati i Jugoslaviji garancije za njenu bezbednost iako nisu računali na to da će postati članica Saveza.²¹ Jugoslovensko vođstvo je tražilo oslonac na Zapadu, strahujući od eventualnih napada SSSR-a i njegovih saveznika, pokušavajući da dobije finansijsku i vojnu podršku koja će takve napade odvratiti, a da pri tom ne preuzima nikakve obaveze prema Severnoatlantskom paktu, to jest preovladavala je ocena da bi bilo korisno sklapanje određenih aranžmana koji bi je na posredan način uključili u zapadni odbrambeni sistem, a da se istovremeno sačuva maksimum spoljnopolitičke i vojnoodbrambene nezavisnosti. Akcija koja je bila usmerena ka tom cilju išla je u dva pravca: prema sklapanju regionalnog vojno-političkog saveza sa Grčkom i Turskom i prema zajedničkom strateškom planiranju i usklađivanju vojne akcije i logističkoj podršci NATO-a u slučaju agresije na Jugoslaviju.²²

U Vašingtonu je februara 1952. godine sazvan sastanak visokih vojnih predstavnika SAD-a, Francuske i Velike Britanije, na kome su usvojeni zajednička pozicija i modaliteti pregovora sa Jugoslavijom.²³ Dogovoreno je da vođa tripartitne delegacije bude general Tomas Hendi, zamenik zapovednika američkih snaga u Evropi. Utvrđeni su i ciljevi pregovora: trebalo je Jugoslaviju uveriti

da dobijena sredstva koristi za svoju odbranu i unapređenje svetske bezbednosti; drugi je definisao stepen javnosti primene sporazuma, gde je omogućena tajnost vojnih materijala; treći član je regulisao problematiku zaštite intelektualne svojine u vezi sa vojnim materijalom kao predmetom sporazuma; četvrti se ticao jugoslovenskih finansijskih obaveza u tom odnosu; peti član se odnosio na pitanje funkcionisanja američkog tima za nadgledanje sprovođenja programa, podvlačeći obavezu FNRJ da mu dodeli potpun diplomatski status, dok je SAD obavezivao da broj njegovog osoblja bude što manji; šesti je sankcionisao jugoslovensku obavezu da pomogne u razvijanju odbrambenih snaga slobodnog sveta u okviru ekonomskih i političkih mogućnosti, što je značilo posrednu obavezu saradnje sa NATO-om, ali bez eksplicitnih odredaba koje bi jugoslovensku stranu kompromitovale u očima socijalističkih zemalja kao novog člana Severnoatlantske alijanse; sedmi član je regulisao tehničku problematiku funkcionisanja sporazuma, poput datuma stupanja na snagu i prestanka važnosti i uslova pod kojima može biti raskinut). O funkcionisanju vojne pomoći koju su SAD i druge zapadne sile pružale Jugoslaviji nećemo se detaljnije baviti u ovom radu. Više o tome videti: I. Laković, *n. d.*, str. 28–34.

²⁰ AJBT, Kabinet Predsednika Republike, u daljem tekstu: KPR I-4/3, Strateška situacija snaga Atlantskog pakta.

²¹ AJBT, KPR I-4/3, Strateška situacija snaga Atlantskog pakta.

²² D. Bekić, *n. d.*, str. 414.

²³ *Balkanski pakt 1953/1954, zbornik dokumenata*, Beograd, 2005, str. 11; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd, 2000, str. 21.

kako će svoju odbranu mnogo delotvornije planirati i ostvariti u saradnji sa zapadnim vojnim savezom, umesto samostalno i odvojeno, odnosno uzimajući teritoriju Jugoslavije, Grčke i severne Italije kao jedinstveno odbrambeno područje; nadalje, uveriti Jugoslaviju da glavnina snaga JNA treba da bude koncentrisana u regijama Ljubljanskih vrata i Vardarske nizije, te prikupljati informacije o snagama sovjetskih saveznika i o planovima Jugoslavije u slučaju njihovog napada.²⁴

Prilikom posete generala Hendija u novembru 1952. godine, koja je bila više kurtoazna, iako na visokom nivou,²⁵ istaknuto je da Zapad uviđa strategijsku važnost Jugoslavije (misleći pri tom na Ljubljanska vrata, kako bi se tu zaustavilo eventualno sovjetsko prodiranje ka severnoj Italiji). Tito je iskoristio priliku da izrazi čuđenje što će tripartitni razgovori biti predmet obaveštavanja svih članica NATO-a, jer je za Jugoslaviju iznošenje njenih odbrambenih planova, koji predstavljaju vojnu tajnu, od prvorazrednog značaja, ali i dodao da ne pravi problem ako se obaveštavanje odnosi na SAD, Veliku Britaniju ili Francusku, ali ne i na Italiju.²⁶ To je bilo sasvim razumljivo, jer je nerešeno tršćansko pitanje opterećivalo odnose Jugoslavije i Italije, ali i zapadne saveznike, kojima su obe zemlje bile važne u svim strategijskim planovima odbrane. Razgovori su protekli u prilično napetoj atmosferi, a obe strane su bile nezadovoljne.

Prva tripartitno-jugoslovenska konferencija je održana u Beogradu od 16. do 20. novembra.²⁷ Prvog dana se razgovaralo o prezentovanju strateških i taktičkih planova, a posebno onih koji su bili vezani za odbranu Ljubljanskih vrata i mogućnosti saradnje sa snagama susednih zemalja članica Alijanse ili pod uticajem NATO-a. Trećeg dana konferencije postavljeno je pitanje šta bi Jugoslavija preduzela u slučaju sovjetskog napada na Zapadnu Evropu, na šta je jugoslovenska strana odgovorila da bi u njegovom suzbijanju aktivno učestvovala. Jugosloveni su koristili svaku priliku da negativno komentarišu kvalitet i mogućnosti italijanske vojske, ne ustručavajući se ni od izraza krajnjeg nipoštaštavanja. Hendi je, primetivši tendenciju jugoslovenskih predstavnika, diplomatski odgovorio da nije u njegovoj nadležnosti da ocenjuje kvalitet italijanske vojske. Jugoslovenska strana je nipoštaštavanjem Italije naglasila da bi joj teško palo da deo svojih snaga stavi u funkciju odbrane te i takve zemlje. Njihovi sagovornici, predvođeni Hendijem, provokativnim pitanjima pokušavali su da isprovociraju članove jugoslovenske delegacije. Američki general je stalno insi-

²⁴ D. Bekić, *n. d.*, str. 421 (Bekić se poziva na izvore Public Record Office-a, Foreign Office FO/371/102165/30 July, 1952).

²⁵ VA, GŠ-2, k. 14, f. 8, 1/1. Prijemu su prisustvovali, pored maršala Tita, načelnik GŠ JNA general-pukovnik Koča Popović, njegov zamenik general-pukovnik Peko Dapčević, šef misije za vojnu pomoć pri Ambasadi SAD-a u Beogradu general Harmoni, vojni ataše pri Britanskoj ambasadi pukovnik Berd i vojni ataše pri Ambasadi Francuske potpukovnik Žan de Šelez.

²⁶ VA, GŠ-2, k. 14, f. 8, 1/1, Zabeleška o razgovoru Tita sa generalom Hendijem, Beograd 15. novembar 1952.

²⁷ *Balkanski pakt 1953/1954, zbornik dokumenata*, str. 20; D. Bogetić, *n. d.*, str. 35.

stirao na pitanju da li će se jugoslovenske snage na severnom pravcu povlačiti ili se boriti do poslednjeg čoveka, obrazlažući da poteže to pitanje jer postoji nedostatak otvorenog savezničkog pristupa sa jugoslovenske strane.

Poslednjeg dana razgovori su trajali manje od jednog sata, a Hendi je izneo perspektivu daljih pregovora, koja je podrazumevala nekoliko nivoa, od tadašnjih bilateralnih kontakata, preko tripartitno usklađenog planiranja, do kombinovanog i regionalno-operativnog planiranja. To je značilo da se pretpostavlja uspostavljanje čvršćih veza koje bi omogućile uklapanje Jugoslavije u program vojne i materijalne pomoći koje se pružaju zemljama koje su članice NATO-a.²⁸ Zapadnim silama ostalo je nejasno da li bi Jugoslavija dozvolila savezničkim snagama ulazak na svoju teritoriju u slučaju rata. S druge strane, Tito se uverio da ne treba pristupiti NATO-u, ali treba razvijati odnose sa Turskom i Grčkom, koje su tada postale članice Severnoatlantske alijanse, ali su i pored toga strahovale od očekivane agresije Sovjeta i njihovih saveznika. Povezivanje tri balkanske zemlje u takvim okolnostima ojačalo bi njihove pozicije i prema Istoku i prema Zapadu.²⁹ S druge strane, i turska i grčka vlada su, nakon ulaska u NATO, u februaru 1952. godine, sve više uviđale potrebu saradnje sa Jugoslavijom radi obezbeđenja odbrane svojih zemalja.

Jugoslavija, s jedne, i Grčka i Turska, koje su u međuvremenu (1951) postale članice NATO-a i koje su u to vreme već postale značajne karike zapadnog vojnoodbrambenog sistema,³⁰ s druge strane, veoma brzo su uvidele sopstvenu strategijsku važnost za Zapad, u smislu odbrane sredozemnog prostora, što je dovelo do uspostavljanja kontakta između tri zemlje. Krajem 1952. godine jugoslovenska vojna delegacija sastala se sa turskom i grčkom vojnom delegacijom, što predstavlja početak formiranja Balkanskog pakta. Krajem februara 1953. potpisan je Ankarski ugovor između Jugoslavije, Grčke i Turske.³¹

Iako je Staljinova smrt u martu 1953. godine donela promenu u odnosu sovjetskog rukovodstva prema Zapadu, i prema Jugoslaviji, nastavilo se sa programom vojne pomoći SAD-a Jugoslaviji, ali i sa politikom njenog približavanja Severnoatlantskoj alijansi. Ono što je za Zapad zaista bilo važno, to su modaliteti povezivanja Balkanskog pakta sa Alijansom. U skladu s tim, američki državni sekretar Dals posetio je Tursku, najbližeg saveznika SAD-a na Balkanu.³² Takođe, na redovnom zasedanju NATO-a, krajem aprila i početkom maja 1953, ra-

²⁸ I. Laković, *n. d.*, str. 57–90; D. Bekić, *n. d.*, str. 439–444; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, Beograd, 2000, str. 35–36.

²⁹ Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO*, Beograd, 2003, str. 76 (Dimitrijević se poziva na DASMIP, PA); D. Bogetić, *n. d.*, str. 37.

³⁰ D. Bekić, *n. d.*, str. 414.

³¹ VA, GŠ-2, k. 14, f. 8, 2/1, 21/2, 3/1. Ovde se nećemo baviti Balkanskim paktom detaljnije, o tome videti: *Balkanski pakt 1953/1954, zbornik dokumenata*, Beograd, 2005; D. Bogetić, *n. d.*, str. 36–44, 141–153, 232–236.

³² D. Bekić, *n. d.*, str. 508 (prema Iatrides, *Balkan Triangle*, 1968); *Balkanski pakt 1953/1954, zbornik dokumenata*, str. 11–12.

spravljalo se o Balkanskom paktu. Potkomisija političkog saveta dobila je zadatak da ispita da li se tripartitna saradnja kosi sa interesima Alijanse, uz zaključak da tripartitnu saradnju treba tolerisati bez iznošenja oficijelnog stava pred javnost, jer bi to štetilo interesima NATO-a. Većina zemalja članica u političkom komitetu NATO-a smatrala je da će Jugoslavija pristupiti Atlantskom paktu, a da je Tripartitni ugovor samo posredni put.³³ U stvari, NATO je dao neoficijelno odobrenje da se vojna saradnja sa Jugoslavijom nastavi.

„Mekši” pristup sovjetskog rukovodstva prema Jugoslaviji počeo se osećati već sredinom 1953. godine. U junu Jugosloveni su prihvatili sovjetsku ponudu da se razmene ambasadori, prvi put posle „raskola”. Tito je ubrzo pokazao Zapadu da ne smatra da su sovjetske namere iskrene i jasno je ukazao da će nastaviti saradnju sa Zapadom. Problem Trsta je u ovom periodu bio veće iskušenje za jugoslovensko-američke odnose nego sovjetsko „reteriranje” prema Jugoslaviji. Kada su Amerikanci i Britanci obavestili da prenose administraciju Zone A na Italiju, Tito je pomerio trupe ka italijanskoj granici. Prema Đilasovom svedočenju, Tito je izdao naređenje Kosti Nađu da jugoslovenskim tenkovima sovjetske proizvodnje (bilo bi neugodno ići sa tenkovima dobijenim od Amerikanaca) uđe u sporno područje, a na Đilasovo pitanje da li će se, ako se bude pucalo na Italijane, pucati i na Amerikance, prvi čovek FNRJ je odgovorio: „A onda ćemo vidjeti...”³⁴ Organizovana je i serija demonstracija širom Jugoslavije. Đilas je smatrao da su svi ovi događaji deo Titovog plana kojim bi naglasio jugoslovensku nezavisnost u odnosu na Zapad, kao što je to učinio pet godina ranije sa Sovjetskim Savezom. Ova kriza nije bila dugotrajna, ali je uzdrmala uvek krhke odnose Jugoslavije sa SAD-om i Zapadom u celini.³⁵

Bez obzira na ove nesuglasice, u Vašingtonu je od 24. do 28. avgusta 1953. godine održana tripartitno-jugoslovenska vojna konferencija.³⁶ Tom prilikom se razgovaralo o procenama ugroženosti Jugoslavije, stavu zapadnih sila u pogledu vojne pomoći, stanju gotovosti, stratezijskim koncepcijama, jugoslovenskim odbrambenim planovima i povezivanju tih planova sa koncepcijama zapadnih saveznika.³⁷ Sastav delegacija, a posebno jugoslovenske, govorio je o ozbiljnosti s kojom se pristupilo razgovorima.³⁸ Jugoslovenski predstavnik general Vučković je istakao razvoj saradnje na vojnom planu između Jugoslavije, Grčke i Turske, tako da je usaglašavanje na desnom krilu obezbeđeno. Istaknut je problem na levom krilu – južna Austrija i Italija (nesređeni odnosi, tršćanska kriza). Vučko-

³³ VA, GŠ JNA, k. 374, Sedmo odeljenje f. 1, eksp. br. 835 i eksp. br. 903.

³⁴ M. Đilas, *Tito. The Story from Inside*, New York, 1980, str. 65–66.

³⁵ L. Lis, *n. d.*, str. 182–185; D. Bekić, *n. d.*, str. 540.

³⁶ *Balkanski pakt 1953/1954, zbornik dokumenata*, str. 58; ADSIP, PA, F. 80, god. 1953. Pov. br. 129; L. Lis, *n. d.*, str. 186.

³⁷ *Balkanski pakt 1953/1954, zbornik dokumenata*, str. 59; D. Bekić, *n. d.*, str. 535; VA, GŠ-2, k. 16, f. 2, reg. br. 2 Prilog B, str. 1; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad...*, str. 115–116.

³⁸ *Balkanski pakt 1953/1954, zbornik dokumenata*, str. 59; VA, GŠ-2, k. 16, f. 2, reg. br. 2.

vić je dodao da se strategijska važnost Jugoslavije odražava u spajanju austrijskog sa grčko-turskim frontom u jedan neprekidni front, uz zaključak da bi gubitak Jugoslavije razorio jedinstvo odbrane Evrope. Predstavnici zapadnih sila su izneli potrebu da komandanti na terenu usklade planove, to jest u okviru NATO-a, što ne znači političko učlanjenje Jugoslavije u pakt, već vojno planiranje s vojnim komandantima u okviru NATO-a.³⁹ U memorandumu koji je potpisan nakon Vašingtonske konferencije stoji da je postignuta saglasnost o ocenama sovjetskih i satelitskih snaga da tri zapadne sile smatraju da uspešna odbrana Jugoslavije ima veliku strategijsku važnost. Postignuta je i saglasnost o njenoj velikoj strategijskoj važnosti kao sastavnog dela odbrane Evrope, ali je Vašingtonska konferencija ostavila „tršćansko pitanje” otvoreno u političkom, nikako u vojnom smislu, tako da Jugoslavija nije mogla biti zadovoljna rezultatima.⁴⁰ Sukob oko Trsta činio je za SAD povezivanje Jugoslavije sa NATO-om teškim, a balkanska saradnja je u smislu korisnosti ocenjena kao ograničena.⁴¹ Za jugoslovensku stranu, balkanska saradnja bila je više instrument pomoću kojeg bi se prebrodila kriza oko Trsta, koja je remetila odnose sa Zapadom, a nikako pakt kojim bi se zaštitilo od opasnosti sa Istoka. U prilog ovoj tvrdnji svedoči i činjenica da su naredne, 1954. godine skoro prestali incidenti na granicama Jugoslavije sa zemljama Istočnog bloka.

„Slučaj Đilas”, nastavak i rasplet tršćanske krize, Bledski sporazum kojim je utvrđena vojna komponenta Balkanskog saveza između Grčke, Turske i Jugoslavije, kao i, u širem evropskom kontekstu, neuspeli pregovori oko formiranja Evropske odbrambene zajednice i nalaženje novih modaliteta približavanja Zapadne Nemačke Severnoatlantskoj alijansi označili su 1954. godinu kao jednu od najpresudnijih u formiranju jugoslovenske politike ekvidistance – politike podjednake razdaljine, odnosno jednakog nivoa saradnje kako sa Istokom tako i sa Zapadom.

Problem vezan za „slučaj Đilas” počeo je da „isplivava” početkom januara 1954. Prvi, prikriveni kontakti nakon smrti Josifa Visarionoviča Staljina između novoformiranog sovjetskog rukovodstva i jugoslovenskog doprineli su da već u jesen 1953. dođe do izvesnog udaljavanja Tita i Đilasa. Ovaj sukob je kulminirao nakon Đilasovih članaka u *Borbi* krajem 1953. i početkom 1954. Interesovanje Zapada za ovaj slučaj raste tek nakon 5. januara, pošto su se mogle čuti glasine o Đilasovom padu u nemilost. U *New York Times*-u je 14. januara prvi put izneta mogućnost da bi ideološki sukob s Đilasom mogao naškoditi jugoslovenskim odnosima sa Zapadom.⁴² Na Trećem plenumu CK SKJ Đilas je isključen iz CK,

³⁹ VA, GŠ-2 k. 16, f. 2, 2/1.

⁴⁰ *Balkanski pakt 1953/1954, zbornik dokumenata*, str. 60; D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu...*, str. 535 (NYT, FO, KCA).

⁴¹ L. Lis, *n. d.*, str. 186.

⁴² L. Lis, *n. d.*, str. 188–189; D. Bogetić, *n. d.*, str. 120–124; D. Bekić, *n. d.*, str. 565–569. Prema Bekiću spoljnopolitički aspekti nisu bili ključni u izbijanju i razvoju ovog sukoba.

a Tito je na plenumu komentarisao međunarodne aspekte krize, navodeći da ima sve više reakcija kako se Jugoslavija okrenula od Zapada. Ambasador SAD-a u Jugoslaviji Ridlberger bio je rezervisan po pitanju posledica ovog događaja i pored uveravanja jugoslovenskih rukovodilaca da je u pitanju unutrašnjopolitičko razmimoilaženje, a Moskva je videla „slučaj Đilas” kao preloman momenat u procesu vraćanja Jugoslavije u „istočni lager”. Posle napada na Molotova u *Borbi*, zapadni analitičari su zaključili kako Tito nakon ovog slučaja pokušava da uspostavi striktnu ekvidistancu između dva bloka.⁴³ U prilog ovom mišljenju, Tito je na Četvrtom plenumu naglasio u svom govoru da Jugoslavija ima protivnike na svim stranama, sa Istoka prete one snage koje ostaju na pozicijama iz 1948. godine, a sa Zapada jačaju pritisci da se uvede višepartijski sistem.⁴⁴

Tršćansko pitanje i Balkanski pakt bili su sve više uzročno-posledično povezani u komplikovanim odnosima Jugoslavije i Zapada. Pregovori između tri balkanske zemlje ponovo su bili opterećeni stavom velikih sila, koje nisu zauzele jasan odnos prema vojnom sporazumu. Vojni izaslanik u Atini Vojvodić izveštavao je da je u razgovorima sa grčkim visokim vojnim predstavnicima doznao kako Amerikanci ispoljavaju otvoreno neslaganje sa politikom regionalnih paktova.⁴⁵ Dijametralno suprotne vesti dostavljao je vojni izaslanik iz Vašingtona Lekić, koga su američki vojni zvaničnici razuveravali da SAD ne podržava pakt između tri balkanske zemlje. Naprotiv, Amerikanci su tvrdili da se zalažu za što tešnje povezivanje tih zemalja, doduše pod jednim uslovom – da to povezivanje ne povlači za sobom političke implikacije za NATO. Nadalje, otpor prema paktu bi za Amerikance bio nepotreban, jer s njim će Jugoslavija biti sve bliža NATO-u.⁴⁶ Vojno-diplomatski pritisak na Jugoslaviju da pristupi Severnoatlantskom paktu nastavio se i narednih meseci, naročito pošto je Jugoslavija pokrenula inicijativu da Balkanski pakt preraste u savez sa konkretnim obavezama i vojnim planovima. U vojnim krugovima isticano je mišljenje da Balkanski pakt ima primenu u ratu, ali da je u miru bez političkog efekta. Grčki vojni izaslanik u Ankari je svom jugoslovenskom kolegi u razgovoru posredno rekao da bi Jugoslavija trebalo da uđe u NATO, jer u protivnom, u slučaju rata, Grčka i Turska ne bi mogle dejstvovati bez odobrenja Alijanse.⁴⁷ Jugoslovenska inicijativa o pretvaranju pakta u savez preduhitrla je Amerikance, koji takvu ideju nisu prihvatili sa odobravanjem, jer su u takav aranžman želeli uključiti i Italiju. Time bi se problem Trsta umnogome povoljnije i brže rešio. Prema informacijama koje je jugoslovenskom vojnom izaslaniku u Ankari pružio francuski kolega, Amerikanci se neće protiviti stvaranju saveza iako im nije godilo što su Turci

⁴³ D. Bekić, *n. d.*, str. 574–585.

⁴⁴ D. Bekić, *n. d.*, str. 587–588.

⁴⁵ VA, GŠ JNA, Sedmo odeljenje k. 375, f. 1, eksp. br. 80.

⁴⁶ VA, GŠ JNA, Sedmo odeljenje k. 375, f. 1, eksp. br. 143.

⁴⁷ VA, GŠ JNA, Sedmo odeljenje k. 375, f. 1, eksp. br. 618, D. Bekić, *n. d.*, str. 604 (Iatrides); L. Lis, *n. d.*, str. 191–193.

prihvatili jugoslovensku inicijativu bez prethodnih konsultacija s njima, ali će tražiti da Jugoslavija preuzme neke aranžmane u saradnji sa komandom NATO-a za Evropu.⁴⁸ Ono što je bilo još važnije, Ajzenhauerova administracija je ostala pri stavu da zabrinutost oko Italije i pregovori o Trstu isključuju definitivne aranžmane.⁴⁹ Upravo zbog toga, Sjedinjene Američke Države su preko Turaka usporavale prethodno dogovoreno potpisivanje saveza na Bledu. Turci su zatražili odlaganje Bledske konferencije. Stav SAD-a je bio jasan: preko Balkanskog saveza želeli su da uvuku Jugoslaviju u NATO. Tako su koristili Tursku, ali i Italiju, koja je osporavala ulazak Grčke i Turske u Balkanski savez bez prethodnog odobrenja i saglasnosti svih zemalja Severnoatlantske alijanse. Za tu svrhu je italijanska vlada uputila svim zemljama NATO-a pismo sa zahtevom da se sve njene članice saglase u tom pogledu s njom.⁵⁰ No, ipak, Bledski sporazum potpisan je 9. avgusta 1954. godine.⁵¹

Istovremeno, vodila se i ozbiljna diplomatska „bitka” za rešenje tršćanskog problema. Pregovori SAD-a, Velike Britanije i Jugoslavije u Londonu inicirani su početkom januara 1954. godine, tokom razgovora američkog ambasadora u Beogradu Ridlbergera i ministra spoljnih poslova Koče Popovića. Predlog Ridlbergera, uprošćeno, svodio se na nastavak pregovora oko Trsta koji bi se vodili u tajnosti između Amerikanaca, Britanaca i Jugoslovena. Odlučeno je da se pregovori vode u Londonu, i inače, trajali su čitavih osam meseci. Tom prilikom, jugoslovenski predstavnici su izneli dva predloga koja su anglo-američki saveznici odbili.⁵² U rešavanju tršćanskog pitanja vojno-diplomatske „igre” nisu bile dovoljne. Problem se morao rešavati na najvišem nivou – Ajzenhauer je poslao Roberta Marfija, tadašnjeg zamenika podsekretara spoljnih poslova sa ličnim, prijateljskim pismom Josipu Brozu. Nije, naravno, to pismo bilo presudno kao deo procesa rešavanja krize, već pre svega činjenica da je jugoslovensko rukovodstvo shvatilo da mora pristupiti otklanjanju problema koji opterećuje inače veoma dobar spoljnopolički položaj zemlje.⁵³ Sporazum o rešenju tršćanskog pitanja potpisan je između SAD-a, Velike Britanije i Jugoslavije 31. maja 1954, po kojem se STT *de jure* ne ukida, ali se *de facto* deli između Jugoslavije i Italije.⁵⁴

Približavanje Jugoslavije i SAD-a, i njihova vojnopolitička saradnja u prvom redu, zavisili su u navedenom periodu od mnogih spoljnopoličkih,

⁴⁸ VA, GŠ JNA, Sedmo odeljenje k. 375, f. 1, eksp. br. 638; D. Bekić, *n. d.*, str. 606–607 (Iatrides).

⁴⁹ L. Lis, *n. d.*, str. 191.

⁵⁰ VA, GŠ JNA, Sedmo odeljenje k. 375, f. 1, eksp. br. 936, 981, 999, 1007 i 1010; AJBT, KPR I-5-C; D. Bekić, *n. d.*, str. 609, 647 (Iatrides, NYT).

⁵¹ L. Lis, *n. d.*, str. 191, D. Bekić, *n. d.*, str. 647; D. Bogetić, *n. d.*, str. 151–154; *Balkanski pakt 1953/1954, zbornik dokumenata*, str. 96–98.

⁵² D. Bogetić, *n. d.*, str. 125–138.

⁵³ L. Lis, *n. d.*, str. 195–197; John C. Campbell, ed., *Successful Negotiation: Trieste, 1954*, Princeton, 1976, str. 133–140.

⁵⁴ D. Bogetić, *n. d.*, str. 138–139.

kako globalnih tako i lokalnih, i unutrašnjopolitičkih činilaca i faktora. Za SAD, Jugoslavija „odmetnuta” od Sovjetskog Saveza mogla je poslužiti kao savršen model „strategije klina” kojom je trebalo razbiti monolitnost „istočnog lagera”. Jugoslavija je mogla biti primer i drugim istočnim zemljama kako se može isplatiti neposlušnost prema Sovjetima. Svaki gubitak za SSSR predstavljao je dobitak za SAD. Pored ovog čisto političkog interesa, Pentagon je uviđao potrebu vojne saradnje sa Jugoslavijom iz geopolitičkih razloga (na stranu činjenica da je u ovom periodu Jugoslavija raspolagala zaista respektabilnom vojnom silom, barem u regionalnim okvirima⁵⁵) – zatvaranja „odbrambenog zida” prema Istoku, koji bi uključio Zapadnu Nemačku, integrisanu u zapadni sistem, Italiju, Grčku, Tursku i, naravno, Jugoslaviju. Pedesete godine upravo jasno pokazuju ovu američku geopolitičku računicu – Grčka i Turska primljene su u NATO 1951. godine, Jugoslavija je Bledskim sporazumom posredno ušla u odbrambene planove NATO-a, njena Ljubljanska armija je preoružana kompletnim američkim vojnim kapacitetima u okviru vojne pomoći, a i Zapadna Nemačka je 1955. pristupila Severnoatlantskom paktu.

Za Jugoslaviju, dobri odnosi sa Zapadom, a pre svih sa SAD-om, pedesetih godina su značili samostalnost u odnosu na Sovjetski Savez, ali i garant da neće biti sama u slučaju napada sa Istoka. Razrešenjem tršćanskog pitanja, ponovnim polaganim približavanjem Sovjetskom Savezu i nastavkom dobrih odnosa sa Zapadom, ali i Titovim putovanjima u Burmu i Indiju (krajem 1954. i početkom 1955) Jugoslavija otpočinje utiranje puta novoj spoljnopoličkoj orijentaciji – politici nesvrstavanja i vanblokofske pozicije. Istorija Jugoslavije u hladnom ratu u narednom periodu može se posmatrati kao period u kome je ona posedovala najveću količinu „meke” moći, iste one vrste moći koja, prema Džozefu Najmu,⁵⁶ umnogome danas nedostaje i Srbiji i SAD-u u spoljnoj politici.

⁵⁵ http://www.dni.gov/nic/NIC_foia_yugoslavia.html CIA Historical Review Program Release in full: *Estimate of the Yugoslav regime's ability to resist soviet pressure during 1949*. Prema mišljenju analitičara CIA, Jugoslavija je druga po snazi armija u Istočnoj Evropi.

⁵⁶ Dž. Naj, *Paradoks američke moći*, Beograd, 2003.

Summary

Yugoslavia in the US Military-Political Strategy of Defence of the West from the USSR 1950–1954

Key words: Yugoslavia, USA, USSR, Greece, Turkey, Trieste Crisis

Military-political relations between Yugoslavia and the USA (1950–1954) were very important part in geopolitical and strategic planning of the American foreign policy. After Tito-Stalin conflict in 1948 Yugoslavia was confronted with possible antagonism from the countries under the „Soviet umbrella”. This situation, precarious for Tito’s regime and survival of Yugoslavia, both in economic and political sense, dictated a slew toward the USA and Western countries. Soviet military threat was very realistic for Western analysts. As response to the Soviet threat, Western allies created a military alliance – the North Atlantic Treaty Organization (NATO) in 1949. This organization was very important for the future relations between Yugoslavia and the U. S. The first serious dialogues and contacts were initiated in 1950. Yugoslav authorities were afraid of the possible Soviet aggression. U. S. policy-planners, analysts and members of administration shared the same opinions and estimates. The war in Korea did not broadcast fears and pessimistic expectations on both sides. The result was Military Aid Agreement between Yugoslavia and USA, signed in November 1951 in Belgrade. Greece and Turkey joined NATO the same year. Those two countries had important role in Western strategic planning of defence against Eastern threats. Their position had directly closed Soviet output in the Mediterranean. Yugoslavia became more important not just as an example of „axle-pin strategy” but also as a strategic part of „defence-wall” against the Soviets. American policy-planners saw West Germany, Italy, Yugoslavia, Greece and Turkey as „corner-stones” of that defence wall. Contacts between three Balkan countries started in 1952. The result was the Balkan Pact in 1953 and the Balkan Alliance in 1954. On the one side, American administration supported this Alliance because in that way Yugoslavia was much closer to the NATO, but, on the other, it slowed down negotiations between Yugoslavia, Greece and Turkey because it wanted to have Italy in the Alliance as well. It would help the solution of the Trieste Crisis. The Trieste Crisis and the „Djilas Case” were problems which burdened relations between Yugoslavia and the USA. The agreement in 1954 between the USA, Great Britain and Yugoslavia about Trieste was a significant relief for both sides and helped further improvement in their relations.

UDK 327(497.1)“1950/1954”(093.2)
355.02(73)“195”

JUGOSLAVIJA I VATIKAN

Od prekida diplomatskih odnosa do Drugog vatikanskog koncila (1953–1962)

Radmila Radić

APSTRAKT: Rad se bavi desetogodišnjim periodom tokom koga nije bilo zvaničnih diplomatskih odnosa između Jugoslavije i Vatikana ali koji je istovremeno bio razdoblje generalnog poboljšanja međunarodne pozicije Jugoslavije. Učinjen je pokušaj da se pruži odgovor na pitanje kakve su bile posledice nepostojanja diplomatskih odnosa kako na unutarpolitičkom tako i na spoljnopolitičkom planu, ali i da se pokaže kako su postepeno ponovo uspostavljeni kontakti koji su doveli do obnavljanja diplomatskih odnosa.

Ključne reči: Jugoslavija, Vatikan, Katolička crkva, Alojzije Stepinac, Sveta stolica

Do prekida diplomatskih odnosa Jugoslavije i Vatikana krajem 1952. godine (posle proglašenja nadbiskupa Stepinca za kardinala) došlo je u periodu kada je Jugoslavija učinila veliki preokret u svojoj međunarodnoj orijentaciji. Aktivno je sarađivala u OUN-u, normalizovala je odnose sa zemljama Zapada, pa i Istoka, formulisala je politiku miroljubive koegzistencije i saradnje, bez obzira na razlike u društvenom uređenju. Staljin je umro početkom marta 1953. godine, a od 1955. Moskva je pod Hruščovom oslabila svoj pritisak na Jugoslaviju. Predsednik Republike Tito putuje u Veliku Britaniju 1953. godine,¹ a ekonomska

¹ Tito je vodio razgovore o položaju crkava u Jugoslaviji u sedištu britanske vlade, 17. marta sa V. Čerčilom a nešto kasnije i sa predstavnicima konzervativaca Velike Britanije. Premijer Čerčil je zatražio da Jugoslavija učini neke pomake u politici prema crkvama jer bi to moglo da olakša i poziciju njegove vlade u vođenju otvorenije politike prema Jugoslaviji, a istovremeno bi moglo da popravi odnose Jugoslavije i Italije. Tito je odgovorio da verskog progona nema već da postoje problemi u odnosima sa Katoličkom crkvom, ali da je to više političko nego religijsko pitanje. Public Record Office, Foreign Office, 371/107837; Katarina Spehnjak, „Posjet Josipa Broza Tita Velikoj Britaniji 1953. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 2001, str. 597–633.

i vojna pomoć sa Zapada, a posebno iz SAD-a počinje uveliko da pristiže. Tokom 1954. i dugo vođeni spor oko Trsta je konačno rešen.

Jugoslovenski komunisti su bili svesni da se u katoličkom pitanju krije „eksplozivna snaga dovoljna da jednog dana rasturi ovo slovensko carstvo”.² Prekid diplomatskih odnosa direktno je uticao na zaoštavanje prilika u zemlji. Državni organi su pokušali da primene taktiku pridobijanja umerenijih biskupa preko ustupaka, selektivnog dodeljivanja finansijske pomoći, forsiranja kontakata, ali bez vidljivijeg uspeha. Početkom januara 1953. maršal Tito je primio delegaciju katoličkih biskupa u Beogradu, radi razgovora o odnosima države i crkve, posle čega je objavljeno da je dogovoreno formiranje zajedničke komisije koja bi razmatrala osnove budućih odnosa. Strane diplomate smatrale su da su jugoslovenske vlasti zainteresovane da pokažu da je sporazum sa Katoličkom crkvom moguć i u situaciji kada predstavnici Vatikana više nisu prisutni u zemlji. Ubrzo posle toga Stepinac je novinaru jedne američke novinske agencije izjavio da nema dogovora dok Sveta stolica ne pošalje odobrenje.³ Juna 1953. na sednici Odbora za unutrašnju politiku SIV-a, Aleksandar Ranković je rekao da je Katolička crkva pošla od toga da ona mimo Vatikana ne može učestvovati u razgovorima i da su zbog toga razgovori prekinuti. Dodao je da Katolička crkva ne želi nikakve kontakte sa organima vlasti radi rešavanja odnosa ali stalno interveniše radi rešavanja svojih pitanja. Na jednoj od prethodnih sednica Odbora, 23. aprila, zaključeno je da Vatikan i pojedini biskupi u zemlji čine sve da onemoguće rad Udruženja katoličkih sveštenika i da će ići na njegovo razbijanje.⁴

Državni sekretarijat za inostrane poslove FNRJ je 14. 12. 1953. uputio telegram svim diplomatskim predstavništvima da je primećen novi talas antijugoslovenske kampanje u Vatikanu i da tome treba parirati prema mogućnostima. Istog meseca J. B. Tito je primio na Brdu kod Kranja Džemsa Laudna, protestantskog sveštenika i publicistu iz SAD-a, i rekao mu da na Katoličku crkvu gleda kao „na jednu najtamniju reakcionarnu međunarodnu organizaciju”.⁵

Propagandna kampanja o progonima Katoličke crkve i „komunističkom režimu u zemlji” bila je na vrhuncu u periodu od 1952. do 1956. Vesti koje je objavljivao Radio Vatikan prenosile su vodeće svetske novinske agencije. Anti-jugoslovenska kampanja se obično pojačavala i povezivala sa slobodom vere i crkve u FNRJ onda kada su jugoslovenski predstavnici pokušavali nešto da postignu na međunarodnom planu. U katoličkoj štampi su se tada pojavljivali napisi

² Ani Lakroa Riz, *Vatikan, Evropa i Rajh od Prvog svetskog rata do hladnog rata*, Beograd, 2006, str. 523.

³ PRO, FO, 371/107815.

⁴ Arhiv Jugoslavije, Savezno izvršno veće, Zapisnici sa sednica Odbora za unutrašnju politiku SIV-a, 130-992-1502.

⁵ Arhiv Ministarstva inostranih poslova, Politička arhiva, Verska pitanja i posete, f-83, dok. br. 4684.

u kojima se tražilo da se od FNRJ izdejstvuju određeni ustupci, pa da se tek onda razgovara.⁶ Antijugoslovenska kampanja je bila posebno snažna u Južnoj Americi (Urugvaj i Čile) prilikom posete jugoslovenske privredne delegacije, na čelu sa Jakovom Blaževićem (koji je bio tužilac na suđenju Stepincu).⁷

Jugoslovenski državni organi su vodili računa o tome da ne ostave utisak kako zauzimaju frontalno negativan stav prema katoličkim sveštenicima. Ambasada FNRJ u Londonu je dobila 3. 8. 1954. od DSIP-a obaveštenje da se povećao broj zahteva za izdavanje viza protestantskim i katoličkim sveštenicima ali da će se vize izdavati s vremena na vreme kako bi se izbegla negativna tu-maćenja.⁸

Septembra 1954. godine dr Franjo Šeper, nekadašnji sekretar Alojzija Stepinca, imenovan je za nadbiskupa koadjutora u Zagrebu.⁹ Vlasti su smatrale da je on mnogo manje kompromitovan od ostalih vodećih figura u Katoličkoj crkvi i bile su zadovoljne izborom. Njegovo imenovanje je pokazalo da Vatikan prihvata činjenicu da Stepinac ne može više da obavlja funkciju nadbiskupa i da prihvata potrebu da povрати vidljivo vođstvo nad Katoličkom crkvom u Jugoslaviji. Nadbiskup Šeper i dr Vladimir Bakarić, predsednik hrvatske vlade, razmenili su kurtoazne posete decembra 1954, ubrzo po Šeperovom imenovanju.¹⁰ Bilo je normalno da predstavnici hrvatske vlade i Katoličke crkve budu u službenom kontaktu, međutim, to je odgovaralo i težnjama vlasti za generalnom liberalizacijom kao delom politike miroljubive koegzistencije.¹¹ Bakarić je u jednom razgovoru sa stranim novinarima rekao da još nije došlo vreme za *modus vivendi* ili za obnavljanje diplomatskih odnosa sa Vatikanom, koji još nije pokazao dovoljno znakova dobre volje za tako nešto. On je naglasio da udruženja sveštenika nemaju nikakav politički značaj i da je njihova osnovna funkcija bila da sveštenici stupanjem u njih zauzmu jasan stav protiv neprijateljske politike.

Nadbiskup beogradski dr Josip Ujčić je održavao kontakte sa Saveznom komisijom za verske poslove (SKVP) pokušavajući da reši pitanja štampanja mesečnika *Blagovest*, puštanja na slobodu biskupa mostarskog Čulea i katoličkih sveštenika u zatvorima, kao i povratka nekih biskupa na njihove dijeceze. Međutim, u Vatikanu su čak i pozitivni koraci jugoslovenskih vlasti, poput puštanja biskupa Čulea i nekih sveštenika, izazivali izrazito negativne komentare, kao

⁶ AJ, Savezna komisija za verske poslove, 144-12-199.

⁷ AMIP, PA, Vatikan, dok. br. 4926 i 4953; AJ, SKVP, 144-42-394.

⁸ AMIP, PA, Verska pitanja i posete, f-20, br. 410507.

⁹ Stella Alexander, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, Cambridge, 1979, str. 227; Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I–II, Beograd, 2002, str. II/411.

¹⁰ *Yugoslavia Political Diaries 1918–1965*, Vol. 4: 1949–1965, pr. Robert L. Jarman, Archive Editions, Slough, UK, 1997, str. 593.

¹¹ AJ, SKVP, 144-12, Zapisnik sa i savetovanja u SKVP sa predsednicima verskih komisija NR-a, 3. 2. 1955.

što je isticanje sumnje u odanost Katoličkoj crkvi tih lica.¹² Vatikan je pokazivao mržnju prema svakom kleriku koji je bio sklon saradnji sa vlastima pa su posebno oštre napade upućivali na adresu Udruženja sveštenika.¹³

Glavni cilj državnih organa tih godina bio je da odvoje pitanje odnosa sa Vatikanom od pitanja odnosa sa crkvom u zemlji, pri čemu su odnosi sa Vatikanom bili u drugom planu. Na sednici Odbora za unutrašnju politiku SIV-a, decembra 1955, Dobrivoje Radosavljević je u referatu o radu SKVP-a izneo kako je osnovni politički cilj koji treba postići – izolacija Vatikana i postizanje diferencijacije u redovima episkopata i sveštenstva. To je značilo da izvesni crkveni predstavnici koji pokazuju dobru volju za saradnju sa državnim organima iz toga izvuku i određene koristi, čime bi se u episkopatu i među sveštenstvom stvarale grupe koje su za i protiv saradnje. „U toj borbi za diferencijaciju moramo tu i tamo napraviti ustupke koji nama kao komunistima nisu simpatični, ali to nije bitno.” On je dodao da su u borbi protiv Vatikana najveću pomoć pružili protestanti i zbog toga se založio za tolerantniji stav prema njima.¹⁴

Za katolički episkopat je bilo karakteristično da je svako značajnije pitanje u odnosima sa vlastima nastojao da reši prvo traženjem da se poštuju načela Ustava i Zakona o pravnom položaju verskih zajednica,¹⁵ a da je potom nastupao i podvojeno. Podvojen stav, kako u vrhovima episkopata tako i kod nižeg sveštenstva, pre svega u Hrvatskoj ali i u drugim delovima zemlje, zasnivao se na različitom gledanju i oceni situacije u zemlji i trajnosti poretka.¹⁶ Jedan deo je smatrao da trenutni poredak nije dugog trajanja i da treba ustrajati na neprijateljskom stavu i odbijanju svake saradnje sa vlastima. Tu grupu predstavljali su dalmatinski biskupi. Druga grupa polazila je od stanovišta da se ne mogu očekivati skorije promene u zemlji i da je za crkvu bolje da se nađu načini za koegzistenciju. Pri tome su se čuvali da ne dođu u sukob sa Vatikanom.¹⁷

Raznih nagoveštaja da je Vatikan zainteresovan da obnovi odnose sa Jugoslavijom bilo je već početkom 1955. godine. Prvi pokušaj zabeležen je u decembru 1954. preko papskog nuncija u Santjago de Čileu, koji je tražio kontakt sa Veljkom Vlahovićem za vreme njegovog boravka u zemljama Latinske Amerike. Do susreta nije došlo. Novi signali su stizali preko jugoslovenskih ambasada

¹² Iako su ovi sveštenici pušteni posle intervencije nadbiskupa Ujčiča i ljubljanskog biskupa Vovka, koji su SKVP-u i Izvršnom veću Slovenije izrazili i pismenu zahvalnost, vatikanska propaganda je njihovo puštanje prokomentarisala ustupcima koje su oni morali učiniti za režim. AJ, SKVP, 144-10-163, 14-203, i 15-230; AMIP, PA, 73/15, br. 45745.

¹³ Ani Lakroa Riz, *n. d.*, str. 515, 524.

¹⁴ AJ, SIV, 130-992-1502, Zapisnici sa sednica Odbora za unutrašnju politiku SIV-a.

¹⁵ Tokom 1953. godine usvojen je Zakon o pravnom položaju verskih zajednica koji je potvrdio ustavne odredbe o odvajanju crkve od države i garantovao slobodu savesti i verskog ubeđenja. Prvi nacrt je bio revidiran posle predstavi iz verskih zajednica. To je omogućilo delimičan porast poverenja kod verskih zajednica u zemlji u mogućnost obezbeđivanja pravnih normi. Radmila Radić, *n. d.*, str. 377–385.

¹⁶ AJ, SKVP, 144-15-223.

¹⁷ AJ, SKVP, 144-18-233.

da i diplomatskih službi, najviše iz SAD-a i Južne Amerike, ali i iz Evrope. Šef odeljka za FNRJ u Stejt departmentu, u privatnom razgovoru sa predstavnikom Ambasade FNRJ u Vašingtonu, rekao je 6. 2. 1955. da njegova služba raspolaže podacima prema kojima katolička hijerarhija u Jugoslaviji želi obnovu razgovora sa Vladom FNRJ.¹⁸ Vatikan je međutim paralelno nastavio da pruža negativan publicitet položaju crkve u Istočnoj Evropi. *L'Osservatore Romano* je objavio 1954. dva opširna teksta sa detaljima o „patnjama katoličkih biskupa u Jugoslaviji”. Vesti koje je objavljivao Radio Vatikan odnosile su se na onemogućavanje slobodnog ispovedanja vere, proganjanje sveštenika i sl. Dve godine kasnije objavljeno je papsko pismo *Dum maerentes*, zatvorenim nadbiskupima Stepincu, Mindsentiju i Beranu (Zagreb, Budimpešta i Prag), u kome se ohrabruju katolici u komunističkim državama da izdrže pritiske.¹⁹ DSIP je upozoravao 1956. na aktivnosti Vatikana u SAD-u da se dobije podrška na smanjenju pomoći Jugoslaviji. Vatikanu je posebno smetala poseta J. B. Tita Francuskoj²⁰ i SSSR-u, veze KPI i SKJ, kao i mešanje Jugoslavije u pitanje ujedinjenja Nemačke. U Vatikanu su negativno gledali na približavanje Francuske i Jugoslavije i nastojali su da organizuju što masovnije proteste povodom posete J. Broza. Iako u tome nisu u potpunosti uspeali zbog stava francuskog episkopata, smatrali su da je odsustvo nuncija Morele sa svih službenih manifestacija u čast J. B. Tita dovoljna demonstracija odnosa Vatikana.²¹

Povodom putovanja J. B. Tita u Pariz i Moskvu 1956. godine, Vatikan je nastojao da ispita stav SAD-a prema Jugoslaviji očekujući da će doći do izvesnih promena. Monsenior Čikonjani i kardinal Spelman razgovarali su sa predstavnicima SAD-a. Prema izveštajima koji su stigli do jugoslovenske strane, rezultati tih razgovora bili su mali. SAD nije delio zabrinutost Vatikana povodom približavanja Beograda i Moskve. Američki zvaničnici su smatrali da treba postići saradnju Beograda u pokušaju da se afirmiše „titoistički pokret” u istočnoevropskim zemljama. Akcija Vatikana bila je usmerena i na Kongres SAD-a, gde su nastojali da dobiju podršku za smanjenje pomoći Jugoslaviji. U Vašingtonu je međutim pozitivno odjeknula poseta jugoslovenskog predsednika Parizu, jer je SAD odobravao jačanje uticaja francuskih socijaldemokrata na jugoslovenske komuniste.

¹⁸ AMIP, PA, Verska pitanja i posete, br. 42334.

¹⁹ AMIP, PA, 86/19, br. 4139.

²⁰ Prilikom posete jugoslovenskog predsednika Parizu, predstavnici Katoličke crkve u Francuskoj organizovali su demonstracije. Sličan scenario viđen je i prilikom ranije posete Tita Velikoj Britaniji. AMIP, PA, Političke posete – Vatikan, f-73, dok. br. 423283.

²¹ Povodom posete Palmira Toljatija Beogradu i Tita Moskvi, Vatikan je uputio memorandum SAD-u u kome je naveo da će uspostavljanje saradnje između KPI i SKJ uticati na mešanje jugoslovenske strane u unutrašnju politiku Italije. U memorandumu se navodilo i da će politička intervencija Jugoslavije u Italiji preko KPI, imati negativne posledice na atlantsku politiku, s obzirom na Titovu izjavu da se nada da će jednog dana NATO prestati da postoji, izražavajući želju da do toga dođe što pre. AMIP, PA, Političke posete – Vatikan, dok. br. 423283.

Maja 1956. godine, u Milanu je objavljena zbirka dokumenata pod naslovom *Libro Rosso della Chiesa perseguitata* na kojoj je kao autor označen Alberto Galter. Knjiga se bavila položajem Katoličke crkve u zemljama iza „gvozdene zavese”. Uz specijalnu ceremoniju predata je papi Piju XII, a potom je uručena i akreditovanim diplomatama pri Svetoj stolici. Poglavlje o Jugoslaviji bilo je obimnije obrađeno nego što je to bio slučaj sa drugim zemljama i u FNRJ je sa razlogom to primljeno kao neprijateljski akt i važan operativni potez Vatikana protiv Jugoslavije. Posebno je kritikovana činjenica da je Jugoslavija izjednačena sa SSSR-om i ostalim zemljama Istočne Evrope. U oktobru 1956. godine, povodom desetogodišnjice od izricanja presude A. Stepincu, krenuo je novi talas napada. Jugoslovenski državni organi smatrali su da je sve to bilo u direktnoj vezi sa zbivanjima u Poljskoj i Mađarskoj i domaća štampa je na ovo vrlo oštro reagovala.

U Jugoslaviji su se nastavila suđenja zbog neprijateljske propagande. U dva takva slučaja, kod suđenja rektoru seminarije u Rijeci 1955.²² i nekim profesorima i studentima seminarije u Splitu 1956, optuženi nisu bili okrivljeni samo zbog neprijateljske propagande već su i same škole bile zatvorene. To je, međutim, bio poslednji put da se primenjuje ova kaznena mera predviđena po Zakonu o pravnom položaju verskih zajednica. Broj suđenja je vremenom opadao, kazne su bile kraće²³ a pritisak na svakodnevni život vernika je popuštao. Opadao je i broj javnih napada na biskupe i sveštenstvo. Još uvek je bilo opasno otvoreno iskazivanje verskih ubeđenja, posebno za zaposlene u državnim službama i prosvetne radnike, ali i to se polako menjalo. Prilike su, kao i uvek u Jugoslaviji, varirale u znatnoj meri od grada do grada, od oblasti do oblasti i od republike do republike.

U odnosima Katoličke crkve i države sporna pitanja bila su vezana za crkvenu imovinu, oporezivanje, administrativno kažnjavanje, katehizaciju, rad katoličkih verskih škola, delatnost Udruženja katoličkih sveštenika, ponašanje pojedinih biskupa, uticaj Katoličke crkve na omladinu i članove Partije i sl.²⁴ Jedno od najosetljivijih pitanja odnosa državnih organa sa Katoličkom crkvom i Vatikanom posle Drugog svetskog rata bilo je pitanje sveštenečke emigracije. Njihova delatnost i veze sa katoličkim sveštenstvom u zemlji, ali i sa predstavnicima Vatikana budno su nadzirani. U Jugoslaviji se smatralo da sveštenečka emigracija predstavlja stalni oslonac Vatikana, kako u obaveštajnom radu tako i u drugim antijugoslovenskim aktivnostima. Kao najvažniji centri identifikovani su Zavod Sv. Jeronima u Rimu, na čelu sa Krunoslavom Draganovićem,²⁵ centar u

²² AJ, SKVP, 144-15-230; AMIP, PA, 73/15, br. 45745.

²³ AJ, SKVP, 144-22-258, 23-259, 23-277.

²⁴ AJ, SKVP, 144-20-256.

²⁵ Pored Draganovića u Zavodu su delovali Tomas Ivan, bivši sekretar skopskog biskupa Čekade a potom spiker emisija Radio Vatikana, i sveštenici Golik Antun, Matacin Ante, Simčić Milan, Jesih Pavao i dr. AJ, SKVP, 144-42-394.

Salzburgu sa sveštenikom Vilimom Ceceljem, potom krug oko Dominika-Krste Šušnjara u Zapadnoj Nemačkoj, grupa slovenačkih emigrantskih sveštenika u zagraničnom pojasu u Austriji i katolička emigracija u Severnoj i Južnoj Americi. Svi oni su imali svoje veze i ilegalne kanale sa Jugoslavijom, preko kojih su dobijali informacije. Bavili su se intenzivno političkom propagandom protiv FNRJ, prikupljanjem i slanjem materijalne pomoći i raznog propagandnog materijala katoličkom sveštenstvu u zemlji.

Vatikan je, prema saznanjima jugoslovenskih državnih organa, tretirao pitanje emigracije dvostruko. Prvo, sa stanovišta vršenja crkveno-političkog uticaja na emigrante i emigrantske institucije i njihovog angažovanja na aktivnom pomaganju vatikanske politike, i drugo, sa stanovišta njihovog materijalnog zbrinjavanja. Pri Konzistorijalnoj kongregaciji je postojao specijalni ured za emigraciju, na čijem čelu se nalazio monsenjor Fereto (Ferretto), a materijalna pitanja emigranata rešavala je organizacija OPA.²⁶ Za emigraciju je u Vatikanu bio odgovoran kardinal Piacca (Piazza). Vatikan je imao svog predstavnika i kod Visokog komesarijata za izbeglice u Ženevi. Konzistorijalna kongregacija je delovala među emigracijom na opštepolutičkom planu, odnosno posebnim crkvenim intencijama u smislu papine enciklike iz 1952. godine *Exul Familia*.²⁷

Katolička crkva u Jugoslaviji je, uz školovanje kadra u zemlji, bila jako zainteresovana i za slanje bogoslova na studije u Rim. Da bi to postigla postavljala je pitanje izdavanja pasoša. Na sednici SKVP-a decembra 1956. razmatrana je mogućnost da se izvrši pritisak na biskupa Šepera oko onemogućavanja rada emigrantskog centra u Zavodu Sv. Jeronima. Ograđivanje biskupata od ustaških emigranata trebalo je da otkloni glavni prigovor za slanje bogoslova na studije u inostranstvo.²⁸ To je donekle postignuto posle smrti monsenjora Mađareca, rektora Zavoda, kada je na njegovo mesto postavljen dr Đuro Kokša.

Odnosi između Jugoslavije i Vatikana počeli su da otopljavaju i pre smrti Pija XII. Državni organi su konstatovali 1957. godine da u Vatikanu postoji izvesna opreznost kada je u pitanju Katolička crkva u Jugoslaviji. Papa nije primio slovenačkog biskupa Rožmana, koji se nalazio u Vatikanu povodom pedesetogodišnjice svoje sveštenečke službe, a biskupe Laha i Bukatka, pored pape,

²⁶ Ova organizacija bila je osnovana još u vreme rata na papin zahtev. Podređena je direktno Državnom sekretarijatu Vatikana. Za vreme rata imala je zadatak da pomaže zarobljenicima i izbeglicama. Krajem 50-ih godina u Rimu je bilo 15 nacionalnih komiteta koji su delovali pod rukovodstvom OPA, pa tako i hrvatski i slovenački koji su često menjali imena. AJ, SKVP, 144-41-381.

²⁷ Ovom enciklikom papa Pije XII je izneo načelo da se pastoralni rad za emigrante raznih narodnosti mora organizovati na njihovom jeziku i da se za to moraju formirati misije na temelju narodne, a ne državno-političke pripadnosti. Pojedine nacionalne grupe trebalo je da osnuju u raznim zemljama vrhovna dušebrižnička rukovodstva, koja će brinuti za sveštenike i ostale katoličke emigrante. Ova rukovodstva bila su podređena Konzistorijalnoj kongregaciji. *Glas Koncila*, br. 47 (1587), 21. 11. 2004.

²⁸ AJ, SKVP, 144-33-325.

primili su i svi značajniji predstavnici u Vatikanu. Sa druge strane, Vatikan je otvorio istragu nad časopisom Udruženja katoličkih sveštenika *Nova pot* iz Slovenije i opomenuo nadbiskupa Ujčića zbog prisustva na sahrani Moše Pijade.²⁹

Zbog ratnih prilika Vatikan je na neodređeno vreme bio prekinuo staru i utvrđenu praksu pozivanja biskupa na referisanje, *ad limina*. Posete jugoslovenskih biskupa Vatikanu izostale su u posleratnim godinama između ostalog zbog Stepinčevog slučaja i u Vatikanu službeno oformljenog shvatanja „ne-normalnih prilika za šuteću crkvu u Jugoslaviji”. Biskupi su izvršavali svoju obavezu pismenim putem, uglavnom diplomatskim kanalima, preko italijanske ili francuske ambasade ili ilegalnim vezama. Neposredno pred Biskupsku konferenciju krajem 1957, beogradskog nadbiskupa Ujčića je Vatikan zvanično obavestio da u narednom periodu biskupi mogu da dolaze u službene posete. Prvu posetu Vatikanu učinio je zagrebački nadbiskup-koadjutor Šeper u maju 1958. a potom su to učinili i drugi biskupi.³⁰ Kako je broj prijavljenih biskupa bio veliki, Vatikan je posle ovih prvih odložio ostale posete. Ipak u toku 1959. i u prvoj polovini 1960. u Rimu je boravilo još desetak biskupa.³¹

Za posete jugoslovenskih biskupa Vatikanu na Zapadu je postojalo veliko interesovanje. Očekivalo se da će biskupi u Vatikanu osuditi jugoslovenski režim i prikazati položaj crkve krajnje teškim. Prema izveštaju Ambasade FNRJ u Rimu, posete biskupa ostale su zapažene i skoro u svim slučajevima dovele do povoljnih posledica za FNRJ. Biskupi su zahtevali da se krene sa normalizacijom odnosa sa Jugoslavijom, isticali su pomanjkanje sveštenečkog kadra u zemlji i predlagali da se Jugoslaviji učine neki ustupci, da bi se kao protivusluga tražilo slanje studenata iz zemlje u Rim. Svi biskupi su kritikovali rad sveštenečke emigracije u Italiji i inostranstvu i zahtevali depolitizovanje Zavoda Sv. Jeronima.³² Većina biskupa za vreme boravka u Rimu nije dolazila u kontakt sa emigracijom, a čak i oni koji jesu (kao mostarski biskup Čule) sveli su svoje razgovore u okvire tehničkih dogovora oko primanja materijalno-finansijske pomoći. Državni organi su posebno bili zadovoljni rezultatima posete nadbiskupa Ujčića i biskupa Držečnika, Vovka, Bukatka i Burića.

Aprila 1958. isusovac Anđelo Arpa, sekretar denovskog kardinala Sirija, došao je u Ambasadu FNRJ u Rimu i pokrenuo pitanje „otopljavanja odnosa” između Vatikana i Jugoslavije. Isusovac Arpa pokušao je da organizuje tajni sastanak između ambasadora Černeja i kardinala Sirija u Đenovi. On je izneo da bi kardinal Siri želeo da razgovara o mogućnosti rešenja „slučaja Stepinac”,

²⁹ Stella Alexander, *n. d.*, str. 230.

³⁰ Kada je 1957. godine postavljeno pitanje poseta Rimu, državni organi su zauzeli stav da načelno treba odobriti odlazak svim biskupima izuzev biskupu skopskom Čekadi. Njemu je saopšteno da će dobiti pasoš kada promeni svoj odnos prema državnim organima. AJ, SKVP, 144-33-325, Stenografske beleške sa sednice, 5. 10. 1959.

³¹ *Borba*, 23. 1. 1960.

³² AMIP, PA, 109/31, br. 41313; AJ, SKVP, 144-24-278, Zapisnik sa savetovanja u SKVP, 18. 10. 1958.

tj. o mogućnosti davanja odobrenja Stepincu da može vršiti svoje nadbiskupske dužnosti uz vođenje računa o interesima obe strane. Državni sekretarijat za inostrane poslove FNRJ poslao je Ambasadi FNRJ u Rimu telegram 14. 5. 1958. u kome se skreće pažnja da se ne daju nikakve inicijative za posete i razgovore sa predstavnicima Vatikana o uspostavljanju diplomatskih odnosa uključujući i ostale diplomatske predstavnike, kao i privatna lica, preko kojih bi Vatikan sondirao teren za razgovore ovakve vrste. U poruci je dalje pisalo da se ne pokazuje veliko interesovanje ako poruka dođe sa druge strane, ali da se ipak utvrdi stepen ovlašćenja i značaj pitanja koja se budu predlagala za razgovore. Zabranjeno je bilo i prihvatanje poziva druge strane na tajne sastanke i razgovore u papskim nuncijaturama i kardinalskim palatama bez obzira na kom nivou sastanak bio, kao i prihvatanje razgovora o omogućavanju Stepincu da vrši svoje funkcije. Jedino o čemu se moglo razgovarati bilo je pitanje odlaska Stepinca. „U tom okviru ne bismo bili protiv tajnog, čisto privatnog sastanka, ali naravno ne u kardinalskim palatama i slično.”³³ Avgusta 1958. belgijski predsednik Senata Pol Streji, u razgovoru sa ambasadorom Javorskim, postavio je pitanje eventualnog ponovnog uspostavljanja odnosa između FNRJ i Vatikana i pri tom ponudio posredovanje. DSIP je istog meseca uputio poruku svim državno-konzularnim predstavništvima sličnu pomenutoj poruci upućenoj maja jugoslovenskim predstavnicima u Rimu.³⁴

Polovinom oktobra 1958. DSIP-u je iz Rima stigao telegram o razgovorima predstavnika Ambasade Andrijaševića sa šefom Ureda za Vatikan u MIP-u Italije Pletijem. Pleti je Andrijaševiću rekao da postoje dve osnovne tendencije među kardinalima za izbor novog pape. Prva je bila politička i njeni sledbenici su smatrali da borba protiv komunizma treba da ostane glavni zadatak Vatikana u uslovima blokovske podeljenosti i stalnog širenja uticaja SSSR-a, jer bi svako popuštanje moglo da vodi u kapitulaciju ili bar da oslabi „slobodni svet”. Drugi su, prema Pletiju, smatrali da treba učiniti prekretnicu i prestati sa aktivnim mešanjem crkve u politiku. Budući papa bi, po njima, trebalo da se koncentriše na jačanje crkve kao takve i traži mogućnosti saradnje sa svim zemljama u kojima postoje znatnije katoličke grupacije. Pleti je ocenio da nijedna od pomenutih grupa nije imala dovoljno snage da nametne svoje rešenje onoj drugoj i da će stoga izbor verovatno pasti na nekog od manje poznatih kardinala koji je ostao nekompromitovan u političkom smislu. Pleti se prilikom ovog razgovora interesovao da li ima kakvih izmena u stavu jugoslovenskih vlasti u pogledu dozvole Stepincu da prisustvuje konklavi i da se vrati u zemlju. Andrijašević je odgovorio da nema nikakvih instrukcija.³⁵

³³ AMIP, PA, 103/10, br. 410984.

³⁴ AMIP, PA, 103/10, br. 410984 i 419955.

³⁵ Polovinom oktobra štampa u inostranstvu pisala je o mogućnosti da Stepinac dobije pasoš i putuje u Rim pod uslovom da tamo i ostane. Naglašavana je ipak činjenica da je on bolestan i da bi teško uopšte mogao da putuje. AMIP, PA, 103/10, br. 424813.

Dok se na Biskupskoj konferenciji 1957. godine raspravljalo o čisto unutrašnjim i verskim pitanjima,³⁶ na konferenciji održanoj 1958. katolički episkopat je, po mišljenju državnih organa, delovao znatno ofanzivnije. To je u prvom redu tumačeno kao posledica agresivnijeg delovanja Vatikana.³⁷ Katolički episkopat je 22. 10. 1958. uputio predsedniku Republike predstavku sa molbom da se ukine uslovni otpust kardinalu Stepincu. Dobrivoje Radosavljević je u ime SKVP-a odgovorio da, prema dobijenom izveštaju, sa žaljenjem mora konstatovati da kardinal Stepinac nije doprineo nastojanjima koja su bila izražena njegovim puštanjem na uslovni otpust.³⁸ Drugom predstavkom je traženo da se praznovanje Božića reši odgovarajućim propisima, tako da učenici i zaposleni budu oslobođeni radnih obaveza, a trećom se zahtevalo preduzimanje mera za očuvanje moralnog života naroda.³⁹ Posle Biskupske konferencije bilo je suspendovano 20 sveštenika članova Udruženja, a osam ekskomunicirano. Savezna komisija za verske poslove je zaključila da je Vatikan, posle dugogodišnjeg posmatranja, odlučio da iz oprezne kolebljivosti pređe na liniju određenije politike i pruži biskupima više slobode. Državni organi su smatrali da je Vatikan razvijajući ovu taktiku istovremeno preduzimao i mere za sprečavanje širenja nediscipline.⁴⁰

Nadbiskup Ujčić je 31. 10. 1958. na sastanku u SKVP-u rekao da Katolička crkva priznaje granice Jugoslavije, a da će probleme oko graničnih biskupija i popune biskupija postaviti naredne godine kada bude išao u Rim. Što se ostalih pitanja tiče nadbiskup je tvrdio da je intervenisao u Rimu u vezi sa emisijama Radio Vatikana, da se sa emigrantima „desolidariše totalno”, te da su ustaše „usijane glave, koje su radile bez srca i nehumano”. Obećao je da će raditi na tome da se Zavod Sv. Jeronima očisti od emigranata i molio da se upute doktoranti u Beč radi usavršavanja. Nadbiskup je hvalio novog papu kao učenog čoveka koji poznaje slovenske jezike.⁴¹

Na sve predstavlke katoličkog episkopata dat je u decembru 1958. pismeni i negativan odgovor. Štampa je široko komentarisala odnose države i crkve a državni organi su smatrali da Vatikan ide na to da biskupi postavljaju određena pitanja, na liniji proširivanja verskih aktivnosti i manifestacija, da bi se na taj način sprečio proces diferencijacije u episkopatu i izazvalo zaoštavanje odnosa sa državom. U NR Bosni i Hercegovini je bio uhapšen biskup Majić, u Hrvatskoj

³⁶ To je bilo prvi put da se sa biskupske konferencije ne upućuje nikakvo protestno pismo predsedniku republike ili SIV-u. Atmosfera na konferenciji je bila mirnija nego obično, a državni organi su smatrali da je tome doprinelo i prisustvo mostarskog biskupa Čulea, koji je bio pušten na uslovnu slobodu. AJ, SKVP, Zapisnik sa sednice SKVP, 23. 12. 1957.

³⁷ AJ, SKVP, 144-29-317.

³⁸ AJ, SKVP, 144-24-162.

³⁹ AJ, SKVP, 144-31-323, Zapisnik sa sednice od 23. 4. 1959.

⁴⁰ AJ, SKVP, 144-24-175.

⁴¹ AJ, SKVP, 144-27-281.

su kažnjeni biskupi Garković i Nežić, a u Sloveniji je bio otvoren izviđaj nad biskupom Vovkom.⁴²

Papa Jovan XXIII je ustoličen u jesen 1958. i jedan ili dva jugoslovenska biskupa, koji su se zatekli u Rimu prisustvovali su tom činu, ali nije bilo posebnih zahteva za pasoše.⁴³ Razni italijanski političari pisali su u to vreme predsedniku FNRJ i tražili da se Stepincu dopusti mogućnost da dođe u Rim radi izbora pape. Stav jugoslovenskih vlasti prema novom papi bio je u početku obazriv, ali pažljivo se osluškivao svaki znak promena. DSIP je 23. 2. 1959. dostavio SIV-u referat o spoljnoj politici Vatikana od izbora novog pape. Tvorci referata bili su ambasador u Rimu Mihailo Javorski i službenik Ambasade Branko Andrijašević.⁴⁴ Autori su konstatovali na početku da je od izbora pape proteklo malo vremena da bi se sa sigurnošću mogli donositi zaključci o daljem pravcu spoljnje politike Vatikana. Smatrali su da je izbor Jovana XXIII bio rezultat kompromisa među raznim kardinalskim strujama, pri čemu se konklav rukovodio papinim poodmaklim godinama i političkom nekompromitovanošću. To je bio razlog opreznog nastupa Jovana XXIII. Novi papa je, prema izveštaju Ambasade u Rimu, nastojao da podvuče univerzalnost crkve i da istakne svoju religioznu misao, čime se diferencirao od svog prethodnika koga su karakterisale naglašena blokovska orijentacija, antisocijalizam i direktno mešanje u unutrašnji život Italije. Imenovanje nadbiskupa Tardinija za državnog sekretara i njegovo kasnije promovisanje u kardinala, u Ambasadi FNRJ je protumačeno kao namera Vatikana da ubuduće ide linijom konkretnih aranžmana s pojedinim zemljama. Povećanje broja kardinala za 23, čime je kardinalski kolegij narastao na 75, takođe se tumačilo u skladu sa potrebama religiozne ofanzive. Javorski i Andrijašević pišu o nagoveštajima za održavanje XXI ekumenskog saveta koji je u Italiji izazvao veliku pažnju, o odnosima Vatikana i pojedinih zemalja, o ukidanju svemoći jezuita na unutrašnjem planu i drugim reformama. „Prema našoj zemlji izgleda takođe dolazi do promena u stavovima Vatikana. Iz Zavoda Sv. Jeronima uklonjen je dosadašnji sekretar bratovštine Draganović, Pavelićev čovek, koji od 1943. god. živi u Rimu. Primećuje se da se veći deo naših sveštenika vrlo disciplinovano drži propisa... Oni sveštenici koji žive od rata u Rimu počeli su da regulišu pitanje svog državljanstva, a neki su počeli predavati molbe za povratak u zemlju.”⁴⁵

⁴² AJ, SKVP, 144-31-323 i 24-163, Odbor za unutrašnju politiku SIV-a, 1. 4. 1959; *Vjesnik*, 29. 1. 1959; *Oslobođenje*, 29. 1. 1959.

⁴³ Jovan XXIII (Angelo Giuseppe Roncalli) je kao vatikanski diplomata proveo nekoliko godina u Bugarskoj, Turskoj i Francuskoj. Kao jedan od razloga njegovog izbora navodila se njegova starost, jer su mnogi kardinali bili za prelaznog papu. AJ, SKVP, 144-66-523; Thomas J. Reese, *Inside the Vatican: the Politics and Organization of the Catholic Church*, Harvard University Press, 2003, str. 95–96.

⁴⁴ AJ, SKVP, 144-30-322.

⁴⁵ *Isto*.

Početkom 1959. došlo je do nekoliko oštarih napada na Katoličku crkvu u jugoslovenskoj štampi. *Vjesnik* je optužio Katoličku crkvu da ona jedina, među svim verskim zajednicama, odbija da odgovori na pokušaje državnih organa da normalizuju odnose. U aprilu, *Borba* je napala Vatikan zbog papinog dekreta koji je zabranjivao katolicima da glasaju za levo orijentisane partije.

Jugoslovenski ambasador u Vašingtonu Marko Nikezić je poslao 6. 3. 1959. telegram DSIP-u, u kome je skretao pažnju na indikacije da Katolička crkva i emigracija vrše pripreme da u toku leta otpočnu kampanju za oslobađanje Stepinca. Dvadesetak dana kasnije, Jože Brilej je odgovorio Nikeziću da se informacije iz Vašingtona ne poklapaju sa onima iz zemlje jer je zategnutost sa Katoličkom crkvom popustila, što Vatikanu ne odgovara pa nastoji da podstakne domaće sveštenstvo na oštrij stav i pomaže propagandnu delatnost protiv Jugoslavije. Prema Brileju, Vatikan je nastojao da pojača svoje pozicije i privoli Jugoslaviju na pregovore, a ohrabrenje je nalazio u novom zaoštavanju odnosa između Jugoslavije i lagera.⁴⁶ Desetak dana kasnije, ministar inostranih poslova FNRJ Koča Popović je primio od Žana Nusbauma, generalnog sekretara Međunarodnog udruženja za odbranu religioznih sloboda, pismo u kome ga ovaj obavestava da je posetio Rim i Vatikan, gde se sastao sa kardinalima Tiseranom i Pizardom. Tom prilikom bilo je pomenuto i obnavljanje diplomatskih odnosa sa Jugoslavijom, ako ona „pruži hrišćanima punu slobodu”.⁴⁷

Početkom aprila 1959, nadbiskup Ujčić i biskup Bukatko otišli su u posetu Rimu.⁴⁸ Na aerodromu ih je ispratio sekretar SKVP-a Miloje Dilparić, a po povratku, 23. maja, Ujčić je imao razgovor sa Dilparićem a 8. juna i sa Dobrivojem Radosavljevićem.⁴⁹ On je obavestio predstavnike SKVP-a da ga je papa primio dva puta i da je on papu objektivno informisao o prilikama u zemlji. Napomenuo je takođe da je Ambasada FNRJ u Rimu bila vrlo susretljiva prema njemu.⁵⁰ Protiv nadbiskupa beogradskog Ujčića je u Vatikanu bilo mnogo optužbi zbog saradnje sa režimom i tolerisanja rada Udruženja katoličkih sveštenika. Ujčić je pre prijema u audijenciju kod pape Jovana XXIII bio podvrgnut izvesnom ispitivanju kako od referenta za Jugoslaviju Bondaninija tako i od državnog sekretara Vatikana Tardinija i drugih. Prema svim informacijama koje su državni organi u FNRJ imali, papa je odobrio liniju koju je zastupao beogradski nadbiskup. Prepustio je takođe pitanje Udruženja biskupima u zemlji. Na oba prijema

⁴⁶ AMIP, PA, Verska pitanja, dok. br. 46997.

⁴⁷ Nusbaum je krajem istog meseca boravio u Jugoslaviji i navode iz pisma ponovio državnim funkcionerima u Jugoslaviji lično. AJ, SKVP, 144-30-322.

⁴⁸ AMIP, PA, Verska pitanja, dok. br. 49334.

⁴⁹ Razgovarali su o slanju kandidata u Zavod Sv. Jeronima, o poslanicama katoličkog episkopata za koje je Radosavljević rekao da nisu u potrebnom duhu tolerancije, o potrebi stalnih kontakata i dogovaranja između državnih i crkvenih organa i o mogućnostima izgradnje katoličke crkve u Aleksincu. AJ, SKVP, 144-36-328.

⁵⁰ AJ, SKVP, 144-32-324.

papa se detaljno interesovao za položaj Crkve u Jugoslaviji i nametao utisak da želi normalizaciju odnosa. U toku razgovora papa je rekao da je Jugoslavija specifično i delikatno područje, da je osetljiva tačka gde vlast zaista treba uzimati u obzir, što međutim ne treba da znači i odobravanje komunističke ideologije. Prelazeći zatim na pitanje mogućnosti saradnje sa komunistima, papa je doslovce rekao: „Mi smo uvek spremni da prihvatimo ruku, ali je nećemo pružati, jer su oni našu ruku odbili. Međutim, mi ćemo uvek prihvatiti njihovu, ako vidimo da nam je pruže.”⁵¹ Ujčić je odgovorio da ima utisak da jugoslovenska vlada nudi tu ruku i da je spremna da sredi odnose sa Vatikanom i crkvom u zemlji.

Bilo je mnogo spekulacija oko prirode posete i poruka koje je nosio Ujčić, ali odnosi između dve strane još nisu dostigli stepen pregovora. Poseta nadbiskupa Ujčića služila je više da se utvrde pozicije obe strane i da se uspostavi atmosfera za pregovore. Glavno interesovanje bilo je vezano i dalje za pitanja slobode religije, verske obuke i verske štampe, kao i za povratak crkvene imovine. Takođe, bilo je prisutno i pitanje crkvenog razgraničenja i u vezi sa tim problem nekoliko upražnjenih biskupija koje su čekale postavljenja a jugoslovenske vlasti su bile zainteresovane da novi biskupi ne budu ljudi otvoreno neprijateljski raspoloženi prema njima. Državni organi nisu mogli da pristanu na pregovore oko povratka nacionalizovanih zgrada,⁵² jer bi takve koncesije morale biti učinjene i drugim verskim zajednicama, a Katolička crkva nije pristajala na pregovore oko postavljenja biskupa.

U međuvremenu, na sednici Odbora za unutrašnju politiku SIV-a, početkom aprila 1959, došlo je do sukoba. Dobrivoje Radosavljević, predsednik SKVP-a, kritikovao je rad republičkih organa u NR Hrvatskoj po pitanju Katoličke crkve. On je rekao da nema uspeha u svođenju delovanja KC u granice zakona jer se sve završava na administrativnim merama. Na to je Ivan Krajačić odgovorio: „Kada se govori o Rimokatoličkoj crkvi, niko nije više internacionalan nego ovi gadovi iz rimokatoličke crkve. Oni imaju svemoguće veze. Ja bih samo hteo reći da oni primenjuju metode rada ne čekajući i nastoje da nađu izlaz iz ovih naših slabosti i nedostataka i iz toga što mi nismo bili dovoljno aktivni.” Krajačić je dodao da je veliki broj popova na terenu neprijateljski raspoložen i da im partijski kadrovi ne mogu ništa. Bitka se, nastavio je Krajačić, vodila preko Socijalističkog saveza i Saveza komunista. Krajačić je dalje rekao da i pored svih mera materijalna baza Katoličke crkve i dalje postoji i jača bez obzira na sve mogućnosti npr. preko poreza, te da državni organi nikada neće moći da ih ograniče toliko da te baze nestane. Posebno što su neke biskupije (zadarska, splitska) dobijale i veliku novčanu pomoć iz inostranstva. Govorio je potom o velikom broju vernika koji posećuju svetilišta kao što je Marija Bistrica (100.000 ljudi 1958), zatim o zahtevima biskupa da se slavi Božić itd. Posle Krajačićevog

⁵¹ AJ, SKVP, 144-42-394.

⁵² AJ, SKVP, 144-30-322, 35-327.

izlaganja za reč se javio Svetislav Stefanović koji se založio za planski pristup problemu delovanja verskih zajednica. Prema njegovom mišljenju bilo je mnogo kampanjskog rada i zbog toga su neka pitanja, kao problem Udruženja sveštenika, stalno vraćana na dnevni red Odbora. Neaktivnost verskih komisija bila je posebno izražena u NR BiH i NR Hrvatskoj, rekao je Stefanović, a gorući problem predstavljala je Katolička crkva. Na njegovo izlaganje oštro je reagovao Krajačić.⁵³ Stefanović je potom naveo još neke primere nejedinstvene politike prema vernicima u Hrvatskoj i Sloveniji i dodao kako ne može svaka republika da vodi svoju politiku, gledajući stvari iz svog aspekta a ne iz aspekta celine. Aleksandar Ranković je pokušao da umiri suprotstavljene strane i relativizira sukob, ali bilo je očigledno da razlike postoje i da nisu male.⁵⁴

Odnos Vatikana prema emigraciji ostao je naizgled nepromenjen. Po logorima u kojima je živela politička emigracija i dalje su delovale karitativne organizacije koje su pojedincima pružale ili uskraćivale pomoć. U logore su uglavnom odlazili sveštenici iz Zavoda Sv. Jeronima i to oni koje su u Jugoslaviji smatrali najekstremnijim emigrantima. Uklanjanje Draganovića⁵⁵ iz Zavoda i imenovanje Kokše za rektora smatralo se ustupkom Jugoslaviji i stvorilo je dalje uslove za poboljšanje odnosa. Kokša, iako iskreno predan Državnom sekretarijatu Vatikana, nije bio pristalica Draganovića. Protiv Draganovića je 1959. i Vatikan vodio internu istragu. Optuživali su ga da je samovoljno raspolagao sredstvima namenjenim za pomoć crkvi u Jugoslaviji.⁵⁶ U isto vreme govorilo se i o reorganizaciji karitativne službe za emigraciju i o preseljenju Ureda za pomoć emigraciji van Zavoda Sv. Jeronima.⁵⁷ Jugoslovenski državni organi dopustili su dvojici sveštenika odlazak u Rim na školovanje, ali nisu potpuno skinuli veto na

⁵³ AJ, SKVP, 144-32-324, Odbor za unutrašnju politiku SIV-a, 1. 4. 1959.

⁵⁴ AJ, SIV, 130-992-1502, Zapisnici sa sednica Odbora za unutrašnju politiku SIV-a.

⁵⁵ Dr Krunoslav Draganović, bivši profesor na Teološkom fakultetu u Zagrebu, bio je važna figura među hrvatskom emigracijom. Otišao je iz Zagreba u Rim 1942. i istrajno radio na pridobijanju vatikanske podrške za NDH. Krajem rata bio je jedan od organizatora mreže za prihvata i spašavanje ustaške emigracije koja je bežala iz zemlje (Pacovski kanali). On se 1952. godine angažovao na organizovanju što masovnijeg učešća ustaške emigracije na Euharističkom kongresu u Barseloni. *Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji*, II, Beograd, 1952, str. 180 i 213. Njegova dalja istorija imala je neuobičajen tok. Vratio se u Jugoslaviju novembra 1967. po nekim izvorima legalno i svojevoljno. Živeo je u Sarajevu pod prismotrom. S. Alexander, *n. d.*, str. 238/9. Draganović je umro u Sarajevu, u bolnici na Koševu 1982. godine. Vrlo je verovatno da se u njegovom slučaju radilo o višestrukom špijunu. Prema nekim podacima, on je još 1945. održavao veze sa članovima jugoslovenske Vojne misije u Rimu (Milatović). D. Živojinović, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941–1958*, Beograd, 1994, str. 94; B. Petranović, *Istoriografija i kritika*, Podgorica, 1997, str. 160.

⁵⁶ Na intervenciju nadbiskupa Šepera i Ujčića, K. Draganović je 1959. uklonjen iz Zavoda ali mu je pristup tamo i dalje bio slobodan, a primao je i apanažu od Zavoda. Ambasada FNRJ u Rimu dobila je početkom 1960. poverljivu poruku od rektora Kokše da je zabranio dolazak Draganovića u Zavod, da mu je zabranio i primanje pošte preko Zavoda ili na ime Zavoda, te da mu je ukinuo plaćanje stanarine za stan u kome stanuje van Zavoda. Pominjale su se i neke inicijative da se Draganović zatvori u samostan jer je počeo da smeta. AMIP, PA, 109/31, br. 41371.

⁵⁷ AJ, SKVP, 144-42-394; AMIP, PA, 109/31, br. 41313.

odlazak drugih sveštenika dok u Zavodu Sv. Jeronima ne bude izvršena potpuna depolitizacija. Pokrenuto je takođe pitanje regulisanja državljanstva dr Đure Kokše.⁵⁸ Julu 1959. Jugoslovensku ambasadu u Rimu je posetio kotorski biskup Ivanović i tom prilikom je zastupao mišljenje da Katolička crkva treba da se depolitizuje i da bude lojalna vlastima. Ivanović je osudio delatnost sveštenika emigranata i dodao kako smatra da je povoljan momenat da se emigranti istisnu iz Zavoda Sv. Jeronima.⁵⁹

Avgusta 1959, dr Hoze Marija Šavez, vatikanski čovek, ponudio je svoje usluge generalnom konzulu u Njujorku Lazaru Liliću radi eventualnih razgovora s Vatikanom oko normalizacije odnosa. Šavez je naglasio da papa želi novi prilaz jugoslovensko-vatikanskim odnosima i da je spreman za razgovore oko uspostavljanja diplomatskih odnosa i sređivanja drugih otvorenih pitanja ukoliko bi FNRJ za to pokazala dobru volju. On je pomenuo da bi pitanje Stepinca rešili na taj način što bi ga povukli u Vatikan. Podsekretar u italijanskom MIP-u Folki je ponudio, takođe u poluslužbenoj formi, svoje usluge za uspostavljanje kontakta radi normalizacije odnosa jugoslovenskom ambasadoru u Rimu u jesen iste godine.⁶⁰

Na sednici SKVP-a 5. oktobra 1959. konstatovano je da se dolaskom novog pape osećaju izvesne promene u opštoj politici Vatikana, a posebno u odnosu na Jugoslaviju. Ocenjeno je da više nema grubih i direktnih napada, kao i da su mnogi dotadašnji stavovi prema raznim pitanjima ublaženi. Odlazak biskupa na referisanje u Vatikan, održavanje kontakta sa komisijama za verska pitanja i dr. dalo je pozitivne efekte u odnosima sa Katoličkom crkvom, po mišljenju državnih organa. Ipak, nekoliko dana kasnije, SKVP je uputio pismo dr Josipu Ujčiću u kome je skrenuta pažnja na pojave neprijateljskog delovanja pojedinih sveštenika na terenu.⁶¹

Biskupska konferencija održana u Zagrebu novembra 1959. imala je miran tok, bez neprijateljskog istupanja, što je dalo povoda državnim organima da smatraju kako su u episkopatu počeli realnije da sagledavaju stvari. U predstavci

⁵⁸ Rimskim sporazumom iz 1924. bilo je rešeno pitanje Zavoda Sv. Jeronima između Italije i Jugoslavije. Italijanska vlada je priznala zavod u korist katolika Jugoslavije, a crkvi Sv. Jeronima je priznat karakter nacionalne jugoslovenske crkve, sa istim pravnim položajem kao i sve druge strane nacionalne crkve u Rimu. Skinut je sekvestar od strane italijanske vlade, koji je postojao nad Zavodom kao nad austrijskom imovinom (Zavod Sv. Jeronima nalazio se pod zaštitom Austro-Ugarske sve do završetka Prvog svetskog rata). U julu 1928. pitanje Zavoda je rešeno „džentlmenkim sporazumom” i između Vatikana i Jugoslavije. Sv. stolica je predala Zavod na upotrebu rektoru koga su predložile jugoslovenske vlasti, ostavljajući sebi svu ingerenciju nad Zavodom. Od tada je Zavod služio isključivo za smeštaj doktoranata hrvatske narodnosti. Sv. vlast nad Zavodom imao je tokom i posle Drugog svetskog rata Vatikan preko rektora koga je imenovao. AJ, SKVP, 144-42-394 i 43-395.

⁵⁹ AMIP, PA, Verska pitanja, Telegram iz Rima br. 466, dok. br. 419366.

⁶⁰ AMIP, PA, 109/31, br. 41313.

⁶¹ AJ, SKVP, 144-38-330.

koja je usvojena izražena je želja da se doprinese pregovorima između države i Sv. stolice. Episkopat je izrazio spremnost da podstiče sveštenstvo i vernike na građansku lojalnost prema državnim vlastima i na savesno obavljanje građanskih dužnosti, ali je tražio da država povede više računa o konsekvantnom sprovođenju propisa koji se tiču crkve.⁶²

Tito je primio grupu slovenačkih sveštenika decembra 1959. i govorio tom prilikom o unapređenim odnosima između države i Katoličke crkve i o rastućem realizmu među nekim biskupima, što je pružalo nade za budućnost.⁶³ U vladinom godišnjem izveštaju Skupštini, o spoljnim i unutrašnjim zbivanjima u 1959, pozdravljen je pozitivan stav SPC-a i IVZ-a i rečeno da Katolička crkva pokazuje da je shvatila korisnost održavanja normalnih odnosa sa vlastima i unapređivanja svojih aktivnosti unutar ustavnih i zakonskih okvira. Državni organi su sa svoje strane smatrali krupnim ustupkom Katoličkoj crkvi to što je većina biskupa dobila pasoše za odlazak u inostranstvo. Održavanje kontakta i diferencijacija preko izlaženja u susret onima koji su bili spremni na saradnju su bili i dalje osnova politike državnih organa prema Katoličkoj crkvi. Konstatovano je da je rad na procesu diferencijacije dao izvesne rezultate, ali da su kontakti sa biskupima doneli pre svega korist crkvi. Većina poseta biskupa bila je zbog putovanja u inostranstvo, intervencija u vezi sa hapšenjima njihovih sveštenika, otvaranja semeništa, popravke starih i podizanja novih crkvenih objekata itd. Biskupima su po pravilu pozitivno rešavani zahtevi, ali i pored svega toga, oni su izbegavali kontakt sa predstavnicima vlasti i svaki publicitet u štampi o tome.⁶⁴

Pomnim praćenjem i analizom emisija Radio Vatikana tokom 1959. godine ustanovljeno je da u emisijama ove stanice pod naslovom „Iz života crkve pod komunističkim režimom” nema više informacija iz Jugoslavije, pa čak ni onih koje su prenosile strane agencije (suđenje nekim sveštenicima, posete biskupa Vatikanu, Ujčićev prijem u SKVP-u, odlikovanje biskupa Akšamovića, reagovanje na komentar u *Vjesniku* od 29. 1. 1959. i sl.). Primećena je takođe i promena taktike u emisijama na srpskohrvatskom jeziku koja se ispoljavala u odsustvu direktnih javnih napada na pojedine mere ili komentare o pojedinim događajima i pitanjima koja se tiču Katoličke crkve u FNRJ.⁶⁵ Međutim, bilo je istovremeno elemenata koji su govorili da se u Vatikanu menja taktika, naročito od 1959. godine. Državnim organima je izgledalo da Vatikan izbegava svako otvoreno izazivanje konflikata i ograničava svoju propagandu na jedan određeni nivo. Katolička crkva je posebnu pažnju poklanjala delatnosti među školskom i

⁶² AJ, SKVP, 144-34-326.

⁶³ *Politika*, 19. 12. 1959.

⁶⁴ Godinu dana kasnije u jednoj analizi o odnosima države i Katoličke crkve konstatovano je da u odnosima prema biskupima nema ujednačenog kriterijuma. AJ, SKVP, 144-44-396.

⁶⁵ AJ, SKVP, 144-34-326.

studentskom omladinom i u tom cilju su pažljivo pripremane propovedi u kojima su se pobijale osnovne teze dijalektičkog materijalizma ili su na određeni način tretirani neki problemi koji su interesovali mlade.⁶⁶

Početakom 1960. nadbiskup Ujčić je bio odlikovan za svoj osamdeseti rođendan, *ordenom zasluga za narod I reda*, zbog svojih napora da poboljša odnose između Katoličke crkve i države u teškim vremenima. Tom prilikom Dobrivoje Radosavljević je rekao da u odnosima crkve i države sve više preovlađuje realno gledanje i želja za saradnjom, koja će doneti normalizaciju odnosa.⁶⁷ Očekivalo se da Vatikan sa svoje strane takođe učini par pomirljivih gestova. Dugogodišnji razlog spora sa jugoslovenskim vlastima bilo je imenovanje novih biskupa i postavljanje administratora umesto rezidencijalnih biskupa. Vatikan je posle rata praktikovao politiku imenovanja apostolskih administratora na upražnjenim biskupijama u nameri da izbegne konsultacije oko imenovanja sa državnim organima. Jugoslovenske vlasti su na imenovanje administratora gledale kao na znak da Vatikan smatra posleratne granice privremenim.⁶⁸ Na teritoriji Jugoslavije postojale su 22 biskupije 1960. godine, a 11 su još uvek pokrivali administratori. Pored toga, državni organi su bili ubeđeni da Vatikan namerno postavlja ekstremnije elemente na mesta administratora, jer je većina tokom godina bila ili osuđena ili upozoravana zbog grubog kršenja zakona, zloupotrebe vere i sl. Smatrali su takođe da Vatikan forsira germanofilske elemente, jer je za banjalučkog biskupa postavljen Nemač Pihler, za đakovačkog Buerlajn, a za zagrebačkog Šeper. Svi su oni ubrzo postavljeni i za rezidencijalne biskupe. Sa druge strane, Vatikan je kažnjavao, smenjivao i penzionisao one biskupe koji su izražavali lojalan odnos prema vlastima (Akšamović, Dobrečić) a odlikovao i isticao one koji su imali neprijateljsko držanje (Turk, Pilepić i dr.).⁶⁹

Početakom 60-ih je postepeno usledilo popuštanje partijske discipline. Članovi Partije nisu više isključivani ukoliko bi članovi njihovih porodica odlazili u crkvu. *Komunist*, partijski časopis, upozoravao je članove da ne izazivaju društveni odijum i izolaciju odbijanjem da prisustvuju porodičnim sahranama na kojima su prisutni sveštenici. Vlasti su želele bolje odnose i spremne su bile da učine izvesne koncesije, ali u isto vreme nisu prestale da pomažu one sveštenike koji su sarađivali sa njima i da napadaju centre onoga što su smatrale neprijateljskom aktivnošću. Stavovi države da su mogući normalniji odnosi sa Katoličkom crkvom došli su do izražaja u nekim javnim izjavama državnih funkcionera ali istovremeno su sudski procesi koji su vođeni stavili do znanja da se neće trepti nikakva „politikantska” aktivnost (npr. suđenje biskupu Čekadi u Skoplju i dr.).⁷⁰

⁶⁶ AJ, SKJ, 507, Ideološka komisija, VIII, II (2-b-149 (1-10).

⁶⁷ *Borba*, br. 34, 10. 2. 1960.

⁶⁸ AMIP, PA, 104/21, br. 49554.

⁶⁹ AJ, SKVP, 144-15-223 i 57-448; Ani Lakroa Riz, *n. d.*, str. 528.

⁷⁰ Radmila Radić, *n. d.*, str. 439–443.

Jedna od poslednjih prepreka normalizaciji odnosa bio je Stepinac.⁷¹ Radio Vatikan je često na svojim programima imao kao temu „mučeništvo kardinala Stepinca”, što kroz prikaze knjiga o njemu, što povodom raznih godišnjica.⁷² Ambasade FNRJ bi povremeno bile zasipane pismima u kojima se zahtevalo oslobađanje Stepinca. Papa mu je slao poruke u kojima je slavio njegovo mučeništvo ali jugoslovenski državni organi su bili ubeđeni da „Vatikan sa Stepincem pravi pazar”.⁷³ Umro je početkom februara 1960. godine, čemu je inostrana štampa dala veliki publicitet. Većina komentara u Jugoslaviji je ocenjena kao zlonamerna i tendenciozna. Papa Jovan je Stepincu učinio posebnu čast specijalnom papskom misom u katedrali Sv. Petra u Rimu, 17. 2. 1960. Toj svečanosti prisustvovali su skoro svi kardinali koji žive u Rimu, diplomatski kor akreditovan pri Svetoj stolici, neki visoki italijanski funkcioneri i sva hrvatska emigracija u Rimu. Na misi je bio prisutan i slovenački biskup Vovk, kao predstavnik biskupa iz Jugoslavije.⁷⁴ Papa je tom prilikom govorio o svojoj nadi u građanski i verski mir u Jugoslaviji, što su državni organi interpretirali kao znak da se može očekivati dalje približavanje. Ambasador Javorski javio je iz Rima 3. 3. 1960. godine da papa nije želeo da ta svečanost ispadne kao antijugoslovenski akt, pa je i u govoru, koji je bio oprezan i zavijen, dotakao odnose sa Jugoslavijom u neodređenoj formi i ostavio taj problem otvoren.⁷⁵

Radio Vatikan je ispraćaj od Stepinca pratio nizom emisija protkanih aluzijama o potrebi njegove što skorije beatifikacije i napadima na FNRJ. Vatikanska štampa i radio istovremeno su objavili duhovnu oporuku Stepinca, u kojoj on otvoreno napada Jugoslaviju i poziva hrvatski narod da istraje u „borbi za svetu katoličku veru”. Ovu oporuku Stepinac je dostavio Vatikanu još 1957. godine. U prostorijama Katoličke akcije u Rimu, organizovana je 13. 4. 1960. komemoracija posvećena Stepincu, koju je držao kardinal Pikardo. Tri meseca posle smrti, domaći kler i zvanični vatikanski krugovi razvili su tendenciju širenja kulta Stepinca, njegovog proglašenja svecem i dokazivanja da je bio „nevini mučenik komunističkog režima”.⁷⁶ Papa je sam dao nagoveštaj za pokretanje ove akcije prilikom govora u Rimu, ali ubrzo je zagrebački nadbiskup Šeper osnovao fond za beatifikaciju u koji su ulagani svi prihodi ubirani u zagrebačkoj katedrali. Istovremeno počele su se širiti i priče o čudima koja su se dogodila na njegovom grobu, jer se navodno izlečilo više medicinski beznadežnih slučajeva, a neki ubeđeni bezbožnici su počeli da se okreću crkvi.

⁷¹ AJ, SKVP, 144-15-230; AMIP, PA, 73/15, br. 45745.

⁷² AJ, SKVP, 144-34-326.

⁷³ AJ, SKVP, 144-33-325, Sten. beleške sa sednice SKVP 5. 10. 1959; AMIP, PA, Jugoslavija, 67; Ani Lakroa Riz, *n. d.*, str. 526.

⁷⁴ AMIP, PA, 109/31, br. 41371.

⁷⁵ AMIP, PA, 109/31, br. 41371; A. Benigar, *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*, Rim, 1974, str. 860–863.

⁷⁶ AJ, SKVP, 144-54-444.

Prema informacijama Ambasade FNRJ u Rimu, Stepinčeva smrt doživljena je kao izvesno olakšanje i uklanjanje prepreke za sređivanje odnosa. Vatikanski zvaničnici uglavnom su ponavljali da su oni spremni za uspostavljanje odnosa ali da Jugoslavija treba da pokrene inicijativu, jer ona snosi krivicu za prekid odnosa. Javno, to je bilo pitanje prestiža, ali ranije činjeni koraci u pozadini i u neodređenoj formi preko nezvaničnih pojedinaca sada su dobijali zvaničniju formu. Urednik demohrišćanskog lista *Il Popolo* Sasoli je rekao u razgovoru sa jednim službenikom Ambasade u Rimu, posle Stepinčeve smrti, da je imao nekoliko kontakata sa funkcionerima *Santa Ufficio* iz kojih je zaključio da su uslovi za normalizaciju odnosa mnogo povoljniji nego ranije. Slične utiske preneo je jugoslovenskim diplomatskim predstavnicima i libanski ambasador u Rimu Harfanuh.⁷⁷ Monsenior Masala iz Kongregacije svetog Oficija, jedan od bližih saradnika kardinala Otavijanija, obraćao se u nekoliko navrata savetniku Ambasade FNRJ u Rimu Majeru. Masala je isticao obostranu korist od normalizacije odnosa. Razgovorima je posredovao savetnik MIP-a Italije Vinci, koji je predložio da Majer o svojim kontaktima obavesti Beograd, kao i da bi Vatikan poslao jednog svog funkcionera u Jugoslaviju.⁷⁸

U Jugoslaviji su smatrali da su svi ovi pokušaji oko sondiranja terena za pregovore bili sračunati na to da ispitaju reagovanje druge strane i navedu je eventualno na preduzimanje inicijative. U raznim prilikama izražavan je stav državnih organa da je moguće srediti odnose sa Katoličkom crkvom, ali samo na bazi Ustava i Zakona o pravnom položaju verskih zajednica. DSIP je 12. marta 1960. uputio ambasadama FNRJ instrukciju prema kojoj nije trebalo „pokazivati nikakve inicijative ni interes za razgovor na temu obnove diplomatskih odnosa”, ali u slučaju da ih druga strana pokrene „razgovore prihvatiti sa isključivom orijentacijom da dodemo do što više detalja o konkretnim stavovima Vatikana”.⁷⁹ Aprila 1960. Ambasada FNRJ iz Belgije poslala je dopis o jednom razgovoru sa predstavnicima belgijske vlade, prema kome je od odnosa Jugoslavije sa Katoličkom crkvom u velikoj meri zavisilo održavanje veza između dveju zemalja, a i druge katoličke evropske zemlje bitno bi poboljšale svoje odnose sa Jugoslavijom kada bi se to pitanje regulisalo.⁸⁰

⁷⁷ AMIP, PA, 109/31, br. 41371.

⁷⁸ AMIP, PA, 109/31, br. 47270, 419038, 419922. Miroslavu Majeru su date instrukcije da u razgovoru sa Masalom iznese nekoliko najosnovnijih uslova koje Jugoslavija postavlja za normalizaciju odnosa: priznavanje društveno-političkog uređenja Jugoslavije; priznavanje stanja odvojenosti crkve od države; prestanak neprijateljske propagande protiv FNRJ; nemešanje u unutrašnje poslove FNRJ; saradnja sa državnim organima u rešavanju konkretnih pitanja; prestanak delovanja protiv društveno-političkog uređenja u zemlji u verskim školama; prestanak pružanja podrške ustaškoj emigraciji; postupak beatifikacije Stepinca smatrao bi se aktom otežavanja odnosa; depolitizacija Zavoda Sv. Jeronima; razgraničenje teritorije biskupija. AJ, SKVP, 144-44-396.

⁷⁹ AMIP, PA, 109/31, br. 46570.

⁸⁰ AMIP, PA, 64/25, Verska pitanja i posete, br. 410672.

U julu 1960. je napravljen u SKVP-u, za svaki slučaj, jedan elaborat o odnosima Vatikan–FNRJ u kome su registrovana pitanja za eventualne pregovore sa jugoslovenske strane: 1) nemešanje u unutrašnje poslove FNRJ; 2) razgraničenje biskupija; 3) imenovanje rezidencijalnih biskupa; 4) prestanak pomaganja separatističkih tendencija političke emigracije; 5) pitanje Zavoda Sv. Jeronima; 6) emisije Radio Vatikana; 7) pomoć Vatikana biskupima u Jugoslaviji.⁸¹ Što se tiče pitanja koja bi bila postavljena sa vatikanske strane, SKVP je predviđao sledeće: 1) potpuna sloboda katehizacije (SKVP je smatrao da u ovom slučaju ne bi trebalo praviti ustupke); 2) potpuna sloboda i autonomija u pogledu održavanja postojećih i otvaranja novih verskih škola; 3) sloboda publicističke izdavačke delatnosti; 4) praznovanje verskih praznika; 5) uvođenje ustanove obaveznog crkvenog braka i pravo vođenja matica rođenih, umrlih i venčanih; 6) omogućavanje vojnicima katoličke vere da mogu prisustvovati verskim obredima u crkvama i slobodno slaviti crkvene praznike; 7) postavljanje zahteva za zabranu antireligiozne propagande; 8) puštanje na slobodu svih osuđenih bogoslova i sveštenika; 9) problem morala i vaspitanja omladine i dr.

Negde otprilike u isto vreme, krajem jula 1960, održana je sednica Kardinalske komisije za inostrane poslove i na njoj je donet zaključak da se sa Jugoslavijom normalizuju odnosi, najpre u smislu *modus vivendija* između episkopata i vlasti u zemlji, a kasnije da se uspostave i diplomatski odnosi sa Jugoslavijom. Papa je na Državnom sekretarijatu izjavio da je i lično zainteresovan za normalizaciju odnosa sa Jugoslavijom, te je kardinalu Tardiniju dao uputstva u tom pravcu. Uputstva je dobio i beogradski nadbiskup Ujčić. Predstavka katoličkog episkopata u FNRJ usvojena na Biskupskoj konferenciji u Zagrebu, održanoj krajem septembra 1960, bila je u skladu sa stavovima Vatikana i instrukcijama koje je episkopat dobio.⁸² Predstavka je objavljena i u stranoj štampi. Predsednik SKVP-a, D. Radosavljević je primio 8. 10. nadbiskupa Ujčića,⁸³ posle čega je izdato saopštenje za štampu. Pet dana kasnije održan je u SKVP-u sastanak u vezi sa predstavkom, pod predsedništvom Edvarda Kardelja. Predstavka je ocenjena kao pozitivna. Odlučeno je da se na predstavku odgovori i da se započnu pripreme za razgovore sa Poslovnim odborom katoličkog episkopata.⁸⁴

⁸¹ Vatikan je godišnje izdvajao znatna sredstva biskupijama u tzv. misijskim područjima. U takve biskupije ubrajale su se: skopska, banjalučka, sarajevska, mostarska, barska i grkokatolička iz Križevaca. Dotacije Vatikana pojedinim od ovih biskupija kretale su se godišnje 3–9 hiljada dolara. Problem je bio u tome što je pomoć dolazila ilegalnim putevima i što je o njenom raspoređivanju vodio računa K. Draganović. AJ, SKVP, 144-42-394.

⁸² AJ, SKVP, 144-44-396.

⁸³ AJ, SKVP, 144-44-396 i 49-401; *Borba*, br. 240, 9. 10. 1960, str. 2; *Politika*, *Vjesnik*, 9. 10. 1960.

⁸⁴ Sastanku u kabinetu potpredsednika SIV-a E. Kardelja prisustvovali su: Aleksandar Ranković, Ivan Gošnjak, Miha Marinko, Vladimir Bakarić, Ivan Krajačić, Boris Krajger, Slobodan Penezić, Uglješa Danilović, Dobrovoje Radosavljević, Svetislav Stefanović, Petar Ivićević i Veljko Mićunović. Kardelj je smatrao da se načelno ne treba orijentisati na obnavljanje odnosa sa Vatikanom, ali da to ne treba javno da se ističe. AJ, SKVP, 144-50-405 i 52-442.

Stavovi biskupa izražavani posle predaje predstavke su se razilazili. Neki biskupi su izjavljivali da predstavka nema onaj značaj koji joj se pridaje i da nisu imali nameru da pokreću pitanje normalizacije odnosa sa državom. Zbog toga su navodno bili iznenađeni velikim publicitetom koji je predstavka dobila u domaćoj i stranoj štampi. Većina biskupa nije se protivila razvoju situacije posle predstavljanja ali je zadržala rezervisanost i čitavu stvar prepustila nadbiskupu Ujčiću, jer su bili uvereni da on radi na osnovu sugestija iz Vatikana. Bilo je međutim i onih koji su smatrali da nadbiskupa beogradskog treba sprečiti u njegovoj inicijativi. Rezervisanost biskupa posebno je bila izražena povodom poziva koje je uputio Ujčić članovima Poslovnog odbora da, prema sugestijama SIV-a, dođu u Beograd na „preliminarne razgovore”. Šeper je odbio poziv, a Pihler i Vovk su se kolebali, plašeći se da će prekoračiti ovlašćenja.

Odgovor državnih organa potpisao je Edvard Kardelj, potpredsednik SIV-a, što je svedočilo o ozbiljnosti sa kojom se pristupilo ovoj razmeni gledišta.⁸⁵ Nadbiskup Ujčić je bio zadovoljan odgovorom SIV-a i obavestio je SKVP o svojoj nameri da putuje u Rim i lično preda odgovor Vatikanu i traži sugestije u pogledu daljih mera. Naglasio je da će se založiti koliko god bude mogao da njegova misija uroditi plodom. Otputovao je u Rim 8. novembra. Njegov glavni cilj je bio da dobije dozvolu da biskupi mogu pregovarati direktno sa jugoslovenskim državnim organima, bez štete po Vatikan. Osim njega u Vatikanu su istovremeno boravili i nadbiskup Šeper, biskupi Vovk i Bukatko, ali i biskup splitski Franić, koji se u Rimu nalazio na lečenju. Nadbiskup Šeper i biskup Bukatko tokom boravka u Rimu doveli su rektora Kokšu u Ambasadu FNRJ da ga predstave.⁸⁶ Šeper je podvukao prilikom razgovora da je on isposlovao uklanjanje Krunoslava Draganovića iz Zavoda Sv. Jeronima, da je tražio uklanjanje Tomasa i prestanak neprijateljske propagande Radio Vatikana. Zagrebački nadbiskup je naglasio i da je zabranio svojim sveštenicima da se druže i služe verske obrede u logorima izbeglica. Šeper i Bukatko su istakli potrebu da se u Zavod šalju studenti, a rektor Kokša je garantovao da će oni u Rimu biti odgajani za lojalne građane. Ljubljanski biskup Vovk je prilikom posete Ambasadi FNRJ rekao da je, suprotno stavu pape koji podržava sređivanje odnosa između Vatikana i Jugoslavije, veći broj kardinala nezadovoljan. Najgori od svih bio je kardinal Otavijani, ali prema mišljenju biskupa Vovka, ništa bolji nije bio ni sekretar Tardini, „koji ne voli Slovene”.⁸⁷

Dolazak nadbiskupa Ujčića u Rim bio je praćen brojnim komentarima italijanske štampe. Bio je primljen kod pape i nekoliko puta kod državnog sekretara Vatikana kardinala Tardinija. Tardini je takođe primio i ostale biskupe koji su bili u Rimu, ali u odvojenim posetama. Predlog Ujčića da ih Tardini primi

⁸⁵ AJ, SKVP, 144-44-396, 46-398 i 49-401.

⁸⁶ AMIP, PA, 109/32, br.431466.

⁸⁷ AMIP, PA, 109/32, br. 340907; AJ, SKVP, 144-49-401.

sve zajedno, odbio je Šeper. Ujčić je zvanično predao odgovor SIV-a Državnom sekretarijatu Vatikana. U Vatikanu je odgovor komentarisano pozitivno, naročito mesto u odgovoru SIV-a o kompetencijama Sv. stolice i činjenica da je predstavku potpisao potpredsednik SIV-a.⁸⁸ Biskupima je rečeno da su predstavka i odgovor SIV-a pozitivni pomaci, ali da episkopat nije kompetentan da vodi pregovore oko *modus vivendija* sa centralnim vlastima, već da to spada u nadležnost Sv. stolice i da nije trebalo isticati Ustav i Zakon o pravnom položaju verskih zajednica kao osnov za razgovore. Tardini se plašio da bi direktni razgovori mogli da se završe kompromisom kakav su ranije prihvatili poljski biskupi, a za koji je on smatrao da je jednostran i ograničavajući za crkvu.⁸⁹ On je obavestio jugoslovenske biskupe o opasnostima ove vrste i o nameri da pregovore zadrži u rukama Vatikana. Razgovori su bili tajni ali bilo je jasno da dozvola koju su biskupi tražili nije dobijena. Dozvoljeno im je jedino rešavanje lokalnih pitanja sa vlastima na terenu.⁹⁰ U svetu se pažljivo pratio razvoj odnosa između Jugoslavije i Vatikana, a posebno su veliko interesovanje za pregovore pokazale istočne diplomate, među kojima su Rusi najviše kritikovali poteze jugoslovenskih vlasti.⁹¹

Nadbiskupa Ujčića i njegovog sekretara je toplo primio jugoslovenski ambasador u Rimu, što je prenela i štampa, kao znak stava jugoslovenskih vlasti.⁹² Po povratku iz Rima, Ujčić je bio primljen u SKVP-u, gde je informisao državne predstavnike o razgovorima.⁹³ D. Radosavljević je potom podneo izveštaj o reagovanju Vatikana na odgovor koji je dobio iz FNRJ i zaključio da Sveta stolica pokušava da postigne obnovu diplomatskih odnosa sa Jugoslavijom, ali na taj način što bi Jugoslavija pokrenula prva to pitanje. Aleksandar Ranković je smatrao da treba prihvatiti razgovor sa nadbiskupom Ujčićem ali ujedno i naglasiti da je stav Vatikana u vezi sa inicijativom episkopata za sređivanje odnosa u zemlji korak unazad u odnosu na postignuto. Ranković je rekao da treba nastaviti sa rešavanjem konkretnih pitanja koja interesuju državu i crkvu ali da nadbiskupu takođe treba staviti do znanja da će SIV, ukoliko Katolička crkva bude netačno prikazivala odnose sa državom, naročito u cilju zaoštravanja, biti primoran da objavi delove iz predstavke i ostale materijale kako bi se skinula odgovornost sa Jugoslavije. Odlučeno je da se prilikom rešavanja konkretnih pitanja treba rukovoditi odnosom koji pojedini biskupi imaju prema vlastima i prema tome vršiti diferencijaciju. Ponovljeno je i ovoga puta da ne treba obnavljati diplomatske odnose sa Vatikanom, a da se na pitanje o upućivanju papskog legata odgovori kako se razgovori o sređivanju odnosa mogu voditi samo sa biskupima u zemlji.⁹⁴

⁸⁸ AMIP, PA, 109/34, br. 436176.

⁸⁹ H. F. Armstrong, *Tito and Goliath*, London, 1951, str. 144.

⁹⁰ AJ, SKVP, 144-44-396, Izveštaj o razgovorima u Rimu.

⁹¹ AMIP, PA, 109/32, Vatikan, br. 432231.

⁹² AMIP, PA, 109/32, br. 431466; AJ, SKVP, 144-49-401.

⁹³ AJ, SKVP, 144-46-398 i 52-442.

⁹⁴ AJ, SKVP, 144-52-442.

Na konferenciji za štampu u DSIP-u, Drago Kunc je, na pitanje koje se odnosilo na vest Associated Pressa da jugoslovenska vlada tvrdi kako je Vatikan sprečio razgovore sa jugoslovenskim biskupima o normalizaciji odnosa crkve i države, rekao da je posle predstavke BK RKC u SFRJ, septembra 1960. godine, SIV predložio razgovore ali da do njih nije došlo jer biskupi nisu dobili saglasnost Vatikana.⁹⁵ Jugoslovenski državni organi su zaključili da je Sveta stolica dala donekle određene ruke biskupima u zemlji u pogledu nekih važnijih unutarcrkvenih pitanja (kao npr. pitanje sveštenečkih udruženja koje Vatikan nije zabranio za razliku od takvih udruženja u IE zemljama). Takođe je dozvolio biskupima i rešavanje pojedinih konkretnih pitanja u kontaktima sa predstavnicima vlasti. Politika izvesnog popuštanja prema Jugoslaviji videla se i kroz manje tolerantan stav prema političkoj emigraciji, način na koji su bili primljeni biskupi iz FNRJ prilikom posete Vatikanu i kroz pokušaje da se dođe u kontakt sa jugoslovenskim predstavnicima radi pregovora o normalizaciji odnosa.⁹⁶ Ovi koraci Vatikana su ocenjeni kao prvi ustupci sa ciljem da se, s jedne strane, ispita teren i podesnost za razgovore, a sa druge, da se postigne bar slanje studenata u Rim na školovanje. Pored toga u Jugoslaviji je povoljno primljen i promenjen odnos u Vatikanu prema onim sveštenicima-emigrantima koji su odlazili u Ambasadu u Rimu sa namerom da srede svoj državlanski status. Mada je mnoge od njih Vatikan nastojao da vrati u zemlju i time donekle nadoknadi manjak sveštenika, to svakako nije bio jedini razlog. Primećeno je takođe i da su sveštenici koji su odlazili iz FNRJ u Rim, skoro bez izuzetka, dolazili u Ambasadu da se jave i da su prestale optužbe da se u takvim slučajevima radi o agentima.⁹⁷

Tokom 1961. bila su imenovana četiri nova biskupa na području NR Hrvatske tako da su na taj način bila popunjena sva upražnjena biskupska mesta. Septembra 1961. na području NR Hrvatske delovalo je ukupno 18 katoličkih biskupa u 11 biskupija.⁹⁸ Došlo je takođe i do imenovanja novog predsednika Biskupske konferencije. Na ovaj položaj je dekretom Vatikana, avgusta 1961, imenovan zagrebački nadbiskup Šeper.⁹⁹

Biskup Bukatko je u razgovoru sa predsednikom Verske komisije NR Hrvatske Ivekovićem, 13. 6. 1961, izneo da bi trebalo vršiti pripreme kako bi jedan ovlašteni delegat Vatikana došao u Jugoslaviju da razgovara sa predstavnicima vlasti o *modus vivendi*, ali da taj delegat ne bi trebalo da ima status nuncija. Iveković je na to odgovorio da je SIV predložio razgovore između Komisije SIV-a i poslovnog odbora BK-a i da on ne vidi potrebu da se drugim putem

⁹⁵ *Borba*, 1. 4. 1961.

⁹⁶ AJ, SKVP, 144-42-394.

⁹⁷ AJ, SKVP, 144-44-396.

⁹⁸ AJ, SKVP, 144-53-443, 54-444, 55-445.

⁹⁹ AJ, SKVP, 144-52-442.

sređuju odnosi između crkve i države u Jugoslaviji. Nešto kasnije i generalni vikar beogradske nadbiskupije Janez Jenko, u razgovoru sa sekretarom SKVP-a (15. 3. 1962) Milojem Dilparićem, pomenuo je potrebu uspostavljanja odnosa sa Vatikanom, ako ne preko nuncija, a ono bar na taj način što bi Jugoslavija primila jednog delegata. Jenko je takođe pomenuo da bi taj delegat trebalo da bude strani državljanin, radi objektivnosti.¹⁰⁰

Katolički episkopat Jugoslavije poslao je 22. 9. 1961. sa plenarne konferencije u Zagrebu predstavku SKVP-u u kojoj konstatuje da republičke uredbe o izvršenju zakona o pravnom položaju verskih zajednica donete u nekoliko poslednjih meseci u NR BiH, NR Hrvatskoj i NR Sloveniji otežavaju Ustavom i Zakonom garantovanu versku slobodu ili prelaze okvire onoga što je u Zakonu sadržano. Posebna pažnja se skreće na odredbe o krštenju dece, pohađanju katehizacije, nadzoru nad verskim školama itd.¹⁰¹ SKVP je poslao odgovor 9. 11. 1961. i odbio sve primedbe katoličkog episkopata, ali je preporučio biskupima da se neposredno obrate izvršnim većima narodnih republika kako bi što lakše našli rešenja za probleme koje su imali.

Analizom delovanja Vatikana posle izbora pape Jovana XXIII, koja je obavljena u SKVP-u januara 1962. godine, konstatovano je da KC nastoji da nađe ulogu i mesto u novonastaloj situaciji u svetu. Prema toj analizi, Vatikan je nastojao da se na internacionalnom planu ne identifikuje sa „ekstremnim krugovima Zapada”. Papa je otvoreno zauzimao poziciju protiv „oštre linije” Pariza i Bona i podržavao Fanfaniju, protiv italijanske desnice, koja je bila protiv pregovora Istok–Zapad. Pozitivni znaci ponašanja Vatikana nađeni su i u imenovanju kardinala Čikognjanija za državnog sekretara Vatikana i u okretanju Vatikana ka problemima „trećeg sveta”. Konstatovano je da se Vatikan više ne suprotstavlja kruto „orijentaciji u levo” u unutrašnjoj politici Demohrišćanske stranke i da povoljno gleda na veću autonomiju Italije na međunarodnom planu. U analizi se takođe konstatuje da je Vatikan dugo bio negativni činilac u odnosima Jugoslavije i Italije, ali da se stvari menjaju na bolje. Dalje, državni organi u Jugoslaviji su smatrali da Katolička crkva pokušava da pronade neki *modus vivendi* sa socijalističkim sistemom i da, u takvoj političkoj orijentaciji, Jugoslavija i Poljska treba da posluže Vatikanu kao proba. Zbog toga su akcije Vatikana u ovim zemljama svedene na konkretne slučajeve i data ovlašćenja *ad privatum*, da bi se stekla izvesna iskustva. Osnovni princip politike Vatikana prema Jugoslaviji sastojao se u stalnom traženju formi i mogućnosti za što bolju konsolidaciju položaja crkve. Da bi se to postiglo, Vatikan je dao određene ruke biskupima da kontaktiraju sa lokalnim vlastima i da rešavaju sporna pitanja. Biskupima je data direktiva da podnose konkretne zahteve u formi i na način koji neće prejudicirati vrhovne kompetencije Sv. stolice, kao što je bio slučaj sa

¹⁰⁰ AJ, SKVP, 144-64-492.

¹⁰¹ AJ, SKVP, 144-54-444 i 56-466.

predstavkom SIV-u iz 1960. godine. U tom smislu Vatikan je pozdravio predstavku BK iz 1961, pošto su u njoj tražena rešenja samo nekih konkretnih pitanja a nije se zadiralo u nadležnosti Vatikana. Vatikan je prema Jugoslaviji, prema analizama SKVP-a, vodio dvojaku politiku. Preko Ujčića i Bukatka forsirao je kontakte sa centralnim vlastima, a preko Šepera je držao odstupnicu.¹⁰²

Na planu uspostavljanja zvaničnih kontakta, Vatikan je u toku 1961. dao direktivu nunciju u Brazilu da dođe na prijem i stupi u kontakt sa Titom, prilikom njegove posete Brazilu. Preporučivali su kontakt svog nuncija u Švajcarskoj sa ambasadorom Smodlakom, a Ambasadi FNRJ u Rimu je u više navrata sugerisano da pozove nuncija pri italijanskoj vladi na neki prijem. Ovi pokušaji nisu naišli na odziv druge strane jer se u Jugoslaviji problem odnosa crkva – država i FNRJ – Vatikan još uvek posmatrao odvojeno.

Početkom 1962. državni organi su bili nezadovoljni emisijama Radio Vatikana posvećenim godišnjici smrti Stepinca. Biskupima se otvoreno skretala pažnja da u okolnostima neprijateljskog delovanja prema Jugoslaviji neće moći da računaju na slanje doktoranata u Zavod Sv. Jeronima, a da će, u slučaju da i sami učestvuju u manifestacijama uperenim protiv Jugoslavije, biti ponovo razmotreni njihovi zahtevi za izdavanje putnih isprava. Biskupi su upozoravani i zbog pojave ilegalnog primanja pomoći iz inostranstva i neprijateljskog delovanja pojedinih sveštenika.

Za maj 1962. bila je planirana poseta potpredsednika Aleksandra Rankovića Italiji. Očekivalo se da će se jedno od pitanja koja će biti pokrenuta ticati odnosa Vatikan – Jugoslavija.¹⁰³ U vaticanskim krugovima je već krajem 1961. bilo komentara o ovoj poseti. Komentari su uglavnom bili pozitivni i isticali su da je poboljšanje odnosa dveju zemalja u interesu Vatikana i Katoličke crkve. Povoljno se gledalo i na informaciju da će Ranković uručiti poziv Fanfaniju da poseti Jugoslaviju. U vezi sa tim u SKVP je dospela vest da bi neko iz Fanfanijeve delegacije, prilikom njegove posete Jugoslaviji, mogao neoficijelno pokrenuti pitanje odnosa Vatikan – FNRJ.¹⁰⁴

U međuvremenu papa je dva puta poslao pomoć za postradale (Skoplje¹⁰⁵ i Banovići), a u Jugoslaviju je upućen šef *Caritasa* dr Karlo Bajer, koji je pregova-

¹⁰² Ambasador Javorski je početkom novembra 1961. primio u Rimu nadbiskupe Ujčića i Šepera i koadjutora Bukatka. Oni su u tom razgovoru pokazali spremnost da se založe za dalje mere protiv sveštene emigracije i Draganovića, kao i za obustavljanje dalje štetne propagande protiv Jugoslavije. AJ, SKVP, 144-58-484.

¹⁰³ *Nuovo stampa*, socijaldemokratski bilten, objavio je 26. 2. 1962. informaciju o poseti Aleksandra Rankovića Italiji, a kao razlog dolaska naveo je pomirenje sa Svetom stolicom. Sličnu informaciju preneo je i tršćanski list *Piccolo*, 24. 2. 1962.

¹⁰⁴ AJ, SKVP, 144-59-485.

¹⁰⁵ Jugoslovenski državni organi nisu bili zadovoljni držanjem katoličkog episkopata povodom katastrofe u Skoplju i smatrali su da su Vatikan i pojedine katoličke karitativne organizacije u inostranstvu pokazali mnogo više pažnje nego što je to učinila KC u zemlji. AJ, SKVP, 144-67-524.

rao o pitanju slanja pomoći. Očekivalo se takođe da će kardinal Šeper, koji je trebalo da dođe u Beograd krajem aprila 1962. (povodom proslave 40-godišnjice rada nadbiskupa Ujčića), da pokrene pitanje diplomatskih odnosa.¹⁰⁶ SKVP je pripremio 21. 4. 1962. informaciju o odnosima FNRJ – Vatikan u kojoj je predložena nova varijanta po kojoj bi, pod vidom vršenja vrhovne vlasti nad crkvom u Jugoslaviji, Vatikan pored redovnih kontakata i veza predstavnika Katoličke crkve u zemlji i Svete stolice, povremeno slao svog predstavnika radi vizitacije. SKVP je, u slučaju da Vatikan insistira da ima svog stalnog predstavnika u Jugoslaviji, smatrao da bi u početku to trebalo da bude državljanin FNRJ. Naglašavano je da ne dolazi u obzir da se Katoličkoj crkvi daje neki specijalni-privilegovani položaj, kao i da ne dolazi u obzir obnavljanje diplomatskih odnosa.¹⁰⁷

Novo zaoštavanje nastupilo je posle Biskupske konferencije održane u jesen 1962. u Zagrebu. Dobar deo konferencije bio je posvećen pitanju odnosa sa vlastima. Katolički episkopat je u predstavci SIV-u „svratio pažnju na neka pitanja, koja su od vitalnog značenja za budućnost Katoličke crkve u Jugoslaviji”. Budući da je u pripremi bilo donošenje novog ustava FNRJ, Katolička crkva je smatrala da treba da insistira na punoj slobodi vere. U predstavci se skretala pažnja državnim organima na pojave sprečavanja vršenja verskih dužnosti, ometaanja dece da pohađaju časove veronauke, teškoće oko gradnje hramova, nemogućnost proslavljanja Božića i dr.¹⁰⁸ Državni organi su bili besni zbog pomenute predstavke i odbili su sve njene tvrdnje, navodeći da se episkopatu uglavnom izlazilo u susret po svim pitanjima. Zaključili su da je predstavka planski inicirana uoči Koncila, kako bi se pred Vatikanom prikazala borba katoličkog episkopata u Jugoslaviji, koja bi trebalo da služi kao putokaz svim „čutećim crkvama” a posebno onim u Istočnoj Evropi. Zvaničan odgovor SKVP-a upućen je dr Franji Šeperu, 8. 10. 1962.

Polovinom oktobra 1962, Kusen, saradnik Radio Vatikana, i Sasoli, urednik lista *Il Popolo*, u odvojenim razgovorima sa jednim jugoslovenskim diplomatskim predstavnikom u Rimu, pomenuli su ideju o sklapanju konkordata

¹⁰⁶ Nadbiskup zagrebački Šeper primljen je 28. 4. 1962. u SKVP kod Dobrivoja Radosavljevića. Razgovaralo se o problemima verske štampe, pomoći iz inostranstva, veronauci i sl. Posle razgovora izdato je saopštenje za štampu u kome je istaknuto da se odnosi između države i KC popravljaju. Razgovor je bio sniman. AJ, SKVP, 144-59-485; *Vjesnik, Politika*, 29. 4. 1962.

¹⁰⁷ Vatikan je sa pojedinim zemljama održavao odnose preko: nuncija, apostolskih delegata i *Legata a lettere*. Status i funkcije papških predstavnika u inostranstvu bile su određene kan. 267. Apostolski delegati su bili predstavnici pape, bez diplomatskog svojstva, koji su na onim teritorijama koje su im poveravane vršili nadzor nad stanjem crkve i o tome obavestavali sv. oca. Papški legat, po kan. 266 bio je lični izaslanik sv. oca, redovno kardinal u zvanju, sa onoliko vlasti koliko bi mu papa poverio. On se upućivao samo u izvanrednim slučajevima i uživao je diplomatski status. Sa druge strane, lični izaslanik šefa države slao se kod Svete stolice u onim slučajevima kada dotična zemlja nije imala redovne diplomatske odnose sa Vatikanom. Takav izaslanik uživao je sve privilegije i imunitet kao i drugi akreditovani ambasadori. AJ, SKVP, 144-64-492.

¹⁰⁸ AJ, SKVP, 144-63-489.

Vatikana i Jugoslavije. Isticane su obostrane koristi, kao što je razbijanje mita o netolerantnosti Jugoslavije prema katolicima na Zapadu i pariranje kritikama Vatikana kao netrpeljivog prema komunističkim zemljama, što mu donosi teškoće u nekim delovima sveta.¹⁰⁹ Drugi vatikanski koncil, koji je otvoren u jesen 1962, dokumenti i papske enciklike, uverili su jugoslovenske vlasti da se odigrava promena u Katoličkoj crkvi i da neki pogledi na međunarodnu politiku i Treći svet, korespondiraju sa njenim stavovima. Time se pošlo polako ka približavanju. Preliminarni pregovori započeli su u strogoj tajnosti 1963, da bi diplomatski odnosi bili ponovo uspostavljeni 1966. godine.

Summary

Yugoslavia and Vatican From Severance of Diplomatic Relations to the Second Vatican Council (1952–1963)

Key words: Yugoslavia, Catholic Church, Vatican, Alojzije Stepinac, Holy See

Severance of diplomatic relations between Yugoslavia and Vatican has directly influenced the tightening of relations in the country between government agencies and the Catholic Church. Government agencies attempted to apply the tactic of pressure, on the one side and, on the other, to win over moderate bishops in order to show that the agreement with the Catholic Church is still possible in the situation when the representatives of Vatican are no longer present in the country. The Episcopate of the Catholic Church in Yugoslavia was divided between the extreme individuals who declined any compromise with the government agencies and the more moderate ones who proceeded from the position that changes in the country could not be expected in a short time and that it was better for the church to find ways for coexistence. However, they could not undertake anything without the consent of Vatican which was not willing to give such approval. At the same time, Vatican has pursued intense anti-Yugoslav campaign, which as a rule intensified and was recalled the freedom of religion and church in the FPRY whenever Yugoslav representatives attempted to achieve something at the international level. Activities of Catholic clerical emigration with hostile attitude to the Yugoslav state have also been supported. The attitude of the Holy See toward Yugoslavia has largely depended on the general direction of Vatican policy toward socialist bloc states. Already at the beginning of 1955 there were various indications that Vatican was interested in renewing relations with Yugoslavia, but Yugoslav government bodies have rejected such attempt, hoping that they would be able to coax bishops in the country to negotiations

¹⁰⁹ Biskup skopski Čekada je 11. 12. 1962. prilikom posete Ambasadi u Rimu takođe ponovio da bi Vatikan želeo da dođe do potpisivanja jednog sporazuma sa Jugoslavijom. AMIP, PA, 115/15, br. 433581 i 440405; AJ, SKVP, 144-37-329.

that would bypass the Holy See. The turning point came in the late 1950s and early 1960, with the election of Pope John XXIII and death of Alojzije Stepinac. By that time rigidity in Yugoslavia has generally been eased and circumstances liberalized, including relations between the state and the church. The number of public attacks on bishops and clergy has declined. Mutual testing of ground lasted almost two years and led to the beginning of negotiations that resulted in the signing of the Protocol in 1966.

UDK 327(497.1:456.31)''1953/1962''(093.2)
32.019.5:272(497.1:456.31)''1953/1962''(093.2)

VELIKA BRITANIJA I „SLUČAJ ĐILAS” 1954.

Katarina Spehnjak

APSTRAKT: Rad se, na temelju izvorne građe, bavi Foreign Officeovom analizom „slučaja Đilas” 1954, a u kontekstu britanske percepcije liberalizacije sistema u Jugoslaviji pedesetih godina.

Ključne reči: Velika Britanija, Jugoslavija, Milovan Đilas

Godine 1954. Jugoslavija je u očima svojih, od 1948. novih, zapadnih saveznika, država koja pokazuje – za jednu komunističku zemlju – niz zanimljivih naznaka promjena u vanjskopolitičkom području, uz, nešto manje i stvarno potkrijepljenih, ali ipak obećavajuće percipiranih – političkih transformacija unutarnjeg uređenja. Vješto se držeći svojih „neprirodnih”, kapitalističkih saveznika Jugoslavija je – u uvjetima hladnoratovske politike, i igrajući na kartu „istočne opasnosti” i onda kad je ona realno bila prošla – kroz vojnu pomoć, financijske kredite i različite oblike pomoći uspijevala tih godina prebrođivati svoje kratkoročne i dugoročne probleme, osobito u ekonomskoj sferi. Zbog njezine strateško-političke važnosti „progledavalo” joj se „kroz prste” i za pitanja koja su uvijek bila omiljeno oruđe protukomunističke propagande, npr. nedostatak političkih sloboda. Promene političkog sistema pedesetih godina kroz decentralizaciju i deetatizaciju te liberalizacija u ekonomiji s velikom su pažnjom i ohrabrenjem primani na Zapadu. Ipak, svaki drugi, izvaninstitucionalni odnosno disidentsko/opozicijski pokušaj daljnjih promjena tumačen je i tamo, a ne samo u Jugoslaviji, kao ugrožavanje njezine stabilnosti, što djelomično pokazuje i „slučaj Đilas” 1954. Kako je službena Britanija, u liku Foreign Officea, primala zbivanja u Jugoslaviji te godine predmet je analize u ovom članku, pri čemu su osnovni izvor izvještaji Britanske ambasade u Beogradu.

Literatura, politološka i publicistička o Milovanu Đilasu – veoma je opsežna, dok je historiografskih radova relativno malo.¹

¹ Za uvid u najvažniju literaturu, vidjeti: Dejan DJOKIĆ, „Britain and Dissent in Tito’s Yugoslavia: The Djilas Affair, ca 1956”, *European History Quarterly*, 2006, 3, pp. 371–395. Ovaj je

Člancima u partijskom listu *Borba* i novopokrenutom časopisu *Nova misao*, u razdoblju 1. 11. 1953. – 7. 1. 1954, ideolog KPJ/SKJ M. Đilas, tada i predsjednik Narodne skupštine FNRJ, izazvao je svoju političku osudu na Trećem (izvanrednom) plenumu CK SKJ, 16–17. 1. 1954. Tadašnje je partijsko vodstvo Đilasove ideje, osobito o ulozi Partije i „klasnoj borbi” ocijenilo „devijacijom” utemeljenoj u „anarhizmu” i „buržoaskoj demokraciji” a kasnije stručne i političke analize – pojednostavljeno rečeno – „preuranjenim liberalizmom”. Njegova politička i osobna povezanost s nekim frakcijama i osobama britanske Laburističke partije davala je u to vrijeme – gledano na unutarnjem planu, dodatno oružje, iako diskretno rabljeno – jugoslavenskoj propagandi za tezu o „miješanju stranih sila”. Velikoj Britaniji, koja tada ima konzervativnu vladu, ova činjenica nije bila „olakšavajuća” jer joj je iz globalne hladnoratovske perspektive bilo stalo do stabilnosti Jugoslavije. Iako s naklonošću prati poteze „liberala” u SKJ, a „ljevičare” lako identificira kao „staru gardu” sklonu Sovjetskom Savezu, ona ipak niti na koji način ne ohrabruje disidentske pokušaje u Jugoslaviji i u tom cilju čak uspijeva u jednoj fazi uspješno kanalizirati ogroman interes britanskog novinstva za „slučaj Đilas”.

* * *

Godišnji izvještaj za 1953. ambasadora Iva Malleta markira zbivanja u nekoliko područja: ekonomiji, vanjskoj politici, stanju u SK i promjenama unutar političkog sistema. Početak je godine bio obilježen smjernicama VI kongresa KPJ/SKJ 1952, povećanom suradnjom sa zapadnim zemljama, u unutarnjim poslovima započela se događati „evolucija od centralizirane državne kontrole sovjetskog birokratskog sistema prema decentraliziranom sistemu utemeljenom na lokalnoj samoupravi u općinama i upravljanju radnika u poduzećima”. Ovo je praćeno popuštanjem kontrole državne policije i većom slobodom u svakodnevnom životu, kontaktima sa strancima u svim područjima te liberalizacijom ekonomske sfere. Ali, Partija je zadržala kontrolu u obrazovanju i medijima, a nije došlo ni do promjena u ne/mogućnostima slobode političkog udruživanja.² Sve ove promjene u politici dale su, prema Malletu, „pozitivne rezultate”: Balkanski pakt s Grčkom i Turskom potpisan je krajem veljače,³ nakon Staljinove smrti Jugoslavija je prihvatila promišljenu „pažljivu politiku” iako je isprva bila „optimistična” oko mogućnosti da se Sovjetski Savez okrene odmah prema „čistijem” socijalizmu. Iako je Jugoslavija početkom 1953. imala velika očekivanja da će

rad prva historiografska analiza koja daje uvid u službena i neslužbena britanska stajališta o „slučaju Đilas” u godini 1956, a na temelju arhivske građe, relevantne literature te razgovora sa suvremenicima.

² The National Archive, London (dalje: TNA), Foreign Office: Political Department: General Correspondence from 1906 (dalje: FO 371/113151, WY 1011/1, Izvještaj iz Beograda od 31. 12. 1953, str. 1.

³ Više: Darko BEKIĆ, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Globus, Zagreb, 1988, str. 488–511.

u inozemstvu moći dobiti ili posuditi novac kojim bi kupila ono što joj treba, ubrzo je od Britanije i Francuske dobila jasan odgovor da toga neće biti, dapače, očekivale su već i otplatu nekih kredita. Dobra žetva, odluka o završetku Peto-godišnjeg plana te raspuštanje zadruga nagovješćuju da će im sve manje sred-stava trebati za ono što uvoze. Mallet navodi dalje da je „ljevičarska reakcija na ukidanje zadruga” bila borba protiv *vesternizacije* politike u cjelini. U tom kontekstu ukazuje da se npr. Titov posjet Londonu⁴ „s prijemima u palačama i s cilindrima mogao shvatiti kao pogreška s gledišta Partije”. Jer, „virtualno ukidanje Partije 1952” i orijentacija na zadatak odgajanja običnih glasača „pro-sječnom je članu oduzela osjećaj [njezine] linije”, dok su mnogi članovi sve što se događalo shvatili kao mogućnost da ništa ne rade „nego gledaju kako se zemlja *buržoazira*”. Na ovo su reagirali „najmilitantniji partijski lideri među kojima se isticao potpredsjednik Đilas” te je partijskim direktivama iz lipnja članstvo pozvano na disciplinu uz ponavljanje važnosti odluka VI kongresa. Vodstvo partije istodobno je odlučilo umiriti nezadovoljnike te usmjerilo napa-dačku propagandu na kulturne i informativne službe američke i britanske amba-sade,⁵ crkvene institucije u zemlji a zauzet je i oštrij stav oko tršćanskog pita-nja.⁶ Promjene u političkom sistemu – zakonsko reguliranje položaja vjerskih za-jednica, uspostava vijeća proizvođača, novi izborni zakon – iako samo naizgled dubinske – dovele su do očite napetosti između *liberala* i *ljevičara* u SK te dosta raširene zbuđenosti u redovima običnog članstva. Treba priznati, stoji dalje, da Tito i njegove sadašnje pristaše, usprkos nezadovoljstvu u partijskim krugovima i unatoč iskušenju da se zaigra iznova na „utakmicu” Istoka i Zapada – nisu učinili radikalne ustupke „lijevoj opoziciji”: „naučili su jedino da moraju prilagoditi brzinu promjena temperamentu prosječnog partijskog čovjeka” i da neke od ideja koje su se počele razvijati prošle zime „zasad treba ostaviti da miruju”.

Foreign Officeovi komentari ovog izvještaja ukazuju da su potpisivanje Balkanskog pakta i Titov posjet osobito, pridonijeli dobrim, čak srdačnim anglo-američkim i jugoslavenskim odnosima. Unutar zemlje situacija je bila složeniya jer se pokazalo da su mjere decentralizacije i deetatizacije „išle prebrzo” te ih je „ljeвица” primila s nepovjerenjem. Angloameričko napuštanje Zone A ljeвица je iskoristila prikazujući ga kao udarac od strane novih saveznika koji Jugoslaviju tretiraju ponižavajuće.

Telegram Johna Shattocka iz Ambasade u Beogradu, 19. 1. 1954. prenosi naglaske s Plenuma CK SKJ.⁷ U svom govoru J. Broz Tito je rekao da bez obzira

⁴ Više: Katarina SPEHNJAK, „Posjet Josipa Broza Tita Velikoj Britaniji 1953. godine”, *Časopis za suvremenu povijest* (Zagreb), 2001, 3, str. 597–631.

⁵ Više o tome: BEKIĆ, *nav. dj.*, str. 527–529.

⁶ TNA, FO 371/113151, WY 1011/1, Izvještaj iz Beograda od 31. 12. 1953, str. 4. Više o tršćan-skoj krizi u to vrijeme, vidjeti BEKIĆ, *nav. dj.*, str. 527–564.

⁷ „Treći (izvanredni) plenum Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije 16–17 januar 1954. Stenografske beleške”, *Komunist* (Beograd), 1954, 1–2, str. 3–164.

je li to bila njegova namjera ili ne, Đilas je zagovarao ukidanje Saveza komunista i obnovu kapitalizma te da je vrsta demokracije koju on zagovara tako „apstraktna” da zapravo znači anarhiju. Pogrešno mu je i stajalište da više nije potrebna klasna borba, jer je klasni neprijatelj još uvijek jak, ali to ne znači, navodi Shattock Tita, „povratak metodama borbe ranijeg razdoblja”. Tito je zamjerio Đilasu što svoje poglede nije prije objavljivanja prvo raspravio unutar Partije. Shattock dalje piše da je Tito optužio Đilasa da se „odvojio od starih drugova” i da se „korumpirao zapadnim idejama demokracije”. „Jugoslavija surađuje sa Zapadom u pitanjima vanjske politike ali to ne znači da će ona dopustiti ikakve zapadne utjecaje na njezin unutarnji sistem”, interpretirao je Shattock Tita. Plenum je potreban ne samo zbog Đilasa nego i slabe obrazovanosti i političke svijesti u članstvu te su stoga njegovi članci mogli izazvati „takav nemir”, piše dalje on. Rasprava stoga, prema Titu, ne bi trebala biti uperena samo na kritiku Đilasa, nego na čitavu situaciju unutar i izvan Partije. Đilas bi, prema Titu, trebao „uočiti svoje pogreške” i „vratiti se radu na razvoju socijalističke demokracije”. Tito se opravdao da zbog bolesti odnosno oporavka u Sloveniji nije na vrijeme pročitao članke u *Borbi*, a da jest, sigurno bi „poduzeo akciju ranije”. Shattock potom ističe da Tito nije pridao nikakvu važnost članku u *Novoj misli*, ali je to učinio Moša Pijade, ocijenivši ga „pornografijom”. Đilas je, javlja Shattock, „bilo dopušteno” da pročitati pripremljenu izjavu u kojoj se složio da je možda bio nagao ali da i dalje ostaje pri svojim teorijskim stajalištima „koja su njegov privatni pogled”. Drugi dan Plenuma protiv Đilasovih pogleda govorili su Edvard Kardelj i drugi članovi najvišeg partijskog tijela a Đilas je tada dao još jednu izjavu u kojoj se „odrekao svojih stajališta” rekavši da „sada vidi svjetlo”, napisao je Shattock.⁸ U javljanju dan kasnije Shattock ocjenjuje da odluke Plenuma znače „pobjedu stare garde” pri čemu je „partijska hijerarhija sada solidna fronta u borbi protiv Đilasa”. Podržao ga je jedino Vladimir Dedijer. Đilas je dao ostavku na mjesto predsjednika Skupštine, „zasad” razriješen samo partijskih dužnosti, ostaje član Saveza komunista. „Po jugoslavenskim standardima kazna je ozbiljna i izgleda da ga je glave došao članak u *Novoj misli*, jer da nije bilo toga, Tito je mogao pokušati riješiti svađu bez javnosti, iako bi Plenum možda i bio potreban ako bi Đilas uznastojao u svojoj herezi.” Shattock ističe da su „odmjeren način na koji se sve odvijalo” te „publicitet dat Đilasovim izjavama” ohrabrujući te se i „sami Jugoslaveni ponose oko načina na koji je to riješeno, ukazujući kako je to potpuno različito od političkih obračuna s protivnicima u Kremlju”.⁹ I Tito i Kardelj naglasili su da nema promjena u političkoj liniji SKJ te da se i „birokracija” s jedne i „anarhija” (koju da zagovara Đilas) mogu izbjeći. Potreba da se uskoro sazove novi plenum Centralnog komiteta koji bi više pažnje posvetio članstvu odnosno partijskim organizacijama ukazuje, po Shattocku, da su „Đilasovi hici pogodili cilj” a uzbuđenje koje su inicirali njegovi članci govori da je uloga SKJ

⁸ TNA, Prime Minister’s Office: Correspondence and Papers, 1951–1964. (dalje: PREM 11)/1083, 1.

⁹ Isto, telegram od 20. 1. 1954, str.1.

zacrtna VI kongresom „teško provediva u djelo” zbog „navodno nedovoljnog političkog obrazovanja članstva”. Shattock važnim smatra naglasiti Titovu izjavu da u jugoslavenskoj vanjskoj politici neće biti ikakvih promjena.¹⁰

Foreign Officeove zabilješke od 26. 3. 1954. konstatiraju da, kako u Partiji ima liberalnih ideja, može se reći da je Jugoslavija „spremna za politiku liberalizacije” ali i da je Đilas bio „pre-entuzijastičan” i da je otišao predaleko, odnosno „izvan granica svojih ovlasti”. Kad je o njegovu sadašnjem životu riječ, dobro mu je, bavi se književnosti, „živi uobičajenim životom srbijanskog intelektualca”, a u svom omiljenom restoranu često igra biljar „sa svojim starim pajdašima, uključujući i samog Tita”. Konstatira se i da je *New York Herald Tribune* objavio vijest o osnivanju ilegalne Socijalističke partije Jugoslavije.¹¹

Izvještaj Ambasade iz Beograda od 13. 4. 1954. ukazuje da je prošli mjesec održan IV plenum CK SKJ na kojemu se raspravljalo o nesnalaženju partijskih organizacija nakon VI kongresa KPJ/SKJ. Tito je na plenumu govorio kratko a uvodno izlaganje (kasnije prihvaćeno kao smjernica za partijsko članstvo) podnio je Aleksandar Ranković. U njegovu referatu, navodi se u izvještaju, spomenuto je da su zbog „slučaja Đilas” iz SKJ isključene 23 osobe: u Srbiji 13, u Hrvatskoj tri, u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Sloveniji po jedna te u Crnoj Gori četiri. Ambasada javlja i o tome da se Inicijativni odbor SPJ sastao navodno 27–28. 3. 1954. te da je *Borba* napala njezin proglas kao očit prijevod s engleskog jezika. Komentar ovog lista upućuje dakle da je to „uvezena stvar” sa Zapada, gdje mu se pridaje tolika pažnja – a što ukazuje na njegove „puste želje” oko Jugoslavije.¹²

John Shattock 17. 9. 1954. komentira razgovor Ernesta Daviesa (novinara, britanskog parlamentarca i člana vodstva Laburističke partije) s Đilasom u Beogradu 9. 9. 1954. Prema Shattocku, Đilas je ponešto izmijenio dosadašnje stajalište oko publiciteta: sada želi da ga se objavljuje pa je stoga predložio Daviesu da objavi sve o čemu su razgovarali. Očito je on, komentira Shattock, u „promjenjivom duševnom stanju”: nedavno je kod njega bila dopisnica *Timesa* od koje je tražio da njihov razgovor ne objavi, a kada su se kasnije sreli na ulici u Beogradu, prijekorno joj je rekao „kako ste vi novinari nepouzdati, uopće mi niste dali nikakav publicitet”. Na Shattockov kasniji upit Daviesu treba li Đilasu davati toliku pažnju s obzirom na moguće loše reflekse toga na britansko-jugoslavenske odnose, ovaj je odvratio da kao novinar preferira objavljivanje te da je to važno publicirati i zbog stanja u Laburističkoj partiji,¹³ čije članstvo treba znati da socijalizam u Jugoslaviji i Velikoj Britaniji „nisu isto”.¹⁴

¹⁰ Isto, str. 2.

¹¹ TNA, FO 371/113215.

¹² TNA, FO 371/113215, 2.

¹³ Riječ je o višegodišnjim ideološkim sukobima između „ljevice” i „desnice”. Voda „ljevice” Aneurin Bevan bio je prijatelj s Đilasom.

¹⁴ Na ist. mj., WY 1016/49. U FO arhivi sačuvan je i izvještaj P. S. Rowlinga od 13. 9. 1954. o dvosatnom susretu Daviesa i Đilasa u beogradskom hotelu Excelsior. Đilas je bio veselog

Beogradska ambasada u izvještaju od 15. 10. 1954. opisuje, između ostalog, kako je nedavno za vrijeme službenog posjeta Jugoslaviji istaknuti indijski socijalist Acharya Narendra Dev, inače predsjednik Međunarodnog komiteta Socijalističke internacionale, htio posjetiti i Đilasa. Ali, njegova službena domaćica Marija Vilfan, inače tajnica spomenutog komiteta, na njegov upit gdje ga može naći, rekla je „kako nitko od partijskih vođa s njime više ne kontaktira, oni ne znaju gdje živi pa mu ne može pomoći”. To je ostavilo veoma ružan dojam kod Deva, stoji u izvještaju. Dalje se prenosi da je M. Pijade, u *Borbi* od 26. 10. 1954, kritizirao one novinare koji kad spominju strana izdanja knjige *Tito speaks* ne navode ime autora knjige (V. Dedijera) – da je to ne samo nepravedno prema autoru nego predstavlja „metodu koja bi trebala biti potpuno strana našoj javnosti”. Ovaj se događaj kasnije komentira kao da je Dedijeru „očito oproštena” obrana Đilasa.¹⁵

Novi britanski ambasador u Beogradu Frank Roberts, u svom telegramu od 29. 12. 1954. navodi da se susreo s „dvjema važnim osobama režima”: Petrom Stambolićem, premijerom Srbije, i Vladimirom Popovićem, predsjednikom odbora za vanjske poslove Narodne skupštine, a koji su mu vrlo jasno rekli da Đilasova i Dedijerova „afera” nemaju „nikakvu međunarodnu važnost”. Obojica su ogorčeni što se tvrdnje Đilasa i Dedijera „da su *prozapadni*” mogu shvatiti tako kao da se sadašnji jugoslavenske vođe kreću u *protuzapadnom* smjeru, a što je „potpuno neistinito”. Kritički su i otvoreno govorili o sovjetskoj politici, kao što govore i drugi jugoslavenski vođe, napisao je Roberts, a Stambolić je „otišao i dalje toplo govoreći o britanskoj politici i britansko-jugoslavenskim odnosima” – „i pod Churchillom i pod Attleeyom”. I Stambolić i Popović rekli su mu da su čak i oni koji su skloni Đilas i Dedijeru „bili šokirani njihovim apelom za stranu pomoć”. Svaka bi vlada u takvim okolnostima morala nešto poduzeti, ali nitko od njih neće biti tretiran na „ruski način”, zaključili su.¹⁶ Roberts piše i da je Đilas kod kuće i ne prima novinare „pametno odbijajući davanje daljnjih intervjua”, a da su Dedijera „jutros vidjeli neki prijatelji kako kupuje *božićno drvo* u potpunoj slobodi”. Ambasador zaključuje da ovaj razgovor potvrđuje dojam koji dijeli i njegov američki kolega u Beogradu da „ova afera ne mora nepovoljno utjecati na odnose Jugoslavije sa Zapadom, osim ako zapadna štampa ne nastavi da se njome bavi toliko dok ionako razdražljiv jugoslavenski smisao za nezavisnost ne naraste do osjetljive točke.” Đilas i Dedijer, smatra Roberts, kakav god povod imali, „sigurno je da su se ponijeli neodgovorno”.¹⁷

raspoloženja, nije se uopće žalio, rekao je da živi u četverosobnom stanu, kao prijašnji potpredsjednik države ima mirovinu od 44.000 dinara mjesečno, pomoć koju mu je vlada ponudila odbio je, rekavši sugovornicima: „uzeo samo ono što mi pripada po zakonu”. TNA, FO 371/113151.

¹⁵ TNA, FO 371/113215, WY 1016/54.

¹⁶ TNA, PREM 11/1083, 1.

¹⁷ *Isto*, 2.

U FO dokumentaciji sačuvani su i „Izvaci iz zabilješki intervjua s Đilasom” a uz koje stoji popratna bilješka: „vrlo je važno da se ne zna da su nam bile dostupne”.¹⁸ Vjerojatno je riječ o bilješkama intervjua objavljenog u *The Timesu* od 22. 12. 1954. Zabilješke su grupirane u 36 točaka, čije su natuknice različitog opsega, negdje samo rečenica, negdje desetak. Između ostalog, Đilas navodi da je Dedijerov „slučaj” „pokušaj zastrašivanja demokratskih a neorganiziranih snaga u Partiji”. Početkom godine, kaže Đilas, bio je prikazan u zapadnoj štampi kao „nezadovoljni ljevičar u Partiji”, a što nije istina jer „moje ideje – kako ja to vidim – bliže su zapadnom kutu gledanja na demokraciju”. Takva stajališta počeo je razvijati još 1948. a javno ih je obznanio 1953, odnosno u ljeto te godine postale su jasne razlike između njega i ostalih u Partiji. Na njegovu izjavu: „Pretpostavljam da će diskusija biti demokratska kao na Zapadu. Nisam očekivao inkviziciju” netko je u FO-u stavio upitnik kao i na njegovo objašnjenje (zbog iluzija o stvarnom stanju) zašto je na Plenumu govorio „veoma smušeno”.¹⁹ Na izjavu „Vjerovao sam da bi neorganizirane grupe mogle javno prijeći na moju stranu. Mogle bi napraviti ulične demonstracije” stavljen je usklik, dok je njegova teza „da je prije ekonomska nerazvijenost bila razlog za politički autoritarizam”, a sada smatra da je „autoritarnost odgovorna za ekonomsku nerazvijenost” – bila podcrtana.²⁰ Upitnikom je obilježena i njegova izjava da daje intervju zato što se u zemlji „obnovila hrabrost” kod pisaca i običnih članova koji imaju sumnje. Treba im dati ohrabrenje, rekao je Đilas, i „ja preuzimam rizik”. Bez dodatnih objašnjenja rekao je da „samo ja i Stepinac kažemo što mislimo”. S gorčinom je govorio o laburističkom vodstvu: kad je Davies bio u Beogradu, Đilas se složio da se njihov razgovor objavi u socijalističkoj štampi. Ali, kaže Đilas, laburistički su lideri „empiričari i ne žele se miješati u male konflikte” – očito „misle da je Đilasova stvar ilegalna trica”.²¹ Na kraju zabilješki stoji da, kada su dogovarali sastanak da provjere zapisano, Đilas je predložio da se nađu u hotelu Moskva, a na primjedbu da će biti prepoznat i izazvati pažnju, rekao je „da ga nije briga” jer ga „ionako prisluškuju”. Shattockova zabilješka od 23. 12. 1954. objašnjava da su neki Đilasovi prijatelji i pristaše – Branko Ćopić, Mitra Mitrović i Dedijer – bili pozvani pred Kontrolnu komisiju CK SKJ (te da su takvoj proceduri podvrgnuti i neki Đilasovi prijatelji u Hrvatskoj²²) zbog kršenja „bojkota”, odnosno zabrane druženja s Đilasom, izrečenog od CK SKJ prije tri mjeseca. Pitanje je, ističe Shattock, da li je sve ovo započelo bez znanja

¹⁸ TNA, Foreign Office: Embassy and Legation, Yugoslavia (Formerly Croatia, Serbia and Slovenia): General Correspondence (dalje: FO 536)/89, 1011/108/54.

¹⁹ *Isto*, 1.

²⁰ *Isto*, 2–3.

²¹ *Isto*, 4.

²² Više: K. SPEHNJAK, „Socijalistički savez i demokracija – jedan ili više kandidata. Analiza izbora za Sabor i Saveznu skupštinu 1953. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 1990, 3, str. 99–119; Zdenko RADELIC, *Hrvatska u Jugoslaviji – od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga – Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006, str. 293–295.

Tita, koji je izvan zemlje. „Kardelj, koji ne voli nepouz dane teoretičare, započeo je ovo na svoju inicijativu”, smatra on. Zabilješka jedne druge osobe u FO-u, s tom se tvrdnjom ne slaže, ističući da je nevjerovatno da Tito ništa ne zna o tome. Logično je prema toj osobi – ako Dedijer nije poštivao bojkot – da bude pozvan na odgovornost. Za nju nije nikakvo iznenađenje držanje Čopića jer je on još 1950. bio „na tapetu” zbog ocjena da u zemlji nema dovoljno slobode za izražavanje.²³

Robertsov telegram od 28. 12. 1954. informira da su Dedijer i Đilas „opet izazvali režim” te osudu od strane Kardelja. Dedijer je izgubio mandat u Skupštini jer je *The Times* od 22. 12. 1954. donio njegovu verziju izlaska pred Kontrolnu komisiju 17. 12. Dedijer je navodno Komisiji odbio ovlaštenje da ga ispituje i, nakon nekoliko ljutih riječi prepirke, otišao. Roberts je prenio glasine da se očekuje ostavka šefa Generalštaba JNA Peka Dapčevića.²⁴ Možda ne bi bilo toliko buke oko svega, piše Roberts, da nije dopisnik *New York Timesa* otišao Đilasu, na njegov poziv, 23. 12. kada je ovaj „rado” dao izjavu o Dedijeru ali i o drugim stvarima. Npr., rekao je da je od VI kongresa 1952. SKJ išao „liberalnim pravcem” ali je nakon devet mjeseci Tito to zaustavio. Potrebna je, smatra Đilas, druga politička partija koja bi oponirala Savezu komunista. U vrijeme njegova pada u nemilost, Đilas je mislio da bi pokušaj okupljanja sljedbenika bio beskoristan ali „možda je tada pogriješio”. Čini mu se ipak da vrijeme još nije sazrelo za to i da bi „neposredni odlazak Tita mogao završiti nečim gorim”.²⁵ Đilas odobrava normalizaciju, nastavlja Roberts, pod uvjetom da ideološke razlike između dva režima i dalje ostanu naglašene. Prema Đilas, sadašnji jugoslavenski vođe nisu „eksploatatori” već „birokrati što je skoro jednako loše”. Iako je Đilas bez ikakvih organiziranih sljedbenika, vlasti su „taj ispad uzele dovoljno ozbiljno”, piše Roberts, te je Kardelj, trenutno u funkciji šefa države i vlade, optužio Đilasa i Dedijera u govoru na partijskom kongresu SK Bosne i Hercegovine u Sarajevu 27. 12. da su „prljavi ucjenjivači jugoslavenske demokracije” koji su spremni, „radi samopromocije”, prodati svoje usluge – uz pomoć *The Timesa* i *New York Timesa* – onim stranim zemljama koje ne odobravaju vanjsku politiku Jugoslavije. Nejasno je, piše Roberts, otkud je došao poticaj za ovaj napad te prenosi Dedijerovo mišljenje da je u pitanju „lična stvar”, odnosno intrige koje u zadnje vrijeme nagriza Centralni komitet. Roberts se s time složio, ističući da napad na *liberalno krilo* nije potaknut „s vrha” jer Titov govor pred indijskim parlamentom 27. 12, govor Svetozara Vukmanovića Tempa u Skupštini istog dana, te Kardeljeve napomene o vanjskoj politici u sarajevskom govoru – svi oni imaju „očekivanu ravnotežu u pitanjima vanjske

²³ Više o tome: Predrag J. MARKOVIĆ, *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965*, Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SRJ, Beograd, 1996, str. 177–183.

²⁴ Dapčević se distancirao od Đilasa i Dedijera izjavom u *Borbi*, optužujući ih kao „inostranu agenturu”. Više: MARKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 181–182.

²⁵ TNA, PREM 11/1083, 2.

politike a koja ide u korist Zapada”. Jednako je tako mislio da napad na Dedijera i Đilasa nije niti na koji način povezan uz normalizaciju odnosa Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Koji su motivi ove dvojice nije lako odrediti, ali Kardeljeva optužba da pokušavaju pritiskom vanjske javnosti postati iznova političke figure u Jugoslaviji „mogla bi biti točna”, smatra ambasador. Ukoliko strana štampa, osobito angloamerička „nastavi podržavati aferu” to može imati „posljedice koje ne idu u prilog onome za što se oni navodno zalažu” ali i posljedice koje indirektno neće biti korisne Zapadu.²⁶ Na vijest da je Dedijeru oduzet imunitet i da je upravo sazvaio konferenciju za štampu stranih dopisnika, vlasti su, kaže Roberts, reagirale upozorenjem da je okupljanje ilegalno te preporučuju da mu se ne prisustvuje.²⁷ Oduzimanje imuniteta Dedijeru navješćuje, zaključuje Roberts, da će možda sloboda djelovanja obojice „ubuduće biti manja”.

Uz ovaj izvještaj u Foreign Officeovu *fileu* nalazi se i biografski prilog „Milovan Đilas” na dvije stranice. U njemu se, između ostalog, navodi da je nakon sukoba 1948. „postao službeni doktrinar jugoslavenskih vlasti. Njegov posao je bio opravdati političku evoluciju titoizma u marksističkim terminima. Imao je odlučujuću riječ u svim poslovima vezanim uz štampu, propagandu i cenzuru”. Poslije Tita, „najpopularniji je od svih jugoslavenskih vođa, osobito među omladinom”. Zaslužan je za „postupnu liberalizaciju režima” svojim člancima u *Borbi*. „Đilasova je pogreška što je bio nekoliko koraka ispred komunista *stare garde* u svojem političkom razmišljanju. Prebrzo je otišao liberalizmu. Ni za to ne bi bio drastično kažnjen da nije u jednom posebnom članku napao osobno ponašanje vodećih partijskih članova. Otud Kardeljeve napomene o ‘pornografiji’. U svakom slučaju još je uvijek živ i slobodan. To samo po sebi pokazuje kako se Jugoslavija razlikuje od komunističkih zemalja.”²⁸

U većem izvještaju od 31. 12. 1954. Roberts pomnije analizira „slučajeve” Dedijera i Đilasa te zaključuje da unatoč ekonomskim teškoćama, manjim problemima (nesnalaženja) unutar Partije oko „normalizacije” te „obnovljene afere Đilas–Dedijer” – „režim i vodstvo su čvrsto u sedlu”. Odnosi Jugoslavije sa Zapadom i dalje će biti dobri tj. nastavljeni „ako ni zbog čega drugog onda zato što prehrana Jugoslavije ovisi tako očito o tome”.²⁹ Predložio je da se obnove – uslijed slučaja Đilas–Dedijer – oslabljeni kontakti između britanskih parlamentaraca, odnosno nekih frakcija Laburističke partije i jugoslavenskih (što u FO-u kasnije nije podržano, uz preporuku da treba pustiti da se „stvar slegne”) te da joj se pomogne u prevladavanju ekonomskih teškoća (što je FO podržao ali se Ministarstvo financija tomu usprotivilo). Roberts je napisao da

²⁶ *Isto*, 3.

²⁷ Robertsov telegram od 28. 12. 1954. informira da kada su dopisnici stigli u 7 navečer pred Dedijerovu kuću „bio im je zabranjen pristup i rečeno da Dedijer i njegova obitelj ‘spavaju’”. TNA, PREM 11/ 1083.

²⁸ Na ist. mj., 1–2.

²⁹ TNA, FO 371/118036, 6.

„iako će to možda zvučati neobično” – on se usuđuje reći da je Jugoslavija „kao komunistička zemlja, prilično slobodna” jer „inače se ne bi Đilas i Dediđer ponašali – kako ja to smatram – s takvom provokativnom neodgovornosti u Titovu odsustvu”.³⁰ Smatrao je i da postoji „relativna sloboda izražavanja” te da se „religioznost prakticira otvoreno i bez previše pritiska”.

U telegramu od 1. 1. 1955. Roberts je javio da su se Dediđer i Đilas pojavili pred istražnim sucem Okružnog suda u Beogradu 30. 12. te da je poznato da će biti optuženi prema čl. 118 Krivičnog zakona za „širenje klevetničke propagande u inozemstvu s namjerom ugrožavanja vitalnih državnih interesa”.³¹ „Oba su još na slobodi” i Đilas je 28. 12. razgovarao s dopisnikom *The Timesa*. U vladinim krugovima puno je gorčine, napisao je, protiv „tog para” koji je pokazao „jugoslavensko nejedinstvo u trenutku koji može biti neugodan za Tita u Indiji”. Također, smatra se da je pažnja poklonjena im u stranoj štampi bila odnekud potaknuta i da se „nešto duboko sprema” – iako, napisao je Roberts, „činimo sve da tu sumnju otklonimo”. Srećom, ta sumnjičavost nije postala javna, iako je M. Pijade u jednom oštroj članku napao strane dopisnike, sugerirajući da su Dediđer i Đilas „sredstvo u rukama onih koji ne vole jugoslavensku politiku nezavisnosti” i koji ne odobravaju Titov posjet Indiji. Ipak je službeni predstavnik Ministarstva inostranih poslova govorio u „odmjerjenijim tonovima” te naglasio da je ta afera „strogo unutarnja stvar i čak i kao takva – od male važnosti”. Suprotno M. Pijade, on smatra da su novinsku kampanju počeli „ljudi koji bi htjeli da Jugoslavija promijeni svoje unutarnje uređenje”.

Nekoliko dana kasnije ambasador je javio o duljem razgovoru s M. Pijade 4. 1. 1955. oko tretmana Dediđera i Đilasa u stranoj štampi. Iako je Pijade „oslobodio britansku vladu ikakve odgovornosti u tome”, odbio je prihvatiti da iza svega nema „neke skrivene namjere”, jer na Zapadu, prema njemu, izvjesni krugovi žele diskreditirati Jugoslaviju zbog političke normalizacije odnosa sa SSSR-om i zbog Titova posjeta „neutralnoj” Indiji i Burmi. O istome je Roberts razgovarao i s Kardeljem. Iako i on „dijeli neke od gornjih ‘iluzija’”, bio je suzdržaniji i uvidavniji te se složio „da ne može biti u interesu ikojih odgovornih krugova na Zapadu da pokušaju izvršiti pritisak na Jugoslaviju”. Bio je odlučan u tome da ova dvojica nemaju sljedbenika a za priče da je baš on, Kardelj, vodio rat protiv njih „bez Titove podrške” rekao je da su „mit”. Neke partijske krugove, rekao je Kardelj, teško je uvjeriti da nije riječ o „pokušaju nekih zapadnih vlada da ponove *rusku igru*”, upotrebljavajući vanjski pritisak za utjecaj na jugoslavensku politiku.³²

³⁰ Isto, 8.

³¹ 24. 1. 1955, osuđeni su uvjetno, Đilas na tri godine, Dediđer na dvije godine. Više: Josip HRNČEVIĆ, *Svjedočanstva*, Globus, Zagreb, 1986, str. 255–256.

³² TNA, FO 371/118036, telegram od 5. 1. 1955.

Ambasador Roberts komentirao je opširno i Kardeljev članak „Socijalistička demokracija u jugoslavenskoj praksi” u *Borbi* od 1. 1. 1955. Svoju tvrdnju da ima „elemenata obmane u jugoslavenskoj teoriji” – jer „bez obzira što ona govorila o radničkim vijećima” posljednji državni izbori [1953]³³ bili su „bezobzirno grubi u cilju da se odbije svaki kandidat nepoželjan za režim” – Roberts elaborira pozivajući se i na sljedeće argumente: „U tom radničkom raju radnici jedva da se mogu prehraniti i obući. Niti daška kritike vladine politike, čak ni najnevažnijih stvari, u novinama se ne tolerira. Na tu varku upozorio je Đilas. U teoriji je razlika između Đilasa i Kardelja malena: prava je razlika u tome što Đilas želi da ta teorija već jednom profunkcionira u praksi, dok Kardelj insistira, bar za neko vrijeme, na zadržavanju ovojnice jednopartijskog sistema, u čijim su uvjetima vane samoupravljačke institucije sada tek nešto više no pretencioznost.”³⁴ Kardelj upozorava, piše ambasador, na opasnost lijevoga ili desnog despotizma ukoliko se buržoaske ideje demokracije sada slobodno puste u zemlju. Prema Robertsu, „Kardelj je tu u pravu, jer koliko su njegove ideje o superiornosti jednopartijskog sistema, koji će odvesti sustavu ‘nepartijske direktne demokracije’ neuvjerljive, toliko njegovi argumenti o opasnostima onoga što je zapravo Đilasova linija, imaju mnogo solidniju osnovu”. Pogrešno bi bilo očekivati da će Jugoslavija ikad evoluirati u parlamentarnu demokraciju zapadnog tipa, ali ima dosta osnova za pretpostaviti da bi u jednom duljem razdoblju – idući i dalje pravcem koji je prihvatila nakon 1948. – s vremenom mogla „postupno evoluirati u prilično human sistem sa značajnim stupnjem slobode izražavanja”. Ali, tu je važno vrijeme, a ekonomski razvoj, još više. „Stvarni progres u rastu životnog standarda mogao bi više nego išta drugo ojačati sistem do točke u kojoj on može dopustiti nešto više prave slobode u zemlji”, zaključio je Roberts. Ova njegova optimistična razmišljanja nisu podržana u Foreign Officeu, gdje je 2. 2. zapisano da je teško prihvatiti ocjenu da bi se Jugoslavija mogla pretvoriti „u prilično prosvijećenu socijalističku državu”. Argumenti protiv „takve perfektne evolucije” nađeni su u „perverziji ljudske prirode”.

Godišnji izvještaj za 1954. sumira zbivanja u prošloj godini, pri čemu se usmjerava na rješenje tršćanskog pitanja i „normalizaciju” u području vanjske politike te na ekonomske prilike u zemlji i „slučaj Đilas” kao osnovne aspekte obilježja unutarnje politike. Za Jugoslaviju je godina, kad je riječ o vanjskopolitičkim odnosima završila u veselom tonu, stoji u izvještaju: „ona ispravno gaji uvjerenje da joj se i Zapad i Istok nastoje udvarati”. Uspješno rješenje tršćanskog pitanja Londonskim sporazumom iz listopada 1954.³⁵ rezultat je, osim angloameričkog angažmana, i spremnosti Jugoslavije da se odrekne „mnogih ekstremnih zahtjeva” a čemu je sigurno pridonijela i „mračna realnost ekonom-

³³ Više: SPEHNJAK, „Socijalistički savez...”, str. 99–119.

³⁴ TNA, FO 371/118011, Izvještaj iz Beograda od 22. 1. 1955, str. 7–8.

³⁵ Više: BEKIĆ, *nav. dj.*, str. 643–666.

ske situacije”. Ona je imala važnu ulogu u „dolaženju k pameti”, jer, dok su se u Londonu u proljeće odvijali razgovori, „istodobno su u američkoj ambasadi u Beogradu tekli pregovori o američkoj pomoći Jugoslaviji za 1954–1955”.³⁶

Iako „polaskani” ponudama SSSR-a o tempu normalizacije odnosa, „Jugoslaveni su ostali čvrsti” jer po njima su unutarne promjene u Sovjetskom Savezu male, te se njihovo držanje nakon 1948. sada pokazuje ispravnim i na vanjskom i na unutarnjem planu, osnovna je teza izvještaja o ovoj problematici. Jugoslaveni se „neće vratiti Moskvi”, ali „ni pridružiti kapitalizmu”. Titove izjave o tome sigurno su potpuno iskrene, „pogotovo što izvire iz nečega što je u biti vlastiti interes”: dok on javno obznanjuje, stoji u analizi, da nema namjeru pridružiti se kapitalističkom taboru, privatno sugerira Zapadu da ostane oprezan i „nastavlja pozdravljati opsežnu ekonomsku i vojnu pomoć Amerike”.³⁷ Neka rješenja na ekonomskom području pokazuju da se vodstvo države najzad počinje s problemima suočavati „s pojačanim osjećajem za stvarnost” a „unatoč šoku Đilasove afere” početkom i krajem godine, „politički karakter režima jedva da je doživio ikakve promjene”.

„Prema normalnim komunističkim standardima Đilas je bio tretiran veoma blago. (...) U samoj Partiji njegovi sljedbenici ili su prihvatili liniju ili mrzovoljno šute. Ne dopušta se pojava ikakva rascjepa a u partijskim organizacijama pojačana je kontrola onih za koje se zna da su mu bili skloni. Broj članova ‘očišćenih’ zbog Đilasa izrazito je malen. (...) Đilas nema sljedbenika ali je suočio režim s neugodnim problemom, da se odluči da li ga učiniti mučenikom – s pratećim publicitetom vani, ili preuzeti rizik optužbi za slabost kod kuće.”³⁸

* * *

Još drastičnijim razvojem „slučaja Đilas” narednih godina, Velika Britanija će i dalje iskazivati pažnju s tim u vezi.³⁹ Političke analize njezinih organa i još više javna, službena stajališta bit će pažljivo balansirana u skladu s općom državnom politikom i politikom njezinih glavnih saveznika. Isječak iz njezinih stajališta o ovoj problematici na početku „slučaja”, godine 1954, pokazuje da su politički realizam i pragmatizam pri tome bile najvažnije odrednice.

³⁶ TNA, FO 371/118007, Godišnji izvještaj za 1954. (Uz izvještaj iz Beograda od 8. 1. 1955), str. 3.

³⁷ *Isto*, str. 7.

³⁸ *Isto*, str. 11.

FO bilješka od 26. 1. 1955. najavljuje skori susret s ambasadorom Vladimirom Velebitom te, između ostalog, naglašava da je poznato da je on „prijatelj Đilasa i Dedijera” ali očito nije izgubio Titovo povjerenje. Treba mu reći, stoji u bilješci, prvo, da nije bilo i nema namjere britanske vlade da se miješa ili diskreditira sadašnji jugoslavenski režim u vezi tog „slučaja” i da je već pokazano „da želimo jaku Jugoslaviju”, drugo, britanska vlada nema ništa protiv posjeta Tita Indiji i Burmi. Druga bilješka navodi da su „prošli tjedan date smjernice novinama oko slučaja Đilas–Dedijer”. Na ist. mj., RY 1051/4.

³⁹ Vidjeti npr. DJOKIĆ, *nav. dj.*

Summary

Great Britain and the „Djilas Case” 1954

Key words: Great Britain, Yugoslavia, Milovan Djilas

The paper presents official British positions on the „Djilas case” in 1954. From the review of reports of the Embassy in Belgrade and Foreign Office’s deliberations of the development of events concerning Djilas, it is obvious that official Britain, although interested in his ideas, did not consider them desirable. This referred both to mutual relations between the two countries, with Yugoslavia treating this case as a strictly internal matter, and to general stability of Yugoslavia. According to British official positions, Djilas’s views and particularly the possibility of expanding and accelerating events in this context, threatened to complicate the situation in Yugoslavia. Internal liberalization of the regime, although only partial according to a range of FO’s analyses, recognized in a series of measures, and particularly openness of Yugoslavia for a number of new strategic foreign-policy initiatives, were considered promising policy shifts which could be threatened by „premature” or „too fast” liberalization – as it was perceived on the basis of Djilas’s ideas. Therefore, the Yugoslav authorities were supported in formal and in less formal forms of communication, in their approach to this issue in 1954.

UDK 327(497.1:410)”1954”(093.2)
32:929 Đilas M.(093.2)

BRITANSKO-JUGOSLAVENSKI ODNOSI OD BAGDADSKOG PAKTA DO SEUSKE KRIZE

Ante Batović

ABSTRACT: The article discusses international relations between Great Britain and Yugoslavia during 1955 and 1956 in the light of significant global events such as the formation of the Baghdad Pact, the Hungarian revolution and the Suez Crisis. It also analyses the reports and impressions of British diplomats on the Yugoslav foreign policy and its relations with both the East and the West. Further attention is given to the formation of the Yugoslav policy towards the Third World Countries and Yugoslavia's influence on the creation of the Non-Aligned Movement.

Ključne riječi: Jugoslavija, britansko-jugoslavenski odnosi, 1955/56, Bagdadski pakt, sueska kriza, Josip Broz Tito

Britansko-jugoslavenski odnosi tijekom pedesetih godina posebna su epizoda u širem kontekstu hladnoratovskih zbivanja koji nikad nisu posebno obrađivani. Općenito, jugoslavenska suradnja i odnosi sa Zapadom tijekom tog razdoblja u historiografiji se promatraju iz aspekta sukoba sa Sovjetskim Savezom, dok se malo pažnje pridaje drugim faktorima koji su uvjetovali njihove međusobne odnose. Usprkos tome što je Jugoslavija primala obilnu gospodarsku i vojnu pomoć od Zapada, ponajviše Sjedinjenih Američkih Država, ali i drugih zemalja, pa i Velike Britanije, to ju nije spriječavalo da kritizira njihovu „imperijsku i neokolonijsku” politiku u Africi i Aziji. Velika Britanija je, zbog svojeg položaja kolonijalne sile bila na posebnom udaru jugoslavenskih medija i političara. U radu se daje pregled međunarodnih odnosa Velike Britanije i Jugoslavije, odnosno reakcije britanskih i jugoslavenskih diplomata, političara i medija na nekoliko važnih događaja koji su obilježili povijest obiju zemalja. Radi se o formiranju Bagdadskog pakta na Bliskom i Srednjem istoku, Titovom putovanju po Sovjetskom Savezu u lipnju 1956, brijunskom sastanku triju državnika, Nasera, Nehrua i Tita, te sueskoj krizi i mađarskoj revoluciji s njihovim posljedicama po međunarodne hladnoratovske odnose.

* * *

Jugoslavija je započela svoj put prema nesvrstanosti u vrijeme kada je bila podvrgnuta snažnom pritisku Istočnog bloka i Staljinovoga Sovjetskog Saveza. Istodobno je morala, kao komunistička zemlja, stvoriti ideološki odmak od zapadnih zemalja koje su joj pomagale da preživi u tako nepovoljnim okolnostima. Glavni jugoslavenski saveznik od 1950. do 1955. bile su Sjedinjene Američke Države. Premda je ta činjenica zapravo paradoks, s obzirom na to da je Jugoslavija do 1948. bila vjerni sovjetski politički sljedbenik; obostrani interes približio je te dvije zemlje, ali samo na ekonomskoj i vojnoj razini, dok je ideološka podjela bila jednako jaka kao i prije sukoba sa Sovjetima. Sjedinjenim Državama je Jugoslavija dobro poslužila kao trojanski konj u komunističkom bloku, dok je Jugoslaviji očajnički trebala gospodarska i vojna pomoć kako bi se oduprla potpunoj blokadi nametnutoj od zemalja Istočnog bloka na koje je do tada bila u potpunosti oslonjena. Zapadna pomoć svakako je utjecala na omekšavanje jugoslavenskog stava prema grčkim komunistima, normalizaciju odnosa s Austrijom i Italijom te rješavanje tršćanskog pitanja. Na unutrašnjem planu ta suradnja se očitovala kroz napuštanje kolektivizacije, djelomičnu liberalizaciju političkog života i decentralizaciju gospodarstva.¹ Nije samo SAD održavao Jugoslaviju „na površini”, već su to činile i druge zapadne zemlje, Velika Britanija i Francuska, dakako u puno manjem opsegu.²

Jugoslavija se okrenula prema nesvrstanosti i zbog povoljnih međunarodnih okolnosti. Pedesete godine obilježene su snažnim procesom dekolonizacije u cijelom svijetu, ponajviše u Aziji i Africi. Bandunška konferencija bila je prekretnica kada su se po prvi put organizirano okupile zemlje koje su nedavno postigle nezavisnost, s ciljem što bolje međunarodne suradnje i otpora neokolonijalizmu i uvlačenju u hladnoratovske igre dvaju blokova.³

Velika Britanija, koja je izgubila znatan dio svoje globalne moći i utjecaja poslije Drugoga svjetskog rata, još uvijek je igrala bitnu ulogu u međunarodnim odnosima, a pogotovo u dijelovima svijeta koji su donedavno bili pod njezinom kolonijalnom vlašću. Zato se u Foreign Officeu sa zanimanjem pratila sve snaznija jugoslavenska angažiranost u zemljama tzv. Trećeg svijeta.

Odnosi Velike Britanije i nove Jugoslavije bili su pretežno dobri od završetka Drugoga svjetskog rata, premda je nekoliko problema opterećivalo njihovu suradnju, prije svega ideološke razmirice, ali i konkretniji problemi, kao što je npr. bilo pitanje Trsta.⁴ Međutim, početkom pedesetih godina, Jugoslavija, u

¹ Brands, 1987, str. 46.

² Ceh, 2002, str. 540.

³ Best et al., 2004, str. 310–325.

⁴ Tripković, 1990.

sklopu politike nesvrstavanja, započinje kritizirati britanske poteze u pojedinim djelovima svijeta, ponajviše na Bliskom istoku.

Bagdaski pakt bio je uzrokom prve veće krize u britansko-jugoslavenkim odnosima od tršćanske krize i potpisivanja Londonskog memoranduma 1954. Područje Bliskog istoka je svjetska neuralgična točka od osnutka države Izrael 1948, odnosno prvog izraelsko-arapskog rata u kojem su arapske države doživjele poraz, a palestinsko pitanje postalo globalni problem. Interes Jugoslavije za to područje koincidirao je s promjenom političke situacije u Egiptu kada je na vlast došao pukovnik Gamal Abdel Naser, koji je ubrzo postao karizmatički vođa arapskog svijeta i borac protiv kolonijalizma.⁵

Britanski diplomatski stroj pokrenula je reakcija Josipa Broza Tita po povratku iz posjeta Egiptu 1956. kad je oštro kritizirao stvaranje Bagdaskog pakta, u kojem je Britanija igrala glavnu ulogu. Premda Beograd, dakako, nije mogao izravno utjecati na razvoj događanja na Bliskom i Srednjem istoku, jugoslavenske kritike naišle su na oštro neodobravanje britanskog vrha.⁶

Bagdaski pakt bio je ideja britanskog premijera Anthonya Edena, koji je sredinom pedesetih pokušao stvoriti sustave kolektivne sigurnosti u jugoistočnoj Aziji i na Bliskom istoku. Naime, tijekom pedesetih godina 20. st., sve do sueske krize 1956, Velika Britanija je bila odgovorna za hladnoratovsku sigurnost na Bliskom istoku. To se prije svega odnosilo na Egipat, odnosno područje Sueskog kanala, gdje je Velika Britanija zadržala veliki vojni kompleks. On nije samo predstavljao važnu stratešku točku, već je bio i simbol britanske globalne moći.⁷

Britanija je stoljećima politički i ekonomski prisutna na tom prostoru, a pored toga imala je obveze prema Iraku, Jordanu, Adenskom protektoratu, Sudanu i Šeikatima u Perzijskom zaljevu. Bliskoistočna nafta bila je posebno važna za britansko gospodarstvo, a osim toga, područje Bliskog istoka nalazi se na zračnoj i pomorskoj komunikaciji prema Australiji, Indiji i Pakistanu. Britanska procjena je bila da je Bliski istok ključan za obranu od komunističkog prodora prema sjevernoj Africi. Trebalo je sačuvati strateški važne izvore nafte i osigurati južnu granicu Turske. Bliski istok je središte muslimanskog svijeta, kojeg je trebalo zadržati pod utjecajem Zapada. Konačno, Velikoj Britaniji je bilo važno spriječiti rusko širenje južno od Dardanela. Bagdaskim paktom Britanija je nastojala premostiti financijske poteškoće koje su sve više otežavale izvršenje njezinih međunarodnih obveza. Tijekom 1954. i 1955. Irak, Iran, Turska i Pakistan, uz Veliku Britaniju formirali su Bagdaski pakt, koji je trebao predstavljati „sjeverni zid” obrane od sovjetske prijetnje. Tomu se najoštrije suprostavio egipatski predsjednik Naser, koji je takav savez percipirao kao neo-kolonijalnu tvorevinu pa je odbio sudjelovanje Egipta u paktu. Kao odgovor na

⁵ Braun, 2003, str. 548.

⁶ FO 371/124273, Y1022/2

⁷ Ruane, 2005, str. 180–190.

formiranje pakta, Egipat, Sirija i Saudijska Arabija formiraju 1955. obrambeni pakt. Bez sudjelovanja Egipta kao predvodnika arapskog svijeta Bagdaski pakt je teško mogao uspješno funkcionirati. K tome, Sjedinjene Države su odbile članstvo u paktu, kako ne bi zaoštrile odnose s Egiptom, odnosno Izraelom.⁸

Istodobno su uspostavljene političke veze između Kaira i Beograda, ali i blisko prijateljstvo između dvojice vođa, Nasera i Tita. Ti će odnosi doći do izražaja u budućnosti, u događajima oko brijunskog sastanka trojice vođa nesvrstanih, a posebno sueske krize, koji će uslijediti 1956. godine. Odmah po povratku s turneje po Etiopiji i Egiptu početkom 1956, Tito je u javnim govorima kritizirao britansku politiku na Bliskom istoku, nesumnjivo pod Naserovim utjecajem. Objašnjenje Titovih napada na Bagdaski pakt moglo bi se naći i u jednom tumačenju američkih diplomata kako je cilj jugoslavenske diplomacije stvaranje lanca neutralnih zemalja, od Finske, preko Njemačke, Austrije, Jugoslavije do Bliskog istoka.⁹

Pogoršanju odnosa između dvije zemlje dodatno je pridonio članak objavljen u *Economistu*, u kojem se kritizira jugoslavenska politika nesvrstanih kao dvolična, odnosno kao Titovo iskorištavanje jugoslavenskog položaja poslije 1948, a istodobno odbijanje suradnje sa blokovima.¹⁰

U travnju 1955, britanski veleposlanik u Beogradu Frank Roberts razgovarao je sa jugoslavenskim dopredsjednikom E. Kardeljem o vanjskoj politici Jugoslavije. Kardelj je pozitivnim ocijenio britansko sudjelovanje u Bagdaskom paktu, premda je zamjerio preveliku vojnu važnost i potencijalnu ulogu u razbijanju arapskog jedinstva, što bi moglo ugroziti stabilnost Bliskog istoka.¹¹ Međutim, bila je to tek uvertira u seriju napada na britanski angažman na Bliskom istoku koji će uslijediti poslije Titova povratka iz Etiopije i Egipta početkom 1956.

U međuvremenu je prašinu u jugoslavenskim medijima podigao prilog britanskog novinara Donalda McLachlana koji je na BBC-u pomalo sarkastično, ali realno komentirao Titovo i Nehruovo promoviranje politike nesvrstanih prema blokovima: „Svaki od ova dva dužnosnika miroljubive Realpolitike širio je privlačnu ali opasnu doktrinu. Rusi je zovu neutralnost; ali to je časna riječ koju ja rezerviram za Švicarsku i Švedsku. Ja ju radije nazivam doktrina sjedenja na ogradi.”¹² McLachlan zamjera obojici državnika licemjerje kojim napadaju Zapad, dok istodobno mogu zahvaliti Zapadu opstanak Jugoslavije u vrijeme informbiroovske blokade, odnosno sigurnost Indije zajamčenu članstvom u Commonwealthu.

⁸ Williamson, 2006; Ruane 2006, str. 11–15.

⁹ Jakovina, 2003, 521.

¹⁰ FO 371/118015, Y1022/16.

¹¹ FO 371/118015, Y1022/27.

¹² FO 371/118017, Y1022/70.

Usljedila je Titova turneja po Etiopiji i Egiptu, a paralelno s posjetom dolazi do rekacije jugoslavenskog tiska. Tito je prije odlaska iz Kaira dao izjavu u kojoj ističe kako Bagdaski pakt ne predstavlja zid protiv nikoga, niti služi narodima i zemljama koje su postale njegove članice, već ih naprotiv razdvaja.¹³ Istu izjavu prenio je i *The Times* u svom izdanju od 9. siječnja 1956. Istoga dana britanski premijer Anthony Eden daje upute da Frank Roberts pokuša stišati jugoslavenske kritike u razgovoru sa E. Kardeljem.¹⁴ Glavni prigovor Foreign Officea na Titovu izjavu bio je kako se stvara dojam da on podržava egipatsku propagandu kojoj je glavni cilj mobilizacija arapskog svijeta protiv Izraela i potkopavanje britanskog položaja na Srednjem istoku.¹⁵ Odmah po povratku u Beograd 12. siječnja 1956, Tito je održao govor u kojem je ponovno napao Bagdaski pakt, a posebno je podržao egipatsku kupnju češkog oružja.¹⁶ Frank Roberts posjetio je 14. siječnja jugoslavenskog sekretara za vanjske poslove Koču Popovića kojem je izrazio zabrinutost svoje vlade zbog jugoslavenskih napada. Posebno zbog činjenice da je Kardelj prilikom nedavnog posjeta Londonu obećao usklađivanje jugoslavenske politike s britanskom kad su Egipat, Bliski istok i Bagdaski pakt u pitanju. „Umjesto toga, jedan važan segment naše bliskoistočne politike izvrnut je javnoj osudi bez ikakvog upozorenja. Sve što je britanska i svjetska javnost saznala o Titovim razgovorima u Kairu bio je napad na nas i na druge članice Bagdaskog pakta.” Popović je pokušao smiriti situaciju naglasivši kako je to samo prolazan oblak u anglo-jugoslavenskim odnosima i kako Titove opaske neće utjecati na jugoslavensku politiku prema Ujedinjenom Kraljevstvu. Dodao je da su se mediji usredotočili na Titovu izjavu o Bagdaskom paktu, a previdjeli zajedničku izjavu Tita i Nasera. Roberts je pokušao objasniti britansku poziciju na Bliskom istoku kao i negativnu ulogu Saudijske Arabije, koja je zajedno sa Sirijom i Egiptom također oformila vojni blok.¹⁷ Britanski protest iznio je na vidjelo dvostruku jugoslavensku politiku. Dok s jedne strane Tito daje netaktične izjave, vjerojatno dobrim dijelom i zbog vlastite promocije, jugoslavenski dužnosnici pokušavaju ublažiti reakcije na njegove izjave. Veleposlanik Roberts u izvještaju Foreign Officeu o razgovoru s Kočom Popovićem kaže: „Koča Popović dobio je upozorenje tijekom moga posjeta i njegove početne reakcije bile su ohrabrujuće. Zamalo se ispričao, koliko se to može očekivati od ministra vanjskih poslova jednog diktatora, kojemu je održana bukica zbog diktatorovih riječi.”¹⁸

Jugoslavensko „hlađenje” oko Bagdaskog pakta vidljivo je iz razgovora Koče Popovića s turskim i američkim veleposlanicima kada je naglasio kako

¹³ FO 371/124273, Y1022/6.

¹⁴ FO 371/124273, Y1022/2.

¹⁵ FO 371/124273, Y1022/14.

¹⁶ FO 371/124273, Y1022/12.

¹⁷ FO 371/124273, Y1022/9.

¹⁸ FO 371/124273, Y1022/10.

Jugoslavija nema namjeru biti aktivna na ovom polju, niti ima namjeru voditi bitku protiv Bagdadskog pakta.¹⁹

Međutim, usprkos tako jasnoj jugoslavenskoj poruci, odgovor britanskog premijera Edena bio je: „Nadam se da ni Roberts, niti itko drugi neće prihvatiti ovo od Tita. U svakom slučaju, naš je moto, nema više novca za njega.”²⁰

Poslije britanskog protesta situacija oko Bagdadskog pakta se smirila, premda je Roberts 5. svibnja 1956. izravno s Titom razgovarao o tom problemu te mu iznio stajališta svoje vlade kako je pakt dobrovoljna asocijacija kojoj je cilj prije svega ekonomska suradnja u regiji, kao i činjenicu da Naser, a ne članice pakta, želi dominirati arapskim svijetom i održavati neprijateljstvo prema Izraelu. Tito je donekle ublažio svoj stav, ali je ostao pri mišljenju kako pakt razjedinjuje regiju jer ga Egipt i neke druge arapske zemlje vide kao ostatak starog kolonijalizma, i završio sa diplomatskom frazom kako će Jugoslavija i dalje utjecati na smanjenje tenzija i promicanju dogovora.²¹

Veliko zanimanje britanske diplomacije potakao je Titov put po Sovjetskom Savezu u lipnju 1956. Jugoslavija i Sovjetski Savez u potpunosti su normalizirali odnose godinu dana ranije s Hruščovljevim posjetom Beogradu i donošenjem Beogradske deklaracije, u kojoj je Sovjetski Savez donekle priznao Jugoslaviji pravo na „vlastiti put prema socijalizmu”. Zapad se pitao ne znači li Titov odlazak u Moskvu ponovno zbližavanje sa Sovjetima. Britanski i američki listovi prenose kako je Tito u Moskvi dočekan s punim počastima, ali i sumnje oko budućnosti jugoslavenske „neovisnosti” u odnosu na Sovjetski Savez.²²

Foreign Office opširno analizira zatopljanje sovjetsko-jugoslavenskih odnosa. Opći je zaključak kako se Jugoslavija, usprkos poboljšanju odnosa ne približava sovjetskom taboru i kako je strateški još uvijek važna Zapadu. Ali smanjila se njezina vrijednost u pogledu utjecaja koji je vršila na satelite za vrijeme sukoba sa Staljinom. S britanskog stajališta, približavanje Moskvi moglo bi negativno utjecati na odnose zapadnih organizacija, kao što su britanski laburisti, s Komunističkom partijom Jugoslavije. Frank Roberts u izvještaju o položaju Jugoslavije navodi: „Titovo zbližavanje s Moskvom štetno je za zapadne interese jer je glavna vrijednost jugoslavenske neutralnosti ležala u činjenici da je dokazivala kako je sovjetski utjecaj opasan i neprihvatljiv za bilo koga s imalo nacionalnog osjećaja, i kako se male zemlje, uz zapadnu pomoć, mogu obraniti od sovjetskog utjecaja.”²³

Jugoslaviji se zamjera konstantno kritiziranje određenih aspekata zapadne politike, u slučaju Britanije u svezi Bagdadskog pakta, Cipra, odnosa sa

¹⁹ FO 371/124273, Y1022/20.

²⁰ FO 371/124273, Y1022/20.

²¹ FO 371/124274, Y1022/48.

²² *Borba*, 142, 1956.

²³ FO 371/124289, Y10338/33.

Sovjetima, dok se na sovjetske poteze gleda vrlo blagonaklono, što, prema britanskom mišljenju, nije bilo u skladu s jugoslavenskom neutralističkom politikom. Roberts je u razgovoru s Pricom spomenuo ovaj nedostatak ravnoteže i posljedice koje bi takva politika mogla izazvati kod zapadne javnosti, jer „kako će jednom inteligentnom Englezu, koji prati jugoslavensku politiku, izgledati Titovo nepotrebno pismo pročitano na moskovskom kongresu, potom Kardeljev, još oduševljeniji osvrt na dvadeseti kongres, i kao treće Titova kritika opasnog zapadnog utjecaja na šestom partijskom plenumu. Ako njegov interes ide dalje od toga, primjetit će da jugoslavenski tisak povoljno piše o sovjetskom bloku, a vrlo kritično o Zapadu.” Titov posjet Sovjetskom Savezu promatran je na Zapadu upravo u kontekstu zbližavanja dviju komunističkih zemalja. Foreign Office negativno je ocijenio Titovo benevolentno ponašanje prilikom Hruščovljeve kritike zapadnog odnosa prema Jugoslaviji.²⁴ Na još lošiji odjek naišla je sovjetsko-jugoslavenska deklaracija u kojoj je, prema mišljenju Zapada, jugoslavenska vlada u potpunosti podržala rusku politiku prema svim važnim pitanjima.²⁵ Titov posjet dobio je vrlo negativan publicitet na Zapadu pa se jugoslavenski dužnosnici po povratku iz Sovjetskog Saveza trude, privatno i javno, naglasiti jugoslavensku neutralost.²⁶ Čini se da je jugoslavensko-sovjetsko zbližavanje više zabrinulo zapadnu javnost nego diplomate, koji su bili svjesni činjenice da snaga Titove pozicije leži upravo u balansiranju između sovjetskog bloka i Zapada, te je bilo teško očekivati da će se Tito odreći prednosti takvog položaja da bi se pridružio sovjetskom taboru.²⁷ Budući događaji pokazali su da je takva procjena bila točna.

Pod dojmom Titovog posjeta Sovjetskom Savezu britanska diplomacija započela je pratiti pripreme oko posjeta Nasera i Nehrua Jugoslaviji. Izvještaj Foreign Officeu od 29. lipnja 1956. najavljuje brijunski sastanak Nehrua i Nasera sa Titom, te se špekulira radi li se o većoj „neutralističkoj” manifestaciji.²⁸ Frank Roberts 27. srpnja 1956. šalje iscrpan izvještaj Foreign Officeu o posjetu ova dva državnika, kao i pravoj pozadini brijunskog sastanka. Trebala su to biti dva odvojena posjeta. Radilo se o Naserovom uzvratnom posjetu Titu poslije njegove turneje po Etiopiji i Egiptu 1955,²⁹ dok je Nehru trebao posjetiti Tita na povratku sa svog putovanja u London, Bonn i Pariz, kako bi čuo njegove dojmove poslije putovanja u Sovjetski Savez. „Jugoslaveni su uspjeli povezati ova dva odvojena posjeta u manifestaciju koegzistencijalizma pod zastavom bandunških principa, ili, kako bi u svijetu rekli, čistog neutralizma. Nadali su se da će povećati ugled predsjednika Tita, profitirati od Nehruove svjetske reputacije i otkloniti dojmove da se Jugoslavija, poslije Titovog posjeta Moskvi, međunarodno vezuje uz sov-

²⁴ FO 371/124289, Y10338/72.

²⁵ FO 371/124289, Y10338/73.

²⁶ FO 371/124291, Y10338/77.

²⁷ FO 371/124291, Y10338/83.

²⁸ FO 371/124274, Y1022/57.

²⁹ Jakovina, 2003, str. 517–522; Mandić, 2003, str. 18.

jetski blok.” Jedna od posljedica tog posjeta bilo je ograničenje koje je američki kongres nametnuo oko izvoza američkog oružja i pomoći Jugoslaviji.³⁰ Negativne posljedice susreta bile su i Nehruovo nezadovoljstvo jugoslavenskim pokušajem iskorištavanja njegovog svjetskog ugleda,³¹ dok je Naser bio razočaran mlakom podrškom koju je dobio za svoju bliskoistočnu i arapsku politiku, a k tome je istodobno došla vijest o zaustavljanju zapadne pomoći oko izgradnje Asuanske brane. Jednako neugodni dojam na Zapadu stvorio je tajanstveni posjet Anastasa Mikojana Brijunima neposredno nakon posjeta Nasera i Nehrua.³²

Očekivano, jugoslavenska štampa opširno izvješćuje o brijunskom sastanku, te ga uspoređuje sa konferencijom u Bandungu, ali i prenosi izvješća stranih listova koji također pridaju veliku važnost sastanku.³³

Foreign Office posebno prati indijski stav i utjecaj sastanka na indijsku vanjsku politiku. Indijski veleposlanik Radžasvar Dayal, u razgovoru sa Robertsom 23. srpnja, potvrdio je kako Nehru nije imao namjeru od brijunskog sastanka praviti veliki događaj, te je naglasio razliku između komunističke Jugoslavije, vojne diktature u Egiptu i Indije koja je privržena demokratskim i parlamentarnim institucijama. Nehruovo nezadovoljstvo došlo je do izražaja i prilikom pisanja zajedničke izjave, koja je izvorno trebala biti daleko radikalnija, međutim je, pod Nehruovim pritiskom, bitno ublažena, pogotovo u pitanjima Bliskog istoka i Alžira.³⁴

Egipatski veleposlanik nije imao toliko informacija o samome sastanku već je spomenuo Naserovo iznenađenje pompom kojom je dočekan, kao i raskošnim životom vladajućih struktura, uključujući samog Tita.³⁵

Izraelski veleposlanik u razgovoru s Kočom Popovićem negativno je ocijenio brijunsku izjavu vezano uz palestinsko pitanje iz koje se može isčitati podrška arapskoj politici na Bliskom istoku.³⁶ Jednako negativno o brijunskom sastanku izrazio se i francuski veleposlanik, kritizirajući jugoslavenski stav oko Alžira. Naime, usprkos Titovim i Nehruovim nastojanjima da obuzdaju Nasera, Quai smatra neprihvatljivom izjavu o podršci alžirskoj neovisnosti.³⁷

Naserovo nacionaliziranje Sueskog kanala 24. srpnja 1956, kojem je prethodila odluka Zapada da prekine financiranje Asuanske brane dovesti će do ponovnog zaoštavanja odnosa između Jugoslavije i pojedinih zapadnih zemalja. *Vjesnik* je 9. kolovoza kritizirao zapadne zemlje koje se protive na-

³⁰ *Vjesnik*, 3531, 1956; Brands, 1987, str. 51.

³¹ Ceh, 2002, str. 515.

³² FO 371/124275, Y1022/74.

³³ *Vjesnik*, 3541, 1956.

³⁴ FO 371/124275, Y1022/77.

³⁵ FO 371/124275, Y1022/78.

³⁶ FO 371/124275, Y1022/80.

³⁷ FO 371/124275, Y1022/81.

cionalizaciji kanala i podržavao pravo Egipta da kontrolira svoj nacionalni teritorij.³⁸ Još snažniji napad na britansku politiku prema Egiptu odražava se u *Vjesnikovom* komentaru od 10. kolovoza, koji osuđuje slanje britanskih trupa na Srednji istok i pristranost većine sudionica londonske konferencije na kojoj se trebala razriješiti kriza uzrokovana nacionalizacijom kanala.³⁹ Sovjetska nazočnost na konferenciji također je bila upitna, jer se Sovjeti nisu slagali sa sastavom pozvanih zemalja, kao ni mjestom konferencije. Naime, Britanci su na konferenciju pozvali zemlje potpisnice Istambulske konvencije iz 1888, među kojima su bile Njemačka i Austro-Ugarska. Međutim, sovjetski je prigovor bio da na konferenciju nisu pozvane zemlje sljednice tih zemalja, Austrija, Mađarska, Čehoslovačka i Jugoslavija, kao ni Demokratska Republika Njemačka, za razliku od Savezne Republike Njemačke koja je dobila poziv. London je takvu odluku argumentirao činjenicom da promet tih zemalja čini samo 2% ukupnog prometa kroz kanal. U tisku se navodi i zanimljiva činjenica da se Engleska protivila izgradnji kanala stotinu godina ranije.⁴⁰ Dodatni udarac britanskim naporima bila je odluka Egipta i Grčke da ne sudjeluju na konferenciji. Konferencija, koja je završila 23. kolovoza, nije dala nikave konkretne rezultate i protekla je u hladnoratovskom ozračju sukoba Istoka i Zapada. Većina zemalja sudionica podržala je američki prijedlog da predstavnici Australije, Etiopije, Irana i Švedske formiraju tzv. Komitet petorice i pokušaju u pregovorima s egipatskom vladom riješiti problem Sueza. Tito je 11. kolovoza dao izjavu u kojoj je napao zapadnu politiku prema sueskom pitanju. Bila je to prva službena reakcija jugoslavenskog vrha od početka krize. Glavni prigovor je nepozivanje Jugoslavije, kao sljednice Austro-Ugarske i mediteranske države, na konferenciju te je Tito ujedno podržao odluku o nacionalizaciji kanala, koji je dio egipatskog teritorija.⁴¹ Ta javna kritika zapadne pozicije ubrzo dovodi do zaoštavanja odnosa s Velikom Britanijom i Francuskom. Glavni adut na koji su Britanci računali kako bi smirili negativnu jugoslavensku reakciju bilo je uvjetovanje američkom pomoći Jugoslaviji o kojoj je predsjednik Eisenhower trebao ubrzo odlučivati.⁴² Međutim, nije bilo vjerojatno da će SAD uskratiti ekonomsku pomoć Jugoslaviji zbog situacije sa Suezom. S druge strane, Britanija nije imala oruđa kojim može izvršiti učinkovit pritisak, s obzirom na to da je britanska pomoć već ranije zaustavljena zbog jugoslavenskih kritika Bagdadskog pakta.⁴³

Britanski diplomati glavni razlog jugoslavenskih kritika traže u odluci da se Jugoslaviji ne dopusti sudjelovanje na Londonskoj konferenciji o Suez, o čemu je Frank Roberts razgovarao sa Kardeljem, te je u svom izvještaju Foreign Offi-

³⁸ *Vjesnik*, 3561, 1956.

³⁹ *Vjesnik*, 3562, 1956.

⁴⁰ *Vjesnik*, 3563, 1956.

⁴¹ *Vjesnik*, 3564, 1956.

⁴² Ceh, 2002, str. 525.

⁴³ FO 371/124275, Y1022/92.

ceu ironično komentirao kako Jugoslavija sa 0,1% ukupne tonaže koja prođe kroz Suez ima puno za reći o tom problemu. Svakako da je u pitanju bila i povrijeđena Titova taština. Jugoslaviji ipak nije bio interes pogoršavati odnose sa Zapadom, niti je Tito želio da Zapad stekne dojam o jugoslavenskom približanju Moskvi. To se dobro vidi iz neobično otvorenog razgovora između indijskog veleposlanika Dayala i Tita u kojem je Tito negirao približavanje Moskvi, pa i jugoslavensku potporu Sovjetima u rješavanju sueskog pitanja. Tito je priznao kako mu je žao što je Zapad uznemiren jugoslavenskim ponašanjem. Na to je dodao kako svoj utjecaj u Moskvi može povećati samo uz podršku i razumijevanje Zapada. Zapadnim zemljama mora biti jasno da jugoslavenska politika prema Sovjetima i njihovim satelitima ne ugrožava zapadne interese. Zbog toga ne vjeruje da će one uskratiti svoju potporu, jer bez nje ne mogu imati koristi od Jugoslavije. U vezi sa Suezom, Tito je jednako kritičan prema Naseru (kao i prema Zapadu), kojem zamjera poticanje panarabizma i muslimanskog fanatizma od Indonezije do Maroka.⁴⁴

Britance iritiraju kontradiktorne izjave jugoslavenskih dužnosnika, koji stalno u privatnim razgovorima pokušavaju opravdati jugoslavenske poteze dok u javnim priopćenjima napadaju postupke zapadnih zemalja. Foreign Office 21. rujna traži savjet od veleposlanika Robertsa kako upozoriti jugoslavenske dužnosnike na ozbiljnost njihovih izjava i postupaka vezanih uz britansku politiku, budući da je britanska vlada došla u situaciju da mora odgovoriti na te napade bilo diplomatskim putem ili javno, putem medija.⁴⁵ Situaciju oko Sueza opterećivale su i druge krizne točke na Mediteranu. Britanija je pokušavala smiriti uzavrelu situaciju na Cipru, dok su Francuzi svakodnevno ratovali sa alžirskim borcima za neovisnost. K tome, Britanci i Francuzi su na ta područja konstantno dovodili nova vojna pojačanja koja su trebala poslužiti kao pritisak i eventualni vojni napad na Egipat. Komitet petorice nije s egipatskom vladom uspio postići kompromis oko statusa kanala, ponajviše zbog nepopustljivog stava Velike Britanije i Francuske, s jedne strane, odnosno Egipta s druge, pa je britanska vlada, pod pritiskom laburističke opozicije, sindikata i dijela javnosti, započela razmatrati mogućnost da se problem Sueza iznese pred UN, što ranije nije bio slučaj. Poslije propasti pregovora s Egiptom, na američki prijedlog, SAD, Francuska i Velika Britanija odlučile su stvoriti Udruženje korisnika Sueskog kanala koje bi upravljalo kanalom, što je naišlo na snažno neodobravanje laburističke opozicije u britanskom parlamentu. Paralelno s time, uprava Sueske kompanije dala je nalog svojim peljarima stranog podrijetla da napuste posao, što je bio izravan udarac funkcioniranju kanala. Povlačenje peljara, uz prebacivanje broskog prometa oko rta Dobre nade, trebalo je onemogućiti promet kroz Suez i tako prisiliti Nasera na popuštanje. U tome su dobili djelomičnu podršku Sje-

⁴⁴ FO 371/124275, Y1022/91.

⁴⁵ FO 371/124275, Y1022/92.

dinjenih Država, koje su u slučaju zatvaranja kanala obećale pomoć u opskrbi naftom. *Vjesnik* 14. rujna izvješćuje da su četiri jugoslavenska pomorca otputovala u Egipat na poziv Nacionalne egipatske kompanije za Suez, kako bi radili kao peljari kroz kanal.⁴⁶ Jugoslavenski Državni sekretarijat za vanjske poslove osudio je 15. rujna plan o stvaranju Udruženja korisnika Sueskog kanala, koji bi narušio egipatsku neovisnost i slobodnu plovidbu kanalom. Jugoslavenske novine javljaju o krizi britanske vanjske politike, koja sve više gubi naklonost SAD-a, koji, prema izjavi Johna Foster Dullesa „neće sebi probijati put kroz kanal”, odnosno neće prihvatiti vojno rješenje.⁴⁷ Državni tajnik Dulles izjavio je 2. listopada kako između SAD-a, Velike Britanije i Francuske postoje razlike, te kako Sjedinjene Države ne žele da ih se izjednačava s kolonijalnim silama.⁴⁸ Problem Sueza Zapad je pokušao riješiti sazivanjem druge londonske konferencije na koju su pozvane samo zemlje koje su podržale zapadno rješenje sueskog pitanja, međutim, ni one se nisu mogle dogovoriti oko konkretnog rješenja, poglavito oko bojkota kanala, koji bi donio više štete njima samima nego Egiptu. U takvoj situaciji, Velika Britanija i Francuska zatražile su 26. rujna posredovanje UN-a. Jugoslaviju je na zasjedanju Vijeća sigurnosti predstavljao sekretar za vanjske poslove Koča Popović i jugoslavenski delegat pri UN-u dr Jože Brilej. Koča Popović održao je govor 10. listopada 1956. na sjednici Vijeća sigurnosti, u kojem je potvrdio pravo Egipta da nacionalizira i upravlja Kompanijom Sueskog kanala, a ujedno je osudio ekonomske i političke pritiske Velike Britanije i Francuske na Egipat.⁴⁹

Vijeće sigurnosti poslije opširnih pregovora jednoglasno je donijelo kompromisnu rezoluciju sažetu u šest točaka kojom su se nastojali riješiti temeljni problemi funkcioniranja kanala. Međutim, druga rezolucija predložena od zapadnih zemalja, prema kojoj bi kanalom trebalo upravljati međunarodno tijelo, odnosno novostvoreno Društvo korisnika kanala, nije prihvaćena. Protiv nje su između ostalog glasovali Sovjetski Savez i Jugoslavija.⁵⁰ U međuvremenu je iz SAD-a stigla vijesti da je predsjednik Eisenhower donio odluku o nastavljaju ekonomske i djelomične vojne pomoći Jugoslaviji.⁵¹ Smirivanje situacije oko Sueza i pripreme oko pregovora između Egipta i Velike Britanije i Francuske u Ženevi prekinuo je iznenadni napad Izraela na Egipat 29. listopada 1956. Istovremeno su Velika Britanija i Francuska dale ultimatum egipatskoj vladi da pristane na privremeni boravak anglo-francuskih trupa u području kanala, kako bi se u ratnim uvjetima osigurala sloboda plovidbe. London i Pariz pozvali su

⁴⁶ *Vjesnik*, 3593, 1956.

⁴⁷ *Vjesnik*, 3594, 1956.

⁴⁸ *Borba*, 262, 1956.

⁴⁹ *Borba*, 269, 1956.

⁵⁰ *Borba*, 274, 1956.

⁵¹ *Borba*, 276, 1956.

obje zaraćene strane da obustave neprijateljstva. Koča Popović odmah je osudio izraelski napad i pozvao Vijeće sigurnosti da spriječi izraelsku agresiju. Jože Brilej je također oštro osudio izraelski napad na sastanku Vijeća sigurnosti i pozvao UN na intervenciju.⁵² Sam Tito dao je 31. listopada izjavu u kojoj je napao izraelski čin, ali i anglo-francuski ultimatum dan Egiptu, te je optužio te tri zemlje za zajedničku agresiju na Egipat.⁵³ Premda su i London i Pariz uporno nijekali bilo kakvu povezanost s izraelskim napadom, opcija da se iskoristi Izrael kako bi se vojno zauzelo kanal razmatrana je već početkom kolovoza, a dogovorena na zajedničkim razgovorima između predstavnika Izraela, Velike Britanije i Francuske u Sevresu u Francuskoj od 19. do 22. listopada 1956. Tri vlade su očekivale da će takav plan proći nezapaženo od Sovjetskog Saveza koji je bio zauzet situacijom u Mađarskoj i SAD-a gdje je u punom jeku bila predsjednička kampanja.⁵⁴ Jugoslavenski tisak tih je dana prepun napisa o situaciji u Egiptu, gdje se osuđuju i napadaju izraelske, a još više anglo-francuske akcije. Na američku inicijativu i zahtjev da se zaustavi izraelski napad, sastalo se Vijeće sigurnosti, međutim taj pokušaj je propao zato što su Velika Britanija i Francuska uložile veto. U takvoj situaciji rješenje je bilo sazivanje Generalne skupštine UN-a, što su poduprli SAD i Sovjetski Savez. Bio je to jedan od rijetkih hladnoratovskih trenutaka u kojem su dvije suprotstavljene velesile postigle konsenzus. Rezoluciju za izvanredno sazivanje skupštine podnio je jugoslavenski predstavnik Jože Brilej. Francuska i Velika Britanija suprotstavile su se donošenju rezolucije, međutim većinom glasova Vijeća, uključujući SAD i Sovjetski Savez, rezolucija je potvrđena. Za razliku od britanske javnosti i laburističke opozicije, koja se snažno suprotstavila ratu, francuska javnost i političari relativno su mirno prihvatili odluku francuske vlade da napadne Egipat.⁵⁵ Generalna skupština je 2. listopada, dakle samo tri dana nakon izraelsko-anglo-francuskog napada, potvrdila američki prijedlog rezolucije kojom je zatražila obustavljanje vatre i povlačenje stranih trupa s egipatskog teritorija. Bio je to veliki udarac Velikoj Britaniji i Francuskoj jer je tom odlukom njihova akcija doživjela poraz na diplomatskom polju. Usprkos rezoluciji, Velika Britanija i Francuska nastavile su s vojnim djelovanjima, s opravdanjem da se radi o policijskoj akciji kojom bi se zaustavio egipatsko-izraelski sukob i osigurala plovidba kanalom. Međutim, zbog blokade kanala, počele su stizati vijesti o mogućoj nestašici nafte, kao i američkoj odluci da ograniči isporuku nafte Velikoj Britaniji i Francuskoj. Prvi korak prema prestanku sukoba bilo je uspostavljanje međunarodnih vojnih postrojbi koje bi pod vodstvom UN-a trebale zaustaviti sukob. Velika Britanija i Francuska prihvatile su razmještaj međunarodnih snaga, ali su, unatoč tome, odugovlačile

⁵² *Borba*, 290, 1956.

⁵³ *Borba*, 291, 1956.

⁵⁴ Braun, 2003, str. 558–559.

⁵⁵ *Borba*, 293, 1956.

provedbu takve odluke dok ne postignu vojne ciljeve u Egiptu. Glavni cilj bilo je zauzimanje Port Saida, koji je ostvaren 6. listopada pa je istoga dana britanska vlada proglasila prekid borbi. Tito je 11. studenog održao govor u Puli u kojem je vrlo snažno napao izraelsko-anglo-francusku agresiju na Egipat.⁵⁶ Sredinom studenog u Egipat su počele pristizati vojne postrojbe pod vodstvom UN-a, pa tako i jugoslavenski kontingent koji je stigao u Kairo 17. studenog 1956. Završni čin sueske krize bilo je donošenje rezolucije UN-a 24. studenog 1956. kojom se tražilo hitno povlačenje stranih trupa iz Egipta. Međutim, do povlačenja anglo-francuskih snaga došlo je tek krajem prosinca 1956, dok se izraelska vojska povukla sa Sinaja nešto kasnije.

Usporedo s krizom na Bliskom istoku odvijala se drama u Mađarskoj. Za Jugoslaviju je to bilo daleko važnije pitanje budući da se radilo o komunističkoj zemlji s kojom je imala dugačku kopnenu granicu. Za razliku od snažne kritike zapadne intervencije u Egiptu, jugoslavenski tisak je daleko oprezniji kada je situacija u Mađarskoj u pitanju. Tito se našao u nezgodnom položaju i u opasnosti da dođe u nemilost Zapada zbog kritika britanske i francuske politike na Bliskom istoku, te Istoka zbog kritiziranja sovjetske intervencije u Mađarskoj.⁵⁷ Situacija je bila posebno osjetljiva jer je Jugoslavija podržavala Nagyjevu vladu i u njemu vidjela drugog Tita ili Gomulku, koji će se oduprijeti sovjetskom zagrljaju. Zato je jugoslavenska diplomacija putem tiska i UN-a napala, ali ipak umjereno, prvu sovjetsku intervenciju. Međutim, kada je situacija izmakla kontroli i kada je došlo do opasnosti da Mađarska pod Nagyjevim vodstvom odbaci komunizam, Jugoslavija mijenja svoju politiku i započinje podržavati prosovjetsku vladu pod vodstvom Janoša Kádara. Tito se, kao komunist, bojao da će situacija izmaknuti kontroli i da će se događaji u Mađarskoj potencijalno prelići u Jugoslaviju.⁵⁸ To je potvrdilo Đilasovu tvrdnju da je Jugoslavija spremna podržavati liberalne težnje u istočnoj Europi sve dok ne ugrožavaju komunističku kontrolu. Prema tome, Tito marksist nije želio liberalnu vladu u Budimpešti, kao što Tito jugoslavenski patriot nije želio vidjeti iredentističku vladu koja kao svoj simbol koristi Košutov grb s prikazom rijeka Drave i Save. Drugi razlog za takvu promjenu politike prema Mađarskoj bio je stvar realpolitike. S tako velikim sovjetskim vojnim snagama blizu jugoslavenske granice i zbog sve očitije činjenice da Sovjeti smatraju Jugoslaviju odgovornom za pogoršanje njihovog položaja u istočnoj Europi, Jugoslavija si nije mogla priuštiti preoštru kritiku sovjetske intervencije u Mađarskoj. Jugoslaveni su u ovom slučaju od dva zla odabrali manje, odnosno očuvanje komunizma na štetu mađarske neovisnosti od Sovjeta.⁵⁹

⁵⁶ *Borba*, 305, 1956.

⁵⁷ FO 371/124285, Y10321/10.

⁵⁸ Granville, 1956.

⁵⁹ FO 371/124276, Y1022/96.

Britanski veleposlanik u Beogradu od početka sukoba pokušavao je preusmjeriti jugoslavensku pažnju sa Bliskog istoka na Mađarsku, dok je jugoslavenska strana iskorištavala situaciju u Egiptu i Alžiru kako bi prikrila nedosljednost svoje politike prema sovjetskoj intervenciji u Mađarskoj.⁶⁰ Novi jugoslavenski veleposlanik u Londonu Ivo Vejvoda, koji je zamijenio Vladimira Velebita, vodio je o trenutnoj situaciji zanimljiv i pomalo oštar razgovor s dužnosnikom Foreign Officea D. P. Reillyjem 11. studenog 1956. Reilly je veleposlaniku zamjerio jugoslavenski stav u UN-u prema anglo-francuskoj akciji, dok je stav prema situaciji u Mađarskoj bio znatno benevolentniji. Vejvoda je odgovorio kako Sovjeti nisu mogli dopustiti stvaranje neprijateljske fašističke vlade u svome susjedstvu, dok Egipat nije nikakva prijetnja Velikoj Britaniji. Prema Reillyju neutralna Mađarska ne bi trebala biti nikakva prijetnja Sovjetskom Savezu, dok je Suez od vitalne važnosti za Veliku Britaniju. Konačno, Vejvoda je aludirao na povezanost francuske i britanske vlade s Izraelom oko priprema za napad na Egipat što je Reilly potpuno negirao.⁶¹ Slična je situacija i s tiskom. Događaji u Mađarskoj se zanemaruju, dok se Egipat stavlja na naslovnu stranu. Jugoslavenski tisak išao je do te mjere da je britanske i francuske zrakovlje uspoređivao s nacističkim bombarderima, a bitku za Port Said sa staljingradskom, dok su se vijesti iz Kaira prihvaćale bez imalo kritičnosti.⁶² Potvrdu jugoslavenske politike prema Egiptu i Mađarskoj dao je Tito u govoru održanom u Puli 11. studenog 1956. u kojem je opravdavao sovjetsku intervenciju u Mađarskoj spašavanjem socijalizma u toj zemlji, dok je ponovno osudio napad na Egipat i optužio Veliku Britaniju i Francusku za zajedničko planiranje napada s Izraelom.⁶³ Međutim, unatoč blagoj osudi sovjetske intervencije, Tito je u tom govoru prvi put javno potvrdio pogoršanje odnosa sa Sovjetima. To je bila direktna posljedica jugoslavenskog stava prema poznanjskoj pobuni i situaciji u Poljskoj, što je dodatno potencirano cirkularnim pismom poslanim iz Moskve svim komunističkim partijama u Europi, u kojem se kritizira jugoslavenski tip komunizma i konačno situacija u Mađarskoj.⁶⁴

Najava o povlačenju anglo-francuskih trupa naišla je na odobravanje jugoslavenskog vrha pa je Tito britanskom veleposlaniku izrazio osobno zadovoljstvo takvom odlukom, dok je jugoslavenski tisak likovao pobjedom UN-a nad agresijom.⁶⁵ To je bila posljedica zahlađenih odnosa sa Sovjetima i jugoslavenskog uvjerenja da u takvoj situaciji nije potrebno dodatno zaoštravati odnose sa Zapadom, te konstatnih prigovora britanskih diplomata na jugoslavenske napade.

⁶⁰ FO 371/124276, Y1022/104.

⁶¹ FO 371/124276, Y1022/106.

⁶² FO 371/124276, Y1022/107.

⁶³ FO 371/124276, Y1022/109.

⁶⁴ FO 371/124276, Y1022/118.

⁶⁵ FO 371/124276, Y1022/124.

Tito je na večeri priređenoj za diplomatski zbor početkom prosinca proveo većinu vremena u društvu američkog i britanskog veleposlanika, i nijednom rječju nije kritizirao zapadnu politiku, već je pokušao opravdati stav prema situaciji na Bliskom istoku. Isto se ponovilo na primanju u grčkom veleposlanstvu dan kasnije. Tito se opet, iznenađujuće mnogo posvetio britanskom veleposlaniku, „s obzirom na činjenicu da je danas Amerika odlikaš u zapadnoj grupi, dok je Britanija na dnu grupe”.⁶⁶ Situacija oko Sueza postupno se od kraja 1956. smirivala, a ratna djelovanja zamijenio je krhki mir pod pokroviteljstvom UN-a. Egipat više nije bio predmet prijepora između dvije zemlje, a tome je pridonijelo i Naserovo pretjerano približavanje Rusima, što Titu nije bilo po volji. Jugoslavenski napadi nisu mogli ozbiljnije ugroziti britanske interese, a Britanci su cijelo vrijeme bili svjesni da su od jugoslavenskih napada na njih daleko pogubniji bili jugoslavenski napadi na sovjetske imperijalne interese, što je u konačnici bio interes Zapada.

* * *

Unatoč povremenim nesuglasticama, od završetka Drugoga svjetskog rata odnosi između Jugoslavije i Velike Britanije ostali su relativno dobri. Velika Britanija je u poslijeratnom razdoblju naglo gubila svoj globalni utjecaj, a završni udarac predstavljala je sueska kriza 1956. Jugoslavenske kritike upućene britanskim potezima u vezi s Bagdadskim paktom, pa nešto kasnije i prema izrelesko-anglo-francuskoj intervenciji u Egiptu ozbiljno su prihvaćene u Foreign Officeu, premda nikad nije postojala bojazan da će te razmirice prerasti u veću krizu odnosa između dvije zemlje. Jugoslavija nije imala izravnog interesa u tim zbivanjima, pa su kritike poslužile kako bi jugoslavenska diplomacija pokazala dosljednost svoje politike nesvrstanosti. Naime, od početka pedesetih godina 20. st. Jugoslavija dobiva poseban status u strateškim razmišljanjima zapadnih diplomata zbog opozicijskog stava koji je zauzela prema Sovjetskom Savezu i protusovjetskog utjecaja koji je vršila na zemlje Istočnog bloka. Snažna i neovisna Jugoslavija ostala je za Zapad prioritet i poslije Staljinove smrti 1953, odnosno poslije normaliziranja sovjetsko-jugoslavenskih odnosa 1955. S vojnog stajališta Jugoslavija je bila tampon koji je štitio Italiju i djelomično Austriju na sjeveru i Grčku na jugu od izravne sovjetske prijetnje, pa je, premda izvan vojnih blokova, mogla očekivati potporu NATO-a u slučaju sovjetskog napada. S političkog stajališta, Jugoslavija je, sa svojim posebnim putem u socijalizam, odlično poslužila Zapadu u hladnoratovskoj borbi sa Sovjetskim Savezom. Utjecaj Jugoslavije na satelitske države Istočnog bloka nije bio tako velik kako je to Tito naglašavao, međutim, činjenica da je Zapad podržavao

⁶⁶ FO 371/124276, Y1022/129.

očuvanje neovisne komunističke Jugoslavije govori u prilog tome da je utjecaj Jugoslavije na događaje u Poljskoj, Mađarskoj, pa kasnije u Čehoslovačkoj ipak postojao. Svojom politikom, koja bi se mogla opisati balansiranjem po rubu, Jugoslavija je tijekom pedesetih godina 20. st. razvila snažnu međunarodnu aktivnost. Međutim, ona je više bila uvjetovana pokušajem Tita da sačuva svoju neovisnost u odnosu na Sovjete i da ujedno opravda suradnju sa Zapadom nego proklamiranom principijelnošću u izbjegavanju svrstavanja u hladnoratovske blokove. Nesvrstanost je bila dobar put da se te dvije kontradiktornosti pomire pa, premda je Tito zasigurno bio svjestan njezinih nedostataka i relativno malog utjecaja na globalna politička zbivanja, ostaje činjenica da je on izvrsno iskoristio situaciju u kojoj se našao 1948. te je, s obzirom na njezine skromne geopolitičke mogućnosti, prometnuo Jugoslaviju u značajan međunarodni faktor, posebice među zemljama Trećeg svijeta, što će ona ostati sve do svog raspada početkom devedesetih godina.

Bibliografija

Izvori

National Archives (Public Record Office, PRO), London; FO (Foreign Office)
Borba, organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, 21 (1956).
Vjesnik, organ Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, 17 (1956).

Literatura

Knjige

Best, Anthony, Hanhimäki, Jussi M., Maiolo, Joseph A., Schulze, Kirsten E., *International History of the Twentieth Century*, Routledge, London 2004.
Calvocoressi, Peter, *Svjetska politika nakon 1945*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 2003.
Ceh, Nick, *U. S. Diplomatic Records On Relations With Yugoslavia During the Early Cold War, 1948–1957*, Columbia University Press, New York 2002.
Harper, Paul, *The Suez Crisis*, Wayland 1986.
Jakovina, Tvrтко, *Američki komunistički saveznik: Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države: 1945.–1955*, Profil international, Srednja Europa, Zagreb 2003.
Lees Lorraine M., *Keeping Tito afloat: the United States, Yugoslavia and the Cold War*, The Pennsylvania State University Press, 1997.
Mandić, Blažo, *Tito u dijalogu sa svijetom*, Agencija „Mir”, Novi Sad 2005.
Tripković, Đoko, *Prilike u Jugoslaviji i Velika Britanija: 1945–1948*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1990.

Članci

Boyle, P. G., „The Hungarian Revolution and the Suez Crisis”, Blacwell Publishing, Oxford 2005.

Brands, Jr., Henry W., „Redefining the Cold War: American Policy toward Yugoslavia, 1948-60”, *Diplomatic History*, Vol. 11, 1987, str. 41–54.

Frederic Braun, Lindsey, „Suez Reconsidered: Anthony Eden’s Orientalism and the Suez Crisis”, *Historian*, 65, 3, 2003, str. 535–561.

Granville, Johanna, *Hungary, 1956: „The Yugoslav connection”*, *Europe-Asia Studies*; 1998, Vol. 50, str. 493–517.

Granville, Johanna, „Tito and the Nagy Affair in 1956”, *East European Quarterly*, Vol. 32, 1998.

Kecskés, Gustáv, „The Suez Crisis and the 1956. Hungarian Revolution”, *East European Quarterly*, Vol 35, 2001.

Ruane, Kevin, „SEATO, MEDO, and the Baghdad Pact: Anthony Eden, British Foreign Policy and the Collective Defense of Southeast Asia and the Middle East, 1952–1955”, *Diplomacy and Statecraft*, 16, 2005, str. 169–199.

Ruane, Kevin, „Anglo-American Relations. The Cold War and the Middle East Defence. 1953–1955”, *Journal of Transatlantic Studies*, 4 (I), 2006, str. 1–25.

Warner, Geoffrey, „The United States and the Suez”, *International Affairs*, 67, 2 (1991), str. 303–317.

Warner, Geoffrey, „’Collusion’ and the Suez Crisis of 1956”, *International Affairs*, 55, 2, 1979, str. 226–238.

Williamson, Daniel C., „Understandable failure, The Eisenhower administration’s strategic goals in Iraq 1953–1958”, *Diplomacy and Statecraft*, 17, 2006, str. 597–615.

Summary

British-Yugoslav Relations from the Baghdad Pact to the Suez Crisis

Key words: Yugoslavia, British-Yugoslav Relations, 1955/56, Baghdad Pact, Suez Crisis, Josip Broz Tito

Despite occasional disagreements, relations between Yugoslavia and Great Britain since the end of the Second World War remained relatively good. In the post-war period, Great Britain was rapidly losing its global influence, with the Suez Crisis representing the final blow. Yugoslav criticisms of British moves in connection with the Baghdad Pact and, somewhat later, of the Israeli-Anglo-French intervention in Egypt have been seriously accepted in Foreign Office, although the risk that these frictions could turn into a major crisis in relations between the two countries actually never existed. Yugoslavia did not have direct interest in these events and criticism served Yugoslav politics to show the consistency of its non-aligned policy. Namely, since the early 1950s, Yugoslavia has acquired a special status in strategic deliberations of Western diplomats due to opposition attitude that it took toward the Soviet Union and anti-Soviet influence it exerted on Eastern bloc countries. Strong and independent Yugoslavia remained a priority for the West even after Stalin's death in 1953, and after normalization of Soviet-Yugoslav relations in 1955. From the military point of view, Yugoslavia was a buffer which protected Italy and partly Austria on the North and Greece on the South from direct Soviet threat and, although outside military blocs, it could expect NATO support in case of a Soviet attack. From the political point of view, Yugoslavia with its specific road to socialism, served excellently to the West in Cold War struggle with the Soviet Union. Yugoslavia's influence on Eastern bloc satellite states was not as big as Tito used to stress. However, the fact that the West supported the maintenance of an independent communist Yugoslavia speaks in favour of the fact that Yugoslavia's influence on events in Poland, Hungary and later in Czechoslovakia nevertheless existed. With its policy that could be described as balancing on the edge, Yugoslavia developed strong international activity during the 1950s. However, it was caused more by Tito's attempt to protect his independence in relation to the Soviets and also to justify cooperation with the West, then by declared consistency in avoiding alignment in Cold-War blocs. Non-alignment was a good way to reconcile these two contradictions, and although Tito was certainly aware of its shortcomings and relatively small influence on global political events, there remains the fact that he has excellently used the opportunity presented by the situation he faced in 1948 and given Yugoslavia's modest geopolitical possibilities turned it into a significant international factor, particularly among Third World countries, which it remained until its break-up in the early 1990s.

UDK 327(497.1:410)"195"(093.2)
327.55/497.1)

FINNISH-YUGOSLAV RELATIONS 1948–1961

Finland, Yugoslavia and the Soviet Border in Europe

Rinna Elina Kullaa

ABSTRACT: This paper examines the content of the Finnish-Yugoslav ties formed in the 1950s. These two states were significantly affected by the extension of the Soviet border into Europe after the Second World War. I argue that Soviet influence over the states of the Warsaw Pact represents a de facto extension of the Soviet border into Eastern Europe after WWII. Recent Russian historiography posits a turn toward geo-political pragmatism and away from ideological primacy during the war; some describe Stalin as adhering to Tsarist foreign policy priorities over considerations of world Communism. An examination of Finnish-Yugoslav relations reveals that a similar focus on pragmatism and border security was continued by Stalin in the post-WWII period. I argue that Finnish-Yugoslav ties in the 1950s serve as evidence of the regional nature of the Soviet foreign policy focused on the Soviet-European border. This extension triggered, in part, the drafting of separate but similar neutralism policies in Yugoslavia and in Finland in the 1950s. The paper seeks to define interactions between the Soviet, Finnish and Yugoslav leaderships with regard to neutrality and security along the Eastern European border. The paper investigates the Yugoslav and Finnish leaderships' judgments of each other in the aftermath of 1948 and follows the comparative analysis of corresponding reactions to the death of Stalin in Helsinki and in Belgrade in 1953. The Nordic Union and the Balkan Pact re-signed in 1952 are discussed as regional responses to the extension of the Soviet border. The study compares the differences in policy reactions in Finland and in Belgrade to the political pressure exerted by Moscow in the aftermath of the Hungarian revolution and seeks to explain why at the conclusion of the 1950s – a decade contemplative of common roads to neutralism – the Finnish membership in European Free Trade Association (EFTA) and Yugoslav Non-Alignment Movement produced separate foreign policy futures.

Key words: Finland, Yugoslavia, Soviet Border, Tito-Stalin split, Nordic Union, Balkan Pact

This paper examines the content of the Finnish-Yugoslav ties formed in the 1950s. These two states were significantly affected by the extension of the Soviet border into Europe after the Second World War. I argue that Soviet influence over the states of the Warsaw Pact represents a de facto extension of the Soviet border into Eastern Europe after WWII. Individually, both Yugoslavia and Finland faced the Soviet Union at its European border and the extension of that border served as a common denominator for Finland and Yugoslavia. This extension triggered, in part, their drafting of separate but similar neutralism policies in the 1950s.

Between 1948 and 1956 both states made the determination to pursue neutrality as their foreign policy program in place of membership in either the Euro-Atlantic or the Soviet Alliance. Finland and Yugoslavia both continued to pursue economic ties with the Euro-Atlantic community in the course of the 1950s; both states examined each other's incipient neutralism policies as possible examples to follow in the future. For Finland and for Yugoslavia the events of the year 1948 are significant. The Yugoslav-Soviet split in June denied the previously planned close cooperation with the Soviet Union; the signing of the Finnish-Soviet Treaty of Friendship, Cooperation and Mutual Assistance forced by the Soviets denied Finland membership in defensive Euro-Atlantic institutions. A detailed examination of the 1950s formulation of neutralism policy in Yugoslavia and Finland demonstrates the often neglected consequences of the extension the Soviet border into Eastern Europe. This paper seeks to define interactions between the Soviet, Finnish and Yugoslav leaderships with regard to neutrality and security along the Eastern European border. The paper investigates the Yugoslav and Finnish leaderships' judgments of each other in the aftermath of 1948. The study follows the comparative analysis of corresponding reactions to the death of Joseph Stalin in Helsinki and in Belgrade in 1953. The Nordic Union and the Balkan Pact re-signed in 1952 are discussed as regional responses to the extension of the Soviet border. The study compares the differences in policy reactions in Finland and in Belgrade to the political pressure exerted by Moscow in the aftermath of the Hungarian revolution and seeks to explain why at the conclusion of the 1950s – a decade contemplative of common roads to neutralism – the Finnish membership in European Free Trade Association (EFTA) and Yugoslav Non-Alignment Movement produced separate foreign policy futures.

The Tito-Stalin Split and the Finnish-Soviet Treaty of Friendship, Cooperation and Mutual Assistance

The Tito-Stalin split stands out as an unexpected development in the immediate aftermath of the Second World War. The split had far-reaching consequences for the internal development of Yugoslavia, as is well known. Less

well known and neglected in scholarly literature are the ways in which the split altered the foreign policy options available to Yugoslavia and served as an early indicator of Soviet post-WWII priorities along its long European border. The split served elsewhere in Eastern Europe, as a warning to the Communist regimes under direct Soviet control. However, along its long northern border with Finland Soviet foreign policy faced an independent government whose domestic interest in neutralism and whose separate relations with Yugoslavia were encouraged by the expulsion of Yugoslavia from the Communist Information Bureau (Cominform) in June 1948.

According to the existing literature on Yugoslavia, the split with the Soviets in the spring of 1948 was not „intended” by the Tito-led Partisan leadership. After the Second World War the Partisan leadership had set out to follow the example set by the Soviet Union very directly, virtually copying the Stalin constitution of 1936. However, between fall 1944 and the spring 1948, Josip Broz Tito’s expansive goal of leading a planned future Balkan Federation was revealed. The Yugoslav leadership dismissed personnel trained in Moscow from its ranks, discussed semi-privately their dislike of Soviet influence; provocatively continued to support Greek Communist Guerillas in Northern Greece, bickered over Trieste with the Allies and continued to propagate anti-Western rhetoric. Much literature on the split argues that prior to 1947 these provocations had directly interfered with Stalin’s immediate post-WWII foreign policy goals – to speed Soviet recovery by prolonging amicable relations with the West and to expedite peace negotiations in order to secure war reparations.¹ Moreover, the independent Yugoslav actions questioned Stalin’s leadership among Communist states. Yugoslav actions led to the Soviet-Yugoslav split and the Yugoslav security and economic dilemma posed by geographic encirclement by Soviet satellites and North Atlantic Treaty Organization power Italy.

The Finns were encouraged to seek a special diplomatic relationship with the Yugoslavs following the split. Finnish-Yugoslav trade relations had not been significant in the past and the geographic distance had not lent itself to cooperation. Despite the distance, Finnish analyses quickly recognized Yugoslavia’s possible future role as a Communist state outside the Soviet system on the Soviet border as useful for comparison of Soviet policy towards Finland. The Finns believed that the main cause for the expulsion of Yugoslavia from the Cominform had been the key importance for Soviet European border strategy of subjugating each East European socialist state to Soviet foreign policy individually.² The Finns saw the Soviets as not in favour of federations of socialist states such as the one proposed by Tito because, although Stalin had encouraged such ideas

¹ For example Ulam, Adam: *Titoism and the Cominform*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1952, p. 70.

² UM 12 L Yugoslavia 1948, Report 39 6 July 1948.

periodically, the Soviets believed this to reduce their ability to direct the foreign policy of these states individually without interference.³ The Finns also believed that General Andrei Zhdanov (more than V. M. Molotov) played a large role in engineering the Tito–Stalin split. Zhdanov harboured personal antipathy towards Tito because of his lack of allegiance to the Soviet Union.⁴ The Finns were very alarmed about the possibility of a forced Soviet removal of Tito from power. Such plans would mean that the Soviets could use the same tactic in Finland to remove one of its leaders. The Finnish analyses and surveillance in the late 1948 and early 1949 focused on contacting Soviet sources on the matter of a possible removal of Tito without results. The Soviets were dismissive of such possibilities and Helsinki determined that a diplomatic dialogue with Belgrade was a priority.⁵

Expulsion from the Soviet bloc forced the Yugoslavs to seek security in relations with non-Communist countries.⁶ Following the split, several western nations, led by the United States, sought to gradually engage the Yugoslav leadership. The Yugoslavs initially focused on their role as independent Communists and remained wary of openness to the West. The Yugoslavs feared a Soviet take-over. For the Yugoslavs, developments in Finnish-Soviet relations between 1944 and 1948 demonstrated that in order to avoid invasion, they would have to exhibit commitment to minimize security risks for the Soviet Union along its European frontier. The Finnish formulation of a neutrality policy (between 1944 and 1948) towards the Soviet Union and the Euro-Atlantic states was an example for Yugoslavia. Finnish neutralism according to its formulation by Presidents J. K. Paasikivi (Conservative Party) and Urho Kekkonen (Agrarian Party) meant that Finland established bilateral relations with the Soviet Union and remained outside the North Atlantic Treaty Organization (NATO) as well as away from other defensive international alignments. Finnish policy hoped to allow for peaceful but independent relations with the Soviet Union without accepting a Soviet-led government. For Finland neutralism meant limiting integration with Euro-Atlantic institutions to the realm of economics, refraining from security alliances, limiting cooperation with Western intelligence agencies and allowing for the existence of an active Communist Party.⁷

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*

⁵ UM 12 L Yugoslavia 1948, Report 67 16 December 1948.

⁶ Rubinstein, Alvin, *Yugoslavia and the Nonaligned World*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1970.

⁷ Neutralism in Finland had emerged as an outcome of the „Kekkonen-Paasikivi” strategy in Finnish foreign policy, whose goal was to recognize that Finland’s existence had since the 18th century depended on relations with Sweden, Germany and Russia. During WWII future Presidents J. K. Paasikivi (Conservative Party) and Urho Kekkonen (Agrarian Party) argued that Finland had to dramatically reorient its foreign policy by discarding German influence and permanently ending its long-standing conflict with the Soviet Union in order to survive as

In their initial analysis of Finnish policy towards the Soviets the Yugoslavs focused on the signing of the Finnish-Soviet Treaty of Friendship, Cooperation and Mutual Assistance on 6 April 1948. In the wake of the coup d'état in Czechoslovakia in February 1948 Stalin had „invited” the Finns to form a mutual assistance pact with the Soviet Union as Romania and Hungary had done. President Paasikivi sought to stall the signing of the pact several times, especially after March 1948 as the Finns observed the beginnings of the Yugoslav-Soviet conflict.⁸ It was perceived in Finland that the Soviets did not want to open two diplomatic conflicts at once along their European border, both at its south and its north ends. The Yugoslav analysis concluded that instead of the Finnish-Soviet relations being interrupted, the Finns had managed to rid the agreement of its military extension and therefore the agreement would not effectively bring Finland under Soviet security alliance.⁹ For the Yugoslavs, Finland became of interest in the aftermath of its expulsion from the Cominform because Finland was against „coordinating their foreign policy with that of the USSR”.¹⁰

The Yugoslavs were interested in the Finnish diplomatic process that had avoided military alliance and political conflict. Avoidance had been achieved with guarantees that Finland would not assist any force attacking the Soviet Union through Finland in the future. This was enough to secure the Soviet border from Moscow's perspective as long as the Finnish President elected was always one committed to the Paasikivi-Kekkonen line. Following the agreement, the Soviets influenced the choice of Kekkonen as Prime Minister 1950–1953 and 1954–1956 and President 1956–1982. Moscow's influence however did not extend beyond the preference for Prime Minister of President. The Communist Party was not elected to the helm of a broad-based coalition government like those approved by the Soviets elsewhere in Eastern Europe. Instead, free elections determined the inclusion of only a small number of Communist delegates in coalition governments, as the Finnish political process grew to accommodate a permanent split between the Agrarians, Social Democrats and Communists. Unlike Yugoslavia, where a disagreement with Tito necessitated the replacement of the entire Partisan hierarchy in order to form a pro-Soviet regime, the Finnish

an independent state. Paasikivi (president 1946–1956) prioritized foreign policy above all else. Parliamentary democracy and a super-presidential system could not survive without an end to the cycle of armed conflicts between Finland and Russia. Measures to appease and manage relations with the Soviets included resurrecting and legalizing the Finnish Communist Party in 1945. A Communist was appointed to a cabinet post, a Finnish-Soviet Friendship Society was formed, Communists jailed as political prisoners were freed and war reparations to the Soviet Union were paid in full. Economic cooperation was to be limited to bilateral relations until 1961; Marshall Aid which the Finns initially accepted had to be abandoned because of Soviet objections. Integration to multilateral alliances proceeded gradually from 1961 onwards in tandem with demonstrations of posing no security risk for the Soviets.

⁸ UM 12 L Yugoslavia 1948, Report 27 26 May 1948.

⁹ DASMIP, PA, 1948, Finska, f-45, 53.

¹⁰ DASMIP, PA, 1948, SSSR, f-132, 250.

super-presidential system allowed for a Soviet-friendly President solely in charge of foreign policy to guarantee the Soviet border.

After the expulsion of Yugoslavia from the Cominform Finnish-Yugoslav contacts formed. The official attitude of Belgrade towards Finland changed. Finland began „to enjoy a privileged position among the diplomatic community in Belgrade.”¹¹ Finland and Yugoslavia began to conduct negotiations for deepening trade relations. Trade relations were suitable cover under which to conduct diplomatic talks. The first post-WWII Finnish economic agreement with Yugoslavia was signed on 28 May 1947 according to which Finland would export amongst others 2.000 tons of chromium, 300 tons of purified lead and 1.000 tons of newspaper paper. The agreement was renewed yearly and from 1949 trade relations were well publicized.¹² The Yugoslavs were interested in Finnish metal industry and wooden house production.¹³ In apparent protest to the Soviets, on the 31st Finnish Independence Day from Russia, 6 December 1948, the Yugoslav radio played Finnish music for half an hour beginning with the Finnish national anthem and ending in „soldier boy” song.¹⁴ References to the Finnish co-operation with Nazi Germany in the media were made to disappear. As the Hungarian, Bulgarian and Romanian leaders who had collaborated with the Nazis received stark criticism in the Yugoslav press on the anniversary of German attack on the Soviet Union, Finland was not mentioned.¹⁵

Forging of Diplomatic Ties

The Finnish-Yugoslav relations throughout the 1950s consisted primarily of exchanging views on Soviet policy in Europe. The relations were carried out under the mask of economic cooperation and their importance was only one of comparative analysis. In June 1948 the Finnish Ambassador Ville Niskanen began to meet with Ivo Vejvoda, then head of the Political Division of the Yugoslav Foreign Ministry, informally „outside of official commitments” weekly to discuss Yugoslav foreign policy and „to exchange political thoughts” on Soviet policy.¹⁶ Niskanen described meetings with Vejvoda as „frank” and unique as they stood in stark contrast to the official policy of following the middle road in official diplomatic meetings. Niskanen felt that the Yugoslavs recognized the pragmatic nature and goals of Finnish neutralism and its relations with the Soviets intended to avoid a military conflict and allow for the existence of an

¹¹ Archive of the Finnish Foreign Ministry (UM) 12 L Yugoslavia, Report 57, 26 June 1948.

¹² DASMIP, PA, 1948, Finska, f-45.

¹³ UM 12 L Yugoslavia 1948, Report 68, 17 December 1948.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Archive of the Finnish Foreign Ministry (UM) 12 L Yugoslavia, Report 57, 26 June 1948.

¹⁶ *Ibid.*

independent democracy. Niskanen pursued his relationship with Vejvoda further in the coming years until Niskanen's replacement in 1953, using the occasions to make unofficial enquiries about Yugoslav analysis of Soviet politics. Closer ties between the Yugoslav and Finnish diplomats ended the established practice of Tanjug copying its news coverage of Finland from the Soviet agency Tass, therefore ending the reprinting the Soviet attacks on Finland in December 1948.¹⁷ The Finnish diplomats were similarly asked to stop the printing of reports unfavourable to Yugoslavia, copied from Swedish press. These included for example discussions of Tito's background as an alleged Soviet general published in February 1949.¹⁸

By February 1949 the officials at Yugoslav Foreign Ministry judged that „the Finns had already and appropriately given up their former policy of friendship towards the Soviet Union”.¹⁹ At first the Yugoslavs were hoping to be cooperating with a Communist-led government in Helsinki. After careful analysis by the early 1950s the Yugoslavs had assessed the Finnish communists to be pro-Cominformists and considered the Social Democrats to be better suited to partner with Yugoslavia. In October 1949 Vejvoda and Niskanen agreed that „Finland was in the same Cold War position towards the Soviet Union” as was Yugoslavia.²⁰ Finland's political situation was keenly followed by the higher ranks of the Yugoslav foreign office between 1949 and 1952. Figures such as the then Foreign Minister Edvard Kardelj made personal inquiries on news from Finland occasionally after their publishing.²¹ By the early 1950 Euro-Atlantic states such as France and the USA expressed interest in the Yugoslav-Finnish ties and approached the Finns on several occasions about the content and nature of the ties. According to the Finnish reports, the Finns refused to discuss the matter outside Yugoslav contacts.²²

Diplomatic contacts between 1948 and 1953 had benefits. The Finns and the Yugoslavs discussed matters such as the Korean War as it flared up. The Yugoslav Foreign Ministry worried that was the war to spread and not remain local to Asia, states such as Finland and Sweden would not be able to maintain their neutralist stand. Vejvoda and Niskanen discussed privately the „similar position” Yugoslavia and Finland faced vis-à-vis the Soviet Union in the wake of the Korean War.²³ The Soviets, having been aware of such discussion, made demands that the Finns curtail their „trade” relations with the Yugoslavs.²⁴ In

¹⁷ UM 12 L Yugoslavia 1948, Report 68, 17 December 1948.

¹⁸ UM 12 L Yugoslavia 1949, Report 9, 24 February 1949.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ UM 12 L Yugoslavia 1949, Report 63, 8 October 1949.

²¹ UM 12 L Yugoslavia 1950, Report 45, 1 July 1950.

²² *Ibid.*

²³ *Ibid.*

²⁴ UM 12 L Yugoslavia 1950, Report 45, 1 July 1950.

a meeting at Brioni in July 1952 Niskanen expressed his gratitude for having received „sufficient” intelligence on the Soviets from Yugoslav sources during a personal audience with Tito to which Tito remarked that „Finland would in the future as well continue to receive it similarly”.²⁵ The emphasis of the meeting lied on the similarity of the Finnish and the Yugoslav positions towards the Soviets which in Tito’s words were a „fact”. Tito stressed the similar political outlook towards the Soviets even if „we speak about matters quite loudly and you more softly, we understand your position [towards the Soviet Union] well and admire your disposition”.²⁶

Economic Policy

In the early 1950s Yugoslavia experienced difficult economic conditions and gradually established important economic ties with key Euro-Atlantic states such as Great Britain, France and the United States, embarking on a policy of neutrality similar to Finland’s model. By 1951 the Yugoslav leadership decided to use the Tito-Stalin split to construct and advocate a position of „neutrality” toward both the Soviet-led Communist bloc and the Euro-Atlantic states of the NATO alliance. Tito supervised the creation of Yugoslavia’s de facto ties with both East and West. Relations with the Euro-Atlantic states were based upon Western monetary aid and Western public perception of Yugoslavia as a reluctant Communist state, defiant of the Soviets and the iron curtain. From 1951 Yugoslavia received yearly grants and loans from the US, Britain and France.

Although foreign aid stabilized the Yugoslav economy in the early 1950s Yugoslavia remained largely outside the economic markets of Eastern Europe and the Soviet Union. The Yugoslavs were curious about the content of the Finnish-Eastern European and Finnish-Soviet economic relations in order to assess the benefits and drawbacks of such relations. In the spring of 1952, the Yugoslav Foreign Ministry sought to conduct a complete analysis of Finnish-Soviet economic ties. The Head of Foreign Ministry’s Economic Department Crnobrnja and Leo Mates held several meetings with the Finnish Ambassador enquiring „how the Finns had managed to formulate economic cooperation despite political independence”.²⁷ The Yugoslavs concluded that the Finnish strategy of continuing trade relations with the Soviets was tied to the Finnish goal of repaying all war reparations to the Soviets, maintaining foreign relations without further political content besides economic extension and that in fact the Finnish-Soviet economic relations were not an „economic” policy in itself. Finland had signed the Paris Peace Treaty on 10 February 1947 to pay the Soviet Union war reparations

²⁵ UM 12 L Yugoslavia 1951-1953, Report 55, 2 August 1952.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ UM 12 L Yugoslavia 1951–1953, Report 41, 18 May 1952.

in the amount of 300 million US Gold Dollars in various manufactured goods in six years. They were delivered 33.3 % in woodworking industry products, 4.7% in old ships, 20.0% in new ships, 8.3% in cable products, 33.7% in machines and appliances. The deliveries were completed on 1 September 1952. Yugoslavia had not received payments of war debt from Eastern European states under the Soviet system after the severing of ties with the Soviet Union. The Yugoslavs considered the Finnish adherence to trade agreements with the Soviets and the neutrality policy to be one likened to „a chess move, carrying practical applications”.²⁸ The Finns sought to build up Soviet confidence by paying the Soviets. The Yugoslavs marked the lack of potential profit from future economic relations with the Soviets. Moreover, the Yugoslavs saw the trade agreements as a tool for the Soviets to exert political pressure onto Finland. The Yugoslavs observed how the Soviets used this mechanism by refusing to sign trade agreement for example in 1950 unless Finland formed government with Kekkonen whom they trusted as the Prime Minister.²⁹ Finnish-Soviet relations served as a cautionary tale for the Yugoslavs.

Regionalism as Defensive Deterrent: the Nordic Union and the Balkan Pact

In winter 1952 Prime Minister Kekkonen held a series of speeches on the topic of northern European neutralism which set off the decade-long slow Finnish integration to European financial institutions. Kekkonen described Nordic neutralism to be rooted in cultural and societal ties, shared democratic traditions, societal values and way of life between Denmark, Finland, Iceland, Norway and Sweden and referred to the Kalmar Union (1397–1521). In 1952 a Nordic Union was formed as a discussion forum for the parliaments and governments of the Nordic countries. At heart it was however the beginning of Finnish economic integration with Western Europe. The Finnish representatives considered the idea for the Balkan Pact discussed concurrently in Belgrade to be similar. The Finns were however fearful that regional cooperation close to the Soviet-European border would be seen as non-threatening arrangements by the Soviets and would provoke a Soviet reaction. With regard to the Nordic Union its members Denmark, Iceland and Norway were members of NATO. The Finns expressed to the Yugoslavs their cautionary calculation that the Balkan Pact would in fact not be in Yugoslavia's favour since in case a Cold War conflict flared up in Europe, a first Soviet attack would post-Balkan Pact most likely target Yugoslavia instead of Greece or Turkey.³⁰ The Finns made their estimation based on their assessment

²⁸ UM 12 L Yugoslavia 1951–1953, Report 5, 22 January 1953.

²⁹ DASMIP, PA, 1950, Finska, f-26, 7.

³⁰ UM 12 L Yugoslavia, Report 12, 14 February 1953.

of the growing significance of the relative strength of the Yugoslav army. By 1951, as the Hungarian and Bulgarian arms industries had been strengthened, the Finns noted that the Yugoslav arms factories had begun to work in three shifts producing conventional weapons, tanks and aircraft. This was made possible by the arrival of raw materials from Euro-Atlantic states. The Finns estimated that the Eastern European states under the Soviet umbrella had in 1951 gathered 1,055,000 trained men against which the Yugoslavs maintained 600,000 trained men in reserve, the number of which the Finns expected to grow.³¹ Despite such Finnish cautions, the Balkan Pact and the Nordic Union proved to be important stepping stones for the Finnish and the Yugoslav integrations, in the Finnish case with Western Europe and in the Yugoslav case with Asia and Africa.

The Death of Stalin

Death of Stalin on 5 March 1953 revisited the importance of Finnish analysis of Soviet foreign policy for the Yugoslavs. The Yugoslavs looked to Finland to make predictions of how the death would affect Soviet foreign policy in Europe. The Finns initially expected the relations to improve and Molotov to step down from his place of prominence.³² Molotov's dismissal which finally took place in 1956 was seen as of key importance to Yugoslav-Soviet rapprochement since Molotov has been instrumental in the expulsion of Yugoslavia from the Cominform. The Finns predicted that the death of Stalin would ease Soviet-Yugoslav relations. The Yugoslavs noted how the Finns seized the opportunity to temporarily suspend trade relations immediately after Stalin's death, in April, when the annual renewal period expired. The Soviets owed Finland 10 billion Finnish Marks, and Finland had difficulty finding any Soviet products to agree to acquire to receive in kind.³³ The Yugoslavs saw Finnish efforts to quietly renegotiate trade policies as a step towards increasing independence from the Soviets and one of testing the Soviet response. The Yugoslavs noted that the Soviets resisted any new dialogue with caution and Soviet priority for maintaining status quo on its borders.³⁴

The Finnish analyses of Yugoslav reactions to Stalin's death were hampered by the reassignment of the Finnish ambassador in Belgrade which took place concurrently with Stalin's death. The ambassadors who followed Niskanen in Belgrade in the later 1950s never recreated matching personal ties with Yugoslav officials. Their approach was formulaic and did not lend itself to higher-level informal political dialogue. Moreover, the Yugoslavs felt uncomfortable with Ke-

³¹ UM 12 L Yugoslavia, Report 70, 4 October 1951.

³² UM 12 L Yugoslavia, Report 22, 12 June 1953.

³³ DASMIP, PA, 1953, Finska, f-26, 48499.

³⁴ DASMIP, PA, 1953, Finska, f-26, 45830.

kkonen as he entered his second term as Prime Minister in 1954. Kekkonen, an Agrarian, had won Premiership from the Social Democrats – the party favored by the Yugoslavs, under pressure from Moscow.³⁵ The Yugoslavs expressed hesitation over his uncomfortably good relations with the Russians and noted with disdain „Kekkonen’s life wish is to become president”.³⁶ The Yugoslavs had expected bolder Finnish moves towards Western Europe in the wake of Stalin’s death, possibly even Finnish talk of joining NATO. In 1954 the Yugoslavs saw Kekkonen, who was to become closely associated with Tito in the 1960s and the 1970s, as having denied Finnish opportunities of a more independent path from the Soviets. The Yugoslavs understood that the „governing principle” of the Kekkonen-Paasikivi line was the „geographic position” of Finland.³⁷ This did not change after Stalin’s death. The Finnish goal stayed „to remain outside of all international conflicts, loyal fulfillment of the Finnish-Soviet Treaty of Friendship, Cooperation and Mutual Assistance with the Soviet Union, developing collaboration with Scandinavian countries and maintaining good relations with all other countries from Socialist China to Franco’s Spain.”³⁸

Nonetheless the death of Stalin affected the Yugoslavs-Finnish relations with a sense of new opportunity. Finland promoted its mission to Yugoslavia to the rank of embassy in September 1954.³⁹ Between 1953 and 1956 Finland and Yugoslavia exchanged athletic commissions, workers’ unions’ delegations and newspaper delegations. There was even cooperation between the Finnish Social Democratic Party and the League of Communists of Yugoslavia as Yugoslavia received an SDP delegation in the summer of 1953.⁴⁰

1956 and the Hungarian Revolution

A key element of both the Finnish and the Yugoslav neutralisms formed in the 1950s was the tacit understanding that, since they were states along the Soviet-European de facto border, their good relations with the Soviet Union demanded non-interference with Soviet initiatives and policies in Eastern Europe. Yugoslav relations with the Soviet Union became newly feasible after the death of Stalin in 1953. Yugoslav accommodation of Soviet foreign policy in Eastern Europe, accepted as policy after 1953, culminated in Tito’s acceptance of the suppression of the Hungarian Revolution in 1956. This event exemplifies the broad regional consequences of the split and results for Eastern Europe of both

³⁵ DASMIP, PA, 1954, Finska, f-21, 416614.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ DASMIP, PA, 1955, Finska, f-17, 18156.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ UM 12 L Yugoslavia 1954, Report 28, 29 July 1954.

⁴⁰ DASMIP, PA, 1953, Finska, f-26, 417491.

the Yugoslav and the Finnish neutralisms. In both states the policy of neutralism demanded that neither the Yugoslav nor the Finnish leadership ever serve as an active advocate for the independence of Eastern European states or Communist movements after 1948. East Central Europe and the Balkans remained within the Soviet sphere of influence and constituted a stable Soviet-European border defined by the Yugoslavs and the Finns. Tito's state visit to Moscow in June 1956 was deemed by the Finns as the more important one of the Yugoslav-Soviet meetings and a signal of final rapprochement between Yugoslavia and the Soviets. Helsinki saw Moscow as having finally smoothed its relations with Yugoslavia with the ousting of Molotov and the dismantling of the Cominform. Here the Finnish-Yugoslav diplomatic dialogue which had lasted for eight years produced confidence in Helsinki that rapprochement did not signal Yugoslavia becoming a Soviet ally as was feared in many other European capitals.⁴¹ The Finns saw border security and an economic relationship with the Soviet Union as Yugoslav goals. Nevertheless the Finns saw a Yugoslav commitment not to interfere with Moscow's policies in Eastern Europe as a requirement for betterment in relations and likely outcome of Tito's visit. Such expectations proved to be true with the Yugoslav sanctioning of the Soviet repression of the Hungarian Revolution that same year.

Diverging Futures: the EFTA and the Non-Aligned Movement

The Finns saw the compounding effects of the Hungarian Revolution and the Suez Crisis as key events leading towards Yugoslav decision for forming the Non-Aligned Movement. The Finns interpreted Imre Nagy's controversial stay at the Yugoslav embassy during the Hungarian crisis and the Soviet non-compliance with the promise of his safe exit from Hungary, as having strained prospects on the Yugoslav side for future cooperation with the Soviets, economic or otherwise.⁴² Simultaneous visit of Wladyslaw Gomulka to Moscow during which he criticized Yugoslavia publicly in the anti-Yugoslav terminology reminiscent of the post-1948 period deepened Yugoslav sense of a difficult future for Yugoslav-Warsaw Pact countries.⁴³ The concurrent invasion of the Suez Canal strained Yugoslav relations with Euro-Atlantic states. This left Yugoslavia with good relations in parts of the Balkans, including Greece, and with India and Egypt. The events of the Hungarian crisis and the invasion of the Suez Canal together with analysis of Tito's meetings with G. A. Nasser and Jawaharlal Nehru led the Finnish leadership to consider the future of Finnish neutralism in the forthcoming years. Membership in the incipient Non-Aligned Movement was

⁴¹ UM 12 L Yugoslavia 1956, Report 20, 6 July 1956.

⁴² UM 12 L Yugoslavia 1956, Report 24, 10 October 1956.

⁴³ *Ibid.*

considered. The goal of Finnish neutralism since the formation of the Nordic Union in 1952 was regional integration and economic integration with Euro-Atlantic states. Simultaneously, considering the Yugoslav development of the Non-Alignment policy between 1956 and 1958, the Finns measured the economic benefits and political risks of cooperation with the Yugoslavs to Finnish-Soviet relations, with specific reference to European integration. As European Free Trade Association was forged in 1960 as an alternative to the European Union for those states not joining the EU but interested in entry to economic cooperation, Finland was surprised to see the Yugoslavs not interested in the opportunity. Finns were surprised by the Yugoslav decision not to pursue EFTA seriously despite Yugoslav talks of joining the General Agreement on Tariffs and Trade which begun already in 1957.⁴⁴ Yugoslavia joined GATT in 1965. The Finns estimated that approximately half of Yugoslav exports were directed towards Western Europe, one third towards the Warsaw Pact and the rest elsewhere. 16 percent of the trade went to EFTA countries.⁴⁵ The Yugoslavs estimated that 65% of Finland's overall exports at this time went to Western Europe.⁴⁶ Finland considered the Yugoslav position and opportunity to join EFTA to be roughly the same as that of Finland if not stronger. Countries such as Austria who thought favourably on the increase of the numbers of countries in EFTA were seen as strong Yugoslav backers. Their favourable reading of Yugoslav membership was mirrored in Finland, in view of possible Finnish membership. However, at the end of the EFTA-membership discussion the Yugoslavs did not express strong political will towards the union. Moreover, the European states were concerned that Yugoslav industry was too underdeveloped for membership, together with the lack of financial regime necessary and toll-tax system.

⁴⁴ UM 12 L Yugoslavia 1957, Report 2, 25 January 1957.

⁴⁵ UM 12 L Yugoslavia 1957, Report 2, 25 January 1957.

⁴⁶ DASMIP, PA, 1957, Finska, f-30, 45880.

BIBLIOGRAPHY

Archive of the Finnish Foreign Ministry (UM)

12 L Yugoslavia (1948–1961)

Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva za inostrane poslove (Diplomatic Archives of the Federal Ministry of Foreign Affairs) – DASMIP

PA 1948 45 Finska

PA 1949 33 Finska

PA 1950 26 Finska

PA 1951 24 Finska

PA 1952 24 Finska

PA 1953 26 Finska

PA 1954 21 Finska

PA 1955 17 Finska

PA 1956 23 Finska

PA 1957 30 Finska

PA 1958 28 Finska

PA 1959 29 Finska

PA 1960 28 Finska

PA 1961 26 Finska

Jacobson, Max, *Finland: Myth and Reality*, Helsinki: Ottawa, 1987.

Nevakivi, Jukka, „Finland and the Cold War”, *Scandinavian Journal of History*, Vol. 10 (3), 1985.

Penttilä, Risto, *Finland's Search for Security through Defence, 1944–1989*, Basingstoke, England: London: Macmillan, 1991.

Rubinstein, Alvin, *Yugoslavia and the Nonaligned World*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1970.

Seppinen, Jukka, *Urho Kekkonen – Suomen Johtaja: Poliittinen elämän kerta*, Helsinki, Finland: Gummerus, 2004.

Ulam, Adam, *Titoism and the Cominform*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1952.

Volokitina. T. V. et al.: *Sovetskii Faktor v Vostochnoi Evrope 1944–1953 : dokumenty*, Moscow: Rosspen, 1999.

Rezime

Finsko-jugoslovenski odnosi 1948–1961. Finska, Jugoslavija i sovjetska granica u Evropi

Ključne reči: Finska, Jugoslavija, sukob Tito-Staljin, Nordijska unija, Balkanski pakt

Članstvo Finske u EFTA (i Evropskom ekonomskom savetu 1973), kao i prva konferencija pokreta nesvrstanih u Beogradu, oba događaja u 1961. godini, označila su stvarni kraj deceniju dugog finsko-jugoslovenskog diplomatskog dijaloga tokom 50-ih. Dijalog se vodio u vezi sa teškim spoljnim odnosima sa Sovjetskim Savezom. Suočavanje sa sovjetskom pretnjom duž evropske granice SSSR-a bila je zajednička tema i središte dijaloga. Početkom šezdesetih godina ta opasnost je eliminisana i time su stvoreni različiti diplomatski preduslovi za buduće puteve Jugoslavije i Finske. Finsko-jugoslovenski odnosi tokom ranih godina hladnog rata nikada nisu sadržavali značajnu ekonomsku korist. Finska i Jugoslavija nisu potpisale nikakav vojni pakt. Izvoz metalnih proizvoda iz Finske u Jugoslaviju praktično je prestao 1953, mada je izvoz novinske hartije i celuloze nastavljen. Umesto toga, odnosi su bili isključivo diplomatski sa ciljem postizanja budućnosti nezavisne od sovjetskog uticaja. Odnosi koji su odgovarali uslovima hladnog rata uglavnom su se odvijali kroz lične kontakte i privatno. Ipak, dijalog otkriva zanimljive analize stavova druge strane u odnosu na Sovjetski Savez. On opisuje sistematsko korišćenje regionalne saradnje, sa formiranjem Nordijske unije na jednoj, odnosno Balkanskog pakta na drugoj strani, kao način da se formira snažna politika neutralnosti. Bitan razlaz krajem 60-ih godina, koji je označilo pristupanje Finske Zapadnoj Evropi, kao i ujedinjavanje Jugoslavije sa azijskim i afričkim zemljama, takođe pokazuje neke suštinski slične elemente situacije u kojoj su se ova dva režima našla posle 1948. Finska se afirmisala kao „evropska” država formulisanjem Nordijske unije, pri čemu je naglašavala i navodila 500 godina dugu zajedničku istoriju sa ostalim nordijskim zemljama. To je učinjeno kao protivteža finskoj spoljnoj politici vezanoj za sovjetsku politiku. S druge strane, suprotstavljanje Sovjetima omogućilo je Jugoslaviji uticaj u „trećem svetu”. Nekadašnje kolonije u Aziji i Africi, u težnji za brzom modernizacijom, iskazale su interes za modifikovanim socijalističkim ekonomskim planovima sličnim radničkom samoupravljanju u Jugoslaviji. Ambiciozno jugoslovensko rukovodstvo, nakon što su se izjalovile njegove težnje za regionalnim vođstvom u Istočnoj Evropi, 1961. bilo je spremno da postane lider pokreta nesvrstanih.

Postavlja se pitanje da li je finsko-jugoslovenskim dijalogom tokom 50-ih postignuto nešto više od razmene ideja o mogućim pristupima budućnosti bez bezbednosne opasnosti od Sovjetskog Saveza? U ovom radu se opisuje finsko-jugoslovenski dijalog u kome je prihvaćena teza o sovjetskoj kontroli nad državama Varšavskog pakta. U dijalogu se i finska i jugoslovenska spoljna politika prema Sovjetskom Savezu vezuje za Evropu pre nego što su države Afrike ili Azije došle u središte pažnje. Mnoštvo literature o hladnom ratu bavilo se pretežno istočnoevropskim i srednjoevropskim zemljama Varšavskog pakta, dok su „neutralnu” Finsku i „neutralnu” Jugoslaviju razmatrali odvo-

jeno. Monografije o državama izvan Informbiroa i Varšavskog pakta, kao što su Finska i Jugoslavija, bavile su se pre svega izuzetnim karakterom tih društvenih uređenja, smeštajući ih odlučno izvan opšte literature, sovjetske politike bezbednosti i priča o hladnom ratu u Istočnoj Evropi. Iz ugla spoljnopolitičkih odnosa, ovaj rad postavlja rani posthladnoratovski dijalog izvan ovih formalnih saveza, širom Istočne Evrope, uključujući Finsku i Jugoslaviju. Širok spektar ovih stavova opravdava pozna staljinistička konceptualizacija spoljne politike u Istočnoj Evropi kao regionalne i vezane za sovjetsko-evropsku granicu. Ova politika je jasno i tesno povezivala događaje u Finskoj i Jugoslaviji duž sovjetsko-evropsko-atlantske granice za sovjetsku politiku bezbednosti tokom 50-ih, kao što se vidi iz razmatranja finsko-jugoslovenskih odnosa. Novija ruska istoriografija predstavlja preokret ka geopolitičkom pragmatizmu i udaljavanje od ideološkog primata tokom rata, neki smatraju čak da se Staljin držao carističke spoljne politike više nego što se bavio pitanjima svetskog komunizma. Razmatranje finsko-jugoslovenskih odnosa otkriva da je Staljin i u periodu posle Drugog svetskog rata nastavio sa naglašenim pragmatizmom i bezbednošću granica. Pažnja u finsko-jugoslovenskim odnosima usmerena je ka sovjetskoj graničnoj politici i sovjetskoj pretnji bezbednosti. Doprinos analizi finsko-jugoslovenskih veza jeste razmatranje sovjetskog prisustva u Evropi nakon Drugog svetskog rata i značajne mogućnosti za prevazilaženje mnogih pretnji državama duž sovjetsko-evropske granice primenom politike neutralnosti kakvu su izgrađivale Finska i Jugoslavija tokom pedesetih godina dvadesetog veka.

UDK 327(497.1:480)''1948/1961''

JUGOSLOVANSKO-ITALIJANSKA MEJA IN VPRAŠANJE SLOVENSKEGA IZHODA NA MORJE

Nevenka Troha

IZVLEČEK: Članek obravnava vprašanje izhoda Slovenije na morje. Pas slovenske poselitve ob morju sega od Devina do Savudrijskega polotoka, vendar je bilo to območje po letu 1918 del Kraljevine Italije, z mirovno pogodbo z Italijo februarja 1947 pa je prešlo v okvir Svobodnega tržaškega ozemlja. Z državno-pravnega stališča je bila tako vse do Spomenice o soglasju oktobra 1954 Slovenija odrezana od morja. Dejanski položaj pa je bil drugačen, saj so slovenske civilne oblasti prevzele upravo v coni B Slovenskega primorja in nato v koprskem okraju cone B STO.

Ključne reči: Italija, Jugoslavija, Slovenija, Istra, Trst, meja, STO

Pas slovenske poselitve ob morju sega bolj ali manj strnjeno od Devina do Savudrijskega polotoka, s tem, da je bila obala med Devinom in Trstom vse do srede dvajsetega stoletja skoraj povsem slovenska. Tako je v elaboratu Marjana Mašera, ki ga je pripravil pred uveljavitvijo določil mirovne konference z Italijo 15. septembra 1947, predviden okraj Nabrežina (občine Devin, Nabrežina in Zgonik), ki bi obsegal območje med občino Trst in mejo Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) z Italijo. Po njegovih podatkih je tam takrat živelo 6.043 prebivalcev, med katerimi je bilo 5.227 Slovencev, 808 Italijanov, 7 Hrvatov in 1 druge narodnosti.¹ V prav tako predvidenem okraju Milje, ki bi obsegal območje vzhodno od občine Trst do meje takratne cone B oz. okraja Koper, z občinami Dolina, Milje in Škofija, je po istih podatkih živelo med 15.981 prebivalci 10.736 Slovencev, 5219 Italijanov (večina, 3744 v Miljah), 15 Hrvatov in 11 drugih.² Naj dodam le še podatek, da so februarja 1948 v takratnem koprskem okraju cone B

¹ Arhiv Republike Slovenije (dalje AS) 1529, Boris Kraigher, škatla (dalje šk.). 2. Marjan Mašera: Krajevne oblasti v STO-ju z vidika teritorialne razdelitve.

² AS 1529, Boris Kraigher, šk. 2. Marjan Mašera: Krajevne oblasti v STO-ju z vidika teritorialne razdelitve.

Svobodnega tržaškega ozemlja jugoslovanske oblasti naštele 20.905 Slovencev in 23.993 Italijanov (ter 363 Hrvatov).³

Pravilo, da Italijani živijo v mestih, Slovenci (in Hrvati) pa na podežlju, je veljalo za mesta v danes slovenskem delu Istre, ne pa tudi za Trst in Milje. Če je v mestu Koper po uradnih podatkih leta 1910 bilo 7.909 Italijanov ali 88% prebivalstva, oktobra 1945 5.362 ali 87%, februarja 1948 pa 6.695 ali presenetljivih 96% prebivalstva, podobne podatke bi lahko navedli tudi za Izolo in Piran, je leta 1910 v Trstu z okolico živelo 59.319 Slovencev ali kar ena tretjina, oktobra 1945 pa po jugoslovanskih ocenah še vedno 46.469 ali slaba petina prebivalstva.⁴ Italijanski zgodovinar Carlo Schiffrer pa je leta 1946 ocenjeval, da v vsej tržaški pokrajini živi 45.000 Slovencev, kar je bilo 20% prebivalstva.⁵

Po letu 1918, ko je meja ločila primorske Slovence (in istrske Hrvate) od osrednjega dela naroda v novi Kraljevini SHS (Jugoslaviji), je bila t. i. jugoslovanska Slovenija, če jo lahko zaradi poenostavitve tako imenujem, od morja ločena s širokim pasom ozemlja Kraljevine Italije, ki pa je bil razen obale strnjeno poseljen s Slovenci. Z mirovno pogodbo med zavezniškimi in pridruženimi silami in Italijo, podpisano februarja 1947, je velik del tega območja takratna Ljudska republika Slovenija sicer priključila (na priključenem ozemlju je leta 1910 ob 182.474 Slovencih živelo le 222 Italijanov), ni pa segla do morja.⁶ Pas slovenske obmorske poselitve je bil namreč vključen v Svobodno tržaško ozemlje, samostojno državico pod zaščito Varnostnega sveta OZN, ki naj bi tudi imenoval guvernerja. To se ni zgodilo in STO je v skladu z določili Instrumenta za začasni režim, ki je bil priloga mirovne pogodbe z Italijo, ostajalo razdeljeno na cono A pod britansko-ameriško vojaško upravo in cono B pod jugoslovansko vojaško upravo.⁷ To začasno stanje je bilo razrešeno s podpisom Spomenice o soglasju 5. oktobra 1954, ko sta bilo dotedanji coni z manjšimi popravki v korist Jugoslavije, razdeljeni med njo in Italijo.

Z državno-pravnega stališča je bila tako vse do leta 1954 Ljudska republika Slovenija odrezana od morja. Dejanski položaj pa je bil drugačen. Jugoslo-

³ AS 1589, CK ZKS, IK, šk. 35, Elaborat Statistični pregled prebivalstva Istrskega okrožja STO, 12. 2. 1948.

⁴ Cadastre national de l'Istrie. Edition de l'Institut Adriatique, Sušak 1946; AS 1589, IK, šk. 35, Elaborat Statistični pregled prebivalstva Istrskega okrožja STO, 12. 2. 1948. Podatki popisa leta 1910 so večkrat objavljeni, npr. *Oko Trsta*, urednik Viktor Novak in Fran Zwitter, Beograd, 1945, str. 141–152 (dalje Oko Trsta).

⁵ Carlo Schiffrer, *La Venezia Giulia. Saggio di una carta dei limiti nazionali italo-jugoslavi*. Roma, 1946, str. 122.

⁶ *Oko Trsta*, str. 141–152. Gre za območje med rapalsko mejo med Kraljevino Italijo in Kraljevino SHS iz leta 1920 in današnjo mejo med Italijansko republiko in Republiko Slovenijo brez takratnega Okraja Koper.

⁷ Ustanovitev in ureditev STO je urejala Mirovna pogodba, sklenjena med zavezniškimi silami in Italijo 10. 2. 1947, in sicer člena 4, 21 ter prilogi VI (Stalni statut) in VII (Instrument za začasni režim).

vanske enote so v začetku maja 1945 osvobodile in zasedle celotno Julijsko krajino in na njej v skladu s sporazumom med komandantom IV. armade Jugoslovanske armade generalom Petrom Drapšinom in komandantom britanskega 13. korpusa generalom Johnom Hardingom, ki je bil sprejet 5. maja 1945, vzpostavile začasno vojaško upravo, medtem ko so angloameriške enote ostale v Trstu in v koridorju proti Avstriji. Del pooblastil so vojaške oblasti prenesle na civilne organe, v Slovenskem primorju in Trstu na Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje in Trst (PNOO). To pa je praktično pomenilo, da je PNOO skupaj z lokalnimi organi, v katerih so sodelovali tudi Italijani, imel civilno oblast tudi v celotnem obalnem pasu med izlivom Soče in Savudrijskim polotokom.⁸

Slovenske civilne oblasti so tudi potem, ko so se jugoslovanske enote 12. junija 1945 umaknile iz Trsta, ostale pristojne za del cone B Julijske krajine. V Beogradu je bil namreč 9. junija 1945 podpisan sporazumom med zahodnimi zavezniki in Jugoslovani, s katerim je bila Julijska krajina, državna pripadnost katere je bila predmet mirovnih pogajanj, razdeljena na dve zasedbeni coni.⁹ V coni A med avstrijsko-italijansko mejo iz leta 1915 in demarkacijsko – Morgano-vo črto, je upravo prevzela britansko-ameriška Zavezniška vojaška uprava, v coni B med demarkacijsko črto in rapalsko mejo pa je bila na osnovi ukaza maršala Josipa Broza Tita št. 218 25. junija 1945 ustanovljena Vojna (Vojaška) uprava jugoslovanske armade (VUJA) za Slovensko primorje, Istro in Reko. V ukazu je Tito posebej poudaril, da krajeve civilne oblasti narodnoosvobodilnih odborov ostanejo v svoji polni veljavi in še naprej vrše svoje funkcije v tesnem sodelovanju z vojaško upravo.¹⁰ V coni B je bil tako že leta 1945 vzpostavljen jugoslovanski sistem, ki pa je bil prilagojen izjemnosti stanja in se jugoslovanska zakonodaja ni izvajala neposredno, ampak so tiste zakone in predpise, ki jih je dovoljeval status začasne uprave (bile so tudi nekatere izjeme), sprejemali VUJA in civilni oblastni organi. Od Jugoslavije je bila cona B ločena z nadzorovano italijansko - jugoslovansko mejo, ki jo je bilo možno prestopiti le s posebnimi dovoljenji.

Vse od ustanovitve cone B je bila jasna delitev na slovensko in hrvaško območje. Slovenski del cone B – cona B Slovenskega primorja – je obsegal vse dele Tržaškega in Goriškega okrožja, ki so po začasnem sporazumu prišli pod jugoslovansko vojno upravo. Na tem območju je bilo ustanovljeno Vzhodno-primorsko okrožje z najvišjim civilnim oblastnim organom Poverjeništvom PNOO. Obe vladi federalnih enot (nato republik) formalnih pooblastil na pravno še vedno italijanskem ozemlju sicer nista imeli, pač pa sta dejansko oblast, saj so tam-

⁸ Nevenka Troha, „Uprava v Slovenskem primorju 1918–1954 (Pregled)“, *Arhivi*, Let. 20, št. 1–2 (1997), str. 88–102 (dalje Troha, *Uprava*).

⁹ *Dokumenti o spolnoj politici FNRJ*, 1945, Beograd, 1984, str. 81–82 (Sporazum o Julijski krajini med Jugoslavijo na eni in Veliko Britanijo ter Združenimi državami Amerike na drugi strani, Beograd, 9. 6. 1945).

¹⁰ Troha, *Uprava...*, str. 98, 99.

kajšnji organi ljudske oblasti, pa tudi vojna uprava, ravnali po njunih navodilih. To pa tudi pomeni, da je dejansko imela Ljudska republika Slovenija vse od junija 1945 izhod na morje na območju koprskega okraja.¹¹

Že pred koncem vojne, 13. marca 1945, je Centralni komite Komunistične partije Slovenije v Slovensko primorje poslal enega najbolj sposobnih slovenskih komunistov Borisa Kraigherja, ki je dobil široka pooblastila, tako da je lahko v celoti usmerjal in vodil delovanje vseh tamkajšnjih projugoslovanskih organizacij.¹² Vse do svoje vrnitve v Ljubljano junija 1946 je bil Kraigher ključna osebnost slovenskih oblasti in partije v Julijski krajini. Svoje odločitve je usklajeval s slovenskim vodstvom, predvsem s predsednikom slovenske vlade Borisom Kidričem. Najpomembnejše odločitve pa je slovenski partijski vrh sprejel šele, ko se je z njimi strinjal Edvard Kardelj, ki je bil član najožjega jugoslovanskega vodstva in tudi vodja jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci z Italijo.¹³

Jugoslavija je na mirovnih pogajanjih zahtevala mejo z Italijo na zahodni slovenski etnični meji¹⁴ z manjšimi popravki, ki so jih opravičevali z gospodarskimi razlogi in ki se je v glavnem prekrivala s staro avstrijsko-italijansko mejo iz leta 1915. S Slovenci poseljen obmorski pas bi tako pripadel Jugoslaviji, ne pa tudi v celoti Ljudski republiki Sloveniji, saj so jugoslovanski pogajalci na londonski konferenci sveta zunanjih ministrov septembra 1945 namreč predlagali, da bi Trst z okolico postal posebna, sedma jugoslovanska federalna enota. Takšna rešitev naj bi zagotovila tržaškemu prebivalstvu pravico do samoodločbe, normalen razvoj mesta in tržaškega pristanišča kot internacionalnega pristanišča za države v svojem zaledju.¹⁵ Izhod na morje bi Slovenija dobila tudi po sovjetskem predlogu razmejitve, ki se je razen na območju Gradeža skoraj povsem prekrival z jugoslovanskim, ne pa po predlogih dveh zahodnih sil, ki so Italiji prisojale vso zahodno Istro, niti po francoskem predlogu, ki je predvideval ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja. Ta predlog je bil nato tudi sprejet.¹⁶

Na problem izhoda Slovenije na morje so ves čas pogajanj o novi meji z Italijo opozarjali zlasti primorski Slovenci. Tako je pred prihodom mednarodne razmejitvene komisije februarja 1946 duhovnik in krščanski sociallec Virgil Šček

¹¹ Več o delovanju Poverjenišтва PNOO glej: France Perovšek, *Moja resnica*, Koper, 1997, str. 13–146.

¹² AS 1487, CKKPS, šk. 1, Zapis seje CK KPS, 13. 3. 1945; Ae 42, Beležke Vide Tomšič, zapis okrožnega posvetovanja KPS, 23. 3. 1945.

¹³ Več v Nevenka Troha, *Politika slovensko-italijanskega bratstva: Slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine*, ARS : Ljubljana, 1998.

¹⁴ Slovenska etnična meja v skladu s teorijo o pripadnosti mest zaledju teče po meji kompaktne naselitve slovenskega prebivalstva. Znotraj nje so tako tudi mesta z večinsko drugorodnim prebivalstvom, na zahodu z Italijani.

¹⁵ AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 29, Annex 2, The future status of Trieste in the view of the government of DFJ, 27. 9. 1945; Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni*, Cankarjeva založba: Ljubljana, 1961, str. 133–136 (dalje Jeri, *Tržaško vprašanje*).

¹⁶ Jeri, *Tržaško vprašanje*, str. 144–153.

v pismu Borisu Kraigherju zapisal: „Ako bi komisija¹⁷ dala predlog, po katerem bi bili Slovenci od morja več ali manj odrezani /.../ in bi nasprotniki rekli, saj ima Jugoslavija dovolj morja v Istri in Dalmaciji, ali je predviden protest od strani slovenske vlade v Ljubljani: Jugoslavija je federativna država, istrsko in dalmatinsko morje je hrvatsko. Slovenci smo narod, smo ob morju in morje je naše.”¹⁸

Zahteva po izhodu Slovenije na morje z mirovno pogodbo leta 1947 ni bila uresničena in bi ostala neuresničena vse do danes, če bi STO v skladu s stalnim statutom tudi dejansko zaživelo. Ob tem ostaja na ravni hipotez vprašanje tamkajšnjega volilnega izida in s tem prevzema oblastnih funkcij. Ob dejstvu, da je po podatkih jugoslovanskih oblasti leta 1947 na območju STO živel 249.280 Italijanov, 82.645 Slovencev in 10.799 Hrvatov,¹⁹ lahko upravičeno domnevam, da bi volilno zmago slavile italijanske nacionalne stranke. Tega problema so se v času priprav na ustanovitev STO zavedale tudi jugoslovanske oblasti, zato so se po njihovih navodilih projugoslovanske organizacije, v katere so bili vključeni tudi italijanski komunisti, skušale povezovati z drugimi levo usmerjenimi Italijani, zlasti socialisti, in s t. i. independentisti, ki so se že med letoma 1945 in 1947 zavzemali za ustanovitev samostojne države.²⁰ Tudi nekateri na italijanski levi sredini so se zavzeli za pomiritev med proitalijanskimi in projugoslovanskimi organizacijami, a so jo še vedno razumeli na način, ki bi pomenil njihovo prevlado. Po njihovih podatkih naj bi bilo med prebivalci STO kar pet šestin Italijanov, zato niso pristajali na dvojezičnost, kot jo je določala mirovna pogodba oz. konkretno njena priloga Stalni statut STO.²¹

V skladu z določili začasnega statuta se je razdelitev na dve coni in dve vojaški upravi na sicer bistveno manjšem območju STO nadaljevala. Tudi Vojna uprava Jugoslovanske (ljudske) armade za jugoslovansko cono STO je kot uprava z mandatom pristojnosti na območju krajevne uprave prenesla na civilne oblastne organe. 20. februarja 1947 je bil ustanovljen Istrski okrožni ljudski odbor in okrajna odbora Koper, ki je bil vezan na slovenske, in Buje, ki je bil vezan na hrvaške oblasti.²² Ta delitev je bila še bolj jasna od 15. maja 1952, ko je

¹⁷ Šček piše o komisiji izvedencev štirih velikih sil, ki naj bi na kraju samem preučila narodnostna razmerja. Sklep o njeni ustanovitvi je bil sprejet 19. septembra 1945 na londonski konferenci, v Julijski krajini pa je bila med 7. 3. 1946 in 4. 4. 1946. Op. NT.

¹⁸ Pismo V. Ščeka B. Kraigherju, nedatirano, pred 17. 3. 1946. Marko Tavčar, Egon Pelikan, Nevenka Troha, „Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947“, *Viri II*, Arhivsko društvo Slovenije: Ljubljana, 1997, str. 158.

¹⁹ AS 1529, Boris Kraigher, šk. 3, Svobodno tržaško ozemlje, statistika prebivalstva.

²⁰ Nevenka Troha, *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama*, Modrijan: Ljubljana, 1999, str. 261–264; AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 30/5, Politično poročilo s posebnim ozirom na bližnje občinske volitve v anglo-ameriški coni STO, 31. 3. 1949.

²¹ Ministero per gli affari esteri. Archivio storico diplomatico. Affari politici 1946–1950, Italia, šk. 135, Pismo E. Puecherja italijanskemu zunanjemu ministru C. Sforzi, 28. 2. 1947.

²² Uradni list Istrskega okrožnega ljudskega odbora (UL IOLO), št. 1, l. 1, 1. 9. 1947, Odlok o ustanovitvi Istrskega okrožja.

komandant vojne uprave izdal odredbo o prenosu pristojnosti IOLO na okrajna ljudska odbora v Kopru in Bujah.²³

Z objavo resolucije Informbiroja konec junija 1948 se je položaj na politični levisi popolnoma spremenil, saj se je velika večina italijanskega tržaškega delavstva, a tudi večina levo usmerjenih Slovencev na Tržaškem, v imenu proletarskega internacionalizma opredelila za Sovjetsko zvezo. Povojna politika slovenske partije, ki je tudi zato, da bi ohranila podporo tržaškega italijanskega delavstva, vse bolj zapostavljala nacionalno vprašanje in ga nadomeščala z razrednim, se je sedaj obrnila proti njej sami. „Kar reakciji ni uspelo v treh letih, je Vidali²⁴ v treh dneh, ko je zlorabil sveto zaupanje delavcev v Sovjetsko zvezo. Partijo in množice mu je uspelo spremeniti v dve fronti, ki se borita ena proti drugi namesto proti imperializmu“, je zapisano v poročilu vodje jugoslovanskega predstavništva v Trstu Franca Hočevarja.²⁵

Resolucija Informbiroja je spremenila tudi razmerja sil v mednarodnem prostoru. Ker se je Jugoslavija iz nasprotnika postopoma spreminjala v zaveznika, sta bili ZDA in Velika Britanija, ki v Trstu nista več potrebovali svojih vojaških enot, zainteresirani za normalizacijo odnosov med Italijo in Jugoslavijo, ki brez rešitve tržaškega vprašanja ni bila mogoča. Tržaško vprašanje sta skušali razrešiti tudi zaradi tega, ker ga je Sovjetska zveza od maja 1950 pričela povezovati z avstrijskim. Veliki sili sta zato od konca leta 1949 pričeli pritiskati na Italijo in Jugoslavijo, naj sprejmeta dogovor, ki bi ga bilo po njunem najlažje doseči na osnovi dejanskega stanja, tako da bi ob določenih popravkih meje cona A pripadla Italiji, cona B pa Jugoslaviji.²⁶

Medtem ko je v pogovorih z zahodnimi diplomati Jugoslavija skoraj ves čas poudarjala pomen njegove ohranitve, pa je bilo tudi zanjo STO, organizirano v skladu s Stalnim statutom, dejansko nesprejemljivo. V tem primeru bi se morala jugoslovanska vojaška uprava umakniti iz cone B, v kateri je vse bolj uveljavljala enako ureditev kot v Jugoslaviji. Edvard Kardelj je julija 1952 izjavil: „Slo-

²³ Uradni list Vojne uprave JA jugoslovanske zone na STO in Istrskega okrožnega ljudskega odbora.

²⁴ Vittorio Vidali, sekretar informbirojevske Komunistične partije STO, op. NT.

²⁵ AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 30/5, Politički izvještaj naročito u vezi pretstojećih opštinskih izbora u angloameričkoj coni STT. Avtor dr. F. Hočevar, šef gospodarske delegacije FLRJ v Trstu, poslano E. Kardelju, 31. 3. 1949.

²⁶ Zahodne sile so v strahu, da bi po izbruhu korejske vojne junija 1950 Sovjetska zveza izzvala nov incident v Evropi, okrepile NATO, v katerega so vključili Grčijo in Turčijo, in dale vojaško pomoč Jugoslaviji. AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 31/6, Zabeleška razgovora med jugoslovanskim veleposlanikom v Rimu M. Ivekovićem in italijanskim zunanjim ministrom C. Sforzo, nedatiran, leta 1950. Telegram M. Ivekovića ministru za zunanje zadeve, 18. 1. 1950. Zabeleška razgovora med Titom in veleposlanikom ZDA v Beogradu G. V. Allenom, 9. 8. 1951. Šk. 32/8. Elaborat Diplomatski razvoj tržaškega vprašanja, 1. 9. 1952. Jugoslovanski diplomati so imeli tudi informacije, po katerih naj bi SZ v začetku leta 1952 preko socialista Pietra Nennija ponudila STO Italiji, če bi le-ta odstopila od Atlantskega pakta.

venski in italijanski proletariat v coni B bi samo izgubil, proletariat v coni A pa ne bi nič dobil in bo prej ali slej pod italijanskim gospostvom. Take nacionalistične politike nismo in ne mislimo voditi. Če bi do tega prišlo, potem bi bila boljša ločitev con”.²⁷ Hkrati bi tisti, ki so bili povezani z jugoslovanskimi oblastmi, premočno izgubili volitve na celotnem STO. Če je bila pred resolucijo IB realna možnost, da bi skupaj z neodvisnimi lahko celo zmagale, je na občinskih volitvah v coni A leta 1949 projugoslovanska Slovensko-italijanska ljudska fronta dobila le 5.344 glasov, informbirojevska KP STO pa osem krat več, proitalijanske stranke pa več kot 60 odstotkov.²⁸

Med pogajanjem o usodi STO je morala jugoslovanska vlada upoštevati zahteve Slovencev na Tržaškem, ki so odklanjali vrnitev Italije v Trst. Njihov odpor je skušala ublažiti s tem, da je bil kot priloga k Spomenici o soglasju iz oktobra 1954 sprejet Specialni statut, v katerem so določila o zaščiti manjšin, tako italijanske v Jugoslaviji kot Slovenske v Italiji, a samo na območju bivšega STO.²⁹ Hkrati je morala upoštevati dejstvo, da je bilo tržaško vprašanje v Jugoslaviji, kakor tudi v Italiji, močno propagandno izrabljeno. Ne jugoslovanska ne italijanska vlada se zato nista mogli odreči območju, ki so ga ljudje v vsaki od njiju imeli za svoje, zato je bilo nujno sprejeti neko začasna rešitev, ki bi z leti prešla v dokončno. Ali kot je dejal Tito britanskemu veleposlaniku v Beogradu siru Charlesu Peaku avgusta 1951: „Italijani ne bodo dali izjave, da se odrekajo nadaljnjim ozemeljskim zahtevam, mi pa se ne bomo nikoli odrekli Trstu. Le sedaj, ker ne moremo drugače, da ne bi dali Sovjetski zvezi možnost, da izkoristi položaj, dajemo Trst Italiji.”³⁰

V vseh predlogih, ki jih je kot možno rešitev od aprila 1950 dajala Jugoslavija, je bila upoštevana tudi zahteva Ljudske republike Slovenije po izhodu na morje. Tako so jugoslovanski pogajalci aprila 1950 predlagali, da bi Italija dobila Trst, Jugoslavija pa poleg cone B tudi del cone A na osnovi etnične kompenzacije.³¹ Avgusta 1951 je Tito v ločenih razgovorih z ambasadorjem ZDA Georgem V. Allenom in ambasadorjem Velike Britanije sirom Charlesom Peakom kot izhodišče sicer postavil status quo, a hkrati kot eno od možnosti predlagal, da bi Jugoslavija dala coni B avtonomijo, podobno tisti v pokrajinah Kosovo in Vojvodina, Italija bi dobila Trst, ostali del cone A pa Jugoslavija. Skrajna možnost, ki naj bi bila za Jugoslavijo še sprejemljiva, pa je bila razdelitev con s po-

²⁷ AS 537, RK SZDL, šk. 1303. Zapisnik seje o problemih tržaškega gibanja, 4. 7. 1952.

²⁸ AS 1569, CK KPSTO, ae 172. Zapisnik zasedanja partijskega aktiva, 14. 6. 1949; Nevenka Troha, *Volitve v coni A*.

²⁹ Tekst Specialnega statuta je objavljen v: Jeri, *Tržaško vprašanje*, str. 363–368.

³⁰ AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 31/7, Zabeležka razgovora med Titom in C. Peakom, 12. 8. 1951.

³¹ AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 32/8, Referat Naši predlogi za rešitev vprašanja STO in italijansko reagiranje nanje, 1. 9. 1952.

pravki meje, tako da bi Italija dobila Koper in ozko povezavo s Trstom, sama pa vasi ob železnici v coni A. Zahteval je tudi avtonomen statut za obe manjšini.³²

Po naslednjem jugoslovanskem predlogu, decembra 1951, bi Jugoslaviji pripadlo območje Škednja (vzhodni del Trsta), Žavelj in miljski polotok, Italiji pa poleg Trsta, Koper in Izola z neposredno okolico. Mesti v Istri bi tako postali italijanska enklava s cestno in pomorsko povezavo z matično državo, ki bi bila urejena s posebnim režimom. Hkrati bi Italija dobila tudi s Slovenci poseljen koridor s cesto in železnico v coni A od takratne meje med Italijo in STO do Trsta. To zamenjavo so utemeljevali z etničnim načelom, saj je bilo zahtevano območje v coni A večinoma slovensko, medtem ko sta bila Koper in Izola večinoma italijanska. Jugoslovanska vlada je poudarjala, da je priključitev Škednja in Žavelj pomembna tudi za gospodarski razvoj celotne Istre, Slovenskega primorja in tudi Slovenije, saj bi ji nadomestila izgubo obalnega pasu in Trsta. Na tem območju bi zgradili pristanišče, ki bi se vezalo na jugoslovansko zaledje.³³ Po uradni jugoslovanski razlagi je bil takšen predlog bolj ugoden za Italijo, ker bi na priključenem delu ostalo več Jugoslovancev (okrog 48.000) kot v Jugoslaviji Italijancev (okrog 29.000). Če pa bi vzeli etnično razmerje med manjšinama, bi bilo v Italiji okrog 50.000 več Slovencev kot Italijancev v Jugoslaviji. Jugoslovanski pogajalci so predložili podatke, da je bilo po popisu leta 1910 na območju, ki je bilo leta 1947 priključeno Jugoslaviji, 114.076 Italijancev, po popisu leta 1948 67.856, leta 1951 pa okrog 40.000. Število Italijancev se je zelo zmanjšalo zaradi, tako jugoslovanska vlada, prostovoljne izselitve 114.000 Italijancev (samo v letu 1948 več kot 30.000). To izseljevanje naj bi potrjevalo, da tamkajšnji Italijani niso bili „avtohtoni etnični element, ki bi bil vezan na ta kraj“, ampak priseljenci. Po istem viru naj bi bilo leta 1951 v mejah Italije okrog 80.000 Slovencev.³⁴

Ob ponovno zaostrenih odnosih med Jugoslavijo in Italijo je Tito na zborovanju na Okroglici ob 6. obletnici priključitve Slovenskega primorja k Jugoslaviji 6. septembra 1953 (na njem se je po nekaterih podatkih zbralo okrog 200.000 ljudi) ostro obsodil italijansko politiko in propagandno zahteval, da Trst postane internacionalno mesto, vsa njegova okolica pa se priključi Jugoslaviji.³⁵

³² AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 31/7, Zapisnik razgovora med Titom in G. V. Allenom, 9. 8. 1951; Zapisnik razgovora med Titom in C. Peakom, 12. 8. 1951.

³³ AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 32/8, Zabeležka razgovora med E. Kardeljem in G. V. Allenom, 28. 1. 1952. Kardelj je Allenu med drugim pojasnil, da so ob italijanskih mestih v Istri slovenska naselja, ki so v gospodarskem pogledu zelo pomembna (Škedenj, Žavlje). Zanimivo je, da je Kardelj v tem razgovoru tudi takratno demarkacijsko črto, ki je bila nato leta 1954 z majhnimi popravki dejansko uveljavljena, označil kot tisto, ki bo jo množice razumele kot skrajno popuščanje.

³⁴ AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 32/8. Memorandum 1952. Po nekaterih ocenah se je z območij, ki so bila priključena Jugoslaviji, v celoti izselilo med 200.000 in 250.000 Italijancev.

³⁵ „Trst naj postane internacionalno mesto, vse slovensko ozemlje pa priključi k Jugoslaviji“, *Slovenski poročevalci*, l. 14, št. 211, 7. september 1953, str. 1.

V rešitvi tržaškega vprašanja je prelomnico pomenila odločitev zahodnih sil 8. oktobra 1953, da bosta umaknili svoje enote iz cone A in jo predali Italiji, pri čemer pa nista določili datuma umika. Odločitev sta sprejeli tudi zaradi novega zaostrovanja odnosov med Italijo in Jugoslavijo. Zahodni sili o tem ukrepu jugoslovanskih oblasti nista obvestili, zato so le-te ostro reagirale. Organizirale so množične demonstracije in v odgovor na italijanske vojaške okrepitve na meji tja poslale svoje. Hkrati je Tito v govorih v Leskovcu 10. in Skopju 11. oktobra 1953 nekoliko omilil zahteve iz Okroglice, ko je predlagal, naj bi Italija dobila Trst, Jugoslavija pa ostali del cone A in cono B.³⁶

O nastalem položaju je 15. oktobra 1953 razpravljala Zvezni izvršni svet FLRJ. Glavni poročevalec Edvard Kardelj je podal genezo tržaškega vprašanja in jugoslovanske predloge za njegovo rešitev. Ugotovil je, da so bili zadnji ukrepi ZDA in Velike Britanije dejansko ponižanje Jugoslavije, saj je jugoslovanska politika ves čas računala, da bo Zahod upošteval vsaj minimum njenih zahtev in sicer, da ne dajo vse cone A Italiji, da omogočijo avtonomen statut za manjšine in da priznajo jugoslovanske interese v tržaški luki. Rešitve, ki ji je bila vsiljena, Jugoslavija ni mogla sprejeti. Njeni državljani so reagirali takoj in spontano, saj to, tako Kardelj, „ni samo izguba naše teritorije, ampak žalitev naše neodvisnosti in mednarodne enakopravnosti – ponosa naših narodov“.³⁷

V Trstu so izbruhnili protesti, ki so po 3. novembru, obletnici prihoda Italije v Trst leta 1918, prerasli v krvave nemire. Hkrati so se zlasti zaradi odločne jugoslovanske reakcije začeli diplomatski pogovori. Jugoslovanska vlada je svojim pogajalcem dala navodila, naj se pogajajo tako, da ne bo uveljavljena mirovna pogodba, kateri se formalno niso smeli odreči, ker je predstavljala pravno osnovo. Postavljajo naj različne mejne zahteve, za katere je predvidevala, da bodo odbiti.³⁸ Hkrati pa so se lahko pogajali tudi o delitvi po demarkacijski črti z nekaterimi popravki. Sporazum naj bi bil zasnovan tako, da se formalno Italija ne bi odrekla coni B in Jugoslavija coni A, zahodne sile pa bi javno izjavile, da po sporazumu o začasni razmejitvi med conama ne bodo podpirale zahtev ne ene ne druge strani.³⁹

Sledilo je obdobje pogajanj, na katerih je jugoslovanska vlada med svoje temeljne zahteve postavila avtonomen statut, ki bi zagotovil enakopravnost jugoslovanskemu prebivalstvu v coni A (in italijanskemu v coni B). Hkrati ni več pristajala na nadomestila v coni B, ki ne bi bile vezane na nadomestila v tržaškem zalivu.⁴⁰ V zaključni fazi pogajanj, junija 1954, so predstavniki Zvez-

³⁶ *Slovenski poročevalec*, 11. in 12. 10. 1954. V Skopju je Tito izrekel tudi znane besede: „Izjavljam, da bomo vedno pazili na to, če bo italijanski vojak stopil v cono A. Tisti trenutek, ko bo vstopil tja – bomo korakali v to cono.“

³⁷ AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 30, Zabeležke E. Kardelja za tajno sejo ZIS, 15. 10. 1953.

³⁸ AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 33/9, Pismo E. Kardelja ambasadi v Washingtonu, 21. 10. 1953.

³⁹ AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 33/9, Pismo E. Kardelju ambasadi v Washingtonu, 21. 10. 1953.

⁴⁰ AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 33/10, Zabeležka razgovora med E. Kardeljem in britanskim veleposlanikom v Beogradu I. Malletom, 8. 3. 1954.

nega sekretariata za zunanje zadeve o njihovem poteku obvestili voditelje projugoslovanskih organizacij na Tržaškem, med drugim tudi o tem, da bo statut STO de iure ostajal še naprej, dejansko pa se bo začasno stanje samo po sebi spremenilo v dokončno. Obvestili so jih tudi o manjšem premiku meje na Miljskem polotoku, zato da bi Koper, ki naj bi postal središče slovenskega Primorja, dobil širše zaledje. ZDA in Velika Britanija sta se zavezali, da bosta vplivali na Italijo, da bo Trstu zaradi njegove gospodarske vloge zagotovila avtonomijo.⁴¹

Razvoj diplomatskih pogajanj so skrbno spremljali Slovenci na Tržaškem,⁴² ki jih je najbolj prizadel podatek, naj bi Jugoslavija v zameno za Trst dobila denar za izgradnjo pristanišča v Kopru in železniške proge do Ljubljane.⁴³ Edina svetla točka je bilo upanje, da bo matična država poskrbela, da bo Italija poravnala krivice fašizma in zagotovila Slovencem učinkovito manjšinsko zaščito. Na podeželju so bili zaskrbljeni, da bodo, če bodo priključeni Jugoslaviji, odrezani od Trsta, na katerega so bili gospodarsko navezani.⁴⁴ Za tamkajšnje prebivalstvo bi bila zato kolikor toliko znosna le tista rešitev, ki bi zagotavljala zelo odprto mejo, kar bi olajšalo gospodarsko krizo in tudi okrepilo slovenstvo v Trstu, ker bi prišli do stikov z rojaki.⁴⁵

Pogajanja so se zaključila s sprejetjem Spomenice o soglasju 5. oktobra 1954, ki je z manjšimi popravki v korist Jugoslavije razdelila dotedanji cona STO med obe državi. V cono B se je razširila jugoslovanska civilna uprava (vojna obveznost, zakoni, predpisi, organizacije oblasti itd.). Začasni sporazum so leta 1975 nadgradili osimski sporazumi med Italijo in Jugoslavijo.

V govoru ob objavi Spomenice o soglasju je Boris Kraigher poudaril, da sporazum zelo jasno postavlja pravice Jugoslavije na tem območju. Kot posebno pomembno je ocenil izjavo zahodnih sil, da ne bodo več podpirale italijanskih zahtev. Nujno je bilo ustvariti takšne odnose med državama, da bi bila meja čim manj pomembna, pot do tega pa je videl v izgradnji socialističnih odnosov v Jugoslaviji in v Italiji. Kraigher nadaljuje: „Jugoslovanska politika do vprašanja zahodne meje je dolga leta temeljila na paroli Življenje damo – Trsta ne damo! /.../ Če bi hoteli dosledno vztrajati na paroli, potem bi morali že leta 1945 dati življenje, ko je naša vojska morala zapustiti Trst. Takrat se je to vprašanje odločilo.” Izpostavil je pomen dejstva, da je Jugoslavija odstopila od zahtev po Trstu na osnovi sporazuma, „da smo prisilili Italijane, da priznajo specifičnost naših interesov v Trstu, da priznajo obstoj naših narodnih manjšin, da priznajo

⁴¹ AS 537, RK SZDL, šk. 1303, Zapisnik seje pri oddelku za zamejstvo, 15. 6. 1954.

⁴² AS 1931, MNZ, m. Engelbert Besednjak, Pismo E. Besednjaka, 9. 7. 1954. Besednjak zapiše: „Vkorakanje Italije v Trst bo za Slovence dan žalosti, jeze in obupa”.

⁴³ AS 1931, MNZ, m. Engelbert Besednjak, Pismo E. Besednjaka, 18. 5. 1954. Ljudje naj bi govorili: „Prodajajo nas! Jugoslavija bo sprejela od Amerike pomoč v orožju in denarju, nas naj pa Italijani požrejo.”

⁴⁴ AS 1931, MNZ, m. Engelbert Besednjak, Pismo E. Besednjaka, 18. 5. 1954.

⁴⁵ AS 1931, MNZ, m. Engelbert Besednjak, Pismo E. Besednjaka, 18. 5. 1954.

naše ekonomske interese. /.../ Ne smatram, da je to edina rešitev za Trst, a v tej situaciji edina možna. Pomagali bomo dvigniti Koper, a ne kot konkurenco Trstu, ampak kot center, ki lahko tu zamenja Trst. /.../ Neposredne pomoči za izgradnjo cone B od zaveznikov ne bomo dobivali in je tudi nismo zahtevali. To je naša obveza. Glede naše pomoči Trstu in našim organizacijam tam, bomo pomagali, kolikor bo v naših možnostih.⁴⁶

Povzetek

Jugoslovansko-italijanska meja in vprašanje slovenskega izhoda na morje

Ključne reči: Italija, Jugoslavija, Slovenija, Istra, Trst, meja, STO

Pas slovenske poselitve ob morju sega strnjeno od Devina do Savudrijskega polotoka. Po letu 1918 je bila jugoslovanska Slovenija od morja ločena s širokim pasom ozemlja Kraljevine Italije. Z mirovno pogodbo z Italijo, podpisano februarja 1947, je velik del tega območja Slovenija sicer priključila, ni pa segla do morja. Pas slovenske obmorske poselitve je bil vključen v Svobodno tržaško ozemlje (STO), ki je vse do Spomenice o soglasju oktobra 1954 ostajalo razdeljeno na dve coni pod anglo-ameriško in jugoslovansko vojno upravo.

Z državno-pravnega stališča je bila tako vse do leta 1954 Slovenija odrezana od morja. Dejanski položaj pa je bil drugačen. V Slovenskem primorju so ob osvoboditvi maja 1945 slovenske civilne oblasti prevzele upravo, tudi v coni B Slovenskega primorja, vzpostavljeni junija 1945, in nato v koprskem okraju cone B STO. Slovenija je tako dejansko, ne pa tudi pravno-formalno vse od maja 1945 imela izhod na morje.

Potem ko je resolucija Informbiroja iz junija 1948 spremenila razmerja sil, sta ZDA in VB pričeli pritiskati na Italijo in Jugoslavijo, naj sprejmeta dogovor, da bi ob določenih popravkih meje cona A pripadla Italiji, cona B pa Jugoslaviji. Tudi za Jugoslavijo je postalo STO nesprejemljivo. Do sklenitve Spomenice o soglasju so tekla pogajanja, na katerih so jugoslovanski pogajalci podali različne predloge razmejitve, ki pa so vedno upoštevali tudi izhod Slovenije na morje. Dosegli so razdelitev na osnovi demarkacijske črte z manjšim popravkom, zato da bi Koper, ki naj bi postal središče Slovenskega primorja, dobil širše zaledje. Slovenska zahteva po izhodu na morje je bila tako izpolnjena.

UDK 341.222(497.1)(091)
323(497.12)''1947/1954''(093.2)

⁴⁶ AS 1529, Boris Kraigher, šk. 22, Govor B. Kraigherja, nedatiran, po sprejemu Spomenice o soglasju.

NEMAČKA ODŠTETA ŽRTVAMA PSEUDOMEDICINSKIH EKSPERIMENATA U JUGOSLAVIJI

Zoran Janjetović

APSTRAKT: Rad govori o pitanju obeštećenja nacističkih žrtava vivo eksperimenata iz Jugoslavije. Na osnovu do sada nekorišćene jugoslovenske i nemačke arhivske građe prikazan je tok pregovora o ovom pitanju između SFRJ i SR Nemačke.

Ključne reči: pseudomedicinski eksperimenti, vivo eksperimenti, obeštećenje, Jugoslavija, SR Nemačka

Već nekoliko meseci pre kraja Drugog svetskog rata nove jugoslovenske vlasti su osnovale Komisiju za utvrđivanje ratne štete¹ koja je trebalo da se, između ostalog, pozabavi prikupljanjem podataka o personalnim gubicima, odnosno gubicima života, oštećenjima zdravlja, povredama, sakaćenjem, umanjenjima telesnog i duševnog zdravlja, kao i povredama polnog integriteta, slobode i časti.² Komisija je na reparacionoj konferenciji u Parizu 1945. izašla sa impresivnim spiskom materijalnih i ljudskih gubitaka, ali pri tom žrtve pseudomedicinskih eksperimenata nisu spomenute kao posebna kategorija.³ U svakom slučaju, tada i narednih nekoliko godina pitanje odštete raznim kategorijama žrtva je igralo podređenu ulogu u odnosu na pitanje reparacija i restitucija koje su se ticale materijalnih dobara potrebnih za obnovu zemlje i izgradnju socijalističke privrede.

Onda je 26. jula 1951. godine, kao posledica mučnog utiska koji je u svetskoj javnosti ostavila jedna posete Americi grupe poljskih žena, nekadašnjih žrtava vivo eksperimenata, vlada Savezne Republike Nemačke izrazila sprem-

¹ Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Državne zajednice Srbija i Crna Gora (dalje: DA PA), 1947, F. 63.

² Arhiv Državne zajednice Srbija i Crna Gora (dalje: AJ), 50-69-153.

³ AJ, 54-44-98.

nost da obešteti žrtve tih nehumanih opita.⁴ Tek tada su se jugoslovenske vlasti setile ove grupe stradalnika i rešile da na ime njihovih patnji probaju da od Zapadne Nemačke inkasiraju nešto novca – navodno radi podele među žrtvama eksperimenata.

Posao je poveren Uredu za zaštitu jugoslovenske imovine u inostranstvu koji je trebalo da prikupi zahteve oštećenih.⁵ Već sam izbor ovog tela, a ne Crvenog krsta ili nekog drugog organa koji se bavio socijalnom ili zdravstvenom zaštitom, ukazuje na to da same žrtve i odšteta njima nisu bile prvenstveni cilj jugoslovenske diplomatije.

Ured je do avgusta 1953. prikupio oko 500 zahteva žrtava, ali je onda cela akcija zapela jer se jugoslovenska i nemačka strana nisu mogle složiti oko toga ko je trebalo da pregleda kandidate: jugoslovenska Vojno-medicinska akademija, kako je to jugoslovenska strana zahtevala, ili nemački lekari, kako su tražili zapadnonemački predstavnici. Posle određenog natezanja, obe strane su usvojile kompromisni jugoslovenski predlog da žrtve pregledaju jugoslovenski lekari u prisustvu jednog nemačkog.⁶ Do 1956. prijavilo se 1.500 žrtava.⁷ Protokol o proceduri je potpisan 11. oktobra 1956.⁸

Na dugom putu do dobijanja obeštećenja, uskoro se isprečila jedna mnogo ozbiljnija prepreka: prekid diplomatskih odnosa između Jugoslavije i Savezne Republike Nemačke. Budući da je Jugoslavija 15. oktobra 1957. uspostavila diplomatske odnose sa Nemačkom Demokratskom Republikom, Savezna Republika Nemačka je četiri dana kasnije raskinula diplomatske odnose.⁹ Ovo je bilo u skladu sa tzv. Halštajnovom doktrinom koja je polazila od toga da je SRN pravni naslednik Trećeg rajha i jedini legitimni predstavnik nemačkog naroda, dok je Nemačka Demokratska Republika „sovjetska okupaciona zona”. Da bi se izborila za svoje priznanje kao jedinog naslednika Rajha i jedinog predstavnika nemačkog naroda, Zapadna Nemačka je, po Halštajnovoj doktrini, odbijala da ima diplomatske odnose sa zemljama koje bi priznale Istočnu Nemačku. Po oceni tadašnjih vlasti u Bonu, bio je to jedini način da se zaštite nacionalni interesi, ali ne treba smetnuti s uma ni snažnu hladnoratovsku komponentu u ovakvom razmišljanju.

Ovakav razvoj diplomatskih događaja pogodio je i preživele žrtve vivo eksperimenata: sve do avgusta 1958. njihov slučaj je ostao „na ledu”. Te godine je postignuta saglasnost Ureda za zaštitu jugoslovenske imovine u inostranstvu

⁴ DA PA, 1960, F. 84.

⁵ DA PA, 1956, F. 60.

⁶ *Isto.*

⁷ DA PA, 1960, F. 84.

⁸ DA PA, 1958, F. 83.

⁹ DA PA, 1957, F. 67; Dušan Nećak, *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija*, Zagreb, 2004, str. 129–144; Branko Pavlica, *Jugoslavija i SR Nemačka*, Smederevo, 1989, str. 52–55.

i nemačkog Saveznog ministarstva finansija da se postupak nastavi u direktnim kontaktima ove dve ustanove.¹⁰ Tada je jugoslovenska strana počela da razmatra mogućnost da opet pokrene pregovore.¹¹ Tokom jeseni u Saveznom sekretarijatu za inostrane poslove razmišljalo se o tome da se cela stvar postavi na druge osnove da bi se brže stiglo do cilja.¹²

U međuvremenu je pitanje odštete žrtvama pseudomedicinskih eksperimenata počelo da pada u senku jednog drugog sličnog pitanja za koje se pretpostavljalo da može da donese zemlji mnogo veću količinu deviza. Radilo se o odšteti žrtvama nacističkih progona. Na američku inicijativu, posle zakona po pojedinim nemačkim saveznim zemljama, 1953. donet je savezni zakon o tome, koji je dopunjen i popravljen 1956. (da bi konačnu redakciju doživeo 1965).¹³ Na osnovu njega krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina SRN je sa dvanaest zapadnih zemalja sklopila sporazume o obeštećenju žrtvama nacizma.¹⁴ Ovo je bilo u skladu sa željom SRN za izmirenjem sa susedima i čvršćim povezivanjem sa zapadnim partnerima.

Jugoslaviji je Francuska sugerisala da se pridruži zajedničkoj akciji zapadnih zemalja po tom pitanju, ali su nadležni u Saveznom sekretarijatu za inostrane poslove oklevali – između ostalog, bojeći se da bi Savezna Republika Nemačka mogla da postavi pitanje sudbine folksdojčera i njihove konfiskovane imovine ili da se pozove na sporazum iz 1956. o predratnim i ratnim potraživanjima Jugoslavije. Jugoslovenska diplomatija nije bila sigurna ni da bi Švedska ambasada u Bonu, koja je zastupala jugoslovenske interese, bila spremna da zastupa Jugoslaviju i u jednoj tako komplikovanoj stvari. Zato je rešeno da se sačeka ishod pregovora koje su zapadne zemlje vodile i da se istovremeno sakupljaju podaci.¹⁵ U svakom slučaju, prihvaćena je ideja koja je obećavala da donese mnogo više nego obeštećenje za nekoliko stotina žrtava vivo eksperimenata.

Po pitanju tih žrtava je u međuvremenu učinjen napredak. Dve strane su se složile da zahteve pregleda Instituta za patologiju u Beogradu i jedan nemački lekar u Nemačkoj, a da potom osobe za koje se opravdano utvrdi da bi im mogao biti priznat status žrtve pregledaju četiri jugoslovenske lekarske komisije kojima bi bio pridodat po jedan nemački lekar.¹⁶ Početkom 1959. u Bonu su podnete zahteve pregledali jedan jugoslovenski i jedan nemački lekar. Složili su se da

¹⁰ DA PA, 1960, F. 84.

¹¹ DA PA, 1958, F. 83.

¹² *Isto*.

¹³ Hans Günther Hockerts, „Wiedergutmachung in Deutschland. Eine historische Bilanz“, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, XLIX, 2, 2001, str. 175, 183; Ernest Féau de la Croix, Helmut Rumpf, *Der Werdegang des Entschädigungsrechts unter national- und völkerrechtlichem Aspekt*, München, 1985, str. 14–73.

¹⁴ Ernest Féau de la Croix, Rumpf, *n. d.*, str. 201–309; Hockerts, *n. d.*, str. 192–193.

¹⁵ DA PA, 1959, F. 116.

¹⁶ DA PA, 1959, F. 116; Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (dalje: PA AA), B. 42, 1012.

138 osoba pozovu na lekarski pregled, da od 44 zatraže dopunu podataka, a 315 prijava su odbacili.¹⁷ Između 4. i 16. maja 1959. ove komisije su pregledale 112 žrtava.¹⁸

Tokom te godine nemačka diplomatsko-konzularna predstavništva i banke su pojedinim žrtvama vivo eksperimenata u Jugoslaviji vršile pojedinačne gotovinske isplate. Ovim je nemačka strana pokušala da na svoju ruku reši problem – verovatno u želji da dâ manje novca. Jugoslovenska diplomatija je na ovo burno reagovala, jer su se navodno na taj način kršili devizni propisi. Zbog toga je želela da ovakvu praksu u budućnosti spreči.¹⁹ Očigledno je da je trebalo sprečiti da novac ode „u pogrešne” džepove.

Da bi se pojasnila procedura, dr Blesin iz nemačkog Saveznog ministarstva finansija je pozvan na razgovore, ali je do njih došlo, posle švedskog posredovanja, tek između 21. i 27. jula 1960. u Bonu. Neka proceduralna pitanja su tada rešena, dok je ostala trebalo rešiti tokom narednih meseci.²⁰ Do sledećih razgovora predstavnika jugoslovenskog SSIP-a i nemačkog Ministarstva finansija došlo je tek između 7. i 17. novembra 1960, ali su oni praktično ostali bez rezultata: dve strane su se dogovorile samo oko nekoliko sitnijih proceduralnih pitanja. Neraščišćena su ostala glavna pitanja: broj priznatih žrtava, zahtevi koje je nemački međuresorski odbor samovoljno odbacio kao neopravdane, slučajevi za koje dokumentacija nije bila potpuna, pitanje direktnih isplata žrtvama, kao i pitanje trideset šest žena koje su u jednom podrumu u Hamburgu bile izložene vazdušnom napadu, a za koje je jugoslovenska strana tvrdila da su u stvari na taj način bile podvrgnute vivo eksperimentu, dok je nemačka strana to negirala.

Zbog ovakve situacije i, navodno, sve goreg zdravlja žrtava, jugoslovenska strana je u novembru 1960. predložila da se problem reši isplatom paušalne sume od tri miliona nemačkih maraka. Nemački sagovornici su obećali da će konsultovati nadležne resore i da će u januaru 1961. dati odgovor. Ono što je, međutim, jugoslovenskoj strani na tim pregovorima bilo bitnije, a što otkriva pravu sliku angažmana jugoslovenske diplomatije po pitanju žrtava vivo eksperimenata, bio je zahtev za odštetu žrtvama nacističkih progona, koji je tada po prvi put iznet. Predstavnici nemačkog Saveznog ministarstva finansija su se odmah proglasili nenadležnim i uputili su sagovornike na nemačko Ministarstvo inostranih poslova, izrazivši istovremeno sumnju da se takvo jedno pitanje može rešiti u uslovima nepostojanja diplomatskih odnosa. Jugoslovenski predstavnici su pak odgovorili da se radi o humanitarnom pitanju koje se može rešiti i bez diplomatskih odnosa.²¹

¹⁷ DA PA, 1960, F. 84.

¹⁸ DA PA, 1959, F. 116.

¹⁹ DA PA, 1960, F. 84.

²⁰ DA PA, 1960, F. 84.

²¹ *Isto.*

Nemački predstavnici, međutim, nisu ni slutili da je glavni razlog pregovora i bilo iznošenje zahteva za odštetu žrtvama nacističkih progona, dok su žrtve pseudomedicinskih opita postale samo rutinsko pitanje. U njemu se jugoslovenska diplomatija nije nadala velikom uspehu, iako je ocenila kao pozitivno to što su pregovori o tome nastavljeni na osnovu paušalne isplate. Jugoslovenska delegacija je radila po uputstvima jugoslovenskog predstavništva pri Švedskoj ambasadi u Bonu. Tri miliona DM je zatraženo jer je delegacija računala na po 5.000 za 600 žrtava, iako je čula da je nemačko Ministarstvo finansija spremno da za žrtve vivo eksperimenata da 1,5 miliona maraka. Delegacija je vodila i razgovore sa šefom Odeljenja za obeštećenje u Saveznom ministarstvu finansija i predsednikom Odbora za obeštećenje Bundestaga, iako bez konkretnih rezultata. Članovi delegacije su ipak bili zadovoljni što su diskusiju o pitanju obeštećenja podigli na viši nivo, a u SSIP-u je rešeno da se stalno zahtevaju razgovori o obeštećenju žrtava nacističkih progona.²² Tako je postalo jasno da je mnogo zamašnije pitanje obeštećenja ovih žrtava, koje je tek trebalo dokumentovati, postalo mnogo značajnije od početnog pitanja, više ili manje dobro dokumentovanih žrtava pseudomedicinskih opita, i to uprkos činjenici da službeni zahtev za obeštećenjem žrtava nacističkih progona još nije bio ni postavljen u pisanom obliku!

Što se tiče žrtava vivo eksperimenata, predstavnici nemačkog Ministarstva inostranih poslova su u januaru 1961. dobili zeleno svetlo za paušalno rešenje – iako ne u visini od tri nego 1,5 miliona DM. Zeleno svetlo su dobili i jugoslovenski pregovarači, i to da mogu popustiti do 1,5 miliona maraka.²³ Posle još malo pregovaranja, 25. aprila 1961, potpisan je sporazum kojim je Jugoslavija na ime odštete za žrtve pseudomedicinskih eksperimenata dobila 1,75 miliona DM. Pri tom se jugoslovenska strana obavezala da oslobodi nemačku svih daljih potraživanja vezanih za ovo pitanje, kao i da ubuduće ne podržava podneske svojih građana Upravnom sudu u Kelnu i da povuče tamo već podnete tužbe.²⁴ Drugim rečima, jugoslovenska država je pristala da ovom pogodbom svoje eventualno nezadovoljne građane ostavi na cedilu.

Jugoslovenska strana je pak bila vrlo zadovoljna sporazumom, smatrajući da bi paušalnim rešenjem dobila jedva 560.000 DM, jer je po njenom mišljenju, među 165 žrtava na kojima su lekari našli tragove eksperimenata, bilo i vrlo sumnjivih slučajeva.²⁵ Zanimljivo je primetiti da su pri podeli novca jugoslovenske vlasti primenjivale iste one kriterijume koje je primenjivala i nemačka strana (i protiv kojih su jugoslovenski predstavnici tokom pregovora protestovali), i to

²² Isto.

²³ DA PA, 1961, F. 93.

²⁴ DA PA, 1961, F. 91; PA AA, B. 86, 1115.

²⁵ DA PA, 1961, F. 93.

²⁶ Isto.

sa istim ciljem: da se ne bi javio prevelik broj slučajeva. Sama pravila podele je trebalo tek naknadno odrediti.²⁶

Zadovoljstvo sporazumom nije kod jugoslovenskih diplomata trajalo dugo. Već osam meseci kasnije, nadležni su počeli drugačijim očima da posmatraju sporazum. Razlog su bile sume koje su u sličnim pregovorima sa SRN u međuvremenu izborile Poljska i Mađarska. Jedan od prvih zagovornika revizije sporazuma je bio šef jugoslovenskog predstavništva pri Švedskoj ambasadi u Bonu Milan Georgijević.²⁷

Od kraja 1961. počela je jugoslovenska diplomatska ofanziva uperena na reviziju sporazuma o obeštećenju žrtava vivo eksperimenata. Nemačkoj strani je zahtev otvoreno iznet krajem januara 1962.²⁸ Savezno ministarstvo finansija SRN je isprva takve zahteve odbilo, sa obrazloženjem da Poljska i Mađarska nisu dobile značajno više novca po žrtvi od Jugoslavije. Njihovo obrazloženje je sadržalo i tvrdnju da žrtve iz ove dve zemlje nisu obeštećenje dobile direktno, nego posredstvom Međunarodnog crvenog krsta.²⁹ Tek posle ponovljenih jugoslovenskih insistiranja, predstavnik nemačkog Ministarstva finansija dr Manfred Fauzer je sredinom 1962. pristao da se sretne sa Smiljanićem i razgovara o eventualnoj reviziji sporazuma.³⁰ Pri tom jugoslovenska strana do septembra nije imala predstavu koliko novca bi trebalo tražiti pri reviziji. Jugoslovenska diplomatija je bila i protiv toga da se o pitanjima obeštećenja dvema kategorijama žrtava – žrtvama pseudomedicinskih eksperimenata i žrtvama nacističkih progona – zajedno pregovara, bojeći se da bi to SR Nemačkoj dalo veći manevarski prostor. Istovremeno je smatrala da eventualni nemački ustupci pri reviziji sporazuma o odšteti žrtvama vivo opita ne bi ni na koji način obavezivali Jugoslaviju da popusti u drugim spornim pitanjima.³¹ Drugim rečima, ponovo je došla do izražaja drugorazrednost tog pitanja za jugoslovensku diplomatiju.

Početkom oktobra su jugoslovenski zahtevi pretočeni u okvirne brojeve – na osnovu sume koju je Poljska dobila po žrtvi. Budući da je Poljska dobila gotovo 35.000 DM po osobi a Jugoslavija samo 6.000, što je bilo oko 5,8 puta manje, Smiljanić je 8. oktobra zahtevao od dr Fauzera da se suma koju je Jugoslavija dobila od 1,8 miliona DM pomnoži sa 5,8.³² Pošto na svoje pismo dugo nije dobio nikakav odgovor, 28. novembra je ponovio jugoslovenski zahtev, iznevši ovog puta otvoreno i željenu sumu: 9,1 milion DM. U slučaju da Savezna Republika Nemačka odbije, zapretio je međunarodnim komplikacijama. Uprkos pretnji, dr Fauzer je 19. decembra odbio Smiljanićev zahtev.³³

²⁷ Isto.

²⁸ DA PA, 1962, F. 87.

²⁹ DA PA, 1962, F. 90.

³⁰ DA PA, 1962, F. 88.

³¹ DA PA, 1962, F. 87.

³² DA PA, 1962, F. 90.

³³ Isto.

Sledećih meseci Jugoslavija je počela da vrši diplomatski i propagandni pritisak na SRN. On je, međutim, samo manjim delom bio izazvan željom da se izbori revizija sporazuma o obeštećenju žrtvama pseudomedicinskih eksperimenata, a većim delom je vršen u cilju dobijanja „velikog” obeštećenja žrtvama nacističkih progona i radi željenog otpočinjanja trgovinskih pregovora. Ovo povezivanje nekoliko različitih pitanja je, pak, dovelo do toga da je nemačka strana postala prijemčiva za ustupke u najmanje važnom – i finansijski najmanje teškom – pitanju obeštećenja za žrtve vivo eksperimenata, sa ciljem izbegavanja eventualnih ustupaka u pitanjima od veće finansijske i političke važnosti.³⁴

Posledica ovakvog razvoja događaja je bio nemački pristanak krajem jula 1963. da se revidira sporazum o obeštećenju žrtvama vivo eksperimenata. Nemačka strana je pristala da odštetu povisi na 7.950.000 DM, što je šef jugoslovenske pregovaračke delegacije Ljubo Drndić označio kao zadovoljavajuće.³⁵ Konačni, revidirani sporazum je potpisan 7. septembra 1963, a Jugoslavija je njime dobila osam miliona maraka i da glasno saopšti – da ne bi slabila svoju pregovaračku poziciju u ostalim pitanjima.³⁷

Na ovaj način je pitanje žrtava nekih od najtežih nacističkih zločina postalo sitna moneta za diplomatsko potkusurivanje. Jugoslovenskoj strani je ono vrlo brzo počelo da služi kao sredstvo pritiska da bi se SRN „omekšala” u drugim krupnim pitanjima, a pre svega u pitanju obeštećenja žrtvama nacističkih progona, koje je obećavalo da donese mnogo više novca. Nemačka strana je, pak, koristila problem žrtava vivo eksperimenata da pokaže svoju tobožu dobru volju za rešavanjem humanitarnih pitanja, bez obzira na nepostojanje diplomatskih odnosa. Posle dosta rigorozne trijaže žrtava, bila je spremna da zažmuri na slučajeve koje je i jugoslovenska strana interno smatrala sumnjivim. Zapadno-nemačka vlada se pri tom nadala da ustupcima u ovom manje važnom pitanju izbegne finansijski, ali i politički mnogo teže ustupke u pitanju odštete žrtvama nacističkih progona, koje je, uz bezgranične političke komplikacije, pretilo i troškom od više milijardi maraka.

³⁴ PA AA, B. 86, 1115.

³⁵ DA PA, 1963, F. 87.

³⁶ PA AA, B. 42, 1012.

³⁷ DA PA, 1963, F. 87.

Summary

German Indemnification for the Victims of Pseudo-Medical Experiments in Yugoslavia

Key words: Pseudo-medical experiments, Indemnification, Yugoslavia, Germany

In 1951 Germany expressed its willingness to indemnify the victims of Nazi pseudo-medical experiments. The Yugoslav diplomacy availed itself of this opportunity, collecting some 1500 applications by 1956. However, the solution of the problem was delayed by the severance of diplomatic relations between the two countries in October 1957. Eventually German bureaucracy sifted the applications early in 1959, and in May 112 victims were subjected to medical examination. The year 1960 passed in futile negotiations. Later that year, the Yugoslav diplomacy suggested lump payment, but used the opportunity to announce their demand for a (much larger) payment of indemnification for „victims of Nazi persecutions“. The agreement on indemnification for the victims of pseudo-medical experiments was reached on 25 April 1961. Under the treaty, Yugoslavia received DM 1.75 million. Since late 1961 the Yugoslav officials strove to revise the settlement and to increase the sum. This was eventually achieved on 7 September 1963. Germany conceded to grant DM 7,950,000 for the victims of pseudo-medical experiments – not least in order to avoid paying a much higher sum for other Nazi victims. The Yugoslav side used both matters to pressurize Germany – the victims being only an excuse to get some money for the socialist economy.

UDK 341.384(497.1:430)“1945/1963”(093.2)
327(497.1:430)“1945/1963”(093.2)

U SENCI GVOZDENE ZAVESE. JUGOSLOVENSKO ISKUSTVO SA UNICEF-om

Sanja Petrović Todosijević

APSTRAKT: Pokušaj analize dinamičnih odnosa Međunarodnog dečijeg fonda Ujedinjenih nacija i jugoslovenske države, delovanja, pre svega, stranih službenika Misije UNICEF-a i propagiranja jedne od najznačajnijih agencija UN-a ukazuje na specifičan međunarodni položaj Jugoslavije ali i na osobenosti unutrašnjeg razvoja zemlje u prvih deset godina po okončanju Drugog svetskog rata.

Ključne reči: Jugoslavija, UNICEF, SAD

„Jugoslaviji pripada pomoć po zaslugama i doprinosu u borbi zajedno sa saveznicima”¹

Međunarodni fond Ujedinjenih nacija za hitnu pomoć deci (United Nations International Children's Emergency Fund – UNICEF) je osnovan Rezolucijom 57 Generalne skupštine Ujedinjenih nacija (United Nations General Assembly) 11. decembra 1946. godine u Njujork, kao privremena institucija i integralni deo UN-a, a u cilju pružanja pomoći deci evropskih zemalja stradalih u Drugom svetskom ratu. Fond je raspolagao sredstvima preostalim od Administracije za pomoć i obnovu Ujedinjenih nacija (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – UNRRA) i priložima država članica u novcu, hrani, lekovima ili sirovinama za izradu obuće i odeće. Novac se trošio za kupovinu namirnica i Tehničku službu fonda. Program pomoći obuhvatao je precizne podatke o: vrsti pomoći,² broju korisnika i vremenskom periodu u okviru kog je zemlja

¹ Arhiv Srbije i Crne Gore, 50-45-100, Zabeleška Odeljenja za međunarodne organizacije Ministarstva inostranih poslova Vlade FNRJ o razgovoru generalnog sekretara Predsedništva Vlade FNRJ generala Đurića i Dr Elliott-a iz Međunarodnog fonda za hitnu pomoć deci, 18. maj 1947.

² Pomoć u hrani koja se delila isključivo kao dopunski obrok sastojala se od sledećih artikala: punomasno i obrano mleko, meso i mesne pašete, masnoće, sušena slana riba, sir, kakao, pirinač

korisnica bila dužna da sprovede plan. Oktobra 1953. Osmu plenarna skupština Ujedinjenih nacija donela je odluku o neograničenom trajanju Međunarodnog dečijeg fonda. UNICEF je od privremene postao permanentna agencija pri Ujedinjenim nacijama.³ Promenio se način rada. Sa hitnih prešlo se na dugoročne programe koji je prevashodno trebalo da stimulišu razvoj zdravstvenog i socijalnog sektora. Umesto Evrope prednost je data siromašnim zemljama Azije, Afrike i Južne Amerike.⁴

Sporazum između Međunarodnog dečijeg fonda i Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije potpisali su 20. novembra 1947. godine u Njujorku dr Jože Vilfan, šef Stalne delegacije FNRJ pri sedištu UN-a u Njujorku, i Moris Pate, prvi izvršni direktor Međunarodnog fonda za pomoć deci.⁵ Kao članica organizacije Ujedinjenih nacija, bivši korisnik UNRRA-ine pomoći, zemlja stradala u ratu, Jugoslavija je ispunjavala neke od elementarnih uslova za prijem UNICEF-ove pomoći. Stav njenih zvaničnika prema MDF-u u velikoj meri su određivale potrebe jugoslovenskog društva, koje se po okončanju Drugog svetskog rata suočavalo sa bedom i opštom nemaštinom, ali i aktuelne međunarodne prilike, polarizacija sveta na dva suprotstavljena bloka unutar koje je Jugoslavija, sve do razlaza sa SSSR-om u leto 1948. godine, smatrana zemljom koja se nalazila pod izrazitim sovjetskim uticajem. Prvi stavovi jugoslovenskih zvaničnika iznošeni su u razgovorima sa predstavnicima Fonda pre potpisivanja Sporazuma. Imajući u vidu da se najveći deo sredstava prilivao u Fond zahvaljujući sredstvima Sjedinjenih Američkih Država, jugoslovenski predstavnici su oprezno nastupali u iznošenju argumenata. Podsećajući na pomoć Amerike posle Prvog svetskog rata i činjenicu „da jugoslovenski narod voli američki narod“, kao glavni argument za dodeljivanje pomoći je iznošen stav da „Jugoslaviji pripada pomoć po zaslugama i doprinosu u borbi zajedno sa saveznicima“.⁶

Godinu dana kasnije, aprila 1948, na iznenađenje Ministarstva inostranih poslova,⁷ jugoslovenska Stalna delegacija pri Ujedinjenim nacijama na čelu sa dr

itd.; od ostalih artikala dobijalo se: riblje ulje, vitamini, sapun. Artikli kao što su: koža, vuna i pamuk dalje su se obrađivali u fabrikama zemalja korisnica pomoći u cilju izrade obuće i odeće. Jedan od najznačajnijih vidova pomoći Međunarodnog dečijeg fonda, koji je podržao Danski Crveni krst, sastojao se u materijalnoj i logističkoj podršci zemalja korisnica u cilju organizovanja masovnih vakcinacija protiv tuberkuloze i veneričnih bolesti. ASCG, 19-207-1782, Uputstva za raspodelu hrane Međunarodnog dečijeg fonda u FNR Jugoslaviji.

³ ASCG, 536-44, Dopis Međunarodnog dečijeg fonda OUN Regionalnoj kancelariji za Evropu, Afriku i oblast Istočnog Sredozemlja, 8. oktobar 1953.

⁴ ASCG, 536-43, Godišnji izveštaj o radu Nacionalnog komiteta za UNICEF u 1953. sa posebnom obradom po narodnim republikama i programima.

⁵ ASCG, 31-107-155, Sporazum između Međunarodnog fonda za pomoć deci i Vlade FNRJ.

⁶ ASCG, 50-45-100, Zabeleška Odeljenja za međunarodne organizacije Ministarstva inostranih poslova Vlade FNRJ o razgovoru Generalnog sekretara Predsedništva Vlade FNRJ generala Đurića i Dr Eliott iz Međunarodnog fonda za hitnu pomoć deci, 18. maj 1947.

⁷ Diplomatski arhiv Ministarstva inostranih poslova Srbije i Crne Gore, 151-2/49878, Telegram Ministarstva inostranih poslova Vlade FNRJ Stalnoj delegaciji FNRJ pri UN, 15. april 1948.

Jože Vilfanom je pokrenula inicijativu za promenu stava prema UNICEF-ovoj pomoći. Ohrabrena saznanjem da će jugoslovenski „životni standard u drugoj godini petogodišnjeg plana dostići 107 %” i ubedenjem, da bez obzira na potrebe, prednost treba dati „međunarodnoj političkoj situaciji i prestižu... zemlje”,⁸ iznela je nekoliko argumenata. Početkom 1948. MDF se suočavao sa ozbiljnom finansijskom krizom koja je u narednim mesecima trebalo da dovede do likvidacije Fonda. U periodu od marta do maja meseca 1948. godine američki Kongres je izglasao nove kredite za Dečiji fond u iznosu od 60.000.000 \$, što je za dotadašnje prihode⁹ predstavljalo neuporedivo veću sumu. Definisana je nova politika kontribucija prema Fondu po kojoj su Sjedinjene Američke Države bile spremne da uplaćuju na račun Fonda 72 % na svakih 28 % iz drugih izvora. Činjenica da je Kongres uskratio određena sredstva namenjena ECA (Economic Cooperation Administration), grčko-turskoj i kineskoj pomoći a „ostavio netaknutu odredbu o dotiranju iznosa za Dečiji fond” i time, po rečima jugoslovenskog delegata pri Stalnoj delegaciji FNRJ u Nju Jorku, „osakatio Trumanovu doktrinu i Maršalov plan” predstavljala je najupečatljiviji dokaz stava jugoslovenskog diplomate da se pomoć pruža iz „čisto demagoških razloga” i da treba da posluži „isključivo za upravljanje čitavog i velikog interesa američke javnosti prema Ujedinjenim nacijama u pogrešnom pravcu”.¹⁰ Smatralo se da bi produženje identične tj. prijateljski nastrojene politike prema UNICEF-u značilo „ići u susret jednom manevru State Departmana”. Kao ilustracija trebalo je da posluži, po Vilfanovim rečima, „nepodnošljiva suprotnost između činjenice da sa američkim novcem ubijaju... grčke očeve a s druge strane... pomažu grčku decu”, kao i podatak „da SAD sprovodi ekonomsku blokadu protiv” Jugoslavije „a da sa 72 % učestvuje u pomoći Fonda” jugoslovenskoj deci.¹¹

Nepoverenje prema UNICEF-u najviše je dolazilo do izražaja prilikom davanja različitih informacija neophodnih za sticanje saznanja o stanju na terenu. Maja meseca 1948. godine dr Berislav Borčić, predstavnik Svetske zdravstvene organizacije pri Međunarodnom dečijem fondu, upozoravao je na stav Morisa Patea, izvršnog direktora Fonda, „da Jugoslavija ne treba više neku naročitu pomoć” pošto se u različitim izveštajima jugoslovenskih „agencija (službi i poluslužbi)” naglašava „da su prehrambene prilike” u FNRJ dobre i da ima za eksport (ili će biti) „prilične količine razne hrane”.¹²

⁸ DAMIPSCG, 151-5/416071, Dopis Stalne delegacije FNRJ pri UN Odeljenju za međunarodne organizacije Ministarstva inostranih poslova Vlade FNRJ, 6. jun 1948.

⁹ Ukupni prihodi Fonda do marta-maja 1948. godine iznosili su 40.000.000 \$. *Isto.*

¹⁰ *Isto.*

¹¹ *Isto.*

¹² DAMIPSCG, 151-4/414155, Dopis Odeljenja za međunarodne organizacije Ministarstva inostranih poslova Vlade FNRJ Zavodu za higijenu i socijalnu medicinu Medicinskog fakulteta, 25. maj 1948.

Događaji iz juna 1948, Rezolucija o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije doneta na Bukureštanskom zasjedanju Informacionog biroa u kojoj je vodstvo KPJ optuženo za: neprijateljsku politiku prema SSSR-u, SKP(b)-u, diskreditovanje sovjetske armije, izjednačavanje spoljne politike SSSR-a sa spoljnopolitičkim kursom zapadnih tzv. imperijalističkih sila, zataškavanje klase borbe, umanjivanjem uloge KP stvaranjem Narodnog fronta itd. – uticali su na postepeno ali radikalno redefinisane jugoslovenske spoljne politike. Promena stava prema SSSR-u i ostalim zemljama sovjetskog bloka i ekonomska blokada sa Istoka nesumnjivo su naterale jugoslovensko rukovodstvo da potraži partnere na drugoj strani. Svaka vrsta pomoći koja je, uslovno govoreći, poput one koja je distribuirana posredstvom UNICEF-a, dolazila sa Zapada i od Amerikanaca gledana je u svetlu novih događaja sa većom blagonaklonošću. Pomirljiviji stav se mogao čuti već nakon šest meseci od iznošenja teze da jugoslovenska vlada prihvatajući pomoć UNICEF-a pomaže Americi u nameri da posredstvom organizacije kakva je Međunarodni dečiji fond nameće svoje mišljenje u međunarodnim odnosima. Januara 1949. dr Joža Vilfan ističe da se „Fond ne može uzeti kao jedna pomirljiva međunarodna organizacija, različita od svih drugih koje služe imperijalističkim ciljevima Zapada, ali i pored toga... ne treba izgubiti iz vida da” je Jugoslavija korisnik Fonda i da spada „u grupi onih zemalja koje Fond dosta koriste”.¹³

Do kraja zaoštreni odnosi između FNRJ i SSSR-a odrazili su se na nivo komunikacije delegata predstavnika sukobljenih strana u različitim međunarodnim organizacijama i u Sedištu UNICEF-a u Njujorku. Jugoslovenski zvaničnici su isticali u različitim izveštajima „da pored velikih briga i zalaganja... narodne vlasti... neprijatelji na čelu sa SSSR-om” pokušavaju „na sve moguće i nepoštene načine da ometu... rad na socijalno, zdravstveno-kulturnom polju, tako da su sprečili, blokirali više puta pomoć deci koja... je sledila od MDF-a”.¹⁴

Na zasjedanju Egzekutivnog komiteta UNICEF-a održanog tokom juna i jula meseca 1949, delegat SSSR-a se uzdržao od glasanja prilikom iznošenja predloga da se Jugoslaviji dodeli novih 100.000 \$ za antisifilisnu kampanju.¹⁵ Ovakva politika Sovjeta nailazila je na osudu jugoslovenskih vlasti, koje se nisu suzdržavale od provokativnih komentara. Za Ratka Pleića, savetnika pri Stalnoj misiji FNRJ u Njujorku, odbijanje bugarskih vlasti da pruže bilo kakav odgovor na sugestije UNICEF-a da se fabrika za proizvodnju mleka premesti na podzemnu lokaciju, pošto je instaliranje neizvodljivo na terenu koji je prvobitno za to određen, jer su bugarske vlasti ustanovile da na prvobitnoj lokaciji nema dovolj-

¹³ DAMIPSCG, 113-1/41206, Izveštaj o pripremama za zasjedanja Programskog komiteta i Izvršnog odbora Dečijeg fonda Stalne delegacije FNRJ pri UN Odeljenju za međunarodne organizacije Ministarstva inostranih poslova Vlade FNRJ, 7. januar 1949.

¹⁴ ASCG, 141-33-188, Referat o anketiranju obolevanju i smrtnosti djece i porodilja u bjelopoljskom srezu, 1950.

¹⁵ DAMIPSCG, 97-1/412625, Izveštaj o zasjedanju Egzekutivnog komiteta UNICEF-a, jul 1949.

no vode, predstavljalo je „vrlo dobar primjer sovjetske politike u Bugarskoj... jer dok je Fond bio voljan da bugarskoj djeci dade mlijeko, izgleda da druga strana nije voljna niti da dade vodu”.¹⁶

Do leta 1950. godine Jugoslavija je postala favorizovani korisnik UNICEF-ovih programa. Ocenjeno je da „sovjetska blokada dosta utiče na povoljan stav prema” Jugoslaviji. „Otpadanje” istočnih zemalja od Fonda bio je garant daleko povoljnijih alokacija za FNRJ. Na ovaj način Jugoslavija je poslužila, po mišljenju članova Stalne delegacije FNRJ pri UN-u, kao ključni argument onih aktivista Fonda koji su smatrali da bi UNICEF izgubio „razlog opstanka ako bi se veze sa istočno-evropskim zemljama definitivno prekinule”.¹⁷ Titov osvrt u novogodišnjem govoru 1950. na značaj delatnosti UNICEF-a u Jugoslaviji i tvrdnja novog šefa Misije u FNRJ „da je Jugoslavija zemlja u kojoj UNICEF vrlo lako vrši svoje zadatke”¹⁸ samo su neki od pokazatelja otpočinjanja nove faze u komunikaciji između Vlade i Fonda. „Pomoć sa Zapada” ili „strana pomoć” percipirana je, u svetlu novih događaja, kao „beneficija za... državu” koja „uživa veliki ugled” stečen „moralnom doprinosom u borbi čovječanstva”.¹⁹

„Gradska centrala... molbi ne može udovoljiti”²⁰

Sedište Misije UNICEF-a u FNRJ nalazilo se u Siminoj ulici u Beogradu. Kancelarija je otvorena 1948. godine. Radila je do novembra meseca 1952, kada je došlo do ukidanja misija u svim zemljama korisnicama UNICEF-ove pomoći nakon drastičnih restrikcija administrativnih troškova koji su sa 4 % u 1947. narasli na 17 % do kraja 1952. godine.²¹ Sve poslove Kancelarije Misije u Beogradu preuzeo je Centralni koordinacioni odbor za podelu pomoći UNICEF-a u Jugoslaviji pri Savetu za narodno zdravlje i socijalnu politiku Vlade FNRJ. Pošto je Savet rasformiran, sve poslove oko distribucije MDF-ove pomoći preuzeo je Nacionalni komitet za UNICEF osnovan pri Saveznom izvršnom veću.²² Otvaranje Kancelarije Misije UNICEF-a u Jugoslaviji trebalo je da omogućiti

¹⁶ DAMIPSCG, 103-4/45937, Izveštaj o zasjedanju Izvršnog odbora UNICEF-a, april 1952.

¹⁷ DAMIPSCG, 97-5/413129, Izveštaj o redovnom letnjem sastanku Upravnog veća UNICEF-a, jun 1950.

¹⁸ Arhiv Josipa Broza Tita, KMJ I-4-c/6, Pismo Dr Pavla Gregorića, predsednika Komiteta za zaštitu narodnog zdravlja Vlade FNRJ Maršalu Josipu Brozu Titu, predsedniku Vlade FNRJ, 27. januar 1950.

¹⁹ AJBT, KMJ II-2/88, Govor Josipa Boza Tita na prijemu učenika, nastavnika i roditelja iz Vojnog Križa, srez Čazma, 19. mart 1952.

²⁰ ASCG, 536-6, Dopis Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ, Reginald-u Forrester-u, zameniku šefa Misije UNICEF-a u Jugoslaviji, 25. februar 1949.

²¹ ASCG, 536-29, Dopis Odeljenja za međunarodne organizacije Ministarstva inostranih poslova Vlade FNRJ, Savetu za narodno zdravlje i socijalnu politiku Vlade FNRJ, 13. jun 1952.

²² ASCG, 536-43, Godišnji izveštaj o radu Nacionalnog komiteta za UNICEF u 1953. sa posebnom obradom po narodnim republikama i programima.

uvid u dinamiku i način sprovođenja odredaba Sporazuma ali i da doprinese ostvarivanju „tesne i srdačne” saradnje Vlade i Fonda.²³

Sastavljena od stranih i jugoslovenskih državljana, Misija UNICEF-a u Beogradu podelila je sudbinu prestonice i države koja je u prvih deset godina po okončanju Drugog svetskog rata prolazila kroz jedan od najdinamičnijih perioda u svom razvoju, suočavajući se u isto vreme sa opštom bedom i nemaštinom. Odredbe Sporazuma obavezivale su Vladu FNRJ da „uredi pitanje stanovanja, izdržavanja, automobilskih prevoza i putovanja službenika Fonda... uspostavljanje snabdevanja i održavanje kancelarije... zajedno sa potrebnom pomoći u osoblju”, obezbedi „poštansku, telegrafsku i telefonsku vezu za odobrene delatnosti službenika”.²⁴ Ispunjavanje pojedinih obaveza pokazalo se kao velika prepreka i kada su u pitanju bile potrebe najviših funkcionera. Priroda posla stranih službenika nametala je potrebu uvođenja telefonskih linija u privatne stanove koji su im dodeljivani na korišćenje. Uvođenje linija registrovanih za međunarodne razgovore regularnim putem teško se sprovodilo čak i kada je ovakvu mogućnost predviđao Sporazum koji je ratifikovala vlada. Na komentar Redžinalda Forrester-a, zamenika dr Tibora Adlera, šefa Misije u Jugoslaviji, upućen sekretaru Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ Branki Savić da se u stanu koji mu je dodeljen na korišćenje „pre nalazio telefon koji je odnet a da niko o tome nije bio obavешten” i na pitanje da li bi Misija mogla sama „nešto učiniti, ili preko Ministarstva spoljnih poslova”,²⁵ odgovoreno mu je da „gradska centrala... molbi ne može udovoljiti” kao ni Ministarstvo inostranih poslova koje je nezvanično stavilo do znanja zameniku šefa Misije „da je to prilično teško”.²⁶ Zahtevu za paralelnom telefonskom linijom za kancelariju Dr Tibora Adlera nije se moglo udovoljiti ni posle više od godinu dana njegovog boravka na mestu šefa Misije u Beogradu. Kancelarijski nameštaj se čekao i po nekoliko meseci. Nedostajala su elementarna sredstva za rad. U dopisu predstavnika UNICEF-a u Beogradu Komitetu za socijalno staranje Vlade FNRJ se ističe da su „pre mnogo meseci zatražili da li bi bilo moguće dobiti orman za arhivu... kancelarije”.²⁷

²³ ASCG, 31-107-155, Sporazum između Međunarodnog fonda za pomoć deci i Vlade FNRJ.

²⁴ *Isto*.

²⁵ ASCG, 536-6, Pismo Reginald-a Forrester-a, zamenika Šefa Misije UNICEF-a u Jugoslaviji, Branki Savić, Sekretaru Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ, 24. februar 1949.

²⁶ ASCG, 536-6, Dopis Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ, Reginald-u Forrester-u, zameniku Šefa Misije UNICEF-a u Jugoslaviji, 25. februar 1949.

²⁷ ASCG, 536-6, Dopis Misije UNICEF-a u Jugoslaviji, Komitetu za socijalno staranje Vlade FNRJ, 10. mart 1949.

(Ne)podobni. Članovi Misije UNICEF-a u FNRJ

Član 5 Sporazuma potpisanog između Vlade i UNICEF-a predviđao je „da Fond može imati u FNRJ izvestan broj propisno akreditovanih službenika, stranih državljana, s tim da se taj broj odredi s obzirom na potrebe efikasnog rada i ekonomičnosti”.²⁸ Službenike strane državljanke imenovao je Fond „u sporazumu sa Vladom”.²⁹ „Sporazum sa Vladom” podrazumevao je prilično složenu proceduru. Na predlog Fonda, Ministarstvo inostranih poslova prosleđivalo je biografske podatke potencijalnog člana Misije Upravi državne bezbednosti Ministarstva unutrašnjih poslova, koja je posle „detaljne” obrade podataka o određenom kandidatu davala svoje mišljenje, i ono se moglo smatrati konačnim. Zahtevi za dodatnim povećanjem broja članova Misije primani su sa nepoverenjem. Komitet socijalnog staranja Vlade FNRJ ističe u dopisu Ministarstvu inostranih poslova od 25. maja 1949. kako Misija u Beogradu „stalno nastoji da poveća broj svojih članova” i u vezi sa tim traži informaciju o broju članova UNICEF-ovih misija u ostalim evropskim zemljama, kao i podatke o odnosu broja stranih i domaćih službenika.³⁰ Izvršni direktor MDF-a Moris Pate zaključio je nakon posete Jugoslaviji, 15. juna 1948. godine, u obraćanju Leu Matesu, načelniku Odeljenja za međunarodne organizacije MIP-a Vlade FNRJ „da je broj personala Misije u Beogradu ‘nedovoljan’ da bi Misija mogla odgovoriti svojim zadacima”.³¹ Nakon više od godinu dana, dr Tibor Adler, šef Misije MDF-a u Jugoslaviji, ističe posle nekoliko urgencija, „da je dalji rad bez još jednog člana nemoguć” i predlaže „g. Malakofa A. Loransa, rođenog 20. marta 1920. godine u Pittsburgu – SAD” za potencijalnog kandidata na mesto novog člana Misije,³² za koga se u telegramu Odeljenja za međunarodne organizacije MIP-a Jugoslovenskoj delegaciji pri sedištu UN-a u Njujorku kaže da Uprava državne bezbednosti „nema ništa konkretno protiv njega” ali „da nije povoljan obzirom na svoje poreklo”.³³

Član 5 Sporazuma predviđao je angažovanje za rad u Misiji „lica jugoslovenskog državljanstva” kao i onih „sa stalnim boravkom u FNRJ, s tim da”

²⁸ ASCG, 31-107-155, Sporazum između Međunarodnog fonda za pomoć deci i Vlade FNRJ.

²⁹ *Isto.*

³⁰ Maja meseca 1949. godine Kancelarija Misije MDF-a u Beogradu je brojala 14 članova (5 stranaca; 9 jugoslovenskih državljana). ASCG, 536-6, Broj članova Misije MDF-a u drugim zemljama, Zahtev Komiteta socijalnog staranja Vlade FNRJ Ministarstvu inostranih poslova, 27. maj 1949.

³¹ DAMIPSCG, 151-6/418374, Dopis Odeljenja za međunarodne organizacije MIP-a Vlade FNRJ Komitetu za socijalno staranje Vlade FNRJ, 09. jul 1948.

³² DAMIPSCG, 113-12/417936, Dopis Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ Ministarstvu inostranih poslova Vlade FNRJ, 16. septembar 1949.

³³ DAMIPSCG, 113-12/417936, Telegram Odeljenja za međunarodne organizacije MIP-a Jugoslovenskoj delegaciji pri UN, 17. oktobar 1949.

ona „budu imenovana od strane Vlade” i plaćena „prema uobičajenoj skali za slične službe u FNRJ”.³⁴ Kancelarija Misije MDF-a u Beogradu oskudevala je u prevodiocima, koji su bili neophodni ne samo u obavljanju kancelarijskih poslova već i za rad na terenu gde su službenici UNICEF-a, kako oni koji su radili u samoj Misiji tako i oni koji su dolazili sa strane, stupali u kontakt sa korisnicima pomoći i personalom koji je ispred različitih ministarstava i organizacija bio zadužen za distribuciju robe i direktno sprovođenje programa na terenu. Ljudi sa adekvatnim poznavanjem stranih jezika bili su prava retkost. U razgovoru sa Redžinaldom Foresterom, zamenikom šefa Misije u Jugoslaviji, istaknuto je „da je vrlo teško naći dobrog prevodioca pošto su svi oni zaposleni u ustanovama od prvostepene važnosti a pored toga su... potrebni za službu u inostranstvu”.³⁵ Nemogućnost angažovanja dobrih prevodilaca dovela je do zapošljavanja nedovoljno stručnog kadra, što je Misiji zadavalo ozbiljne probleme u radu i funkcionisanju. Novembra meseca 1949. Kancelarija se obratila Komitetu za socijalno staranje kako bi joj dodelio tri tumača, od kojih je jedan trebalo da zameni izvesnog Slobodana Milenkovića „usled toga što on slabo razume engleski” pa ga je bilo moguće angažovati „jedino na terenskim putovanjima sa g. Lenzom, usled toga što g. Lenz tečno govori nemački, francuski i italijanski”.³⁶ Odredba Sporazuma po kojoj su, kao što je već naglašeno, jugoslovenski državljani plaćani daleko manje od stranih državljana angažovanih za rad u Misiji tj. „prema uobičajenoj skali za slične službe u FNRJ”, nije činila Kancelariju međunarodne, respektabilne i finansijski obezbeđene institucije dovoljno privlačnim mestom za sve one koji su raspolagali adekvatnim kvalifikacijama i veštinama. Loša ocena kvaliteta rada Slobodana Milenkovića, za koga se kaže da je „ljubazan, učtiv, ponekad save- stan, ali izgleda nije sposoban da se skoncentriše na jedan posao”, potkrepljivana je objašnjenjem „da su teškoće delimično posledica njegovog zdravstvenog stanja što on i njegova žena nemaju stana... i što on vrlo često spava na patosu bez madraca, što ima za posledicu da on ima hroničnu prehladu i da je često iznuren kada ujutru dođe u kancelariju”.³⁷

„Članovi Misije su strani državljani na šta nije obraćena velika pažnja”³⁸

Nepoverljivost prema stranim državljanima - članovima Misije u Jugo- slaviji najviše je dolazila do izražaja prilikom rada na terenu. I pored pristanka

³⁴ ASCG, 31-107-155, Sporazum između Međunarodnog fonda za pomoć deci i Vlade FNRJ.

³⁵ ASCG, 536-13, Zapisnik sa sastanka druga Vlahova sa g. Foresterom, 1. oktobar 1949.

³⁶ ASCG, 536-7, Potrebe u personalu; Zahtev Misije UNICEF-a u Jugoslaviji Komitetu za soci- jalno staranje Vlade FNRJ, 22. novembar 1949.

³⁷ Isto.

³⁸ ASCG, 536-6, Izveštaj, 18. april 1949.

Vlade da omogući „uvid u dokumenta, računske knjige”, dozvoli „ovlašćenim službenicima... da potpuno slobodno prisustvuju... raspodeli dobara... ispituju način na koji se raspodele vrše”,³⁹ službenici UNICEF-a tretirani su kao potencijalna opasnost za novouspostavljeni državni poredak kao i svi oni koji su po opisu svojih radnih mesta i prirodi posla morali dolaziti u kontakt sa njima. U izveštaju iz aprila 1949. godine se navodi da „pošto članovi Misije dolaze u dodir sa ljudima koji rade na raspodeli artikala MDF-a i imaju uvid u knjige, izveštaje, u toliko više treba posvetiti pažnju izboru službenika, jer su tu u pitanju obaveze naše države prema inostranstvu, a članovi Misije su strani državljani na šta nije obraćana velika pažnja”. Smatralo se da „postoji verovatnoća da oni nastoje da stvore posebno svoje kanale preko kojih će se obaveštavati o onome što ih interesuje”. Za dokaz je trebalo da posluži saznanje „da se oni lično povezuju sa pojedinim službenicima koji rade po MDF-u”. U izveštaju se navodi slučaj službenice koja je bila „vrlo bliska sa članovima Misije i odlazila... kod njih na čajeve”.⁴⁰

Policijski organi revnosno su radili na otklanjanju i najmanje sumnje. Posle više od sedam meseci⁴¹ potrage za knjigom P. M. S. Bleketa (Blackett) *Political and Economic Consequences of Atomic Energy* koja je decembra meseca 1948. oduzeta na granici izvesnom „G. Simley-u”, prijatelju Redžinalda Forestera, koji ju je nosio vozom iz Beča za Zagreb, zameniku šefa Misije u Jugoslaviji, Kancelarija Misije u Beogradu čak ni preko Ministarstva inostranih poslova nije uspeła da sazna od Uprave državne bezbednosti šta se desilo sa knjigom i da li ju je moguće dobiti nazad.⁴²

Neformalna „uputstva kadrovima na terenu”⁴³ prosleđivana su službenicima zaduženim za raspodelu artikala MDF-a posredstvom lokalnih partijskih jedinica.⁴⁴ Svako ukazivanje na nepravilnosti u raspodeli robe MDF-a pred strancima koji su ispred Misije obilazili teren, tumačeno je kao potencijalna „zla namera” i iziskivalo je proveru dotičnih osoba. Ponašanje i istup izvesne apotekarke koja je, prilikom posete dr Tibora Adlera apoteci u Rovinju maja meseca 1949, skrenula pažnju šefu Misije u Jugoslaviji na „nedostatke u raspodeli te na slabo skladištenje ribljeg ulja kod gradskih koordinacionih odbora gde može lako da se pokvari” naišlo je na neodobravanje službenika resornih ministarstava

³⁹ ASCG, 31-107-155, Sporazum između Međunarodnog fonda za pomoć deci i Vlade FNRJ.

⁴⁰ ASCG, 536-6, Izveštaj, 18. april 1949.

⁴¹ DAMIPSCG, 113-9/413384, Zahtev Odeljenja za međunarodne organizacije Ministarstva inostranih poslova Vlade FNRJ Odeljenju za pasoše i pograničnu službu Ministarstva unutrašnjih poslova Vlade FNRJ, 26. jul 1949.

⁴² DAMIPSCG, 113-9/44484, Zahtev Odeljenja za međunarodne organizacije Ministarstva inostranih poslova Vlade FNRJ Upravi državne bezbednosti FNRJ, 12. mart 1949.

⁴³ ASCG, 536-13, Izveštaj rada po službi MDF-a na putu po Istri od 17. do 21. maja 1949.

⁴⁴ ASCG, 536-25, Izveštaj sa službenog puta po NR Bosni i Hercegovini, NR Crnoj Gori i NR Srbiji, 26. januar 1951.

iz pratnje visokog funkcionera UNICEF-a i bilo je praćeno komentarom da je „govorila pred strancima više nego što treba”.⁴⁵ Lokalnoj partijskoj jedinici u Novom Pazaru skrenuta je pažnja na nedoličan istup lokalnog apotekara. Domaća pratnja UNICEF-ovih službenika upozorila je na bespotrebno skretanje pažnje u vezi sa problemima oko raspodele „200 000 kapsula ribljeg ulja” s obzirom na to da „je tu bio jedan stranac kome se ovaj direktno obratio”.⁴⁶

Aktivnosti UNICEF-ovih službenika na terenu nalazile su se pod budnim okom lokalnih, sreskih i mesnih vlasti koje su imale višestruku ulogu. Upoznavanje stranaca sa terenom podrazumevalo je dodatan oprez. Svaka neuobičajena aktivnost, u šta se ubrajalo i „pravljenje snimaka na terenu” ili fotografisanje, zahtevala je dodatne provere. Poseta službenika MDF-a Pola Viliama Birštajna i Karla Jana Šulca u pratnji dr Eugena Nežića, službenika republičke sanitarne inspekcije NR Hrvatske, i izvesnog dr Harambašića iz Mostara, mesnim narodnim odborima u Jasenici i Rodoču⁴⁷ 26. aprila 1949. izazvala je višemesečnu hajku i pozivanje na odgovornost dr Nežića. Razlog je bio to što se sa stranim gostima uputio u pomenuta mesta a da o tome nije obavestio sreski narodni odbor u Mostaru, čijoj su teritoriji pripadali Jasenica i Rodoč, zadužen da u ovakvim prilikama odobri aktivnost na terenu i delegira svoga predstavnika koji će se pridružiti gostima. Zato što „se u Jasenici nalazi aerodrom kao i to da je u... ovoj komisiji bilo stranaca, te su pravili snimke na terenu”⁴⁸ bili su dovoljna opravdanja da se pojedini akteri događaja podvrgnu višestrukoj proveri i kontroli. Zapanjujuća je upornost kojom je sreski narodni odbor u Mostaru posredstvom Komisije državne kontrole NR Bosne i Hercegovine insistirao na pokretanju postupka kod Komisije državne kontrole FNRJ protiv Eugena Nežića⁴⁹ iako je Kontrolna komisija NR Hrvatske obavestila zainteresovane u slučaju da je „Dr Nežić Evgen dobio nalog za putovanje po malaričnim krajevima južne i severne Dalmacije i gradovima Split, Šibenik, Zadar, Metković, Dubrovnik, Sarajevo i Beograd od Komiteta za zaštitu narodnog Zdravlja Vlade FNRJ” i da se po dolasku u Mostar javio „sanitarno-epidemiološkoj stanici i Dr. Harambašiću”.⁵⁰ Izjava Pera Mustapića, poverenika za Komunalne poslove SNO Mostar, koji se

⁴⁵ ASCG, 536-13, Izveštaj rada po službi MDF-a na putu po Istri od 17. do 21. maja 1949.

⁴⁶ ASCG, 536-25, Izveštaj sa službenog puta po NR Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji, 26. januar 1951.

⁴⁷ U dokumentima se pominju i kao Jesenice i Radić.

⁴⁸ ASCG, 19-202-1765, Nepravilnosti u radu Dr. Nežića i dr., Dopis Komisije državne kontrole NR Bosne i Hercegovine V operativnom sektoru Komisije državne kontrole FNRJ, 2. jul 1949.

⁴⁹ ASCG, 19-202-1765, Zahtev Kontrolne komisije NR Bosne i Hercegovine Komisiji državne kontrole FNRJ, 16. maj 1949.

ASCG, 19-202-1765, Nepravilnosti u radu Dr. Nežića i dr., Dopis Komisije državne kontrole NR Bosne i Hercegovine V operativnom sektoru Komisije državne kontrole FNRJ, 2. jul 1949.

ASCG, 19-202-1765, Nepravilnosti u radu Dr. Nežića i drugih, Dopis Kontrolne komisije privremenog oblasnog narodnog odbora Mostar Komisiji državne kontrole FNRJ, 11. avgust 1949.

⁵⁰ ASCG, 19-202-1765, Dopis Komisije državne kontrole Komisiji državne kontrole FNRJ, 27. jul 1949.

naknadno pridružio posetiocima Jasenice i Rodoča, u kojoj se eksplicitno kaže da je jedan od stranaca „uzeo fotografski aparat i slikao djecu prilikom prijema hrane i to u samoj zgradi škole u hodniku” kao i „da ti stranci za vrijeme” njegovog „prisustva nisu vršili nikakvo fotografisanje”⁵¹ doprinela je iznošenju stava po kom se nije moglo „ustanoviti da su stranci osim školske djece i to unutar zgrade drugo što fotografirali”, iako su sreske vlasti ostale pri stavu da „se ova komisija trebala javiti SNO-u”.⁵²

Ovakvo ponašanje predstavnika vlasti nailazilo je na burno neodobravanje UNICEF-ovih službenika zaduženih za rad na terenu. U izveštajima sa putovanja skreće se pažnja na posledice koje bi mogle proizaći iz ovakvog stava države prema delatnosti i aktivnostima strane misije. Nemogućnost obilaska pojedinih delova Jugoslavije kao što su „izvesni delovi Makedonije” oktobra 1949. godine, nakon dvomesečnog ubeđivanja i „uprkos diskusiji” sa predstavnicima Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ, usporavala je i dovodila u pitanje distribuciju UNICEF-ove robe iako je Makedoniji kao jednoj od najnerazvijenijih jugoslovenskih republika pomoć bila neophodna.⁵³ Dodra saradnja sa lokalnim službenicima predstavljala je neophodan uslov za sticanje uvida u stanje na terenu tj. karakter raspodele UNICEF-ovih artikala. Ponašanje predstavnika Komiteta za socijalno staranje, čije je prisustvo pri obilasku terena bilo neophodno, često je predstavljalo prepreku solidnoj komunikaciji između stranih službenika Misije i predstavnika lokalnih vlasti. Misija je zamolila da predstavnici Komiteta „ne stavljaju primedbe na pitanja koja bi postavili” UNICEF-ovi službenici jer „ovakvo držanje izaziva izvesnu nesigurnost i podozrivost kod lokalnih službenika i čak šta više izaziva izvesnu rezervu prema dobronamernosti predstavnika” UNICEF-ove Misije, „što je samo za žaljenje”.⁵⁴ Službenica MDF-a žalila se u Izveštaju sa puta po istočnoj Srbiji da su njena posmatranja u roku od dva meseca „pet puta ometana”. Uskraćivane su elementarne informacije o: broju lica koja su lečena od sifilisa i količini penicilina koja je utrošena na lečenje, opštem zdravstvenom stanju dece i broju stanovnika u srezu na čijoj su se teritoriji sprovodili programi UNICEF-a, snabdevanju mlekom itd. Nedostupnost informacija nije predstavljala jedini problem. Stepenn slobode kretanja zavisio je od proizvoljne ocene službenika Komiteta za socijalno staranje. Tako se predstavnicima MDF-a dešavalo da, sem centara za raspodelu UNICEF-ove hrane, ne mogu obi-

⁵¹ ASCG, 19-202-1765, Izjava Pera Mustapića, poverenika za komunalne poslove SNO Mostar o radu Dr Nežića i drugih, 9. avgust 1949.

⁵² ASCG, 19-202-1765, Nepravilnosti u radu Dr Nežića i drugih, Dopis Kontrolne komisije privremenog oblasnog narodnog odbora Mostar Komisiji državne kontrole FNRJ, 11. avgust 1949.

⁵³ ASCG, 536-7, Dopis Kancelarije Misije UNICEF-a u Jugoslaviji Komitetu za socijalno staranje Vlade FNRJ, 10. oktobar 1949.

⁵⁴ ASCG, 536-7, Dopis Kancelarije Misije UNICEF-a u Jugoslaviji Komitetu za socijalno staranje Vlade FNRJ, 27. septembar 1949.

ći dispanzere, bolnice, klinike i apoteke iako su ove ustanove imale nezaobilaznu ulogu u sprovođenju UNICEF-ovih zdravstvenih programa.⁵⁵

Nadgledanje aktivnosti članova Misije UNICEF-a u Jugoslaviji, ali i svih onih koji su sarađivali sa njom, zahtevalo je budnu pažnju policijskih organa i drugih vladinih službenika, koji su pored svojih uobičajenih poslova u Komitetu za socijalno staranje ili Zaštitu narodnog zdravlja bili dužni da u svakom trenutku misle o interesima i bezbednosti domovine. Posete visokih službenika MDF-a zemljama korisnicama UNICEF-ove pomoći predstavljale su uobičajenu praksu. Stručnjaci iz različitih oblasti obilazili su zemlje širom sveta kako bi pomogli u sprovođenju različitih programa. Prisustvo „novih” stranaca zadavalo je dodatne probleme jugoslovenskim vlastima. Olga Lekić, sekretar Komiteta za socijalno staranje, iznela je, marta 1948. godine, u razgovoru sa predstavnicima Ministarstva inostranih poslova, mišljenje da „nema potrebe da svaki čas dolaze predstavnici Fonda... po pojedinim specifičnim pitanjima” pošto „kod nas postoji Misija”.⁵⁶

Posebnu vrstu nelagode izazivale su posete stranih novinara i publicista zainteresovanih za delatnost UNICEF-a u Jugoslaviji. Meri Palmer, službenica Glavnog evropskog stana, nije uspela da dobije vizu od jugoslovenske ambasade u Francuskoj, u leto 1949, jer je po mišljenju službenika Ministarstva inostranih poslova „razlog dolaska – snimanje filmova za UNICEF, prestao da bude aktuelan”. Novom zahtevu za vizu iz oktobra 1949. godine nerado je odgovoreno pozitivno uz komentar „drugarice Branke Savić, koja je poručila... da dosada nismo imali dobrih iskustava sa tim publicistima”.⁵⁷ Pokušaj dva novinara BBC-ja, Mardžori Banks i Edvarda Varda da, po preporuci Glavnog evropskog stana UNICEF-a, posete Jugoslaviju kako bi sakupili deo materijala o delatnosti Fonda u Evropi završio se jula 1948. neuspešno pošto su državni organi ustanovili „da je Edward Ward poznati neprijatelj SSSR-a, a Marjorie Banks beznačajna novinarka”.

„Ljubavni slučaj” službenika UNICEF-a

Priznavanjem Generalne konvencije o privilegijama i imunitetima, koju je Generalna skupština Ujedinjenih nacija ratifikovala 13. februara 1946. godine, jugoslovenska vlada je pružila formalni dokaz poštovanja međunarodnog prava koje je odredbama ove konvencije štitilo interese službenika MDF-a koji su se kao strani državljani nalazili na službi u FNRJ.⁵⁸ Nezvanično, zanemarivanje

⁵⁵ ASCG, 536-7, Izvod iz Izveštaja o posmatranju, Terensko putovanje u istočnu Srbiju, oktobar 1949.

⁵⁶ DAMIPSCG, 151-2/49060, Zabeleška o razgovoru A. Magaraševića sa drugaricom Olgom Lekić iz Komiteta za socijalno staranje pri Vladi FNRJ, 27. mart 1948.

⁵⁷ DAMIPSCG, 113-12/419389, Zabeleška, Predmet: viza Mary Palmer, oktobar 1949.

⁵⁸ ASCG, 31-107-155, Sporazum između Međunarodnog fonda za pomoć deci i Vlade FNRJ.

međunarodnih standarda prelazilo je u kršenje elementarnih ljudskih prava ukoliko bi državni organi procenili da su interesi poretka na ma koji način bili ugroženi. Zabrana stupanja u brak „naših državljanke sa strancima” predstavljala je pokušaj da se osujete namere, kako se isticalo, „žena neprijateljski raspoložene prema organima narodne vlasti” da „traže poznanstvo stranaca da bi od njih ili dobile zaštitu, ili napustile Jugoslaviju pod sredstvom fiktivnog braka”.⁵⁹ Donošenje pomenute zabrane stavljalo je pod policijsku prismotru žene „neprijateljski raspoložene prema organima narodne vlasti”, ali i potencijalne mladoženje stranog porekla. Englez Džejs Stethart Gregori⁶⁰ angažovan je kao član Misije UNICEF-a u Jugoslaviji početkom 1948. godine.⁶¹ Pokušaj da se oženi „izvjesnom Anđelkom Jakovljević (rodom iz Valjeva) koja je, kako utvrđuje MUP FNRJ aktom 1051 porijeklom Njemica i neprijateljski raspoložena prema FNRJ”⁶² pretvorio se u beskrajn niz poniženja i uvreda koji je kulminirao hapšenjima Gregorijeve verenice 29. aprila i 23. juna 1948. godine.⁶³ Sva dokumenta koja govore o eventualnim nezakonitim aktivnostima Gregorijeve verenice Anđelke Jakovljević opisuju potencijalnu neprijateljsku delatnost isključivo rečima „poreklom Nemica neprijateljski raspoložena prema FNRJ” tj. ni u jednom od dostupnih dokumenata⁶⁴ se ne pominju konkretnije radnje uperene protiv države i poretka. Sva raspoloživa građa ukazuje na to da je dvadeset jednogodišnja Anđelka Jakovljević, rodom iz Valjeva, sa stanom u Moskovskoj ulici br. 20 u Beogradu,⁶⁵ postala „interesantna” Upravi državne bezbednosti u prvoj polovini 1948. godine kada je stupila u emotivnu vezu sa Džejsom Stethartom Gregorijem koji se aprila 1948, prvi put, obratio molbom Ministarstvu unutrašnjih poslova kako bi mu bilo odobreno stupanje u brak sa gospođicom Jakovljević.⁶⁶ Niz neprijatnih incidenata naterao je najviše predstavnike Misije UNICEF-a u Jugoslaviji da se zainteresuju za, na prvi pogled, lične probleme Džejsa Gregorija. Sastanak Redžinalda Forestera sa Vladimirom Velebitom, predsednikom Komiteta za socijalno staranje pri Vladi FNRJ, u vezi sa moguć-

⁵⁹ DAMIPSCG, 151-6/417659, Zabeleška sa razgovora vođenog sa G. Foresterom, zamenikom šefa Misije Međunarodnog dečijeg fonda za FNRJ u Komitetu za socijalno staranje pri Vladi FNRJ, 26. jun 1948.

⁶⁰ Slučaj Džejsa Gregorija praćen je kroz analizu dokumenata pronađenih u fondovima tri arhiva (Arhiv Srbije i Crne Gore, Diplomatski arhiv MIP-a Vlade Srbije i Crne Gore, Arhiv Josipa Broza Tita). Od jeseni 1946. godine Džejs Stethart Gregori nalazio se na položaju regionalnog direktora UNRRA-e za Srbiju. Branko Petranović, „Pomoć UNRE Jugoslaviji”, *Istorija XX veka*, 2, Beograd, 1961, str. 189.

⁶¹ DAMIPSCG, 151-6/417992, James Stethart Gregory.

⁶² *Isto*.

⁶³ DAMIPSCG, 151-6/417992, Pismo Džejsa Stetharta Gregorija Ministarstvu inostranih poslova Vlade FNRJ, 31. jun 1948.

⁶⁴ Policijska građa nije konsultovana zbog nedostupnosti.

⁶⁵ DAMIPSCG, 151-6/417992, Zabeleška o razgovoru druga Petrovića sa g. Gregory-jem, članom Misije dečijeg fonda u Beogradu.

⁶⁶ DAMIPSCG, 151-6/415045, Dopis Ministarstva unutrašnjih poslova Vlade FNRJ Ministarstvu inostranih poslova Vlade FNRJ, 3. jun 1948.

nošću da se službeniku MDF-a odobri brak sa jugoslovenskom državljankom,⁶⁷ usledio je svega tri dana nakon drugog hapšenja Anđelke Jakovljević, koje se po tvrdnjama samog Džejsma Gregorija iznesenim u pismu Ministarstvu inostranih poslova pretvorilo, kao i prvi put, u višečasovno mučenje. „On both occasions she was accused of an immoral relationship with me, she was insulted in many ways, she was informed that U.D.B.A. had photographs which showed her *in an intimate position with me* and it was suggested that I am a spy”, tvrdio je Džejsm Gregori.⁶⁸ Tvrdnje jugoslovenskih vlasti „da postupak organa... nema nikakve veze sa poznanstvom G. Gregorija sa onom devojkom...” jer je „iz iskustva... poznato, da žene koje su neprijateljski raspoložene prema organima narodne vlasti, traže poznanstvo stranaca” delovale su neubedljivo ako se uzmu u obzir pritužbe Džejsma Gregorija upućene na adrese zvaničnih državnih organa iz kojih se vidi da su sve njegove kontakte sa Anđelkom Jakovljević revnosno nadgledali organi zaduženi za unutrašnju kontrolu i državnu bezbednost. Brojne su pritužbe na susrete sa policijom na najneobičnijim mestima kao što je „sporedna cesta uz avalski drum”, gde je sedeo „u kolima sa svojom devojkom i bio opkoljen od četiri narodna milicionera koji su se krišom privlačili kolima”. U razgovoru sa Leom Matesom od 31. maja 1948. Gregori se požalio kako su ga, dva dana nakon bezuspešnog pokušaja da sa svojom verenicom otputuje brodom u Kladovo, pošto je kupio kartu na pristaništu „gde se legitimisao kao stranac”, organi bezbednosti u dva sata ujutro „na grub način” upozorili da kod Velikog Gradišta napusti brod pošto nije posedovao dozvolu o kretanju u pograničnoj zoni od 15 km.⁶⁹

Raspoloživa građa pruža samo delimičan uvid u događaje koji su usledili nakon juna 1948. godine. Zabeleška o razgovoru između Džejsma Gregorija i službenika Ministarstva inostranih poslova od 29. decembra 1949. ukazuje na dve potpuno nove činjenice koje se raspoloživim dokumentima ne mogu do kraja objasniti i razumeti.⁷⁰ Postojeći materijali, sa druge strane, onemogućavaju istraživaču da, na osnovu raspoloživih podataka, pokuša bar donekle da rasvetli događanja u periodu između juna 1948. i avgusta 1949. godine u vezi sa „intimnom prošlošću” Džejsma Gregorija koja je, čini se, predstavljala odraz vremena u kom se novouspostavljeni državni poredak našao na pragu velikog raskola a svi akteri surove društvene stvarnosti, pa i Kancelarija UNICEF-a u Beogradu,

⁶⁷ DAMIPSCG, 151-6/417659, Dopis Komiteta za socijalno staranje pri Vladi FNRJ Ministarstvu spoljnih poslova Vlade FNRJ, 28. jun 1948.

⁶⁸ „U oba slučaja je optuživana za nemoralnu vezu samnom, vredana na mnogo načina, obavestena da U.D.B.A. poseduje fotografije na kojima je *u intimnim pozama sa mnom* i bilo joj je sugerisano da sam špijun”. DAMIPSCG, 151-6/417992, Pismo James-a Stethart Gregory-ja Ministarstvu inostranih poslova Vlade FNRJ, 31. jun 1948.

⁶⁹ AJBT, KMJ, II-4-c/6; Zabilješka o razgovoru druga Mattesa sa članom Misije Dječjeg Fonda g. Gregory-jem u Ministarstvu inostranih poslova, 31. maja 1948.

⁷⁰ DAMIPSCG, 151-6/417992, Zabilješka o razgovoru s članom Misije Dječjeg Fonda g. Gregory-em, 29. decembar 1948.

predstavljali aktivne učesnike u zbivanjima i lake monete za potkusurivanje između ideologijom i interesima sukobljenih strana.

Rezolucija Informacionog biroa o stanju u KPJ iz juna 1948. godine nesumnjivo je podelila članstvo i simpatizere Komunističke partije Jugoslavije među kojima se nalazio i službenik MDF-a u Jugoslaviji Džejms Gregori. Kao aktivni član Komunističke partije Engleske od 1935. godine, istaknuti levičarski propagandista i pisac, osoba koja je važila za velikog prijatelja FNRJ, nakon razlaza Jugoslavije sa SSSR-om on se nedvosmisleno i otvoreno, objavivši članak u *Manchester Guardian-u*, stavio na stranu jugoslovenskih vlasti.⁷¹ Da li je i na koji način Gregorijev „ispravan stav” uticao na odluku vlasti da mu se dozvoli stupanje u brak sa Anđelkom Jakovljević⁷² i do, po svemu sudeći, marta 1949. godine, odobri izdavanje pasoša za suprugu⁷³ kako bi zajedno napustili zemlju, na osnovu raspoložive građe nije moguće reći. Izvesno je da je najkasnije u septembru 1948. došlo do sukoba između Džejmsa Gregorija, sa jedne, i Kancelarije UNICEF-a u Beogradu tj. šefa Misije u Jugoslaviji dr Tibora Adlera i njegovog zamenika Redžinalda Forestera, sa druge strane, što je rezultiralo Gregorijevim otkazom i nalogom da do 31. januara 1949. napusti Misiju.

U kontaktima sa zvaničnicima Ministarstva inostranih poslova Vlade FNRJ Adler je isticao nezadovoljstvo činjenicom „da je Gregory stupio u kontakt s nekim vladinim krugovima u cilju da postigne povoljno rešenje svoje molbe da mu se izda pasoš ženi odnosno u cilju da ostane u Misiji”.⁷⁴ Raspoloživa dokumenta ukazuju na mogućnost da su glavni uzrok spora predstavljali Gregorijevi „frizirani” izveštaji sa terena, čiju nepouzdanost potvrđuje njegovu tvrdnju podvučena u razgovoru sa Vladimirom Velebitom, predsednikom Komiteta za socijalno staranje, da on „stvarno nikad ne piše o lošoj organizaciji”.⁷⁵ Avgusta 1949. godine *New York Times* objavio je članak pod nazivom „Bivši pomoćnik kaže da crveni prigrabljuju dečiji fond”, baziran na izjavi nekadašnjeg službenika MDF-a u Jugoslaviji Džejmsa Gregorija „da je otpušten, jer je odbio saradnju sa komunistima iz Informbiroa” koji dominiraju beogradskom Kancelarijom UNICEF-a.⁷⁶

Povodom zbivanja u Misiji UNICEF-a u Jugoslaviji koja su kulminirala otpuštanjem Džejmsa Gregorija i njegovim optužbama na račun dr Tibora Adlera i Redžinalda Forestera izjavu je dao Moris Pate, izvršni direktor MDF-a. U njoj

⁷¹ DAMIPSCG, 151-6/417992, James Stethart Gregory.

⁷² DAMIPSCG, 151-6/417992, Zabilješka o razgovoru s članom Misije Dečjeg Fonda g. Gregoryjem, 29. decembar 1948.

⁷³ DAMIPSCG, 151-6/417992, Zabilješka o razgovoru s dr-om Adlerom, 16. februar 1949.

⁷⁴ *Isto*.

⁷⁵ ASCG, 536-1 Razgovor između predsednika Komiteta za socijalno staranje druga Dr. Velebita i g. Gregory-ja, 27. septembar 1948.

⁷⁶ DAMIPSCG, 151-6/417992, Članak *New York Times* od 12. 8. 1949. pod naslovom „Ex-aide says reds sway child fund” (Bivši pomoćnik kaže da crveni prigrabljuju dečiji fond).

se „Adleru daju najlepše pohvale i kaže... da je vrlo uvažen u beogradskom diplomatskom koru”⁷⁷ i time je okončana neobična etapa u radu beogradske kancelarije UNICEF-a, koja se uklapala u obrise jugoslovenske stvarnosti i polarizacije nastale u svetu u godinama koje su usledile po okončanju Drugog svetskog rata.

Studija slučaja kao skica vremena, političkih prilika ili osobenosti novog poretka predstavlja prilog proučavanju sistema unutar kog ne postoje marginalni pojedinci. Tako su, na prvi pogled beznačajne, epizode iz života više puta pomenute Anđelke Jakovljević poslužile kao eksplicitni dokazi dinamike turbulentnih vremena koja u prvi plan ističu čak i „slučajne prolaznike”. Kao „stanovnik donjih spratova istorije predugo osuđen na prokletstvo sumarnog, neindividualnog, neizdiferenciranog posmatranja”⁷⁸ zajedno sa svim drugim akterima ove priče, njena sasvim obična ljubavna priča pokazala je da postoje i „skrajnuti prostori prošlosti” koji dubljim upoznavanjem „pružaju” neopisivo „zadovoljstvo spoznaje složenosti, punoće i nedeljivosti velike pozadine i okruženja (političkog, društvenog, ideološkog, civilizacijskog, geografskog)” ali „i mesta svake ličnosti, bez obzira na veličinu uloge koja joj je bila dodeljena”.⁷⁹

„Otkuda se ta pomoć dobiva?”⁸⁰ Propagiranje Misije UNICEF-a u FNRJ

Propagiranje UNICEF-ove delatnosti u godinama koje su se poklopile sa periodom konstituisanja i izgradnje novog poretka, sukobom sa SSSR-om i pokušajem izgradnje „Titovog puta u socijalizam”, koji je podrazumevao postepeno uspostavljanje daleko prisnijih odnosa sa zemljama „sa druge strane zida”, ukazuje na dinamiku odnosa Međunarodnog dečijeg fonda kao dela Ujedinjenih nacija čije su finansijske mogućnosti, pa samim tim i opstanak, zavisile u najvećoj mogućoj meri od odluka američkog Kongresa, odnosno njegove spremnosti da podrži organizaciju koja će svoje usluge stavljati na raspolaganje i onim zemljama koje su se otvoreno izjašnavale protiv politike i društvenog uređenja Sjedinjenih Američkih Država i jugoslovenske vlade. U početku se smatralo da UNICEF „suviše revnosno” insistira na zahtevu „da se njihovom radu daje širi publicitet gubeći iz vida srazmeru između pomoći Fonda i izdataka koje država čini za decu”.⁸¹ Svaka vrsta agitovanja zahtevala je oprez.

⁷⁷ *Isto.*

⁷⁸ Milan Ristović, *Obični ljudi. Prilozi za istoriju*, Beograd, 1999, str. 10.

⁷⁹ *Isto*, str. 12.

⁸⁰ ASCG, 19-207-1782, Izveštaj o izvršenoj kontroli Gradskog i Sreskog koordinacionog odbora Mostar za raspodelu artikala Međunarodnog dječijeg fonda OUN, 3. mart 1949.

⁸¹ DAMIPSCG, 151-2/410243, Telegram Ministarstva inostranih poslova Vlade FNRJ Stalnoj delegaciji FNRJ pri OUN, 16. april 1949.

Nedovoljno jasan stav države prema MDF-u, kao posledica međunarodnog položaja Jugoslavije posle razlaza sa SSSR-om, odražavao se na različite vidove popularizacije UNICEF-a. Dnevna štampa je, prvih godina, bila gotovo potpuno nezainteresovana za delatnost UNICEF-a u Jugoslaviji.⁸² Nakon ozbiljnih kritika Komisije državne kontrole FNRJ na račun službe zadužene za saradnju sa Međunarodnim dečijim fondom, Komitet za socijalno staranje Vlade FNRJ je konstatovao „da propaganda nije bila intenzivna, jer se nije na tom pitanju insistiralo”.⁸³ Obaveštavajući domaću javnost o izveštajima stranih agencija TANJUG je 4. marta 1949. preneo vest Radio Njujorka o radu Međunarodnog dečijeg fonda OUN-a u Jugoslaviji u kojoj se kaže kako „bi se moglo primetiti da jugoslovenska vlada nije davala svetu dovoljno obaveštenja odakle dolazi pomoć kojom se spasavaju bedni životi nevine dece i majki”.⁸⁴ Kancelarija Misije u Beogradu je ukazivala na „nezadovoljavajuće stanje isticanja plakata po ustanovama”.⁸⁵ Posle obilaska terena, nakon više od godinu dana od potpisivanja Sporazuma sa UNICEF-om, službenik Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ je upozorio resorna ministarstva svih jugoslovenskih republika da „ni primaocima a čak ni službenicima koji rade na podeli hrane MDF-a nije dovoljno jasno šta je MDF i da se još uvek nailazi na pogrešno mišljenje da hrana dolazi od Crvenog Krsta, iz Amerike itd.”⁸⁶

Sve do 1953. godine mediji su ostali indiferentni prema problemima koji su pratili distribuciju UNICEF-ove pomoći u FNRJ. Prva se oglasila *Borba*. Članak pod nazivom „Neiskorišćeni aparati” od 1. jula 1953.⁸⁷ bio je prva javna prozivka države, koja se nemarno odnosila kako prema jednom od mnogobrojnih UNICEF-ovih zdravstvenih programa, u ovom slučaju kampanji *Centri za prevremeno rođenu decu - nedonošćad* (1950–1951),⁸⁸ tako i prema jednom od najakutnijih problema jugoslovenske zdravstvene službe tj. problemu zbrišnjavanja prevremeno rođene dece. Popularni program Međunarodnog dečijeg fonda, koji su podržale Svetska zdravstvena organizacija i Vlada FNRJ, predviđao je nabavku opreme za dva centra za brigu o prevremeno rođenoj deci u Beogradu i Zagrebu. Novoizgrađeni centri trebalo je da posluže ne samo za

⁸² ASCG, 536-6, Izveštaj, 18. april 1949.

⁸³ ASCG, 536-6, Dopis Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ Komisiji državne kontrole FNRJ, 1949.

⁸⁴ ASCG, 19-207-1782, TANJUG – Vesti inostranih agencija, Vesti o Jugoslaviji, 4. mart 1949.

⁸⁵ ASCG, 536-6, Dopis Misije UNICEF-a u Jugoslaviji Komitetu za socijalno staranje Vlade FNRJ, 2. april 1949.

⁸⁶ ASCG, 33-5-8, Dopis Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ Ministarstvima socijalnog staranja svih narodnih republika, 7. maj 1949.

⁸⁷ *Borba*, 1. jul 1953.

⁸⁸ „Pregled programa UNICEF-a u Jugoslaviji po godinama i dolarskim iznosi od 1948. do 1971. godine”, *Međunarodni fond Ujedinjenih nacija za pomoć deci u Jugoslaviji 1948–1971*, Beograd, 1971, str. 201–207.

zbrinjavanje novorođenčadi već i za edukaciju medicinskog osoblja.⁸⁹ Iako je sprovođenje programa počelo 1950, popularni dnevni list tri godine kasnije piše: „Malo je poznato da postoje specijalni aparati, neka vrsta inkubatora, za uspešno podizanje nedonesene dece. Još manje je poznato da njih ima i u Beogradu”. Upozoravajući na činjenicu da se u Srbiji godišnje rađa 10.000 „nedonesene dece” i saznanje „da u prvih pet dana po porođaju priličan procenat svih smrtnih slučajeva otpada na novorođenčad”,⁹⁰ *Borba* je, po oceni predsednika Nacionalnog komiteta za UNICEF Gustava Vlahova, „iznela celo pitanje pred javnost i sa tim skrenula pažnju i Glavnom stanu UNICEF-a u Parizu”.⁹¹ Jedinствен primer transparentnosti u ophođenju sa UNICEF-ovim artiklima u prvih šest godina po otpočinjanju saradnje između jugoslovenske države i Fonda mora se posmatrati u sklopu sveukupnih političkih i društvenih prilika u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata. Dehumanizacija odnosa u društvu, kao posledica krupnih zaokreta u jugoslovenskoj, pre svega spoljnoj politici, odrazila se i na štampu kao najrasprostranjeniji i strogo kontrolisan izvor informacija. Spremnost cenzure da dopusti „curenje” određenih informacija u javnost kako bi se pokrenule javne debate o krupnim društvenim problemima ukazuje na odlučnost države da se suoči sa akutnom socijalnom problematikom možda i zbog toga što se u sferi politike sistem u Jugoslaviji stabilizovao oko 1953. godine.

Dinamika kojom je javnost obaveštavana o delatnosti UNICEF-a u Jugoslaviji predstavljala je, između ostalog, posledicu tromosti i nedovoljne efikasnosti kadrovski slabo utemeljenog birokratskog aparata. Centralni odbor AFŽ-a upozoravao je svoje aktivistkinje, članice koordinacionih odbora za distribuciju UNICEF-ove pomoći, da pored sastanaka počnu da posećuju centre za raspodelu hrane i magacine „pošto se na terenu misli da mleko dolazi iz Amerike i od Crvenog krsta”.⁹²

Obaveze preuzete Sporazumom sa Međunarodnim dečijim fondom o doprinosima, prijemu, istovaru, uskladištenju, prevozu i raspodeli robe⁹³ trebalo je da predstavljaju dokaz o humanom karakteru novog poretka, spremnosti države da pomogne najmlađim i najugroženijim članovima društva. Distribucija pomoći do najudaljenijih i najnerazvijenijih delova zemlje trebalo je da omogući promociju novog sistema vrednosti za koji su se, bar formalno, zalagale nove vlasti. Rad na terenu eksplicitno je ukazivao na nemogućnost države da u relativno kratkom

⁸⁹ ASCG, 536-50, Dopis Misije UNICEF-a u Beogradu Savetu za zdravlje i socijalnu politiku, 5. oktobar 1951.

⁹⁰ *Borba*, 1. jul 1953.

⁹¹ ASCG, 536-50, Upotreba inkubatora za nedonoščad dobijenih od UNICEF-a, Dopis Nacionalnog komiteta za UNICEF Komisiji za saradnju sa međunarodnim zdravstvenim organizacijama, 29. jul 1953.

⁹² ASCG, 141-34-190, Dopis Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije Glavnim odborima AFŽ-a svih republika, 9. maj 1949.

⁹³ ASCG, 31-107-155, Sporazum između Međunarodnog fonda za pomoć deci i Vlade FNRJ.

roku stvorio efikasan administrativni aparat posredstvom kog bi se konstituisala na svakom delu svoje teritorije. Poverenici Komisije državne kontrole Vlade FNRJ primetili su tokom revizije rada gradskih i sreskih koordinacionih odbora za raspodelu artikala MDF-a na području Sarajeva, Mostara i Konjica da „niko” od članova pomenutih odbora „nije pokušao da objasni korisnicima... otkuda se ta pomoć dobiva, da u tom sudjeluje i FNRJ”.⁹⁴

Zaključak

Politika države prema Međunarodnom dečijem fondu u periodu po okončanju Drugog svetskog rata predstavlja odraz međunarodnog položaja socijalističke Jugoslavije koja se sve do leta 1948. godine smatrala teritorijom pod izrazitom sovjetskom sferom uticaja, da bi nakon sukoba sa „velikim” sovjetskim vođom stekla status zemlje koju je, u saglasnosti sa politikom zapadnih sila i Sjedinjenih Američkih Država, trebalo, u najmanju ruku, „održati na površini”. „Ograđujući” se najpre sa Zapada a potom i sa Istoka, Jugoslavija se našla u nezavidnom položaju nedovoljno jasno opredeljene zemlje u hladnim ratom podeljenom svetu. Promena stava prema SSSR-u i ostalim zemljama sovjetskog bloka samo je privremeno paralisala jugoslovenske zvaničnike. Ekonomska blokada sa Istoka nesumnjivo je naterala jugoslovensko rukovodstvo da potraži partnere na drugoj strani. Svaka vrsta pomoći koja je, uslovno govoreći, poput one koja je distribuirana posredstvom UNICEF-a, dolazila sa Zapada i od Amerikanaca, gledana je u svetlu novih događaja sa većom blagonaklonošću. Januar mesec 1949. godine označio je definitivni kraj redefinisanja jugoslovenskih odnosa prema UNICEF-u. Od početka 1949. Međunarodni dečiji fond postaje nedvosmisleni partner nove jugoslovenske vlasti u borbi sa sanitarnom i higijenskom zaostalosti tj. u nastojanju da reši neke od najkrupnijih društvenih problema. Do leta 1950. godine Jugoslavija je postala favorizovani korisnik UNICEF-ovih programa. Kao jedina zemlja Istočnog bloka koja je uspela da se suprotstavi sovjetskom uticaju i pokuša sa izgradnjom, kako se govorilo, sopstvenog puta u socijalizam, Jugoslavija je u strateškom pogledu postala izuzetno značajan partner zapadnim demokratijama. Svaki vid pomoći bio je dokaz naklonosti i potvrđivanja ispravnog opredeljenja u godinama kada se čovečanstvo suočavalo sa brojnim krizama kao posledicama hladnim ratom podeljenog sveta.

⁹⁴ ASCG, 19-207-1782, Izveštaj o izvršenoj kontroli Gradskog i Sreskog koordinacionog odbora Mostar za raspodelu artikala Međunarodnog dječijeg fonda OUN, 3. mart 1949; Izveštaj o izvršenoj kontroli Sreskog koordinacionog odbora Konjic za raspodelu artikala Međunarodnog dječijeg fonda OUN, 27. februar 1949; Izveštaj o izvršenoj kontroli Sreskog koordinacionog odbora Sarajevo za raspodelu artikala Međunarodnog dječijeg fonda OUN, 24. februar 1949.

Delatnost Kancelarije Misije UNICEF-a u Beogradu i aktivnosti njenih, pre svega stranih članova nalazile su se pod budnim okom društvene sredine tradicionalno nepoverljive prema svemu i svakome ko dolazi sa strane, tj. sa Zapada, ali i policijskih organa nove jugoslovenske vlasti, koja ništa nije prepuštala slučaju. Potreba da se zaštiti i odbrani uspostavljeni poredak, pogotovo posle razlaza sa SSSR-om u leto 1948. godine, neretko je prerastala u paranoju. Suočena sa brojnim zahtevima Kancelarije UNICEF-a u Beogradu za povećanje broja članova Misije, država je ponudila novo rešenje. Angažovanje domaćih službenika zadavalo je dodatne probleme. Odredba Sporazuma po kojoj su jugoslovenski državljani plaćani daleko manje od stranih državljana angažovanih za rad u Misiji, tj. „prema uobičajenoj skali za slične službe u FNRJ”, nije činila Kancelariju UNICEF-a dovoljno privlačnim mestom za sve one koji su raspolagali adekvatnim kvalifikacijama i veštinama. „Prepuštena” saradnji sa službenicima nedovoljno obučanim za rad u agenciji organizacije Ujedinjenih nacija, Misija se svakodnevno suočavala sa brojnim problemima u komunikaciji sa državnim činovnicima zaduženim za pravilno sprovođenje UNICEF-ovih programa na terenu.

Rad na terenu predstavljao je dodatni izazov za jugoslovenske policijske organe. Upućeni na domaće stanovništvo, službenici Međunarodnog dečijeg fonda predstavljali su još veću opasnost za novouspostavljeni poredak. Na ovakav stav zvaničnih državnih organa nedvosmisleno ukazuje kršenje brojnih odredaba Sporazuma koji je trebalo da reguliše odnose između Fonda i Jugoslavije. Ograničeni u kretanju, pristupu informacijama i institucijama posredstvom kojih su se sprovodili UNICEF-ovi programi, službenici Misije Fonda na privremenom radu u Jugoslaviji suočavali su se sa izazovima izgradnje nove države i poretka u socijalizmu. Privremeno okruženo neprijateljima, ali ne kao do leta 1948. godine isključivo sa Zapada, jugoslovensko rukovodstvo se dodatno „ukopalo” vrebajući opasnost koja je pretila u prisustvu i delovanju stranaca na službenoj dužnosti u FNRJ. Problemi činovnika Misije UNICEF-a u Jugoslaviji u radu i komunikaciji sa novim jugoslovenskim vlastima i tradicionalno nepoverljivo nastrojenim jugoslovenskim društvom, primeri su koji potvrđuju pravilo. Opredivši se za službu u zemlji koja je, u godinama po okončanju Drugog svetskog rata, gradila „svoj put u socijalizam” tražeći neprijatelje i tamo gde ih nije bilo, službenici Misije Međunarodnog dečijeg fonda su se svojih, Sporazumom ratifikovanih prava na rad i međunarodnom konvencijama potvrđenih prava na privatnost i poštovanje ličnog integriteta (ne)svesno odrekli.

Propagiranje UNICEF-ove delatnosti u FNRJ bilo je u direktnoj vezi sa spoljnopolitičkom orijentacijom Jugoslavije u periodu od 1947. do 1954. godine. Prva javna kritika izrečena u *Borbi* 1953. na račun nesavesnog sprovođenja popularnih medicinskih programa, odraz je dehumanizacije odnosa u društvu do koje dolazi, između ostalog, zahvaljujući radikalnom zaokretu u vođenju spoljne

politike. Sklonost cenzure da dopusti „curenje” određenih informacija u javnost kako bi se pokrenule javne debate o krupnim društvenim problemima ukazuje na spremnost države da se suoči sa akutnom socijalnom problematikom pošto se u sferi politike sistem u Jugoslaviji stabilizovao do sredine pedesetih godina. Nejasne predstave o Međunarodnom dečijem fondu među korisnicima pomoći posledica su propusta u radu tromе i neefikasne administracije zadužene za distribuciju UNICEF-ove pomoći.

Summary

In the Iron Curtain Shadow. The Yugoslav UNICEF Experience

Key words: Yugoslavia, UNICEF, USA

The policy of the Yugoslav state toward the International Children's Fund in the period following the end of World War II reflects the international position of the socialist Yugoslavia which was considered, until the summer of 1948, a territory under pronounced Soviet sphere of influence. In keeping with the policy of Western powers and the United States, after the conflict with the „big” Soviet leader it acquired a status of a country which should at least be „kept afloat”. By the summer of 1950 Yugoslavia became a privileged beneficiary of UNICEF programmes. As the only Eastern bloc country which managed to oppose Soviet influence and tried to build what was often referred to as „its own road to socialism”, Yugoslavia became strategically an extremely important partner to Western democracies. The work of the UNICEF Mission's Office in Belgrade, particularly the activities of its foreign members, were under close scrutiny of the community traditionally sceptical of anything and anyone coming from abroad or more precisely from the West. They were also closely watched by police bodies of the new Yugoslav authorities which did not want to take any chances. The need to protect and defend the established order, particularly after the split with the USSR in the summer of 1948, often turned into paranoia. Field work was an additional challenge for the Yugoslav police. Restricted in movement, access to information and institutions through which UNICEF programmes have been carried out, the officials of the Fund Mission temporarily on assignment in Yugoslavia have been facing challenges of development of the new state and order in socialism. Promotion of UNICEF activities in FPRY was in direct correlation with Yugoslavia's foreign-policy orientation between 1947 and 1954.

UDK 341.16:364-22-053.2(497.1)“1947/1954”(093.2)

ULOGA MUZIČKOG FOLKLORA U SPOLJNOJ POLITICI SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE 1950–1952.

Ivan Hofman

APSTRAKT: Tema rada je upotreba muzičkog folklora naroda Jugoslavije u spoljnoj politici FNRJ početkom pedesetih godina XX veka. Turnejama folklornih ansambala želela se probiti izolacija u kojoj se Jugoslavija našla nakon Rezolucije Informbiroa.

Ključne reči: muzički folklor, folklorne grupe, Međunarodna konferencija etnomuzikologa u Opatiji, spoljna politika, Jugoslavija

Sukob sa Informbiroom bio je prelomni događaj u istoriji socijalističke Jugoslavije. Zemlja čija je komunistička partija sebe smatrala najdoslednijim i najodlučnijim sledbenikom sovjetskog modela izgradnje socijalizma, našla se u nepomirljivom sukobu sa svojim dojučerašnjim najbližim saveznikom, a komunisti sa svojim učiteljem i idolom Josifom Staljinom. Mostovi prema bivšim zapadnim saveznicima bili su srušeni ubrzo nakon što je oružje u Evropi utihnulo, a 1948. Rezolucijom Informbiroa srušeni su i mostovi prema SSSR-u i „narodnim demokratijama”. Jugoslavija se našla u potpunoj političkoj i ekonomskoj izolaciji, pritisnuta realnom opasnošću od intervencije Crvene armije i njenih saveznika.

Nakon početnih lutanja, kada je partijsko i političko vođstvo zemlje nastojalo da pojačanom represijom, naročito nasilnom kolektivizacijom na selu, dokaže neistinitost Staljinovih optužbi i koliko-toliko održi privredu zemlje u uslovima izolacije, usledila je, nakon Trećeg plenuma CK KPJ 1949, potraga za novim putevima u izgradnji socijalizma. Partija je počela da se oslanja na tradicije sopstvene, autentične revolucije, a diplomatija je nastojala da obnovi poki-dane veze sa Zapadom. Malo po malo, nakon početnog obostranog nepoverenja, uspostavljene su početkom pedesetih godina XX veka vrlo žive političke, ekonomske i kulturne veze sa parlamentarnim demokratijama.¹ Cilj ovog rada je da

¹ O promenama jugoslovenske spoljne politike videti detaljnije u: Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, Zagreb, 1988.

prikaže spoljnu politiku Jugoslavije u periodu 1950–1952. iz jednog netipičnog ugla, kroz analizu nekoliko karakterističnih međunarodnih turneja folklornih ansambala u tom periodu i kroz analizu međunarodnog simpozijuma o muzičkom folkloru održanog u Opatiji 1951. godine.

U posmatranom periodu je vladajući oblik umetničkog izražavanja u Jugoslaviji bio socijalistički realizam, koji je, na području muzičke umetnosti, podrazumevao stvaranje jednostavne, pevljive muzike kojom se lako prenosi revolucionarna poruka. Od kompozitora se tražilo da komponuju na temelju svog nacionalnog folklora, a od masovnih organizacija da razvijaju umetnički amaterizam kojim će se negovati, pre svega, narodno muzičko stvaralaštvo.² Zato su u drugoj polovini četrdesetih godina XX veka osnovana brojna kulturno-umetnička društva, pri omladinskim organizacijama, sindikatima, po selima i sva ona su negovala muzički folklor svog kraja.

Rad svih kulturno-umetničkih društava bio je objedinjen u Savezu kulturno-prosvetnih društava, koji im je pružao stručnu i materijalnu pomoć. Organizovao je seminare i kurseve za rukovodioce ansambala, od kojih se tražilo da, kroz dodir sa izvornim narodnim umetnicima i kroz saradnju sa etnografskim i etnomuzikološkim institutima i muzejima, neprekidno unapređuju njihov umetnički nivo. Amaterski ansambli redovno su se takmičili, počev od rejonskih takmičenja, preko sreskih, republičkih, do saveznog. Pobjednici saveznog takmičenja mogli su da predstavljaju Jugoslaviju u inostranstvu, mada u ograničenom obimu, nastupajući samo pred članovima sindikalnih, studentskih i sličnih organizacija zemlje domaćina. Počev od 1948. osnovani su profesionalni republički folklorni ansambli čiji je zadatak bio da neguju jugoslovenski muzički folklor u celini i da ga predstavljaju u inostranstvu, bilo učesćem na međunarodnim festivalima, bilo kroz komercijalne nastupe na, često, prestižnim svetski pozornicama.³

Profesionalni jugoslovenski folklorni ansambli i nekoliko amaterskih stupili su na međunarodnu scenu na velika vrata 1950. godine. U periodu 1950–1952. ostvarili su više međunarodnih turneja sa preko 160 javnih nastupa. Ansambl narodnih igara NR Srbije gostovao je 1950. u Švajcarskoj. Tokom 1951.

² O muzici socijalističkog realizma videti: O. Данон, „Улога савремене музике у друштву”, *Музика 1*, Београд, 1948; Т. Хрењиков, „Куда иде развој музике?”, *Музика 2*, Београд, 1949; Иван Хофман, „Под стегом партије. Музика социјалистичког реализма – примери СССР и Југославије”, *Годишњак за друштвену историју*, год. XII, свеска 1–3, 2005, Београд, 2006.

³ Архив Југославије (АЈ), Савет за науку и културу Владе ФНРЈ (317), фасцикла 89, јединица описа 127 Турнеје фолклорних ансамбала; елаборат *Folklor u Jugoslaviji*, без датума. Водећи професионални фолклорни ансамбли у социјалистичкој Југославији били су: Ансамбл народних игара НР Србије, касније *Kolo*, основан 1948. године (в. вебсајт <http://www.kolo.co.yu>); Државен ансамбл на народните игри и песни на НР Македонија, каснији *Tanec*, основан 1949. године (в. вебсајт <http://www.tanec.com.mk>) и Државни збор народних плесова и pjesama НР Хрватске, каснији *Lado*, који је основан 1949. (в. вебсајт <http://www.lado.hr>).

nastupio je u Austriji i ostvario dvomesečnu turneju obišavši Veliku Britaniju, Holandiju i Belgiju. Naredne godine obnovio je dvomesečnu turneju iz prethodne sezone, uključivši u svoj intinerer i Francusku. Državni zbor narodnih plesova i pjesama NR Hrvatske gostovao je 1952. u Francuskoj, nastupivši na festivalu u Bjaricu i u Kanu. Krajem iste godine izveo je višenedeljnu i vrlo uspešnu turneju po Skandinaviji. Državni ansambl narodnih igara i pesama NR Makedonije pobedio je na Eisteddfod festivalu u velškom gradiću Llangollen 1950, izvedeći čuveni ples *teškoto*. Potom je, početkom 1951, nastupio na otvaranju konferencije UNESCO-a u Parizu i uspešno se predstavio u Londonu. Tokom 1952. imao je zapažene turneje u Italiji i Grčkoj. Kombinovani amaterski ansambli iz Jugoslavije bili su pobednici takmičenja u Llangollenu 1951, igrajući *glamočko kolo* i pevajući narodne pesme iz Srbije uz pratnju frule. Pobednici istog takmičenja 1952. bili su: šiptarska grupa iz Rugova, koja je izvodila poznatu *rugovsku igru*, i ansambl iz Subotice, koji se predstavio *bunjevačkim kolom*.⁴

Jugosloveni u gostima

Velika Britanija je bila zemlja u kojoj su jugoslovenski folklorni ansambli najčešće gostovali. Ona ima vrlo razvijene etnomuzikološke studije i organizacije koje se bave proučavanjem, negovanjem i promovisanjem folklora na Britanskim ostrvima. Imperijalna prošlost Ujedinjenog Kraljevstva i dodiri Britanaca sa različitim egzotičnim narodima svakako su podstakli njihovo interesovanje za običaje različitih naroda, a u slučaju Velšana, Iraca i Škotlandana, negovanje vlastitog folklora je neraskidivo povezano sa očuvanjem njihovog snažno izraženog keltskog identiteta. U tom pogledu verovatno su najdalje otišli Velšani sa svojim nadaleko poznatim Eisteddfod festivalom.⁵

Pod uticajem trijumfalnog nastupa Makedonaca u Llangollenu 1950. i njihovim uspešnim nastupima u Londonu januara 1951, Englesko društvo za narodni ples i pesmu⁶ pozvalo je jugoslovenske vlasti da izaberu ansamble koji će učestvovati na različitim festivalima planiranim za 1951. godinu. Savet za nauku i kulturu Vlade FNRJ prihvatio je poziv i odlučio se da organizuje jednu dvomesečnu turneju, koja bi bila ostvarena tokom leta 1951. Odabrani ansambl iz FNRJ učestvovao bi na festivalu u Kraljevskom Albert holu u Londonu (Royal

⁴ AJ-317-89-127, Turneje folkornih ansambala; AJ-317-5-14, Poverljive veze sa Velikom Britanijom; AJ-317-97-144, Veze sa Velikom Britanijom.

⁵ Eisteddfod (Ajstedved, kako se približno izgovara na velškom jeziku) je takmičenje u velškoj muzici, plesu i pesmi koje se održava svakog leta u drugom velškom gradu, još od srednjovekovnog doba. Međunarodni Eisteddfod, koji se održava svake godine početkom jula u Llangollenu (Hlangohlen, kako se približno izgovara na velškom jeziku) osnovan je 1947. godine i vrlo brzo je prerastao u jedno od najprestižnijih takmičenja amaterskih folklornih ansambala, solista i horova u svetu (v. vebajst <http://www.international-eisteddfod.co.uk>).

⁶ English Folk Dance and Song Society je najpoznatija britanska ustanova koja se bavi etnomuzikološkim studijama. V. oficijelni vebajst društva <http://www.efds.org>.

Albert Hall) krajem juna, na Eisteddfodu u julu i potom još nekim manjim smotrama. Za kraj turneje po Britaniji bilo je planirano nastupanje ansambla na Britanskom festivalu u Kraljevskoj festivalskoj dvorani u Londonu (Royal Festival Hall), septembra 1951. U međuvremenu, ansambl bi nastupao u različitim britanskim gradovima na komercijalnoj bazi.⁷

Dvoipomesečna turneja folklornog ansambla iz Jugoslavije shvaćena je vrlo ozbiljno. U prepisci između Saveta za nauku i kulturu i Ambasade u Londonu na više mesta je podvučen političko-propagandni značaj gostovanja, jer bi se njime „proširile simpatije prema Jugoslaviji u svim krugovima, a naročito u masama običnih ljudi”. Za ostvarenje takvih ciljeva, pisao je ambasador Jože Brilej, ne bi trebalo štedeti novac. Propagandni efekat turneje folklornog ansambla na britansko javno mnjenje bio bi daleko veći od uticaja časopisa koji je Vlada FNRJ distribuirala u Velikoj Britaniji, a koji je koštao godišnje 4.000 funti.⁸

Savet za nauku i kulturu naložio je Ambasadi FNRJ u Londonu da isposluje kod britanskih menadžera određene uslove, ne bi li nastup Jugoslovena ostavio na domaćine što bolji utisak. Pre svega, jugoslovenska strana je tražila da nastupa samo u reprezentativnim dvoranama (više od 800 sedišta), kako grupa ne bi pala na „nivo putujućih artista”. Ambasada bi trebalo da vodi računa da ansambl ostvari što više nastupa u industrijskim gradovima Britanije, kako bi što veći broj radnika prisustvovao koncertima. „Ovo treba imati u vidu naročito zbog političko-propagandnog značaja gostovanja.” Jugoslovenskim predstavnicima u Britaniji je sugerisano da onemoguće lokalne menadžere da, u težnji za zaradom po svaku cenu, samovoljno raspolažu grupom i s tim u vezi da se folkloristima obezbedi po jedan dan odmora nakon svakih nekoliko dana nastupa, da im se obezbedi udoban smeštaj, jer „prošle godine noćili su u podzemnom bunkeru, gde su mnogi od njih promukli i nazeblili” i da im se obezbedi adekvatna ishrana, tj. obilni obroci sa dovoljno masnoće i neograničenom količinom hleba, „koji za naše ljude predstavlja neophodan dodatak kod svakog obroka”.⁹

Prvobitna odluka Saveta za nauku i kulturu bila je da se u Veliku Britaniju pošalje Državni ansambl narodnih plesova i pjesama NR Hrvatske, ali je tokom maja 1951. zaključeno da hrvatski ansambl nije spreman za predviđenu letnju turneju. Ambasada FNRJ imala je neke ozbiljne primedbe na njegov program, pre svega na vid stilizacije folklora koji je praktikovao ovaj ansambl. Pojedine tačke programa bile su vrlo interesantne sa stanovišta etnomuzikologije, ali zato nedovoljno privlačne publici. Osim toga, Hrvatima je nedostajala oprema za niz plesnih tačaka: gusle, diplo, oružje za makedonsko oro, kompletne make-

⁷ AJ-317-97-144, Veze sa Velikom Britanijom, Pismo Saveta za nauku i kulturu Vlade FNRJ Ambasadi FNRJ u Londonu, 8. februar 1951.

⁸ AJ-317-89-127, Turneje folklornih ansambala, Pismo Ambasade FNRJ u Londonu Savetu za nauku i kulturu Vlade FNRJ, 27. februar 1951.

⁹ *Isto*, Pismo Saveta za nauku i kulturu Vlade FNRJ Ambasadi FNRJ u Londonu, 7. april 1951.

donske, srpske i bosanske nošnje, a postojeće hrvatske nošnje bile su u jako lošem stanju. Stoga je Savet za nauku i kulturu odlučio da pošalje u Veliku Britaniju Ansambl narodnih igara NR Srbije, čija je koreografija bila više po ukusu domaćina i koji je imao spremne narodne nošnje iz različitih krajeva.¹⁰ Srpski ansambl se rado odazvao na turneju po Velikoj Britaniji, ostvarivši tokom leta 1951. veliki uspeh. Ansambl je iz Britanije prešao u Holandiju i Belgiju, gde je održao takođe niz zapaženih koncerata.

Decembra 1951. boravio je u Jugoslaviji, kao gost Jugoslovenske koncertne agencije, holandski menadžer J. de Blik, predstavnik agencije Nederlandsch Impresariaat. Tokom 1951. prilično je uspešno posredovao prilikom gostovanja Ansambla narodnih igara NR Srbije u Holandiji i Belgiji. Želeo je da u sledećoj sezoni proširi svoje poslove organizujući nove koncerte jugoslovenskih ansambala, jer oni su, posle uspeha na takmičenjima i festivalima tokom prethodne dve sezone, postali veoma traženi u zapadnoj Evropi. Prisustvovao je nastupima različitih profesionalnih i nekih boljih amaterskih horskih i folklornih ansambala i razgovarao je sa Jugoslovenskom koncertnom agencijom oko organizovanja novih turneja. Nameravao je da leta 1952. organizuje evropsku turneju jednog folklornog ansambla, a razmišljao je i o Latinskoj Americi (leto 1953), Severnoj Americi (zima 1953/54) i, eventualno, Indiji i Australiji. Kao rezultat ovih pregovora usledila je nova turneja Ansambla narodnih igara NR Srbije po zapadnoj Evropi.¹¹

Velika evrpska turneja Ansambla narodnih igara NR Srbije u leto 1952. bila je, sa umetničkog i političko-propagandnog stanovišta, uspešnija od veoma uspešne turneje iz prethodne godine, ali na njoj je došlo do ozbiljnog razmimoilaženja i sukoba između ansambla i jugoslovenskih vlasti, sa jedne, i De Blika s druge strane, naročito povodom jednomesečnog boravka ansambla u Holandiji.

Impresario De Blik je napisao Savetu za nauku i kulturu opširno i na momente vrlo žučno pismo u kome je podvukao potpuni finansijski neuspeh turneje, za šta je okrivio jugoslovensku stranu. On je preuzeo veliki rizik prilikom organizovanja turneje, računajući na reputaciju ansambla, ali je ostvario takav gubitak koji, po njegovim rečima, čini buduće turneje jugoslovenskih ansambala, bar kada je o Holandiji reč, nemogućim. Tvrdio je da su sale za vreme nastupa ansambla bile poluprazne, za šta donekle krivi veoma visoke temperature i visoku vlažnost vazduha tih dana, ali se požalio i na prestroke uslove koje je postavila jugoslovenska strana. Naglasio je da se osetio prevarenim, navodeći više razloga za svoje nezadovoljstvo.

¹⁰ Isto; Pismo potpredsednika Saveta Ive Frola Ministarstvu za prosvjetu NR Hrvatske, 11. maj 1951.

¹¹ AJ-317-93-135, Veze sa Holandijom.

Sporni su bili slobodni dani. U Holandiji je običaj da svi ansambli na gostovanju daju sedam večernjih predstava nedeljno i jedan matine, ali je Jugoslovenska koncertna agencija, pozivajući se na činjenicu da su nastupi folklorista izuzetno naporni i da je igračima potreban odmor nakon svakih nekoliko dana, isposlovala da ansambl ima četiri slobodna dana u četiri nedelje. De Blik je nevoljno pristao. Tvrdio je da su Jugosloveni zloupotrebili slobodne dane, tako što su nastojali da zarade ekstra novac gde god su mogli i to bez njegovog znanja (njemu je prema ugovoru pripadalo 10% zarade od svakog nastupa). Holanđanin je uspeo da spreči jedan takav nastup, ali ne i snimanje za radio koje je ansambl obavio u časovima namenjenim za odmor, nakon celodnevnog snimanja gramofonske ploče. Najzad, jedan slobodan dan je iskorišćen za izlet do Pariza. Slobodni dani su, po De Bliku, začili čist gubitak u planiranoj zaradi od turneje.

Sledeći sporni momenat u odnosima između holandskog menadžera i jugoslovenskog ansambla bio je ishrana. Prema De Bliku, Holandija je zemlja kvalitetne hrane i svaki ansambl u gostima prihvata pravilo domaćina da se jedu tri obroka dnevno. Nasuprot „dobrim običajima” Jugosloveni su tražili prvobitno pet, da bi se na kraju zadovoljili sa četiri obroka dnevno. Dodatni obrok dnevno je, kada se pomnoži sa trideset dana, predstavljao čist gubitak. Dodatne troškove izazvalo je ekstra plaćanje zbog nenavedenih posebnih potreba (ili zahteva) pet članova ansambla i zbog prisustva jednog čoveka više od ugovorenog broja (bilo je ugovoreno da ansambl čine 42 osobe). Problem je izazvala taksa, koje je bila obavezna za sve izvođače, bez obzira na to da li su domaći ili strani, a iznosila je 8% od zarade za ansamble i 4,5% za menadžere. Uprava ansambla je odbila da plati taksu i taj trošak pao je na De Blika. Novi gubitak impresariju izazvali su putni troškovi, jer je De Blik planirao da plati prevoz od jugoslovenske granice do Holandije i nazad najkraćom rutom i najjeftinijim prevozom. No, ansambl je iz Holandije produžio za Pariz, gde je imao ugovorene nastupe sa nekom drugom koncertnom agencijom, mimo znanja Nederlandsch Impresariaata i Holanđanin je bio primoran da plati troškove puta do francuske prestonice. De Blik se požalio i na upravu ansambla, od koje je čuo samo žalbe, a nikako reči hvale. I za kraj: „Vaši zemljaci pružili su mnogo lepog holandskom narodu i ja sam prvi koji žali što su finansijski rezultati tako katastrofalni da mi [Holanđani] ih [Jugoslovene] nećemo više videti.”¹²

Poslanik FNRJ u Kraljevini Holandiji Mato Jakšić nije ostao dužan De Bliku. Napisao je izveštaj Savetu za nauku i kulturu u kome daje sasvim suprotno viđenje događaja. De Blik je pisao Savetu „zato što je vrlo dobro osetio da smo mi nezadovoljni sa načinom njegovog rada” i da su šanse da će ga jugoslovenska strana ubuduće angažovati postale minimalne. Uzrok slabe posećenosti konce-

¹² AJ-317-93-135, Veze sa Holandijom, Izveštaj J. de Blika o turneji Ansambla narodnih igara NR Srbije po Holandiji, 15. jul 1952.

rata nisu bile vrućina i vlaga, već „nemoguće visoke cene” koje su odredili organizatori. Jakšić je tvrdio da su sva jeftina mesta u pozorištima i koncertnim dvoranama bila rasprodata i da su prazna bila samo najskuplja sedišta. Direktori nekih pozorišta su, štaviše, isticali da su bili zadovoljni zaradom i da su voljni ubuduće da prime ansamble iz Jugoslavije i bez posredovanja Nederlandsch Impresariaata i drugih agencija.

„Ima jedna druga stvar koja naročito smeta de Bliku. To je da je ovaj put grupa imala svog menadžera koji je štitio interese grupe, postizao one finansijske efekte u korist grupe na koje je računao de Blik i koji su usled toga [njemu] otpali.” Zato je Holanđanin bio posebno ogorčen na vođu ansambla Lazu Jakšića.¹³

U pozadini ovog spora leži potpuno suprotno shvatanje međunarodnih turneja i međunarodne kulturne razmene uopšte. Menadžeri kao De Blik žive od posredovanja prilikom gostovanja muzičkih umetnika i ansambala i njih, prirodno, zanima samo profit. Svaku aktivnost ansambla mimo ugovora De Blik je osudio jer mu nije donosila traženi procenat i mogla je da mu predstavlja gubitak. Vlada FNRJ bila je, takođe, zainteresovana za profit, ali turneje je prevashodno shvatala sa ideološko-političkog stanovišta, kao vid promocije socijalističke Jugoslavije u svetu i jedan od načina da zemlja izađe iz izolacije u kojoj se našla zahvaljujući sukobu sa Informbiroom. Stoga zarada od turneja, iako je bila dobrodošla, nije igrala presudnu ulogu prilikom organizovanja gostovanja. Naravno, u uslovima teške ekonomske krize u kojoj se nalazila zemlja početkom pedesetih godina XX veka, Vladi FNRJ nije bilo svejedno koliko novca troši za organizovanje turneja i zato su mnoge planirane otpale ili je na pozive dat negativan odgovor jer se procenilo da bi, uprkos moralnom i političkom uspehu, neke od njih izazvale preveliki novčani gubitak.

Skandinavija je bila još jedno od područja sa kojim je jugoslovenska vlada želela da uspostavi čvršće političke, ekonomske i kulturne veze. U sklopu ove namere nastojala je da predstavi folklor svojih naroda. Krajem 1950. vođeni su razgovori između predstavnika Radio Stokholma i savetnika Poslanstva FNRJ u Stokholmu Miroslava Kreačića o plasiranju jugoslovenske narodne muzike u Švedskoj. Šveđane je naročito privlačila autentična, nearanžirana muzika, izvođena na tipičnim narodnim instrumentima kao što su: kaval, svirala, zurle i, naročito, gusle. Predložili su da emisija sadrži 15 do 20 minuta muzičkog materijala po izboru stručnjaka iz Jugoslavije i, ukoliko bi se sve odvijalo po planu, smatrali su da bi emitovanje programa moglo da bude ostvareno već februara 1951. Sa svoje strane, ponudili su Radio Beogradu snimke švedske narodne muzike i razmenu drugog zvučnog materijala. Iz dalje prepiske nije poznato da li je došlo do razmene muzičkog materijala. Savet za nauku i kulturu i Radio Beograd

¹³ Isto, Pismo poslanika FNRJ u Kraljevini Holandiji povodom izveštaja J. De Blika, 26. jul 1952.

su potvrdno odgovorili na ponudu Šveđana, ali je, prema pismu Poslanstva u Stokholmu, Radio Beograd bio isuviše spor u realizaciji dogovorenog.¹⁴

Jugoslovenska strana je pokazala daleko veću marljivost prilikom organizovanja gostovanja Državnog zbora narodnih plesova i pjesama NR Hrvatske u Švedskoj, oktobra i novembra 1952. godine. Januara 1952. vođeni su razgovori između savetnika Poslanstva u Stokholmu Kreačića, predsednika udruženja Švedska–Jugoslavija Johanesa Evalda i predstavnika sindikalne koncertne agencije RESO-Aftondningen Geransona. Na sastanku je ugovorena turneja jednog od folklornih ansambala iz FNRJ. Grupu bi činilo oko 40 izvođača. Jezgro grupe bili bi narodni plesači i pevači, a Šveđani su još izrazili želju da među putnicima bude i par operskih solista i jedan pijanista ili gudački kvartet, kako bi program bio što rsaznovrsniji i Jugosloveni pokazali svoja dostignuća u više muzičkih žanrova. Šveđani su predložili da turneja bude ostvarena krajem 1952. i da izabrani ansambl održi dvadesetak predstava u Švedskoj i po tri u Danskoj i Norveškoj. Troškove puta od jugoslovenske granice do Švedske i unutar Švedske, kao i troškove boravka u Švedskoj i obavezne dnevnice članovima ansambla pokrili bi domaćini. RESO, koji je predstavljao „sve masovne organizacije Švedske: sindikate, zadružni pokret itd.” preuzeo bi poslove oko organizacije čitavog projekta i njegove propagande. Kreačić je u svom izveštaju Savetu za nauku i kulturu naglasio da bi turneja jednog folklornog ansambla „bila najveća propaganda za našu zemlju u Skandinaviji” i založio se da jugoslovenska strana učini sve kako bi do realizacije došlo.¹⁵

Savet za nauku i kulturu se opredelio za Državni zbor narodnih plesova i pjesama NR Hrvatske i ovaj ansambl je 26. oktobra 1952. doputovao u Stokholm. Turneja je bila dobro organizovana i medijski dobro pokrivena. Organizatori su odštampali ukusno dizajniran program veličine jednog autorskog tabaka, koji je, pored tekstova kojima su tumačene igre, sadržao i reklamne poruke kojima se propagirao jugoslovenski turizam, praćene sa par kvalitetnih fotografija. U programu se nalazio i kupon za lutriju – srećni dobitnik bio bi nagrađen besplatnim putovanjem u Jugoslaviju. Zato je kompletan tiraž programa bio rasprodat u rekordnom roku. Prvi nastup održan je u *Cirkus teatru* u Skansenu, predgrađu Stokholma. Poslanik FNRJ Darko Černež se potudio da obezbedi što veći publicitet gostovanju hrvatskog ansambla i na koncert je pozvao članove švedske vlade i diplomatski kor sa suprugama. Pozivu se odazvalo nekoliko ministara, među kojima je najvideniji bio ministar finansija Edvin Šeld, koga je poslanik smatrao najuticajnijim čovekom u vladi. Dilomatski kor se odazvao u velikom broju. Premijerni koncert bio je veoma uspešan i ansambl je do 9. novembra dao

¹⁴ AJ-317-7-18, Poverljive veze sa Skandinavijom, Pismo Poslanstva FNRJ u Stokholmu Savetu za nauku i kulturu Vlade FNRJ, 28. decembar 1950.

¹⁵ AJ-317-7-18, Poverljive veze sa Skandinavijom, Izveštaj savetnika Poslanstva FNRJ u Stokholmu Miroslava Kreačića Savetu za nauku i kulturu Vlade FNRJ, 24. januar 1952.

još 16 predstava u Skansenu (subotom i nedeljom po dve). Sve predstave bile su odlično posećene, uprkos tome što se *Cirkus teatar* nalazi na periferiji švedske prestonice, u velikom parku koji je posećen samo tokom letnjih meseci i koji je prilično loše saobraćajno povezan sa centrom grada. U pozorištu koje ima oko 1.900 sedišta broj posetilaca bio je samo dva do tri puta ispod 1000. Sala pozorišta bila je tokom ostalih priredbi skoro puna. Na oproštajnom koncertu ansambla, u publici je sedelo oko 400 članova jednog švedskog folklornog društva. Bili su obučeni u svoje narodne nošnje „što predstavlja, uzimajući u obzir inače hladni švedski temperamenat, najrečitiji dokaz za to da je naš ansambl uspeo da zagreje švedsku publiku”. O postignutoj popularnosti ansambla svedoči i jedan detalj: lokalna fabrika štirka, čiji je proizvod ansambl upotrebio za čišćenje kostima, objavila je reklamu u visokotiražnom dnevnom listu sa crtežom plesačice u zagorskoj narodnoj nošnji i navodom da su članovi ansambla NR Hrvatske upotrebili njihov produkt.

Državni ansambl NR Hrvatske krenuo je iz Stokholma na turneju po unutrašnjosti Švedske. Nastupio je, između ostalog, u Upsali, Lundu, Norčepingu, Kalmaru i Geteborgu, održavši u svakom od ovih gradova jedan do dva koncerta. Poslanik Černej je tvrdio da je svugde postignut veliki uspeh i da je „Jugoslovensku rapsodiju”, kako su švedski novinari nazvali nastupe ansambla NR Hrvatske, videlo oko 35.000 gledalaca. Poslanik je pohvalio držanje članova ansambla i njihovu posvećenost narodnoj pesmi i plesu, uprkos velikim naporima – svakodnevnim koncertima i višečasovnim putovanjima od grada do grada u neudobnim autobusima.¹⁶ U više navrata podvukao je političko-propagandni značaj turneje, naročito značaj za razvoj jugoslovenskog turizma. Pripadnici švedskog visokog društva i prisutne strane diplomate su pod utiskom nastupa folklornog ansambla izrazili želju da posete Jugoslaviju, a pravni savetnik švedske vlade Lindel je izjavio kako je čvrsto odlučio da prvi sledeći odmor provede u FNRJ. Prema predstavniku RESO-a, slične želje izrazio je i veliki broj običnih švedskih građana. Najzad, članove ansambla je posetio u hotelu generalni sekretar švedskog Ministarstva inostranih poslova. Pozdravio je ansambl rečima da su Šveđani u njima pronašli ono što im najviše nedostaje – „živosti, veselosti i sunca”.

Uprkos očiglednom propagandnom uspehu turneje, finansijski rezultati bili su ispod očekivanih. Vlada FNRJ nije imala nikakve gubitke „u stranoj valuti”, jer su domaćini snosili sve troškove turneje, ali nije imala ni zarade od nekoliko specijalnih koncerata za koje je ansambl dobio poseban honorar. No,

¹⁶ „U pogledu programa smatramo za potrebno spomenuti da je, prema primedbama koje smo čuli sa mnogo strana, bio vrlo sretno izabran i da je bilo napose korisno što je bila na programu i Šiptarska svita, pošto je njezin umetnički nivo gledaoce najrečitije uverio o umetničkim kvalitetima ansambla, a time u njihovim očima podigao i vrednost od istog ansambla izvođenih narodnih igara.” (AJ-317-89-127, Turneje folklornih ansambala, Izveštaj o gostovanju Državnog zbora narodnih plesova i pjesama NR Hrvatske u Švedskoj, 1. decembar 1952).

švedski RESO je poslovao sa gubitkom, jer su troškovi turneje prevazišli prihode od koncerata. Stoga se Vlada FNRJ zauzela, na inicijativu Poslanstva u Stokholmu, da se RESO-u pomogne tako što bi jugoslovenska strana pokrila troškove boravka trideset švedskih turista u FNRJ, kojima je RESO, kao dobitnicima na lutriji, obećao besplatan odmor u Jugoslaviji.¹⁷

Na kraju prikaza najvažnijih gostovanja profesionalnih folklornih ansambala trebalo bi nešto reći i o turnejama amatera. Država nije bila naklonjena slanju amatera u inostranstvo, pravdajući to slabijim kvalitetom njihovih nastupa, kojima se kvario renome profesionalnih ansambala. Nema dokaza da je takav stav proizašao iz bojazni da bi pojedini amateri iskoristili odlazak u inostranstvo radi bežanja iz Jugoslavije.¹⁸ Bilo kako bilo, neprofesionalci su, ako izuzmemo Llangollen, gde se po propozicijama takmičenja traži učešće amatera, ostvarili samo dve višenedeljne međunarodne turneje – po Austriji marta i aprila 1952. i po Holandiji oktobra 1952. Posvetićemo malo veću pažnju gostovanju sindikalnog folklornog ansambla u Austriji.

Ansambl je bio sastavljen iz odabranih igrača, instrumentalista i pevača beogradskih kulturno-umetničkih društava *Polet*, *Abrašević* i *Branko Cvetković* – ukupno tridesetak ljudi. Dva puta je nastupio u pravim koncertnim dvoranama, kao što je Koncerthaus u Beču, dok je ostale predstave održao pred radnicima čeličana u Donauvicu i još nekim industrijskim centrima, u Radničkoj komori u Gracu i pred meštanima jednog slovenačkog sela u Koruškoj. Ansambl nije, tokom boravka u Austriji, imao nikakvih neprilika „niti je bio izložen provokacijama od strane raseljenih lica ili kominformovaca”. Domaćini su ga srdačno prihvatili, ali se mestimično „osećala [njihova] rezervisanost i strah od prevelikog isticanja simpatija”. Rezervisanost prema gostima iz Jugoslavije pokazali su, prilikom dočeka ansambla, čak i predstavnici radničkih organizacija iz pojedinih mesta. U publici su preovlađivali ljudi iz malograđanske sredine, dok pravi radnici uglavnom nisu ni prisustvovali predstavama. Autor izveštaja smatra da je nedovoljno interesovanje austrijskih industrijskih radnika za nastupe njihovih kolega iz Jugoslavije svakako posledica nepostojanja zvaničnih kontakata između jugoslovenskih i austrijskih sindikata, „ali najviše je to posledica apolitičnosti i oportunističkih tendencija u radničkom pokretu Austrije”.¹⁹

¹⁷ Isto.

¹⁸ Autoru je poznat iz priče slučaj bežanja člana hora „Braća Baruh” prilikom turneje po zapadnoj Evropi krajem pedesetih godina XX veka. Strah vlasti da će građani koristiti turneje amaterskih kulturno-umetničkih društava za trajno napuštanje zemlje mogao bi da bude motiv da se u inostranstvo šalju pre svega profesionalci, ali, kao što je praksa pokazala, ako su solisti Boljšog teatra i kubanski sportisti koristili međunarodne turneje za bežanje u inostranstvo, zašto to ne bi radili i profesionalni folklorni umetnici iz Jugoslavije? U arhivskoj građi korišćenoj za pisanje ovog rada nije pronađen nijedan podatak o pokušaju nekog člana bilo profesionalnog, bilo amaterskog ansambla da odlazak na neku međunarodnu turneju iskoristi za bežanje iz zemlje.

¹⁹ AJ-317-92-132, Veze sa Austrijom, Pismo Centralnog odbora jedinstvenih sindikata Jugoslavije savetu za nauku i kulturu, 12. april 1952.

Jugosloveni kao domaćini – Opatija 1951.

Turneje folklornih anasambala i izložbe narodnog umetničkog stvaralaštva održane po zapadnoj Evropi bile su samo jedan od načina kojima je Vlada FNRJ nastojala da razbije izolaciju zemlje. Vladi je bilo potrebno da organizuje jedan krupan međunarodni skup ne bi li time podigla politički ugled Jugoslavije. Prilika se ukazala juna 1950. kada je kompozitor Natko Devčić,²⁰ predstavljajući Jugoslaviju na sastanku Izvršnog odbora Međunarodnog saveta za muzički folklor (IFMC) u Parizu, izložio ponudu FNRJ da bude organizator Treće godišnje konferencije ove organizacije, koja je zakazana za septembar 1951. godine.²¹ Priča koja sledi zanimljiva je i sa stanovišta proučavanja jugoslovenskog mentaliteta, čije su se mnoge negativne strane ispoljile upravo u vezi sa organizovanjem ovog međunarodnog skupa.

Obrazlažući ponudu Jugoslavije, Devčić je, u skladu sa načelima Međunarodnog saveta, ponudio, kao prateću manifestaciju, festival jugoslovenskog muzičkog folklora. Razvila se duža diskusija po pitanju predloga: predstavnik Austrije predložio je Salzburg, gde bi konferencija i folklorni festival bili deo Muzičke olimpijade zakazane za leto 1951, predstavnik Velike Britanije se zalagao da njegova domovina bude domaćin, a u igri su bili još i Regensburg i Trinidad. Devčićev predlog bezrezervno je podržao švajcarski predstavnik Šerbulije, koji je par meseci ranije prisustvovao koncertu Ansambla narodnih igara NR Srbije i postao veliki poštovalac jugoslovenskog folklora. Kandidatura Jugoslavije je na kraju prihvaćena jednoglasno.

Utvrđeni su termin održavanja konferencije, od 8. do 14. septembra 1951, i teme za podnosioc referata:

- a) Stil i tehnika izvornih pevača, plesača i instrumentalista
- b) Istočni i zapadni aspekti evropskog muzičkog folklora
- v) Seoba folklornih tema (iz istorijskog i/ili geografskog ugla)

²⁰ Natko Devčić (1914–1997) je bio jedan od viđenijih predstavnika socijalističkog realizma jugoslovenskoj muzičkoj umetnosti. Napisao je *Istarsku svitu* za orkestar (1948) i veliki broj masovnih pesama i drugih vokalnih kompozicija sa tematikom iz narodnooslobodilačkog rata, revolucije i izgradnje socijalizma („Devčić Natko”, *Muzička enciklopedija 1 A–J*, Zagreb, 1958, str. 352). O Devčiću kao teoretičaru socijalističkog realizma videti referat *O nekim pitanjima suvremene muzičke kritike*, pročitani na kongresu kompozitora i muzičkih pisaca u Pragu 1948. (AJ-314, Komitet za kulturu i umetnost pri Vladi FNRJ, fascikla 2, jedinica opisa 7).

²¹ International Folk music Council je osnovan u Londonu 1947, gde mu se nalazi i sedište. Savet se bavi prikupljanjem, proučavanjem i negovanjem narodnog muzičkog stvaralaštva. Do 1950. održane su tri konferencije Saveta: Osnivačka u Londonu 1947, Prva godišnja 1948. u Bazelu i Druga godišnja u Veneciji 1949. U sklopu konferencije u Veneciji održan je i međunarodni folklorni festival, na kome je trebalo da učestvuje i odabrani ansambl iz FNRJ, ali je nastup Jugoslovena otkazan zbog učešća ansambla „iz Frankove Španije” (AJ-317-89-128, Folklorni festival u Opatiji, Referat Natka Devčića o sednici Izvršnog odbora IFMC, Zagreb, 25. jula 1950).

g) Autentičnost muzičkog folklora

d) Međusobna zavisnost muzičkog folklora i umetničkih oblika.

Tokom druge polovine 1950. i prve polovine 1951. održano je više sastanaka različitih ustanova i pojedinaca zaduženih za ceo projekat. Prvi u nizu skupova održan je u Beogradu, u Savetu za nauku i kulturu Vlade FNRJ, 26. jula 1950.²² Raspravljalo se o mestu održavanja čitavog skupa. Predloženi su bili: Makedonija, zbog bogatstva njenog folklora, Dubrovnik kao prvorazredni turistički centar, „novooslobođeni krajevi” Pula i Opatija i Zagreb. Okupljeni su se opredelili za Zagreb, jer je ovaj grad imao dovoljno reprezentativnih hotela za smeštaj stranih gostiju, dovoljno kulturnih sadržaja koji mogu da upotpune boravak gostiju, odlično je saobraćajno povezan sa svetom i ima živopisnu okolinu, koju bi gosti mogli da obiđu na jednom od fakultativnih izleta.

Sledeći problem odnosio se na izbor ansambala za festival. Odlučeno je da će se na festivalu predstavljati samo izvorne folklorne grupe, što je u skladu sa zahtevima IFMC-a, koje će biti izabrane na redovnim republičkim smotrama amaterskih folklornih ansambala.²³

Na daljim sednicama odlučeno je da će pokrovitelji čitavog projekta biti Savet za nauku i kulturu Vlade FNRJ i Savez kulturno-prosvetnih društava Jugoslavije. Formirani su: Sekcija za konferenciju, sa zadatkom da prikuplja prijave i referate učesnika, da ih šalje u London sekretarijatu IFMC-a radi recenzije i da se stara o prihvatu, smeštaju, boravku gostiju iz inostranstva; Sekcija za festival, sa zadatkom da organizuje prateću folklornu smotru i festivalski žiri koji treba da izabere ansamble koji će se predstaviti na festivalu.²⁴

U Sekciji za konferenciju vođene su ideološki obojene polemike oko dileme kako bi predstavnici Jugoslavije trebalo da nastupe na naučnom skupu. Na sednici održanoj decembra 1950. u Zagrebu, kompozitor Ivo Kirigin izjavio je da bi jugoslovenski referati trebalo da budu „ideološki i stručno ispravni”. Pitao se da li izlagači iz Jugoslavije moraju da se kruto drže zadatih tema, odeđenih na sastanku Izvršnog odbora IFMC-a u Parizu, „čija je provenijencija idejne prirode”. Kirigin je podvukao pitanje društvene uslovljenosti folklora, na šta bi diskutanti iz Jugoslavije trebalo da ukažu gostima iz inostranstva. Smatrao je da se jugoslovenski etnomuzikolozi ne moraju i ne mogu složiti sa pet predloženih tema i da bi trebalo da prošire tematski okvir skupa. Jugoslovenski etnomuzikolozi

²² AJ-317-89-128, Folklorni festival u Opatiji; Zapisnik sa sastanka u vezi sa organizovanjem Konferencije IFMC i folklornog festivala, 26. jul 1950. Sastanku su prisustvovali Franc Drenovec, u ime Šaveta, predstavnici republičkih ministrastava prosvete, stručnjaci za muzički folklor Natko Devčić, Cvjetko Rihtman, Živko Firfov i Ljubica Janković, Stevan Hristić i Milenko Živković, ispred Saveza kompozitora Jugoslavije, Andrija Preger ispred Saveza reproduktivnih umetnika Jugoslavije i Miodrag Vasiljević ispred Muzičke akademije u Beogradu.

²³ Isto.

²⁴ AJ-317-89-128, Zapisnik sa sednice Odbora za pripremu Konferencije IFMC, 22. oktobar 1950.

ne mogu da ostanu po strani od shvatanja folklora kao pojave odeljene od društvenog razvoja, kako je to tvrdila anglosaksonska škola; trebalo bi „svratiti pažnju na društvenu ulogu folklora i činjenicu da se folklor i dalje razvija”. Tražio je da se obrati pažnja na društvene i ekonomske uslove u kojima folklor živi, „što buržoaska nauka negira”. Naglasio je da izlagači iz Jugoslavije moraju da zauzmu zajednički stav o ključnim pitanjima folklora. Sa Kiriginom su se složili i drugi diskutanti, naglasivši da su teme referata isuviše internacionalističke i da bi na njih trebalo odgovoriti „sa našeg stanovišta”. Kompozitor Petar Konjović smatrao je da bi trebalo predstaviti jugoslovenski folklor u svoj njegovoj raznolikosti i regionalnim osobenostima. Zato bi bilo poželjno da svaka republika FNRJ stupi na konferenciji sa po jednim referatom koji bi obuhvatio specifičnosti njenog folklora. Prisutni su podržali Konjovićev prelog i jednoglasno je odlučeno da svaka republika da po dva referata.²⁵

No, izbor referata nije tekao tako glatko. Uprkos dogovoru, Slovenci, koji su već otvoreno pokazivali nezadovoljstvo što njihov predstavnik nije ušao u festivalski žiri, prijavili su Sekciji za konferenciju pet referata. Prema mišljenju Devčića, koji je, kao predstavnik IFMC-a morao da vodi računa i o tome da li se pripreme za konferenciju i festival odvijaju u skladu sa onim što je dogovoreno na sastanku Izvršnog odbora u Parizu, pet referata iz Slovenije činilo bi neugodan presedan. To bi dovelo do „neskromne kvantitativne prevage” referata i referenata iz Jugoslavije na skupu jedne međunarodne stručne organizacije „u kojoj jugoslovenski stručnjaci do sada uopće nisu surađivali”. Problem je bio naročito delikatan zato što su pravo učešća na konferenciji imali samo članovi IFMC-a, kojih je u FNRJ bilo petoro. IFMC je doduše izašao u susret željama domaćina da na konferenciji mogu da izlažu svoje referate i jugoslovenski stručnjaci koji nisu članovi organizacije, ali bi preveliki broj izlagača iz FNRJ ostavio negativan utisak.²⁶

Svega dva meseca pre planiranog početka konferencije i festivala, postalo je sporno mesto održavanja čitavog skupa. Na prvom sastanku povodom priprema, održanom u Beogradu jula 1950, jednoglasno je izabran Zagreb. Odjednom se ispostavilo da je Zagreb u prvoj polovini septembra 1951. prebukiran, jer su, osim konferencije i festivala, u tom terminu bili zakazani Zagrebački velesajam, jedno međunarodno biciklističko takmičenje, Kongres mira i skup iseljenika-povratnika. Devčić je, navodno, još jula 1950. upozoravao na opasnost da u Zagrebu neće biti mesta za smeštaj gostiju, dok je Franc Drenovec, ispred

²⁵ AJ-317-89-128, Zapisnik sa prvog sastanka Sekcije za konferenciju, 2. decembar 1950.

²⁶ „Ovakav način suradnje kakav do sada praktikuju drugovi iz Slovenije, a koji se sastoji u stalno podržavanoj atmosferi nepovjerenja, u dopuštavanju prevladavanja ličnih momenata i u stalnom pokušavanju naknadnog mijenjanja jednoglasno donešenih zaključaka, uvelike otežava sav naš rad, a ukoliko takav način ne bude izmjenjen na bolje, on će predstavljati ozbiljnu opasnost po uspjeh čitave akcije i naše reputacije na međunarodnom planu.” AJ-317-89-128, Pismo Natka Devčića Savetu za nauku i kulturu Vlade FNRJ, 20. januar 1951.

Saveta za nauku i kulturu Vlade FNRJ, upravo insistirao da je poklapanje konferencije IFMC i Zagrebačkog velesajma povoljna okolnost koja bi mogla da se iskoristi i u turističke i političko-propagandne svrhe. Održavanje konferencije i festivala je dovedeno u pitanje. Održan je hitan sastanak sa predstavnicima turističke agencije *Putnik*. Prisutni su imali različite predloge: gosti mogu da budu smešteni na Sljemenu, u Stubičkim Toplicama, u Opatiji... Pomoćnik ministra za nauku i kulturu NR Hrvatske, „u takovoj situaciji ne može ni za što odgovarati”.²⁷ Najzad, prisutni su se opredelili za Opatiju, kao prvorazredni turistički centar, što je samo po sebi predstavljalo problem, jer je bilo vrlo malo vremena da se obezbedi smeštaj u ovom kvarnerskom letovalištu i okolini, da se IFMC i gosti obaveste o promeni mesta održavanja skupa, da se povuče stari propagandni materijal u kome se spominje Zagreb i odštampa novi.

Osim problema oko mesta održavanja skupa, organizatore su dugo optećivali i problemi oko štampanja programa i drugih publikacija namenjenih kongresu i festivalu. Devčić je protestovao zato što je Savet za nauku i kulturu štampao deo materijala bez saglasnosti Odbora za pripremu, što je rezultiralo „najgrubljim jezičkim omaškama koje [se] katkada graniče sa potpunom nerazumljivošću”.²⁸ Štampanje ostalih publikacija je kasnilo zbog problema sa prevodjenjem rukopisa na engleski jezik (jer prevodilac nije mogao da se nađe) i zbog svađe dva tipografska tehničara, koje je Savet unajmio, oko toga da li je specijalna hartija koju su dobili odgovarajuća i ko je od njih dvojice veći stručnjak za tipografiju.²⁹ Sve ovo je višestruko povisilo troškove organizacije.

Nekoliko dana pre početka skupa oglasio se Jugoslovenski informacioni centar u Njujorku sa nekoliko ozbiljnih primedbi na organizaciju. Podvukao sporost organizatora, jer je propagandni materijal stigao u Njujork tek krajem avgusta 1951, što je bilo isuviše kasno za bilo kakvu reklamu kongresa i festivala u Americi. Informacioni centar je bio mišljenja da na Zapadu nije popularna praksa da se vlada jedne države javlja kao pokrovitelj nekog festivala. Takvo pokroviteljstvo daje čitavoj priredbi zvaničan karakter, „što nam nije potrebno, jer slabi učešće stranaca koji su za te stvari daleko osetljiviji od nas”.³⁰

Treća godišnja konferencija Međunarodnog saveta za muzički folklor održana je, uprkos svim problemima, u predviđeno vreme od 8. do 14. septembra 1951. Na njoj je prisustvovalo oko 60 gostiju iz inostranstva i „nešto veći broj domaćih”. Strani izlagači i njihove teme bili su sledeći:

²⁷ AJ-317-89-128, Pismo Odbora za Konferenciju IFMC i jugoslovenski festival savetu za nauku i kulturu Vlade FNRJ, 8. jun 1951.

²⁸ AJ-317-89-128, Pismo Natka Devčića od 31. jula 1951.

²⁹ AJ-317-89-128, Zaključak o Konferenciji međunarodnog saveta za muzički folklor i o Jugoslovenskom festivalu narodnih igara i pesama, održanom u Opatiji od 8. do 14. IX 1951, 22. decembar 1951.

³⁰ AJ-317-89-128, Mišljenje Jugoslovenskog informacionog centra u Njujorku o folklornom festivalu u Opatiji, 30. avgust 1951.

- 1) A. E. Šerbulije (Švajcarska), *Ritam, obeležje individualnog i kolektivnog stava*
- 2) Edit Geršon-Kivi (Izrael), *Migracije i mutacije orijentalnih narodnih instrumenata*
- 3) Feliks Hoerbürger (SR Nemačka), *Odnos između narodnih eposa istoka i zapada*
- 4) Gurit Kadman (Izrael), *Tradicionalni plesovi iz Jemena i njihov uticaj na nove izraelske plesove*
- 5) Patrik Šuldhem-Šo (Velika Britanija), *Narodna pesma i koncertni pevač*
- 6) Leopold Krecembaher (Austrija), *Narodne pesme u narodnim igrama alpskih predela*
- 7) Pol Keler (Belgija), *Metode koje upotrebljava Nacionalna radio-emisija Belgije za istraživanje izvorne narodne muzike.*

Izlagači iz Jugoslavije i njihove teme bili su:

- 1) France Marolt (Slovenija), *Esej o slovenačkom muzičkom folkloru*
- 2) Ljubica i Danica Janković (Srbija), *Stilovi i tehnike srpskih tradicionalnih igrača*
- 3) Miodrag Vasiljević (Srbija), *Tonalne osnove našeg muzičkog folkloru*
- 4) Cvjetko Rihtman (Bosna i Hercegovina), *Polifoni oblici u narodnoj muzici Bosne i Hercegovine*
- 5) Radoslav Hrovatin (Slovenija), *Međusobni odnosi folkloru i umetničkog muzičkog stvaranja u Sloveniji*
- 6) Emanuil Čučkov (Makedonija), *Idejna sadržina i ritmički proces u makedonskim narodnim igrama*
- 7) Živko Firfov (Makedonija), *Metričke osobine makedonske narodne muzike*
- 8) Ivo Kirigin (Hrvatska), *Teoretske postavke muzičke folkloristike prikazane na temelju nekih primjera na teritoriju NR Hrvatske.*³¹

Stranci su se pohvalno izrazili o organizaciji čitavog skupa, ali je, prema sekretaru Pripremnog odbora konferencije Ivu Curlu, bilo nekih nedostataka. Probleme su pravili neprijavljeni delegati koji su se pojavili u Opatiji, a za koje se nije mogao naći smeštaj. Naveden je primer Etnografskog muzeja iz Beograda

³¹ AJ-317-89-128, Program Konferencije Međunarodnog saveta za muzički folklor i Festivala plesova i pesama naroda Jugoslavije, Opatija – 14. septembra 1951. Sva izlaganja sa konferencije objavljena su u časopisu IFMC *Journal of the International Folk Music Council*, 4, 1952. Zahvaljujući internetu, danas je ceo ovaj broj časopisa dostupan na veb adresi: http://www.ictmusic.org/ICTM/ictm/09507922/html/issues/09507922_ap030004.html.

koji je u Opatiju poslao 16 delegata i to uglavnom činovnike i preparatore, a ne etnomuzikologe. Pojedini delegati iz Crne Gore nisu platili svoje račune u hotelima. Probleme su stvarali i pojedini članovi Odbora za konferenciju koji su „odlazili na dopust i mijenjali se upravo u vrijeme kada su se rješavale najvažnije stvari, na pr. ishod popusta na željeznicama i parobrodima”. Problematičan je bio plakat akademske slikarke iz Zagreba Zdenke Sertić, koji je Savet poslao u inostranstvo kao najavu kongresa i festivala, a koji je, prema rečima autora izveštaja, bio imitacija povelje koju je Ante Pavelić uručio Hitleru.³²

Na Konferenciji je bilo još nedostataka i ispada. Konferencijska dvorana je povremeno bila prazna, jer su domaći stručnjaci i drugi delegati shvatili skup kao priliku za odmor na mediteranskom suncu. Organizacioni odbor je opominjao delegate da prisustvuju predavanjima i diskusijama, što su neki od njih nastojali da i dalje izbegavaju. „Ipak se većina njih našla ponukana da im Odbor plati troškove boravka.” Nisu ni akreditovani domaći novinari pokazali naročito interesovanje za Konferenciju. Bilo ih je 30-40, a novinarski sto je tokom čitave konferencije bio prazan. „I oni su se odmarali, a izvještaje tražili u kancelariji.” Jugoslovenska javnost je, zahvaljujući ovakvom odnosu novinara prema obavezama, mogla daleko bolje da se informiše o Međunarodnoj muzičkoj olimpijadi u Salcburgu, koja se održavala tih dana, nego o konferenciji i festivalu u Opatiji.³³

Nisu izostali ni sukobi među jugoslovenskim stručnjacima. Predstavniku Makedonije Živku Firfovu zakazao je magnetofon kada je želeo da pusti muzičke primere koje je analizirao. Posle predavanja optužio je hrvatske kolege da su ga sabotirale, iako je, kako se kasnije ispostavilo, njegov magnetofon bio od ranije neispravan. Hrvatski etnomuzikolog međunarodnog ugleda Vinko Žganec odustao je od izlaganja svog referata, bojeći se da će njegov sukob sa kompozitorima Ivom Kiriginom, Silviom Bombardelijem i Ivom Tijardovićem, oko sabiranja nekih zagorskih pesama o Matiji Gupcu, biti nastavljen, svom žestinom, pred gostima iz inostranstva. Najzad, stalne glavobolje organizatorima zadavali su Antun Dobronić³⁴ i Josip Slavenski³⁵, koji se nisu mogli uklopiti u ideološke

³² AJ-317-89-128, Izvještaj o održanoj konferenciji Međunarodnog savjeta za muzički folklor i Festivalu plesova i pjesama naroda Jugoslavije u Opatiji od 8–14. IX 51, 22. decembar 1951.

³³ *Isto.*

³⁴ Kompozitor Antun Dobronić (1878–1955) važio je za jednog od vodećih hrvatskih stručnjaka za muzički folklor. Komponovao je u duhu hrvatskog narodnog melosa i napisao je više zapazanih naučnih radova iz oblasti etnomuzikologije. Kompromitovao se za vreme Drugog svetskog rata kao stalni muzički saradnik ustaškog lista *Spremnost* i kao autor opere po tekstu Mila Budaka. Sud časti osudio ga je na dugogodišnju zabranu javnog delovanja, ali mu je kazna kasnije ukinuta. Uprkos dozvoli za javni rad, nailazio je na stalni bojkot svih udruženja muzičkih umetnika u FNRJ. Uredno je prijavio rad *Migracije muzičkog folkloru u Jugoslaviji*, ali je Odbor za pripremu konferencije odbio da ga pošalje na recenziju u sekretarijat IFMC, pod izgovorom da je „historijski dio referata obrađen nenaučno, neznački i diletantski”. (AJ-317-89-128, Protesno pismo A. Dobronića Odboru za pripremu, 30. avgust 1951). O Dobroniću je sačuvano mišljenje da se radi o pakosniku i intrigantu koji „nastoji da stvara nepoverenje

matrice koje su bile nametane predstavnicima Jugoslavije. Oni su, za razliku od politički podobnijih delegata, uredno pohađali sve sesije i nakon svakog referata prvi se javljali za reč „i svojim dugim i neumjesnim diskusijama otežali i ometali pravilan rad konferencije”. Tako su se delegati iz Jugoslavije „međusobno pobijali i natezali”, što su zapazili gosti iz inostranstva.³⁶

Festival pesama i plesova naroda Jugoslavije prošao je sa mnogo manje nezgodnih situacija od konferencije IFMC-a. Po programu je bilo utvrđeno da se svako veče predstavi folklor po jedne jugoslovenske republike. Autor izveštaja je predstavio festival kao jedinstvenu manifestaciju jugoslovenske narodne umetnosti, koja je ostavila snažan utisak i na domaću publiku i na goste iz inostranstva. Karte za večernje predstave narodnih ansambala bile su rasprodate, a, po odluci organizatora, folkloristi su održali i više popodnevni predstava, kao i nekoliko predstava u Rijeci.³⁷

Posle svega usledili su osvrti i analize. Daglas Kenedi, predsednik Engleskog društva za narodnu igru i pesmu objavio je u časopisu Društva članak „Inside Yugoslavia” u kome je izneo neka svoja zapažanja o kongresu i festivalu.³⁸ Autor članka je napisao vrlo afirmativan prikaz o svim dešavanjima u Opatiji, ali je Devčić zapazio neke delove teksta koji su, po njegovom mišljenju sporni. Naime, Kenedi je naveo da su dva jugoslovenska referata ušla „u polje političke raspre”, ali da su se gosti iz inostranstva uzdržali od komentara i diskusije na tu temu, jer nisu želeli da pokvare odnose sa izuzetno gostoljubivim domaćinima. „Ova rečenica, koja se vjerovatno odnosi na referate drugova Čučkova i Kirigina,³⁹ pokazuje nerazumjevanje pitanja, jer se tu ne radi o politici, nego o ideologiji.” Devčić je negodovao što je Kenedi prozvao „materijalistički postavljene referate” političkim i zaključio je da bi to isto moglo da se kaže i za „idealističke referate”, kakav je bio profesora Šerbulijea. U tom pogledu poklopio se, prema Devčiću,

prema odgovornim rukovodiocima našeg umetničkog života i tako služi kao oružje zagrebačke muzičke reakcije koja je povezana sa klerofašističkim krugovima.” Videti u: AJ-314 (Komitet za kulturu i umetnost pri Vladi FNRJ), fasc. 2, j. opisa 7, Pismo Vladislava Ribnikara Kabinetu maršala Jugoslavije povodom „slučaja Dobronić”, 15. januar 1947.

³⁵ Josip Štolcer Slavenski (1896–1955) bio je kompozitor originalnog muzičkog jezika čije je celokupno delo zasnovano na principima folklora balkanskih naroda. Može se smatrati predstavnikom „paganskog” ekspresionizma u Jugoslaviji i jedinim zaista jugoslovenskim kompozitorom (J. Andreis, D. Cvetko, S. Đurić-Klajn, *Historijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji*, Zagreb, 1962, str. 239).

³⁶ AJ-317-89-128, Izveštaj o održanoj konferenciji Međunarodnog savjeta za muzički folklor i Festivalu plesova i pjesama naroda Jugoslavije u Opatiji od 8–14. IX 51, 22. decembar 1951.

³⁷ AJ-317-89-128, Sekretar Ivo Curl je naveo broj od približno 10.000 gledaoca u Opatiji i oko 6.000 gledaoca u Rijeci, kako onih koji su kupili karte tako i onih koji su posmatrali probe i nastupe na otvorenom.

³⁸ AJ-317-89-128, Pismo Natka Devčića Savetu za nauku i kulturu, od 24. decembra 1951.

³⁹ Emanuil Čučkov, *Idejna sadržina i ritmički proces u makedonskim narodnim igrima*; Ivo Kirigin, *Teoretske postavke muzičke folkloristike, prikazane na temelju nekih primjera na teritoriju NR Hrvatske*.

Kenedijev stav sa stavom sekretarice IFMC-a Mod Karpeles. Ona je iz zaključka referata I. Kirigina izbacila neke „političke rečenice”, pravdajući to stavom da je Međunarodni savet za muzički folklor nepolitička organizacija, „a u stvari se radi opet o materijalističkim postavkama, a ne o političkim pitanjima”. Devčić je bio nezadovoljan i zato što su stanovišta britanske etnomuzikologije davala ton u tadašnjoj nauci, pa samim tim i u časopisu IFMC-a u kome su naknadno objavljeni radovi sa skupa u Opatiji.

Namera Vlade FNRJ da promoviše zemlju kroz međunarodni naučni skup i folklorni festival, i time da pojača njene pozicije u međunarodnim odnosima, imala je svakako uspeha. Etnomuzikolozi svetskog renomea boravili su u Opatiji i uspostavili su neposredan kontakt sa jugoslovenskim kolegama. Imali su, štaviše, priliku da se za tih nedelju dana upoznaju sa bogatstvom jugoslovenskog muzičkog folklora. Skup je bio značajan kao turistička promocija Jugoslavije, a izlagači na simpozijumu i različiti gosti iz inostranstva ostavili su i nešto svog novca u blagajnama domaćina. Ali, ako posmatramo nastojanja jugoslovenskih etnomuzikologa da nametnu kolegama iz inostranstva dogmatska marksistička stanovišta o problemima muzičkog folklora, primetićemo da je u tom pogledu uspeh izostao. Dogmatski marksizam, koji je uvezen u Jugoslaviju iz SSSR-a i koga se, u prvim godinama nakon sukoba sa Informbiroom, jugoslovenski stručnjaci još uvek nisu oslobodili, mogao je da se nameće samo silom. Bez primene represije, u sudaru sa argumentima prave nauke, gubio je bitku.

* * *

Turneje folklornih ansambala po zemljama zapadne Evrope početkom pedesetih godina XX veka imale su političko-propagandnu svrhu. Jugoslavija se vrlo brzo nakon objavljivanja Rezolucije Informbiroa 1948. godine našla u potpunoj političkoj i ekonomskoj izolaciji. Do tada u potpunosti okrenuta ka SSSR-u i „narodnim demokratijama”, bez saveznika, morala je da gradi spoljnu politiku na novim osnovama. Jugoslovenska diplomatija nastojala je da pronađe izlaz u obnavljanju prekinutih veza sa Zapadom, od koga je tražila pomoć u otporu vrlo snažnom Staljinovom pritisku.

Turneje folklornih ansambala i kongres Međunarodnog saveta za muzički folklor u Opatiji 1951. trebalo bi posmatrati upravo kao deo jugoslovenske spoljne politike, kao nastojanje Vlade FNRJ da se predstavi Zapadu, da uspostavljanjem kulturne saradnje doprinese uspostavljanju preko potrebnih političkih i ekonomskih veza. Pri tom, jugoslovenska strana nije nijednog trenutka zaboravila da se suštinski razlikuje od parlamentarnih demokratija sa kojima je prinuđena da sarađuje.

Korišćena arhivska građa, iako se tiče samo folklora, jasno svedoči o samosvesti jugoslovenskih komunista. Setimo se preporuke Saveta za nauku i

kulturu Ambasadi FNRJ u Londonu da nastoji da folklorni ansambl ostvari što više nastupa u industrijskim gradovima Britanije, pred fabričkim radnicima, i da je u tome naročiti političko-propagandni značaj turneje. Podsetimo na razočaranje predstavnika sindikalnog ansambla koji je gostovao u austrijskim industrijskim centrima 1952. godine. Jugosloveni su tada naišli na potpuno indiferentan stav austrijskih radnika prema njima, za šta su vođe ansambla okrivile nedovoljnu revolucionarnost austrijskih sindikata. Setimo se, najzad, držanja jugoslovenskih etnomuzikologa na kongresu u Opatiji. Najuticajniji među njima insistirali su na „ideološkoj ispravnosti” referata iz Jugoslavije, na pravljenju oštre razlike između ispravnih „materijalistički postavljenih” i pogrešnih „idealistički postavljenih” referata, na otklonu od „buržoaske nauke”. Iz svega ovoga možemo da zaključimo da je revolucionarni žar jugoslovenskih komunista još uvek bio prisutan, da je, štaviše, kroz sukob sa Informbiroom, ojačao. KPJ je nastojala da dokaže da je upravo ona jedini ispravni i autentični sledbenik učenja Marksa, Engelsa i Lenjina i čak je kroz kulturne i prosvetne veze sa Zapadom – u konkretnom slučaju kroz turneje folklornih ansambala i organizovanje međunarodnog simpozijuma – nastojala da da svoj doprinos širenju marksističke ideologije u srcu kapitalističkog sveta.⁴⁰

Uloga muzičkog folklora u spoljnoj politici socijalističke Jugoslavije, na početku pedesetih godina XX veka, bila je da potpomogne izlazak zemlje iz nametnute joj političke i ekonomske izolacije i da je predstavi kao novog predvodnika međunarodnog radničkog pokreta, nakon što su sovjetski komunisti, kako se verovalo, izdali temeljne principe marksizma i međunarodne proleterske solidarnosti.

⁴⁰ Videti knjigu: Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1965*, Београд 1996, поглавље „Слика места Југославије у свету”, стр. 73–106.

Summary

The Role of Musical Folklore in Socialist Yugoslavia's Foreign Policy 1950–1952

Key words: Musical Folklore, Folklore Groups, International Congress of Ethnomusicologists in Opatija, Foreign Policy, Yugoslavia

The conflict with Cominform in 1948 was a turning point in the history of socialist Yugoslavia. In complete isolation and difficult economic crisis, after initial vacillation and desire to prove its Stalinist orthodoxy Yugoslavia has started to seek new ways in the development of socialism, on the basis of its own revolutionary experience. On the foreign policy plan, its diplomatic activity was aimed toward restoration of previously severed ties with the West, in an effort to get necessary aid from this side and thus free itself from the heavy pressure of the USSR and its satellites. Musical folklore got its place in the new foreign-policy orientation of Yugoslavia. In the 1950–1952 period the Government of the FPRY sent leading professional and certain amateur folklore groups to competitions and tours in the West lasting several weeks, and in September 1951 organized an international congress of ethnomusicologists in Opatija. The government of the FPRY regarded tours of folklore ensembles and the international congress as one of the means to overcome isolation of the country, as well as a way to present Yugoslavia as a new leader of international labour movement, after the Soviet communists, as it was believed, betrayed fundamental principles of Marxism and international proletarian solidarity.

UDK 327:316.75((497.1)"1950/1952"(093.2)
78.077:061.2]:316.75(497.1)"1950/1952"(093.2)

OTKRIVANJE NOVOG

„POŠTENI POSREDNIK”. JUGOSLAVIJA IZMEĐU STARIH I NOVIH SPOLJNOPOLITIČKIH PARTNERSTAVA SREDINOM PEDESETIH GODINA

Vladimir Petrović

APSTRAKT: Ovaj rad se bavi specifičnostima prelazne faze jugoslovenske spoljne politike sredinom pedesetih godina. U njemu se ističe osobeni mehanizam posredovanja koji je karakterisao jugoslovenski spoljnopolitički angažman kroz koji se oblikovala doktrina aktivne miroljubive koegzistencije. Analiziraju se različiti pokušaji posredovanja između zapadnih sila, istočnog bloka i vanblokovskih država tokom bliskoistočne krize 1955–56. Posrednička uloga se posmatra kao sredstvo usklađivanja ambicioznog mesta kojem je Jugoslavija u međunarodnim odnosima težila sa oskudnim resursima koji su joj stajali na raspolaganju, kao i pokušaj prevazilaženja raskoraka između starih i novih jugoslovenskih spoljnopolitičkih partnera. Nepredvidiv tok i ishod posredničkih inicijativa podvukao je ove protivurečnosti između ciljeva i sredstava i opredelio jugoslovensku diplomatiju ka drugim vidovima spoljnopolitičke aktivnosti.

Ključne reči: Jugoslavija, Josip Broz Tito, bliskoistočna kriza, aktivna miroljubiva koegzistencija

Jugoslavija u potrazi za fleksibilnom spoljnom politikom

Razvoj ideje o posredničkoj ulozi javio se u okviru pokušaja fleksibilnijeg konceptuiranja jugoslovenske spoljne politike sredinom pedesetih godina. Ovi pokušaji su za Jugoslaviju predstavljali novinu kojoj su se nosioci spoljne politike teško prilagođavali. Nastala u ratu, politika jugoslovenskih komunista je bila karakterisana ideološkom rigidnošću, koju je Moskva ne jednom bila prinuđena da moderira. Tako je i spoljna politika Jugoslavije prvih posleratnih godina doprinosila izgradnji imidža udarne pesnice sovjetskog lagersa, eskalirajući krize sa zapadnim državama, pomažući grčke komuniste u građanskom ratu, krojeći velike planove balkanskih integracija i kritikujući oportunizam drugih

evropskih komunističkih partija. Raskid sa SSSR-om je odsudno uticao na promenu ovog kursa. Nakon početnog šoka i pokušaja dokazivanja lojalnosti daljom radikalizacijom spoljne i unutrašnje politike, jugoslovenski su komunisti prošli kroz fazu dezorijentacije, prihvatajući postepeno neumitnu logiku hladnog rata koja ih je primoravala da, odbačeni od Istoka, potraže pomoć i zaštitu od Zapada. Ulazeći u privredne, a zatim i vojne aranžmane sa SAD-om, Velikom Britanijom i Francuskom, Jugoslavija je bila prinuđena da pronade adekvatna sredstva kojima bi legitimisala svoj neobičan položaj socijalističke zemlje van sovjetskog lagera. Budući da njene vođe nisu nameravale da se odreknu ni ideologije niti aktivne uloge u spoljnoj politici, tražena su nova rešenja, isprva jednako rigidna. Uprkos deklarativnoj osudi imperijalizma, Jugoslavija se ubrzano integrisala u zapadni bezbednosni sistem, zaključujući politički sporazum sa Grčkom i Turskom, nastojeći čak da sličan ugovor zaključi i sa Velikom Britanijom.¹ Prostor njenog delovanja bio je tako prilično sužen i omeđen događajima na koje nije mogla aktivno uticati.

Tek je Staljinova smrt, praćena nagoveštajima da novo sovjetsko rukovodstvo nastoji da prekine sa politikom konfrontacije sa Jugoslavijom, unela nove elemente u jugoslovensku spoljnu politiku. Namera jugoslovenskog rukovodstva da ovaj razvoj iskoristi upuštanjem u ponovno približavanje SSSR-u, praćena potrebom da se ovim usmerenjem ne izgube prednosti stečene saradnjom sa Zapadom, postepeno je vodila udaranju temelja politike balansiranja između blokova, koja će ubrzo postati jedna od osnovnih karakteristika jugoslovenske spoljne politike.² Ova kompleksna orijentacija postajala je još složenija budući da je Jugoslavija istovremeno sprovodila kurs aktivnog približavanja neangažovanim zemljama, nastojeći da doktrinarno fundira svoju oscilaciju između suprotstavljenih blokova. Pokušaj kapitalizacije na dotadašnjim uspesima praćen je dinamičnom diplomatskom aktivnošću, koja se ogledala kako u razvoju bilateralnih odnosa tako i u Ujedinjenim nacijama.³ Ovakav proboj je iziskivao fleksibilan spoljnopolitički okvir.

U taj se ambiciozni projekat ulazilo sa oskudnim resursima. Jugoslavija nije bila bogata zemlja. Zaokreti u politici prema selu, od nacionalizacije i kolek-

¹ Više o Balkanskom savezu u: Dragan Bogetić, „Iskušenja na putu stvaranja Balkanskog saveza 1952–1955”, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd 1996, str. 117–127; Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, Beograd, 2000, str. 36–43, 141–153; Vladimir Petrović, „Pokušaj sklapanja anglo-jugoslovenskog ugovora i Staljinova smrt”, *Istorija 20. veka*, 1/2004, Beograd, 2004, str. 65–80.

² Tokove normalizacije opisao je Ljubodrag Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956”, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, Beograd, 1999, str. 279–294. O istrajnosti da se normalizacija ne odrazi na odnose sa Zapadom piše Dragan Bogetić: „Saradnja Jugoslavije sa zapadnim silama u vreme normalizacije njenih odnosa sa socijalističkim lagerom 1956. godine”, *Istorija 20. veka*, 2/2005, Beograd, 2005, str. 113–129.

³ Ta diplomatska ekspanzija predmet je studije: Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, Zagreb, 1988. Njen odraz u Ujedinjenim nacijama u: Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Ujedinjenim nacijama 1945–1953*, Beograd, 1985.

tivizacije, preko obaveznog otkupa i agrarne reforme, do napuštanja zadružnog sistema, iznurili su jugoslovensku poljoprivredu. Ubrzana industrijalizacija i investiciona politika koja je favorizovala izgradnju velikih sistema, kao i održavanje velike vojske, naprezali su jugoslovensku privredu, još neoporavljenu od razornog rata. Ekonomska pomoć sa Zapada je olakšavala situaciju, ali nije ostavljala mnogo prostora za spoljnopolitičku ekspanziju. Tako je u pokušaju da što bolje iskoristi svoj osoben položaj socijalističke zemlje van lagera, jugoslovenska spoljna politika pribegavala jednako neobičnim sredstvima. Naknadno učitavajući smisao u neobičan put koji su od 1941. do 1954. prešli, jugoslovenski su komunisti ubeđivali i sopstvenu i svetsku javnost, a naposljetku i sebe same, da je politika saradnje jedini razuman i opravdan spoljnopolitički kurs kojem su uvek težili. U promociji novog kursa traženo je zadovoljavajuće doktrinarno rešenje koje je moglo da podrži i približavanje SSSR-u i produžetak saradnje sa Zapadom i otvaranje novih kontakata sa izvanblokovskim zemljama. Međutim, na konkretnom političkom planu ta se namera sudarala sa složenostima i krizama karakterističnim za taj period. Trka u naoružavanju i borba za prestiž između dva bloka činila je koegzistenciju, uprkos privremenim opuštanjima, tek slovom na papiru. U takvoj je situaciji Jugoslavija nastojala da se prikaže uspešnim modelom, prikazujući čak i Balkanski savez, koji je ubrzano klizio u disfunkcionalnost, kao primer bezbednosne saradnje ideološki različitih zemalja.⁴ Zaokružujući doktrinu *aktivne miroljubive koegzistencije* Jugoslavija je došla do spoljnopolitičke formule koja je delovala dovoljno fleksibilno da legitimise i očuvanje starih partnerstava i produbljivanje novih.

Posredovanje kao afirmacija doktrine aktivne miroljubive koegzistencije

Nema ničega neobičnog u posredničkoj ulozi u međunarodnim odnosima. Medijacija u cilju smanjenja međunarodnih tenzija može se pratiti na nizu istorijskih primera. Među najčuvenijima je svakako bio Bizmarkov pokušaj raščišćavanja čvornih pitanja evropske politike na kongresu u Berlinu 1878. Domaćin je za sebe sačuvao ulogu direktno nezainteresovanog, „poštenog posrednika”. Bizmark je, međutim, nastupao sa pozicija kancelara moćnog i ekspanzivnog Nemačkog carstva, posvećenog očuvanju stabilnosti evropskog i svetskog sistema. Jugoslavija je pedesetih godina svoju posredničku taktiku bazirala na sasvim drugim osnovama. Ona nije bila ni snažna ni nezainteresovana. Naprotiv. Svoj je posrednički kapacitet pokušavala da izgradi na osnovama svoje relativne slabosti, a pre svega na bazi jedinstvenosti svog iznuđenog položaja. Nastojala se nametnuti kao sagovornik i partner isticanjem neobičnog diplomatskog kapitala

⁴ Postupni razvoj doktrine i retorike aktivne miroljubive koegzistencije praćen u Titovim govorima: Vladimir Petrović, *Jugoslavija stupa na Bliski istok*, Beograd, 2007, str. 78–83.

– dobrog poznavanja glavnih aktera globalne političke igre. Jugoslavija je bila jedna od retkih država koja je u pomenutom periodu iza sebe imala partnerske i savezničke odnose i sa Istokom i sa Zapadom. Njen je kadar već svikao na različite forme diplomatskog saobraćanja na obe relacije, služeći se i formalnim kanalima Državnog sekretarijata za inostrane poslove i manje formalnom saradnjom preko partijske Komisije za međunarodne odnose i veze.⁵ Isprobavani su različiti modeli međudržavne, međupartijske, političke, vojne, ekonomske i kulturne saradnje, kako sa Zapadom i Istokom tako i sa neevropskim blokovski neangažovanim zemljama. Posredovanje se tako nametalo kao nezaobilazno sredstvo glasanja brojnih tenzija koje je ova složena oscilacija neminovno izazivala.

Ovaj je koncept sa sobom nosio i izvesne rizike. Isključivost političke filozofije hladnog rata nije išla na ruku posredničkoj ulozi i izazivala je sumnje u kredibilitet potencijalnih posrednika. Istok je sumnjičio Zapad, Zapad je sumnjičio Istok, a na blokovsko neangažovanje se i na Zapadu i na Istoku gledalo sa negodovanjem.⁶ Stoga je izgrađivanje aktivnog posredničkog potencijala moglo funkcionisati samo ukoliko je sprovedeno istrajno i uverljivo. U tome je nezaobilazna uloga pripala šefu države, Josipu Brozu Titu, čija je neobična biografija najpoznatijeg evropskog gerilca, najpouzdanijeg istočnoevropskog saveznika SSSR-a, nepobedenog Staljinovog protivnika, prvog komunističkog šefa države koji je zvanično posetio jednu zapadnu zemlju, kompletirala neobičan kurs kojim se otisla država na čijem je čelu bio. Od kraja 1954. i njegovog puta u Indiju i Burmu, Tito postaje jedan od ranih promotera lične diplomatije. U nekoliko narednih godina veliki deo njegove aktivnosti prolazio je u samitima sa šefovima država. Februara 1955, na povratku iz Indije i Burme susreo se sa egipatskim premijerom Naserom. Maja 1955. trijumfalno je primio sovjetsku delegaciju predvođenu Hruščovom i Bulganjinom. Novembra iste godine konferisao je sa američkim državnim sekretarom Džonom Fosterom Dalsom. Januara 1956. posetio je Nasera u Egiptu i Haila Selasija u Etiopiji. Početkom maja je u Francuskoj, a krajem istog meseca se u Moskvi susreo sa Hruščovom i sovjetskim rukovodstvom, sa kojim će se do isteka godine videti još nekoliko puta.⁷ Jula 1956. bio je domaćin multilateralnog samita na Brionima,

⁵ Pokušaj institucionalnog preseka jugoslovenske spoljne politike u ovom periodu: *Isto*, str. 12–5. O jugoslovenskoj diplomatiji u ovom prelomnom periodu videti: Ranko Petković, *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije*, Beograd, 1995, str. 25–70.

⁶ Up. Dragan Bogetić, „Razvoj sovjetskih i američkih stavova prema politici i pokretu nesvrstanih”, *Istorija 20. veka*, 1–2/1986, Beograd, 1986, str. 101–128.

⁷ O ranim Titovim putovanjima videti: Katarina Spehnik, „Posjet Josipa Broza Tita Velikoj Britaniji 1953. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 33, 3/2001, Zagreb, 2001, str. 597–631; Vladimir Petrović, „Škola bontona”, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1–3/2002, Beograd, 2002, str. 179–196; Dragan Bogetić, „Titovo putovanje u Indiju i Burmu 1954–1955. i oblikovanje jugoslovenske politike nesvrstanih”, *Istorija 20. veka*, 2/2001, Beograd, 2001, str. 65–73; Ljubodrag Dimić, „Titovo putovanje u Burmu i Indiju 1954 godine. Prilog za istoriju hladnog rata”, *Tokovi istorije*, 3–4/2004, Beograd, 2004, str. 27–54.

gde se sastao sa Nehruom i Naserom. Ovaj bogat itinerer svedoči o pokušaju operacionalizacije doktrine aktivne miroljubive koegzistencije i pokušaju da se jugoslovenska pozicija u svetskom sistemu ne samo legitimise već i afirmise. Mobilnost i fleksibilnost su predstavljali dragocene adute koji su Jugoslaviju činili potencijalnim spoljnospolitičkim kanalom u nekoliko smerova: između SSSR-a i država Zapada; između blokovski neangažovanih zemalja i zemalja Zapada; između SSSR-a i neangažovanih zemalja, pa čak i između samih neangažovanih zemalja. U takvoj se situaciji posredovanje nametalo kao logičan izraz politike zemlje koja traži partnerstva na različitim stranama čiji se interesi često bezizgledno razilaze. U procepu između blokova, Jugoslavija se našla u poziciji da tumači Zapad Istoku kao i Istok Zapadu, te predočava i Zapad i Istok zemljama Trećeg sveta, legitimisajući time pre svega sopstveni položaj.

Posredovanje na delu: Jugoslavija i kriza na Bliskom Istoku

Zenit ove složene igre pada između 1955. i 1956. i poklapa se sa značajnim jugoslovenskim spoljnospolitičkim otvaranjem oličenim i u kretanjima šefa države. On se hronološki poklapa sa neprekinutim nizom manjih ili većih kriza u odnosima između Istoka i Zapada, ali i unutar naizgled koherentnih blokova. Pojava Hruščova unela je u globalnu politiku više kontakata, ali i više nepredvidivosti koje su proizilazile iz njegove diplomatske ofanzive. Nestabilnost je bila primetna i unutar sovjetskog lagersa, u kojem je uprkos formiranju Varšavskog pakta, destalinizacija generisala antisovjetske sentimente. Ulazak Trećeg sveta u međunarodne odnose ukazao je na ne manje razlike između zapadnih saveznika. Velika Britanija je nastojala da nakon gubitka Indije i Burme očuva svoje interesne sfere na Bliskom istoku, dok se Francuska suočavala sa oružanim ustankom u Alžiru. Postkolonijalni spazmi su uvodili ove dve države u sve očigledniji raskorak sa politikom Sjedinjenih Američkih Država, koje su nastojale da koordiniraju globalnu strategiju zadržavanja, pa i potiskivanja sovjetskog uticaja. U takvom se kontekstu složenost jugoslovenske politike prelila u višesmerni posrednički poduhvat. U jugoslovenskim kontaktima sa stranim državicima tih godina kao nit se provlači otvorena jugoslovenska posrednička ponuda po najrazličitijim pitanjima, od kojih će tema ovog rada biti inicijative vezane za Bliski istok, koji je postajao žarište svetske krize.

Posredovanje u približavanju Bliskog istoka sovjetskom bloku

Prvi se odsjaji ove politike vide prilikom zvanične posete državne delegacije SSSR-a Jugoslaviji maja 1955. Označena kao veliki jugoslovenski spoljnospolitički trijumf, čak kao pokajnički iskorak Sovjeta u sklopu diskontinuiranja Staljinove politike, poseta je bila praćena razgovorima vođenim u duhu

ravnopravnosti.⁸ Ovi su razgovori počeli razmenom mišljenja o globalnim prilikama u kojoj su Tito i Hruščov oslikavali jedan drugom svoje viđenje međunarodnih odnosa. Jugoslovenska strana je smišljeno insistirala na svom dobrom poznavanju svetske situacije, a posebno na mogućnostima koje su joj se otvarale u Trećem svetu. U pripremnom materijalu za sastanak pisalo je: „Rusima otvoreno kazati da bi jedno forsiranje njihove politike u ovom momentu moglo sve pokvariti, s obzirom da su... zapadne zemlje naročito osetljive... Kina ima više šansi u Aziji, a Jugoslavija raspolaže sa najviše mogućnosti.”⁹ Na samom sastanku, Tito je podvlačio značaj posredničke uloge u ovom delu sveta: „Drug Hruščov je spomenuo Siriju i tako dalje, te istočne zemlje tamo. Govorio je o pritisku Turske na Siriju. Moram reći da smo mi tu takođe odigrali svoju ulogu, te da je Turska ipak morala da se povuče.”¹⁰

Sovjeti su bili veoma zainteresovani za Titove procene razvoja u vanblokovskom svetu priznajući da im u tom pogledu manjkaju informacije.¹¹ Po pitanju Egipta, Hruščov se žalio: „Mi Namera vrlo malo znamo... no, on se drži sada dosta dobro u odnosu na kolonizatore i on ima naše simpatije... Mi smo spremni da mu pomognemo, no naša pomoć treba da bude oprezna jer čim počnemo da ga pomažemo oni će se baciti na njega.” Tito je ovu priliku iskoristio da obavesti sagovornike o svom putu u Aziju, „koji je završen sastankom sa Naserom, gde sam ja dobio prilično dobar utisak o njemu, kao čoveku koji ima prilično dobre državničke sposobnosti: bistar je, i nije nekako brzoplet čovek, i ima neverovatno poštenje, što sam zapazio kod njega i kod svih... Zbog te delikatnosti položaja Namera, koji može da odigra na Srednjem istoku između azijskih zemalja prilično krupnu ulogu... vrlo je važno kako će se ko odnositi prema toj zemlji. Ne bi bilo apsolutno poželjno, nego bi bilo na štetu, ako bi se tu Namera suviše forsiralo i stvarao neki uticaj u Egiptu... Takvom jednom uslugom, koja bi dala povoda za nešto, mi ne bi Naseru pomogli, već bi mu zapravo odogli...”¹² Njegova je promocija Namera na Sovjete ostavila vidan utisak, o čemu svedoči Hruščov u svojim memoarima: „Kada smo se drug Tito i ja prvi put sreli da izmenimo

⁸ Više u: Ljubodrag Dimić, „Josip Broz i Nikita Sergejevič Hruščov. Razgovori u Beogradu 27. maj – 2. jun 1955”, *Istorijski glasnik*, 1–2/1997, Beograd, 1997, str. 35–68.

⁹ Arhiv predsednika Republike (APR), Kabinet predsednika Republike (KPR), 1–3-a, SSSR, Beška o sastanku jugoslovenske vladine delegacije održanom 22. maja 1955.

¹⁰ Arhiv Srbije i Crne Gore, 507, IX/119/I, 45–90, Tok konferencije jugoslovenske i sovjetske delegacije, 22 (Tok konferencije). Identična verzija se može naći i u Arhivu predsednika Republike (APR, KPR, 1–3-a, SSSR, Poseta državno-partijske delegacije SSSR-a na čelu sa N. S. Hruščovom, Zabeleške o razgovorima, Tok konferencije jugoslovenske i sovjetske delegacije).

¹¹ Sovjeti su bili tako strpljivi, po mišljenju Veljka Mićunovića, budući da im je „bila neophodna ’jugoslovenska propusnica’. Tek poslije ’pomirenja’ s Jugoslavijom Hruščov i Bulganjin su se uputili u prvu zvaničnu posjetu Indiji i drugim zemljama Azije.” Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956–1958*, Zagreb, 1977, str. 24.

¹² Tok konferencije, str. 28–29.

pogleda na međunarodna pitanja Tito je o Naseru i njegovoj politici govorio veoma laskavo. Bili smo impresionirani ali smo istakli da je iz Naserovih govora teško zaključiti da li namerava da u Egiptu uvede progresivan režim ili ne. Još uvek nije ni takao buržoaziju i banke. Drug Tito je odgovorio da je Naser mlad čovek bez velikog političkog iskustva; ima dobre namere, ali još nije dosegao zenit moći. Tito je istakao da, ukoliko Naseru sada poverujemo, kasnije možemo biti u situaciji da ostvarimo koristan uticaj na njega, zarad dobra komunističkog pokreta i egipatskog naroda takođe.”¹³ Tito je čak sugerisao Sovjetima da prodaju Naseru naoružanje, koje je Egiptu trebalo da bi ojačao novi kurs konfrontacije sa zapadnim zemljama.

Posredovanje u približavanju Bliskog istoka zapadnim zemljama

Ovakav posrednički angažman je ugrožavao jugoslovenske odnose sa drugim silama, pre svega sa Velikom Britanijom, za koju je sukob sa Naserovim režimom postepeno postajao prvi spoljopolitički problem. Tako je, u nameri da očuva ekvidistancu, tokom posete Edvarda Kardelja Londonu novembra 1955. jugoslovenska strana iskoristila priliku da ponudi svoje viđenje bliskoistočne problematike. Kardelj je sugerisao Idnu da bi Jugoslavija mogla iskoristiti novostečeni uticaj na Egipat da ublaži Naserova antizapadna stremljenja i privoli ga da prihvati pregovaračko rešenje egipatsko-izraelskog spora. Najavio mu je Titovu posetu Egiptu kao povoljan trenutak za ovo posredovanje.¹⁴ Modaliteti ovog posredništva razrađeni su na sastanku jugoslovenskog zamenika ministra inostranih poslova Srđe Price sa Evelinom Šakboroom, podsekretarom Forin ofisa za Bliski istok, koji je Prici gotovo u imperativima objašnjavao šta bi i kako Tito mogao da uradi u Egiptu.¹⁵ Šakboro je oslikao situaciju na Bliskom istoku, posebno problematizujući baš Naserov uvoz oružja i ističući nadu da bi Tito mogao da interveniše tim povodom: „On je imao mnogo više iskustva sa sovjetskim trikovima od Nasera i mogao bi da izvrši značajan uticaj.”¹⁶ Englezi su ostali ubeđeni u konstruktivnost jugoslovenske uloge, pa je u tom duhu u britanskoj štampi i Titova poseta Kairu najavljena isticanjem da bi „maršal Tito,

¹³ Strobe Talbott (ed.), *Khrushchev Remembers*, London, 1977, str. 462.

¹⁴ The National Archives (TNA), PRO (Public Record Office), FO (Foreign Office) 371/118039, RY 1052/83, Record of a Conversation between the Prime Minister and Vice-president Kardelj.

¹⁵ Više o poseti u: Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1962*, Beograd, 2006.

¹⁶ TNA, PRO, FO 371/118041, RY 1052/108, Records of informal discussion held with Mr. Price, 15. November 1955. Šakboroova dnevnička zabeleška ilustruje neobičan odnos koji su Britanci imali prema jugoslovenskim sagovornicima: „Morao sam da... pola sata podučavam jugoslovenskog državnog sekretara o Egiptu, da bi Tito mogao da uradi pravu stvar kada poseti Kairo (imao sam tu problema jer sam se uhvatio kako neprestano ponavljam ‘naravno da Naser ne želi komunizam, on je anti-komunista’, kao da bi se svi prisutni mogli složiti da je to dobra stvar)”. Evelyn Shuckburgh, *Descent to Suez. Diaries 1951–1956*, London, 1986, str. 300.

za koga se može reći da gaji tople simpatije prema opštim unutrašnjim ciljevima Naserovog režima, mogao, ako bi želeo, da dà Egipćanima savete na osnovu sopstvenog iskustva u pogledu ove vrste sovjetske penetracije. Možda bi on imao bolje izgleda da bude saslušan nego što je to bio slučaj sa zapadnim savetima.”¹⁷ Tim je bilo veće britansko razočaranje i ogorčenje rezultatima Titove posete Egiptu sa početka 1956. Namesto posredovanja u pitanjima koja su Britancima bila od značaja, Tito je u potpunosti podržao antibritanske elemente Naserove politike. Istakao je da Egipat ima neotuđivo pravo da se naoružava i štiti svoju bezbednost. Čak je podržao egipatsku istrajnost u podrivanju Bagdadskog pakta, bliskoistočne vojne integracije koja je nastajala pod zaštitom Velike Britanije, i izrazio se veoma negativno o ovoj pojavi, koju je nazvao „paktomanijom”. Idn se smatrao prevarenim: „Nadam se da ni Roberts (britanski ambasador u Jugoslaviji – prim. V. P.) niti iko drugi neće trpeti te stvari od Tita. U svakom slučaju, naš novi moto je: Za njih više para nema.”¹⁸

Komocija sa kojom je Tito pristupio svojoj posredničkoj misiji u Kairu postaje razumljivija u svetlu drugih obaveza koje je Jugoslavija u međuvremenu prihvatila. Nešto nakon Kardeljevog puta u London, Tito se na Brionima sastao sa američkim državnim sekretarom Džonom Fosterom Dalsom. Nakon razmene mišljenja o aktuelnim svetskim pitanjima, imao je priliku da sa najmerodavnije instance dobije potvrdu o raskoraku između američke i britanske spoljne politike prema vanblokovskim zemljama, a pre svega prema Bliskom istoku. Ovaj raskorak, koji je jugoslovenska diplomatija već duže vreme naslućivala, otvarao je jugoslovenskoj strani šansu da se „nekažnjeno” solidariše sa svojim novim partnerom, Naserom, uz punu svest da to ne može dramatično pokvariti njene odnose sa najvećom silom zapadnog bloka. Pri tom se u ovom razgovoru Tito prihvatio nove posredničke misije, koju mu je sugerisao Naser, a koja se odnosila na pokušaj smirivanja napetosti između Egipta i Izraela.¹⁹ Posredovanje u ovom sporu bilo je već neko vreme fascinacija jugoslovenske spoljne politike. Jugoslavija se u bliskoistočno pitanje upustila još 1947, učešćem u komisiji Ujedinjenih nacija za izradu plana za mandat Palestine. Nakon izbivanja rata, Tito je u svojim govorima više puta sugerisao nužnost pronalaženja koegzistentnog rešenja ovog problema. Ono je odgovaralo i Jugoslaviji koja, tražeći u Egiptu regionalnog bliskoistočnog partnera, nije imala nameru da se odrekne srazmerno bliske saradnje sa Izraelom.

¹⁷ ASCG, Bilten Tanjuga, 112-75-76, 6. septembar 1955.

¹⁸ TNA, PRO, PREM (Prime Minister's Office), 11/2581.

¹⁹ Detalji o razgovorima Tita i Dalsa: D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije*, str. 34–38; Lorejn Lis, *Održavanje Tita na površini*, Beograd, 2003, str. 235–238.

Posredovanje u približavanju politike Zapada i Istoka Egiptu

Međutim, još i pre stupanja na tle Egipta, Tito je shvatio ograničenja sopstvenih posredničkih kapaciteta kod novih partnera. Njegova je posrednička uloga bila temeljno podriivena vestima koje su se pojavile u štampi. Naser je, štaviše, jasno demantovao da Tito dolazi radi posredništva.²⁰ Odijum je bio toliki da je u razgovoru sa Naserom Tito morao u potpunosti da demantuje svoj posrednički status: „Svetska štampa pisala je da ću ja verovatno posredovati između Izraela i Egipta. Ne osporavam da je bilo sugestija od strane Dalsa da posređujem”. Umesto toga, opredelio se tek za naglašavanje globalnog karaktera i velike osetljivosti arapsko-izraelskog sukoba.²¹ Nakon razgovora je čak javno demantovao da se ikada poduzeo posredničke uloge: „Nisam imao niti sada imam ambiciju da budem posrednik između Egipta i Izraela.”²² Zapravo se bavio pojašnjavanjem modaliteta jugoslovenskog posredovanja između Istoka i Zapada, sugerišući Naseru usvajanje iste strategije po pitanju uzimanja kredita za industrijalizaciju zemlje, a pre svega povodom ogromnog projekta izgradnje Asuanske brane.

Relativni neuspesi ovih posredničkih misija bili su razumljivi u svetlu sve dubljeg zaoštavanja krize u ovom delu sveta, koja je u prvoj polovini 1956. postajala sve ozbiljnija. Situaciju je komplikovala kriza u Alžiru, koju je Francuska sa velikom mukom održavala pod kontrolom. Jugoslavija je i po ovom pitanju imala ambivalentan odnos, koji dobro opisuje tadašnji ambasador u Parizu Aleš Bebler: „Alžirci su nam bili simpatični, pomagali smo im, slali municiju i oružje, no ipak smo pokušavali da održimo dobre odnose i sa Francuskom.”²³ Francuzi su se nadali jugoslovenskoj pomoći u rešavanju alžirskog pitanja: „Francuski ambasador nije uveren da se na Jugoslaviju može računati da neograničeno pokazuje razumevanja za francuske interese, ali on misli da je spremna da Francuskoj dâ vremena da smisli neko rešenje u Alžiru.”²⁴ Mogućnost pronalazjenja „nekog rešenja” bila je jedna od glavnih tema Titovog sastanka sa francuskim rukovodstvom u Parizu maja 1956. U razgovorima sa francuskim predsednikom i premijerom Tito je pristupio problemu posredno, ukazujući na značaj Egipta za njegovo rešavanje: „Ima ljudi u Egiptu koji znaju da Francuska ne može danas napustiti Alžir.”²⁵ Njegovi sagovornici su „održali dugu tiradu o

²⁰ ASCG, Bilten Tanjuga, 112-182, 1. januar 1956.

²¹ APR, KPR, I-2/5-2, Razgovor Tita i Nasera, 6.

²² J. B. Tito, *Govori i članci*, Zagreb, 1959, knj. X, str. 374.

²³ Aleš Bebler, *Kako sam hitao*, Beograd, 1980, str. 275. Više o Jugoslaviji i alžirskom pitanju: Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1962*, Beograd, 2006, str. 138–146.

²⁴ TNA, PRO, FO 371/124274, 12. jul 1956.

²⁵ APR, KPR, 1–2/6, Zabeleška o razgovoru predsednika republike Josipa Broza Tita i predsednika vlade Francuske Gi Molea u plati Matinjon, 8. maj 1956.

Severnoj Africi. Tito se nije obavezivao, ali je svojim domaćinima ostavio utisak da ima neke nade da bi mogao da traži umerenost od pukovnika Naseru.²⁶ Tito je svojim sagovornicima pružio uveravanja da će „jugoslovenska vlada podržati sve napore u cilju liberalnog rešenja alžirskog pitanja”.²⁷ Međutim, opečen neuspehom ranijih posredničkih pokušaja, novinarima je oprezno izjavio: „Ne mora se posredovati. Korisno je i to ako čovjek samo izrazi svoje mišljenje.”²⁸

To je mišljenje Tito je preneo Naseru u dužem pismu: „Dao sam im svoje utiske o tvojoj zemlji. Informisao sam ih o konstruktivnim ciljevima koje ti i tvoje kolege tražite. Francuska vlada se ne slaže sa Bagdadskim paktom... ali oni imaju svoje probleme koji ih truju, pre svega Alžir... Ne bi bilo razumno očekivati od sadašnje vlasti i Gi Molea da se odreknu francuskih interesa u Alžiru i da se slože sa svim ustupcima koje traže alžirski ustanici... Mi imamo utisak da oni smatraju da bi tvoje sugestije ustanicima u ovom cilju bile korisne – ako bi ih ti smatrao oportunistima. Mi razumemo, naravno, delikatnost ovog pitanja tako da to pominjem više zarad informacije. Po mom mišljenju realistična ocena alžirskog problema u sadašnjem periodu je da ustanici nemaju šanse danas da oružanom borbom postignu ono što zahtevaju... najbolji kurs bio bi da se postepeno rešava ono što se može rešiti, jer u suprotnom, verujem da su francuski lideri u pravu kada kažu da će neko drugi verovatno zauzeti njihovo mesto, ako oni odu, a to ne bi bilo korisno za samo stanovništvo Alžira.”²⁹ Naser je u daleko kraćem odgovoru prebacio svu odgovornost za eskalaciju sukoba na francusku stranu i naglašavao da Francuska trpi posledice svoje nerealne politike, ali nije bio protiv otvaranju ove teme prilikom posete Jugoslaviji predviđene za jul.³⁰ U sličnom duhu i za isto vreme je pod pokroviteljstvom Jugoslavije ugovoreno održavanje tajnih pregovora između predstavnika francuske vlade i alžirskih ustanika.

Vrhunac i pad politike posredovanja

Izgledalo je da jul 1956. donosi značajne uspehe jugoslovenskoj posredničkoj ulozi. Krajem tog meseca na Brionima su se sastali Tito, Naser i Nehru. Deklaracija koju su objavili nije samo afirmisala ciljeve aktivne miroljubive koegzistencije, politike blokovske neagžovanosti i razoružanja, već je ovaj kurs pokušavala realistično ugraditi u protivstavljene interese blokova. Dokument je tako osuđivao kolonijalizam i davao podršku borbi Palestinaca i Alžiraca, ali je istovremeno isticao legitimnost ekonomskih interesa stranih država u ovim

²⁶ TNA, PRO, FO 371/124282, RY 10317/14.

²⁷ ASCG, SKJ, 507/9, 117, Sirija, Naš stav po nekim pitanjima Bliskog istoka.

²⁸ J. B. Tito, *n. d.*, knj. XI, str. 38.

²⁹ Heikal, *Nasser. The Cairo Documents*, New York, 1973, str. 112–113.

³⁰ APR, KPR, 1–1/1284, Poruka predsednika republike Josipa Broza Tita, predsedniku egipatske republike Gamal Abdel Naseru i odgovor predsednika Naseru.

delovima sveta.³¹ Titov pokušaj da se još jednom ogleda u posredovanju po drugim pitanjima bio je manje uspešan. Naser je sa indignacijom primio prijateljsko pismo koje je okupljenim liderima uputio izraelski premijer David Ben Gurion.³² Takođe nije pokazivao spremnost na ustupke po pitanju podrške ustanicima u Alžiru. Pa ipak, paralelno sa razgovorima na Brionima, predstavnici tih ustanika su tajno u Beogradu razgovarali sa predstavnikom francuske vlade.³³ Skupa uzev, Jugosloveni su bili zadovoljni svojim posredničkim uspesima.

Preokret je nastupio veoma brzo. Gotovo odmah po povratku u Egipat, Naser je izazvao najozbiljniju krizu nacionalizujući Kompaniju Sueckog kanala i preuzimajući kontrolu nad ovim plovnom tokom. Ozbiljnost ove konfrontacije sa Velikom Britanijom, čiji su državljani bili većinski deoničari Kompanije, prevazilazila je sve dotadašnje. Iznenadnost ovog događaja je žestoko poljuljala jugoslovenski posrednički kredibilitet. Tito je, iz zapadnog ugla, ili znao za Naserove namere, a propustio da ga spreči, ili nije znao, što je njegovu poziciju poznavao prilika u regionu činilo daleko manje uverljivom. Jugosloveni su se uzalud privatno ljutili na Nasera i objašnjavali zapadnim predstavnicima da nisu bili upućeni u njihove planove: „Mi u Jugoslaviji smatramo za manu ako prijatelj razgovara sa prijateljem nedelju dana a sakrije od njega svoje glavne misli i namjere”, pisao je Veljko Mićunović.³⁴ Kriza je uzimala maha, a novi jugoslovenski pokušaj posredovanja je ovog puta glatko odbijen. Britanci, koji su izgubili poverenje u Jugoslaviju, potrudili su se da je isključe sa liste zvanica za međunarodnu konferenciju u Londonu koja je bila posvećena ovom pitanju. Tako je Jugoslavija marginalizovana u ovoj krizi i efektivno saterana u krug podržavalaca Nasera.

Prihvatajući ovu ulogu, Jugoslavija je skupa sa SSSR-om postala vatreni promoter Naserove politike. Sticaj okolnosti koji joj je te godine dodelio mesto nestalne članice Saveta bezbednosti gurnuo je Jugoslaviju u jedno neplanirano posredovanje. Sa razvojem krize postao je sve očigledniji raskorak između Amerikanaca, koji su se zalagali za rešenje mirnim putem, i Britanaca i Francuza, koji nisu isključivali oružanu intervenciju. U nameri da sruše Naserov režim, Velika Britanija i Francuska su sa Izraelom sklopile krajem oktobra u Sevrn tajni ugovor, na osnovu kojeg je Izrael nekoliko dana kasnije napao Egipat, a u tome su mu se, pod izgovorom zaštite kanala, ubrzo pridružile Britanija i Fran-

³¹ Brionska izjava u: Leo Mates, *Nesvrstanost – teorija i savremena praksa*, Beograd, 1970, str. 386–387.

³² Tekst pisma u: Hejkal, *Nasser, The Cairo Documents*, str. 212.

³³ Diplomatski arhiv Srbije i Crne Gore (DASCG), Politička arhiva (PA), str. pov., 1956, f-1, 449, Zabeleška o razgovorima predstavnika Alžirskog fronta nacionalnog oslobođenja (FLN-a) i Pjera Komina, zamenika generalnog sekretara SFIO, vođenim 26. jula. Oskudni pisani tragovi o pregovorima: K. Kyle, *Suez*, London, 2003, str. 143; Zdravko Pečar, *Alžir od nezavisnosti*, Beograd, 1967, str. 776.

³⁴ V. Mićunović, *n. d.*, str. 118–119.

cuska.³⁵ Neočekivanost sa kojom je ova akcija izvedena dovela je do neobičnog pomeranja na međunarodnoj sceni. Sovjetski Savez i Sjedinjene Američke Države su se utrkivale u osudi ove akcije. Obe supersile su, svaka iz svojih razloga, tražile načina da onemoguće anglo-francusku akciju. Približavanju njihovih stavova doprinelo je posredovanje Jugoslavije, koja je ispitala da li su obe strane spremne da zajednički nastupe po ovom pitanju u Savetu bezbednosti.

Ova je posrednička uloga izvršena brzo i efikasno. Već 30. novembra jugoslovenski predstavnik u Ujedinjenim nacijama Jože Brilej je preneo Beogradu poruku generalnog sekretara UN koji je savetovao Naseru da odmah iznese pitanje agresije na razmatranje. Velika Britanija i Francuska su istog dana u Savetu bezbednosti dva puta uložile veto na američke i sovjetske predloge rezolucija posvećene krizi oko kanala. Ova blokada Saveta bezbednosti je rešena inicijativom Jugoslavije, koja je preokrenula tok krize sugestijom da bi, budući da je rad Saveta bezbednosti blokiran, trebalo izneti čitav problem pred Generalnu skupštinu.³⁶ Ova se procedura mogla izvesti zahtevanjem sastanka Generalne skupštine po članu 20 Povelje UN ili po postupku poznatom kao Ujedinjeni za mir, koji je nalagao da, ukoliko je rad Saveta bezbednosti blokiran, Generalna skupština može preuzeti neke od njegovih ingerencija. Stoga je trebalo posredovati između SSSR-a i SAD-a, država koje su prvi put imale zajedničku nameru, što je Jugoslovenima sugerisao i Henri Kabot Lodž, američki predstavnik u Savetu bezbednosti. Jugoslavija je već 31. oktobra sondirala sovjetske stavove i dobila pozitivan odgovor.³⁷ Usledio je telegram jugoslovenskoj Stalnoj misiji u UN-u sa nalogom da se izradi i podnese tekst po ugledu na rezoluciju Ujedinjeni za mir.³⁸ Jugoslavija je tako odigrala nezamenljivu posredničku ulogu, ovoga puta između SAD-a i SSSR-a. U dramatičnom glasanju za jugoslovenski su se predlog izjasnili SSSR, Jugoslavija, SAD, Kuba, Iran, Peru i Kina, a Australija i Belgija su se uzdržale, što je Francusku i Veliku Britaniju ostavilo preglasanim i izolovanim u Savetu bezbednosti. Pitanje je prebačeno Generalnoj skupštini na razmatranje i u njoj je, sasvim očekivano, prošao američki predlog o povlačenju izraelskih trupa, a ubrzo i kanadski predlog o slanju trupa UN-a. Suecka kriza je tako okončana krahom anglo-francuske politike na Bliskom istoku.

³⁵ O razvoju krize u: Keith Kyle, *n. d.*, str. 155–320. O raskoraku anglo-američke politike tokom krize u Lucas, W. Scott, *Divided we stand, Britain, the US and the Suez crisis*, London, 1991. O poziciji Jugoslavije: Dragan Bogetić, „Odnos Jugoslavije sa Zapadom u senci Suecke krize”, *Arhiv*, časopis Arhiva Srbije i Crne Gore, IV, 1–2/2003, Beograd, 2003, str. 110–125; Aleksandar Životić, *Jugoslavija i Suecka kriza 1956–1957*, magistarski rad u rukopisu.

³⁶ Detaljan opis jugoslovenskog angažmana u Savetu bezbednosti: Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Savetu bezbednosti 1945–1985*, Beograd, 1990, str. 259–266.

³⁷ DASC, PA, 1956, UN, f-69, 418206, Božovićev telegram, 31. novembar 1956.

³⁸ DASC, PA, 1956, UN, f-69 4182006, Telegram Koče Popovića.

Zaključak

Nejasni rezultati jugoslovenskih posredničkih inicijativa 1955. i 1956. su pokazali kreatorima jugoslovenske diplomatije da je posredovanje svakako fleksibilno, kreativno i jeftino, ali takođe i nepredvidivo spoljopolitičko sredstvo. Jugoslovenska uloga je doduše sasvim sigurno bila daleko vidnija od realne jačine i značaja zemlje, ali ovaj proboj nije nužno donosio samo uspeh. Niz jugoslovenskih inicijativa je dobro primećen, ali i različito tumačen. Odnosi sa Velikom Britanijom su se srozali na najnižu tačku od raskida sa Informbiroom, i samo je potpuna izolacija u kojoj se Britanija našla, ostavka Entonija Idna i temeljno prevrednovanje dotadašnje britanske politike omogućilo otvaranje puta ka poboljšanju odnosa. Sjedinjene Države, koje su u narednom periodu Ajzenhauerovom doktrinom preuzele dobar deo britanskih obaveza na Bliskom istoku, takođe su sa sve manje simpatija posmatrale približavanje Jugoslavije vanblokovskim zemljama. Ni sa druge strane gvozdene zavese situacija nije bila mnogo bolja. SSSR je imao svoje sumnje spram Jugoslavije, koje su takođe porasle nakon mlake jugoslovenske podrške sovjetskoj intervenciji u Mađarskoj i neuspešnog pokušaja posredovanja između Sovjeta i Imrea Nađa, koji je u Jugoslovenskoj ambasadi u Budimpešti potražio privremeno, a pokazao se i nesigurno utočište od sovjetskih trupa. Naposletku, razvoj ovih kriza je pokazao i da je realan značaj jugoslovenske posredničke uloge među blokovski neangažovanim zemljama nevelik. Sumnje koje su pratile svaku, pa i Bismarkovu, posredničku ulogu, pratile su i jugoslovenske posredničke ponude, a velik broj preteških misija kojih se Jugoslavija u ovom periodu poduhvatila negativno se odražavao na njen kredibilitet.

Sa druge strane, posredovanje se pokazalo kao zgodno sredstvo u tranziciji jugoslovenske spoljne politike. Pravedajući, između ostalog, diplomatsku akceleraciju svojim posredničkim ulogama, Jugoslavija se ponovo otvorila prema Sovjetskom Savezu ne izgubivši podršku Sjedinjenih Američkih Država. Stavljajući se na stranu vanblokovskih država i pokreta protiv postkolonijalnih projekata Velike Britanije i Francuske, pronašla je održivu ekvidistancu u okviru sve bipolarnijeg poretka, ostavljajući prostor za razvijanje dalje saradnje sa neangažovanim zemljama. Njeno rukovodstvo nije bilo zainteresovano za pretvaranje Jugoslavije u neku vrstu balkanske Finske ili Austrije, ili za povratak na regionalni okvir saradnje, već je tražilo novi spoljopolitički izraz. Našlo ga je u energičnom širenju saradnje sa afro-azijskim zemljama, zamenivši posredničku ulogu potragom za stvaranjem stabilnije platforme i institucionalizovane saradnje vanblokovskih država.

Summary

„The Honest Broker”. Yugoslavia between Old and New Commitments in the mid-1950s

Key words: Yugoslavia, Josip Broz Tito, Middle East crisis 1955–56, doctrine of active peaceful coexistence

The contribution is dealing with the specificities of an important stage in the transformation of Yugoslav foreign policy in the 1950s, characterized by the Yugoslav attempt to conceptualize a flexible diplomacy by performing the role of a broker in international affairs. Mediation in resolving crises was a pragmatic manifestation of the Yugoslav doctrine of active peaceful coexistence, as well as an attempt to harmonize various commitments acquired during intensive cooperation with the West, the East and the noncommitted countries. The role of Josip Broz Tito in the development of the Middle East crisis 1955–56 is particularly scrutinized. Through his contacts with state officials of all sides, he attempted to alleviate the crisis, legitimizing at the same time an awkward Yugoslav position and presenting the country as a useful impartial channel of global communication. This strive towards the role in international relations which Yugoslavia could hardly sustain brought mixed results. The unpredictability of the international brokering was underlining the tension between the goals of such policies and the scarce resources Yugoslavia had, and was largely abandoned in favour of more institutionalized approach to international relations.

UDK 327(497.1)“195”(093.2)

ISRAEL AND YUGOSLAVIA BETWEEN EAST AND WEST

Shaul Shay

ABSTRACT: The years between 1947 and 1953 were a critical period for both Israel and Yugoslavia. Yugoslavia was formed from the ruins of the Second World War, as a new socialist state under the leadership of Tito, searching for a new identity in the bipolar world. Israel was founded as a new independent state and had to fight in order to protect itself against hostile Arab neighbors. Israel like Yugoslavia had to choose its orientation between East and West. On these backgrounds Israel and Yugoslavia had some common interests that led to cooperation between the two states. This article will discuss some examples of the bilateral relations between the two states on the backdrop of the „Cold War” era:

The Israeli Yugoslav cooperation during the Israeli independence war 1947–1949.

The Israeli Yugoslav relations between 1950 and 1953.

In the first years after WWII Yugoslavia had taken an adherent position towards the Israeli side in the conflict and allowed the transfer of arms, and by doing so contributed to the victory of Israel in the 1948 war. Later, Yugoslavia had a pro-Arab policy, which lasted for the most of the „Cold War” era.

Key words: Israel, Yugoslavia, East, West, Tito, Cold War

The years between 1947 and 1953 were a critical period for both Israel and Yugoslavia.

Yugoslavia was formed from the ruins of the Second World War as a new socialist state under the leadership of Tito, searching for a new identity in the bipolar world.

Israel was founded as a new, independent state and had to fight in order to protect itself against hostile Arab neighbors.

Israel like Yugoslavia had to choose its orientation between East and West.

On those backgrounds Israel and Yugoslavia had some common interests that led to cooperation between the two states.

This article will discuss some examples of the bilateral relations between the two states on the backdrop of the „Cold War” era:

- The Israeli Yugoslav cooperation during the Israeli independence war 1947–1949.
- The Israeli Yugoslav relations between 1950 and 1953.

The Israeli–Yugoslav relations (1947–1949)

After the Second World War with introduction of the socialist system in Yugoslavia it saw the Jewish community of Palestine as a potential ally.

The Yugoslavs saw the British as imperialists and foes, allies from the time of the war (WWII) who had returned to their evil ways. Moreover, as former partisans, they felt an emotional affinity for the small nation of the Jews struggling against an enemy that vastly outnumbered it.

The Jewish community in Palestine made the preparations for the declaration of the independent state of Israel according to the UN resolution on the „division of Palestine” from 29 November 1947, facing the Arab threat to invade and destroy the new state.

Israel needed arms desperately and a significant source was the Eastern bloc, including Yugoslavia.

Yugoslavia, on the other hand, requested assistance in the purchase of industrial products that it could not obtain from the West (tractors, transformers, heavy trucks, heavy duty cranes and oil drilling machinery).¹

By the standards of the time, the dimensions of the Yugoslav request were enormous. For precisely that reason it generated the idea that Israel might reap political benefit throughout Eastern Europe were she to establish a governmental corporation to deal with such matters. In the summer of 1948 the proposition was discussed by Efraim Ilin, an Israeli businessman living in Milan, and Levi Eshkol, then Director General of the Israeli Defense Ministry. After several meetings it was decided to establish an economic corporation whose partners in equal shares would be Efraim Ilin and Avraham Friedman (another Israeli businessman) on the one hand, and the Israeli construction company Solel Boneh, on the other. The partners referred to the corporation as „Hadad” – an acronym of the initials of Hillel Dan and David Ha-Cohen, managers of Solel Boneh who, together with Meir Giron, were principally responsible for instrumentalizing

¹ Uri Bialer, *Between East and West: Israel's Foreign policy orientation 1948–1956*, Cambridge University Press, 1990.

the corporation on that side. According to Ilin, the cooperative corporation was never formally established and „every transaction was carried out *ad hoc*.” Nevertheless, several transactions were effected on behalf of the Yugoslavs, valued at many hundreds of thousands of dollars. The „Yugoslav connection” paid various political and military dividends. Not unnaturally, it also raised hopes that the Hadad corporation’s activities could be put to use in other Soviet bloc countries, especially in order to soften opposition to widespread legal emigration of Jews. (One important instance took place in Romania).

With the Arab invasion threat in its back, Israel increased the pace of attempts to purchase weapons to prepare for the upcoming war properly.

The purchase of military equipment had to be done secretly, given the U.N embargo on military aid to the rival sides in the Middle East, and the presence of the British forces in Palestine until May 1948.

Israel had made great efforts to get direct military aid from the Soviet Union but was unable to achieve it. Despite its refusal to sell the weapons directly, the Soviet Union agreed that Israeli purchase military equipment from Czechoslovakia, but not Soviet-made – only locally made products or WWII surplus left.

The negotiations for the Czechoslovakian aid began in December 1947 and the aid itself ended in 1951.

On 10 January 1948 the first weapons deal with Czechoslovakia was signed, and it included: 200 MG34 machine guns, 4,500 „mouser” P18 rifles, and about 5 million 7.92 mm diameter bullets. More deals were signed in the following weeks.

In another deal, Israel purchased „Messerschmitt” fighter planes AVIA S-199, since their manufacturing in Czechoslovakia was renewed for export.

On 23 April 1948 Israel purchased ten of those planes, and a month later – 15 more.

Czechoslovakia did not have a maritime outlet, and most of its air lanes were above British and American control areas.

Delivering the goods to Israel had to be done in transit by communist countries such as Hungary, Romania, Yugoslavia, or Poland – to harbors in the Adriatic or Baltic seas.

The actual course, not necessary the shortest one, combined railway transport to Bratislava, over to ships sailing on the Danube, and again by train or trucks, to the ports of Šibenik or Rijeka on the Adriatic coasts of Yugoslavia, and over to Israel on ships.

At the end of January 1948 Israel assessed that the delivery would take no longer than a month, yet this assessment was optimistic and did not take into

account the future difficulties that the Yugoslav government was about to create. As it turned out, the Czechoslovakian ability to set the records straight was slim, and an „order” from Moscow failed to arrive, the Israeli purchase agents had to negotiate themselves directly with the Yugoslav authorities.²

Eventually, weapons deliveries were transferred through Yugoslavia and contributed heavily to hold the Arab invasion that began on 15 May 1948.

Yugoslavia was also a mediator for delivery of 50 „Spitfire” fighter planes that Israel purchased in Czechoslovakia.

The planes were needed for the IDF counter offensive that was first planned for the last week of September 1948 and later postponed to the middle of October 1948.

They were considered a necessary term for the creation of Israeli control and domination of the skies.³

But, existing difficulties were further compounded by the sensitivity of Prague to Anglo-American pressures, and an American threat to the aerial corridor in which Czechoslovakian planes flew in the skies of Europe.⁴

Therefore, the Czechoslovakian government did not allow the delivery of the fighter planes by flight. In their distress, the Israeli purchase agents came up with the idea to fly the planes directly. To implement this idea, a few more external fuel tanks were installed, which allowed them to fly to Israel. The mission had succeeded technically, but failed in timing. Yugoslavia, which was supposed to help in the fueling of the planes in Podgorica (Titograd) near the Albanian border, constantly hardened the terms.⁵

An attempt to find out what were the motives for these delays shows, that since the Cominform conference – the high establishment of the communist parties, that was completely under Russian supervision – the Belgrade/Moscow relations were getting worse and worse. In September 1948 the Yugoslav government was walking down a slippery lane between Western and Soviet orientation, in which not only Moscow, but also Washington were measuring Belgrade with suspicion.

From previous attempts to deliver Czechoslovakian weapons to Israel, it was clear that the Soviets will not interfere to pressure Yugoslavia to hurry the transfer of the equipment. The continuing hesitations of this government and its

² Avi Cohen, *The History of the Israeli Air force in the Independence war*, volume 2, MOD Publishing, Tel-Aviv, p. 46.

³ Avigdor Sahan, Kanfei Hanizahon, *Israeli Air Force & Mahal History*, Am Hassefer Publishing LTD, Tel-Aviv, 1966, pp. 149–156.

⁴ Munia Meridor, *Shlihut Aluma*, Ma'archot Publishing, Tel-Aviv, 1957, p. 299.

⁵ Avi Cohen, *The History of the Israeli Air force in the Independence war*, volume 2, MOD Publishing, pp. 508–509.

lack of cooperation with Israel in the fall of 1948, despite its financial reward, are explained with these Yugoslav misgivings.

The delay in the delivery of the „Spitfire” planes on the eve of the most decisive operations of the IDF caused Israel to consider relocating the fueling to Bulgaria – only then the Yugoslavs conformed, and on 24 September 1948 six „Spitfire” planes, painted, as planned, in Yugoslav air force colors, arrived from Konovitz and Czechoslovakia to Podgorica in Yugoslavia.⁶

After one of the planes was severely damaged upon landing, the planes took off after two days of rest, refueling and technical preparation. 5 planes have been guided and escorted by the chartered „Sky Master” plane that was used by the Israeli transportation squadron.⁷ Alas, two of the five planes had to land in Rhodes, due to fuel supply problems. This incident exposed the Yugoslav partnership and made them cease the operation. In the end, only 3 planes arrived, and only those took an active part in the IDF operations in October 1948. The other 15, who were destined to go on the same road, were the victim of Yugoslav hesitations that lasted for many weeks.⁸

The Israeli government tried again to transfer the fueling stop to Bulgaria, but over there the Israeli agents encountered the demand of the Bulgarian government for a payment of 10,000 dollars for each plane to land in its terms, excluding the price of fuel.

After a while, the Yugoslav government decided to open the Podgorica airbase on 17 December 1948.

Following the end of the 1948 war and the truce accords with the Arab states, the need for the transfer of planes and arms via Yugoslavia was eliminated. At the end of the 1948 war, the Soviet Union changed its attitude towards Israel.

We had seen the buds of the new attitude even during the 1948 war, when the Soviet Union allowed the transfer of arms only by a third party – Czechoslovakia and Yugoslavia.

The Israeli–Yugoslav relations (1949–1953)

The early 1950s were a time of formation of the political identity for both Israel and Yugoslavia.

Yugoslavia acted to strengthen its „non-aligned” status in the bipolar Cold War era and Israel tried to relate itself to the USA and the Western bloc in order to enjoy its political and military support, while maintaining its relations with the Soviet Union at the same time.

⁶ *Ibid*, pp. 511–512.

⁷ *Ibid*, pp. 514–517.

⁸ *Ibid*, pp. 514–517.

To describe this complex policy two case studies will be presented. An interesting example for the complexity of the Israeli policy between East and West in this period was related to Yugoslavia.

In late 1949 as a result of the deterioration in the relations between Yugoslavia and the Soviet Union, the Soviet Union supported the election of Czechoslovakia to the Security Council instead of Yugoslavia. Israel had supported the Soviet position.

Israel's foreign minister Sharett justified the Israeli vote as a means of permitting the major blocs to determine their respective representation in the Council. But Israel's U. N. delegate criticized that argument as intrinsically dangerous on two counts:⁹

- a. We must not support Yugoslavia's candidacy for any council or committee so long as the conflict between her and the Cominform nations persists. It is clear that such a policy is unhealthy from the point of view of justice and law; it is also liable to spoil our relations with friendly nations. Moreover, a posture like that is liable to brand Israel as a supporter of the Cominform against Yugoslavia, since we are also giving Yugoslavia the choice (so far as it depends on our vote) of returning to the Cominform – or cancellation of equal rights as an Eastern European state.
- b. This principle endows the Arab states with the authority to exclude Israel from all international institutions which are based on the principle of regional representation. For we cannot deprive the Middle East bloc of a right which is granted to the Eastern European bloc.¹⁰ The Foreign Minister's reply typifies the „political acrobatics” involved in Israel's policy at the U. N.: I admit that it would have been better had I started a reservation, to the effect that we were not ready to attribute acceptance of the principle of regional representation to the majority of countries in the area in each and every case. I have no doubt that in this particular case we followed the majority and that this argument was just and thus my contentions were correct. The only other [available] argument could not have been used: that Czechoslovakia had aided us more than Yugoslavia and therefore we chose to vote in favor of the former. We could not countenance such an argument. There is no need for me to stress that we could not possibly explain our vote as a fulfillment of Soviet wishes.¹¹

⁹ Uri Bialer, *Between East and West: Israel's Foreign policy orientation 1948–1956*, Cambridge University Press, 1990.

¹⁰ From Eytan's dispatch to Sharett, 19. 1. 1950, ISA 2505/28.

¹¹ From Sharett's dispatch to Eban on 27. 1. 1950, *ibid.* See also Eliashiv's dispatch to the Israeli Minister in Belgrade, 25. 10. 1949, ISA 2493/6.

Acrobatics notwithstanding, Israel's U. N. voting at the end of 1949 did earn her Soviet appreciation. In a conversation with Gideon Raphael of Israel's delegation, Tsarapkin (his Soviet counterpart), protested against Israel's clear inclination at the Assembly „towards the United States”. But when pressed to gauge whether Israel was not the most independent of the Middle Eastern states he replied, „after consideration and with great hesitation – more or less”.¹² Yacov Malik, the Soviet representative to the U. N., was much more frank: he admitted to Abba Eban that the Russians „appreciated” many of Israel's votes in the United Nations;¹³ in a conversation held four months later he also concurred with the Israeli diplomat's declaration that there existed an „important identity and similarity between India's approach to the international situation and that of Israel.”¹⁴ Israel continued her efforts in the next General Assembly, at the end of 1950. In July of that year, as will be elaborated later, she supported America's position in an important resolution on the Korean crisis; that, however, was a singular aberration. Generally, she continued to implement her earlier policy.

Summing up Israel's voting and her position on global questions in October 1950, the former Director of the Eastern Europe Section of the Israeli Foreign Ministry concluded: „[We] elicit attention and congratulation... from all sides. Other countries, unquestionably obliged to toe the American line, are pleased that at least somebody else, if not they themselves, expresses himself freely. The Eastern bloc... distinguishes [us] from the other countries and is aware of our effort to ensure that the U. S. S. R. [be taken into account] and that... it not be insulated while the entire U. N. acts against her. The Americans are perhaps somewhat angry at us for daring [to make] our amendments but this is not articulated and, as I said, our amendments are taken into consideration”.¹⁵

Since the end of World War II there were contacts between the USA and the UK about defending the Middle East from Soviet attack. The contacts tightened due to the Korean War. On 20–24 July 1950 American–British political–military talks were conducted, in which they tried to identify regions in risk, and the Middle East was mentioned as one of them. The delegates of both sides thought that the IDF is the most efficient army south of Turkey.¹⁶

On 13 October 1951 the ambassadors of USA, Britain and France in Israel notified Ben Gurion of the intention to establish a Middle East Command, in which countries that can and want to contribute to the defense of the region would participate, and to invite Egypt to be one of the organization's founders

¹² See Raphael's dispatch to Sharett, 13. 12. 1949, ISA 2513/14.

¹³ See Eban's cable to Eytan, 8. 12. 1949, ISA 2329/17.

¹⁴ 20. 4. 1950, ISA 2512/23.

¹⁵ Eliashiv's dispatch to Levavi, 18. 10. 1950, ISA 2493/4.

¹⁶ „Record of USA–UK Talks 20–24 July 1950”, 25. 7. 1950, Foreign Relation of the United States (hence FRUS), 1950, pp. 188–189.

– since the Suez Canal was a key area to the region's defense. The British ambassador said that his government was aware of the difficulty of including Israel and Arab countries in the same command and that it shall do its utmost to overcome it.¹⁷ Actually, those were notifications to Israel about the establishment of the command, but Israel was not officially invited to join it. The appeal to Egypt to be among the founding countries was not liked in Israel. Ben Gurion and Sharett expressed their appreciation that the USA was increasing its involvement in the region's defense by establishing the command, and argued that the Egyptian rejection could save the West from a fatal mistake. It was senseless to base the defense of the region on a country that has never fought for freedom and democracy, as evidenced by the conduct of Egypt in WWII. From Israeli point of view, inviting the Egyptians was a threat to its security and existence: the weapons that Egypt would receive as a member of the command would not be directed towards the Soviets, but towards Israel. Israel would find it difficult to cooperate in military planning and to supply information to the command, while Egypt, which was threatening to destroy Israel, was part of it. Egypt would be able to participate in the command only after peace was established between Egypt and Israel.¹⁸

In a consultation meeting convoked by Ben Gurion at the beginning of November 1951, arguments in favor of and against Israel joining the command were discussed:

Pros:

- Israel cannot defend itself all alone in case of an attack on the region by the USSR.
- Israel would have to rely upon international guarantees, in case the Arab countries exploited a world war to attack it.
- Israel would not be able to receive military aid unless it is a part of a block.
- Israel's dependence on economic aid from the USA.

The last two reasons were mentioned based on the assumption that USA was interested in Israel joining the command – failing to do so will jeopardize the support – military and economic – that the USA will supply.

Cons:

- Uncertainty that the West actually intended to defend the region.
- Risk of harming the Jews of Eastern Europe and the prospects of their immigration to Israel.

¹⁷ Eitan to Israeli delegations abroad 13. 10. 51 Foreign Policy Certificates 1951, certificate 426.

¹⁸ Ben Gurion–Davis conversation in Tel-Aviv on 15. 10. 1951, Foreign Policy Certificates 1951, certificate 434; Sharett to Eitan, 16. 10. 1951, *Ibid*, certificate 436.

- Apprehension that being a member of an organization in which Arab countries are also members would be exploited by them against Israel – in receiving weapon as well as information leaking to them.
- Apprehension of internal entanglement – with MAPAM (the socialist party) and its followers in the army.

The participants were aware of the difficulties caused to the West if Israel expressed its willingness to be a part of the command, therefore an interim way was chosen – willingness to assist in defending the region without officially being a part of the command.¹⁹

The intention to establish the command was intended although strictly camouflaged, against potential aggression from the USSR side. This concerned the USSR, and on 21 November 1951, the plenipotentiary of Israel in Moscow, Shmuel Elyashiv, was summoned to Andrei Gromyko, and received a letter about the issue. In the letter, he wrote, among other things, that the command was directed to aggressive objectives against the USSR and the democratic republics, that it involved establishing of foreign bases in the countries of the region – a thing that would lead to loss of independence and exploiting of their assets for aggressive purposes. At the end of the letter it was written: „*The Soviet government sees fit to bring to attention of the government of Israel that the so-called participation of Israel in the Middle East command will cause a severe damage to the existing relationship between the USSR and Israel, and to the safekeeping of peace and security in the region of the Near and Middle East*”.²⁰

In the Israeli letter of response, it was mentioned, among other things, that Israel was not asked to participate in the command, and that there was no question about its participation, therefore Israel did not define its view about the command's nature and form and did not have any decisions about joining it. However, Israel has received a notification from the nations initiating the command that it does not have any aggressive purposes. Israel guarded and will always guard its independence and sovereignty. Israel will never forget the generous help of the USSR during its struggle for independence; therefore will not help in any aggressive actions or preparation against USSR or any other peaceful nation. In addition Israel denied the news in the newspapers about establishing foreign power's bases in Israel.²¹

¹⁹ Consultation headed by the Prime Minister, 3. 11. 1951, IDF archives 230-72/297.

²⁰ Israel delegation in Moscow to the Ministry of Foreign Affairs, 22. 11. 1951, Foreign Policy Certificates 1951, certificate 501.

²¹ Oral letter from the government of Israel to the government of the USSR (delivered on 8. 12. 1951), *Ibid*, certificate 521.

Rezime

Izrael i Jugoslavija između Istoka i Zapada

Ključne reči: Izrael, Jugoslavija, Istok, Zapad, Tito, hladni rat

Izrael i Jugoslavija su između 1949. i 1953. morali da izgrade svoj politički identitet u bipolarnom svetu. Jugoslavija je nastojala da stekne više „nezavisnosti” od Istočnog bloka, a ta politika je bila u suprotnosti sa sovjetskim interesima i dovela je do kriza u odnosima između Jugoslavije i ovog bloka predvođenog SSSR-om. Izrael je u isto vreme nastojao da unapredi svoje odnose sa Zapadnim blokom, uglavnom sa SAD-om, ali i da istovremeno održava dobre odnose sa SSSR-om. Mada između Izraela i Jugoslavije postoje izvesne sličnosti i zajednički interesi, njihove politike u odnosu na bliskoistočno pitanje se veoma razlikuju, uglavnom nakon revolucije u Egiptu jula 1952, koja je na vlast dovela Namera. Formiranje bloka „nesvrstanih”, kojima je pripadala i Jugoslavija, početkom pedesetih godina 20. veka približilo je Jugoslaviju arapskom svetu i dovelo do toga da ona u odnosu na arapsko-izraelski sukob zauzme proarapski stav. Možemo reći da je Jugoslavija prvih godina posle Drugog svetskog rata stala na izraelsku stranu u sukobu i dozvolila prolaz oružja, te je na taj način doprinela pobedi Izraela u ratu 1948. godine. Kasnije je Jugoslavija vodila proarapsku politiku, koja je trajala najveći deo hladnoratovskog perioda.

UDK 327(497.1:569.4)“1947/1953”

JUGOSLAVIJA I BLISKI ISTOK (1945–1956)

Aleksandar Životić

APSTRAKT: U radu se na osnovu neobjavljene arhivske građe Diplomatskog arhiva Ministarstva spoljnih poslova, Arhiva Josipa Broza Tita, Vojnog arhiva i Arhiva Srbije i Crne Gore, kao i memoarske i stručne istoriografske literature analiziraju osnovne crte jugoslovenske spoljne politike na prostoru Bliskog istoka. Tekst sadrži uvod, kraći pregled odnosa između Jugoslavije i bliskoistočnih zemalja do 1948. godine, analizu odnosa sa arapskim zemljama i Izraelom do 1956. godine i autorovu ocenu mesta i uloge Bliskog istoka u jugoslovenskoj spoljnoj politici.

Ključne reči: Jugoslavija, Bliski istok, Egipat, Izrael, suecka kriza

Uvod

U godinama neposredno po okončanju Drugog svetskog rata Bliski istok je imao veoma važnu ulogu u složenim međunarodnim odnosima koje su karakterisale snažne hladnoratovske tenzije. Niz lokalnih arapsko-izraelskih sukoba niskog intenziteta, snažan pokret za jačanje arapskog jedinstva, stvaranje jevrejske države, kao i međusobno uslovljen proces snaženja antikolonijalnih pokreta i povlačenja kolonijalnih sila sa Bliskog istoka odredili su posebno mesto tog regiona u globalnim zbivanjima. Jugoslavija, kao zemlja koja je tokom rata i neposredno po njegovom okončanju prošla kroz proces drastičnih revolucionarnih promena, kreirala je svoju spoljnu politiku naslanjajući se na Sovjetski Savez. Buran raskid 1948. godine uslovio je jugoslovensko okretanje ka zapadnim zemljama. Ipak, od 1953. godine Jugoslavija se postepeno približavala ideji distanciranja od blokovskog organizovanja kao trajnom spoljnopolitičkom opredeljenju. U tom kontekstu, kao region u kome su se ukrštali interesi dveju supersila, starih kolonijalnih sila i mladih nacionalnih država koje su težile nezavisnosti, Bliski istok je imao posebno značenje za jugoslovensku spoljnu politiku.

U domaćim arhivima se čuva veći broj izvora o jugoslovenskoj politici na Bliskom istoku. Najznačajniji izvori se nalaze u okviru fondova Političke arhive¹ i Strogo poverljive političke arhive Diplomatskog arhiva Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije² i Kabineta maršala Jugoslavije³ i Kabineta predsednika Republike Arhiva Josipa Broza Tita.⁴ Važni izvori o vojnom aspektu jugoslovenske politike na Bliskom istoku čuvaju se u okviru fondova GŠ-10⁵ i OD-1 Vojnog arhiva.⁶ Značajni podaci o ekonomskom i kulturnom aspektu te problematike nalaze se u sastavu fondova Vlade FNRJ⁷ i SIV-a Arhiva Srbije⁸ i Crne Gore, dok su dokumenti o međupartijskoj saradnji deo fonda Komisije za međunarodne odnose i veze Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije tog arhiva.⁹ U istom arhivu se u fondu Savezne komisije za verska pitanja nalaze i dragoceni podaci o ulozi Islamske verske zajednice u sprovođenju jugoslovenske politike na Bliskom istoku.¹⁰ Memoari Veljka Mićunovića¹¹ sadrže značajne podatke o odnosima između Jugoslavije i bliskoistočnih zemalja. Sem toga, pojedini aspekti tog problema osvetljeni su i u radovima Dragana Bogetića¹² i Vladimira Petrovića.¹³

Bliski istok u jugoslovenskoj spoljnoj politici (1945–1948)

Jugoslovensko prisustvo na prostoru Bliskog istoka datira od početka XX veka i oslanja se na tradicije Kraljevine Srbije. Naime, Kraljevina Srbija je, usled potrebe otvaranja novih tržišta za srpsku izvoznu robu u uslovima Carinskog

¹ Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva spoljnih poslova (u daljem tekstu: DASMIP), Politička arhiva (u daljem tekstu: PA), 1945–1956. godine.

² DASMIP, PA – strogo poverljivo, 1945–1956. godina.

³ Arhiv Josipa Broza Tita (u daljem tekstu: AJBT), Kabinet maršala Jugoslavije (u daljem tekstu: KMJ).

⁴ AJBT, Kabinet predsednika Republike (u daljem tekstu: KPR).

⁵ Vojni arhiv (u daljem tekstu: VA), Arhiv Jugoslovenske narodne armije (u daljem tekstu: AJNA), fond GŠ-10 (u daljem tekstu: GŠ -10), kutije (u daljem tekstu: k.) 376 i 377.

⁶ VA, AJNA, OD-1, k. 542, 545, 546, 550, 554, 556, 557, 558, 559, 561, 562 i 567.

⁷ Arhiv Srbije i Crne Gore (u daljem tekstu: ASCG), fond broj 50 - Predsedništvo Vlade (u daljem tekstu: 50 - PV), fascikla broj 65 (u daljem tekstu: f. 65), jedinica opisa broj 146 (u daljem tekstu: j. o. 146)

⁸ ASCG, fond 130 - Savezno izvršno veće (u daljem tekstu: 130 - SIV), f. 638, 646 i 795.

⁹ ASCG, fond 507 / IX - Komisija za međunarodne odnose i veze Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (u daljem tekstu: 507/IX - KMOV CKSKJ), f. 25, 39, 49, 119 i 144.

¹⁰ ASCG, fond 144 - Savezna komisija za verska pitanja (u daljem tekstu: 144 - SKVP), f. 8, 12, 14, 15, 16, 19, 20 i 141.

¹¹ V. Mićunović, *Moskovske godine (1956–1958)*, Zagreb, 1977.

¹² D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd, 2006, str. 126–137.

¹³ V. Petrović, „Nastanak jugoslovensko-egipatskih odnosa”, *Istorija XX veka*, 1–2/2005, Beograd, 2006, str. 111–130.

rata sa Austro-Ugarskom, otvorila 1. februara 1908. godine Diplomatsku agenciju u Kairu, koja je ubrzo podignuta na nivo generalnog konzulata. Pre 1908. godine interese Kraljevine Srbije na prostoru Egipta zastupao je Konzulat Rusije. Takođe, u Aleksandriji je otvorena Trgovinska agencija Kraljevine Srbije. Po otpočinjanju Prvog svetskog rata, zbog smanjenja obima srpskog izvoza na prostor Egipta i smanjenja diplomatskog osoblja usled nedostatka finansijskih sredstava, Generalni konzulat je sveden ponovo na nivo diplomatske agencije. Po egipatskom sticanju nezavisnosti, Diplomatska agencija je 4. oktobra 1922. godine ponovo podignuta na nivo generalnog konzulata da bi 30. marta 1926. bilo otvoreno Poslanstvo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. U međuratnom razdoblju Jugoslavija i Egipat su razvijali, uglavnom, ekonomsku, a u manjoj meri i političku i kulturnu saradnju. Tokom Drugog svetskog rata na Bliskom istoku se do prelaska u London nalazila Vlada Kraljevine Jugoslavije i manji kontingenti jugoslovenskih vojnih snaga. Od 1944. godine u Kairu se nalazila Vojna misija NKOJ-a koja je do sporazuma Tito–Šubašić vršila i poslove političkog predstavljanja NOVJ, nakon čega su se ti poslovi vratili u delokrug Jugoslovenskog poslanstva u Kairu. Na prostoru Palestine od 1937. godine je postojao Generalni konzulat u Jerusalimu,¹⁴ čiji se delokrug rada, uglavnom, zasnivao na zastupanju jugoslovenskih ekonomskih interesa u Palestini i zaštiti prava jugoslovenskih građana na tom prostoru. Tek tokom Drugog svetskog rata, po dolasku jugoslovenskih izbeglica u Palestinu taj konzulat dobija na značaju.

Tokom razdoblja između 1945. i 1956. godine u stavu jugoslovenske države prema zemljama i problemima na Bliskom istoku uočavaju se tri perioda koje karakteriše različit stepen jugoslovenskog političkog, ekonomskog i kulturnog prisustva u tom regionu i zainteresovanosti za probleme te regije, što je direktno bilo uslovljeno prioritetima jugoslovenske spoljne politike u momentima neposredno po završetku rata: rešavanje tršćanskog pitanja, definisanje državnih granica, komplikovanje odnosa sa zemljama Zapada i razvijanje odnosa sa istočnoevropskim zemljama i SSSR-om.¹⁵

Prvi period je trajao od 1945. do 1948. godine. Taj period, koji se podudara sa periodom intenzivne sovjetizacije jugoslovenske države i društva, karakteriše gotovo potpuno odsustvo jugoslovenskog diplomatskog i ekonomskog prisu-

¹⁴ J. Bakić, „Generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Jerusalimu 1936–1945 (1937–1946). Istorijska beleška”, *Arhiv*, 1/2004, Beograd, 2005, str. 51.

¹⁵ O spoljnoj politici Jugoslavije posle Drugog svetskog rata opširnije videti: 1) D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama, 1949–1955*, Zagreb, 1988; 2) D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad, 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd, 2000; 3) M. Stojković, V. Gavranov, *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*, Beograd, 1972; 4) R. Dž. Krempton, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 2003; 5) R. Petković, *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije, 1943–1991*, Beograd, 1995; 6) B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III tom, Beograd, 1988; 7) B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje, 1945–1948. Iskustvo „narodne demokratije” kao partijske države*, Beograd, 1994.

stva na ovom prostoru i zainteresovanost za probleme Bliskog istoka isključivo u okviru aktivnosti u međunarodnim organizacijama.¹⁶ Tokom tog perioda mogu se uočiti i prve naznake o razmišljanjima jugoslovenskog partijskog rukovodstva o potrebi intenziviranja političkih i ekonomskih odnosa između Jugoslavije i zemalja Bliskog istoka, a posebno sa Egiptom.¹⁷ Zbog sporenja oko pitanja izručenja ratnih zločinaca i održavanja intenzivnih veza sa zabranjenim komunističkim grupama proteran je jugoslovenski poslanik u Kairu Ešref Badnjević, dok je njegov naslednik na dužnosti Šahinpašić, zahvaljujući diplomatskoj veštini, jedva izbegao sličnu sudbinu.¹⁸ Zatvarani su jugoslovenski domovi i hapšeni aktivisti emigrantskih udruženja, što je uticalo na ukupan nivo jugoslovensko-egipatskih diplomatskih odnosa.¹⁹ Drugi period je počeo jugoslovenskim priznanjem novostvorene izraelske države 1948. i trajao je do uspostavljanja tešnjih odnosa sa Egiptom krajem 1954. godine. U tom periodu je došlo do jugoslovensko-sovjetskog sukoba, a zatim i do zbližavanja sa Zapadom i formiranja Balkanskog pakta sa Grčkom i Turskom. Tokom tog razdoblja Jugoslavija je razvijala veoma bliske političke i ekonomske veze sa Izraelom. Istovremeno, odnosi sa Egiptom su sve do 1952. godine bili veoma zategnuti zbog delovanja jugoslovenske političke emigracije na prostoru Egipta i progona egipatskih komunista, što je jugoslovenska vlada oštro kritikovala.²⁰ Do izvesnog pomaka u međudržavnim odnosima došlo je 1950. godine kada je sklopljen poseban trgovinski ugovor.²¹ Sem toga, u skladu sa svojim mogućnostima Jugoslavija je od 1949. redovno davala pomoć u hrani za palestinske izbeglice.²²

Na loše odnose Jugoslavije sa arapskim svetom posebno je uticala činjenica da se jedan od osnivača Arapske lige, jerusalimski muftija Haj Amin al Huseini nalazio u Jugoslaviji na spisku ratnih zločinaca zbog svog učešća u formiranju zloglasne 13. SS handžar divizije.²³ On se na listi ratnih zločinaca nalazio sigurno do 1952. godine, kad je dao izjavu *da nema ništa protiv FNRJ i da nije protivnik režima u njoj*,²⁴ a kada je tačno došlo do rešenja tog pitanja, na osnovu raspoloživih izvora ne može se dati pouzdan odgovor. Izvestan pomak

¹⁶ O jugoslovenskoj državi i društvu nakon Drugog svetskog rata opširnije videti: 1) B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, Beograd, 1988; 2) B. Petranović, M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd, 1991; 3) B. Petranović, *Jugoslavija na razmeđu (1945–1950)*, Podgorica, 1998.

¹⁷ *Zapisnik sa sednice Politbiroa CKKPJ od 14. 2. 1946.*, V. Petranović, (priredivač), *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, Beograd, 1995, str. 133–134.

¹⁸ DASMIP, PA, 1947. godina, f. 21, izveštaj broj 412818.

¹⁹ DASMIP, PA - strogo poverljivo, 1950. godina, f. II, dokument broj 1471.

²⁰ DASMIP, PA, 1947. godina, f. 21, izveštaj broj 47360.

²¹ ASCG, 50 - PV, f. 65, j. o. 146, dokument broj 65-183.

²² ASCG, 130 - SIV, f. 795, dokument broj 113/14-a.

²³ DASMIP, PA, 1949. godina, f. 88, dokument broj 45091.

²⁴ DASMIP, PA, 1952. godina, f. 20, dokument broj 47097.

na tom planu se desio 1948. kad je reis ul ulema Ibrahim efendija Fejić, vraćajući se sa hadžiluka u Meki i Medini, sa grupom jugoslovenskih muslimana posetio Egipat, Siriju i Liban. Tom prilikom on se susreo sa poglavarima Islamske verske zajednice sa tog prostora, što je, prema ocenama jugoslovenskih vlasti, **pozitivno uticalo na razvoj međudržavnih odnosa**.²⁵

Tek sa promenom režima i državnog i društvenog sistema u Egiptu 1952. stanje jugoslovensko-egipatskih odnosa je počelo da se popravlja, ali do 1954. nije bilo vidljivijih rezultata. Sa drugim arapskim zemljama odnosi još nisu bili uspostavljeni ili su se nalazili u fazi uspostavljanja. Treći period je počeo krajem 1954. i trajao je do sredine 1956. godine. Karakteristično za ovaj period je održavanje i razvijanje dobrih odnosa sa Izraelom i naglo poboljšanje odnosa sa Egiptom posle Naserovog preuzimanja vlasti od generala Nagiba. Tokom ovog perioda došlo je do dve posete jugoslovenskog predsednika Josipa Broza Tita Egiptu i posete egipatskog predsednika Gamala Abdela Namera Jugoslaviji.

Jugoslavija i arapske zemlje (1953–1956)

Odnosi Jugoslavije i Egipta su se posle svrgavanja kralja Faruka nalazili u uzlaznoj fazi. Zategnuti odnosi zbog egipatskog tolerisanja i pomaganja anti-komunističke propagande jugoslovenske emigracije i progona članstva Egipatske komunističke partije, sa kojim su jugoslovenski diplomatski službenici održavali prisne kontakte, postepeno su se, mada još uvek veoma teško, pretvarali u dobre, a potom i izuzetno bliske. Kako je došlo do naglog jugoslovensko-egipatskog zbližavanja i ko je bio kreator takve spoljnopolitičke doktrine, na osnovu dostupnih izvora nije moguće dati valjan odgovor. Ipak, dinamika te saradnje se može rekonstruisati, a kroz analizu potonjih događaja i doći do odgovora na niz značajnih pitanja.

Važnu ulogu u uspostavljanju tešnijih odnosa između Jugoslavije i Egipta je imao mladi i agilni jugoslovenski poslanik u Kairu Marko Nikezić²⁶ koji je uspeo da dođe u bliži kontakt sa mladim egipatskim premijerom potpukovnikom Gamalom Abdelom Naserom.²⁷ U nizu dugih i sadržajnih razgo-

²⁵ ASCG, 144 - SKVP, f. 141, j. o. 24, dokument broj 234.

²⁶ Marko Nikezić (1921–1991) je radio u diplomatiji od 1952. godine. Bio je poslanik i ambasador u Egiptu, Čehoslovačkoj i SAD-u. Od 1962. godine je bio zamenik državnog sekretara za inostrane poslove. Sa te funkcije je 1965. prešao na mesto saveznog sekretara za inostrane poslove. Tu dužnost je obavljao do 1967. kad je izabran za predsednika Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije. Sa te funkcije je smenjen 1972. godine.

²⁷ Gamal Abdel Naser je rođen 1918. godine u Asiotu u Gornjem Egiptu. Kratko vreme je studirao pravo na Univerzitetu u Aleksandriji, a zatim je prešao na Vojnu akademiju, koju je završio 1938. godine. Kratko vreme je službovao u Sudanu, a potom tokom Drugog svetskog rata u Zapadnoj pustinji. Komandno-štabnu školu je završio 1947. godine. U Prvom arapsko-izraelskom ratu je učestvovao kao komandant bataljona. Pokazao se kao sposoban oficir. U tom ratu je ranjavan. Nakon rata, sve do revolucije 23. jula 1952. radio je kao nastavnik u Vojnoj aka-

vora Naser se interesovao za jugoslovenska revolucionarna iskustva, ekonomske i socijalne reforme, izgradnju oružanih snaga, ne skrivajući svoje divljenje prema jugoslovenskoj spoljnoj politici i Josipu Brozu.²⁸ U uslovima sve izraženijeg britanskog pritiska po pitanjima evakuacije britanskih trupa iz zone Sueckog kanala, još uvek zazirući od Sovjetskog Saveza,²⁹ on se trudio da se na izvestan način približi Jugoslaviji gledajući u njoj uzor u procesu kreiranja novog spoljnopoličkog pravca.³⁰ Sa druge strane, Nikezić je, procenjujući nivo egipatskih spoljnopoličkih problema i jugoslovenska nastojanja u pravcu aktivnije politike nesvrstavanja, krčio puteve jugoslovenskoj politici i ekonomiji na prostoru Egipta, a indirektno i u čitavom arapskom svetu koji je nastojao da se oslobodi kolonijalnih sila.

Do prvog susreta između Broza i Namera je došlo u februaru 1955. prilikom Brozovog povratka iz Burme i Indije.³¹ U momentu kad je Josip Broz krenuo u posetu Indiji i Burmi nije bila planirana i poseta Egiptu. Eskort Josipa Broza je samo prošao Sueckim kanalom na putu za Daleki istok. Kako je i zašto došlo do promene prvobitnog plana na osnovu raspoloživih izvora je veoma teško utvrditi. Može se pretpostaviti da je Broz u susretu sa Nehruom shvatio da se politika indijskog premijera ograničava na azijski prostor i da je u tom momentu Bliski istok bio van vidokruga indijskih spoljnopoličkih stremljenja, pa se Egipat jednostavno nametao kao regionalni partner na putu izgradnje spoljne politike čije su se doktrinarne postavke bazirale na odbacivanju sile i vojne moći kao presudnog faktora međunarodnih odnosa. Sem toga, redovni izveštaji poslanika Marka Nikezića slati tokom posete Josipa Broza Indiji i Burmi ukazivali su na to da premijer Naser ima čvrstu volju za širenje međusobnih veza.³² Taj susret, iako kratkotrajan, imao je presudan značaj u procesu jugoslovensko-egipatskog približavanja. Naser nije skrivao svoje divljenje jugoslovenskom predsedniku i jugoslovenskom društvenom i političkom sistemu. Lična bliskost između Broza i Namera dala je poseban pečat međudržavnim odnosima.

Jugoslovensko-egipatski odnosi su se posebno popravili posle posete Josipa Broza Egiptu krajem 1955. i početkom 1956. godine. Saradnja se posebno odvijala kroz zajednički nastup u međunarodnim organizacijama po pitanjima

demiji. Pre Drugog svetskog rata je bio simpatizer *Muslimanske braće*. Po okončanju prvog rata sa Izraelom počeo je da radi na stvaranju organizacije *Slobodnih oficira*, a od osnivanja Oficirskog komiteta 1950. godine bio je njegov predsednik. Važio je za stvarnog vođu oficirskog pokreta. Postao je predsednik vlade Egipta 17. aprila 1954. godine. Istovremeno je bio predsednik Revolucionarnog saveta i vojni guverner Egipta. Kad su posle svrgavanja generala Nagiba prerogativi predsednika države preneti na vladu, vršio je i tu dužnost. Jedan je od osnivača pokreta nesvrstanih i lidera arapskog sveta. Umro je 1970. godine.

²⁸ DASMIP, PA, 1953. godina, f. 21, dokument broj 416746.

²⁹ R. Ginat, *The Soviet Union and Egypt 1945–1955*, London, 1993, str. 53–57.

³⁰ AJBT, KPR, I-5-b/2-144.

³¹ DASMIP, PA, 1955. godina, f. 13, dokument broj 419036.

³² AJBT, KPR, dokument broj I-2/4-3-295.

nacionalno-oslobodilačkih pokreta kolonija, ravnopravne saradnje među narodima i tehničke pomoći nerazvijenim zemljama. Egipat je podržao jugoslovensku kandidaturu za izbor u Savet bezbednosti 1955. godine.³³ Jugoslovensko poslanstvo u Kairu je 30. jula 1955. podignuto na nivo ambasade.³⁴ Do izvesnih neslaganja je dolazilo po pitanjima jugoslovenskog odnosa prema Izraelu, posebno u slučaju jugoslovenskog stanovišta o neophodnosti slobodne plovidbe izraelskih brodova Sueckim kanalom, ali to nije u većoj meri uticalo na opšti nivo jugoslovensko-egipatskih odnosa.³⁵ Početkom 1953. godine je došlo i do ublažavanja jugoslovenskog stava prema jerusalimskom muftiji pošto je visoki funkcioner Arapske lige Huri istakao to pitanje kao jedan od preduslova za razvoj jugoslovensko-arapskih odnosa.³⁶

Razvijanje dobrih političkih odnosa pratilo je i razvijanje ekonomskih odnosa. U strukturi jugoslovenskog izvoza u Egipat najznačajnije mesto je zauzimao izvoz prehrambenih proizvoda. U manjoj meri izvoženi su i proizvodi drvne i hemijske industrije. Zbog suše 1953. godine izmenila se struktura jugoslovenskog izvoza, pa je od tada preovlađivao izvoz proizvoda drvne i hemijske industrije. Jugoslavija je pružala i tehničku pomoć Egiptu, posebno na planu razvoja hidrogradnje i ribarstva. U početku, egipatski izvoz u Jugoslaviju je bio veoma malog obima i imao je vrlo nepovoljnu strukturu. Jugoslavija je iz Egipta uvozila uglavnom pamuk i, u manjoj meri, lan, omekšivače i morsku so. Uprkos jugoslovenskim nastojanjima da se poveća obim izvoza na egipatsko tržište, egipatski izvoz u Jugoslaviju je beležio konstantan rast dok je jugoslovenski izvoz u Egipat bio u rapidnom opadanju.³⁷

Od 1953. godine Egipat i Jugoslavija su uspostavili i međusobnu vojnu saradnju. U jesen 1953. u Jugoslaviji je boravila desetočlana egipatska vojna delegacija koju je predvodio kontraadmiral Ezat, dok je u januaru 1954. u Jugoslaviju došla egipatska vojna delegacija na čelu sa pukovnikom Osmanom Šaridom. Tom prilikom je zaključen ugovor o jugoslovenskoj isporuci veće količine pušaka, puščane municije, heksogena i kapisli za malokalibarsku municiju Egiptu. Početkom 1955. godine sklopljen je nov ugovor o isporuci pušaka, puščane municije, eksploziva, baruta, torpednih čamaca i torpeda Egiptu.³⁸ Neposredno po okončanju tog aranžmana nastavljani su pregovori o isporuci veće količine jugoslovenskih minobacača egipatskoj armiji. Jula 1954. tri broda egipatske mornarice su posetila Šibenik. Uspostavljena je i saradnja u oblasti vojnog školstva. Od jeseni 1955. godine nekoliko oficira i podoficira egipatske mornarice poha-

³³ AJBT, KPR, dokument broj I-2/5-2, str. 76.

³⁴ DASMIP, PA, 1955. godina, f. 13, dokument broj 411644.

³⁵ AJBT, KPR, dokument broj I-2/5-1, str. 39–40.

³⁶ DASMIP, PA, 1953. godina, f. 29, dokument broj 416162.

³⁷ AJBT, KPR, dokument broj I-2/5-2, str. 77.

³⁸ VA, AJNA, GŠ-1, k. 10, f. 7, dokument broj 1.

đalo je škole i kurseve u Jugoslovenskoj ratnoj mornarici. Egipat su posetile i dve jugoslovenske vojne delegacije: u martu 1954. delegacija koju je predvodio načelnik Generalštaba Jugoslovenske narodne armije general-pukovnik Peko Dapčević, a u septembru iste godine delegacija koju je predvodio general-potpukovnik Radovan Vukanović.³⁹ U aprilu 1955. u Egiptu je, u vidu ekspertske tehničke pomoći, boravila grupa jugoslovenskih stručnjaka za proizvodnju peša-dijske municije.⁴⁰ Do razmene vojnih izaslanika je došlo 1954. godine, čime su međusobni vojni odnosi podignuti na znatno viši nivo.

Posle promene režima u Egiptu poboljšani su i odnosi na planu kulturne saradnje. U Egiptu su gostovali jugoslovenski kulturno-umetnički ansambli, izložba savremenog jugoslovenskog slikarstva, kao i Beogradska filharmonija na Aleksandrijskom bijenalu. Bilo je i nekoliko obostranih gostovanja sportskih ekipa. U julu 1956. jedna delegacija jugoslovenskih novinara je posetila Egipat, a zatim je u novembru iste godine Beograd posetila delegacija egipatskih univerzitetskih profesora. Međudržavni sporazum o kulturnoj saradnji između Jugoslavije i Egipta potpisan je u jesen 1956.⁴¹

Egipatske vojne, privredne i kulturne delegacije koje su dolazile u Jugoslaviju posetile su i reisa ul ulema Fejića, vrhovnog starešinu jugoslovenskih muslimana. Dinamika prijema egipatskih delegacija jasno ukazuje na važnost uloge koju je ta verska zajednica imala u periodu uspostavljanja jugoslovensko-egipatske bliže saradnje.⁴² Međutim, pojedinosti o razgovorima koji su tom prilikom vođeni nisu poznati.⁴³ Nesporno, u periodu nakon 1953. godine Islamska verska zajednica i njeni velikodostojnici su imali značajnu ulogu u uspostavljanju bliskih veza između Jugoslavije i arapskih zemalja, ali na osnovu dostupne izvorne građe prirodu tih veza nije moguće rekonstruisati.⁴⁴

Jugoslavija je razvijala veoma dobre odnose i sa ostalim arapskim zemljama. Prijateljski odnosi su uspostavljeni sa Sirijom, iako je prvih posleratnih godina bilo nekoliko incidenata u međudržavnim odnosima. Naime nekoliko hiljada jugoslovenskih muslimana koji su se tokom Drugog svetskog rata borili na strani Nemačke, preko italijanskih izbegličkih logora je dospelo u Siriju, gde

³⁹ DASMIP, PA, 1955. godina, f. 13, dokument broj 410596.

⁴⁰ AJBT, KPR, dokument broj I-2/5. 2, str. 79.

⁴¹ ASCG, 130 - SIV, f. 638, dokument broj 91369/10.

⁴² Tokom 1953. godine reis ul ulema Fejić je primio Husnija Halifa, direktora Egipatske nacionalne novinske agencije (17. avgusta), desetočlanu egipatsku vojnu delegaciju koju je predvodio kontraadmiral Ezat (7. septembra) i Faruka el Kadija, predstavnika najvećeg egipatskog lista *Gamhurija* (22. oktobra). Iste godine Fejić je primio i sirijsku delegaciju koju je predvodio ministar privrede i industrije Munir Diab (3. juna).

⁴³ ASCG, 144 - SKVP, f. 141, dokument broj 236.

⁴⁴ Potkomisija za Bliski i Srednji istok Komisije za međunarodne odnose i veze konstatovala je na sednici održanoj 1. februara 1952. godine da Islamsku versku zajednicu i Udruženje muslimanskih sveštenika treba koristiti za jačanje veza sa muslimanskim svetom na Bliskom istoku (ASCG, 507/IX - KMOV CKSKJ, S/b-1-83).

su neki od njih primljeni u sirijsku armiju. Mnogi su dobili oficirske činove u sirijskoj vojsci.⁴⁵ Jugoslavija i Sirija su nakon 1952. godine razvijale političke, ekonomske i vojne odnose. Nekoliko jugoslovenskih građevinskih firmi je učestvovalo u izgradnji sirijske luke Latakija. Preduzeća jugoslovenske namenske industrije su izvezla veće količine pešadijskog oružja i municije na prostor Sirije.⁴⁶ Neposredno nakon posete Egiptu, jugoslovenska vojna delegacija, koju je predvodio general-potpukovnik Radovan Vukanović, posetila je Siriju i tom prilikom sklopila nove poslovne aranžmane za izvoz jugoslovenskog oružja u ovu zemlju. Ipak, veoma dobre odnose kvario je sirijsko-turski pogranični sukob koji je pretio da preraste u širi regionalni konflikt jer je Turska bila u savezničkim odnosima sa Jugoslavijom kao članica Balkanskog pakta.⁴⁷ Jugoslovensko postepeno i diskretno distanciranje od Balkanskog pakta, sve izraženije insistiranje na politici nesvrstavanja i razvijanja odnosa sa arapskim zemljama pozitivno su uticali na opšti nivo jugoslovensko-sirijskih odnosa.

Sa Jordanom su diplomatski odnosi uspostavljeni 1953. godine,⁴⁸ tek posle smrti kralja Abdulaha koji je javno pozivao jugoslovenske političke emigrante da se dosele u Jordan, ne krijući neprijateljstvo prema novom režimu u Jugoslaviji.⁴⁹ Od tada su međusobni odnosi bili veoma dobri. Međutim, uprkos nastojanjima dve vlade, međusobna ekonomska razmena je ostala na veoma niskom godišnjem nivou. Postojali su i relativno razvijeni ekonomski i politički odnosi sa Libanom, koji zbog karaktera libanskog društva i prioriteta libanske spoljne politike nisu doživeli ozbiljniji zamah.⁵⁰ Sa Irakom diplomatski odnosi nisu postojali zbog jugoslovenskih dobrih odnosa sa Izraelom. Tek posle promene režima u Iraku 1958. stvoreni su uslovi za uspostavljanje jugoslovensko-iračkih odnosa.

Aktivna jugoslovenska politika na Bliskom istoku doživela je veliku manifestaciju tokom suecke krize 1956. godine. Aspekti jugoslovenskog učešća u rešavanju sueckog spora bili su višestruki i višeslojni.⁵¹ Sem političkog i diplomatskog angažmana koji se očitovao u svakodnevnom praćenju situacije i održavanju kontakata sa stranama u sukobu i drugim zainteresovanim stranama, kao i mirovnom inicijativom u okviru organa Ujedinjenih nacija,⁵² Jugoslavija se angažovala i na vojnom,⁵³ ekonomskom i medijskom planu.⁵⁴ Uputila je svoje

⁴⁵ DASMIP, PA, 1947. godina, f. 105, dokument broj 421060.

⁴⁶ DASMIP, PA, 1955. godina, f. 13, dokument broj 410586.

⁴⁷ DASMIP, PA, 1954. godina, f. 84, dokument broj 47551.

⁴⁸ DASMIP, PA, 1953. godina, f. 70, dokument broj 49346.

⁴⁹ DASMIP, PA, 1951. godina, f. 69, dokument broj 45812.

⁵⁰ DASMIP, PA, 1951. godina, f. 70, dokument broj 414567.

⁵¹ O jugoslovenskim stavovima prema sueckoj krizi opširnije videti: D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd, 2006, str. 126–137.

⁵² J. Jovanović, *Jugoslavija i Savet bezbednosti, 1945–1985*, Beograd, 1990, str. 258–266.

⁵³ AVS, AJNA, GŠ-10, k. 376, f. I, dokument broj 212.

⁵⁴ P. J. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965*, Beograd, 1996, str. 146–147.

pilote u Suecku kompaniju i na taj način pomogla egipatskoj vladi da privremeno obezbedi nesmetanu plovidbu Sueckim kanalom.⁵⁵ Jugoslovenski mediji su nepokolebljivim zastupanjem stavova egipatske vlade u velikoj meri doprineli afirmaciji takve politike u svetskim okvirima. Svakako najznačajniji, najobimniji i najdugotrajniji je bio jugoslovenski vojni angažman u okviru mirovnih snaga Ujedinjenih nacija.⁵⁶ Jugoslovenski odred u sastavu UNEF-a izvršavao je zadatke na prostoru Sinaja tokom čitavog trajanja ove mirovne misije, sve do 1967. godine.⁵⁷ Takav jugoslovenski stav se odrazio i na odnose između Jugoslavije i Velike Britanije i Francuske, ali i na odnose između Jugoslavije i dveju supersila, ostavljajući istovremeno posledice i na stabilnost Balkanskog pakta.

Tokom suecke krize jugoslovenska vlada je demonstrirala na konkretnom primeru svoju novu spoljopolitičku doktrinu koja se temeljila na načelima političkog distanciranja od zapadnog i istočnog bloka i formiranja šireg pokreta blokovski neangažovanih zemalja. Delovanjem u cilju rešavanja krupnog međunarodnog konflikta kakva je bila suecka kriza, Jugoslavija je preventivno delovala na planu očuvanja sopstvene nacionalne bezbednosti. Istovremeno, slanjem jednog kontingenta u sastav međunarodnih mirovnih snaga pod okriljem Ujedinjenih nacija, ona je sebi obezbedila jedan od načina međunarodnog prisustva u regionu. Takođe, tokom suecke krize Jugoslavija je iskazala i osnovne konture svoje bliskoistočne politike, koja je tokom narednih decenija došla do punog izražaja i koja je bila jedna od osnovnih postavki njene spoljne politike sve do raspada države 1991. godine.

Jugoslavija i Izrael (1948–1956)

Jugoslavija i Izrael su uspostavili diplomatske odnose odmah po proglašenju izraelske države 1948. pošto je Jugoslavija bila jedna od prvih zemalja koje su priznale novostvorenu jevrejsku državu,⁵⁸ a do razmene poslanika došlo je tokom 1949. godine.⁵⁹ Prethodno, tokom duge i iscrpljujuće rasprave u Ujedinjenim nacijama o rešavanju palestinskog problema, Jugoslavija se kao članica anketne komisije, zajedno sa Iranom i Indijom, zalagala za stvaranje federalne arapsko-izraelske države sa Jerusalimom kao glavnim gradom. Taj predlog većina u komisiji nije prihvatila.⁶⁰ Jugoslavija je pružila posebnu pomoć Izraelu prilikom transfera vojnih aviona iz Čehoslovačke preko jugoslovenske teritori-

⁵⁵ DASMIP, PA, 1956. godina, strogo poverljivo. f. I, dokument broj 736.

⁵⁶ VA, AJNA, OD-1, k. 554, f. 3, dokument broj 1–11.

⁵⁷ J. Jovanović, *n. d.*, str. 266.

⁵⁸ M. Terzić, *Jugoslavija i Izrael 1948–1968 (Iz istorije političkih odnosa)*, str. 1–5, za sada neobjavljen rad.

⁵⁹ DASMIP, PA, 1956. godina, f. 40, dokument broj 411721, str. 23.

⁶⁰ DASMIP, PA, 1949. godina, f. 85, dokument broj 414732.

je.⁶¹ Ti avioni su činili okosnicu izraelskog vazduhoplovstva, koje se u tom momentu nalazilo u procesu formiranja. Na teritoriji Izraela je do 1956. godine živelo oko 7.000 jugoslovenskih Jevreja, od kojih je tokom 1956. godine njih 800 zatražilo da se vrati u Jugoslaviju. Posle uspostavljanja diplomatskih odnosa počele su da se razvijaju i političke i ekonomske veze između dve države.

Krajem 1954. je postavljeno pitanje posete Josipa Broza Izraelu. Njega je ponovo pokrenuo izraelski poslanik u Beogradu početkom 1956. godine. Jugoslovenski sekretar za inostrane poslove Koča Popović⁶² odgovorio je da se jugoslovenska strana načelno ne protivi ovoj poseti ali da će se prilikom odgovora **rukovoditi time da li će ta poseta doprineti maksimalnom smirivanju na tom prostoru.**⁶³ Tokom 1955. došlo je do razmene delegacija zemljoradničkih zadruga i socijalnih ustanova i organizacija a potom su 1956. Izrael posetili član Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije Gustav Vlahov⁶⁴ i jedan od spoljnopolitičkih urednika *Politike*.⁶⁵ Vlahov je vodio niz razgovora sa izraelskim ministrima. Tom prilikom su do izražaja došle razlike oko sagledavanja suštine bliskoistočne krize. Ipak, još uvek se nije nazirao ozbiljniji sukob.⁶⁶ Istovremeno, između Saveza komunista Jugoslavije i izraelske komunističke partije su uspostavljeni čvršći odnosi. Jugoslovenska partijska delegacija nije prisustvovala 13. kongresu Komunističke partije Izraela zbog bliskoistočne krize u jesen 1956. iako je ranije potvrdila dolazak svoje delegacije na taj skup.⁶⁷

⁶¹ B. Dimitrijević, *JNA od Staljina do NATO pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije*, Beograd, 2006, str. 100–105.

⁶² Konstantin - Koča Popović je rođen u Beogradu 14. marta 1908. godine. Završio je Filozofski fakultet u Parizu 1932. godine. Bio je član KPJ od 1933. U međuratnom periodu se bavio novinarskim i revolucionarnim radom zbog čega je više puta hapšen. Od 1937. godine je učestvovao u Španskom građanskom ratu. Učestvovao je u Aprilskom ratu 1941. godine kao rezervni artiljerijski potporučnik. Zarobljen je kod Ivanjice, ali je odmah pobjegao iz zarobljeništva. Od jula iste godine je učestvovao u ratu kao komandant Kosmajskog partizanskog odreda, Prve proleterske brigade, Prve proleterske divizije i Prvog proleterskog korpusa, Glavnog štaba NOV i PO Srbije i Druge armije. Od 1947. do 1953. godine nalazio se na dužnosti načelnika Generalštaba. Od 27. januara 1953. do 25. aprila 1966. se nalazio na dužnosti državnog sekretara za inostrane poslove, a potom potpredsednika Republike. Ističu se njegova dela: *Za pravilnu ocenu narodnooslobodilačkog rata naroda Jugoslavije*, Beograd, 1949. i *Beleške uz ratovanje*, Beograd, 1988. Umro je u Beogradu 1992. godine.

⁶³ DASMIP, PA, 1956. godina, f. 40, dokument broj 411722, str. 25.

⁶⁴ Inženjer Gustav Vlahov je rođen 1912. godine u Carigradu, gde se nalazio njegov otac Dimitar, istaknuti član VMRO-a i poslanik u parlamentu Osmanske imperije, a potom i potpredsednik AVNOJ-a. Školovao se u Beču i Moskvi. Bio je član KPJ od 1933. godine. U Drugom svetskom ratu se borio u redovima Crvene armije, a u NOVJ je stupio u jesen 1944. godine u činu pukovnika. Bio je politički sekretar vrhovnog komandanta NOVJ i Jugoslovenske armije maršala Josipa Broza Tita. Kasnije je bio državni sekretar za socijalnu politiku, savezni sekretar za informacije i potpredsednik Savezne skupštine. Bio je i ambasador u Pakistanu, Meksiku i Austriji. Umro je u Beogradu 1993. godine.

⁶⁵ ASCG, 507/IX - KMOV CKSKJ, f. 49, dokument broj I-1-89.

⁶⁶ ASCG, 507/IX - KMOV CKSKJ, f. 49, dokument broj V-1-116.

⁶⁷ ASCG, 507/IX - KMOV CKSKJ, f. 49, dokument broj I-1-56.

Iste godine, na poziv izraelskog parlamenta, ovu zemlju je posetila jugoslovenska parlamentarna delegacija koju je, između ostalih, primio i izraelski predsednik Ben Cvi. Tokom te posete do izražaja su došla i izvesna neslaganja između domaćina i jugoslovenske delegacije. Naime, generalno, Izraelci su iskazivali svoje simpatije za jugoslovensku spoljnu politiku, ali su kritikovali stav prema arapsko-izraelskom sporu ističući jugoslovensku naklonost prema arapskim zemljama. Izraelci su isticali želju za proširivanjem i poboljšavanjem nivoa odnosa sa Jugoslavijom.⁶⁸ Zbog dobrih odnosa sa Izraelom jugoslovenska vlada je došla u sukob sa arapskim zemljama. Iračka vlada je odbila da uspostavi diplomatske odnose sa Jugoslavijom, Jordan je posebnom notom od Jugoslavije zahtevao da preispita svoj stav prema Izraelu dok su vlade ostalih arapskih zemalja tražile objašnjenje jugoslovenskih odnosa sa Izraelom.⁶⁹ Posebni prigovori su učinjeni zbog posete jugoslovenske parlamentarne delegacije Izraelu. Jugoslavija je, da ne bi pokvarila dobre odnose sa arapskim zemljama, odbila sredinom 1955. godine da proda oružje Izraelu.⁷⁰

Jugoslovenska diplomatija je smatrala da Izrael iskazuje povećano interesovanje za uspostavljanje boljih odnosa sa Jugoslavijom na liniji *sopstvenih interesa i momentalnih potreba (pokušaj zapadnih sila da uvuku Izrael u Balkanski savez, nastojanja zapadnih sila da prodaju oružje Izraelu preko Jugoslavije)*⁷¹. Kao potpora takvom stavu uziman je slučaj izraelskog neglasanja za izbor Jugoslavije kao nestalnog člana Saveta bezbednosti 1955. godine.⁷²

Jugoslavija je sa Izraelom razvijala i ekonomske odnose. Do 1950. nije bilo izvoza izraelske robe na jugoslovensko tržište, dok je jugoslovenski izvoz na izraelsko tržište bio veoma malog obima. Tek posle 1953, usled razvoja izraelske industrije došlo je do povećanja izvoza izraelske robe u Jugoslaviju, posebno automobilskih guma, rezervnih delova za automobile, industrijskih dijamanta, vunenog i pamučnog prediva, anilinskih boja i južnog voća. Jugoslavija je izvozila u Izrael drvo, drvene sanduke i živu stoku.⁷³ Iako je jugoslovenski izvoz u Izrael bio većeg obima od obima uvoza izraelske robe, struktura jugoslovenske izvozne ponude je bila izrazito nepovoljna. Ipak, do 1956. godine na tom planu nije bilo većih promena. Jugoslovenski angažman tokom suecke krize je ostavio trajne posledice na jugoslovenske-izraelske odnose. Oštra osuda izraelske politike, bezrezervna pomoć Egiptu i profilisanje jugoslovenske pozicije u odnosu na bliskoistočnu krizu su predstavljali početak udaljavanja između Jugoslavije i Izraela što je rezultiralo prekidom diplomatskih odnosa u kritičnim momentima Trećeg arapsko-izraelskog rata 1967. godine.

⁶⁸ ASCG, 507/IX - KMOV CKSKJ, f. 49, dokument broj V-1-15.

⁶⁹ DASMIP, PA, 1956. godina, f. 40, dokument broj 417121, str. 26.

⁷⁰ DASMIP, PA – strogo poverljivo, 1955. godina, f. I, dokument broj 293.

⁷¹ AJBT, KPR, I-2/4-3, str. 29.

⁷² DASMIP, PA, 1956. godina, f. 40, dokument broj 417121, str. 27.

⁷³ DASMIP, PA, 1955. godina, f. 30, dokument broj 417651.

Zaključak

U godinama nakon raskida sa Sovjetskim Savezom i njegovim satelitima Bliski istok je postepeno dobijao sve značajnije mesto u jugoslovenskoj spoljnoj politici. Naslonjena na tradicije prisustva Kraljevine Srbije i Kraljevine Jugoslavije na tom prostoru, odenuta novim ideološkim ruhom u izmenjenim okolnostima međunarodnih odnosa, Jugoslavija je nastojala da uspostavi bliže kontakte sa bliskoistočnim zemljama na putu stvaranja šireg pokreta blokovski nesvrstanih i neangažovanih zemalja. Karakter odnosa između samih bliskoistočnih zemalja, kao i njihovi spoljnopolitički prioriteti određivali su karakter jugoslovenske politike u tom regionu neprestano uslovljavajući i trasirajući konture međudržavnih odnosa.

Jugoslavija je tokom perioda između 1948. i 1956. godine razvijala političke i ekonomske odnose sa zemljama Bliskog istoka, kako sa arapskim zemljama tako i sa Izraelom. U fokusu jugoslovenskog spoljnopolitičkog angažmana na tom prostoru našlo se nastojanje da se poboljšaju politički i ekonomski odnosi. Politički odnosi su razvijani kroz direktne kontakte i zajednički nastup u međunarodnim organizacijama. Po pitanju arapsko-izraelskih odnosa Jugoslavija je nastojala da vodi pomirljivu politiku saradnje sa obema stranama u sukobu, a to je kod sukobljenih strana vrlo često izazivalo podozrenje i nerazumevanje. Dobri politički odnosi su otvarali puteve jugoslovenskoj privredi, što je rezultiralo povećanim izvozom jugoslovenske robe na ova tržišta. U sklopu poboljšanja političkih i ekonomskih odnosa uspostavljeni su i međusobni vojni odnosi, a došlo je i do povećanja izvoza proizvoda jugoslovenske namenske industrije na tržišta arapskih zemalja. U sklopu opšteg razvoja međusobnih odnosa razvijani su i odnosi na planu kulture, ali su oni ostali na marginama sveukupnih političkih, ekonomskih i vojnih odnosa.

Summary

Yugoslavia and the Middle East (1945–1956)

Key words: Yugoslavia, Middle East, Egypt, Israel, Suez crisis

In the years following the Second World War the Middle East had an important place in Yugoslav foreign policy. The evolution of Yugoslav policy in that region had three phases. During the first phase which lasted from the end of the Second World War to 1948, a relatively reserved attitude regarding this region can be observed. In this period the interest in this region existed only in the sense of the solution of the problem in the United Nations bodies, while economic cooperation was rather small and

dependent on traditions of the pre-war period. The second period which started with the creation of the Jewish state in 1948 is characterized by the development of very close political, economic and military relations with Israel and closer approach to Egypt after the progressive solution of the problem in mutual relations caused by Yugoslav contacts with persecuted Egyptian communists.

Egyptian military revolution in 1952 and the beginnings of shift of the Yugoslav foreign policy toward the creation of a wider movement of countries which were not engaged in any blocs and which were non-aligned caused the Yugoslav orientation for the development of closer relations with Arab countries. In this period, political, economic and military relations with Arab countries began to develop faster. The improvement of relations with Arab countries led to aggravation of contacts with Israel. Nevertheless, the two countries have not completely alienated during that period. The Suez crisis and Yugoslav full support to Egypt during this crisis profiled the Yugoslav policy in this region and connected Yugoslavia with Arab countries and, on the other hand, distanced Yugoslavia from Israel. This marked the beginning of Yugoslavia's Middle-Eastern policy, which henceforth represented one of the determining characteristics of its foreign policy.

UDK 327(497.1:5-11)“1945/1956“(093.2)

JUGOSLAVIJA I ZEMLJE MAGREBA 1956–1958.

Srđan Miletić

APSTRAKT: U tekstu se, na osnovu istraživanja u Arhivu Srbije i Crne Gore i Arhivu Josipa Broza Tita, analiziraju odnosi između Jugoslavije i država Magreba, prevashodno Tunisa i Maroka. Rad sadrži kratak pregled borbe za nezavisnost Tunisa i Maroka, analizu načina uspostavljanja diplomatskih veza i pregled razvoja međudržavnih odnosa sa FNRJ do 1958. godine, kao i razmatranje uticaja međunarodnih političkih faktora na razvoj tih odnosa.

Ključne reči: Jugoslavija, Tunis, Maroko, Alžir, pokret nesvrstanih

Uvod

Magreb (arap. zapad) predstavlja geopolitički pojam koji geografski obuhvata prostor između Sahare i Mediterana. Istovremeno, to je i zajednički naziv za tri arapske zemlje severne Afrike: Maroko, Alžir i Tunis, koje su imale planove da tu svoju regionalnu povezanost krunišu stvaranjem zajedničke države. Ta ideja datirala je još iz vremena između dva svetska rata, kada nijedna od njih nije bila nezavisna, a potekla je iz krugova arapskih građanskih boraca za slobodu Magreba. Naročito je bila aktuelna za vreme antikolonijalne revolucije, odnosno za vreme borbe za definitivno oslobođenje od francuske kolonijalne uprave.

Josip Broz Tito, indijski predsednik Nehru i egipatski Naser održali su, na Brionima, jula 1956. godine, prvi multilateralni susret osnivača nesvrstanih. Iste godine, Tunis i Maroko su se oslobodili francuske kolonijalne uprave, čime su, stekavši nezavisnost, automatski posmatrani kao potencijalni članovi nastajućeg pokreta nesvrstanih. Shodno tome, jugoslovensko rukovodstvo imalo je imperativ da se što pre i što preciznije upozna sa situacijom u regionu i da postepeno uspostavlja diplomatske odnose sa Tunisom i Marokom. Uspostavljanje odnosa bilo je važno i zbog neposrednog obaveštavanja Beograda o toku rata

u Alžiru, koji je u to vreme bio jedan od predmeta pažnje kompletne svetske javnosti.¹

Odnosi Jugoslavije i zemalja Magreba predstavljaju nedovoljno istraženu oblast u našoj istoriografiji. U stvari, ne postoji nijedno delo koje se bavi isključivo tom tematikom, što možda i ne bi trebalo da čudi, jer su u pitanju relativno mlade države, koje su svoju nezavisnost stekle tek posle Drugog svetskog rata. Doduše, o zemljama Magreba pisao je Ranko Petković, ali prilično uopšteno i bez naročitog osvrta na odnose sa Jugoslavijom, a sem toga, tom prilikom nije koristio izvore, čime je dodatno smanjena upotrebna vrednost njegovog dela.² Ipak, jedna druga Petkovićeva knjiga, koja se bavi istorijom jugoslovenske diplomatije, predstavljala je dragocen priručnik.³

Radi unapređenja domaće istoriografije, a i budući da se radi o razvijenim odnosima Jugoslavije sa prijateljskim zemljama, svakako je bilo značajno detaljnije istražiti ovu temu. Period od 1956. do 1958. predstavlja razdoblje u kome se Alžir grčevito borio za svoj suverenitet, dok su Tunis i Maroko, stekavši nezavisnost, pronalazili svoje mesto u međunarodnim okvirima, pomažući usput svoje alžirske susede u njihovim nastojanjima.⁴ U to vreme Jugoslavija je lagano trasirala novi put svoje spoljne politike, o čemu piše Dragan Bogetić u svojoj nedavno objavljenoj knjizi, koja baca novo svetlo na spoljnopolitički razvoj Jugoslavije u to doba.⁵

Najobimnija, a ujedno i najznačajnija arhivska građa o odnosima Jugoslavije i zemalja Magreba nalazi se u okviru fonda Kabineta predsednika Republike – spoljno-politička pitanja,⁶ koji se čuva u Arhivu Josipa Broza Tita. Dosije KPR I-2 poseduje dokumentaciju vezanu za Brozove posete Maroku i Tunisu, aprila 1961. godine. Iako se vremenski nalazi izvan okvira istraživanja, ovaj dosije je bio od izuzetne koristi. On, između ostalog, sadrži i dve veoma iscrpne monografije o Tunisu i Maroku, koje pružaju sistematska saznanja a koje je Državni sekretarijat za inostrane poslove FNRJ sačinio specijalno za potrebe predsednika Tita na njegovom putovanju po zemljama zapadne i severne Afrike.

¹ Zbog specifične situacije u Alžiru i uslova građanskog rata koji je tamo besneo u ovom periodu, odnosi Jugoslavije sa tom zemljom Magreba neće biti posebno obrađeni u ovom radu, tim pre što je tek 1962. godine Alžir zvanično proglašen za nezavisnu republiku. Ipak, alžirsko pitanje će se svakako provlačiti kroz čitav rad budući da su i Tunis i Maroko, hteli - ne hteli, bili uvučeni u taj problem.

² Ranko Petković, *Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet (Spoljna politika Jugoslavije 1945–1985)*, Zagreb, 1985.

³ Ranko Petković, *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije 1943–1991*, Beograd, 1995.

⁴ U Tunisu i Maroku bili su formirani logori za obuku alžirskih ustanika i locirana skladišta oružja za njih.

⁵ Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd, 2006.

⁶ Arhiv Josipa Broza Tita (u daljem tekstu: AJBT), Kabinet predsednika Republike (u daljem tekstu: KPR), I-2, I-3-a i I-5-b.

U Arhivu Srbije i Crne Gore nalazi se građa fonda Saveza komunista Jugoslavije⁷ (broj fonda 507), u okviru kojeg se nalaze dosije o Tunisu i Maroku. Njih pretežno čine dokumenta koja su nastala kroz kontakte sa komunističkim partijama Tunisa i Maroka, ali i kroz odnose Komisije za međunarodne odnose i veze Saveza socijalističkog radnog naroda Jugoslavije (KMOV SSRNJ) sa Neodesturinom, najjačom tuniskom partijom, i sa Istiklalom, marokanskom partijom nezavisnosti.

Uspostavljanje diplomatskih odnosa FNRJ i Tunisa

Kao zemlja Magreba Tunis je najviše mediteranski, jer je Maroko većim delom na atlanskim obalama, a Alžiru se na severu nalazi planina Atlas, koja sprečava klimatski uticaj Mediterana. Tunis je tokom svoje istorije pretrpeo različite uticaje preko osvajanja i invazija raznih naroda i plemena, a najdublji uticaj i najznačajnije dejstvo imalo je arapsko osvajanje. Stanovnici su prihvatili islam, primili arapski jezik, običaje, kulturu i pismo, tako da je arabizacija Tunisa potpuna.⁸

Tunis je dugo bio pod francuskom okupacijom i upravom, a za vreme Drugog svetskog rata, ostao je, pod uticajem Neodestura, kao saveznik na strani Francuske. Zbog takvog stava, Tunižani su očekivali da će dobiti kao nagradu prvo autonomiju, a onda i nezavisnost od Francuske, koja, međutim, nijednim svojim gestom nije pokazala takve namere. Tada su Tunižani shvatili da bez borbe nikada neće doći do nezavisnosti. Narednih godina vodili su borbu, uz česte oružane represalije francuske uprave, sve do deklaracije Mendesa Fransa, 31. jula 1954. godine, kojom je priznata unutrašnja autonomija Tunisa. Na osnovu stečene autonomije, vođa Neodestura Habib Burgiba je pozvao na prestanak oružane borbe i na predaju oružja, odnosno na saradnju sa Francuskom, što je izazvalo, i u zemlji i u arapskom svetu, proteste i napade na Burgibu. Njemu je zamerano da je izdao zajednički antikolonijalni front u severnoj Africi, da se „prodao” Francuzima i omogućio im da koncentrišu sve svoje snage protiv Alžira. Međutim, uprkos svim protestima, Burgiba nije ustuknuo od svoje pragmatične politike, jer je odlično znao da politika konfrontacije prema Francuskoj neće rešiti probleme zemalja Magreba. Posle dugih pregovora, 20. marta 1956, Francuska je pristala da potpiše protokol po kome se Tunisu priznaje nezavisnost, a već u aprilu iste godine obrazovana je i prva tuniska vlada na čelu sa Burgibom, koji je postao ključan faktor u političkom životu Tunisa.⁹

⁷ Arhiv Srbije i Crne Gore (u daljem tekstu: ASCG), fond 507/IX – Centralni komitet Saveza Komunista Jugoslavije (u daljem tekstu: 507/IX – CK SKJ), Tunis, IX, 128/1-20.

⁸ AJBT, KPR 1-2, Tunis, Monografija o Tunisu, str. 1–3.

⁹ *Isto*, str. 3–6.

Jugoslavija je pomno pratila politička dešavanja na području Magreba i solidarizala se sa borbom marokanskog, alžirskog i tuniskog naroda za slobodu. Kontakti između Komisije za međunarodne odnose i veze SSRNJ i predstavnika Tunisa, pre svih članova Neodestura, bili su veoma aktivni i pre proglašenja nezavisnosti Tunisa.¹⁰ Takav stav Beograda omogućio je da, već u avgustu 1956, u Parizu otpočinu razgovori između jugoslovenskih i tuniskih predstavnika za uspostavljanje diplomatskih odnosa. Decembra iste godine objavljeno je zajedničko saopštenje o uspostavljanju odnosa i razmeni predstavnika u rang opunomoćenih ministara, s tim da će obe zemlje jedna kod druge akreditovati svoje ambasadore u Parizu.¹¹

Jugoslovenski ambasador u Parizu Aleš Bebler¹² je februara 1957. predao akreditive tuniskom sultanu i u svojstvu poslanika imao niz sastanaka sa tuniskim predsednikom i potpredsednikom vlade, kao i sa ambasadorima zemalja koje su sa Tunisom imale razvijene odnose. Budući da je Tunis bio *nova zemlja*, o kojoj se malo znalo u Beogradu, Aleš Bebler je najvažnije zabeleške sa tih razgovora, 9. marta 1957. godine, poslao u Beograd generalnom sekretaru predsednika Republike Joži Vilfanu.¹³

Bebler se sastao sa predsednikom tuniske vlade Habibom Burgibom 19. februara 1957. i tom prilikom preneo mu je pozdrave predsednika J. B. Tita, kao i poziv da poseti Jugoslaviju. Burgiba se na pozivu zahvalio i izjavio da je Jugoslavija lepa i zanimljiva zemlja i da će mu biti drago da dođe kad bude mogao. Zatim je prešao na alžirski problem, za koji je rekao da je najveća prepreka za dalji razvoj tunisko-francuskih odnosa, „jer Francuzi nisu shvatili da se radi o nacionalnom pokretu koji se ne može zaustaviti ako se ne prihvati načelo nezavisnosti”. Burgiba je istakao da u Alžiru nema autoriteta koji bi mogao da smiri duhove i dodao: „Ja sam imao veliki autoritet kad sam tražio od svojih pristalica da polože oružje, pa i meni nije bilo lako. Odsutnost takvog autoriteta pogoduje borbi sa krajnjom oštrinom [...] U poslednje vreme borba se zaoštrava, broj izbeglica raste. Imamo ih već oko 100.000. S njima delimo naš oskudni hleb.

¹⁰ ASCG, 507/IX – CK SKJ, Tunis, 128/2, *Mercy on the Maghreb* by Daniel Guerin, mart 1953. Ovaj bilten, koji je govorio o francuskim represalijama nad narodima Magreba, koristila je KMOV SSRNJ radi izgrađivanja vlastite političke slike o problemima tog regiona.

¹¹ A JBT, KPR I-3a Tunis, Prijem poslanika Tunisa, 6. IV 1959, Zabeleška V odeljenja DSIP-a o Tunisu.

¹² Aleš Bebler (1907–1981), doktorirao je prava u Parizu. Od 1931. do 1939. godine bio je u emigraciji, što u Francuskoj i Sovjetskom Savezu, što u Španiji u svojstvu zamenika komesara XV internacionalne brigade, da bi iz NOB-a izašao kao komandant Glavnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Slovenije. Bio je pomoćnik ministra inostranih poslova, šef Misije pri Ujedinjenim nacijama, ambasador u Parizu, ali će se posebno pamtiti po svome učešću u radu Mirovne konferencije u Parizu 1946, kada se zalagao za potpisivanje mirovnih ugovora s Italijom i Austrijom, koji će u što većoj meri zadovoljiti nacionalne interese i zahteve slovenačkog naroda.

¹³ AJBT, KPR I-5b, Tunis, 9. III 1957.

Ova borba uživa sve naše simpatije. I tamo neće biti mira dok Alžir ne postane država. Glavna je smetnja – francuska manjina. Ne po broju, nego po duhu kolonijalizma. Ne mogu se pomiriti sa mišlju da neće više biti gazde robovima. A ovde kod nas imaju primer, da se može živeti i raditi u muslimanskoj državi. Mi ih čak molimo da ostanu, jer su korisni.”¹⁴

Tunis je bio jedna od najangažovanijih zemalja u alžirskom pitanju. Često je, kao put za rešenje alžirskog problema, zamišljao jednu kombinaciju francusko-magrebske zajednice, koja bi na bazi nezavisnosti tri severnoafričke zemlje bila vezana konvencijama o privrednoj i kulturnoj saradnji sa Francuskom. Međutim, alžirski rat je promenio karakter komponenti jedne takve, čak i daleke zajednice. U Tunisu se nalazilo sedište alžirske vlade, a preko njegove teritorije se obavljala i distribucija oružja alžirskim borcima. Tuniska granična područja su vrlo često, čak i onda kad tuniska vlada to nije želela, služila kao operaciona teritorija alžirskim jedinicama, koje su napadale francuske barajne linije, a zatim se povlačile na tunisku teritoriju. Na taj način dolazilo je do brojnih incidenata sa Francuskom na tunisko-alžirskoj granici (upadi francuskih jedinica, bombardovanja tuniskih graničnih naselja itd.), kao i do kriza i oscilacija u francusko-tuniskim odnosima uopšte. Tuniski stav prema alžirskom oslobodilačkom pokretu, koji nije uvek bio usaglašen sa potrebama alžirske nacionalne revolucije, bio je rezultat nekoliko kontradiktornih faktora. Burgiba je, naime, u alžirskom pitanju često nastojao da izmiri svoje neposredne i dalje interese, zatim da očuva osnove budućih odnosa sa Francuskom, interese Zapada, ali i osnove saradnje sa Alžirskom. Međutim, stav celokupnog tuniskog javnog mnjenja bio je jasan i u potpunosti prožet sentimentalnim motivom *bratske arapske solidarnosti*. Na alžirsko pitanje gledalo se kao na pitanje uslova za postojanje same tuniske nezavisnosti. Osim toga, činjenica masovnog prisustva Alžiraca u Tunisu vršila je osetan pritisak na tunisku vladu u pravcu usaglašavanja politike sa alžirskim oslobodilačkim pokretom. Kočnicu jačeg angažovanja Tunisa u alžirskom ratu predstavljali su francuska baza u Bizerti i strah od francuske invazije iz Alžira i Bizerte.¹⁵

Govoreći o odnosima Tunisa sa Francuskom, Burgiba je mislio da Francuzi gledaju sve kroz prizmu prisustva njihovih trupa: „Povlačenje trupa smatraju čistim gubitkom što nije tačno”. Burgiba je priznao dobre rezultate francuskog protektorata – ekonomske, prosvetne, socijalne – ali je napomenuo da jednu stvar nijedan narod ne može žrtvovati za puteve i fabrike, a to je suverenitet. O održavanju ravnoteže u državi Burgiba je rekao: „U unutrašnjim pitanjima pokušavam biti dobar otac čitavoj tuniskoj porodici. Suzbijam tendencije društvenih grupa da se nameću jedna drugoj, kod vlasnika eksploataisanje radnika npr., ali i sindi-

¹⁴ AJBT, KPR I-5b Tunis, Zabeleška o razgovoru ambasadora Beblera sa predsednikom vlade Tunisa g. Habib Burgibom, 19. februara 1957, pov. br. 159.

¹⁵ AJBT, KPR I-2 Tunis, Monografija o Tunisu, str. 61–64, 72–73.

katima kažem kad preteruju.” Burgiba je istakao da ga nijedna već gotova doktrina ne fascinira: „Naravno – Marks je mnogo razmišljao, ali i ja razmišljam. Mnogo mi je stalo do ljudskog dostojanstva i mrzim totalitarizam”.¹⁶

Što se tiče opšteg pitanja, Burgiba je zastupao stav da je mnogo zla učinila politika brutalnog kidanja veza sa vanarapskim silama. U tom smislu kritikovao je Nasera, za koga kaže da će ostati sam sa Sirijom i biti izgubljen ukoliko bude odbijao međunarodnu saradnju.¹⁷ U težnji da bude posrednik između Zapada i arapskog sveta, a vodeći računa o interesima zapadnih sila u tom delu sveta, Burgiba se konstantno nalazio u latentnom sukobu sa UAR-om. Nepoverenje Burgibe prema UAR-u je na mahove opravdano raslo, naročito u momentima kada se Egipat trudio da utvrdi svoj uticaj u samom Tunisu.

Odnos Burgibe i Nasera u Arapskoj ligi mogao bi se sagledati kroz poređenje sa odnosom Tita i Staljina u Istočnom bloku. Staljin je u Istočnom lageru bio neprikosnoveni autoritet, a na sličnu poziciju pretendovao je Naser u okviru arapskog sveta. Obojica su od država koje su okupljali oko sebe tražili da ih bespogovorno poštuju i slušaju, pogotovo kad je u pitanju spoljna politika. Međutim, ni Tito ni Burgiba nisu imali nameru da slede politiku svojih „nadređenih”, ne samo zbog toga što se nisu slagali sa njom već i zato što nisu želeli da žrtvuju svoju samostalnost zarad pripadnosti nekom političkom bloku ili nekoj grupi naroda.¹⁸

Opasnost od opšteg rata, koliko god je izgledala velika, prema Burgibinom shvatanju ipak nije bila realna: „Da bi izbio veliki svetski rat, treba jedna strana da veruje u pobedu. Tako je verovao Hitler. Danas je situacija drugačija. Punoj pobedi se nijedna strana nadati ne može. Uostalom, za Amerikance znam da ne žele rat. To je narod koji hoće da trguje, da zarađuje.”¹⁹ Burgiba je, tokom prvih godina posle sticanja nezavisnosti, vodio prozapadnu spoljnu politiku, nastojeći da ubedi Amerikance da prihvate Tunis za garanta prozapadne orijentacije čitave severne Afrike. Time je želeo da ih navede da se jače angažuju u pitanju Alžira, kao i da pruže Tunisu što značajniju ekonomsku pomoć. Neuspeh takve politike rezultirao je distanciranjem od Zapada i proglašenjem politike neangažovanosti. Ova, pre svega pragmatična koncepcija tuniske politike prvi put je formulisana novembra 1958. godine, posle krize u odnosima sa Zapadom zbog Alžira i odbijanja Amerikanaca da prodaju oružje Tunisu iz solidarnosti sa Francuskom. Zamišljena u početku kao taktika prema Zapadu, ova politika će se sve više učvršćavati u vladajućim tuniskim krugovima, zasnivajući se na trajnim

¹⁶ AJBT, KPR I-5b Tunis, Zabeleška o razgovoru ambasadora Beblera sa predsednikom vlade Tunisa g. Habib Burgibom, 19. februara 1957, pov. br. 159.

¹⁷ *Isto*.

¹⁸ A. Životić, *Jugoslavija i Suecka kriza 1956–1957*, (magistarski rad u rukopisu), str. 171.

¹⁹ AJBT, KPR I-5b Tunis, Zabeleška o razgovoru ambasadora Beblera sa predsednikom vlade Tunisa g. Habib Burgibom, 19. februara 1957, pov. br. 159.

ocenama o štetnosti vezivanja za blokove i opasnostima koje su vrebale male zemlje ukoliko bi se upustile u njihovu igru.²⁰

Na kraju razgovora, Bebler je skrenuo pažnju da bi dve zemlje trebalo da razmene diplomatske predstavnike koji bi boravili u prestonicama. Burgiba se složio, ali je dodao da je njihova diplomatska služba na početku i da ne mogu sve odjednom. Na kraju zabeleške o ovom razgovoru, Bebler je izneo primedbu da je „Burgiba neprestano govorio i to zagrejano, brzo, kao da je na mitingu. [...] Kad je završio što je želeo reći, digao se i počeo praštati.”²¹

Istoga dana kad i sa Burgibom, Bebler se sastao i sa francuskim ambasadorom u Tunisu Gorseom, sa kojim je vodio razgovor o povlačenju francuske armije iz Tunisa i o Burgibinoj politici. Gorse je pitanje prisustva francuske armije u Tunisu vezivao sa pitanjem rata u Alžiru, i u tom smislu smatrao da će se ono lako rešiti ukoliko se desi čudo – mir u Alžiru. Sporazum bi se mogao pronaći u pregovorima, i on bi u suštini značio „evakuaciju cele teritorije, sem zadržavanja francuskih snaga u Bizerti i u dva-tri aerodroma”. Gorse je, u nastavku razgovora, rekao Bebleru da oni evakuaciju i inače sprovode i da su već ispražnjene dve provincije, a da će kroz dva meseca biti evakuisana pokrajina Kap-Bon. Kad je reč o Burgibinoj politici, Gorse se požalio: „Oni (Tunižani) nas ljušte kao neku artičoku i kada ostane samo srce tada će reći: sad možemo pregovarati. Ako se mi evakuišemo biće anarhije. Ovde u Tunisu to je glavni unutrašnji neprijatelj [...] – on je rasna osobina Berbera. Burgiba se boji pune pobede Alžiraca, jer će tamo zavladati anarhija, koja će se preneti u Tunis.” Što se tiče Egipta, Gorse je istakao da prema njemu u Tunisu postoji kompleks inferiornosti, ali istovremeno i kompleks superiornosti: „Kairo je veliki centar verski, kulturni, ali je s druge strane Egipat kao celina zaostali.”²²

O situaciji u Tunisu i Alžiru, Bebler je razgovarao i sa egipatskim ambasadorom u Tunisu Alijem Kamelom Fahmijem, 21. februara 1957. godine. Tom prilikom spomenuo mu je kako Gorse francusku situaciju u Tunisu upoređuje sa artičokom, na šta je Egipćanin rekao da se neki listovi lako skidaju neki teže. „Francuzi ništa nisu evakuisali. Istina je da se francuska žandarmerija zamenjuje sa tuniskom u nekim pokrajinama [...] Francuzi povlače neke jedinice, ali šalju nove. U poslednje vreme su verovatno više povukli nego što su poslali, jer im trebaju u Alžiru.” Fahmi je još dodao da Francuzi znaju gde prolazi oružje za Alžir i da ga hvataju gde god mogu, ali da mnogo toga prolazi granicu. Burgibino ponašanje ocenio je kao dobro: „Alžirce odlično pomaže, i to sve otvorenije. U poslednje vreme takoreći otvoreno.”²³

²⁰ AJBT, KPR I-2 Tunis, Monografija o Tunisu, str. 55.

²¹ AJBT, KPR I-5b Tunis, Zabeleška o razgovoru ambasadora Beblera sa predsednikom vlade Tunisa g. Habib Burgibom, 19. februara 1957, pov. br. 159.

²² AJBT, KPR I-5b, Zabeleška o razgovoru ambasadora Beblera sa francuskim ambasadorom g. Gorse-om u Tunisu, 19. februara 1957, pov. br. 161.

²³ AJBT, KPR I-5b Tunis, Zabeleška o razgovoru ambasadora Beblera sa egipatskim ambasadorom u Tunisu g. Ali Kamel Fahmi-jem, 21. februara 1957, pov. br. 163.

Istog dana kad i sa Fahmijem Bebler je razgovarao i sa američkim ambasadorom u Tunisu Džordžom Luisom Džonsom, koji je tokom svoje karijere boravio tri puta u Kairu, jednom u Iraku, jednom u Teheranu, a tri godine proveo je u Vašingtonu kao načelnik za Bliski istok, sa kog mesta je došao u Tunis. U razgovoru, Džons je istakao da su istočni i zapadni Arapi različiti ljudi. „Ovi ovde se raso razlikuju. Predstavljaju mešavinu Berbera, Arapa i mediteranaca. Razvijeniji su, mirniji i lukaviji. [...] (Tunižani) su kosmopoliti. Nema ni traga šovinizmu. U vladi imaju Jevreja – Baruha. Čak ni u vreme rata sa Izraelom ništa se nije desilo ovdašnjim Jevrejima.”²⁴ Govoreći o petroleju u Tunisu, Džons je rekao da ga u unutrašnjosti nema, iako je temeljito istraženo. „Ima ga na granici između Tunisa, Libije i Sahare. Granica između Alžira i Tunisa nije tačno utvrđena. Jednom će i radi toga doći do spora između njih. Alžirci bi mogli da traže takvu granicu da im ona bude zajednička sa Libijom, što bi smanjilo područje koje bi mogao tražiti Tunis.”²⁵

Poslednji u nizu razgovora koje je Aleš Bebler obavio u Tunisu je razgovor sa potpredsednikom tunske vlade Bahijem Ladghamom, 25. februara 1957. godine. Ladgham je, komentarišući probleme koje je Tunis imao sa Francuzima, istakao da je glavna linija tunske vlade u odnosu na Francusku – činiti koncesije u formi da bi se lakše postigla suština. Ali, dodao je i to da Tunižani sami sebi stvaraju komplikacije imajući osećaj podređenosti i manje vrednosti. Što se spoljnopoličke orijentacije Tunisa tiče, Ladghamov stav je bio da ona predstavlja prilagođavanje Zapadu: „Svaka druga politika ne bi odgovarala realnom odnosu snaga i stvarala bi dodatne poteškoće nama samima, pa i Alžircima i Marokancima. Naravno, našim trajnim dugoročnim interesima bi odgovarala neutralna politika, kakvu vodi Indija. Ali mi još ne možemo sebi da to priuštimo.” Posmatrajući geografiju, tradiciju i ekonomske potrebe, Ladgham je video perspektivu u ujedinjavanju zemalja Magreba, jer bi ovakva zajednica bila neizbežno najtešnje povezana sa Francuskom iz više razloga: blizine, postojećih privrednih i drugih veza i bila bi joj najbolji saveznik. Međutim, Francuska je sama upropašćavala ovu šansu svojim postupcima, naročito onim u Alžiru.²⁶

Beblerovi razgovori bili su uvod u jedan širi sastanak između predstavnika jugoslovenske ambasade u Parizu i funkcionera MIP-a Tunisa koji je održan u Tunisu krajem marta 1957. godine, prilikom proslave dana nezavisnosti Tunisa. Na sastanku su razmatrane mogućnosti saradnje dveju zemalja u do-

²⁴ Nacionalna i verska tolerancija jedna je od karakterističnih obeležja Tunisa. Evropljani, kao i tuniski građani jevrejskog porekla su, za razliku od drugih arapskih zemalja, zaštićeni zakonom ili političkim akcijama Neodestura od svake diskriminacije. (AJBT, KPR I-2, Monografija o Tunisu, str. 9).

²⁵ AJBT, KPR I-5b Tunis, Zabeleška o razgovoru ambasadora Aleša Beblera sa američkim ambasadorom u Tunisu g. Georges Lewis Jones-om, 21. februara 1957, pov. br. 162.

²⁶ AJBT, KPR I-5b Tunis, Zabeleška o razgovoru ambasadora Beblera sa potpredsednikom tunske vlade g. Ladgham-om, 25. februara 1957, pov. br. 160.

menu kulture, štampe, omladine, studenata, školstva itd. Tunižani su tada pokazali veliko interesovanje da nekoliko njihovih studenata dobije stipendije u Jugoslaviji, i to u oblasti: agroekonomije, trgovinske mornarice, civilne avijacije i medicine. Takođe, izjavili su da su spremni da prime jugoslovenske studente, ali kako nisu imali univerzitete, smatrali su da bi njihova, u to vreme poznata i solidna, Visoka škola za arapski jezik bila odgovarajuća zamena. Predložili su i razmenu prosvetnih stručnjaka i saradnju u oblasti filmske industrije, kao i razmenu folklornih grupa, za koju su rekli da je vrlo lako ostvarljiva.²⁷

Tuniski parlament je 25. jula 1957. godine proglasio svoju zemlju Republikom i time ukinuo monarhiju koja je bila smetnja za brži razvoj Tunisa. Dotadašnji predsednik vlade Habib Burgiba postao je prvi predsednik Republike Tunis. Josip Broz Tito bio je među prvima koji su čestitali proglašenje Tuniske Republike, što su tuniska štampa i radio vidno zabeležili. Težnja za potpunom nacionalnom nezavisnošću otvarala je Tunisu velike mogućnosti, kako na političkom polju – u okviru OUN-a – tako i na ekonomskom. Kada govorimo o odnosima Jugoslavije i Tunisa, trebalo bi obratiti pažnju na činjenicu da **Tunis do tada nije bio razmenio diplomatska predstavništva ni sa jednom socijalističkom zemljom, čime je jugoslovensko predstavništvo bilo od posebnog značaja.** Ugled i simpatije koje su Jugoslavija i njena politika uživale u političkim i vladajućim krugovima Tunisa, zatim veliko interesovanje za dotadašnja jugoslovenska iskustva, kao i otvoreno i nedvosmisleno iznošenje poteškoća sa kojima se Tunis suočavao i traženje pomoći od jugoslovenskih stručnjaka ukazivali su na široke mogućnosti rada Jugoslovenskog poslanstva u Tunisu. Otvaranje Poslanstva u Tunisu i njegova aktivnost na izvoru zbivanja vrlo ozbiljnih događaja pružili su mogućnost da se Jugoslavija informiše na licu mesta o svim problemima i da do izvesne mere na njih i utiče u smislu pozitivnog razvoja i razrešenja.²⁸

Predsednik Tito je, 9. decembra 1957. godine, primio prvog izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra Tunisa u Jugoslaviji Mohameda Masmudija,²⁹ koji mu je predao svoja akreditivna pisma. Posle proglašenja nezavisnosti, Masmudi je naimenovan za prvog ambasadora Tunisa u Francuskoj. Kao poslanik Tunisa u Beogradu imao je sedište u Parizu, budući da je obavljao i dužnost tuniskog ambasadora u Francuskoj. Prilikom predaje akreditiva, on je pozdravio predsednika Tita dužim srdačnim govorom, posle kojeg mu je Tito

²⁷ ASCG, 507/IX – CK SKJ, Tunis, 128/6.

²⁸ AJBT, KPR I-3a Tunis, Prijem poslanika Tunisa, 9. XII 1957, Osvrt na Tunis V odeljenja DSIP-a.

²⁹ Mohamed Masmudi je rođen u mestu Mahdia 25. maja 1925. Srednju školu završio je u Tunisu, a Univerzitet u Parizu, gde je studirao političke nauke na Sorboni i diplomirao iz književnosti. Od 1948. godine bio je predstavnik političke partije Neodestur u Francuskoj, gde je uhapšen i proteran u Tunis. Član je politbiroa Neodestura. U raznim vladama Tunisa bio je kao član u svojstvu ministra bez portfelja, a jedno vreme bio je i ministar pravde. Naimenovan je za prvog ambasadora Tunisa u Francuskoj posle proglašenja nezavisnosti.

odgovorio: „Sa velikim zadovoljstvom primam akreditivne kojima ste od strane vašeg Predsednika ovlašćeni da budete predstavnik vaše zemlje u Jugoslaviji. Vaša zemlja i vaš narod uživaju i u Jugoslaviji velike simpatije. Borba koju ste vodili za svoju nezavisnost poznata je našim narodima i vi ćete se moći ovde i lično uveriti u osećanja naših ljudi”.³⁰ Međutim, Masmudi se nije dugo zadržao na položaju tuniskog poslanika u Beogradu pošto je, već u septembru 1958, po direktivi predsednika Burgibe, bio udaljen sa svih dužnosti.³¹

Zbog zategnutih odnosa između Francuske i Tunisa posle proglašenja Tuniske Republike, kao i zbog sve većih mogućnosti za saradnju, u Beogradu je odlučeno da se pošalje poslanik sa sedištem u gradu Tunisu. Jugoslovenski poslanik Ilija Topaloski³² je predao akreditivna pisma predsedniku Burgibi marta 1958. godine i sa njime se, posle ceremonijala, zadržao u dužem razgovoru. Burgiba je tom prilikom istakao da bi veoma želeo da vidi Jugoslaviju i da se sretne sa jugoslovenskim predsednikom J. B. Titom, prema kome gaji „osećenje dubokog poštovanja”. U skladu sa instrukcijama iz Beograda, Topaloski je neodređeno dodao da je Burgiba uvek dobrodošao gost u Jugoslaviji i da može na opšte zadovoljstvo ostvariti svoju želju. Tuniski predsednik se tada zahvalio na pozivu uz opasku da je to još uvek neizvodljivo: „Poseta bi se mogla ostvariti kada se reše problemi koje sada Tunis ima itd.”³³

Tokom juna 1958. godine, Topaloski je poslao dva izveštaja u Beograd u kojima je izneo pozitivno mišljenje o mogućnostima saradnje jugoslovenskih organizacija sa nacionalnim organizacijama Tunisa: Unijom žena, Unijom studenata, Unijom sindikata, Neodesturskom omladinom i skautima, napominjući da su sa dve poslednje NOJ i izvidnici već uspostavili dobre kontakte i saradnju.³⁴

Ekonomski odnosi FNRJ i Tunisa 1956–1958.

Odmah po sticanju nezavisnosti, Tunis je postepeno počeo da se povezuje sa raznim zemljama s kojima u prošlosti nije imao čvršćih niti ekonomskih niti političkih veza. Ozbiljnu prepreku bržem povezivanju Tunisa u svetske ekonomske tokove predstavljalo je prisustvo Francuske i njen dominantan položaj

³⁰ AJBT, KPR I-3a Tunis, Prijem poslanika Tunisa, 9. XII 1957.

³¹ AJBT, KPR I-2 Tunis, Monografija o Tunisu, str. 25.

³² Ilija Topaloski (1920) spada u red retkih makedonskih nosilaca *spomenice 1941.* koji je nije dobio „naknadno”. U prvim posleratnim godinama bavio se intelektualnim poslovima, pa je bio glavni urednik *Nove Makedonije* i direktor Radio Skoplja. Rano je otišao u diplomatiju, 1951. godine, i bio na dužnosti otpravnika poslova u Rumuniji i ambasadora u Tunisu, Gvineji, Norveškoj, Indiji i Japanu. Posle odlaska iz diplomatije, gde je zauzimao i položaj pomoćnika ministra inostranih poslova, bio je predsednik naše parlamentarne grupe u Interparlamentarnoj uniji i član Saveta federacije.

³³ AJBT, KPR I-5b Tunis, Izveštaj Ilije Topaloskog, 7. marta 1958.

³⁴ ASCG, 507/IX – CK SKJ, Tunis, 128/9.

u spoljnotrgovinskoj razmeni sa Tunisom. Jugoslavija je bila prva zemlja sa kojom je Tunis, jula meseca 1957, sklopio direktni trgovinski i platni sporazum, koji je bio od velikog značaja kao politička podrška mladoj tuniskoj državi i, istovremeno, predstavljao solidnu osnovu za razvijanje budućih trgovinskih odnosa. Potpisivanje je obavljeno u jeku najžešće kampanje protiv Francuza i veoma zatrovanih političkih odnosa sa dojučerašnjim kolonizatorom, što je pogodovalo ubrzanom povezivanju tržišta Tunisa i Jugoslavije.³⁵ Sporazumom je bila predviđena mešovita komisija predstavnika dveju vlada, koja je trebalo da se sastaje na zahtev jedne ili druge strane ugovornice, a imala je dužnost da se stara o dobrom funkcionisanju ovog sporazuma. Trgovinski i platni sporazum bio je od velikog ekonomskog značaja za Jugoslaviju, jer je privreda Tunisa raspolagala artiklima (trostruki superfosfati, morska so, pluta, sirove kože, staro gvožđe) koji su još niz godina bili potrebni jugoslovenskoj privredi, a istovremeno su njime obezbeđena i nova tržišta za jugoslovensku spoljnu trgovinu.³⁶

Otvaranje jugoslovenskog političkog predstavništva u Tunisu, početkom 1958. godine, uticalo je na još brže povezivanje dveju zemalja. Pored toga, Jugoslavija je nekoliko godina uzastopno učestvovala na Međunarodnom sajmu u Tunisu, što je takođe vrlo mnogo doprinelo spajanju poslovnih ljudi i uticalo na upoznavanje Tunižana sa dostignućima jugoslovenske industrije.³⁷ Novi trgovinski ugovor, potpisan juna 1958, predviđao je veliko povećanje razmene u odnosu na ugovor iz 1957. godine. Međutim, poteškoće u razmeni pojavljivale su se zbog slabog plasmana jugoslovenske robe na tunisko tržište, što je bilo rezultat tradicionalnog uvoza francuske robe u Tunis, koja je uživala carinske i druge povlastice, a i slabog interesovanja jugoslovenskih izvoznika za to tržište. S druge strane, glavni artikli tuniskog izvoza u Jugoslaviju bili su fosfati, i pasivan platni bilans upravo je nastao zbog jugoslovenskih kupovina velikih količina superfosfata. Ipak, deficit se postepeno smanjivao, naročito posle izvoza jugoslovenskog oružja u Tunis.³⁸

Uspostavljanje diplomatskih odnosa FNRJ i Maroka

Udaljen od evropskog kontinenta svega nekoliko kilometara, sa izlaskom i na Atlantski okean i na Sredozemno more, Maroko je kroz istoriju bio prirodni most između Evrope i severne Afrike, s jedne, kao i veza između severne Afrike i teritorija južno od Sahare, s druge strane. U eri kolonijalizma, Maroko je dugo odolevao pritiscima raznih kolonijalnih sila koje su htele da ovladaju njegovim

³⁵ AJBT, KPR I-2 Tunis, Monografija o Tunisu, str. 80–81.

³⁶ AJBT, KPR I-5b Tunis, Referat u vezi potpisivanja Uredbe o ratifikaciji trgovinskog i platnog sporazuma između FNR Jugoslavije i Kraljevine Tunisa, potpisanog 19. juna 1957. u Tunisu.

³⁷ AJBT, KPR I-2 Tunis, Monografija o Tunisu, str. 81.

³⁸ AJBT, KPR I-3a Tunis, Prijem poslanika Tunisa, 6. IV 1959.

bogatim resursima. Tek 1912. godine, ugovorom u Fezu, Maroko je izgubio nezavisnost kada je novi marokanski sultan bio prinuđen da državu stavi pod francuski i delimično pod španski protektorat. Međutim, poraz Francuske u II svetskom ratu i iskrcavanje američkih vojnika u Maroku uticali su da marokanski nacionalni pokret, već tada, istakne zahtev za punu nezavisnost svoje zemlje. Nacionalne snage postepeno su dobijale sve veću podršku naroda, a kada se 1947. i sam sultan Mohamed V priključio pokretu, bilo je samo pitanje vremena kada će Francuzi predati vlast.³⁹

Kraljevina Maroko nezavisnost je stekla u martu 1956, a već 12. juna vlada FNRJ zvanično je priznala njen suverenitet. Diplomatski odnosi dveju država uspostavljeni su 1. marta 1957. godine, posle pregovora koji su vođeni između delegacija dveju zemalja pri OUN u Njujorku. Pre uspostavljanja odnosa u Kazablanki je radio Jugoslovenski počasní konzulat, koji je tu postojao još pre II svetskog rata. Tokom maja 1957. jugoslovenski ambasador u Parizu Aleš Bebler boravio je u poseti Maroku, gde je obavio odvojene razgovore sa marokanskim sultanom Mohamedom V i ministrom inostranih poslova Ahmedom Balafrejdom.⁴⁰

Prilikom audijencije kod sultana Maroka, Bebler je primljen striktno ceremonijalno. Sedeo je na niskoj fotelji, tri stepenice ispod sultanovog prestola. Pored sultana, prijemu su prisustvovali i tumač, šef protokola, šef ureda za štampu i dva oficira, što objašnjava svu protokolarnost razgovora. Imajući u vidu ovakve okolnosti, Bebleru je ton i način sultanovog razgovora bio neobično topao, a stekao je i utisak da se sultan sve vreme smeškao i kao da se izvinjavao zbog ovakve nametnute forme prijema. Na početku razgovora, jugoslovenski ambasador preneo je pozdrave predsednika Tita upućene sultanu i njegovoj zemlji. Mohamed V uzvratilo je istom merom i dodao da su se on i njegov narod divili herojskoj borbi jugoslovenskog naroda za slobodu, koja je i njima bila inspiracija i dala im snage da istraju na njihovom putu ka nezavisnosti. Zatim, napomenuo je da su pratili krizu koja je Jugoslaviju zadesila posle rata i da ih raduje činjenica da je kriza uspešno prebrođena. Bebler se zahvalio na lepim rečima i istakao da je i jugoslovenski narod sa neskrivenim simpatijama posmatrao borbu za nezavisnost Maroka, odakle je proistekla i direktna diplomatska pomoć Maroku u UN-u. Sultan je izrazio duboku zahvalnost za tu podršku, kao i za opšti stav jugoslovenskog rukovodstva u korist nezavisnosti i slobode svih naroda, koji je bio od izuzetnog značaja.⁴¹

³⁹ AJBT, KPR I-2 Maroko, Monografija o Maroku, str. 1–7.

⁴⁰ AJBT, KPR I-5b Maroko, Obrazloženje uz odluku o otvaranju poslanstva FNRJ u Kraljevini Maroko.

⁴¹ AJBT, KPR I-5b Maroko, Zabeleška o razgovoru ambasadora Aleša Beblera sa marokanskim sultanom Mohamedom V, 4. maja 1957, pov. br. 315.

Na osnovu ovlašćenja i uputstava koja je dobio od DSIP-a, Bebler je odmah zatim prešao na suštinu svoje posete Maroku i izneo predlog za uspostavljanje redovnih diplomatskih odnosa dveju država. Sultan se u potpunosti saglasio sa predlogom, istakavši da će biti od velike koristi za obe strane ukoliko dođe do razvijanja žive saradnje na političkom, kulturnom i ekonomskom polju.

Sa marokanskim ministrom inostranih poslova Ahmedom Balafrejom Bebler je obavio dva razgovora slične sadržine, sa osnovnim ciljem da se postigne dogovor oko otvaranja poslanstva FNRJ u Rabatu, kao i poslanstva Maroka u Beogradu. U razgovorima je bilo pokrenuto i pitanje marokanske spoljne politike, kojoj je, prema mišljenju Balafreja, glavni zadatak da dovrši borbu za samostalnost. U tom pogledu Maroko se nalazio u teškoj situaciji, budući da su se na njegovoj teritoriji još uvek nalazile tri strane vojske – francuska, španska i američka.⁴²

Govoreći o odnosima između Francuske i Maroka, Balafrej je istakao da se zapinje po pitanju povlačenja vojske slično kao u Tunisu, kao i to da ne žele ugovor sa Francuskom o zajedničkoj odbrani dok god su pod okupacijom. I u Maroku su videli rešenje problema odnosa Francuske sa zemljama severne Afrike u nekoj vrsti zajednice, samo su, za razliku od Tunisa, na umu imali nekakav oblik mediteranskog pakta. Mada je ova ideja bila daleko od bilo kakve realizacije, Bebler je izrazio bojazan da bi u tom paktu mogao dominirati *duh hladnog rata* i da bi pakt vrlo lako mogao biti zloupotrebljen u blokovskoj igri. Balafrej je odgovorio da u tom slučaju ne bi pristupili tom paktu, ali da je njima čitava stvar simpatična, jer bi Francuzima olakšala rešenje pitanja Magreba. Povodom situacije u Alžiru, Balafrej je izneo sultanovo mišljenje da uslovi u Francuskoj još nisu sazreli, ali da se budno prate tamošnja dešavanja i da će se nastupiti sa novom inicijativom kad bude došlo vreme. Zatim je dodao da bi veliki napredak bio ukoliko bi došlo do francusko-alžirske konferencije, pa makar se obe strane u početku svađale.⁴³

Što se tiče odnosa sa arapskim zemljama, Marokanci su održavali naročito čvrstu vezu sa Tunisom i alžirskim nacionalistima u cilju stvaranja Magreba, ali nisu hteli da pristupe Arapskoj ligi zbog njene podvojenosti na kairsku i bagdadsku grupu. Oni, jednostavno, nisu želeli da budu umešani u taj spor, jer im je, s jedne strane, smetala Naserova pretenzija da govori u ime svih Arapa i to što se mešao u unutrašnje stvari drugih arapskih zemalja, a sa druge strane, stran im je bio i stav Iraka i njegovo učešće u hladnom ratu.⁴⁴

Kad je reč o jugoslovensko-marokanskim odnosima, Balafrej je nagevestio da se otvara široko polje saradnje, a da je u planu i održavanje trgovinskih

⁴² AJBT, KPR I-5b Maroko, Zabeleška o razgovoru ambasadora Aleša Beblera sa g. Ahmedom Balafrejom, marokanskim ministrom inostranih poslova, maja 1957, pov. br. 316. i 317.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto. Inače, Maroko je kroz istoriju uvek bio poseban kalifat, bez otomana!

pregovora dveju zemalja u Rabatu. Takođe, nadao se izvesnoj tehničkoj pomoći, napomenuvši da su im najneophodniji rudarski inženjeri sa znanjem francuskog jezika, jer su Francuzi odlazili. Na kraju razgovora, Bebler je provukao ideju da bi Maroko mogla da poseti grupa članova Narodne skupštine NR Bosne i Hercegovine, gde je najbrojniji muslimanski elemenat, što je Balafrej pozdravio.⁴⁵

Trgovinski sporazum FNRJ i Maroka potpisan je u junu 1957. godine. Njime se iz Maroka uvozilo u Jugoslaviju uglavnom nekoliko artikala kao antracit, manganova ruda i pluta. I ovde je postojao problem plasmana jugoslovenske robe na tržište Maroka, na šta je uticalo više razloga, počevši od nezainteresovanosti preduzeća FNRJ za marokansko tržište, do nestabilnosti marokanske monete i tradicionalne orijentisanosti marokanskih uvoznika na francusku robu.⁴⁶

Prvi jugoslovenski poslanik u Maroku Mustafa Vilović je, februara 1958, predao akreditivne sultanu Mohamedu V. Vilović se 1. aprila sastao sa El Mehdiem Ben Barkom,⁴⁷ predsednikom Konsultativne skupštine Maroka i sekretarom Istiklala, i tom prilikom uručio mu poziv na VII kongres SKJ. Barka je sa zadovoljstvom primio poziv i obećao da će poslati delegata na Kongres, žaleći što je on lično sprečen da dođe.⁴⁸

Govor delegata Istiklala Mulaja Mehdija Alauija na VII kongresu SKJ bio je vrlo sadržajan, prijatan i kao takav naišao je na simpatije među članovima SKJ. Alauj je istakao da je narod Maroka ubeđen da je bez nezavisnog Alžira potpuno iluzorna i nezavisnost Maroka i Tunisa. Zatim, iskazao je i očekivanje efikasne jugoslovenske podrške u oslobodilačkoj borbi protiv kolonijalizma, jer je, po njegovom mišljenju, međunarodni položaj Jugoslavije omogućavao njenu značajniju ulogu u zaustavljanju rata u Alžiru, koji je sve više pretio da obuhvati čitavu severnu Afriku i ugrozi svetski mir.⁴⁹

Jedna od najznačajnijih aktivnosti u marokansko-jugoslovenskim odnosima, koja je direktno otvorila niz novih mogućnosti, bila je zvanična poseta predsednika Skupštine Maroka Ben Barke Jugoslaviji od 23. septembra do 2. oktobra 1958. godine. On je, kao gost predsednika Savezne narodne skupštine FNRJ Petra Stambolića, pored Savezne, obišao i skupštine BiH, Hrvatske i Makedonije, kao i niz industrijskih objekata, gde se najviše raspitivao o načinu

⁴⁵ *Isto.*

⁴⁶ AJBT, KPR I-2 Maroko, Monografija o Maroku, str. 61–63.

⁴⁷ El Mehdi Ben Berka, prof. matematike. Školovao se u Francuskoj. U Istiklalu je bio od njenog osnivanja (1943). Zbog političke aktivnosti Francuzi su ga zatvarali, a kasnije i internirali u marokanski deo Sahare. Po povratku živio je ilegalno u Parizu, gde je održavao veze sa jugoslovenskim predstavnicima. Posle rata rukovodio je organizacijom Istiklala i pokazao se kao odličan organizator, čime je stekao veliki ugled. Bio je jedan od najuticajnijih ličnosti marokanske oslobodilačke armije i smatran za sivu eminenciju Istiklala. Inače, Barka je bio veoma informisan i upućen u prilike u Jugoslaviji.

⁴⁸ ASCG, 507/IX – CK SKJ, Maroko, 79/II-3.

⁴⁹ ASCG, 507/IX – CK SKJ, Maroko, 79/II-4, Zabeleška o boravku delegata Istiklala na VII Kongresu SKJ, 22–26. aprila 1958. godine.

funkcionisanja samoupravljanja i privrednog planiranja uopšte. Ipak, najveće i najkonkretnije interesovanje pokazivao je za sistem obrazovanja i često naglašavao zainteresovanost Maroka za školovanje nekih privrednih kadrova u Jugoslaviji. S obzirom na skoro potpunu zavisnost od francuskih kadrova u svim granama privrede, Barka je smatrao da bi im pomoć Jugoslavije kao prijateljske zemlje mogla biti veoma korisna u slučaju da Francuzi iznenada napuste svoje položaje u Maroku. Marokanci su mnogo strepeli od takvog scenarija. Prilikom posete Rektoratu Beogradskog univerziteta, Barka se zahvalio na stipendijama za trojicu marokanskih studenata izrazivši nadu u nastavak saradnje na tom polju. Naročito snažan utisak na marokanskog državnika ostavio je Josip Broz, koji je uspeo da izdvoji vreme i da se na kratko sastane sa njim. Na kraju, Barka je bio veoma zadovoljan onim što je video u Jugoslaviji, kao i neposrednošću i iskrenošću sa kojom je priman prilikom svakog susreta i razgovora.⁵⁰

Zaključak

Jugoslavija se od 1956. godine sve više angažovala u cilju intenziviranja saradnje sa novooslobođenim afro-azijskim zemljama, koja je trebalo da rezultira okupljanjem svih vanblokovskih snaga u jedinstven front, i samim tim da omogući njihovo zajedničko delovanje. Kroz jedan takav pokret Jugoslavija bi izašla iz neugodne pozicije laviranja između Istoka i Zapada, u kojoj je svaki pogrešan potez mogao biti praćen fatalnim posledicama. Sem toga, postojala je i značajna ekonomska korist od saradnje sa afro-azijskim vanblokovskim zemljama, jer se tim putem otvaralo tržište za plasman jugoslovenske industrijske robe, za koju se nije mogao naći kupac u Evropi.⁵¹

U tom smislu, politika Jugoslavije prema zemljama Magreba nije se mnogo razlikovala od politike koja je vođena prema ostalim afro-azijskim državama. Cilj je bio da se najpre uspostave diplomatski odnosi sa njima, a zatim da se pokrene saradnja na svim nivoima, kao preduslov za što čvršću koheziju u okviru budućeg pokreta nesvrstanih. Zbog svog geografskog položaja, kao i zbog pretenzija na lidersku poziciju u području Magreba, Tunis je za FNRJ bio važniji od Maroka. Sem toga, jugoslovensko rukovodstvo je bilo veoma zainteresovano za alžirski problem, a sedište alžirske vlade u izgnanstvu nalazilo se baš u Tunisu. Zbog toga ne bi trebalo da čudi brži i raznovrsniji razvoj jugoslovenske saradnje sa Tunisom u odnosu na udaljeniji Maroko.

⁵⁰ AJBT, KPR I-3a Maroko, Prijem predsednika savetodavne skupštine Maroka, Mehdi Ben Barke, 1958.

⁵¹ Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd, 2006, str. 154–155.

Summary

Yugoslavia and the Maghreb Countries 1956–1958

Key words: Yugoslavia, Tunisia, Morocco, Algeria, Maghreb, Non-Aligned Movement

After the end of its conflict with the Soviet Union, the Yugoslav leadership attempted to take a new course in world politics. That course implied the establishment of contacts with newly-liberated countries of Asia and Africa, followed by their integration into the Non-Aligned Movement. Certain FPRY bodies maintained contacts with representatives of Tunisia and Morocco even before the proclamation of their independence, but they were not of particular significance and were restricted either to relations with communist parties of these countries or to cautious assistance to the movement for independence of Tunisia, Morocco and Algeria. Since Yugoslavia ran the risk of running afoul of France for supporting the Maghreb countries in their intentions, its contacts with Tunisia and Morocco until 1956 had to be more careful and limited. However, once they gained independence, there were no obstacles for the establishment of formal diplomatic relations and for the development of cooperation with the FPRY. The 1956–1958 period covered by this paper is not long, but in such a short time a fair level of cooperation with the Maghreb countries has been achieved, particularly with Tunisia, not only because it was geographically closest to Yugoslavia, but also due to its aspirations for a leading position in the Maghreb region. Algeria was in civil war at the time and in relation to this country Yugoslavia pursued special policy which was not substantially different from the policy toward Tunisia and Morocco until 1956. Talks conducted by the Yugoslav Ambassador in Paris, Aleš Bebler, as Minister Plenipotentiary, with the most important political figures of Tunisia and Morocco, during 1957, represented a valuable source of information and were a prelude to opening of Yugoslav diplomatic missions in these countries. The next step was expansion of bilateral cooperation at all levels, but that was the process which was carried out on a step-by-step basis and required more time.

327(497.1:6-17)''1956/1958''(093.2)

OTKRIVANJE AFRIKE

Jugoslovensko-etioipski odnosi i počeci jugoslovenske afričke politike 1954–1955.

Dmitar Tasić

APSTRAKT: U radu se razmatra početak jugoslovenskog spoljnopolitičkog angažmana u Africi polovinom 50-ih godina. Prva zemlja sa kojom je ostvaren kontakt bila je drevna Carevina Etiopija. Sa više susreta jugoslovenskih i etiopskih zvaničnika, a naročito dva susreta Josipa Broza Tita i Haila Selasija, 1954. i 1955. godine, započeti su intenzivni i dinamični politički i privredni odnosi dveju država sa veoma različitim državnim uređenjima. Etiopija je za jugoslovensku spoljnu politiku postala polazna tačka za Afriku.

Ključne reči: Jugoslavija, Afrika, Etiopija, Haile Selasije, Josip Broz

Uvod

Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ) je nakon raskida sa SSSR-om 1948. godine, početkom pedesetih godina XX veka postepeno počela da izlazi iz diplomatske izolacije i da igra sve važniju ulogu u evropskoj politici. Za to je pre svega bilo zaslužno važno mesto Jugoslavije u američkoj „strategiji zaprečavanja” prema SSSR-u. Staljinova smrt i okončanje Korejskog rata doveli su do smanjivanja pritiska na Jugoslaviju. Ovo svojevrsno smirivanje hladnoratovskih tenzija uticalo je da kod jugoslovenskog rukovodstva prevlada stav protiv ulaska u NATO. Priključivanje programu zapadne vojne pomoći, jugoslovenska aktivna uloga u osnivanju Balkanskog pakta, rešavanje tršćanskog pitanja i pomirenje sa SSSR-om 1955. godine definitivno su uveli Jugoslaviju u svetsku politiku. Sve to je rezultiralo time da je jugoslovenska spoljna politika našla široko polje delovanja među zemljama Trećeg sveta.¹ Na afričkom kontinentu, gde je trajao proces dekolonijalizacije, to su bili Egipat i Etiopija.

¹ O tome više u: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, Prosveta, Beograd, 1988, knj. 3; Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu: Odnosi s velikim silama 1948–1955*, Globus, Zagreb,

Intenzivni odnosi FNRJ i Etiopije tokom pedesetih i šezdesetih godina imali su svoju predistoriju. Kraljevina Jugoslavija za vreme svog postojanja nije uspostavila diplomatske odnose sa Etiopijom. Nakon Drugog svetskog rata došlo je do prvih kontakata FNRJ i Etiopije kroz učešće na međunarodnim konferencijama ili u okviru međunarodnih organizacija, pre svega Organizacije ujedinjenih nacija (OUN). FNRJ je u raznim oblicima podržala etiopske zahteve da joj se pripoji bivša italijanska kolonija Eritreja. Događaji oko Rezolucije Informbiroa i njene posledice su sprečile da dođe do prvih direktnih kontakata sve dok, 18. oktobra 1951. u Etiopiju nije bila upućena jugoslovenska misija dobre volje. Misija je imala poseban zadatak da povede razgovore o uspostavljanju redovnih diplomatskih odnosa. Misiju su primili lično car Haile Selasije, ministri inostranih poslova, trgovine i industrije, kao i pomoćnici ministara pravosuđa i finansija.² Diplomatski odnosi između Carevine Etiopije i FNRJ su uspostavljeni 4. marta 1952. godine. U Adis Abebi je otvoreno Poslanstvo na čijem čelu se nalazio ambasador akreditovan u Kairu, a Poslanstvom je rukovodio otpravnik poslova.³ U julu 1953. u Etiopiji je boravila jugoslovenska privredna delegacija, a idućeg meseca u posetu Jugoslaviji je došla etiopska misija dobre volje sa kojom je u Beogradu 21. avgusta potpisan Sporazum o trgovinskoj i ekonomskoj saradnji.⁴ U Adis Abebi je početkom naredne godine osnovano mešovito preduzeće „Jugoetiopija A. D.” sa zadatkom da poveća obim trgovinske razmene između dveju zemalja.⁵ U februaru 1954. godine u svojstvu specijalnog izaslanika predsednika republike u Etiopiji je boravio načelnik Generalštaba JNA general Peko Dapčević. On je tom prilikom uručio poziv Hailu Selasiju da zvanično poseti Jugoslaviju. Preko generala Dapčevića, Haile Selasije je zamolio predsednika Tita za pomoć „Etiopiji na privrednom, zdravstvenom, prosvetnom i kulturnom polju”. Upućen je i poziv da etiopska vojna delegacija poseti FNRJ.⁶ Poseta je realizovana ubrzo nakon toga. Prvo je tokom aprila u poseti FNRJ bio

1988; Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR 1953–1955*, Podgorica, 1999; Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955: Jugoslovensko približavanje NATO-u*, ISI, Beograd, 2000; Bojan Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO*, ISI, Beograd, 2003; Lis Lorejn, *Održavanje Tita: Amerika, Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd, BMG, 2003; Džon Gedis, *Hladni rat*, Klio, Beograd, 2003; Ivan Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, magistarski rad odbranjen na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2005. godine; *Balkanski pakt 1953/54*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 2005; Dragan Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, ISI, Beograd, 2006.

² Arhiv Josipa Broza Tita, Kancelarija predsednika Republike, (u daljem tekstu AJBT, KPR) I-3-a/24-3, Elaborat o Etiopiji, str. 318. U sastavu delegacije su bili: šef dr Jože Vilfan – tada pomoćnik ministra inostranih poslova i savetnik Dušan Timotijević – dekan Novinarsko-diplomatske škole (koji je pre rata već jednom boravio u Etiopiji kao dopisnik *Politike*).

³ AJBT, KPR I-3-a/24-3, Elaborat o Etiopiji, str. 315 i 318. Prvi ambasadori su bili Milan Ristić i Marko Nikezić, a otpravnik poslova Zdenko Štambuk.

⁴ AJBT, KPR I-3-a/24-3, Elaborat o Etiopiji, str. 319.

⁵ AJBT, KPR I-3-a/24-3, str. 379.

⁶ AJBT, KPR I-3-a/24-3, Elaborat o Etiopiji, str. 320.

generalni direktor pomorstva Etiopije dedažmač⁷ Zauđe Gabre Selasije, a potom je u maju došla i vojna delegacija na čelu sa generalom Mengesom, kasnijim ministrom rata.⁸ Početkom juna, u Belom dvoru, svoje akreditive Josipu Brozu Titu predao je prvi etiopski poslanik u FNRJ Ato Ademikael Desalenj. Najviše se govorilo o predstojećoj poseti etiopskog cara Jugoslaviji koja je trebalo da se ostvari u sklopu njegovog puta u SAD, Meksiko, Kanadu i Grčku.⁹

Poseta cara Etiopije Haila Selasija FNRJ od 20. do 26. jula 1954. godine

Nakon poseta Velikoj Britaniji marta 1953. i Turskoj i Grčkoj u proleće naredne godine, gde je, naročito u slučaju poslednje dve, jugoslovenski predsednik dočekan sa visokim počastima i uz bogat protokol, dolazak etiopskog cara je bio prilika da se i u Jugoslaviji organizuje sličan program. Pripreme se počele u aprilu. Pravni savet Državnog sekretarijata za inostrane poslove (DSIP) je na sastanku održanom 5. jula izneo stav da bi prilikom posete Haila Selasija mogli da se sklope sporazumi: svečani dogovor o prijateljstvu i konsilijaciji, protokol o dizanju diplomatskih predstavništava na rang ambasada, dogovor o trgovini i plovidbi i sporazum o ekonomskoj saradnji.¹⁰ Napravljene su analize etiopske unutrašnje i spoljne politike, njenog međunarodnog položaja, ekonomskog i vojnog potencijala, specifičnosti unutrašnjeg uređenja, perspektiva saradnje.¹¹ Vreme carevog boravka je skraćivano sa 14 na 10, da bi se na kraju svelo na sedam dana. Program posete je obuhvatao svečane dočeke u Beogradu i Zagrebu, paradu vojske i defile mornarice, boravak na Brionima, svečane prijeme i zvanične razgovore. Etiopskom suverenu su na raspolaganje stavljeni avion za dolazak iz Francuske i školski brod *Galeb* za put od Splita do Krfa u Grčkoj.¹² Zvanični razgovori su vođeni na Brionima 25. jula. Razgovaralo se o tehničkoj pomoći u oblastima rudarstva, šumarstva, drvne industrije, poljoprivrede, transporta, izgradnje univerziteta i fabrike naoružanja. U razgovorima je izašlo na videlo da je etiopskom caru naročito stalo da se u pomenutim oblastima angažuju

⁷ Visoka plemićka titula (prim. D. Tasić).

⁸ AJBT, KPR I-3-a/24-3, Elaborat o Etiopiji, str. 320–321. Najviše je bilo razgovora o jugoslovenskoj stručnoj pomoći prilikom izgradnje lučkih postrojenja i školovanju stručnog kadra, kao i o cenama jugoslovenske vojne opreme i mogućnostima da FNRJ pomogne izgradnju etiopske vojne industrije.

⁹ AJBT, KPR I-3-a/24-2.

¹⁰ AJBT, KPR I-3-a/24-3, Pravni savet DSIP-a, pov. br. 93 640 od 5. 7. 1954. godine.

¹¹ AJBT, KPR I-3-a/24-3, str. 232. „Etiopija je država u kojoj se patrijarhalno uređenje susreće sa modernim, gde se plemenska organizacija ukršta sa apsolutnom monarhijom, feudalni ostaci sa parlamentarnim oblicima donesenim spolja i najzad autokratija sa modernom pravnom državom. To je zemlja u kojoj su centralni državni organi u stvari izvršni aparat cara-samodršca, neka vrsta ustavne fasade carevoj apsolutnoj vlasti.”

¹² AJBT, KPR I-3-a/24-3, str. 119. Za careve lične pratioce tokom posete određeni su ambasador Ljuba Radovanović, generali Srećko Manola i Viktor Bujanj i admiral Bogdan Pecotić.

jugoslovenski stručnjaci, počev od istraživanja do izrade konkretnih projekata. Prisustvo Jugoslovena i njihova pomoć bi umanjili i postepeno neutralisali jak uticaj koji su na svakodnevni život Etiopije imali Italijani. Oni su se bavili trgovinom i zanatstvom, držali transportna preduzeća i, uopšte, imali veliko učešće u privrednom životu zemlje. Car je rekao da bi želeo da se na konkurs za izgradnju univerziteta u Adis Abebi javi i neka jugoslovenska firma. Jugoslovenski zvaničnici su istakli da ne bi želeli da Etiopija padne u kadrovsku zavisnost od Jugoslavije, što bi se najbolje sprečilo putem programa školovanja etiopskih kadrova u FNRJ. Etiopljani su bili zainteresovani da se u Adis Abebi podigne i fabrika pešadijskog naoružanja.¹³

Uprkos velikim razlikama u unutrašnjim uređenjima, nekoliko faktora je uticalo da dođe do izuzetnog zbližavanja dveju država i njihovih čelnika. I etiopski car i jugoslovenski predsednik nosili su oreole antifašističkih boraca, pozicije Jugoslavije i Etiopije su bile slične u kontekstu regionalne i svetske politike, naročito u pogledu jasno istaknute vanblokovske pozicije. I jednu i drugu stranu odlikovalo je podozrenje i nepoverenje prema Italiji i njenoj politici. Na kasnije carevo držanje jako je uticao boravak u Jugoslaviji, program koji mu je upriličen, masovni dočeci, a naročito dostignuća jugoslovenske privrede. Iz nezvaničnih razgovora koje su Haile Selasije i njegovi pratioci vodili sa jugoslovenskim zvaničnicima videlo se koliko su njihovi utisci bili jaki. Cara su posebno interesovale pojedinosti vezane za sukob sa Informbiroom, kao i veze FNRJ i SAD-a, odnosno ukupna vrednost isporučene vojne pomoći i karakter američkog vojnog prisustva u Jugoslaviji.¹⁴ To je predstavljalo značajan detalj u odnosima dveju zemalja jer je Etiopija već uspostavila čvrste veze sa SAD-om. U etiopskom upravnom aparatu nalazio se veliki broj Amerikanaca u svojstvu savetnika, naročito u vojsci, dok je u većini privrednih grana dominirao američki kapital. Povećani promet američkih brodova i robe kroz Suecki kanal pojačao je značaj Etiopije za njegovu odbranu tako da je postojala sumnja da će se američko vojno prisustvo u Etiopiji pojačati.¹⁵

U izvesnoj meri je poseta Haila Selasija postala protokolarni obrazac za kasnije posete drugih državnika ali i za sve češća putovanja Josipa Broza Tita. Bliskost dvaju državnika koja je tada ostvarena nastavila je da se razvija i tokom narednih zvaničnih i nezvaničnih susreta.¹⁶

¹³ AJBT, KPR I-3-a/24-3, str. 421–425. Napravljen je poseban projekat fabrike koja bi godišnje proizvodila između 30.000 i 60.000 pušaka, ručne bombe, pištolje i automatsko oružje. Da bi fabrika bila rentabilna, bilo je potrebno da se energetska i sirovinska baza razviju u Etiopiji.

¹⁴ AJBT, KPR I-3-a/24-3, Zabeleške iz razgovora poslanika Zdenka Štambuka i ambasadora Ljube Radovanovića vođenih sa etiopskim carem i njegovim zvaničnicima tokom boravka u Jugoslaviji, str. 440–448.

¹⁵ AJBT, KPR I-3-a/24-3, Beleška povodom posete Haila Selasija SAD-u, str. 325.

¹⁶ AJBT, KPR I-3-a/24-3, Zabeleške iz razgovora poslanika Zdenka Štambuka i sa etiopskim carem i njegovim zvaničnicima tokom boravka u Jugoslaviji, str. 444. Poseban utisak na Haila Selasija su ostavili Brioni pa je, iako mu je vlada Hrvatske u Dubrovniku stavila na raspolaganje

Period između posete Haile Selasija i uzvratne posete Josipa Broza Tita Etiopiji

Haile Selasije je polagao velike nade u započete odnose sa FNRJ. Još prilikom napuštanja jugoslovenskih teritorijalnih voda on je izjavio da, iako zna da Jugoslavija nema iskustva u kolonizaciji, on očekuje da pored jugoslovenskih stručnjaka u Etiopiju dođu i zanatlije, tehničari i trgovci koji bi se tamo trajno naselili i postepeno potisnuli i neutralisali Italijane i postali „oslonac za njega i njegovu vladu u raznim merama za napredak zemlje”.¹⁷ Ubrzo su počeli da se vide rezultati sklopljenih dogovora. Krajem godine jugoslovenski ekspertska tim na čelu sa Borivojem Jelićem počeo je da izrađuje plan razvoja etiopske privrede. Koristeći brojne, pre svega italijanske studije, oni su 18. novembra 1955, posle godinu dana rada, završili posao i plan preveli na francuski jezik.¹⁸ Početkom avgusta realizovan je dogovor o podizanju diplomatskih predstavništava na nivou ambasada. Poslanika Zdenka Štambuka zamenio je ambasador Dušan Kveder.¹⁹ Do promene je došlo u vrlo osetljivom trenutku jer su uveliko trajale pripreme za uzvratnu posetu Josipa Broza Tita. Za veoma kratko vreme slika o Etiopiji se drastično promenila. U DSIP-u je to primećeno, tako da je ambasador Kveder po povratku u Beograd 20. septembra podneo usmeni izveštaj o stanju u Etiopiji i jugoslovensko-etiofskim odnosima. Istovremeno su primljene pismene primedbe bivšeg poslanika Štambuka. U njihovom posmatranju etiofskih prilika bilo je velikih razlika. Utisci Kvedera su bili vrlo negativani, govorio je o jakom propagandnom uticaju SAD-a, opštoj korumpiranosti etiofskog društva, buntovničkom i anticarskom raspoloženju, antikomunističkim osećajima uzrokovanim klasnim razlozima etiofskog vrha, reakcionarnom držanju etiofske delegacije na Bandunškoj konferenciji, kao i o tome da FNRJ nema nikakvu poziciju i ne uživa naročitu ulogu u Etiopiji. Štambuk je to sve odlučno demantovao navodeći primere kao što su poseta generala Dapčevića, poseta Haila Selasija FNRJ, koja je ostvarena uprkos protivljenju SAD-a, dolazak cara na svečanu večeru u ambasadi FNRJ povodom Titovog rođendana i izložba o JNA organizovana pod neposrednim carevim pokroviteljstvom, uprkos činjenici da su sva vojna pitanja bila isključivo u nadležnosti savetnika iz SAD-a. Kvederovi stavovi su ocenjeni kao rezultat jakog uticaja egipatske propagande koja je bila izrazito

vilu, izjavio: „Ako budem nekud išao ja ću doći samo na Brione. Ni ja car ni maršal maršal, nego privatno i prijateljski da provedem odmor na tom prekrasnom otoku.”

¹⁷ AJBT, KPR I-3-a/24-3, Zabeleške iz razgovora poslanika Zdenka Štambuka i sa etiofskim carem i njegovim zvaničnicima tokom boravka u Jugoslaviji, str. 444.

¹⁸ AJBT, KPR I-2/5-1, str. 457 i 663. Plan je nosio službeni naziv *Stanje i mogućnosti razvoja etiofske privrede*. Bio je podeljen u dve sveske: *Opšti izveštaj o stanju i mogućnostima razvika etiofske privrede* i *Komentar uz opšti izveštaj o stanju i mogućnostima razvika etiofske privrede*.

¹⁹ AJBT, KPR I-2/5-1, str. 18.

antietiopijska.²⁰ Kao rezultat ovih razgovora u DSIP-u nastao je *Ed-memoar za razgovore prilikom posete druga pretsednika Etiopiji*.²¹ Kvederov nastup u Etiopiji je, po svoj prilici, bio izrazito ideološki obojen usled čega je došlo do drastične promene u pogledima na pojedine pojave i njihova tumačenja. Nekoliko dana kasnije, 30. septembra, Kveder je bio na prijemu kod predsednika Tita gde je u jednom momentu, tumačeći razloge za neuspeh pojedinih jugoslovenskih inicijativa, pored intervencija Amerikanaca, kao mogućnost naveo razlike u socijalnoj strukturi. Tito ga je momentalno prekinuo iznevši da socijalnim razlikama ne pridaje značaj i da sve može da se objasni američkim uticajem. Pri tom je izneo vrlo važan stav da FNRJ i dalje mora da se bori za uticaj u Etiopiji koju je, i pored svega, u određenom smislu smatrao kao polaznu tačku za Afriku.²² Kvederova viđenja su neprekidno nailazila na kritiku predsednika Tita. Podnoseći usmeni izveštaj o posetama Etiopiji i Egiptu na sednici Saveznog izvršnog veća (SIV) od 19. januara 1956, Tito je naveo da su izveštaji Ambasade u Adis Abebi imali sektaški ugao posmatranja, da su ambasadorovi stavovi počeli da smetaju, da je stekao „utisak da ga je Car pročitao, jer je bilo prilično distance u razgovorima”. Prema njegovim rečima, Štambukova viđenja su možda bila previše optimistična, ali ne i štetna, dok je Kvederov pesimizam već počeo da se loše odražava na odnose dveju zemalja.²³ Epizoda sa Kvederom je jasno pokazala da je Tito vođen urođenom političkom pragmatičnošću znao kada da se ponaša kao šef države, a kada kao šef partije. To je verovatno zbog toga što je – između mnogo toga što se dogodilo u toku nekoliko prethodnih godina: posete Velikoj Britaniji, Grčkoj, Turskoj, boravak etiopskog cara, potpisivanje Balkanskog pakta – na jugoslovenskog predsednika i njegovo poimanje svetske politike i mesta Jugoslavije u svetu možda najdublji trag ostavila poseta Indiji i Burmi.²⁴

²⁰ AJBT, KPR I-2/5-1, str. 427.

²¹ AJBT, KPR I-2/5-1, str. 444.

²² AJBT, KPR I-2/5-1, str. 26.

²³ AJBT, KPR I-2/5, str. 689. Predsednik Tito je još izneo: „Poslije je Kveder stalno bio sa mnom, razgovarao je sa mnom, i ja sam ga stalno tucao po glavi: evo vam, to i to je ovako, može li se ovdje socijalizam graditi... To nije marksističko gledanje. Ne vjerujem da bi se danas bez monarhije išta moglo učiniti u Etiopiji, u kojoj Car ima ogroman ugled.”

²⁴ Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu: Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, Globus, Zagreb, 1988, str. 674. „U političkom i duhovnom smislu bio je to gotovo promijenjen čovjek. Revolucionar i državnik malog naroda, koji je mjesto i perspektivu svoje zemlje, pa i osobne ambicije, do tada nužno sagledavao najdalje na tangenti Urala i Londona, u drevnoj i nepreglednoj Indiji doživio je kulturni i politički šok. Za rođenog empiričara, pravih instinkata i zdrave pameti, susret sa Nehruom, s vrijednostima koje je indijski vođa oličavao i s civilizacijom o kojoj je do tada samo načuo, značio je svojevrstu intelektualnu katarzu, u kojoj se Tito definitivno otnesao balkanske samoživosti i evropocentričkog obzora, gotovo preko noći prometnuo u građanina svijeta i svjetskog političara. Istovremeno on je jakim zagorskim refleksom dokučio da je nepristajanje uz blokove i aktivna koegzistencija za jugoslovenske narode i SKJ jedino prihvatljiva interpretacija jaltskog ‘fifty-fifty’ dogovora od deset godina ranije.”

Poseta Josipa Broza Tita Etiopiji od 11. do 24. decembra 1955. godine

Protokolarne pripreme za uzvratnu posetu Etiopiji započele su još 21. februara 1955. godine.²⁵ Poseta Etiopiji je trebalo neposredno da prethodi poseti Egiptu, slično upravo okončanoj poseti Indiji i Burmi. U maju je odlučeno da se poseta obavi u decembru posle novembarske svečanosti povodom 25 godina od krunisanja Haila Selasija i, iako je predloženo trajanje posete od 14 dana izgledalo predugo, iz Jugoslovenske ambasade u Adis Abebi su insistirali na toj dužini da bi Etiopija mogla što bolje da se upozna, jer samo njen glavni grad nije mogao da reprezentuje zemlju.²⁶ Istovremeno je na liniji Beograd – Adis Abeba u toku bilo protokolarno nadmudrivanje oko definitivnog datuma posete Etiopiji.²⁷ Upravo kada je početkom oktobra fiksirano vreme posete, kao i verzija programa, došlo je do intervencije etiopske strane koja je pokazala svu složenost funkcionisanja carskog režima. Iako je FNRJ već u avgustu imala svog ambasadora u Adis Abebi, etiopski poslanik u Beogradu Desalenj je povučen, a da novi ambasador još nije bio imenovan. Desalenj je 13. oktobra posetio Kvedera i nezvanično pokušao da izdejstvuje odlaganje jugoslovenske posete. On je kao razloge za to naveo da nova carska palata još neće biti spremna i da će car biti umoran od proslave jubileja. Međutim, oni su želeli da Jugosloveni predlože odlaganje posete, a da se kao izgovor pomene bolest predsednika Tita. Istovremeno je Kveder od carevog sekretara dobio uveravanja da nema razloga da se poseta pomera sa već dogovorenog datuma – 25. novembra. Naredne dve nedelje su prošle u opreznom proveravanju da li je to zaista bila careva želja, zbog čega je inicijativa išla nezvaničnim putem, šta je bio razlog za odlaganje. Iz etiopskog nastupa se osećalo da su imali nameru da se istovremeno odloži i poseta Egiptu. To je, prema

²⁵ AJBT, KPR I-2/5-1, str. 1. Predloženo je da se, pored propagandnog materijala, brošura, filma o carevom boravku u FNRJ, putujuće izložbe, pripremi i poklon za carevu zadužbinu „za neimućne”, bolnicu Sv. Pavle, u materijalu, lekovima i aparatima.

²⁶ AJBT, KPR I-2/5-1, str. 3. Predviđeno je da se obidu provincije: Eritreja, Asmar, Kafa, Tigre, mesto bitke kod Adu, Plavi Nil, bolnica Sv. Pavle, jugoslovenska predstavništva i preduzeća. Predviđeni su i brojni banketi i svečani ručkovi, vojna parada, lov. Poslanik Štambuk je naveo da je analiza bezbednosti pokazala mnoge pukotine u naizgled stabilnom carevom režimu, koji je igrao „vrlo riskantnu partiju šaha sa svojim doglavinicima, moćnim feudalcima, crkvom, birokratijom”. U Etiopiji je živelo mnogo stranaca, četničku emigraciju je predvodio dr Nedeljković koji je uživao veliki ugled i bio službenik vlade. Jugoslovenskom predsedniku nije pretila opasnost od Italijana, iako je njihova kolonija bila brojna, prvenstveno zbog rešenja tršćanskog pitanja. Ipak, organizacija bezbednosti nije trebalo u potpunosti da se prepusti domaćinima.

²⁷ AJBT, KPR I-2/5-1, str. 13 i 14. Jugosloveni su želeli da izbegnu da predsednik bude van države 29. novembra. Etiopljani su smatrali da to nije bilo toliko važno budući da je car posetio FNRJ za vreme svog rođendana. Posebno im je zasmetalo što je već bio objavljen termin Titove posete Egiptu sa kojim nisu bili u dobrim odnosima.

Kvederovom mišljenju, odgovaralo i Etiopljanima, zbog državnog prestiža i loših odnosa koje su imali sa Egipćanima, ali i Amerikancima čiji se uticaj sve više osećao. Naime, tih dana u Adis Abebi se očekivalo da se sa delegacijom američke Import-eksport banke sklopi povoljan sporazum o kreditiranju i investiranju američkog privatnog kapitala. Jugoslovensko rukovodstvo je odbilo da se kao razlog pominje predsednikova bolest, a ambasadoru Kvederu je rečeno da hitno zatraži prijem kod cara i da mu lično saopšti da je jugoslovenski predsednik želeo da se poseta odloži za 15 dana. Nesporazum je tako izgladen na obostrano zadovoljstvo. Desalenj je na kraju priznao da ga je car odredio da sa Jugoslovenima „direktnim putem, neoficijelno, rešava pojedina delikatna pitanja”. Jugosloveni su na taj način postali svedoci autokratskog poimanja vlasti etiopskog suverena koji nije mnogo mario za institucije i ustaljeni protokol.²⁸

U sklopu priprema za posetu, ambasador Kveder i Titov lični pratilac Jovo Kapičić su krajem novembra obišli predložene puteve i gradove.²⁹ Polazeći u posetu Etiopiji i Egiptu, predsednik Tito je 2. decembra na školskom brodu JRM *Galeb* dao izjavu za štampu u kojoj je istakao značaj obe posete za razvoj međusobnih odnosa.³⁰ Tokom plovidbe, 4. decembra, Tito je odgovorio na pitanja etiopskih listova koja su bila dostavljena telegrafom.³¹ Za etiopskog ambasadora je u međuvremenu bio određen Ato Gabre Kiflegzi koji, iako je dobio agreman, nije mogao da isprati Tita na put već samo da ga sačeka u Asabu.³²

Poseta je svečano započela 12. decembra uplovljavanjem *Galeba* u Asab, jednu od važnih luka nedavno pripojene pokrajine Eritreje. Već 14. uveče održan je svečani banket u Ambasadi u Adis Abebi. Iako je bio predviđen samo jedan termin za zvanične razgovore, dvojica državnika su tokom puta, budući da su zajedno automobilima obišli veći deo zemlje, često razmenjivala mišljenja i iskustva u vođenju politika svojih zemalja. Tokom zvaničnih razgovora 15. decembra, etiopski suveren je istakao važnost dotadašnjih odnosa i potrebu da, sada već lično, prijateljstvo dvojice državnika urodi konkretnim plodom. Posebno je pohvalio elaborat Bore Jelića i potrebu da se nastavi sa radom na njegovom sprovođenju da ne bi ostao mrtvo slovo na papiru. Haile Selasije je ponovio da želi da Etiopija ostane neutralna, to jest da se ne vezuje ni za jedan od blokova. Tito je obećao da će Jugoslavija obezbediti pomoć u potrebnim kadrovima na-

²⁸ AJBT, KPR I-2/5-1, str. 45–46, 51–53.

²⁹ AJBT, KPR I-2/5-1, str. 90.

³⁰ AJBT, KPR I-2/5, str. 347. Tito je posebno istakao kako su sa Etiopijom izuzetno prijateljski odnosi bili praćeni ekonomskom saradnjom.

³¹ AJBT, KPR I-2/5, str. 349. U odgovoru na pitanje *Ethiopian Herald*a – šta Jugoslavija misli o značaju Afrike u pogledu svetskih zbivanja – Tito je odgovorio da afrički kontinent igra sve važniju ulogu u međunarodnim pitanjima što je rezultat uspešne borbe za nezavisnost pojedinih afričkih nacija koje su tako dobile mogućnost da učestvuju u rešavanju međunarodnih problema.

³² AJBT, KPR I-2/5-1, str. 97 i 100. Naime, između Adis Abebe i Beograda nije postojala direktna avionska linija tako da ambasador nije mogao da dođe na vreme u Beograd.

kon što se bude uradila detaljna analiza problema koje će rešavati. On je, u formi saveta, istakao potrebu da Etiopija krene u postepeni razvoj sopstvenim snagama, rešavajući prvo jednostavnije probleme. Pozdravio je etiopski stav o načelnoj neutralnosti. Tom prilikom je istakao da neutralnost ne isključuje kritiku kolonijalizma, negativnog nastupa prema nerazvijenim zemljama ili ugrožavanja njihove bezbednosti. Dogovoreno je da se razgovori nastave i konkretizuju na nižem nivou.³³ Usledili su razgovori dvojice ministara spoljnih poslova, Koče Popovića i Aklilua Abtea Volda, 17. decembra u Adis Abebi, koji su 23. decembra u Asmari uobličeni u formi *Ed-memoara o pomoći Jugoslavije ekonomskom razvitku Etiopije*. Ed-memoar je imao deset tačaka i definisao je vremensku dinamiku i principe za realizaciju pomoći.³⁴

Poseta Etiopiji je okončana 25. decembra u Masaui. Tog dana *Galeb* je napustio etiopske teritorijalne vode. Jugoslovenska zvanična politika je pozitivno ocenjivala učinak posete Etiopiji. Slično su ocenjeni etiopski stavovi i njeno držanje u međunarodnoj politici.³⁵ U pomenutom usmenom izveštaju SIV-u predsednik Tito je istakao značaj nezvaničnih razgovora koje je vodio sa etiopskim suverenom tokom posete. Tom prilikom je izbila na videlo problematika međusobnih

³³ AJBT, KPR I-2/5-1, str. 732. Car je otvoreno izrazio želju da mu jugoslovenski stručnjaci, kao njegovi lični savetnici, pomognu da sprovede plan Bore Jelića. Tražio je stručnjake za ekonomiku, poljoprivredu, industriju, spoljnu politiku, javne radove, vojsku, pomorstvo, rudarstvo, šumarstvo. Istakao je da su dugačka granica i nerazvijenost zemlje otežavali spoljnopolički položaj Etiopije. Želeo je da sa jugoslovenskim predsednikom ubuduće ima direktnu vezu, a da vlade komuniciraju preko ambasadora. U svom delu izlaganja Tito je opširnije razmatrao međunarodne odnose, ne zaboravivši da navede lične zasluge: neuspeh Ženevske konferencije, egipatske kupovine oružja na Istoku, što je uznemirilo Zapad ali i omekšalo njegov pristup u odnosima sa Egiptom, zainteresovanost Zapada da se okonča egipatsko-izraelski spor. Napomenuo je da je u jednom trenutku američki državni sekretar Dals zatražio od njega da posreduje u tom sporu, ali je on odbio da bude zvanični posrednik i ponudio se da svojim kontaktima, pre svega sa Naserom, smanji tu zategnutost. Istakao je napredak u sovjetskoj politici jer su Sovjeti izašli iz uskog okvira pomaganja samo političkih partija u zemljama u kojima je na vlasti socijalizam, kao primer je naveo Indiju, koja je počela da dobija sovjetsku pomoć, što je, po njegovom mišljenju, bila direktna posledica beogradskih razgovora. Haile Selasije se složio sa Titovim stavovima istakavši da Tito može da doprinese sklapanju sporazuma između Egipta i Izraela. Pri tom nije propustio da istakne egipatsko mešanje u unutrašnje stvari Etiopije.

³⁴ AJBT, KPR I-2/5-1, str. 753 i 866. Postignut je sporazum da FNRJ na raspolaganje stavi Etiopljanima potreban broj stručnjaka za izradu programa prema studiji Bore Jelića, da se rad obavi u dve etape u vidu izrade osnovnih principa i proklamovanja zvanične politike etiopske vlade, da se obezbede dovoljna sredstva iz domaćih – državnih i privatnih, jugoslovenskih i stranih izvora, da jugoslovenski stručnjaci budu okupljeni u poseban biro koji bi radio po direktivama cara. O formiranju novih privrednih preduzeća, organizaciji i unapređivanju kartografske i meteorološke službe, razvoju pomorske privrede i istraživanju, planiran je nastavak dogovora. Za sve dogovore su bili zaduženi etiopski ministar inostranih poslova i jugoslovenski ambasador u Etiopiji Dušan Kveder.

³⁵ AJBT, KPR I-2/5, str. 623. „Neposredan uvid u etiopske unutrašnje probleme i otvorena izmena mišljenja po svim pitanjima, o kojima se diskutovalo, pokazuju da je etiopska opreznost i povučenost u zauzimanju određenijih i odlučnijih stavova po pojedinim spoljnopoličkim pitanjima rezultat opšte slabosti i velike nerazvijenosti te zemlje, a ne nekog nedostataka realnosti ili neprincipijelnosti u oceni međunarodne situacije i smernica njenog razvoja.”

odnosa Egipta i Etiopije. Prema carevim rečima, Egipat je koristio veliki uticaj koji je imao među muslimanskim stanovništvom Etiopije, naročito kod nedavno pripojenih Eritrejaca. Naime, jedan broj žitelja te pokrajine se nalazio na školovanju u Egiptu. Cara je posebno radovala upravo proklamovana nezavisnost Sudana, koji je na taj način postao prepreka direktnom egipatskom uplivu. Tito je apelovao na cara da u politici prema etiopskim muslimanima ne primenjuje diskriminatorске mere, već, naprotiv, da ih pridobije davanjem privilegija i mesta u upravi, naročito njihovom sveštenstvu. Tito je ujedno obećao da će o svemu tome razgovarati sa Naserom.³⁶ Ova poseta je ostavila veoma jake utiske na jugoslovensku delegaciju najviše zbog živopisnosti zemlje domaćina i srdačnog dočeka.

Poseta Etiopiji i Egiptu našla je svoje mesto u komentarima i izveštajima svetske štampe. Prema zvaničnim jugoslovenskim navodima u većem delu međunarodne štampe poseta Etiopiji je prikazana kao kurtoazna, iako su obe posete imale izrazito političko obeležje.³⁷ Zaista, ako se analiziraju periodični pregledi pisanja strane štampe s kraja 1954. i početka 1955. godine može da se zaključi da je poseta Egiptu privukla više pažnje, najviše zbog mogućnosti da Jugoslavija posreduje u sporu između Izraela i Egipta. Pretpostavljalo se ili nagađalo da će Tito uticati na egipatskog predsednika Namera da sledi jugoslovenski primer održavanja dobrih odnosa i sa istočnim i sa zapadnim zemljama.³⁸ Jednodušan zaključak je ipak bio da je, nakon poseta Indiji i Burmi, ova poseta afričkim zemljama jasno označila smer jugoslovenske politike ka vanblokovskoj saradnji i nesvrstavanju.³⁹

U poslednjoj fazi posete Egiptu, predsednik Tito je 6. januara 1956. u Kairu dao intervju dopisnicima Tanjuga i *Borbe* sa Bliskog istoka. U intervjuu Tito je pozdravio proglašenje nezavisnosti Sudana, koje se dogodilo za vreme njegove poste Etiopiji.⁴⁰ Povratak iz ove istorijske posete iskorišćen je za nove

³⁶ AJBT, KPR I-2/5-1, str. 732.

³⁷ AJBT, KPR I-2/5, str. 623.

³⁸ AJBT, KPR I-2/5, str. 90–108. Strana štampa o putu predsednika Tita u Etiopiju i Egipat (od 1. do 12. XII 1955); Strana štampa o putu predsednika Tita u Etiopiju i Egipat (od 11 do 21. XII 1955); Pisanje strane štampe o poseti predsednika Tita Etiopiji i Egiptu (od 22 decembra 1955 – 3. I 1956); Specijalni bilten Tanjuga za Galeb; Pisanje strane štampe o poseti predsednika Tita Etiopiji i Egiptu (od 3. I 1956 do 14. I 1956).

³⁹ AJBT, KPR I-2/5, str. 95. „Tito u Africi”, politički komentar poljskog katoličkog lista *Słowo Powszechne*.

⁴⁰ AJBT, KPR I-2/5, str. 29. Pored stava da je Bandunška konferencija bila otvorena i jedinstvena manifestaciji stavova azijskih i afričkih zemalja protiv kolonijalizma, i uključivanja u blokove i za mirnu međunarodnu saradnju, izdvaja se stav da Bagdaski pakt ne služi interesima zemalja tog dela sveta. Tito je definitivno demantovao glasine da je trebalo da posreduje između Egipta i Izraela izjavivši da nikada nije imao takve ambicije, ali da želi da mir zavlada na Bliskom istoku. Zanimljivo je da je deo intervju-a u kome je Tito, opisujući Etiopiju, napomenuo da je razlog za njenu nerazvijenost i to što njena nezavisnost datira od skoro – precrtan, to jest nije objavljen. Začudojuće je da je Tito neprekidno o Etiopiji govorio kao zemlji koja je nezavisnost stekla u bliskoj prošlosti, verovatno misleći na oslobođenje od italijanske okupacije, zaboravljajući na njenu prethodnu istoriju.

javne manifestacije podrške jugoslovenskom rukovodstvu i Josipu Brozu Titu. Prilikom povratka vozom od Pule do Beograda Tito je od 10. do 12. januara održao govore u Puli, Ljubljani, Novskoj, Slavonskom Brodu, Vinkovcima, Sremskoj Mitrovici i Beogradu.⁴¹

Prvi rezultati

Već u februaru iste godine nastavili su se intenzivni dogovori oko modaliteta pružanja jugoslovenske pomoći Etiopiji. Haile Selasije se složio sa većinom predloga: sastavom grupe jugoslovenskih stručnjaka, načinom saradnje etiopskih i jugoslovenskih stručnjaka, određivanjem lica za vezu sa etiopskim vlastima, materijalnim uslovima i načinom plaćanja jugoslovenskih stručnjaka i finansiranja poslova, ali ne i sa angažovanjem jugoslovenskih vojnih savetnika jer je otvoreno rekao da su u toj oblasti prioritet imali Amerikanci.⁴² Posle pripremni radnji, grupa jugoslovenskih stručnjaka je intenzivirala rad tokom maja 1956. godine. Saradnja etiopskih ministarstva je ocenjena kao vrlo predusretljiva, povremeno su cela ministarstva bila angažovana na zajedničkom radu, a takođe je određen dovoljan broj saradnika.⁴³ Inače nekoliko dana ranije, 4. jula, ambasador Dušan Kveder je primljen u oproštajnu posetu kod etiopskog suverena. Car je tom prilikom ponovio da očekuje još jugoslovenskih investicija u Etiopiji, naročito one u vezi sa istraživanjem nafte u Eritreji i izgradnje bolnice Sv. Pavle.⁴⁴ U jednom od poslednjih izveštaja ambasadora Kvedera (takođe iz jula iste godine) bilo je reči o perspektivama razvitka Etiopije i susednih područja. Iako je bilo uočljivo da je zbog primljenih kritika ublažio svoju ideološku oštricu, Kveder nije mogao a da ne napomene da su za spori tempo razvoja Etiopije bile odgovorne feudalna klasa i crkva, koje nisu bile spremne na brže promene, odnosno na gubitak svojih tradicionalnih prava. Uz to je dodao i „totalno nerešen nacionalni i verski problem zemlje”. Upravo u tome su ležali razlozi bržeg društvenog i privrednog napretka bivših kolonija jer su one, pre dobijanja nezavisnosti, funkcionisale pod tuđom upravom koja je izvršila drastične promene unutrašnjih uređenja, što je bilo posledica želje za boljom i većom eksploatacijom pojedinih područja i njihovih prirodnih bogatstava. Na taj način je strana uprava ta ista područja privredno unapredila i omogućila im dalji razvoj.

⁴¹ AJBT, KPR I-2/5, str. 38–76.

⁴² AJBT, KPR I-5–b, Etiopija. Potsetnik o jugoslovensko-etioipskim odnosima i o aktuelnim pitanjima iz spoljne i unutrašnje politike Etiopije. U grupi jugoslovenskih stručnjaka je trebalo da budu: trojica ekonomista, dva stručnjaka za poljoprivredu, po jedan inženjer za šumarstvo, industriju, rudarstvo i javne radove, stručnjak za elektroenergiju, sekretar-prevodilac i daktilograf.

⁴³ AJBT, KPR I-5–b, Etiopija, Izveštaj o radu grupe stručnjaka u Etiopiji od 6. VII 1956. Tito je na margini zapisao da stručnjaci treba da završe posao do novembra.

⁴⁴ AJBT, KPR I-5–b, Etiopija, Zabeleška o razgovoru sa carem Etiopije.

Kveder je završio konstatacijom da će se zato u budućnosti težište jugoslovenske diplomatske aktivnosti pomeriti na nove nezavisne države u Africi – Sudan, Somaliju, Zlatnu Obalu (Gana, prim. – D. Tasić), Togo, Nigeriju i druge, budući da su one društveno i ekonomski naprednije, sa školovanim kadrovima i samim tim privlačnije za druge porobljene narode u Africi.⁴⁵ Krajem jula u Adis Abebu je došao novi jugoslovenski ambasador Marjan Barišić.

Ubrzo je broj jugoslovenskih stručnjaka u Etiopiji počeo da se povećava. Slično je bilo i sa etiopskim studentima na školovanju u FNRJ. Jugoslovenski stručnjaci su zauzeli važna mesta u ministarstvima poljoprivrede, trgovine i industrije, birou za reparacije, upravi za elektrifikaciju i u vodećim fabrikama. Jugoslovenski pomorci su obavljali pilotažu u etiopskim lukama.⁴⁶ Najveći uspeh jugoslovenske privrede u Etiopiji svakako je bila izgradnja luke Asab. Posao je poveren splitskom preduzeću „Pomgrad”, a ukupna vrednost posla bila je preko 10 miliona dolara, od kojih je polovinu Etiopija dobila od FNRJ kao kredit pod veoma povoljnim uslovima.⁴⁷ U narednim godinama Haile Selasije je više puta pohvalio rad jugoslovenskih stručnjaka ocenivši da su uspeli da zaštite etiopske interese i opravdaju pruženo poverenje.⁴⁸

Dobri međudržavni odnosi FNRJ i Etiopije bili su personifikovani u srdačnim i prijateljskim odnosima dvojice državnika koji su oličavali politiku miroljubive koegzistencije i nemešanja u unutrašnje stvari drugih država. U senci njihovih redovnih zvaničnih i nezvaničnih susreta intezivirana je privredna i politička saradnja.⁴⁹ Etiopija je u pravom smislu te reči bila polazna tačka za dalje proširenje jugoslovenskog uticaja u Africi.

⁴⁵ AJBT, KPR I-5–b, Etiopija, Mišljenje o perspektivama razvitka Etiopije i susednih područja.

⁴⁶ Dragan Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, ISI, Beograd, 2006. str. 179.

⁴⁷ *Isto.*

⁴⁸ *Isto.*

⁴⁹ AJBT, KPR I-3-a/24-9. Tokom 1959. godine Tito i Hajle Selasije su se videli dva puta. Oba puta nezvanično. Prvi put u februaru u Etiopiji, a drugi put u avgustu na Brionima.

Summary

Discovering Africa Relations Between Yugoslavia and Africa and Beginnings of the Yugoslav African Policy 1954–1955

Key words: Yugoslavia, Africa, Ethiopia, Haile Selassie, Josip Broz

Easing of Cold War tensions in Europe, Yugoslavia's increasingly frequent and closer contacts with Western countries, acceptance of Western military aid, founding of the Balkan Pact and indications of successful solution to the Trieste issue ushered Yugoslavia out of diplomatic isolation that lasted since the conflict with the USSR in 1948. Parallel with this, through participation in the UN activities, Yugoslavia came into contact with several countries that shared similar views on international politics. One of the countries with which Yugoslavia has developed intense economic and political relations was the Empire of Ethiopia, an ancient and the only independent (in the proper sense of the word) African state. Diplomatic relations have been established through exchange of goodwill missions and visits of military and economic delegations. That was an introduction to two meetings of a president and an emperor who led two countries from different continents, with different histories and government orders. Haile Selassie's visit to Yugoslavia in July 1954 and Josip Broz Tito's to Ethiopia in December 1955 reinforced already stable relations between these two states. Over time, the two leaders developed a cordial and friendly relationship. Yugoslavia acquired in Addis Ababa a strong foothold for further political and economic action in Africa.

UDK 327(497.1)''195''(093.2)

JUGOSLAVIJA I AZIJA (1947–1953)

Jovan Čavoški

APSTRAKT: Cilj ovog rada je da prikaže početke i postepenu evoluciju jugoslovenske spoljne politike prema najznačajnijim zemljama istočne, južne i jugoistočne Azije (Kina, Indija i Burma) u ranoj fazi hladnog rata, nastojeći time da objasni sve pojedinosti koje su konačno dovele do uspješne realizacije posete Josipa Broza Tita Indiji i Burmi 1954–1955. godine. U ovom radu, po prvi put, koriste se i izvesni materijali iz Arhiva Ministarstva inostranih poslova NR Kine.

Ključne reči: Jugoslavija, Azija, Kina, Indija, Burma

Pre Drugog svetskog rata, odnosi Jugoslavije sa zemljama azijskog prostora praktično nisu postojali. Svet u kome je delovala diplomatija Kraljevine Jugoslavije bio je svet evropocentrizma, a velika većina azijskih država bila je samo kolonija evropskih metropola. Sem vrlo oskudnih diplomatskih odnosa sa Japanom i počasnog konzulata u Šangaju, Jugoslavija nije imala bilo kakvih osnova da razvija odnose sa narodima tog podneblja. Zemlje kao što su Indija, Burma, Indonezija, pa i Kina, kakve ih poznajemo posle 1945. godine, tek su se pripremale za svoje nacionalno oslobođenje. Jugoslavija, ograničena sopstvenim ekonomskim i političkim mogućnostima, ostala je spoljnopolitički zakovana za prostor na kome je ponikla.

Stvaranjem nove Jugoslavije i paralelnim procesom dekolonizacije u Aziji, koji je počeo krajem 40-ih godina, stvoreni su politički preduslovi za prve kontakte i upoznavanje prostora o kome pišemo. Iako je zemlja bila čvrsto spoljnopolitički vezana za Sovjetski Savez, jugoslovenski autoritet među socijalističkim zemljama, kao i njena, kako su to mnogi videli, autentična revolucija predstavljali su snažan podsticaj ne samo da domaća diplomatija prekorači evropske okvire već i da azijski narodi pokažu povećan interes za jugoslovenske prilike.¹

¹ Decembra 1947. god., Mao Cedung je na sednici CK KPK, komentarišući osnivanje Kominforma i dajući ocenu jugoslovenske uloge u tom procesu, pohvalio politiku KPJ tvrdeći da su

Jugoslovensku politiku prema azijskim zemljama možemo podeliti u tri faze. U prvoj ili tzv. revolucionarnoj fazi, koju grubo možemo smestiti u period 1947–1949, Jugoslavija je kao integralni deo sovjetskog bloka i takvih ideoloških pogleda, nastupala sa tvrdih ideoloških pozicija, posmatrajući novonastale azijske zemlje, a pre svega njihove komunističke partije kao pouzdane nosioce anti-imperijalističke borbe. Režimi koji nisu imali ideološke karakteristike komunizma, žigosani kao „buržoaski”, nisu držani za iskrene i ozbiljne protivnike imperijalizma. Drugu fazu možemo nazvati fazom opservacije i okvirno je smestiti u period 1950–1952. godine. U ovoj fazi jugoslovenska država, trpeći strahovit pritisak od sovjetskog bloka, prinuđena je na izvesno prestrojavanje svoje spoljne politike i usklađivanje odnosa sa zapadnim silama, a sve u cilju dobijanja ekonomske i vojne pomoći u odupiranju sovjetskoj agresiji. Azijski partneri Jugoslavije, i sami sputani svojim ograničenim političkim i ekonomskim mogućnostima, sarađivali su sa udaljenom balkanskom zemljom, uglavnom kroz institucije UN-a, u kojima se vodila principijelna borba za mir i ravnopravnost naroda. Jugoslavija je u tom periodu otvorila svoja diplomatska predstavništva i izbliza analizirala azijske probleme, ali još uvek nije mogla aktivno da učestvuje u njihovom regulisanju. Treća, aktivna faza, koja se vremenski podudara sa periodom 1953–1954, može se okarakterisati kao najznačajniji prodor jugoslovenske politike i ekonomije na azijski prostor. Iako to nije bilo na nivou na kakav smo bili navikli u nastupajućim decenijama, ipak, u to vreme udareni su stabilni temelji jugoslovenske azijske politike. Dižući na viši nivo svoje odnose sa Indijom, ali pre svega dinamično razvijajući veze sa Burmom, naročito vojne, Jugoslavija se aktivno uključila u hladni rat u Aziji. Kulminaciona tačka tog procesa bila je Titova poseta Indiji i Burmi krajem 1954. i početkom 1955. godine, kada je najviše jugoslovensko rukovodstvo direktno osetilo tamošnju atmosferu i neposredno je iskoristilo u definisanju svoje nove spoljnopolitičke orijentacije.

U prvoj fazi, kako smo već naveli, Jugoslavija je dosledno sledila principe i aktivnost sovjetske spoljne politike.² Tako su i prvi kontakti sa azijskim zemljama i narodima bili blisko koordinisani sa Moskvom. Prvo autentično iskustvo sa ovim delom sveta, Jugoslavija je imala kroz tajno uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Čang Kaj Šekovom Republikom Kinom, u kojoj je, u dogledno vreme, trebalo otvoriti i ambasadu. Iako je ovaj događaj, do skora, bio sasvim

Jugosloveni ostali dosledni oružanoj borbi i pobedili. On je predložio da se detaljno prouči iskustvo KPJ u njenoj praksi ujedinjenog fronta. Ovakvim stavom Mao i KP Kine pokazali su da je jugoslovenski model bio neka vrsta uzora u njihovoj revolucionarnoj i narodnooslobodilačkoj borbi. Niu Jun, „The Origins of the Sino-Soviet Alliance”, *Brothers in Arms: The Rise and Fall of the Sino-Soviet Alliance 1945–1963*, Odd Arne Westad (ed.), (Washington D. C., Stanford: Woodrow Wilson Center Press, Stanford University Press, 1998), str. 62. Više o govoru na ovoj sednici CK KPK u Mao Zedong, *Wenji IV* [Sabrana dela IV], (Beijing: Renmin chubanshe, 1999), str. 328–336.

² Više o osnovnim karakteristikama jugoslovenske spoljne politike u ovom ranom periodu u: Branko Petranović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje*, Beograd, 1994.

nepoznat, on nam upravo pokazuje koliko su Beograd i Moskva blisko sarađivali oko azijskih pitanja. Paralelno sa ovim dešavanjima, u Beograd stiže sindikalna delegacija sastavljena od jednog predstavnika KP Kine i jednog KP Indije. Kineski komunista, unapred obavešten o perspektivi otvaranja ambasade u Kini, došao je da ostvari blisku saradnju sa KPJ. Pored toga, figurirala je ideja da Beograd postane propagandni centar KPK za čitavu Evropu. Indijski komunista, s druge strane, došao je da se bliže upozna sa jugoslovenskim iskustvom u izgradnji države i partije. Iako nam osnovni razlozi ovakvog jugoslovenskog poteza nisu do kraja poznati, kao ni stepen sovjetske umešanosti, koji je nesumnjivo bio veliki i presudan, ova epizoda nam pokazuje da je jugoslovenski uticaj išao i van evropskih granica i bio mnogo veći nego drugih sovjetskih satelita.³

Iskustvo domaćeg revolucionarnog preobražaja i državne izgradnje, iako još uvek nije bio jasno formulisan autentičan jugoslovenski put u socijalizam, predstavljalo je uzor i inspiraciju mnogim novooslobođenim kolonijalnim narodima. Pored pomenutog indijskog komunista, dva istaknuta burmanska politička delatnika, od kojih je jedan bio U Čo Njen (U Kyaw Nyein), ministar unutrašnjih i sudskih poslova u prelaznoj vladi i vođa Socijalističke partije, bila su u julu 1947. u Jugoslaviji radi upoznavanja domaćih prilika i proučavanja socijalističkog sistema.⁴ Posle ove posete, jedan od predstavnika burmanske vladajuće partije, Antifašističke lige narodnog oslobođenja, U Maung On je boravio decembra 1947. u Beogradu, na proputovanju po zemljama Istočne Evrope. On je, takođe, obavljao i dužnost privatnog sekretara budućeg premijera Burme, što ukazuje da je i to bila poseta u zvaničnom svojstvu. Cilj njegovog dolaska bio je bliže upoznavanje jugoslovenskog „petogodišnjeg plana, nacionalizacije industrije i uspostavljanje diplomatskih odnosa... interesuje se i za trgovinske veze”. Burmanski gost je iskazao i veliko poštovanje za jugoslovensko uređenje koje je uticalo na oblikovanje osnovnog zakonskog akta njegove zemlje: „Antifašistička

³ Više o ovom događaju pogledati u: Jovan Čavoški, *Zaboravljena epizoda: „Jugoslovensko-kineski odnosi 1947. godine”*, *Tokovi istorije* 4, Beograd, 2006. Povod za odluku jugoslovenske vlade da se obrati vladi SSSR-a sa molbom da zastupa interese jugoslovenskih državljana u Kini bili su zahtevi nekih Jugoslovena iz lučkog grada Tjendina da ih država uzme u zaštitu. Nažalost, u jugoslovenskoj dokumentaciji mi ne znamo identitet tih ljudi, ali se zato u fondovima kineskog MIP-a navode kratke biografije par njih. Većina ovih ljudi su više od dvadeset godina boravili u Kini, a jedan od njih, kako je navedeno, tokom rata protiv Japana boravio je u Jenanu, komunističkoj prestonici Kine, gde je pomagao KPK i želeo je da se sretne sa Mao Cedungom. Građa ne navodi da li se on i sreo sa Maom, ali je u Jenanu proveo skoro dve godine, a onda je vraćen u Peking, a potom i u Tjendin. Mi se samo možemo pitati da li je i ličnost sa ovakvom biografijom trebalo da odigra neku ulogu u uspostavljanju jugoslovenskih kontakata sa KPK ili sa zvaničnim vlastima? Nedostatak relevantne građe ne može nam pružiti potrebne odgovore. Zhongguo waijiaobu danganguan [Arhiv Ministarstva inostranih poslova NR Kine] (dalje ZWD), dang hao [arhivski broj]: 118-00377-01(1), Tianjin baogao Nasilafu qiaomin qingkuang de dianbao [Telegrafski izveštaj iz Tjendina o situaciji sa jugoslovenskim državljanima], 19. maj 1950.

⁴ Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije (dalje DASMIP), Politička arhiva (dalje PA), 1947, f-47, 418079, Burmanska delegacija dobre volje posetila Jugoslaviju.

liga se mnogo interesuje za Jugoslaviju i naš Ustav služio je dobrim delom kao primer novom burmanskom Ustavu. Ustvari on [U Maung On] je prvi poslao tekst našeg Ustava u Burmu”.⁵ Ipak, i pored ovih vrlo značajnih kontakata, jugoslovenska politika je i dalje funkcionisala u matrici sovjetskih pogleda na južnu Aziju, u kojoj su ličnosti kao burmanski premijer U Nu i indijski premijer Džavaharlal Nehru bile samo eksponenti reakcionarnih grupa i imperijalističke marionete.⁶

Ali, bez obzira na ovakve poglede, jugoslovenska spoljna politika je pažljivo pratila dešavanja u Indiji i njenu borbu za nezavisnost. Samo par meseci posle sticanja nezavisnosti, odnosno 10. januara 1948. godine, Stanoje Simić, ministar spoljnih poslova, poslao je u Ambasadu u Moskvi telegrame priznanja Indije i Pakistana, koji su sadržali i želju da se što pre uspostave diplomatski odnosi. Zvanični kontakti sa indijskom stranom obavljani su preko predstavnika dveju vlada u Londonu i razgovaralo se, pre svega, o regulisanju međusobnih trgovinskih odnosa, čak i pre uspostave zvaničnih diplomatskih odnosa.⁷ Međutim, jugoslovenski ideološki pristup indijskim prilikama mogao je lako pomračiti nastojanja da se regulišu odnosi sa zvaničnim vlastima.

Vladimir Dedijer, koji je, inače, trebalo da otputuje u Kinu (ali bez mnogo uspeha), i Radovan Zogović, na poziv generalnog sekretara KP Indije Džošija, prisustvovali su Drugom kongresu KPI u Kalkuti krajem februara 1948. godine.⁸ Postoji zvanično Dedijerovo svedočanstvo o ovoj poseti i vrlo uspešnom učešću delegacije KPJ na ovom skupu, međutim, dokumenta nam ukazuju na mnogo kontroverzniju ulogu koju su ova dva delegata imala, a koja se nije odnosila samo na pasivnu podršku Džošijevim suparnicima u partijskom vrhu.⁹ Tokom

⁵ DASMIP, PA, 1947, f-124, 423874, Telegram ambasade u Londonu o dolasku U Maung Ohn, 22. novembar 1947; 425154, Zabeleška o razgovoru druga Price sa predstavnikom burmanske vlade Maung Ohn, dana 5. decembra 1947. godine.

⁶ Ovakav pristup bio je najočigledniji u listu *Borba* u kome se tokom 1948. i 1949. god., u više navrata, pisalo o uticaju američkih i britanskih interesa na indijsku vladu, kritikovana je akcija burmanske vlade protiv komunista, pozdravljen je ustanak KP Indonezije protiv Sukarnovog režima itd. Alvin Z. Rubinstein, *Yugoslavia and the Nonaligned World* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1970), str. 26–27.

⁷ Arhiv Josipa Broza Tita (dalje AJBT), Kancelarija maršala Jugoslavije (dalje KMJ), I-3-b/288, 483. Saopštenje je 15. januara predato Ambasadi Indije u Moskvi, a ambasador Viđaja Lakšmi Pandit, Nehruova sestra, odgovorila je već 26. januara, izražavajući zahvalnost jugoslovenskoj vladi na priznanju, ali i žaljenje, jer nema adekvatnog osoblja za razmenu diplomatskih predstavnika. Ako je Jugoslavija, pak, želela da pošalje predstavnika u Indiju, on bi bio rado prihvaćen. DASMIP, PA, 1948, f-159, 43136, 28. januar 1948; DASMIP, PA, 1948, f-159, 45561, Telegram ambasade u Londonu o razgovoru sa visokim komesarom za Indiju o predlozima u vezi sa zaključenjem trgovinskog sporazuma, 27. februar 1948.

⁸ Arhiv Srbije i Crne Gore (dalje ASCG), CK SKJ, 507/IX, 42/I-7, Pismo generalnog sekretara KPI Džošija kojim se poziva jugoslovenski predstavnik na II Kongres KPI 22.–28. februara 1948.

⁹ Vladimir Dedijer, *Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*, Rijeka, 1982, str. 20–21, 30–46. Postoji sasvim suprotno svedočenje Džošija o učešću Dedijera i Zogovića na Kongresu, koje je on izneo marta 1956. god. u razgovoru sa Minderovićem i Ninkovićem: „Kaže da su se

marta 1948. godine, KPI je započela žestoku kampanju suprotstavljanja vladi putem nasilnih protesta i štrajkova. Ovo je razbesnelo Nehrua, pojačalo njegovo nepoverenje prema Moskvi, a time i prema Jugoslaviji.¹⁰ U ovoj činjenici, možda, treba i tražiti razlog zašto je Jugoslavija već u maju uspostavila diplomatske odnose sa Pakistanom, a sa Indijom tek u decembru.

Međutim, dalji podsticaj indijsko-jugoslovenskim pregovorima dao je susret Nehrua i Aleša Beblera¹¹ u Parizu, 1. novembra 1948. godine. Dve strane su se složile da bi što pre trebalo uspostaviti diplomatske odnose i razmeniti predstavnike u rang ambasadora. Bebler je dobio odobrenje da jugoslovenska trgovačka delegacija iz Pakistana dođe u Indiju na pregovore o uređenju trgovinskih odnosa. Uopšteno se razgovaralo o aktuelnoj društvenoj situaciji u obe zemlje, međunarodnim dešavanjima u Evropi i Aziji, politici zapadnih sila itd.

oni [KP Indije] odmah posle rata najviše inspirisali borbom KPJ za oslobođenje zemlje i da je naša partija u Indiji uživala najveći ugled i u tom pogledu dolazila odmah posle sovjetske. Ovo je bio period u kome su oni od nas očekivali rukovodstvo za akciju. Međutim, na njih su jako loš utisak ostavili Zogović i Dedijer, delegati KPJ na kongresu 1948. Lično im se nisu sviđeli pošto su odbili da stanuju u privatnim kućama nekih partijskih radnika koje su specijalno za njih pripremljene i otišli su u hotel, a politički im nisu mnogo pomogli pošto su stalno navijali vodu na otpočinjanje partizanskog rata protiv Nehrua. On kaže... da su jugoslovenski delegati sav svoj ugled i prestiž... bacili na otpočinjanje partizanskog rata. U tom pogledu je njemu kao generalnom sekretaru nudeno (ovde nismo sigurni da li je bilo dato) finansijska sredstva za nabavku 10 000 pušaka. On kaže da bi se jako malo moglo učiniti da se išlo na ovu liniju i da bi jedino izginuli ljudi...” (podvukao J. Č.) Ovakva izjava krajnje protivreči Dedijerovom svedočanstvu i pokreće neka pitanja o ranom jugoslovenskom delovanju u zemljama kao što je bila Indija. ASCG, CK SKJ, 507/IX, 42/I-24, Zabeleška o razgovoru sa bivšim gensekom KPI Džošijem 25. marta 1956. Prisustvovali Minderević i Ninković. Tokom pregovora o uspostavljanju diplomatskih odnosa između Indije i Jugoslavije u Londonu, novembra 1948. god., visoki komesar za Indiju Krišna Menon je pokrenuo pitanje dvojice jugoslovenskih delegata na kongresu KPI: „Ovi delegati su žestoko napadali Nehruovu vladu i njih čine odgovornim za promenu polit. linije KP Indije koja je sada preuzela direktivu revolucije ‘behind the lines’ što po mišljenju Vis. Komesara znači podzemni rad, stvaranje nemira i kaosa... naši su delegati prouzrokovali odstranjenje biv. gen. Sekretara Joshi-ja koji je bio na liniji narodnog fronta i postavljanje novih ljudi koji zauzimaju trockistički stav. Onda se je verovalo da naši delegati ne govore po svom nahođenju nego prenašaju direktive.” (podvukao J. Č.) DASMIP, PA, 1948, f-159, 430981, Zabeleška o razgovoru sa Indijskim Visokim Komesarem u Londonu, od 13. novembra 1948 godine, Otpravnika poslova, savetnika, Ambasade u Londonu, dr F. Kosa. Takođe, tokom ovih pregovora, jugoslovenski MIP, dosta nervozno, tražio je da Kos telegrafski izvesti o primedbama komesara na prisustvo i rad jugoslovenske delegacije na kongresu KP Indije. Ovo može ukazati da je ponašanje Dedijera i Zogovića moglo biti vrlo kompromitujuće. DASMIP, PA, 1948, f-159, 430968, 17. decembar 1948.

¹⁰ Nehru je, juna 1948, u poverenju rekao Krišni Menonu: „Mi želimo prijateljstvo i saradnju sa Rusijom na mnogim poljima, ali mi smo osetljivi ljudi i snažno reagujemo kada nas psuju i gaze.” Robert J. McMahon, *The Cold War on the Periphery: The United States, India and Pakistan* (New York: Columbia University Press, 1994), str. 46.

¹¹ Aleš Bebler (1907–1981), doktorirao prava u Parizu, od 1931. do 1939. bio u emigraciji, u Francuskoj, Sovjetskom Savezu i Španiji. Učesnik NOB-a. Posle rata obavljao dužnosti zamenika ministra spoljnih poslova, šefa misije pri UN-a, ambasadora u Parizu, učesnika na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1946. god. itd. Ranko Petković, *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije 1943–1991*, Beograd, 1995, str. 142.

Usaglašeno je i da Krišna Menon dođe u Beograd na razgovore, iako ova poseta nije bila realizovana.¹²

Posle jednomesečnog usaglašavanja teksta kominikea i raščišćavanja izvesnih poteškoća, vlade Indije i Jugoslavije su 5. decembra 1948. zvanično uspostavile diplomatske odnose.¹³ Ubrzo posle toga, dve zemlje su potpisale trgovinski ugovor 29. decembra 1948. godine.¹⁴ Jugoslovensko insistiranje na što hitnijem zaključenju trgovačkog sporazuma sa Indijom i Pakistanom, dajući tome prioritet u odnosu na druge aranžmane, može se posmatrati u kontekstu pogoršanja odnosa sa sovjetskim blokom i postojanja blokade zapadnih zemalja, te se tako nastojalo pronaći novo sirovinско tržište za mladu jugoslovensku privredu.¹⁵ Ideološki pristup azijskim odnosima, pritisnut zahtevima surove stvarnosti, počeo se modifikovati.

Ipak, najsloženiji kompleks pitanja za Jugoslaviju na azijskom prostoru predstavljali su odnosi sa Narodnom Republikom Kinom. Još od navedenog tajnog priznanja Republike Kine i prvih kontakata sa kineskim komunistima, Jugoslavija je shvatala, čak i sa tvrdih ideoloških pozicija, da će Kina igrati jednu od najpresudnijih uloga u azijskoj politici. Uzajamno poštovanje revolucionarnog iskustva bilo je dobar preduslov za učvršćivanje odnosa, ali vremenski trenutak u kome je trebalo ozvaničiti veze nije išao na ruku nijednoj od zemalja. Staljinova politika prema Jugoslaviji posle 1948, a kasnijih godina bauk staljinizma u politici komunističkog sveta, gurnuo je odnose dveju država i partija u ponor koji je vremenom bivao sve dublji.

¹² AJBT, KMJ, I-3-b/288, Zabeleška o razgovoru Beblera sa Pandit Nehruom 1 novembra 1948 god. u Parizu. Tokom razgovora Bebler je upitao „kako će se pobjeda Mao Ce Tunga odraziti na Indiju i neće li takva pobjeda ojačati Indiju prema Zapadnim Velikim silama”. Nehru je, demantujući da zapadne sile vrše pritisak na Indiju, rekao „da ne misli da će doći do pobjede ali da bi u svakom slučaju ta pobjeda imala psihološkog dejstva, ali ne bi imala praktične posledice”. U propratnom komentaru, Bebler je primetio da je gđa Pandit, kada se poveo razgovor o Mao Cedungu, „dva puta dala znak očima Nehruu, koji je mogao da znači neka pazi šta će da kaže”. Bebler je zaključio da su se Indusi plašili prisluškivanja.

¹³ DASMIP, PA, 1948, f-159, 430981, Kominike o uspostavljanju diplomatskih odnosa sa Indijom, 8. decembar 1948. Ipak, do brze razmene diplomatskih predstavnika nije došlo, pa je Jugoslovenska ambasada otvorena tek početkom 1950, zajedno sa Generalnim konzulatom u Bombaju. Te godine indijski ambasador u Rimu bio je imenovan i za ambasadora u Beogradu. Indijski predstavnici pravdali su se da do razmene nije došlo „iz čisto praktičnih razloga, a ne zbog nekog političkog momenta... i da njima do sada nije bilo moguće da šalju predstavnika pošto još nisu našli osobu za taj položaj”. DASMIP, PA, 1949, f-90, 422760, Zabeleška o razgovoru ministra-savetnika Zlatarića sa Visokim Komesarom Indije Menonom dana 13. decembra 1949. godine u rezidenciji Menona.

¹⁴ DASMIP, PA, 1949, f-90, 44453, Odluka o ratifikovanju trgovinskog ugovora između Indije i Jugoslavije.

¹⁵ DASMIP, PA, 1949, f-90, 41410, Pom. min. Bebler ambasadi u Londonu u vezi sa otvaranjem predstavništva u Indiji, 22. januar 1949. Bebler je tražio da se što pre otvori jugoslovensko predstavništvo u Indiji, da bi mogli da se razvijaju trgovinski odnosi sa Indijom, Pakistanom i Cejlonom.

U svojoj kineskoj politici, jugoslovensko rukovodstvo, podstaknuto ideološkom solidarnosti, a potom braneći principijelnost svoje politike pred nasrtajima sovjetske propagande, bilo je i ostalo jedan od najdoslednijih zastupnika interesa NR Kine u organima OUN-a, bez obzira na stanje u bilateralnim odnosima u tim trenucima. Koordinacija sa azijskim zemljama, kao što su Indija i Burma, doprinosila je detaljnijem poimanju karakteristika kineske politike. Jugoslovensko-kineski odnosi, dugo godina, bili su odnosi preko posrednika.

Bez obzira što je rukovodstvo KP Kine podržalo rezoluciju Informbiroa,¹⁶ jugoslovenska diplomatija brižljivo se spremala za tranziciju vlasti u Kini, kao i za sve one međunarodne implikacije koje će iz toga proisteći. Više od pola godine pre svečanog proglašenja NR Kine, Ministarstvo inostranih poslova je poslalo delegaciji FNRJ u UN-u telegram sledeće sadržine: „Ispitajte kakvi su izgledi za postavljanje pitanja Kine na dnevni red Asambleje. Ako postoje izgledi pripremajte materijal”.¹⁷ Ovo pokazuje da se pomno pratilo sve ono što se dešavalo na međunarodnoj sceni a ticalo se kineskog pitanja. Kada je 1. oktobra proglašena NR Kina, Jugoslavija je bila jedna od retkih zemalja, većinom socijalističkih, koje su odmah priznale Centralnu narodnu vladu u Peking. Ona je to učinila već 5. oktobra (telegram je poslat narednog dana).¹⁸ U nizu rezolucija koje su bile podnete Savetu bezbednosti tokom 1950. godine, kao i u kasnijim disku-

¹⁶ Centralni komitet KPK je 7. oktobra 1948. god. doneo „Rezoluciju o pitanju KPJ” u kojoj je podržao odluke Informbiroa i osudio jugoslovenski kontrarevolucionarni stav. Navodi pomenute rezolucije još jednom su potvrđeni u čuvenom članku Liu Šaočija „O internacionalizmu i nacionalizmu” 7. novembra iste godine, a u kome je još jednom napadnuta jugoslovenska anti-sovjetska delatnost koja je, kako je kineska strana smatrala, pretvarala Jugoslaviju u američku koloniju. *Renmin ribao* [Narodni dnevnik], 8. novembar 1948. Kao što se vidi iz kineskih dokumenata, u vreme odsustva zvaničnih kontakata sa Jugoslavijom, različite grupe ibeoavaca dolazile su u posetu NR Kini i imale su susrete sa najvišim rukovodiocima, naročito sa Liu Šaočijem. ZWD, dang hao: 109-00772-02(1), Liu Shaoqi fuzhuxi jiejian Nansilafu xinwen jizhe daibiaotuan de tanhua jilu [Zabeleška o razgovorima potpredsednika Liu Šaočija sa prijema delegacije jugoslovenskih novinara], 1. januar 1951 – 31. januar 1951.

¹⁷ DASMIP, PA, 1949, f-90, 43057, Šifrovani telegram III odeljenja delegaciji FNRJ u UN, 18. februar 1949.

¹⁸ Jugoslovensko Ministarstvo spoljnih poslova poslalo je telegram u Peking sa obaveštenjem o zvaničnom priznanju i pozivom da se uspostave diplomatski odnosi. Međutim, zbog opšteg stanja jugoslovensko-sovjetskih odnosa u to vreme, kineska vlada nikada nije odgovorila na ovaj poziv. Pre Jugoslavije, NR Kinu priznali su SSSR 2. oktobra, Bugarska 4, Rumunija 5. oktobra isto kada i Jugoslavija, Mađarska, NDR Koreja i Čehoslovačka 6. oktobra, Poljska 7, Mongolija 16, a Albanija tek 23. novembra. Kopija samog telegrama nije dostupna u jugoslovenskim arhivima, ali je autor video original u Arhivu kineskog MIP-a. ZWD, dang hao: 109-00414-03(1), 6. oktobar 1949; DASMIP, PA, 1949, f-99, 419956, Godišnji bilten jugoslovenske ambasade u Moskvi; Xie Yixian, *Zhongguo waijiao shi 1949–1979* [Istorija spoljne politike NR Kine 1949–1979] (Henan: Henan renmin chubanshe, 1998), str. 13. Međutim, međusobni odnosi se nisu pomerili sa mrtve tačke sve do sredine 1954. godine. Tokom 1953. bilo je pokušaja jugoslovenskih diplomata u Indiji, Bugarskoj i Mađarskoj da pozovu svoje kineske kolege na različite prijeme, ali je kineski MIP jasno stavio do znanja svojim diplomatama da hladno prihvate takve kontakte, te da ne prisustvuju bilo kakvim manifestacijama. ZWD, dang hao: 109-00414-01, jul–decembar 1953.

sijama u Generalnoj skupštini, Jugoslavija i Indija su gotovo identično glasale i bile pokretači mnogih konstruktivnih inicijativa.¹⁹ Time je otpočela druga faza u jugoslovenskim odnosima sa Azijom.

Tokom narednog perioda jugoslovenska aktivnost prema azijskim zemljama dosta se pasivizirala, uzajamne veze najviše su se razvijale kroz institucije OUN-a, gde se diskutovalo o svetskim problemima, kao što je npr. Korejski rat, ali i o zloslutnoj perspektivi da i Jugoslavija postane sledeća žrtva sovjetskog bloka. Tako, s jedne strane, možemo pratiti delovanje jugoslovenskog vrha koji se koncentrisao na akutne bezbednosne probleme, nastojeći da ih prevaziđe akcijom u UN-u, kao i ostvarivanjem bliske saradnje sa zapadnim silama u domenu vojne i ekonomske podrške,²⁰ dok su, s druge strane, u novootvorenim predstavništvima u Aziji pronicljivi analitičari razlikovali nijanse azijske politike i shvatali značaj i perspektive moguće saradnje sa tim zemljama.

Korejski rat je, više od bilo kog faktora, približio opšte stavove Jugoslavije i zemalja Azije i Afrike na svetskoj pozornici.²¹ Delujući kao nestalni član Saveta bezbednosti tokom 1950–1951, Jugoslavija je ostvarila blisku koordinaciju sa zemljama kao što su Indija i Egipat, koje su, kao i ona, bile izabrane za nestalne članove. Aleš Bebler, Benegal Rau i Mahmud Favzi, u mnogim ključ-

¹⁹ DASMIP, PA, 1954, f-100, pov. br. 18084, Naši stavovi u OUN prema pitanjima tretiranih u vezi sa NR Kinom; DASMIP, PA, 1957, f-106, pov. br. 27717, Pitanje predstavnštva Kine u OUN; Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Ujedinjenim nacijama 1945–1953*, Beograd, 1985, str. 190–197. Na sednicama SB 13. januara, 1. avgusta, zatim na V i VIII zasedanju Generalne skupštine, Jugoslavija i Indija zajedno su glasale za prijem predstavnika NR Kine i izbacivanje predstavnika Tajvana, dok je na VII zasedanju Jugoslavija apstinirala od glasanja za odlaganje razmatranja ovog pitanja. Jugoslavija je januara 1951. god. odbila da podrži rezoluciju kojom je Kina imenovana za agresora u Korejskom ratu, ali je zato glasala za uvođenje embarga, pre svega jer nije želela da dalje antagonizuje zapadne zemlje oko pitanja koje nije bilo principijelno, dok je tadašnja ekonomska razmena Jugoslavije i Kine bila ravna nuli. Možda je jugoslovenski stav po pitanju prijema NR Kine u OUN najbolje oslikao Bebler rekavši: „Otsutstvo NR Kine ravno je sa moralnog gledišta otsutstvu nekoliko desetina drugih članica OUN.” Ili Kardelj na V zasedanju GS: „Dosledna stavu koji je vlada FNRJ uvek zauzimala, jugoslovenska delegacija najodlučnije podržava predlog indiske delegacije po pitanju prijema Kine u OUN... Jugoslavija zastupa ovaj stav... nezavisno od toga kakvo gledište ona ima u pogledu međunarodne politike NR Kine, a posebno njene politike prema Jugoslaviji” (podvukao J. Č.). Jugoslovensku politiku prema Kini, do uspostavljanja zvaničnih kontakata, možemo definisati u dve teze: 1) Vlada NR Kine je jedini legalni i stvarni predstavnik kineskog naroda i 2) Formoza (Tajvan) je neosporno sastavni deo kineske teritorije, ali to pitanje trebalo je rešiti mirnim putem, izbegavajući zategnutost koja bi mogla dovesti do nesagledivih posledica.

²⁰ Detaljno o jugoslovenskim odnosima sa zapadnim silama u ovom periodu u: Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu: Odnosi s velikim silama 1949–1955*, Zagreb, 1988; Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955: Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd, 2000; Lorejn Lis, *Održavanje Tita na površini: Sjedinjene Države, Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd, 2003.

²¹ Više o međunarodnoj politici u vezi sa Korejskim ratom, kao i o stavovima zemalja Azije i Afrike po tom pitanju u: William Stueck, *The Korean War: An International History* (Princeton: Princeton University Press, 1995). O kinesko-indijskim odnosima tokom Korejskog rata u: Zhang Minqiu, *Zhong Yin guanxi yanjiu (1947–2003)* [Studija o kinesko-indijskim odnosima (1947–2003)] (Beijing: Beijing daxue chubanshe, 2004), str. 7–9.

nim pitanjima koja su se ticala Koreje, ali i Kine, blisko su sarađivali i usklađivali zajedničke stavove.²² Na taj način, jugoslovenska spoljna politika je ubrzano odbacivala ideološke stereotipe, uviđajući da su i bivše kolonijalne zemlje, čak i uz prisustvo uticaja nekadašnjih gospodara, nastojale da izgrade sopstveni konstruktivan stav prema gorućim svetskim problemima. S druge strane, zemlje Azije i Afrike postepeno su shvatale da Jugoslavija nije bila samo sovjetski satelit ili, posle raskida sa Moskvom, čuvar sovjetske ideologije, već zemlja koja sa njima deli određene principe i nastoji da ih zajedno i promovira.

Predodnu ulogu u definisanju jugoslovenske azijske politike odigrao je Josip Đerđa, idejni arhitekta povezivanja sa zemljama tog podneblja i dalekovidi posmatrač međunarodnih odnosa u Aziji.²³ Iako vrlo kratko na mestu ambasadora u Nju Delhiju (1950–1951), njegove analize i suptilna percepcija tamošnje situacije predstavljaju početak aktivnog jugoslovenskog poimanja aktuelnih pitanja svetske politike na tom prostoru i nastojanja da se iskoriste postojeće mogućnosti za spoljnopolitičko delovanje. U tom trenutku, posmatranje je bilo jugoslovenska politika na azijskom prostoru, ali je to bila samo uvertira za nastanak jedne jasno koncipirane i dinamično realizovane strategije.

Predavši akreditivne 24. aprila 1950, Đerđa se suočio sa vrlo komplikovanim zadatkom. Jugoslovensko-indijski odnosi, bez obzira na uspostavljanje di-

²² Dragan Bogetić, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, Beograd, 1990, str. 204–223; Jadranka Jovanović, *n. d.*, str. 49–50; Alvin Z. Rubinstein, *n. d.*, str. 33–34; Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1978, str. 122. Međutim, jugoslovenska saradnja sa Indijom u UN-u više je proisticala iz jednodušnog stava po pitanju međunarodnih problema nego iz zajedničkog ideološkog pogleda na svet ili se barem tako činilo jugoslovenskom političkom vrhu. Edvard Kardelj, tadašnji ministar spoljnih poslova, u izveštaju podnetom sa Petog zasjedanja Generalne skupštine UN-a septembra 1950. god., o saradnji sa Indijom rekao je sledeće: „Mi smo često istupali zajedno sa Indijom, ali iz sasvim drugih pozicija. Indija stalno gura na sporazum velikih sila, to je, ustvari, neka vrsta Minhena. Otud, po bitnim pitanjima nijesmo išli skupa... Otud će politika Indije u perspektivi nama biti štetna.” (podvukao J. Č.) Darko Bekić, *n. d.*, str. 194. Ovakav Kardeljev stav govori nam da u vladajućem vrhu nije došlo do konačnog opredeljenja za aktivnu koordinaciju dejstava sa Indijom na svetskoj pozornici. Možda su ideološke premise još uvek odzvanjale u glavama jugoslovenskih rukovodilaca ili se zaziralo da Indija, nastupajući sa pozicija regionalnog stožera i potencijalne velike sile, nastoji da ostvari kompromis među blokovima koji ne bi uvek išao na ruku malih država, među koje je spadala i Jugoslavija. Verovatno je to bio razlog aluzije na Minhenu. Međutim, Josip Đerđa, prvi ambasador u Indiji, verovatno reagujući na ovakve Kardeljeve ocene, u svom izveštaju sa početka 1951. god. napisao je: „uprkos izvesne spoljašnje sličnosti sadašnje indiske politike sa Čembrlenovskom u Minhenu, takva politika danas ovde najbliža realnosti i da bi se uz izvesne korekture u formi mogla primeniti i za USA i OUN kao najpogodnija sa gledišta mogućih neposrednih rezultata.” DASMIP, PA, 1951, f-33, 42331, 28. januar 1951. Ovaj izveštaj upravo pokazuje veliku razliku između onoga što se mislilo i činilo u Jugoslaviji i onoga što su diplomate posmatrale i analizirale na terenu (prim. autora).

²³ Josip Đerđa (1913–1989) bio je prvi posleratni jugoslovenski poslanik i opunomoćeni ministar u Albaniji, tokom 50-ih bio je ambasador u Indiji i Egiptu, zatim dugogodišnji pomoćnik ministra spoljnih poslova, predsednik spoljnopolitičkog odbora Savezne skupštine, kao i njen potpredsednik. Ranko Petković, *n. d.*, str. 145–146.

plomatskih veza skoro dve godine ranije, nisu mnogo odmakli od svog početka. Pored nastojanja da se održe i dalje razviju krhki trgovinski odnosi između dveju zemalja, osoblje Ambasade suočilo se sa izazovnim zadatkom analize indijske spoljne politike i nastojanjem da se promoviše jugoslovensko spoljnopolitičko gledište.

Tokom svog mandata Đerđa je, prateći spoljnu politiku Indije, čak pro-ročki, ključnu ulogu dodelio kinesko-indijskim odnosima. U jednom od svojih prvih spoljnopolitičkih izveštaja, rezimirajući utiske o položaju dve zemlje u azijskoj politici, on je zaključio „da se odnosi između Indije i Kine razvijaju i u sadašnjim uslovima mogu razvijati u znaku rivalstva oko privlačenja i vezivanja brojnih azijskih zemalja uz sebe u cilju ostvarenja vodeće pozicije na ovom delu sveta... Izgledi za ishod ovog rivalstva ne mogu biti jasni, ali je sigurno jedno: da bi Kina mogla odneti pobjedu samo sa izmenjenom politikom prema SSSR-u s jedne strane i prema drugim azijskim zemljama s druge strane.”²⁴ Ovakve pretpostavke dobile su svoju zloslutnu potvrdu tokom krize u vezi sa ulaskom kineske armije na Tibet krajem 1950. godine. Jugoslovenska ambasada je izbliza pratila dešavanja na severnim granicama Indije, redovno izveštavajući o prepisci Delhija i Pekinga, napetoj atmosferi u indijskoj politici i društvu, kao i o mogućim međunarodnim implikacijama tog spora.²⁵ U svetlu regulisanja kinesko-indijskog spora, a možda pomalo iziritiran indijskom pasivnošću prema jugoslovenskim istupima, Đerđa je sredinom 1951. dao vrlo oštru ocenu Nehruove politike prema Kini i Koreji, ceneći je kao oportunističku i nimalo principijelnu.²⁶

²⁴ DASMIP, PA, 1950, f-34, 413893, Telegram Josipa Đerđa MIP-u, 16. jun 1950. Đerđa je dobro osetio perspektive potencijalnog kinesko-indijskog rivalstva u Aziji, ali i mogućnosti da Kina pokuša da ishod nadmetanja preokrene u sopstvenu korist. Upravo pre, tokom i posle rata Kine i Indije 1962. god., Peking je odlučio da revidira svoju politiku prema azijsko-afričkim zemljama, koristeći se raspadanjem sovjetsko-kineskog saveza. Te okolnosti dosta liče na Đerđinu pretpostavku da bi Kina u svom rivalstvu sa Indijom ostvarila uspeh samo promenjenom politikom prema Moskvi i azijskim zemljama (prim. autora). Tokom 1950. ili 1951. god., predviđao se moguć Nehruov put u Peking ili Moskvu (to se, ipak, nije dogodilo – prim. autora), pa je Ambasada predložila sledeće: „Možda ne bi bilo na odmet da i vi razmislite o takvom pozivu u svoje vreme, jer bi poseta bila od višestruke koristi.” Međutim, Ministarstvo nije reagovalo na ovakve Đerđine istupe. Odnosi sa Azijom i dalje su bili dosta pasivni. DASMIP, PA, 1950, f-34, 423850, Telegram Đerđa MIP-u, 14. oktobar 1950.

²⁵ DASMIP, PA, 1950, f-34, 420921, 28. oktobar 1950; 423842, 3. novembar 1950; 423768, 11. novembar 1950; 423998, 28. novembar 1950; 423876, 8. decembar 1950. Ipak, najznačajniji izveštaj je onaj od 26. novembra (423999) u kome se jugoslovenska diplomatija, po prvi put, susreće sa pitanjem nerešenih granica između Kine i Indije. Đerđa je nastojao da ukaže na perspektive tog problema, dajući pravilnu ocenu da će Indija nastojati da iskoristi pogranično pitanje kao polugu u svojoj spoljnoj politici, kako prema Kini tako i prema Zapadu. Vrlo detaljnu analizu nerešenog pograničnog pitanja u odnosima Kine, Indije i Burme Đerđa je napravio marta 1951. god. DASMIP, PA, 1951, f-69, 43596, 10. mart 1951.

²⁶ U ovom izveštaju on je napisao: „Nehru je... pokazao da on celu svoju ulogu po pitanju Kine i u Korejskom ratu po planu i svesno igra ne iz uverenja da ona odražava kinesku stvarnost, interese mira ili slično tome, na protiv, mora se zaključiti, da je Nehru, baš zato da bi mogao igrati ulogu nekog kineskog advokata s jedne strane i ulogu nekog mirotvorca u Korejskom

Uzimajući u obzir ovako žestoku analizu, Đerđin skori povratak u zemlju, kao i ne preterano veliku aktivnost indijskog ambasadora u Rimu i Beogradu Binaja Randžana Sena, jugoslovensko-indijski odnosi su se vrlo sporo razvijali ka konstruktivnijoj atmosferi i većoj međunarodnoj saradnji.²⁷

Međutim, uprkos izvesnoj inertnosti u odnosima sa Indijom, svoje prisustvo u Delhiju jugoslovenska diplomatija je vešto iskoristila za promociju odnosa sa zemljama jugoistočne Azije, a tu pre svega mislimo na Burmu. To su bile novooslobođene zemlje, značajnih potencijala, koje su tek tražile svoje mesto u azijskoj i svetskoj politici, definišući svoje nacionalne prioritete. Dijalog Jugoslavije sa ovim zemljama, a naročito sa Burmom, bio je dijalog ravnih ili, barem, diskurs u kome je Jugoslavija igrala ulogu uzora i repera domaće politike. Takav odnos dosta se razlikovao od odnosa sa Indijom, koja je pretendovala da postane velika sila i promoter novih spoljnopoličkih principa. U Burmi su se presecali interesi regionalnih hegemoni, Indije i Kine, i sudarale ideološke koncepcije dvaju blokova. To je zemlja koja se oslanja na strateški osetljive oblasti juga Kine i istoka Indije, predstavljajući raskršnicu puteva između južne, jugoistočne i istočne Azije. Burma, pritisnuta između dva azijska džina, a istovremeno tražeći u toj formuli svoj zasebni politički put, u mnogo čemu je podsećala na Jugoslaviju, ukleštenu između blokova, koja je stvarala samobitnu poziciju u svetskoj politici. Rangun je postao osmatrački punkt jugoslovenske spoljne politike ka Kini, ka Vijetnamu, ali i ka samoj Indiji. Jugoslavija je svoju aktivnu fazu spoljne politike u Aziji pronašla u Burmi, a ne u Indiji, a još manje u Kini. Upravo je takva aktivnost skrenula pažnju velikih sila na jugoslovensku dimenziju azijskih pitanja i naterala ih da uzmu u obzir i ovaj faktor međunarodnih odnosa.

Kako u vezi sa Indijom, Josip Đerđa je i u vezi sa Burmom odigrao ključnu ulogu. On je bio prvi akreditovani jugoslovenski ambasador u Burmi, iako je dužnost obavljao iz Delhija. Još pri prvim razgovorima sa burmanskim ministrom spoljnih poslova u oktobru 1950. oko uspostavljanja diplomatskih odnosa, Đerđa je u tom činu video priliku da se unaprede odnosi sa čitavim

ratu s druge strane, učinio sve što je bilo u njegovoj moći da bi došlo do takve situacije, kakva je ona danas oko Koreje i Kine, jer samo u takvim odnosima i situaciji on može da diže svoju cenu, da gomila svoj moralni i politički kapital i ostvaruje poneki od svojih materijalno-teritorijalnih interesa za veliku Indiju.” DASMIP, PA, 1951, f-33, 48043, Šifrovani telegram Đerde MIP-u, 3. jun 1951; AJBT, KMJ, I-3-b/294.

²⁷ Ambasador Sen se trudio da što više upozna Jugoslaviju i nastojao je da doprinese daljoj promociji uzajamnih odnosa, ali su ga fizička izmeštenost u Rimu, nedostatak osoblja u Beogradu, kao i ograničena zainteresovanost indijske vlade za ovaj prostor, u mnogo čemu sputavali u njegovoj misiji. On je bio ambasador akreditovan u Jugoslaviji 1950–1951. i 1952–1954, u međuvremenu kratko službujući u Vašingtonu. S druge strane, Jugoslavija je za četiri godine promenila četiri značajna ambasadora u Delhiju. Ova činjenica jasno pokazuje da je Beograd više pažnje poklanjao odnosima sa Delhijem nego što je to bilo obratno. Ipak, Senova delatnost u Jugoslaviji nije bila bez ikakvih rezultata, pa je Menon, sekretar indijskog MIP-a, saopštio Đerđi da se Senovi materijali čitaju i koriste u planskoj komisiji Ministarstva. DASMIP, PA, 1951, f-33, 41368, 27. avgust 1951.

regionom.²⁸ Zaoštavanje sukoba u Indokini i perspektiva uspostavljanja veza sa Vijetnamom uticali su na Ambasadu u Delhiju da još jedanput pokrene pitanje otvaranja misije u Burmi: „uspostava male ekspoziture naše Ambasade preko samo jednog inteligentnog čoveka u Rangunu bila [bi] od najveće pomoći za orijentaciju u gornjim pitanjima i možda za uspostavu izvesne veze, jer je Rangun najisturenija tačka prema Kini i Vijetnamu”²⁹ (podvukao J. Č.). Krajem te godine, Đerđa je vraćen nazad u zemlju, a na njegovo mesto trebalo je da stupi Jože Vilfan.³⁰

²⁸ U izveštaju o uspehu pregovora sa burmanskim ministrom, Đerđa je naveo: „Čini mi se da je ovim otvoren put za isposlovanje agremana za Indoneziju.” DASMIP, PA, 1951, f-33, 4332, 26. oktobar 1950. MIP je u decembru prihvatio da Đerđa bude i ambasador u Burmi. DASMIP, PA, 1950, f-105, 423559, 26. decembar 1950. On je akreditivne predao u martu 1951. god., obaveštavajući Ministarstvo o uspehu posete, kao i o perspektivama jugoslovenskog prisustva u Burmi: „Juče sam se vratio iz Burme gde sam primljen vrlo dobro – gde je predaja akreditiva službeno i u javnosti primljena kao znatan politički uspeh Vlade i zemlje... I službeni i štampa izrazili želju da se učini korak dalje proširenju trgovačkih i drugih veza. Nakon svega imam čvrst utisak da u očima Burmanaca Jugoslavija po ugledu Maršala i svojoj politici stoji u redu samo nekoliko velikih zemalja... I MIP i socijalisti pokušali ispitati moj interes za dodir sa Kinezima i Vietnamom, na šta sam odgovarao najopreznije, prepuštajući njima inicijativu, jer su zapadnjaci moj dolazak i svaki pokret pratili sa podozrenjem neskrivajući izvesno uznemirenje radi naše pojave. Do dodira nije došlo, ali je uvek moguće.” (podvukao J. Č.) Zatim dalje u izveštaju sledi da Indija, zapadnjaci i Kina intrigiraju protiv vlade, koristeći oružanu pobunu komunista i nacionalne manjine Karenaca, dok Burma, sa svoje strane, nastoji da nađe treći put okupljanjem azijskih i vanazijskih zemalja – „Pri tome u Burmi mnogo polažu na odnose sa nama i koriste se našim iskustvom.” Đerđa je preporučio da se pošalje otpravnik poslova u Rangun, podupirući tu činjenicu izjavom: „Imamo vrlo mnogo dobrih prijatelja koji bi se, prepušteni sami sebi, uskoro mogli naći u situaciji da počine i poneku težu grešku ili dožive teže poraze.” AJBT, KMJ, I-3-b/157, 7. mart 1951; DASMIP, PA, 1951, f-68, 42987. Ovo je bio poziv da se povede politika aktivnog prisustva u Burmi i Aziji.

²⁹ AJBT, KMJ, I-3-b/157, 15. maj 1951; DASMIP, PA, 1951, f-68, 43205. Ho Ši Minov predstavnik u Rangunu redovno je slao materijale na adresu Jugoslovenske ambasade. U njima nije bilo napada na Jugoslaviju, iako je Vijetnam odbio jugoslovensko priznanje februara 1950. god. Smatralo se da je Kina izvršila pritisak na Ho Ši Mina da donese takvu odluku. Darko Bekić, *n. d.*, str. 141–144. Više o kinesko-vijetnamskim odnosima u ovom periodu u: Qiang Zhai, *China and the Vietnam Wars 1950–1975* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2000), 1. i 2. poglavlje. Jugoslovensko priznanje, osim što je smatrano proleterskom dužnošću, verovatno je bilo reakcija na Staljinovo priznanje Ho Ši Minovog režima. Ilya V. Gaiduk, *Confronting Vietnam: Soviet Policy toward the Indochina Conflict 1954–1963* (Washington D. C., Stanford: Woodrow Wilson Center Press, Stanford University Press, 2003), str. 5.

³⁰ Prema Đerđinom svedočanstvu, njegove aktivnosti u Aziji nisu naišle na plodno tle u Jugoslaviji, jer je spoljna politika bila, uglavnom, okrenuta ka saradnji sa zapadnim zemljama: „Kada sam u siječnju 1952. godine usmeno referirao satima i satima na raznim mjestima o tome što sam vidio i ‘otkrio’ u Indiji i Južnoj Aziji naišao sam na ne male rezerve i nevjerice... Najbolje je to raspoloženje izrazio sam drug Tito koji me je poslije mog dugog izlaganja potapšao po ramenu i rekao: Đerđa, sve je to dobro, čak vrlo dobro – ako je tako!” Ovine se pridružio i Kardelj, prema Dedijerovom svedočanstvu, rekavši za mogućnost povezivanja sa Indijom: „Kombinacije koje se kod nas razvijaju, a koje predstavljaju veliku iluziju, pored ostalog su na pr. i takve da stavljaju u kombinaciju Jugoslaviju i Indiju. Videnje da Indija vodi demokratsku politiku nerealno je, jer to i nije nikakva politika, pošto je Indija jedna od najzao-stalijih država koja se ne želi gotovo nikome zameriti. Kad god na njih izvrše pritisak – oni kapituliraju.” Međutim, Dedijer na drugom mestu u „Novim prilogima...” navodi sasvim oprečne

Po dolasku na novu dužnost krajem februara 1952, Vilfan se u Delhiju suočio sa podjeljenim mišljenjima o Jugoslaviji u indijskom vrhu. Iako, generalno, stav prema Jugoslaviji nije bio negativan, inicijative sa indijske strane bile su malobrojne ili su se svodile na analiziranje jugoslovenskih stavova prema Indiji.³¹ Kao i u prethodnom periodu, osoblje Ambasade pridavalo je osobit značaj kinesko-indijskim odnosima, ali je i Ministarstvo inostranih poslova nastojalo da pažljivo prati njihove analize i pruža sopstvene komentare. Uz pomenute aktivnosti i nastojanje jugoslovenske diplomatije da razvije svoje regionalno prisustvo (jačanje kontakata sa Nepalom), ipak se ova politika može okarakterisati kao niz bilateralnih odnosa, bez nastojanja da se veze sa ovim zemljama transformišu u nekakvu novu političku grupaciju u međunarodnim odnosima.³²

komentare: „Kardelj... bio je neobično impresioniran ovom analizom Josipa Đerde. Prekinuo je daljnju diskusiju i pozvao Tita specijalnim telefonom, rekavši da je Josip Đerđa izašao sa neobično originalnim idejama o našoj spoljnoj politici. Tito ih je odmah pozvao na razgovor o toj ideji nesvrstanosti.” Darko Bekić, *n. d.*, str. 319–320. Ali, pošto Bekić nije mogao konsultovati domaće arhive, do razrešenja ove diskrepancije nije ni moglo doći. Ipak, jedan dokument iz Titovog arhiva može nam sugerisati kako je spoljna politika gledala na Aziju posle Đerdinog mandata. Taj dokument je zabeleška o razgovoru Kardelja i Vilfana pred njegov odlazak u Indiju. Ova zabeleška detaljno analizira sve aspekte indijske spoljne politike i daje jasne direktive novom ambasadoru: 1) navaljivati na Indiju za podršku na konkretnim pitanjima, 2) raditi na izmeni političkih, kulturnih i ekonomskih ličnosti, organizovati posetu jedne naše grupe Indiji (Đilas ili Moša), 3) po Kašmiru produžićemo dosadašnji stav – izbegavanje stavova, 4) imamo interes da razvijemo odnose sa Indijom što više moguće, 5) premestiti Mesarića za Bombaj, pretvoriti Tanjug u informacioni centar, 6) održavati veze sa svim partijama, produžiti sa socijalistima, međutim, ne davati im nikakvu prednost, 7) pratiti Kinu, pokušavati kontakte bez nametanja, sakupljati podatke. Uz ove direktive data su i dodatna uputstva: 1) analizirati naročito ekonomske podatke Kine, po mogućnosti njihov plan razvitka, analizirati njenu spoljnu trgovinu – vezivanje za koju sferu?, 2) **Kineska politika će biti odlučujuća za Aziju**, 3) Ho Ši Min (podvukao J. Č.). AJBT, KPR, I-5-b, Indija, str. 4–5. Ovakva detaljna analiza, kao i vrlo precizna uputstva ministra spoljnih poslova ambasadoru koji ide na novu dužnost mogu nam nesumnjivo ukazati da je Jugoslavija u ovom periodu počela kreirati jedan sistematičan i koherentan pristup Indiji i azijskim problemima. Iako nam gorepomenuta svedočanstva nude protivrečnu sliku, ovakav zvaničan dokument sa vrlo jasnim uputstvima, a iz ličnog arhiva šefa države, govori nam da se početkom 1952, a ne tokom 1954. kako je to bilo opšteprihvaćeno, počela uobličavati aktivna faza u odnosima sa Azijom. Đerđa je, ipak, izveo revoluciju u jugoslovenskim odnosima sa Azijom (prim. autora).

³¹ Tokom Vilfanovog razgovora sa Nehruom prilikom predaje akreditiva, indijski premijer se u dužem razgovoru više zadržao na analizi unutrašnjih prilika u zemlji nego što je pokazao nekakav interes za jugoslovensku situaciju. DASMIP, PA, 1952, f-35, 43117, Zabeleška o poseti kod Džavaharlal Nehrua 21. februara 1952, 22. februar 1952. Međutim, u razgovoru sa zamenikom ministra spoljnih poslova Keskarom, Vilfan se, po prvi put, susreo sa povećanim interesovanjem za jugoslovensku politiku. Keskar je otvoreno naveo zašto Indija želi da što bolje upozna Jugoslaviju. Prvo, Jugoslavija je jedina zemlja koja izgrađuje socijalizam i dozvoljava neposredno posmatranje svojih mera i drugo, Jugoslavija ima najneposrednije iskustvo sa SSSR-om i njegovim metodama; jugoslovensko iskustvo može najbolje poslužiti u polemici protiv sovjetskih agenata. Izražena je i želja za razmenom različitih organizacija. DASMIP, PA, 1952, f-34, 43654, 17. mart 1952. Ovo pokazuje da se percepcija značaja Jugoslavije u međunarodnim odnosima vrlo sporo menjala (prim. autora).

³² Jugoslavija je, u to vreme, svoju diplomatsku inicijativu usmerila na razvoj odnosa sa zapadnim silama, tako da bi pokušaj neke odvažne akcije na azijskom prostoru mogao poremetiti

Međutim, ključni bilateralni odnos u tom periodu bio je onaj sa Burmom. Burmanski zvaničnici, često diktirajući tempo uzajamnih odnosa, nastojali su da se što tešnje povežu sa Jugoslavijom, kako na političkom tako, naročito, na vojnom planu. I Vilfan je, kao i Đerđa, insistirao da se što pre otvori ambasada u Rangun, jer on nije uvek mogao neposredno pratiti situaciju u Burmi.³³ Veliki prodor u burmansko-jugoslovenskim odnosima ostvarila je poseta vojno-političke delegacije Jugoslaviji, na čelu sa ministrom spoljnih poslova U Čo Njenom.³⁴ Misija dobre volje trajala je od 24. juna do 22. jula i predstavljala je potpuni uspeh u međusobnim odnosima. Civilni deo misije proučavao je ekonomske i administrativne prilike u Jugoslaviji, dok je vojni deo posetio vojne škole, jedinice i druge vojne ustanove. Na kraju posete, Tito je obećao da će Jugoslavija, uprkos teškom položaju, odvojiti nešto lakog oružja i municije za burmansku armiju.³⁵ Neposredan rezultat ove posete bila je odluka da se otvori posebna ambasada u Rangun i da se tamo pošalje Dobrivoje Vidić kao ambasador (akreditivne je predao u decembru).

Vojna saradnja je činila najznačajniji deo odnosa sa Burmom. Politička situacija u Burmi bila je veoma teška. Na severu zemlje bile su pobune najrazličitijih grupa – komunisti, ostaci jedinica Guomindanga, kao i karenski pobunjenici. Slabo naoružana burmanska armija nije mogla da se nosi sa ovakvim izazovima i bila joj je neophodna nova oprema. Tada je na scenu stupila Jugoslavija. Isporukama oružja Burmi Jugoslavija se direktno uključila u hladni rat u Aziji, istovremeno izazivajući povećani interes svih velikih sila koje su delovale na tom prostoru.³⁶ Na taj način je otpočela aktivna faza jugoslovenske politike u Aziji.

nesmetani dotok ekonomske i vojne pomoći. Izbegavanje formalizovanja odnosa sa azijskim i afričkim zemljama na multilateralnom nivou iskazao je sam Tito u razgovoru sa delegacijom Socijalističke partije Indije: „Ja mislim da formalno stvoriti treći blok ne bi sada još bilo celishodno i da je bolje raditi na zbližavanju i na koordinaciji u Ujedinjenim nacijama u raznim pitanjima koja su od zajedničkog interesa. Inače imali bismo i jedne i druge, tj. oba bloka protiv sebe, a to bi nam moglo teško naškoditi. Reakcija oba bloka bila bi vrlo oštra.” DASMIP, PA, 1952, f-35, 410760, Zabeleška o razgovorima Maršala Tita sa delegacijom SPI, 29. maj 1952, str. 7.

³³ DASMIP, PA, 1952, f-14, 46117, Šifrovano pismo Vilfana MIP-u, 1. maj 1952.

³⁴ DASMIP, PA, 1952, f-14, 47496, Zabeleška o razgovoru sa burmanskim ambasadorom u Indiji 18. maja 1952. Uz ministra spoljnih poslova, delegaciju je trebalo da čine zamenik komandanta burmanske armije, zamenici komandanta mornarice i vazduhoplovstva, član planske komisije U Hla Maung, kao i još neka lica dodeljena misijama u Evropi.

³⁵ DASMIP, PA, 1952, f-14, 411307, Šifrovano pismo MIP-a ambasadi u Delhiju, 24. septembar 1952. Prilikom odlaska, Burmanci su više puta izjavili da bi želeli da svoje ljude pošalju na obuku u Jugoslaviju, umesto u Veliku Britaniju, pošto su smatrali da bi se tu vaspitavali u zdravom duhu. U decembru je jugoslovenska vojna delegacija otišla u prijateljsku posetu Burmi da bi spremila teren za buduću intenzivnu vojnu saradnju. DASMIP, PA, 1952, f-14, 415446.

³⁶ Komuniste u Burmi činile su dve grupe – bela i crvena zastava, odnosno popularno nazvani kominformovci i trockisti. Bela zastava bila je deo Antifašističke lige, ali ju je 1948. napustila i organizovala pobunu, dok je crvena zastava još ranije otpočela oružane akcije. Uskoro se i

Prvi kontakt između dveju zemalja, a po pitanju nabavki oružja za burmansku armiju, ostvaren je preko predstavništava obeju zemalja u Pakistanu. Tada je burmanski diplomata bio zamoljen da „uspostavi vezu sa Jugoslavijom i dobije podatke o tome da li je Jugoslavija u mogućnosti, i ako jeste da li je voljna, da izvrši za burmansku vojsku isporuke izvesnih količina municije, koje su ovoj hitno potrebne”.³⁷ Ipak, jugoslovenska strana je tek početkom 1953. godine odlučila da pokrene pitanje sklapanja trajnih aranžmana sa Burmom.³⁸ Pored toga, jugoslovenski predstavnici su aktivno podupirali zahteve Burmanaca u UN-u u vezi sa osudom i suprotstavljanjem GMD agresiji u Burmi.³⁹ Od septembra 1953, pa u narednim mesecima, započela je intenzivna isporuka velikih količina artiljerijskih oruđa (brdski topovi B-1, 76 mm), minobacača, plamenobacača, mina, kao i desetina hiljada komada municije svih kalibara.⁴⁰ Jugoslovenska vojna

dobrovoljačka armija odmetnula od vlade, dok je i narod Kareni, nezadovoljan svojim autonomnim statusom, takođe, podigao pobunu. Sredinom 1949. god., u Burmi je bilo 36 hiljada pobunjenika svih boja, kao i 12 hiljada odbeglih pripadnika Guomindanga. Vlada, pritisnuta sa svih strana, nije mogla da izađe na kraj sa pobunom, a spolja joj niko nije bio spreman pomoći. Tek od kraja 1953. god. situacija se preokrenula i to upravo zahvaljujući isporukama jugoslovenskog oružja. AJBT, KPR, I-2/4-2, Elaborat „Burma”, novembar 1954, str. 23–26. Iza ovih pobuna stajali su interesi mnogih strana. Guomindangove trupe tajno su pomagane od Tajvana i SAD-a da bi uznemiravale NR Kinu. Burmanski zvaničnici su sumnjali da Kina podržava komuniste bele zastave, obučava burmanske emigrante, ali da ima i nekih veza sa Karenima koji su nastanjeni i u južnoj Kini. Indija, zabrinuta zbog toga što su asamski pobunjenici imali uporišta i u Burmi, nastojala je svim sredstvima da veže za sebe burmanske vlasti. Svojim aktivnim učešćem u podršci burmanskoj vladi, Jugoslavija je odmeravala snagu svog uticaja sa ostalim igračima u ovom sukobu (prim. autora).

³⁷ AJBT, KMJ, I-3-b/157, Izveštaj ambasade u Karačiju, 21. januar 1952. Iako su zvanične veze između dveju zemalja održavane preko ambasada u Delhiju, burmanski zvaničnici su, po ovom pitanju, odlučili da kontakt ostvare u Pakistanu. Možemo pretpostaviti da je Burma želela da ovakve razgovore vodi na terenu koji je bio van domašaja Indije. Ovo samo pokazuje koliko su isporuke vojnih materijala Burmi bile stvar od najveće poverljivosti (prim. autora).

³⁸ DASMIP, PA, 1953, f-15, 41426, Razgovori vođeni na prijemu kod predsednika republike u čast Atlija, 7. januar 1953. Vidić se pojačano interesovao za promene u statusu britanske vojne misije u Burmi, koja je rukovodila vojnom pomoći. Britanci su bili ubeđeni da Burma neće kidati vojne veze kada joj je pomoć najviše potrebna. Ovakve okolnosti Vidić je iskoristio da burmanskom predsedniku ukaže na potrebu nabavke naoružanja, rekavši „da smo razvili sopstvenu ratnu industriju, kao i da smo spremni da u tom pogledu pomognemo Burmi prodajom oružja”. Jugoslavija je tada bila primalac i britanske vojne pomoći u okviru tripartitnog aranžmana sa SAD, VB i Francuskom, dok je, na drugom kraju sveta, ona nastojala da iskoristi slabost britanskih vojnih pozicija i ostvari prodor sopstvene vojne industrije (prim. autora).

³⁹ DASMIP, PA, f-99, 46246, Analiza misije FNRI u UN: Kuomintanška agresija protiv Burme, 8. maj 1953. Ministar spoljnih poslova Burme se zahvalio na podršci Jugoslavije u UN, kao i „za dobrotu i simpatije koje je pokazala prema nama”. Takođe, on je naglasio: „Veze između Jugoslavije i Burme razvijaju se i postaju sve jače i u pomoći gospodina Matesa [ambasador u UN] mi vidimo manifestaciju prijateljskih osećanja koja postoje između naša dva naroda.” DASMIP, PA, f-99, 47372, 20. maj 1953.

⁴⁰ DASMIP, PA, 1953, f-15, 416496. Otpravnik poslova u Rangun Živadin Simić, inače dugogodišnji bliski saradnik Aleksandra Rankovića, izvestio je da su Burmanci odlučili da se, nezadovoljni uslugama drugih zemalja, preorijentišu na saradnju sa Jugoslavijom, ne samo na planu naoružavanja već i svestrane obuke svog vojnog kadra (decembar 1953).

pomoć ne samo da je učvrstila odnose sa Burmom već je prinudila i druge zemlje da pokušaju da ostvare svoje vojne interese.⁴¹ Aktivna politika je sistematski realizovana.

Uprkos misiji dobre volje, sa Rodoljubom Čolakovićem na čelu, koja je krajem 1952. posetila Indiju i poseti Đilasa i Beblera, na njihovom putu ka Burmi početkom 1953, gde su učestvovali na zasedanju Azijske socijalističke konferencije, jugoslovensko-indijski odnosi još uvek nisu bili dosegli tačku sprovođenja aktivne i konstruktivne saradnje.⁴² Tom procesu nije mnogo pomoglo ni jugoslovensko približavanje NATO-u i sklapanje Ankarskog sporazuma sa Grčkom i Turskom, februara 1953. godine.⁴³ Indija, inače sumnjičava prema približavanju jednom od blokova, nije blagonaklono gledala na Balkanski sporazum, a to, pre svega, zbog činjenice sve jačeg vojnog povezivanja Turske i

⁴¹ U šifrovanom pismu, novi ambasador u Burmi Krsto Bulajić, izveštava: „nekoliko zemalja ponudilo Burmi vojne stručnjake među kojima Zapadna Nemačka, Belgija, Holandija, Indija i Izrael... Prošle nedelje Savet za narodnu odbranu održao sastanak na kome je U Nu rekao da se ne može računati na užu vojnu saradnju ni sa jednom velikom zemljom, već se treba osloniti na male zemlje i naveo na prvom mestu Jugoslaviju i druge (Izrael, ako ima uslova za to).” Uz to, on naglašava da Britanci na sve načine nastoje da sačuvaju status svoje vojne misije, kao i ugovore, ali da je to Burma odbila i ponudila zaključenje novih sporazuma, jer su Britanci, za razliku od Jugoslovena, odugovlačili sa isporukama. DASMIP, PA, 1954, f-13, 4513, 9. januar 1954. Takođe, u jednom prethodnom izveštaju, Bulajić je smatrao da bi kroz vojnu saradnju sa Burmom „stvorili jedno pogodno tržište za našu vojnu industriju, a preko Burme verujem daleko lakše i u Indoneziji.” Jugoslavija je, preko Burme, nastojala da stvori i učvrsti svoje regionalne pozicije. DASMIP, PA, 1954, f-13, 4138, Šifrovano pismo Bulajića SIP-u, 27. decembar 1953. Kako se može videti iz detaljnih kineskih izveštaja napravljenih par godina kasnije, Kineska ambasada u Rangun, iako nije mogla dobiti sve pojedinosti oko ovakvih aranžmana, od samog početka je pomno pratila nastanak jugoslovensko-burmanske vojne saradnje. Ovo samo potvrđuje činjenicu da je jugoslovenska politika prema Burmi bila uzimana u obzir u kreiranju politike najznačajnijih regionalnih sila. ZWD, dang hao: 105-00907-01(1), Miandian yu Nansilafu de junshi guanxi [Vojni odnosi Burme i Jugoslavije], 12. decembar 1958.

⁴² AJBT, KPR, I-2/4-1, Elaborat „Indija”, novembar 1954, str. 248–249; Alvin Z. Rubinstein, *n. d.*, str. 40–42, 47–48. Misija dobre volje iskorišćena je od Indusa za pravdanje sopstvene misije u NR Kini, kao i za suzbijanje domaćih kominformovaca. Ipak, jugoslovensko učešće na Azijskoj socijalističkoj konferenciji predstavljalo je značajan iskorak u odnosima sa levim partijama u Aziji, kao i u promovisanju jugoslovenskog ideološkog i društvenog modela. Ova konferencija predstavljala je pionirski pokušaj burmanske vlade da promoviše sopstveni model neutralnosti i koegzistencije na multilateralnom nivou. Međutim, kako je to primetio jedan američki analitičar, Zapad je apsolutno prevideo veliki značaj u približavanju jugoslovenskih i azijskih, pre svega burmanskih, idejnih koncepcija, a sve to još za Staljinovog života. Frank N. Trager, „Burma's Foreign Policy 1948–1956: Neutralism, Third Force and Rice”, *The Journal of Asian Studies*, vol. 16, no. 1 (Nov., 1956), str. 93–95.

⁴³ Više o uzrocima i posledicama sklapanja Balkanskog pakta Jugoslavije, Grčke i Turske 1953–1954. u Dragan Bogetić, *n. d.*, str. 141–154; Darko Bekić, *n. d.*, str. 488–512, 643–649; kao i u opširnoj uvodnoj studiji za zbornik dokumenata *Balkanski pakt 1953/1954*, Beograd, 2005, str. 9–133. Inače, Kina je preko ambasade u Bugarskoj, oslanjajući se na obaveštajne podatke Sovjetskog Saveza i satelita, pratila dešavanja u Jugoslaviji, Grčkoj i Turskoj, kako na unutrašnjem planu tako i na trilateralnom nivou, često uzimajući u obzir povećanu vojnu koordinaciju između tri balkanske zemlje, čak pre formalnog sklapanja Ankarskog ugovora februara 1953. god. ZWD, dang hao: 109-00226-02(1), 1. januar 1952 – 31. decembar 1952.

Pakistana u sveobuhvatnoj američkoj strategiji otpora Sovjetskom Savezu.⁴⁴ Zato jugoslovenski savez sa Turskom, makar i odbrambeni, nije predstavljao pozitivan podsticaj u odnosima sa Delhijem, uprkos tome što je potpredsednik države Radhakrišnan posetio Jugoslaviju u julu 1953.⁴⁵

U dosta negativnom tonu, Gojko Nikoliš, novi ambasador u Indiji, postavio je jugoslovensko-indijske odnose. Osim idealizovanja prijateljstva između dveju zemalja, glavni uzrok međusobnog nerazumevanja on vidi u nesposobnosti jugoslovenske diplomatije da objasni karakter svojih odnosa sa SAD-om, kao i da se jasno i nedvosmisleno distancira od agresivne američke politike u Aziji. Nikoliš je smatrao da Jugoslavija u Indiji, prvenstveno, ima problem sopstvenog kredibiliteta. Istovremeno on nije poštdeo kritike ni pasivnost i nezainteresovanost indijske politike prema sve aktivnijim istupima Jugoslavije u svetskoj politici.⁴⁶ Međutim, u kontrapismu Vilfan je nastojao da hladnije glave analizira ovo pitanje, videći ključ čitavog problema u osnovnim karakteristikama indijske politike distanciranja od blokova, koja je svoje približavanje Jugoslaviji posmatrala u kontekstu odnosa sa Moskvom, a ne sa Vašingtonom. Ipak, i taj nesporek Vilfan je više vezivao za šire slojeve u Indiji nego za političku elitu.⁴⁷ Problem u jugoslovensko-indijskim odnosima je postojao, ali se on manifestovao u pitanju dalje realizacije, a ne u suštinskim karakteristikama tog odnosa.

I pored brojnih poseta koje su usledile, ključni prodor u odnosima sa Indijom postignut je tokom 1954. godine. Tada je Jugoslavija, svojom aktivnom politikom prema Burmi, značajno uznemirila političke duhove među burmanskim susedima, jasno stavljajući do znanja da se više ne sme ignorisati njena uloga u azijskim procesima. Međutim, na ruku jugoslovenske spoljne politike, osim postepenog otopljanja odnosa sa Moskvom, išla je i potpuno nova faza u od-

⁴⁴ Više o vezama SAD-a i Pakistana u tom periodu, kao i o američkim planovima o strateškom povezivanju prostora od Turske do Pakistana u: Robert J. McMahon, *n. d.*, str. 154–188.

⁴⁵ U razgovoru sa Kočom Popovićem, državnim sekretarom za inostrane poslove, ambasador Sen je istakao da mu je jasno da Balkanski sporazum nije nalik na ostale regionalne saveze i izrazio nadu da će indijski zvaničnici to i razumeti, ali je, isto tako, primećeno da indijska javnost gaji veoma negativan stav prema ovakvim sporazumima. AJBT, KPR, I-5-b, Indija, Zabeleška o razgovoru Državnog Sekretara za inostrane poslove druga Koče Popovića sa indiskim ambasadorom g. B. R. Sen-om 3. aprila 1953; DASMIP, PA, 1953, f-37, 410445, Poseta Radhakrišnana Jugoslaviji 22–26. jula 1953.

⁴⁶ Nikoliš je jasno naveo glavni zadatak jugoslovenskog delovanja u Indiji i Aziji: „Ako nam je stalo da osvojimo jače pozicije ovdje moramo ići linijom prilagođavanja naše taktike Indiji i Aziji uopšte. Moramo biti elastični do te mjere da se što širom površinom dodirnemo sa gledištima koja vladaju u ovom delu svijeta, a da ostanemo samo toliko kruti koliko je potrebno da ostanemo vjerni osnovnim principima naše spoljne politike... Potrebno je ovdje podvrgavati oštroj kritici agresivne poteze SAD u Aziji.” AJBT, KPR, I-5-b, Indija, DSIP-ov pregled materijala iz Indije: Iz pisma druga Nikoliša, 14. avgust 1953.

⁴⁷ AJBT, KPR, I-5-b, Indija, Osvrt na materijale iz Indije. Iako se autor ovog osvrta nije potpisao, na osnovu sadržaja vidimo da je to Vilfan. On implicitno kazuje da je Nikoliševo nerazumevanje indijske politike blisko skopčano sa specifičnim načinom funkcionisanja indijske birokratije, naročito njihovom rezervisanošću i krutošću.

nosima Indije i Burme sa NR Kinom, i to ne samo na dnevnopolitičkom planu već, pre svega, u formulisanju ključnih principa miroljubive koegzistencije, koji će i Jugoslaviji omogućiti radikalni prelaz u novu fazu svog međunarodnog delovanja.

Summary

Yugoslavia and Asia (1947–1953)

Key words: Yugoslavia, Asia, China, India, Burma

The aim of this paper is to present the evolution of early relations between Yugoslavia and the major states in East, South and Southeast Asia, implying primarily China, India and Burma, using archive materials from the main domestic archives and, for the first time, recently declassified sources of the Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the PR of China. The timeframe of the paper encompasses the period between 1947 and establishment of diplomatic relations with the Republic of China, which can be considered the first serious contact of Yugoslav diplomacy with the main Asian states, and 1954, which was crowned by extremely successful visit of Josip Broz Tito to India and Burma, as well as establishment of formal diplomatic relations with the PR of China in January 1955. Monitoring the activity of Yugoslav diplomacy through three main stages (revolutionary, observational and active), this paper provides a detailed analysis of bilateral relations of the socialist Yugoslavia with the mentioned three Asian states. In fact, analyzing all the details of ideological and political relations that were developing with Asian partners in all fields, or were limited by certain external factors (adverse influence of the Soviet-Yugoslav conflict on Chinese-Yugoslav relations), we can clearly review all the details which contributed that Yugoslavia and its leadership choose the mentioned countries as the main partners in their strategic choice of the course toward the non-engagement and peaceful coexistence policy.

UDK 327(497.1:5)''1947/1953''(093.2)
327.55(497.1)''1947/1953''(093.2)

**THE FOREIGN POLICY OF YUGOSLAVIA 1953–1958
AS PUBLISHED IN THE GREEK DAILY PRESS.
THE YEAR 1958 IN THE *ELEFThERIA*,
TACHYDROMOS AND *ESTIA* NEWSPAPERS***

George Skaltsogiannis

ABSTRACT: The period 1953–1958 is characterized by a declaratory tendency of the Balkans for special treatment. Generalities do not cover the researching of the period, therefore we should focus our research within the premise of moving away from the two-front facade of the decade and attempt to promote the special conditions that prevailed in the Balkans for each state separately. The text emerged from 774 articles of the Greek *Eleftheria*, *Tachydromos* and *Estia* newspapers of the year 1958 in an effort to elevate from obscurity the role of the Yugoslav foreign policy with respect to local conditions.

Key words: Yugoslavia, Balkan, Tito, Stalin, Khrushchev

The decade following the war is essentially characterized by the inclination to impose two main viewpoints in the region of the Balkans. On the one hand, an attempt to impose a point of view that focuses on the Stalinist outlook model, while on the other hand there is a retrospective viewpoint of the revisionistic expression of the Stalinist reaction to this American imposition. However, this so very simple and stereotype expression of the tendencies in question presents two very large gaps. The first one is the reduction of the role of the Balkan States and their political aspirations, while the second one is the crushing and grinding of local events that took place in the various countries of the Balkans.

It is certain that generalities and vagueness cannot explain a phenomenon such as that of the post-war „western” adherence shown by Greece, nor that

* The text emerged from 774 articles of the above mentioned newspapers. The comments and the criticisms are of the journalists.

concerning the split between Tito and Stalin in 1948. The allied intervention in Greece at the end of the 1940s, the imposition of Communism in Hungary during almost that same period and the Hungarian uprising in 1956 refashioned the boundaries of the Balkan races to an American-Soviet imposition and stating characteristically an especially local pluralism, both at the internal policy levels, as well as at the foreign policy levels.

Stalin's failure to force his constraints on the Yugoslav leader verifies the fact that Tito was fully aware of special local conditions – and their extensions – and knew how to exploit them, a fact that Stalin was surely not aware of. Consequently, we can say that the Cold War border was not defined by an exact line. And more specifically in the Balkans, the range – both chronological as well as qualitative – differs with respect to local conditions. Any and all attempts to minimize the intensity of these different confrontations should not be acceptable, nor should our attempts to blame one or the other side. Therefore, we should focus our research within the premise of moving away from the two-front facade of the decade and attempt to promote the special conditions that prevailed in the Balkans for each State separately. Tito was a Communist and no one can dispute that. However, his disagreement with Stalin, in conjunction with a series of his other actions, clearly indicates the special character that Tito tried to promote with his policies outwards for Yugoslavia.

The period 1953–1958 is characterized by this declaratory tendency of the Balkans for special treatment. In Greece, the Cypriot issue and the matter of union is just an indication of the distinctiveness that characterized the Balkans, with a non-Balkan country entering the game of pretensions and actions of the foreign policies of a Balkan State. The Balkan Pact of 1953–1954 incorporates the special positions and tendencies of these countries.

On the other hand, Tito was embroiled in a game that placed Yugoslavia's position above all, creating however connective links with both the West as well as with the post-Stalin Khrushchev Government, which basically led to the signing of the renowned „Belgrade Declaration” in May 1955. In an attempt to seek support outside the Cold War blocs in the middle of the 1950s, Tito's policy of „Non-Aligned Nations” drives him to seek this with Egypt's Nasser and India's Nehru. Finally, 23 countries convened at the first meeting of the non-aligned countries in Belgrade in 1961. The result was a Yugoslav state with a Communist regime that was not a satellite of Russia, a socialist economy but not a guided economy and, finally, characteristically clear-sighted and influential political neutrality which was an opposition to block divisions according to Cold War logic rather than by a decision of a major Power.

In the final analysis, it is not possible for Cold War logic to ignore local customs and events taking place in the region.

The generalities for the period with globalization logic and the obliteration of imposed terminology does not cover the researching of the period, which in this specific case was not possible – even if it covered the complete period from 1953 to 1958 – to present the results in such a concise report... an event that may hopefully be implemented in the future.

The year 1957 closed with the foreign policies of Yugoslavia verifying once again the decision of the Government to remain riveted to its policies or to continue the difficult and indubitably painful attempt for equilibrium between the two global blocs. The refusal to sign the Manifesto of the twelve Communist Governments and the refusal to accept further American foreign aid was the reply of Yugoslavia's foreign policies to both the West and the East. Replying to the East included the notion that refusing to sign the Manifesto did not necessarily mean a swing to the West, while the reply to the West specified that discord with the East did not necessarily make any forms of pressure more effective.

The new year, however, began with tensions in relations between Belgrade and Paris, due to the seizure of a Yugoslav cargo ship loaded with weapons, which France alleged was headed for Algeria in order to aid the national resistance front fighting for independence. In a speech given at the 6th Convention of the Yugoslav Youth, Marshall Tito characterized France's actions as an implicated act of piracy, noting that Yugoslavia is a Communist state and is thus against colonization, while stressing at the same time that the country is determined to remain neutral, especially since it was now powerful enough to implement all its objectives, while also refusing all American military aid in a friendly manner.

But this form of neutrality did not exclude the country continuing its collaborations – at both local as well as international levels – and especially with countries such as Greece. Mutual visits by the President of the Hellenic Parliament, Mr. Rodopoulos, to Belgrade, and by the President of the Yugoslav Federal Parliament, Mr. Zečević, to Thessaloniki at the beginning of February, confirmed the mutual understanding of the meaning of Greek-Yugoslav friendship which, as was formulated, constitutes a powerful factor for peace in the Balkans, as expressed by statements issued by both leaders. Almost at the same time the signing of a protocol was announced, which provided for the linking of the two national power networks (Greek and Yugoslav) and the exchange between the two countries of surplus energy that would naturally benefit both countries.

On the other hand, the stability of this Titoist foreign policy gradually became more and more distinctive, characterized – possibly intentionally – during this phase by western sources as a tendency towards not only the end of Russian domination within the international Communist movement, but also toward a change in ideology within the Soviet system itself, especially for the period 1956–1957. The verification of these pro-western sources came just a few days later by Tito himself and the announcement of the party's new program which

was to be submitted at the 7th Congress of the League of Yugoslav Communists in April. Without directly criticizing the Soviet Union, Tito censured Stalinism, while during his foreign policy message, he again reiterated Yugoslavia's contraposition to the formation of „blocs” and went on to state that the country would never submit to external pressures from whichever side they originated.

In fact, the stance of the Yugoslav leader was beginning to substantiate his declarations. The recall of the Yugoslav ambassador in Tirana, Mr. Milatović, in protest against the inappropriate behaviour shown against Yugoslav diplomats by Albanian authorities, the refusal by the Yugoslav Government to allow socialist representatives from England, Norway and Austria to visit Belgrade in order to advocate for the release of two Yugoslav socialist veterans who had been accused of conspiring for the violent overthrowing of Marshall Tito, as well as the anticipated submission of a diplomatic representation by the Yugoslav Government with respect to the installation of a missile base in neighbouring Italy, after statements by Tito that such a move would constitute an indirect threat against the territorial integrity of the country, all accentuate the proclivity of Yugoslavia's foreign policies.

At the moment, however, when the five-year period during which American military aid was being supplied to Yugoslavia was officially drawing to an end with the departure of Maj. General Walter, head of the American Military Mission, from Belgrade, in conjunction with Nasser's declaration that „Tito has shown me how to receive aid from both sides... without having to side with one or the other side”, new declarations by Tito stated that in reality a country could not be neutral, thus giving the impression to the press that this was in line with the diplomatic intentions of Moscow, but without this meaning that Tito has re-entered the Soviet club, while giving the appearance of a non-voting member. Despite this, with his declaration Tito does not admit that national Communism exists, while claiming that Communism in the various countries is reconstructing socialism through various methods without having different systems and without Yugoslavia departing from the general objectives of Communism, irrespective of whether he signed the Kremlin's declaration of unity and irrespective of Khrushchev's conciliatory visit to Belgrade in 1955, but maintaining however his initial claim for independence from the Kremlin.

At the same time the Greek media, referring to the foreign policies of Yugoslavia, expressed their satisfaction with the stable and independent stance of its friend and ally, Yugoslavia, as well as expressing the wish that nothing would cast a shadow on the friendship between the two nations, but also that a close collaboration between Athens and Belgrade should be realized – a collaboration suggested by Marshall Tito – which would contribute significantly to peace and progress in the region, a position that was expressed by Tito himself in a speech given on 23rd March at Marx-Engels Square in Belgrade, where he referred to

the very good relations he had with Poland, as well as those between Greece and Yugoslavia. Referring to the relations with Greece, he mentioned the realization of close collaboration, irrespective of the internal political systems of both countries. Similar viewpoints were also conveyed in the report by the Yugoslav Federation Council approved on 17 April, which announced that in order to facilitate collaboration between the two nations, the two Governments decided to establish a joint committee whose objective was to examine all issues arising from the bilateral relations between the two countries and to propose solutions in order to solidify their friendship.

The same report also mentioned that the Government would also explore avenues to widen its relations with Turkey, both at the economic and commercial levels, as well as at the educational level. This was however decelerated due to diverging viewpoints concerning certain international issues, but is now able to develop since both sides have expressed the desire to promote their relations. The Yugoslav permanent representative at the U. N. stated that with respect to the relations between the Balkan nations it was of course impossible to develop intra-Balkan relations to the level that they should be, if there are unresolved problems in bilateral relations between the Balkan States, such as for example Greece and Turkey or Greece and Albania, where relations have not reached the desired level that would permit the developing of cooperation on an intra-Balkan scale.

But the main story on the front pages of the Greek Press for the month of April was the holding of the 7th Congress of the League of Yugoslav Communists in Ljubljana. During his speech given at the Congress, Tito launched a fierce attack against the Soviet Union, but without reaching the break of 1948. Referring to the uncompromising policies of Stalin, he expressed the view that this caused the Atlantic Pact and that the Warsaw Pact was created in order to offset this, while also stating that the mobilization of all national forces in the struggle to rebuild socialism in each country separately was not nationalism, while clarifying that internationalism was not the property of one or the other side... it was international. The speech given by the theoretician of the Yugoslav Communist Party, Edvard Kardelj, followed the same general lines, stating characteristically that Yugoslavia did not have the need to be supplied by others with a Marxist-Leninist certificate. Despite this, after the conclusion of the 7th Congress in Ljubljana and despite the sharp words between Moscow and Belgrade, the Yugoslavs believed that Soviet reprisals would not be implemented, but that their relations may cool somewhat during the following months. Jekaterina Furtsewa, a close collaborator of Khrushchev, stated in Poland that 1948 could not happen again as it belonged in the past.

However, a new period had begun with respect to the foreign policies of Yugoslavia, which was now being attacked from various fronts. On 7 May

an article by *Daily Popular*, an organ of the Chinese Communist Party, was published in the Russian *Pravda* newspaper under the title „Condemnation of modern revisionism is obligatory”, which was a strong indictment against the new program of the Yugoslav Communists. A few days later, the newspaper *Rabotnichesko Delo*, a main organ of the Bulgarian Communist Party, characterized the new program of the Yugoslav Communists as „the code of modern revisionism”, stressing that there is the need for greater unity of the Communist blocs, with the Soviet Union as their leader. At the same time, revisionism was condemned in a joint Romanian-Polish proclamation as the chief threat for international Communism and the workers’ movement, while acknowledging the Soviet Union as the first and most powerful socialist nation.

It seemed that a new ideological war was erupting. At the same time when Khrushchev, in a letter addressed to the Yugoslav leaders, asked them to accede to the Soviet Alliance, the Yugoslav Communists warned the Kremlin that if pressure is exerted on Yugoslavia because of ideological differences, this may place the foreign policies of the Soviet Union in serious danger. And at almost the same time, the new Yugoslav representative to the United Nations, Mr. Vinčić, stated on his arrival to New York that Yugoslavia was not afraid of Soviet threats, which had never succeeded in changing its policies, while Washington announced that many members of the Committee for Foreign Affairs were in favour of increasing American aid to Yugoslavia if the Soviet Union suspended its aid program to Tito.

It was expected that the Communist leaders attending the economic conference in Moscow would decide to impose economic sanctions against Yugoslavia as a reprisal measure for Belgrade’s ideological insurrection. Marshall Tito postponed his trip to Warsaw and it was assessed that this was mainly due to the last ideological conflict between Moscow and Belgrade with the cancellation of the trip to Belgrade by Marshall Vorosilov.

In Greece we had the visit of the Yugoslav representatives of the joint Hellenic-Yugoslav Committee for the promotion of commercial transactions between the two countries and the studying of individual commercial matters, as well as the statement by the head of the Yugoslav representatives, Mr. Kolak, that their aspirations were a more closer commercial collaboration in order to increase transactions and increase the quantity of products exported to Greece.

It should be noted that, while it was reported from Cairo that President Tito communicated by letter with Egyptian President Nasser and Indian Prime Minister Nehru with respect to his ideological differences with Soviet leaders, Khrushchev utilized the occasion of President Tito’s 66th birthday to offer his warmest wishes, attempting one last time to avoid a violent dispute with Yugoslavia, and hoping that the disagreements that had arisen would be resolved. But this situation could not normalize the continually stabilizing Yugoslav stand-

point. On the occasion of the third anniversary of the Belgrade Declaration, with respect to the constitutional charter that governed Soviet-Yugoslav relations, signed on 2 June 1955, the review magazine *Komunist*, an organ of the League of Yugoslav Communists, expressed its concerns about the changes in Russia's policies with respect to the Belgrade Declaration and stressed caution as to the fatal consequences that such an about-face can entail. At the same time, the Yugoslav Government declared through its Government spokesman, Mr. Petrić, that it was planning to seek compensation from Russia arising from the suspended Soviet credits, which would create the risk of certain obstacles arising in the implementation of economic development plans of Yugoslavia. And within this action-reaction format, during a visit by young workers and army representatives on the occasion of Tito's birthday, the Marshall stated that the prospects for his country are favourable despite any impediments, thus disclosing that the rift between Belgrade and Moscow is continuing with a forceful „war of words”. Nikita Khrushchev's visit to Sofia indicated the Soviet Union's intentions to emphasize and to show especial interest in the Balkans, while the two recent conferences in Moscow ended in the economic incorporation of the Communist nations, from Czechoslovakia to China, and in the verification of strong unity in the foreign policies, while Belgrade steadily maintained its independent line of „active neutrality”. In conclusion, Yugoslavia was isolated from the Soviet Alliance and was situated between Hungary and Czechoslovakia, Rumania, Bulgaria and Albania, with Greece as the only country in the Balkans inclined toward friendly relations. The economic problem was huge and a swing towards the West or to neutral countries in South-East Asia and the Middle East was almost a certainty. Nehru and Nasser felt that Tito's stand was positive, Poland was being indirectly pressurized by Moscow and it seemed that Beijing was playing a leading role in this swing of Soviet policy against Yugoslavia.

Within this climate of appraised aggravation of relations between Moscow and Belgrade, Russophile communists in Yugoslavia began to leave the country, while it was soon learnt that, according to orders by the Yugoslav Government, people friendly to the Soviet Union were being arrested, but this was not officially verified by the Ministry of Foreign Affairs. At the same time, extensive purging of all leading officials who were suspected of leaning towards the Tito regime were being carried out in all the satellite countries of Russia.

In Athens, at the same time when the new Yugoslav ambassador, Mita Milković, expressed his conviction that existing favourable conditions would allow the implementation of new measures that would benefit the peoples of both nations, a lengthy article from the newspaper *Borba* of 1 June was reprinted in reply to Soviet military action against Yugoslav „deviations”. The article included in-depth details of the basic ideological differences between Yugoslav and Russian communism, while special emphasis was given to the violations of

the Belgrade Declaration by the Russians, specifying that cooperation should be based on complete and voluntary equality, on friendly critiques and friendly exchange of viewpoints. At the same time, the Minister of Foreign Affairs, Mr. Averof, stated to the *Borba* correspondent that now, when Yugoslavia was entering a new phase in its foreign policy, its ally Greece was at its side, with all the ferventness and power emanating from „agreements” that always existed between the two nations.

The execution of the Hungarian Imre Nagy and his associates created great disenchantment in Yugoslavia because Khrushchev’s widely touted „democratization” of the methods and political thoughts in Russia had been considered to be sincere. In Belgrade we had the first official reaction from Yugoslavia with respect to the execution of Nagy and his associates, with accusations against the Hungarian Government and the pretexts that were utilized for his execution, while at the same time the Yugoslav Government recalled its ambassador, Mr. Kapičić, back to Belgrade from Budapest for consultations in order to deliver a note to the Hungarian Government, strongly protesting the execution of Imre Nagy.

At the end of June the Yugoslav Government received information that Albanian troops were assembling along the Yugoslav border, immediately after the conclusion of the Soviet-Albanian talks concerning „defense issues”, a fact that was verified by the reputable Italian newspaper *Il Messaggero*. In an article reprinted from the *United Press* newspaper of London concerning the phases of Soviet-Yugoslav controversies from 1948 to date, it was stated that many western observers believed that in the next few weeks the Communist bloc would attempt to purge the Communist „rebels” who had refused to „toe the line” with Moscow. After a period of ten years, the same observers interpreted Nagy’s execution as a warning that the rift between Tito and Russia was again at a peak. And, in fact, Russian Prime Minister Khrushchev characterized Marshall Tito as a „bandit” for the first time, while in a speech during a popular gathering in Leningrad he stated that it was sad that the rulers of Yugoslavia have assumed the dishonourable role of robbers.

On the other side, in Belgrade the Marshall spoke before President Nasser and a crowd of 60.000, saying that Yugoslavia would remain true to its foreign policy and would rebuild socialism in the manner it deemed most suitable, in collaboration with the United Arab Republic, India, Burma, Indonesia and other nations that did not belong to any alliances, while Egyptian President Nasser stressed the mutual foreign policies followed by the two nations and the brotherly ties of Cairo with Belgrade. Soon afterwards, referring to the expected visit to Belgrade by Mr. Averof in order to meet Marshall Tito and President Nasser on the island of Brioni, newspaper *Politika* commented that it was following with great interest and sincere partiality the endeavours by Greece to seek a just solution of

the Cyprus problem and wished the proven friend of Yugoslavia every success in this difficult struggle. After the conclusion of the talks on the island of Brioni, the three Foreign Ministers issued a common statement in which they expressed their wishes for further personal contacts, since the present ones were assessed as useful for all three nations. In a joint communiqué issued after the conclusion of the Tito-Nasser talks on the island of Brioni, the two Presidents, after discussing the taking of measures for a more closer collaboration between them, agreed on five major points for the need to convene a meeting at the highest level, the suspension of the production and testing of nuclear weapons and the ending of the Cold War. Greek sources stated that during a meal on Brioni, Marshall Tito said that „it is absurd to believe that we are here to form a new alliance”.

While speaking about Yugoslavia at the Convention of the East German Communist Party, Prime Minister Khrushchev accused the country of selling its soul to the West and consequently spitting on the unity of the Socialist bloc. With the same rationale and on occasion of the reprinted article from *The Times of New York* concerning the interview with Mao Tse-Dong and Khrushchev by the Belgrade newspaper *Borba*, *Pravda* launched a fierce attack against Yugoslavia, writing that while the socialist bloc greeted with satisfaction this big contribution to world peace, the Yugoslav newspaper has banded with an organ that is in the service of the hawks of the United States.

But Tito's stance has remained steadfast. During a speech given in Mari-bor in Slovenia he criticized Soviet leaders that when speaking of Yugoslavia they use slanderous terminology characteristic of less civilized people. The Marshall added that he would not use similar terminology against the Soviet Union and concluded that „Those who attack us today will be forced to realise one day that Yugoslavia remains true to the principles of its renowned teachers, to those who have helped us to realize the wishes and longings of our people”.

Moscow, however, reacted. On 26 August official circles in Belgrade announced indications of a deliberate „slowing down” of commercial transactions with Moscow and Beijing. A statement by Russian officials stressed that as of now Moscow would base its commercial transactions only on a „mutual benefits” condition, while assessments by Yugoslav officials stated that the Beijing Government would also implement similar measures, using as a pretext the cancellation of tobacco orders, which Yugoslavia would be hard-pressed to sell elsewhere.

At the local level, the Bulgarian Government implemented strict monitoring measures against foreign diplomats, while information appeared in Paris to the effect that the Bulgarian Communist Party was initiating action against the state of Yugoslavic Macedonia through propaganda acts, the distributing of leaflets and possibly the organization of rebel groups, with indications that all these actions have been approved by the Soviet Union. This mood was also

seen in relations with Albania, to which the Yugoslav Government sent a strong protest for the abduction of 19 Yugoslavs who resided there and who were awaiting repatriation and according to the newspaper *Borba*, these persons who have disappeared had valid passports and approval to return back to Yugoslavia. In reply, the official Albanian News Agency „Ata” reported that the above-mentioned persons enjoyed all the rights prescribed by the Constitution of the People’s Republic of Albania but that the authorities had to take all legal measures against them because they were being incited by the Yugoslav Embassy in Tirana to carry out hostile actions against the State of Albania.

By the end of September the aforementioned stand against Yugoslavia seemed to intensify. In London publications stated that the leaders of the Soviet Union satellite countries had recently completed a series of secret talks with Khrushchev in Yalta. According to existing indications, a new position was developed in Soviet policy, both against the West and the neutral countries in the Far East and the Middle East, as well as against the „revisionists” in Belgrade. Yugoslav circles believed that the assaults launched by the Soviet Union would also be extended to and implemented by other satellite countries against Yugoslavia, such as Albania which used the pretext of minority issues, and China which made use of theoretical issues, as well as Bulgaria which commented in the press on the revival of Yugoslav chauvinistic and nationalistic issues against anything that was Bulgarian and reminded of hostilities between the Balkan states. At the same time, optimism of the Yugoslav Communists for creating a Chinese „Titoism” changed to pessimism and concern. A Yugoslav spokesman stated that the Chinese were more than ever faithful to the form of Communism expounded by Moscow and – if it was possible – that they were even more dogmatic than the Kremlin, and for this reason Yugoslavia was thinking of „writing-off” its Embassy in Beijing. The magnitude of the pressures exerted against the Titoist policy at this stage could also be seen in statements issued to journalists by a spokesman from the Yugoslav Ministry of Foreign Affairs, who said that the campaign against his country was very similar to that of 1948, both in the economic sector as well as in the diplomatic and political sectors, or even the theoretical field. With the same logic, General Ivan Michailov, Vice-President of the Bulgarian Government and Minister of National Defence, referred strongly to the „slandorous campaign” launched in Yugoslavia against Bulgaria, which alleged that the Bulgarian Communist Party had a „conquering outlook”, while the Yugoslav revisionists resorted – without being perturbed – to chauvinistic nationalism in order to hide their anti-Marxist feelings. In Belgrade, *Borba* and *Politika* newspapers accused Mr. Ganef, member of the political office and secretary of the Central Committee of the Bulgarian Communist Party, that in a recent speech of his given during a ceremony in Macedonia, he attempted to attack the integrity of the Yugoslav Republic, stating clearly that Yugoslavia considered it necessary to neutralize any territorial pretensions formulated by Sofia. In

a dispatch printed in *The Times of New York* from Belgrade, it was reported that the Yugoslav press accused Bulgaria that it was instigating its claims over Yugoslavic Macedonia within the framework of the Soviet attack against Tito. It added that the Bulgarian leaders claimed that Macedonia was Bulgarian and that there was no Macedonian nation, only Bulgarian.

However, the Yugoslav response to these pressures was not only verbal but also theoretical. On October 2nd Marshall Tito stated in a speech given to officers of the Yugoslav army that in the case of an atomic bomb explosion the defences of the country would be carried out in rural areas, such as the forests, the hills and mountains and every other area in the country, and for this reason everyone must remain united without losing faith in their capabilities, while emphasizing in this manner that a regular guerrilla war, which had been fought in the past, could bring about the desired results in a period when problems were again arising along the Albanian and Bulgarian fronts in the region of Macedonia. At the same time, political circles in Belgrade assessed that it was possible that Tito might break off diplomatic relations with Albania due to the refusal of the Albanian charge d'affaires in Belgrade, Rako Nako, to accept a Yugoslav letter of protest concerning the last „attacks” in the Albanian press which characterized the Yugoslavs as colonialists, sadists and Tito's associates as a fascist gang.

Of especial interest at this time was Yugoslavia's position with respect to the Cypriot question. A spokesman of the Yugoslav Ministry of Foreign Affairs stated that Yugoslavia has always been in favour of a peaceful and agreed-upon resolution of the Cyprus problem that would fulfil the wishes of the Cypriot people, and against enforced and one-sided solutions. At the same time, the Yugoslav Ambassador in Athens, Mr. Milković, paid a visit to the President of the Hellenic Government, Mr. Karamanlis, an event that was seen to be related to the visit to London of the Minister of Foreign Affairs, Mr. Popović, on October 28th, at a time when a spokesman for the Foreign Office stated that the Minister's agenda for the talks between Britain and Yugoslavia – which were significant – included the Cyprus issue.

During the talks in question in London with Mr. Popović, a well-informed source disclosed that one of the main items in the talks was that of economic aid to be given to Yugoslavia by Western countries. The Belgrade Government also requested the same financial aid from Washington in order to modernize its transportation means, the country's electrical power industry and the agricultural sector, while the corresponding British loan would be used to finance two fertilizer plants, and this construction program was characterised as extremely urgent.

Following the end of the talks in London, Athenian press focused mainly on exclusive reports concerning the Balkan issues and Greece's role in the region. It specifically mentioned that Yugoslavia was in fact surrounded by more or less hostile countries of the Soviet bloc and it was logical that it anticipated

Greece's support. From the beginning of 1957, Albania has launched a ferocious propagandistic attack against Belgrade concerning the large Albanian minority group in South-West Yugoslavia along the border with Albania, while Bulgaria again proclaimed in an unusually ferocious and new approach its old pre-war assertions over the Macedonian issue, which led Tito to declare that the assertions for the „oppressed Bulgarians” in Yugoslavian Macedonia were not related in any manner to socialism or to any form of ethics. However, supporting Yugoslavia in the economic sector focused on two objectives: on the one hand, on development of commercial relations on the widest possible scale with countries in the Middle East and South-East Asia, and on the other hand on Washington and London in order to secure credits from the West.

However, a large Austrian political „about-turn” seemed to problematize Italian circles. The change in the position of the Austrian Government that became evident after visits by Austrian officials to Moscow raised concerns in Belgrade. The abolition of bilingual schools in the Slovenian minority sector in the district of Karinthia, which bordered Yugoslavia, the improvement in relations between Austria and Czechoslovakia, the economic facilitations offered to Austria by the Soviet Government and the discreet defence of Moscow by the Austrian press seems to verify this about-turn within the framework of the assaults against Yugoslavia, and it has been assessed that this would create problems in both the relations and the mutual interests between Austria and Yugoslavia, as well as the settlement of certain outstanding issues between Austria and Italy with respect to the minority groups along the border zones.

In Belgrade, a spokesman for the Yugoslav Government, Drago Kung, stated with respect to the intensity of the assaults against Yugoslavia and after the 41st Anniversary of the Russian Revolution, that the rationales that were heard these days in Berlin, Sofia and Tirana were so maliciously anti-Yugoslav that the Yugoslav representatives in all three instances were forced to leave. After the refusal of the Albanian Ministry of Foreign Affairs to accept the Yugoslav note concerning the inappropriate and malicious intentions shown to Yugoslavia by Albanian leaders on the occasion of the events celebrating the anniversary of the Russian revolution, there were clear indications that the suspension of diplomatic relations between Yugoslavia and Albania was unavoidable. In addition, the Yugoslav Government was acutely concerned by the expressed intentions of Prime Minister Khrushchev to hand over control of East Berlin to the Grotevol Government and was therefore predisposed to object through every and all diplomatic means concerning any changes in the current status of the former German capital. At the same time, American circles hoped that these issues would not reach the point where the Soviet Union would be forced to take measures, and this would essentially mean a new blockade of Berlin.

On the occasion of Yugoslavia's national holiday, Russian Prime Minister Khrushchev sent a congratulatory telegram to Marshall Tito, expressing his wishes for friendship to develop between the peoples of the Soviet Union and Yugoslavia, thanks to his interest in the struggles for peace and socialism, while President Voroshilov of the Supreme Soviet Presidium also sent a similar telegram.

The foreign policies of Yugoslavia for the year 1958 concluded with Marshall Tito leaving Belgrade for a trip lasting over two months. Following his initial visit to Jakarta, the Marshall intended to travel to New Delhi, Rangoon, Colombo, Cairo and possibly Khartoum. He was determined to modernize the movements of the neutralist bloc. The Marshall was credited with the intentions to initiate talks with Asian and Arab leaders, for the „hardening” of the perspectives of the Soviet bloc and for the results of the „Chinese extremism” incorporated into the foreign policies of the Soviet Union. Upon the arrival of the Yugoslav President to Jakarta, President Sukarno of Indonesia stated that through his social idealism the Yugoslav President declared himself a „citizen of the world”, while thousands of people who had gathered at the jetty of the port of Jakarta greeted Marshall Tito with great enthusiasm. Greek newspapers characterized Tito's trip to the Middle East and South-East Asia as a modern crusade, which verifies the significance shown by Yugoslav leaders to their relations with the „non-aligned” countries of Africa and Asia, as well as its faith in the unity of the Yugoslav people and the stability of the regime at a time when attacks and threats against Yugoslavia were becoming more acute. As reported by the correspondent from the French *Le Monde* in Belgrade, the main reason for Tito's trip was to reinforce Yugoslavia's relations with the neutral nations in Asia and Africa, because Tito firmly believed that a new world was being formed between the East and the West, that its significance at the international level was increasing continuously and that consequently, Yugoslavia's interest was to contribute to its accumulation and to its organization.

It was officially announced in Greece that in order to resolve all outstanding Greek-Yugoslav issues, four joint technical committees were formed and would convene in meetings that would take place in Belgrade and Thessaloniki, while a Yugoslav military committee arrived in Thessaloniki, to deal, together with a corresponding Hellenic committee, and resolve all border issues of a purely military nature.

In Belgrade, the Greek Academic, Spyros Melas, met with the Vice-President of the Federal Executive Council (Vice-President of the Yugoslav Government), Rodoljub Čolaković. The Yugoslav Vice-President stated during the meeting – which included the Greek Ambassador, Mr. Tsakalotos – that „Greek-Yugoslav friendship would be forever and not momentary because it was based on long-lasting ties that were created by the nature of events”. Especially

with respect to educational and spiritual matters, Mr. Čolaković said that „This nonsensical situation that exists in the Balkans must cease, to know for example Jean-Paul Sartre and Cocteau and ignore the Greeks and the Greeks ignore Yugoslav or other authors in the Balkans, and it is now time to abandon this peculiar snobbism”.

Rezime

**Spoljna politika Jugoslavije u periodu 1953–1958.
na osnovu pisanja grčke dnevne štampe.
Godina 1958. u listovima *Elefteria*, *Tahidromos* i *Estia***

Ključne reči: Jugoslavija, Balkan, Tito, Staljin, Hruščov

Prvu posleratnu deceniju u osnovi karakteriše sklonost da se u regionu Balkana nametnu dva glavna gledišta. S jedne strane, to je pokušaj da se nametne stanovište koje u osnovi ima model staljinističkog pogleda na svet, dok je s druge strane retrospektivno gledište revizionističkog ispoljavanja staljinističke reakcije na američko nametanje pogleda na Balkan. Međutim, ovo tako jednostavno i stereotipno ispoljavanje tendencija o kojima je reč ima dve velike praznine. Prva je smanjenje uloge balkanskih država i njihovih političkih težnji, a druga je minimiziranje značaja lokalnih događaja koji su se odvijali u različitim balkanskim zemljama.

Godina 1957. završena je tako što je spoljna politika Jugoslavije još jednom potvrdila odluku Vlade da ostane dosledna svojoj politici, odnosno da nastavi svoj težak i nesumnjivo bolan pokušaj uspostavljanja ravnoteže između dva svetska bloka.

Staljinov neuspeh da nametne svoja ograničenja jugoslovenskom lideru potvrdio je 1958. godine da je Tito bio u potpunosti svestan posebnih lokalnih uslova – i njihovih dometa – i znao kako da ih iskoristi, čega Staljin sasvim sigurno nije bio svestan.

Tito je bio komunista i to niko ne dovodi u pitanje. Ali njegovo neslaganje sa Staljinom, uz niz njegovih drugih poteza, jasno ukazuje da je on svojom politikom nastojao da na spoljnom planu afirmiše poseban karakter Jugoslavije.

UDK 327(497.1):070(495)“1953/1958”
327(497.1:497.5)“1953/1958”

STIPENDISTI IZ INDIJE I BURME U JUGOSLAVIJI 1951–1955.*

Dragomir Bondžić

APSTRAKT: U radu se, na osnovu arhivske građe, prati razvoj stipendiranja studenata i stručnjaka iz Indije i Burme na jugoslovenskim univerzitetima i u fabrikama, u prvoj polovini 50-ih godina, kao deo diplomatskog zbližavanja i forsirane saradnje sa ovim geografski udaljenim ali politički sve bližim zemljama Azije.

Ključne reči: stipendisti, Indija, Burma, Jugoslavija

Školovanje i usavršavanje stranih studenata i stručnjaka u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata imalo je višestruki značaj i odvijalo se u skladu sa razvojem međunarodnih odnosa i spoljne politike jugoslovenske države. Dolazak stranaca na redovne studije, usavršavanje ili stručnu praksu predstavljao je sam po sebi činjenicu od društvenog, ekonomskog i kulturnog značaja i priliku da se jugoslovenske visokoškolske ustanove uključe u međunarodnu razmenu znanja, koja je u drugoj polovini 20. veka dobijala široke razmere, i da u toj razmeni postanu priznat naučni, prosvetni i kulturni činilac. Dolazak stranaca je pokazivao izvestan stepen razvoja jugoslovenskog visokog školstva i zrelost visokoškolskih i naučnih ustanova. S druge strane, dolazak stručnjaka iz nerazvijenih, tek oslobođenih zemalja na usavršavanje i stručnu praksu davao je mogućnost i jugoslovenskoj privredi da pokaže nivo tehnološkog razvoja i obuke kadrova koji je dostigla, da ga prikaže i prenese kao model sličnim ili još nerazvijenijim zemljama i da ispita i proširi mogućnosti privredne i trgovinske saradnje sa njima.

Međutim, školovanje stranaca je imalo i veliki političko-propagandni i ideološki značaj, koji je bio posebno pojačan u uslovima međunarodnih odnosa

* Rad je napisan u okviru projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (147039), koji finansira Ministarstvo nauke Republike Srbije, Beograd.

na početku hladnog rata. Zato dolazak stranih stipendista u Jugoslaviju nije zavisio samo od njihovog interesovanja i mogućnosti za obrazovanje i naučno usavršavanje koje su im nudile jugoslovenske visokoškolske i privredne ustanove, već je zavisio i od spoljnopolitičke orijentacije jugoslovenske države i njenog položaja na međunarodnoj političkoj sceni. U tom smislu, prelomni momenat je predstavljao sukob KPJ i SKP-b, odnosno Jugoslavije sa SSSR-om i zemljama Informbiroa 1948. godine.¹ Do tada je jugoslovenska međunarodna kulturna, prosvetna i naučna saradnja, pa i razmena studenata, kao i politička i ekonomska saradnja, bila usmerena na Sovjetski Savez i zemlje „narodne demokratije”, prevashodno na Bugarsku i Albaniju, čiji su se studenti u prvim posleratnim godinama u velikom broju školovali u Jugoslaviji. Posle sukoba, sa pogoršanjem političkih i ekonomskih odnosa, došlo je i do prekida kulturnih, prosvetnih i naučnih veza sa Sovjetskim Savezom i zemljama Informbiroa. Jugoslovensko partijsko rukovodstvo je narednih godina, težeći svim snagama da se održi, sačuva nezavisnost i izvuče zemlju iz teške situacije, tragalo za „novim putem u socijalizam” u unutrašnjoj politici i novim putevima međunarodne političke, ekonomske i kulturne saradnje. Kao rezultat tih težnji, početkom 50-ih godina Jugoslavija je primala ekonomsku i vojnu pomoć Zapada, ali je ubrzo krenula u pokušaj izmirenja sa SSSR-om, da bi tako razvila politiku „ekvidistance” i laviranja između sukobljenih blokova, zalažući se za nepristupanje blokovima, suverenitet i ravnopravnost svih zemalja, dekolonizaciju, razoružanje, mir i saradnju u Organizaciji ujedinjenih nacija.²

U tim okvirima je, kroz traganje za alternativnom spoljnopolitičkom linijom i „trećim putem” u međunarodnim odnosima, došlo i do zbližavanja i podsticanja saradnje sa zemljama Azije i Afrike koje su upravo kroz proces dekolonizacije sticale nezavisnost i preko Organizacije ujedinjenih nacija i na druge načine stupale na svetsku političku scenu.³ Uspostavljanje i razvijanje političkih i ekonomskih odnosa sa tim zemljama praćeno je i podsticanjem kulturne saradnje, međusobnim upoznavanjem naroda i država i razmenom studenata i stručnjaka. Tako su početkom 50-ih godina u Jugoslaviju došli prvi stipendisti iz udaljenih zemalja Azije, da bi sredinom 50-ih, posle niza diplomatskih kontakata, susreta državnih rukovodstava i formulisanja zajedničkih spoljnopolitičkih stavova, njihov broj postajao sve veći i da bi im se u drugoj polovini decenije pridružili studenti iz afričkih zemalja, a stipendiranje studenata sa ova dva konti-

¹ O razvoju spoljne politike Jugoslavije pre i posle sukoba sa Informbiroom videti: Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1976, str. 41–116; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, Beograd, 1988, str. 195–262; Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, Zagreb, 1988.

² D. Bekić, *n. d.*, str. 164–169; Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Ujedinjenim nacijama 1945–1953*, Beograd, 1985, str. 41–46; Ljubodrag Dimić, „Jugoslovensko sovjetski odnosi 1953–1956”, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine*, Beograd, 1999, str. 279–293; Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, Beograd, 2000.

³ L. Mates, *n. d.*, str. 50–51, 122–125; J. Jovanović, *n. d.*, str. 49–53; Dragan Bogetić, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, Beograd, 1990, str. 204–223.

nenta postalo planska i sistematska aktivnost i „strateška” državna orijentacija i investicija.⁴

Počeci saradnje sa zemljama Trećeg sveta vezani su za razvoj odnosa Jugoslavije sa Indijom i Burmom, te su i prvi koraci u oblasti kulturne i prosvetne saradnje, međusobnog upoznavanja različitih i udaljenih kultura i civilizacija učinjeni upravo sa ovim zemljama tokom prve polovine 50-ih godina. Saradnja Jugoslavije i Indije je tokom prvih godina posle Drugog svetskog rata bila slaba i sporo se razvijala zbog velike geografske udaljenosti i nepoverenja. Diplomatski odnosi su uspostavljeni još decembra 1948, ali dugo je interes za saradnju bio uglavnom jednostran. Pokazivala ga je Jugoslavija, kojoj je, ugroženoj od sovjetskog bloka, s jedne strane, i izloženoj pritiscima Zapada, sa druge strane, bio dragocen kontakt i podrška od velike, iako udaljene zemlje, sa krupnom ulogom u međunarodnim odnosima i sličnim stavovima u pojedinim političkim pitanjima. Indija je, pak, bila okrenuta svojim problemima i pokazivala malo interesovanja za Jugoslaviju, kao i Evropu uopšte, i istovremeno izražavala nepoverenje i sumnju zbog saradnje sa Zapadom i sukoba sa Sovjetskim Savezom. Međutim, početkom 50-ih godina, dve zemlje su ostvarile bliži kontakt, pružale jedna drugoj podršku i pokazale niz istih stavova u radu Saveta bezbednosti OUN-a. Kasnije je, pod uticajem promenjenih političkih prilika u Aziji posle Korejskog rata, krize odnosa sa SSSR-om i ekspanzije SAD-a u regionu, Indija posle rezervisanosti obratila veću pažnju na odnose sa Jugoslavijom. Tokom 1954. otvorena je ambasada u Beogradu (od 1952. Indiju je predstavljao ambasador u Rimu, dok je Jugoslavija ambasadora u Nju Delhiju postavila već 1950) i došlo je do zaokreta indijske politike, koja je sada pokazala interes za razmenu iskustava i uspostavljanje prisnijih veza.⁵

Prekretnica za sporo zbližavanje i otklanjanje nepoverenja bila je Titova poseta Indiji i Burmi krajem 1954. i početkom 1955, posle koje su odnosi triju zemalja ubrzano krenuli uzlaznom linijom kroz sve vidove saradnje (diplomatski, ekonomski, vojni, kulturni), zajednički nastup na međunarodnoj političkoj sceni, zastupanje mira, vanblokofske politike i „aktivne miroljubive koegzistencije”.⁶

⁴ Videti: Arhiv Jugoslavije (AJ), CK SKJ, Organizaciono-politički sekretarijat, V, X-XV/5, Zapisnik sa sednice organizaciono-političkog sekretarijata CK SKJ, 24. mart 1960; AJ, Savez studenata Jugoslavije (SSJ), 145-13, Savetovanje o međunarodnim aktivnostima SSJ, 17. mart 1960; Istorijski arhiv Beograda (IAB), fond Gradski komitet (GK), k. 313, Stenografske beleške komisije za kulturne veze SSRNJ, 18. januar 1960.

⁵ Драган Богетић, „Политичка позадина и стварни домаћај сарадње Тито–Нехру 1954–1964”, *Архив, Часопис Архива Србије и Црне Горе*, год. VII, бр. 1–2, Београд, 2006, стр. 139; Љубодраг Димић, „Титово путовање у Индију и Бурму 1954–1955. Прилог за историју хладног рата”, *Токви историје*, 3–4/2004, Београд, 2004, стр. 32–39.

⁶ Д. Богетић, „Политичка позадина...”, стр. 140–150; Исти, *Нова стратегија спољне политике Југославије 1956–1961*, Београд, 2006, стр. 43–52; Исти, „Титово путовање у Индију и Бурму 1954–1955. и обликовање југословенске политике несврстаности”, *Историја 20. века*, бр. 2, 2001, Београд, 2001, стр. 65–73; Исти, „Корени југословенског опредељења...”, стр. 224–237; Љ. Димић, „Титово путовање...”, стр. 38–53.

Period sporog zbližavanja i napora za uspostavljanje saradnje pre 1954/55. godine, bio je obeležen, pored ostalog, i snažnim podsticanjem i razvojem kulturne saradnje, koja je najrazvijeniji oblik dobila u ponudi, korišćenju i razmeni prvih stipendija za školovanje studenata i usavršavanje svršenih studenata iz Indije i Burme u Jugoslaviji. Inicijativa jedne a „izvesna rezervisanost” druge strane, što je bila osnovna odlika odnosa u ovom periodu, pokazala se i u ovoj oblasti. Saradnja se odvijala u okviru opšte politike stipendiranja stranih državljana koju je jugoslovenska država sprovodila u složenim međunarodnim prilikama i u teškom vremenu za zemlju.

* * *

Posle potresa i prekretnice koju je na unutrašnjem i spoljopolitičkom planu doneo sukob sa Informbiroom, prvi, skromni koraci u školovanju studenata iz inostranstva u Jugoslaviji načinjeni su početkom 50-ih godina, u vremenu konsolidacije i preusmeravanja državne unutrašnje, spoljne i kulturne politike. U to vreme (1950–1953), kulturnom, prosvetnom i naučnom razmenom sa inostranstvom, pa stoga i dolaskom stanih studenata rukovodilo je Odeljenje za kulturne i naučne veze u Sektoru za visoke škole, nauku i umetnost Saveta za nauku i kulturu vlade FNRJ.⁷ Međutim, Odeljenje je uglavnom bilo posvećeno organizaciji izložbi, koncerata, festivala, seminara, razmeni publikacija o školstvu i nauci, razmeni naučnika i stipendiranju studija i specijalizacija jugoslovenskih studenata u inostranstvu, tako da je tada bilo vrlo malo stranih studenata u Jugoslaviji. Radilo se uglavnom o studentima iz zapadnih zemalja koje je interesovao jezik, istorija i kultura, ali pojavljuju se i prvi studenti iz Indije i Burme.

Savet za nauku i kulturu je 1951. dodelio devet stipendija studentima iz inostranstva (po jednu Danskoj, Finskoj, SAD-u, Boliviji, Trstu, i po dve Italiji i Indiji). Međutim, tokom školske 1951/52. godine u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu su studirala samo četiri studenta, iz Nemačke, Danske i Austrije.⁸ Za sledeću, 1952/53. školsku godinu, dodeljene su ukupno 54 stipendije stranim studentima, i to 43 za jednu godinu studiranja na fakultetima, institutima ili praksu

⁷ Videti: Иван Хофман, „Савет за науку и културу владе ФНРЈ 1950–1953”, *Архив, Часопис Архива Србије и Црне Горе*, год. VII, бр. 1–2, Београд, 2006, стр. 21–28. Treba pomenuti da je pored međunarodne državne saradnje na školovanju stranih studenata tokom 50-ih godina postojala i živa saradnja studentskih i omladinskih organizacija koje su organizovale razmenu studenata, stručnu praksu, seminare, posete, ekskurzije, letovanja, radne akcije, kulturno-umetničke priredbe, sportske susrete, razmenu publikacija itd. U ovom radu je posmatrano samo školovanje i usavršavanje studenata i svršenih studenata obavljeno preko državnih stipendija.

⁸ AJ, fond Komisija za kulturne veze sa inostranstvom (dalje Komisija...), 559-17a (nesređeno), Godišnji izveštaj o radu Odeljenja za naučne i kulturne veze sa inostranstvom u 1951. godini; AJ, fond Savet za nauku i kulturu (dalje Savet...), 317-100-149, br. 338/63, 30. jul 1952.

u fabrikama, pet za redovno studiranje i šest stipendija na tri do šest meseci. Pored ostalog (pet stipendija Belgiji, pet Kanadi, četiri Nemačkoj, po tri Britaniji i SAD-u, dve Meksiku, Libanu i Siriji, po jedna Švajcarskoj, Italiji i španskom i palestinskom izbeglici), ponuđeno je deset stipendija vladi Indije i tri vladi Burme. Od ove ponude do kraja 1952. iskorišćeno je 18 stipendija, a do kraja školske godine u Jugoslaviju je došlo ukupno 23 studenta iz sedam zemalja. Do kraja 1952. u zemlju su došla (pored četiri iz Nemačke, tri iz SAD-a i po jednog iz Engleske, Italije i Francuske) trojica stipendista iz Burme i dvojica iz Indije, a do kraj školske godine je došlo još šest Indijaca.⁹

Početkom 1953. godine došlo je do značajne organizacione promene u državnom aparatu, koja je imala veliki uticaj na dalji razvoj stipendiranja i brige o stranim studentima u Jugoslaviji. Marta 1953. osnovana je Komisija za kulturne veze sa inostranstvom. Zadatak Komisije je bio da pomaže održavanje i razvijanje kulturnih veza zemlje sa inostranstvom, a pored ostalih referada (za saradnju sa kulturno-umetničkim društvenim ustanovama; za izložbe; za muziku, pozorište i film; za naučno-prosvetni sektor; za informacije i propagandu; za studije i specijalizaciju u inostranstvu) postojala je i posebna referada za strane studente. U njoj nadležnosti bilo je organizovanje seminara i kurseva, raspodela stipendija stranim zemljama, preporuka katedri, instituta i oblasti za studiranje, rad na povećanju broja stipendija pojedinim zemljama, briga o stipendistima, o studijama, smeštaju, učenju jezika, povezivanju sa stručnjacima, uticaju na uvid u društveni život zemlje, korespondencija sa kandidatima i saradnja sa Savezom studenata oko studentske razmene.¹⁰

Početak delovanja Komisije značio je i ozbiljnije formulisanje i vođenje kulturne politike prema inostranstvu u svim sferama pa i u oblasti stipendiranja stranih studenata. Uprkos materijalnim problemima, težilo se širenju saradnje, uspostavljanju reciprociteta i direktnih veza univerziteta radi razmene stipendija. Iako je Komisija nasledila budžet i plan Odeljenja za kulturne i naučne veze Saveza za nauku i kulturu (koji je ukinut početkom 1953) za tekuću godinu, odmah je došlo do porasta brige o stranim studentima koji su se zatekli u zemlji, a ubrzo i do porasta broja ponuđenih i ostvarenih stipendija studentima iz inostranstva, naročito onima iz Indije i Burme.¹¹

⁹ AJ, Komisija..., 559-17a, Godišnji izveštaj, 23. decembar 1952. Procenat iskorišćenja ponuđenih stipendija do kraja 1952. iznosio je 33%, dok su sredstva namenjena toj svrsi bila blokirana, pa je traženo da se ubuduće odredi rok za korišćenje stipendija. Od svih stipendija, ostvarena je samo jedna razmena, sa Nemačkom. Iako je postojao interes u pojedinim zemljama, u njihovim vladama je postojao otpor zbog straha „da će se jugoslovenski studenti ‘baviti politikom’”.

¹⁰ „Уредба о оснивању Комисије за културне везе са иностранством”, *Службени лист ФНРЈ*, год. IX, бр. 12, Београд, 18. март 1953; AJ, Komisija..., 559-17a, Uredba o osnivanju, 12. mart 1953; Statut Komisije, 28. april 1953; Sistematizacija i opis radnih mesta, 30. oktobar 1953.

¹¹ AJ, Komisija..., 559-17a, Zapisnik sa sastanaka Komisije 25. juna 1953; 11. decembar 1953.

Komisija je za školsku 1953/54. stranim državljanima ponudila 55 stipendija u trajanju od tri do 12 meseci, a od toga Indiji i Burmi po sedam stipendija po deset meseci, „u cilju pružanja pomoći nerazvijenim zemljama”. Indijci su ponuđene stipendije prebacili u 1954. dok su Burmanci iskoristili tri. Ove zemlje su po prvi put uzvratile ponudu sa po tri stipendije, u okviru ukupne ponude za inostranstvo od 100 stipendija u trajanju od dva do deset meseci.¹²

Školske 1954/55. delatnost Komisije na stipendiranju stranih studenata bila je još razvijenija. U zemlji je 1955. bio 71 stipendista iz 20 zemalja, i to 36 iz vanevropskih i 35 iz evropskih zemalja. Najviše stipendija je dodeljeno Burmi – 14 od ponuđenih 15 i Indiji – 9 od ponuđenih 10 (sledile su Nemačka i Engleska sa po šest i Danska i Kina po pet), u trajanju od 126 meseci Burmi i 78,5 meseci Indiji (od ukupno 420 meseci). Indija je Jugoslaviji uzvratila sa devet stipendija, od kojih je korišćeno osam, a Jugosloveni su već koristili tri stipendije koje im je dala Burma.¹³ Navedeni podaci svedoče kako o razvoju stipendiranja stranih studenata uopšte tako i o mestu koje je zauzimalo stipendiranje studenata iz vanevropskih zemalja (više od 50%), a naročito iz Indije i Burme (32%), u godini u kojoj su i diplomatski odnosi sa ovim zemljama posle Titove posete krajem 1954. i početkom 1955. krenuli ubrzano uzlaznom linijom.

Stipendije su dodeljivane preko vlada Indije i Burme, a jugoslovenske ambasade u tim zemljama su imale ulogu posrednika i obavljale tehničke poslove tokom dodele stipendija. Savetu i Komisiji je stizalo mnogo direktnih zahteva za stipendiranje, posebno od Indijaca iz Londona, ali su odbijani i studenti upućivani na proceduru preko vlade svoje zemlje.¹⁴ S druge strane, Komisija je raspisivala konkurs za dodelu stipendija koje su ponudile Indija i Burma i odlučivala koje će studente slati u ove zemlje.¹⁵ O radu stipendista izveštavane su jugoslovenske ambasade u Nju Delhiju i Rangun, kao i ambasade Indije i Burme u Jugoslaviji.¹⁶

¹² AJ, Komisija..., 559, 17a, Godišnji izveštaj za 1953, 15. januar 1954; *Isto*, Plan stipendija, 14. mart 1953. Engleskoj, čije su stipendije najviše korišćene, ponuđeno je tri, a Francuskoj pet stipendija.

¹³ AJ, Komisija..., 559-50a, Godišnji izveštaj sektora za strane studente za 1955. Najviše stranaca je bilo na Filozofskom fakultetu (34), zatim na geologiji i medicini (7), pravu i ekonomiji (3) itd. Pet studenata iz Burme je studiralo medicinu, dva geologiju i po jedan biologiju, veterinu, ekonomiju, arhitekturu i elektrotehniku, poljoprivredu i rudarstvo. Četiri Indijca su bila na umetničkim akademijama, tri na geologiji i po jedan na biologiji i arhitekturi. Komisija je stalno pratila njihov rad na fakultetu, pružala pomoć i imala uvid u efikasnost korišćenja stipendija.

¹⁴ AJ, Komisija..., 559-17a, Tromesečni izveštaj, 4. maj 1953. Krajem 1953. na ovaj način je, uz intervenciju Saveza studenata Jugoslavije, stipendiju dobio Indijac Mishra Panchanan. Iako je u prvi mah ocenjen kao skroman i vredan čovek, kasnije je napravio niz problema i oduzeta mu je stipendija. (AJ, Savet..., 317-100-149; AJ, Komisija..., 559, 17a, Izveštaj za strane studente za novembar, 3. decembar 1953).

¹⁵ Videti: AJ, Komisija..., 559-47, Prijave na konkurs 1953–55; „Конкурс за студије и специјализацију у Бурми”, *Политика*, Л, бр. 14689, Београд, 14. децембар 1953, стр. 5, 12.

¹⁶ AJ, Komisija..., 559, 17a, Izveštaj za strane studente za novembar, 3. decembar 1953.

* * *

Davanje 10 stipendija Indiji za 1952/53, što je predstavljalo skoro petinu ukupnog broja ponuđenih stipendija, pokazuje mesto i značaj koji je već tada pridavan razvoju kulturne razmene sa ovom zemljom. Iako su stipendije bile namenjene za jednogodišnje studije na univerzitetima, indijska vlada je izrazila želju da njeni stipendisti koji su svršeni studenti rade na praksi u jugoslovenskim fabrikama. Odeljenje za kulturne i naučne veze Saveta za nauku i kulturu vlade FNRJ, koje je tada rukovalo razmenom studenata, tražilo je pristanak od fabrika koje su određene za prijem Indijaca i vršilo prepisku o smeštaju, ishrani i radu stipendista. O načinu smeštaja i ishrane odlučivale su fabrike prema svojim mogućnostima (privatno, porodica, hotel, restoran, menza), a imale su obavezu i da se pobrinu za učenje jezika (srpskohrvatskog ili slovenačkog), osmišljavanje kulturnog i društvenog života stipendiste, a pre svega detaljnog plana i programa rada u preduzeću tokom trajanja stipendije. Savet je obezbeđivao stipendiju od 10.000–13.000 dinara od koje su plaćani troškovi i 2.000 izdvajano za džeparac. Prvi je septembra 1952. stigao Vallabhras Ambalal Parikh na praksu u „Jugovinil” u Kaštel Sućurcu kod Splita, a u novembru i Jalihal Makund Anatrao na praksu u „Litostroj” u Ljubljani. Ostali Indijci su dolazili tokom 1953, sa velikim kašnjenjem, neorganizovano i nenajavljeno, što je pricinjavalo probleme Savetu i fabrikama. Ipak, na kraju je obavljen prijem i smeštaj stipendista, organizovan rad, održavana veza sa fabrikama koje su slale izveštaje, a juna 1953. je organizovano i grupno putovanje radi upoznavanja zemlje.¹⁷

Tokom 1952. i 1953. osam Indijaca stipendista je radilo u jugoslovenskim fabrikama: Ullal Naramsimha Nayak u staklari u Paraćinu; Parthasarathi Rayakopalachari u Jugovinilu – Kaštel Sućurac; Shashakant Mehta u Kulpinu – Novi Sad; Surinder Singh u Zmaju – Zemun; Prem Kumar Dube u Željezari Jesenice; Jalihal Mukund Anantrao u Litostroju – Ljubljana; Vallabhras Ambalal Parikh u Jugovinilu; D. K. Misra u fabrici papira Vevče u Sloveniji. Prema ocenama fabrika u kojima su radili svima je praksa mnogo koristila, kako po ubeđenju rukovodstva tako i po njihovim izjavama. Smatralo se da je izbor bio dobar, osim S. Singha, od kojeg se nije ni moglo očekivati da učestvuje u radu u fabrici usled nedovoljne stručne spremlje i slabog tehničkog obrazovanja.¹⁸

¹⁷ AJ, Savet..., 317-100-149, Prepiska Saveta za nauku i kulturu o indijskim stipendistima; AJ, Komisija..., 559-17a, Tromesečni izveštaji, 4. maj 1953, 24. septembar 1953. Treba pomenuti da su neke fabrike odbijale da prime stipendiste (Fabrika konzervi Kijevo, Trepča i dr.) zbog loših uslova, a neke su odustajale zbog kašnjenja Indijaca. Kašnjenje stipendista je zbunilo i Jugoslovensku ambasadu u Nju Delhiju koja je tražila instrukcije kako da postupi sa brojnim zahtevima za dobijanje novih stipendija. Savet je odgovorio da su mesta za tekuću godinu popunjena i da se interesenti mogu sledeće godine javiti indijskom Ministarstvu prosvete. (AJ, Savet..., 317-100-149, Savet za nauku i kulturu – Ambasadi FNRJ u Nju Delhiju, br 338/129, 1. novembar 1952).

¹⁸ AJ, Komisija..., 559-17a, Godišnji izveštaj za 1953, 15. januar 1954. Videti i: „Инострани студенти стипендисти у нашој земљи”, *Политика*, L, бр. 14609, Београд, 12. септембар 1953, стр. 5.

Stipendista iz Burme je tokom 1952/53. bilo manje nego iz Indije, ali svi su studirali na Univerzitetu u Beogradu, što uz činjenice da je broj stipendija ponuđenih Burmi bio isti kao Engleskoj ili SAD-u i da je u potpunosti iskorišćen, govori o značaju koji su obe zemlje pridavale međusobnoj kulturnoj saradnji koja je bila tek u začetku. U Jugoslaviji su tokom školske 1952/53. boravili burmanski stipendisti Ko Ko, San Thein i Maung Zang Yin, koji su na Ekonomskom fakultetu u Beogradu na Katedri za ekonomiku FNRJ kod profesora Mihajla Vučkovića proučavali zadrugarstvo. Komisija je pohvalila njihov rad, zalaganje i uspeh i istakla ih kao najbolje i najvrednije studente. Pohađali su poseban kurs i sve vreme im je bio obezbeđen prevodilac. Shvatili su studije sasvim ozbiljno, na predavanja dolazili disciplinovano, koristili literaturu, dolazili na konsultacije spremni i postavljali pitanja iz kojih se moglo videti njihovo široko interesovanje za materiju. Uz predavanja i konsultacije, odlazili su na teren gde su se upoznivali sa radom zadruga, škola, državnih i privrednih organizacija, a jula 1953. im je organizovano putovanje po svim republikama i duži boravak u Dubrovniku. Nakon završenog kursa polagali su ispite i pokazali da su u potpunosti savladali predviđenu materiju. Pored toga, burmanski studenti su držali predavanja o privrednom položaju i razvitku Burme na Ekonomskom fakultetu i u drugim ustanovama. Slali su dopise o svom životu i radu u našoj zemlji i o jugoslovenskim fabrikama, koje je burmanska štampa redovno prenosila. Komisija im je pružila pomoć na svim područjima rada, tako da su iz zemlje otišli zadovoljni i javili se iz Burme zahvaljujući za omogućeni boravak i rad u Jugoslaviji.¹⁹

I pored ovako pohvalnih izveštaja o rezultatima rada, prve burmanske studente su od početka pratili i brojni problemi koji su opterećivali sve strane studente u Jugoslaviji, i to sve više iz godine u godinu (ti problemi su mimoišli jedino Indijce koji su bili na praksi u fabrikama 1952/53). Najveći problem je bio smeštaj. Sticao se utisak da su svi stranci, a naročito Burmanci bili navikli na bolje uslove, koje su i očekivali u Jugoslaviji, tako da su se teško navikavali na postojeće uslove smeštaja. Strani studenti su smeštani u hotele („Union”, „Mažestik”), neki su dobijali privatne sobe, što je nosilo povećane troškove, a preovladavao je smeštaj u studentskim domovima, koji je uprkos lošim uslovima i malom broju mesta, forsiran zbog kontakta sa domaćim studentima i učenja jezika (što je predstavljalo poseban problem i preduslov ozbiljnog rada na fakultetu). Uprave domova „Ivo Lola Ribar” i „Vera Blagojević”, u kojima su bili smešteni stranci, pokušavale su da poboljšavaju uslove u sobama, nailazeći na nerazumevanje i otpor domaćih studenata, koji se od početka nisu mirili sa

¹⁸ AJ, Komisija..., 559-17a, Godišnji izveštaj za 1953, 15. januar 1954. Videti i: „Инострани студенти стипендисти у нашој земљи”, *Политика*, L, бр. 14609, Београд, 12. септембар 1953, стр. 5

¹⁹ AJ, Komisija..., 559-17a, Godišnji izveštaj za 1953, 15. januar 1954; Tromesečni izveštaj, 24. septembar 1953; AJ, Savet..., 317-100-149. O burmanskim studentima i njihovom predavanju o Burmi na Ekonomskom fakultetu pisao je i list *Student*. Videti: „Много ће нам користити боравак у Југославији”, *Студент*, XVIII, бр. 6, Београд, 1. април 1953, стр. 2; „Бурмански студенти о својој земљи”, *Студент*, XVIII, бр. 7, Београд, 8. април 1953, стр. 2.

boljim položajem stranaca. Ni Savez studenata nije pružao potrebnu pomoć Komisiji prilikom prijema i privikavanja stranih studenata na novu sredinu, tako da su često bili izolovani, nezadovoljni i obraćali se svojim ambasadama tražeći pomoć. Svi ovi problemi, a naročito smeštaj, postojali su i narednih godina i to u većoj meri, a doticali su i studente iz Indije i Burme.²⁰

U Jugoslaviji je, u skladu sa opštom spoljnom politikom, postojala velika želja za daljim razvojem kulturne saradnje sa Indijom i Burmom koja je bila tek u začetku. Isticane su „simpatije” koje povezuju Jugoslaviju i Indiju i potreba da se narodi što bolje upoznaju. Inicijativu je u oba slučaja davala jugoslovenska strana, ali, pored već pomenute rezervisanosti pre svega Indije, realizaciju ideja je ometala udaljenost zemalja i nedostatak materijalnih sredstava.²¹ Ipak, tokom 1953/54. i 1954/55. ponuđen je i ostvaren značajan broj stipendija, a na insistiranje Komisije, Indija i Burma su ponudile prve stipendije za jugoslovenske studente, tako da je stipendiranje vršeno na bazi razmene.²²

Od po sedam ponuđenih stipendija za 1953/54. u ovom periodu su se u Jugoslaviji nalazila dva studenta iz Indije i dva iz Burme. Indijci su svoje stipendije prebacili u 1954. a u zemlji su se nalazila dvojica stipendista iz prethodne godine. Jedan je bio D. K. Misra, koji je još 1952. dobio desetomesečnu praksu u fabrici papira Vevče, ali došao je tek juna 1953. tako da je boravio do 1954. Drugi je već pomenuti Mishra Panchanan. Oktobra 1953. u zemlju je došao Burmanac Maung Lun u nameri da studira tehniku na Mašinskom fakultetu, ali zbog teškoća u studiranju, otišao je već krajem godine. Drugi stipendista iz Burme bila je Ma Sa Muint, studentkinja medicine koja je trebalo da ostane na potpunim redovnim studijama, ali posle problema sa smeštajem (iz „Vere” prebačena u „Dom vojnih stipendista”, a otuda u hotel „Union”) i neozbiljnosti na studijama, vlada joj je oduzela stipendiju i vratila je u Burmu 1954.²³

Stipendiranje studenata iz Indije i Burme doseglo je vrhunac školske 1954/55. kada su se ove zemlje našle na prva dva mesta po broju stipendista u

²⁰ AJ, Komisija..., 559-17a, Tromesečni izveštaj, 24. septembar 1953, Izveštaj za oktobar 1953, 4. novembar 1953, Izveštaj za novembar, 3. decembar 1953; AJ, Savet..., 317-100-149.

²¹ AJ, Komisija..., 559-17a, Izveštaji za 1953. po zemljama: Burma, Indija; AJ, Komisija..., 559-33a, Izveštaji za 1954. po godinama: Burma, Indija. Dok sa Burmom još nije bilo drugih oblika kulturne saradnje, u Indiju je 1953. poslata zbirka minerala, zbirka grafika, kolekcija dečjih crteža, igračke i lutke u narodnim nošnjama, a 1954. je u Muzeju primenjene umetnosti u Beogradu priređena izložba indijske umetnosti itd.

²² Komisija je, inače, davala stipendije na bazi razmene, ali i zemljama za koje je smatrala da je korisno uspostavljanje kulturne saradnje i zemljama za koje je smatrala da je saradnja „politički oportuna u okviru opštih političkih smernica zemlje”. AJ, Komisija..., 559-17a, Godišnji izveštaj za 1953.

²³ AJ, Komisija..., 559-33a, Godišnji izveštaj za 1954; AJ, 559, 17a, Izveštaj za oktobar 1953, 4. novembar 1953. Mishra je aprila 1954. predao tezu na engleskom jeziku „Sovjeti i Istočna Evropa 1918–1941” profesoru Jovanu Đorđeviću na Pravnom fakultetu u Beogradu. Posle prevođenja i niza peripetija zbog slabog kvaliteta rada, nedoličnog života, političke nepodobnosti i ukidanja stipendije septembra 1954, Mishra je doktorirao aprila 1955. i potom otišao iz zemlje. AJ, Komisija..., 559-33a, Godišnji izveštaj za 1954; AJ, Komisija..., 559-50a, Izveštaj za april, 6. maj 1955.

Jugoslaviji, i sa 23 stipendije činile skoro trećinu ukupnog broja stipendija te godine. U isto vreme u Indiju i Burmu je otišlo 11 jugoslovenskih stipendista, čime je ostvareno stipendiranje na bazi razmene. Takvi rezultati saradnje sa Indijom i Burmom postignuti su posle višegodišnjeg insistiranja jugoslovenske strane početkom 50-ih godina na ukupnom približavanju i podsticanju veza s ovim zemljama. Veliki broj stipendija ostvaren je upravo u vreme konačnog diplomatskog zbližavanja 1954/55. godine i definisanja zajedničkih stavova u međunarodnim odnosima.

Septembra 1954. godine u Jugoslaviju je iz Indije došlo osam diplomiranih studenata na desetomesečno usavršavanje i odmah su raspoređeni po institutima i akademijama umetnosti u zemlji: Shri C. V. Kurian je radio doktorat iz biologije i upućen je na praksu u Oceanografski institut u Split; geolozi Shri K. Suryanarryna i Shri B. B. Singhal su upućeni na Geološki institut u Beogradu; hemičar Prabhakar Krishna Kamalkar i arhitekta Vitthaibhai Mistry su se usavršavali u Zagrebu; Vydja Bushnan se bavio slikarstvom kod Mila Milunovića u Beogradu, a vajari P. Ambastha i Gulam Yelani su otišli u Zagreb. Vajar Mozumdar Ritendre je stigao početkom 1955. i upućen je u Ljubljano.²⁴

Zalaganje, ponašanje i uspeh indijskih stipendista tokom boravka u Jugoslaviji bili su različiti. Komisija je odmah kritikovala geologe i umetnike koji nisu poneli ništa od materijala za rad, te je ona morala da im nabavlja četke, platno, papir i opremu za teren. Sa umetnicima je bilo dosta poteškoća. Komisija je smatrala da su došli sa namerom da žive dobro od prodatih slika i da zarade dosta novca slikajući isključivo indijske motive. Stalno su se žalili na visinu stipendije i pokušavali da dobiju novac od raznih ustanova i organizacija. Yelani je čak bio drzak i pravio razne ispade. Iako su slikari kod kojih su radili smatrali da su im radovi bezvredni, Yelani i Ambastha su na kraju boravka imali izložbe u Zagrebu, a Bushnan u Beogradu. Svi su bili nezadovoljni prodajom slika i boravkom uopšte i tako otišli iz zemlje. Jedino je M. Ritendre, koji je do februara

²⁴ AJ, Komisija..., 559-33a, Godišnji izveštaj za 1954. Indija je, u skladu sa rastućom kulturnom saradnjom i recipročnom razmenom studenata, 1954/55. Jugoslaviji dala devet stipendija po dve godine od kojih je korišćeno osam. U Indiji su bili: ing. Radomir Senić sa Šumarskog fakulteta u Beogradu, pripremao doktorat iz oblasti eteričnih ulja; ing. Stevan Bruk sa Instituta „Jaroslav Černi” Srpske akademije nauka, studirao hidroenergetski sistem Indije; Josip Franić student prava izučavao modernu istoriju Indije i hindu jezik; Vera Mujbegović, diplomirani student filozofije, studirala indijsku filozofiju i kineski jezik; Nenad Stojnić, novinar iz Beograda, izučavao nacionalnu istoriju Indije i hindu jezik; Miroslav Marković, predavač na Filozofskom fakultetu u Beogradu, izučavao sanskrit i kineski jezik; Milan Stante, student iz Ljubljane, studirao indologiju; Svetozar Petrović, student iz Zagreba, studirao hindu jezik i istoriju. Jože Prevolnik je izabran za usavršavanje u Indiji iz oblasti veštačkih đubriva ali je odustao jer mu visina stipendije nije odgovarala. Krajem 1955. u Indiji su ostali Stojnić, Franić, Stante i Petrović, vratili su se Bruk, Senić i Mujbegović, dok je M. Marković samoinicijativno otišao u Venecuelu, gde je postao šef katedere za klasičnu filologiju Univerziteta u Karakasu. (AJ, Komisija..., 559-33a, Izveštaj za 1954. po sektorima; AJ, Komisija..., 559-50a, Godišnji izveštaj za 1955. po sektorima i po zemljama: Indija). O M. Markoviću videti i: Димитрије Ђорђевић, *Ожигљци и опомене*, III, Београд, 2001, стр. 16.

1956. radio u Ljubljani, smatran za ozbiljnog i vrednog stipendistu. Nakon ovog iskustva, u Komisiji se smatralo da ukoliko se ubuduće budu dodeljivale stipendije Indiji nikako ne bi trebalo prihvatiti umetnike. Ostali indijski stipendisti su bili dosta ozbiljniji i, u skladu s tim, Komisija im je poklanjala više pažnje, plaćala učenje jezika, studijska putovanja, konsultacije s profesorima, nabavku literature i troškove oko izrade doktorskih teza, te su i postigli veći uspeh. S. Kurian je odbranio doktorsku disertaciju krajem 1955. na Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu, V. Mistry februara 1956. u Zagrebu, a S. Singhal juna iste godine u Beogradu. I K. Kamalkar je pokušao da doktorira, ali rad mu je negativno ocenjen.²⁵

Najviše stipendista za školsku 1954/55. dolazilo je iz Burme: od planiranih 15 došlo je 14 i to 12 na redovne studije i tri na specijalizaciju. Tokom marta 1955. u zemlju su stigli: Maung Yi Myint, stipendista za oblasti geologije i eksploatacije šuma; Maung Tim Tum, Maung Chit Tin Oo i Maung Hla Kyi za medicinu; Maung Kyi Aye za geologiju; Maung Thein Wan za biologiju; Maung Aung Myint za rudarstvo; Maung Thve za matematiku i geologiju; Ma Khin Yi za elektrotehniku i Aung Thein, novinar koji je radio na tezi iz ekonomike FNRJ. Početkom aprila došli su Maung Kyaw, Than Maung, Ma San San i Htun Thein, kao stipendisti za oblasti matematike, biologije i medicine.²⁶

Pored smeštaja, ishrane i sastanaka u dekanatima fakulteta, obezbeđene su im knjige i kurs jezika koji je trebalo da pohađaju do upisa na fakultet septembra 1955. Tokom leta su učestvovali na seminaru za strane studente „Razvoj socijalizma u FNRJ” u Zadru i letovali na Hvaru i u Makarskoj. Već ovde su nastali problemi, koji su se povećali posle početka predavanja. Komisija je smatrala

²⁵ AJ, Komisija..., 559-50a, Godišnji izveštaj sektora za strane studente za 1955; *Isto*, Mesečni izveštaji sektora za strane studente, 1955; *Isto*, Godišnji izveštaj po zemljama za 1955; Indija; AJ, Komisija..., 559-70a, Godišnji izveštaj za 1956. V. Mistry je doktorirao sa tezom „Oblici i funkcije školskog razreda pod posebnim klimatskim uslovima”, a S. Singhal „Geološki sastav i tektonski sklop Babičke gore sa naročitim obzirom na hidrogeološke prilike terena”. Inače, prema izveštajima Komisije, titula doktora je Indijcima bila veoma važna pošto im je omogućavala da stavljaju pored imena određena slova koja su u Indiji bila neobično cenjena i značila veći ugled u struci i u društvu uopšte, bolje šanse za privatnu ili državnu službu i lakše napredovanje. O studentima iz Indije i drugih zemalja pisala je u par navrata *Politika*: „Заво-лели смо Југославију”, *Политика*, LI, бр. 14997, Београд, 6. децембар 1954, стр. 4; „Шта студирају странци у Југославији”, *Политика*, LII, бр. 15302, 28. новембар 1955, стр. 7; „Шта странци студирају код нас”, *Политика*, LIII, бр. 15447, 13. мај 1956, стр. 5.

²⁶ AJ, Komisija..., 559-50a, Mesečni izveštaji za mart i april 1955. Tokom 1955. veze sa Burmom su uprkos problemima bile življe. U Rangun je gostovao ansambl „Kolo”, a rektor Univerziteta u Rangun dr Htin Aung je posetio jugoslovenske univerzitete i razgovarao sa jugoslovenskim naučnicima i burmanskim studentima. U Rangun su već drugu godinu boravila tri stipendista burmanske vlade: Branislav Vuković, novinar iz Beograda, studirao je burmanski jezik i nacionalnu istoriju; Milenko Marković, predavač na Višoj partijskoj školi u Beogradu, izučavao je socijalističke pokrete Azije; a Zorica Marković, diplomirani student istorije umetnosti iz Beograda, izučavala je kulturnu istoriju Burme. (AJ, Komisija..., 559-33a, Izveštaj za 1954. po sektorima; AJ, Komisija..., 559-50a, Godišnji izveštaj po zemljama za 1955: Burma).

da je učinjeno sve što je bilo moguće da se Burmancima pomogne da se adaptiraju i budu zadovoljni, ali da oni to nisu cenili. Najveći problem je nastao oko smeštaja, pošto su Burmanci, po mišljenju Komisije, poticali iz bogatih porodica, navikli na bezbrižan život i u Jugoslaviji su očekivali komfor koji im nije mogao biti pružen. Pošto su u više navrata preseljavani, na kraju su smešteni u dom „Ivo Lola Ribar”. Međutim, i dalje su se žalili na smeštaj, visinu stipendije i nepravilan odnos studenata i studentske organizacije prema njima, na nerazumevanje, zapostavljanje, izolovanost i navodno bolji položaj jugoslovenskih studenata u Burmi. Komisija je pokušavala da razgovorima sa Burmancima, domaćim studentima i upravom doma reši probleme, ali bezuspešno. Pokušaj da se svaki Burmanac smesti u dvokrevetnu sobu sa domaćim studentom radi učenja jezika i komunikacije, nije mogao da uspe zbog nerazumevanja domaćih studenata i protesta što stranci imaju privilegije i bolje uslove od njih. Posle pojedinačnih žalbi, koje su upućivali i studenti iz Ljubljane, Burmanci su nastupili organizovano i, uz podršku Ambasade i burmanske štampe, isposlovali povećanje stipendije.²⁷

Suočeni sa problemima, nepoznavanjem jezika, teškoćama studija, od 14 burmanskih studenata koji su došli 1955. ostalo je na studijama 1957. njih osam. Vraćeno je petoro zbog nezalaganja, neznanja jezika, slabog kontakta sa ostalim studentima i neuspeha na studijama (dvoje 1956. a Ma Khin Yi, Maung Twe i Htein Wan 1957). Uprkos svemu, Komisija je s obzirom na teškoće oko jezika, nesporazume i probleme, ovakav rezultat smatrala uspehom.²⁸

Problemi koji su se pojavili sa burmanskim studentima 1955. postojali su u isto vreme i sa Indijcima i sa svim ostalim strancima i vremenom su bili sve veći. Na prvom mestu se nalazio problem smeštaja, koji je dovodio do nezadovoljstva svih stranih studenata i zahtevao hitno rešenje i nalaženje adekvatnog i povoljnog prostora za njihov smeštaj. Postavljalo se i pitanje visine stipendije koju je trebalo odmeriti prema potrebama studenata i mogućnostima Komisije. Neke teškoće, kao što je učenje jezika, kontakt sa fakultetima i profesorima, pomoć u nabavci literature i učenju, savlađivanje su bolje, što je omogućavalo i bolje rezultate na studijama. Međutim, odnos domaćih studenata i studentske organizacije prema stranim studentima je sporo menjan. Ne samo što je bilo malo uspeha u nameri da domaći studenti dočekuju strance, žive sa njima i pomažu im u prilagođavanju, učenju i savlađivanju jezika, već je dolazilo do stalnih protesta domaćih studenata zbog napora da se strancima daju privilegije i bolji uslovi života i rada nego što su ih oni imali. I na kraju, dugo predstavništva u inostranstvu nisu ostvarivala nikakav kontakt i nisu davala nikakve informacije o radu i ponašanju stipendista po povratku u zemlju i njihovom odnosu prema Jugoslaviji. Tako se ništa nije

²⁷ AJ, Komisija..., 559-50a, Mesečni izveštaji za maj–decembar 1955; Godišnji izveštaj sektora za strane studente za 1955. *Student* je preneo srdačan razgovor sa Burmancima neposredno po njihovom dolasku, pre bilo kakvih problema i nezadovoljstva: „Служиће Бурми”, *Студент*, XX, бр. 12, 27. април 1955, стр. 6.

²⁸ AJ, Komisija..., 559-91a, Godišnji izveštaj za 1957. godinu.

saznavalo o korisnosti i efikasnosti stipendiranja stranaca i efektima njihovog boravka u Jugoslaviji.²⁹

To su sve bili problemi koji su zatekli jugoslovensku državu na samom početku velikog poduhvata stipendiranja stranih studenata i stručnjaka, a koji su u drugoj polovini 50-ih godina postajali sve veći i vidljiviji sa porastom broja stranih stipendista. Međutim, brojnost i značaj stipendista iz Indije i Burme u to vreme su znatno opali, što se vidi i po samom broju dodeljenih stipendija, a naročito u odnosu na snažno rastući broj stipendija koje su dodeljivane studentima iz drugih zemalja Azije i Afrike krajem 50-ih godina. Taj značaj je bio na vrhuncu u vreme napora za zbližavanje i zamaha saradnje sa ovim zemljama, a posle ostvarenja tih ciljeva nije dalje pratio razvoj međusobnih odnosa i veza.

Summary

Scholars from India and Burma in Yugoslavia 1951–1955

Key words: Scholars, India, Burma, Yugoslavia

Within the policy of diplomatic convergence and cooperation with India and Burma in the early 1950s, Yugoslavia tended, through the Science and Culture Council and the Commission for Cultural Relations with Other Countries, to establish and reinforce cultural and educational ties with these countries. Special attention has been devoted to providing scholarships for education, advanced training and professional practice at Yugoslav universities, scientific and economic establishments, to Indian and Burmese students and graduated professionals. That is why the number of scholarships awarded to India and Burma was from the beginning by far the highest compared with other countries. At the time of establishment of close diplomatic contacts 1954/55 it was carried out on the basis of exchange and amounted to nearly one third of the total number of scholarships granted to foreign students. Despite many difficulties with accommodation, work at the faculties, relations with local students and language barrier, some students have achieved good results and have successfully benefited of their stay in Yugoslavia, while exchange of scholarships has played an important role in the development of amity, better understanding and encouragement of cooperation and linking between remote and different countries, peoples and cultures. In the second half of the 1950s, after reinforcement of political ties, the volume and significance of scholarships provided to students from India and Burma declined and was suppressed by high increase in the number of scholars from other Afro-Asian countries.

UDK 327.55(497.1:540+591)''1951/1955''(093.2)
378.014.242(=21)(497.1)''1951/1955''(093.2)

²⁹ AJ, Komisija..., 559-17a, Godišnji izveštaj za 1953; AJ, Komisija..., 559-33a, Godišnji izveštaj za 1954; AJ, Komisija..., 559-50a, Godišnji izveštaj za 1955.

**JUGOSLAVIJA I
BALKANSKI PAKT**

TITO I BALKANSKI PAKT

Premošćavanje na putu ka neutralnosti

Milan Terzić

APSTRAKT: U radu se ukazuje na stavove Josipa Broza Tita oko jugoslovenskog ulaska u Balkanski pakt i građenje jugoslovenske pozicije neutralnosti. Pisan je na osnovu građe Vojnog arhiva, Arhiva Josipa Broza Tita, Arhiva MIP-a i literature.

Ključne reči: Josip Broz Tito, Balkanski pakt, Grčka, Turska, NATO

U toku Drugog svetskog rata Josip Broz Tito je od nepoznate ličnosti izrastao u autoritet vođe antifašističkog i oslobodilačkog pokreta (NOP) kojim je rukovala Komunistička partija Jugoslavije. Vojnim institucionalizovanjem, dobijanjem čina (zvanja) MARŠALA na zasedanju AVNOJ-a u Jajcu novembra 1943. godine, Josip Broz Tito se izdvojio u vojnoj hijerarhiji. Na istom zasedanju izabran je za predsednika vlade NKOJ-a (Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije) i, nalazeći se od ranije na čelu Komunističke partije Jugoslavije, objedinio je najznačajnije funkcije. Sve ove funkcije vezane za Partiju, vojsku i međunarodne odnose držao je tokom Drugog svetskog rata i njih se nije odrekao ni u posleratnom periodu.

Titovom međunarodnom ugledu i političkom usponu tokom rata doprinele su susreti sa dvojicom vođa velike antihitlerovske koalicije, Čerčilom i Staljinom. Da se sa njima susretnu tokom rata uspelo je još dvojici svetskih državnika, francuskom i čehoslovačkom predsedniku, Šarlu de Golu i Eduardu Benešu. Tokom rata Tito je rastao pod kišobranom Staljinovog političkog i ideološkog autoriteta, čiji je bio verni sledbenik. To je i uticalo na njegove narasle ambicije i planove oko stvaranja Balkanske federacije na čijem bi se čelu upravo i našao. Sve do 1948. Josip Broz Tito je bio verni poštovalac Staljina i komunizma, „izletajući” se u spoljnopolitičkim planovima oko tršćanskog pitanja i građanskog rata u Grčkoj (1945–1948). Upravo se tada uverio da Staljin neće bezrezervno podrža-

ti sve njegove ambicije i planove imajući pred sobom međunarodnu konstelaciju vojnih i političkih odnosa.

Josip Broz Tito se i ranije, tokom Drugog svetskog rata, uverio u svu složenost i mene svetske politike. Još je vođa britanske vojne misije Ficroj Meklejn (Fitzroy Maclean), prilikom susreta sa Josipom Brozom 1943, zapazio samostalnost kao crtu njegovog karaktera, o čemu piše u memoarima: „Hoće li on iz tih teških i burnih godina izaći potpuno nepromijenjen? Hoće li se pokoravati sovjetskim diktatima i mišljenju, isto onako kao nekada? Meni je već tada pala u oči *samostalnost njegovog duha* (naglasio M. T.), a znao sam da je samostalnost bilo koje vrste nespojiva s ortodoksним komunizmom. Mogućnost da bi se moglo dogoditi da se Tito i ljudi oko njega vremenom razviju u nešto više od običnih sovjetskih eksponenata činila mi se previše dalekom, da bi poslužila kao temelj naših kalkulacija. Ali, bila je to ipak mogućnost za koju se činilo daju je vrijedno imati na umu”.¹

Tokom Drugog svetskog rata, a naročito pri njegovom kraju, antihitlerovska koalicija je bila nagrižena različitim suprotnostima preko kojih su se prelamali interesi saveznika oko podele ratnog plena i posleratnog uticaja. Tako se, nakon jednog, ulazilo u drugi – „hladni rat” – koji je obeležio vreme od završetka Drugog svetskog rata do raspada bipolarnog sveta. Tokom Drugog svetskog rata, kroz koji je vođena borba za međunarodno priznanje „nove” Jugoslavije, oko pitanja reprezentovanja države (Vlada Kraljevine Jugoslavije i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije) Josip Broz Tito se mogao uveriti u pragmatičnu stranu politike. Na to su ga upućivali kontakti sa savetničkim vojnim misijama, radio-veza sa Kominternom, slanje misija NOP-a kod saveznika, kao i kompromisi sa Jugoslovenskom kraljevskom vladom (sporazumi Tito–Šubašić 1944: Viški i Beogradski). Upravo je tada brusio i nadograđivao svoju političku sposobnost, za koju je imao nesumnjiv talenat.

U unutrašnjim okvirima izgrađivan je Titov kult, koji je dosegao velike razmere i bio je najobavezniji u Partiji i Vojsci i vojnici su se prilikom svečane obaveze, sem na vernost otadžbini, zaklinjali i „Vrhovnom Komandantu Maršalu Titu”. Politbiro je rukovodio zemljom preko prepletenih funkcija Partije i države, ostvarajući sveukupnu kontrolu svih segmenata društva i njegove sednice ukazuju na neosporan Titov autoritet.²

Prekretnica u daljem razvoju Titove političke ličnosti bio je sukob sa Staljinom 1948. godine, koji je predstavljao složeno razmimoilaženje kroz koje su se prelamali različiti faktori: ideološki, partijski, politički, vojni, ekonomski, kulturni, lični itd. Sukob sa Staljinom doneo je Titu osamostaljenje. U periodu 1948–1953. Josip Broz Tito nije napuštao Jugoslaviju i to će učiniti tek marta

¹ Fitzroy Maclean, *Rat na Balkanu*, Zagreb, 1964, str. 48.

² *Politbiro CK KPJ 1945–1948*, priredio Branko Petranović, Beograd, 1993.

1953, neposredno nakon Staljinove smrti, kada je posetio London i po drugi put se susreo sa Vinstonom Čerčilom. Upravo je te 1953. godine izvršeno institucionalno uobličavanje Titove vlasti uvođenjem funkcije predsednika Republike, čime je Josip Broz u jugoslovenskim okvirima izrastao u najveći politički autoritet.

Titov otpor Staljinu gurnuo je Jugoslaviju na prostor u kojem je ona postala mogući plen dveju hladnoratovskih sila. To je značilo da treba stvarati nove drukčije odnose sa Zapadom, koji je, u svom interesu, činio korake ka privlačenju Jugoslavije. Tada i dolazi do stvaranja Balkanskog pakta između Jugoslavije, Grčke i Turske. Prvo se otpočelo diplomatskim kontaktima i turski ministar inostranih poslova Keprili posetio je Jugoslaviji. Zabeleška o razgovoru sa Kočom Popovićem, 21. januara 1953, ukazuje da se raspravljalo o sporazumu, ali da je iskrsavao problem jugoslovenskog stava prema NATO-u.³ Keprilija je primio i Tito na Brionima 21. i 22. januara 1953. i tada je postignuta načelna saglasnost da interes obeju zemalja iziskuje potrebu daljeg približavanja stvaranjem jednog sporazuma koji bi omogućio i vojnu saradnju, ali u okviru turskih obaveza prema NATO-u, kao i nužnost uključivanja i Grčke.⁴ Nakon turskog, i grčki ministar inostranih poslova Stefanopulos je, 3. februara 1953, doputovao u Beograd, gde je razgovorao sa Kočom Popovićem. Sa Titom se sastao na Brionima i razgovaralo se o istim pitanjima kao i sa Keprilijem. Sve tri zemlje su se složile da je za njihovu bezbednost i mir potrebna dalja saradnja u vidu političkog sporazuma.⁵ Tako su posetama ministara inostranih poslova Turske i Grčke izvršeni preliminarni dogovori i pripreme pred sklapanje sporazuma.

Balkanski dogovor je bio izvestan. Koča Popović je J. B. Titu, 12. februara 1953, dostavio tekst predloga ugovora sa Grčkom i Turskom, tražeći da tekst pročita i da dâ uputstva. Zatim je Popović otputovao u Atinu, odakle je 25. februara 1953. izvestio Tita da je postignuta saglasnost oko teksta sporazuma, da 27. februara kreću u Ankaru na potpisivanje i da su teškoće koje su postojale

³ ADSIP, PA, F. 69, god. 1953. Koča Popović je o razgovoru sa Keprilijem izvestio grčkog ambasadora Kapetanida. Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-c/Balkanski savez, Str. pov. br. 31. Na dokumentu je paraf J. B. Tita.

⁴ Arhiv J. B. Tita, KPR, I-2/2, Ankarski ugovor, Elaborat izrađen u Državnom sekretarijatu za inostrane poslove FNRJ marta 1954; Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu (Odnosi s velikim silama 1948–1955)*, Zagreb, 1988, str. 492. Bekić navodi da je Keprili bio prvi strani državnik koga je Tito primio nakon naimenovanja za predsednika Republike. Koča Popović je 31. januara 1953. cirkularnim pismom obavestio jugoslovenske ambasade i poslanstva o najnovijim spoljnopoličkim kretanjima, navodeći da je jugoslovenska vlada „ocenila da je u sadašnjim prilikama sazrelo i korisno pristupiti sa Turskom i Grčkom razgovorima na liniji oformljenja jednog sporazuma”. Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-c/Balkanski savez.

⁵ Sporazum treba da odrazi osobenosti balkanske situacije – činjenicu da dve zemlje imaju obaveze prema NATO-a, a treća to nema, niti želi da uđe u NATO. Sporazum je ostao otvoren za naknadni pristup neke druge zemlje pod istim uslovima. Rešeno je da se sporazum ne odlaže i da će verovatno biti potpisan krajem februara 1953. a uporedno će biti vođeni tripartitni razgovori predstavnika triju armija. D. Bekić, *n. d.*, str. 496–497.

izazvali Amerikanci i Britanci uticajem na Grke, ali su one uspešno rešene.⁶ Time je pripremljen teren za potpisivanje sporazuma koji je zvanično trebalo verifikovati u Ankari.

Uoči potpisivanja ugovora, u Ankari su 17–20. februara 1953. godine održani razgovori visokih vojnih delegacija Grčke, Turske i Jugoslavije.⁷ Potom su 28. februara 1953. ministri inostranih poslova Popović, Stefanopoulos i Keprili potpisali Ankarski sporazum kojim je vojna saradnja tek imala da se produbljuje.⁸

Dalji period označio je iskušenja saradnje između Jugoslavije, Grčke i Turske. Proces političke i vojne saradnje podrazumevao je nastavak razgovora, posebno vojnih, a u prvi plan je sve više izbijalo pitanje odnosa prema NATO-u.⁹

Neposredna opasnost od sovjetskog napada realno je postojala nakon objavljivanja Rezolucije IB-a 1948. i tokom 1949. godine, ali rat u Koreji sveo je te opasnosti na nivo političkih pretnji, iako se zveckalo oružjem. Staljinovom smrću ona je faktički otklonjena. Tito je u razgovorima sa Čerčilom, marta 1953, raspravljao o političkim i vojno-strateškim aspektima međusobne saradnje u odbrani Balkana i istočnog Sredozemlja, tj. južnog krila NATO-a.¹⁰ U neusklađenosti stavova po pitanju odnosa Balkanskog saveza prema NATO-u, Turska je ostala najglasniji zagovornik njegovog vezivanja za NATO. Diplomatske kalkulacije i nesporazumi među članicama su nastavljeni.¹¹

Balkansko trojno dogovaranje je nastavljeno na sastanku vojnih predstavnika triju zemalja u Atini, 3–12. juna 1953, kada se razgovaralo o planovima

⁶ Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-c/Balkanski savez; ADSIP, PA, F. 69, god. 1953, br. 35.

⁷ D. Bekić, *n. d.*, str. 497.

⁸ AVII, GŠ-2, k. 16, f. 3. reg. br. 1, Tekst Ankarskog sporazuma od 28. 2. 1953. Ugovor o savezu; AVII, GŠ-2, k. 16, f. 3. reg. br. ¼; Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-c, Balkanski savez; AJ, 130-206-209. Veljko Mićunović je, 24. marta 1953, prosledio svim jugoslovenskim predstavništvima u IB-zemljama da objasne osnovne postavke o Balkanskom paktu kako bi se ublažili komentari o njegovoj agresivnoj osnovi. ADSIP, PA, F. 69, god. 1953.

⁹ Tri zapadne ambasade (američka, engleska i francuska) predale su grčkom MIP-u memorandum u kome traže da Grčka i Turska pred stalnim Savetom ministara NATO-a predaju deklaraciju o Balkanskom paktu, iako je Jugoslavija bila protiv toga da se zaključci podnose na odobrenje NATO-u. ADSIP, PA, F. 69, god. 1953, Str. pov. br. 42; Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-c/Balkanski savez.

¹⁰ Đorđe Borozan, „Jugoslovensko-britanski razgovori u Beogradu 1952. i Londonu 1953. godine”, *Istorija XX veka*, 2/1997, Beograd, 1997, str. 113–127. D. Bekić, *n. d.*, str. 499–500; Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, Beograd, 2000, str. 83 i 111.

¹¹ ADSIP, PA, F. 31, 39, 69, 79, 95, god. 1953; Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-b/Grčka. Turski ambasador Aksel je u razgovoru sa Kočom Popovićem 9. maja 1953. tražio mišljenje jugoslovenske vlade o pitanju organizovanja tešnje saradnje predstavnika Ankarskog pakta sa predstavnicima NATO-a. Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-b/Turska, str. pov. 213. Zvaničan stav jugoslovenske vlade po pitanju prisustva predstavnika NATO-a na narednom sastanku predstavnika tri generalštaba Akselu je predložen da (preneo Bebler, 13. maja 1953) Jugoslavija nije vezana bilo kakvim drugim ugovorima i može slobodno da prihvati svaki dogovor. S druge strane, Grčka i Turska se mogu unapred dogovoriti sa svojim partnerima u Atlantskom paktu pre nego što definitivno preuzmu obaveze u okviru Tripartitnog sporazuma. Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-b/Turska, str. pov. 219. Na dokumentu je paraf J. B. Tita.

zajedničke odbrane,¹² a 7. jula 1953, takođe u Atini, održan je sastanak ministara inostranih poslova (Koča Popović nije bio prisutan) na kome je odlučeno da generalštabovi izrade konkretne planove. U vojnim pitanjima u Atini se jasno manifestovalo razmimoilaženje između Grka i Turaka. Turci nisu podržali grčki predlog o formiranju vojnog organa.¹³

Na vojnoj konferenciji koja je krajem avgusta 1953. održana u Vašingtonu između predstavnika JNA i OS Francuske, Velike Britanije i SAD-a, otvoreno se razgovaralo u uključivanju FNRJ u odbrambene planove zapadnih saveznika. Sklapanje sporazuma između Jugoslavije, Turske i Grčke zapadni predstavnici su pozdravili kao pozitivan korak ka izgradnji efikasnih mehanizama za odbranu tri saveznice. Uloga Balkanskog saveza svedena je na sledeće: formirati jedinstveni front sa Grčkom i Turskom, a Jugoslavija sprečava operacije koje imaju za cilj izlazak na Egejsko more. Istovremeno su predstavnici tri zapadne sile naročitu pažnju poklanjali svemu što se ticalo odbrane takozvanog sevrozapadnog pravca ili Ljubljanskih vrata.¹⁴

U Beogradu je, 7. novembra 1953, nastavljeno započeto balkansko dogovaranje. Potpisan je Dopunski sporazum uz Ugovor o prijateljstvu i saradnji tri države i tako ostvarena jugoslovenska inicijativa o stvaranju stalnog političkog tela (Stalnog sekretarijata). Tako je pokušaj uvlačenja Jugoslavije u NATO ublažen ovim sporazumom, koji je bio mekša varijanta od grčko-turskog predloga za formiranje Vojnog komiteta.¹⁵

U ciju dalje dogradnje Balkanskog sporazuma u pravcu njegovog pretvaranja u vojnoodbrambeni savez, nastavljani su kontakti vojnih predstavnika.¹⁶ Godišnjica potpisivanja Ankarskog sporazuma, 28. februara 1954, bila je prilika da ministri inostranih poslova daju izjave, ističući dalje unapređenje saradnje.¹⁷ Državni podsekretar Aleš Bebler, 2. februara 1954, pisao je Odeljenju za štampu precizirajući pridržavanje opšte linije: „Sve što se radi u vezi godišnjice treba da bude dobro odmereno; davanje velikog značaja vrlo lako bi ispalo neozbiljno; treba isticati naša shvatanja o paktu *bez naročitih iluzija u njegovu budućnost*” (naglasio M. T.), dodajući smernice u pravcu umerenog uravnoteženog pristupa godišnjici pakta.¹⁸ Jedna od prepreka na putu grčko-turskog približavanja bilo je

¹² AVII, GŠ-2, k. 15, f. 1. reg. br. 2, str. 2 i str. 97.

¹³ Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-c/Balkanski savez; A DSIP, PA, F. 69, god. 1953, br. 117; D. Bekić, *n. d.*, str. 527–528.

¹⁴ D. Bekić, *n. d.*, str. 535. Uporediti: AVII, GŠ-2, k. 16, f. 2 reg. br. 2. Videti i: D. Bogetić, *n. d.*, str. 115–116.

¹⁵ AVII, GŠ-2, k. 17, f. 4, reg. br. 4. Videti i D. Bogetić, *n. d.*, str. 86.

¹⁶ ADSIP, PA, F. 28, god. 1954; AVII, GŠ JNA, VII odeljenje, k. 375, F. 1, reg. br. 1.

¹⁷ *Politika*, 28. februar 1954. D. Bekić, *n. d.*, str. 600, pogrešno navodi da je došlo do sastanka ministara spoljnih poslova. Reč je o njihovoj razmeni telegrama u kojima su istakli neophodnost daljeg razvoja i učvršćivanja saradnje.

¹⁸ Arhiv, J. B. Tita, KPR, I-2/2, Str. pov. br. 29.

pitanje Kipra, o čemu govore izveštaji jugoslovenskih ambasadora iz Ankare i Atine februara i marta 1954.¹⁹ Sledeći korak u pregovorima tri generalštaba bila je konferencija u Ankari marta 1954.²⁰

U međuvremenu, Tito se spremao za prolećnu političku ofanzivu tokom 1954. planirajući posete Turskoj i Grčkoj. Poseta Turskoj ostvarena je od 12. do 18. aprila 1954.²¹ Josip Broz je sa predsednikom Bajarom vodio razgovore 13. aprila 1954. pokrećući široku lepezu pitanja. Titova inicijativa išla je ka daljoj nadgradnji pakta u pravcu vojnog povezivanja, bez jugoslovenskog ulaska u NATO, ali sa kooperativnim postavljanjem Jugoslavije prema projektu Evropske odbrambene zajednice (EOZ).²² Koča Popović je u razgovorima sa turskim kolegom otišao dalje ističući perspektive za saradnju između Ankarkog sporazuma i Atlantskog pakta.²³ Grčka strana se interesovala o razgovorima vođenim prilikom Titove posete²⁴ i grčki ambasador Kapetanides je, 24. aprila 1954, na poziv Koče Popovića, posetio jugoslovenskog državnog sekretara.²⁵ Tito se u međuvremenu spremao za posetu Grčkoj, unoseći dinamiku međunarodnih kontakata, tempom koji je pokretao nova pitanja i otvarao nove mogućnosti.

Titova poseta Grčkoj ostvarena je od 2. do 6. juna 1954.²⁶ Jugoslovenska zabeleška o Titovim razgovorima sa predsednikom grčke vlade maršalom Papagosom, vođenim u Atini 3. juna 1954, ukazuje na stav jugoslovenskog vođe: „To ne znači da mi ne priznajemo pozitivnost NATO-a. *Mi ne pristupamo ovoj organizaciji iz naših specifičnih razloga, a to opet ne znači da ne treba da postoji NATO i saradnja s NATO. Ta saradnja može imati druge forme i ne treba da Jugoslavija direktno pristupi ovoj organizaciji. Može biti saradnje u drugačijoj formi: bilo direktno Jugoslavije s NATO, bilo Jugoslavije kao članice Balkanskog saveza. Znači da se naš stav u pogledu NATO-a nije promenio, a to istovremeno znači da bismo mi, ako opasnost postane stvarna i velika, uzeli u razmatranje i pristupanje NATO-u*” (naglasio M. T.). Potom je Papagos izneo uveravanja da Italija neće sprečiti Balkanski savez, koji nije u suprotnosti sa ciljevima NATO-a, ali da treba proučavati pitanje povezivanja Balkanskog saveza sa NATO-om.²⁷

¹⁹ ADSIP, PA, F. 26 i 69, god. 1954.

²⁰ AVII, GŠ-2, k. 16, f. 4. reg. br. 2. Bekić pogrešno, koristeći Jatridesa, sastanak locira u Atinu. D. Bekić, *n. d.*, str. 604–605; AVII, GŠ-2, k. 17, f. 4. reg. br. 6/1.

²¹ D. Bogetić, *n. d.*, str. 141; D. Bekić, *n. d.*, str. 605–606. *Politika* donosi vesti o poseti 12–18. april 1954.

²² Arhiv J. B. Tita, KPR, I-2/2; D. Bogetić, *n. d.*, str. 142–143.

²³ Arhiv J. B. Tita, KPR, I-2/2.

²⁴ Državni podsekretar Bebler je u zabelešci od 17. aprila 1954. zapisao je u vezi sa susretom sa grčkim ambasadorom Kapetanidesom, koji je došao „na svoju želju” i raspitivao se o toku ankarskih razgovora. U pitanju je naraslo grčko interesovanje, u strahu da se bez njih, kao trećeg člana saveza, nije otišlo dalje od konkretnih zajedničkih planova. Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-b/Grčka, Pov. br. 44737.

²⁵ Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5/b, Str. pov. 189.

²⁶ D. Bogetić, *n. d.*, str. 146; D. Bekić, *n. d.*, str. 609–611; *Politika*, 2–6. jun 1954.

²⁷ Arhiv J. B. Tita, KPR, I-2/3. Tokom posete Tito se susreo i sa grčkim monarhom.

Zajednički kominike o razgovorima Tita i Papagosa trebalo je da zadovolji NATO i napravi skladnu formulu daljeg trojnog političkog i vojnog dogovaranja, sa čime se složila i Turska preko svog ambasadora u Atini (Taraj)²⁸ i postignuta je saglasnost o potrebi izrade nacrtu ugovora o savezu. Tito je prihvatio Papagoso-ov predlog o formiranju trojne konsultativne skupštine koju će sačinjavati podjednaki broj članova parlamenata triju zemalja, a čije će se zasjedanje održavati u tri prestonice, čime je ublažena vojna okosnica razgovora i dat i politički karakter, što je odgovaralo obojici predsednika.²⁹ Potom se Tito preko Makedonije vratio u Jugoslaviju, svestan svog naraslog političkog ugleda i ugleda svoje zemlje, što mu je kod novog političkog rukovodstva u Kremlju uvećalo respekt.

Iz Titovih poseta Turskoj aprila i Grčkoj juna 1954. nesumnjivo se nameću neki zaključci. Rezultati su bili evidentni u smislu učvršćivanja položaja Jugoslavije i Titovog ugleda u međunarodnim odnosima. Na drugoj strani, sledio je period jugoslovenske normalizacije odnosa sa SSSR-om i Tito je 1. jula 1954. na Brionima primio sovjetskog ambasadora Valjkova, koji mu je predao Hruščovljevo pismo. Sve je govorilo o neposredno sazreloj svesti u SSSR-u o potrebi hitne normalizacije odnosa sa Jugoslavijom s ciljem uticaja na predstojeće odluke o stvaranju Balkanskog saveza.³⁰

Reč je o postupnim koracima koje je inicirala sovjetska strana, a jugoslovenska taktički prihvatila, nakon čega je usledilo uspostavljanje diplomatskih odnosa Jugoslavije i SSSR-a. Prepiska Tita i Hruščova tokom 1954. ukazuje na nastojanja sovjetskog rukovodstva da povрати pozicije u Jugoslaviji, što je Josipu Brozu u vreme pregovora o vojnom delu Balkanskog pakta pojačalo samopouzdanje i političke pozicije. Upravo u ovom periodu Tito je stvorio osnove politike nesvrstavanja uz blokove, koja je kasnije postala polazište jugoslovenske spoljnopoličke orijentacije.³¹

²⁸ Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-C, Balkanski savez; AMIP, PA, F. 69, god. 1954.

²⁹ D. Bogetić, *n. d.*, str. 146.

³⁰ D. Bekić, *n. d.*, str. 612. D. Bogetić, *n. d.*, str. 148.

³¹ Nagovještaj pomirenja: „ljubaznosti” ambasade SSSR u Beogradu nakon Staljinove smrti, izveštaji jugoslovenskog diplomatskog predstavnika iz Otave /„neki članovi sovjetske Ambasade prošle subote, u parku blizu ovih ambasada upadljivo su počeli pozivati, na najprijeteljskiji način, decu naših službenika, pitajući ih kako se zovu i nastojeći da ih povežu u igri sa svojom decom”, glasovi koji se pronose „da bi opipali puls”, stavovi diplomatskog kora u Moskvi, „pomirljivijim prvomajskim parolama”, „da nema parola protiv nas”, stav Beograda /„ako dobijete poziv za prvomajске svečanosti – prihvatite ga”, da na paradi nije bilo ništa „protiv nas”, Đurićeva poseta Molotovu, reagovanje svetske javnosti /izvještaji ambasada/ na mogućnost pomirenja; normalizacija odnosa, Đurićev izvještaj da ga je pozvao Molotov i saopštio mu potrebu da se pošalje sovjetski ambasador u Beograd, podaci o novom ambasadoru /Valjkov/, prijem Đurića kod Molotova, pomirljivo pisanje sovjetske štampe, jugoslovensko davanje agremana Valjkovu, stav prema sovjetskom ambasadoru /„Ako Vas Valjkov poseti, primite ga korektno, ali rezervisano (podvukao M. T.), bez topline i ljubaznosti. Ručak ili tome slično ne trebate davati nipošto”, odlazak jugoslovenskog ambasadora Dobrivoja Vidića u Moskvu i razgovori sa Gromikom, Vidićevo prisustvo svečanoj akademiji i vojnoj paradi povodom godišnjice Oktobarske revolucije /7. novembar/, izveštaji

U ovom periodu nastavljena je vojna saradnja balkanskih saveznika.³² Jugoslovenska strana je radila na ratifikaciji vojnog dela ugovornih obaveza vodeći računa o tajnosti vojnih planova.³³ U daljem periodu iskrsavale su teškoće, na šta ukazuju razgovori vođeni juna i jula 1954. godine.³⁴ Dogovori su odlagani, a Grčka preuzela konkretnu ulogu posrednika.³⁵ U čorsokaku u koji se došlo i Jugoslavija je dala inicijativu ublažavajući sporni deo (član 2) o obavezama članica i potpuno ukidanje ili modifikaciju dela o obavezama Jugoslavije prema Grčkoj i Turkoj kao članicama NATO-a (član 6). Grčka i Turska prihvatile su prvi predlog, ali se insistiralo na članu 6.³⁶ Međutim, i pored nesporazuma i diplomatskog taktiziranja, sastanak oko konkretnih dokumenata o stvaranju vojnog saveza bio je sve očitiji.³⁷

Diplomatski kontakti pred samu konferenciju na Bledu ukazuju na svu složenost i razmimoilaženja strana koje su bile pred sklapanjem sporazuma.³⁸ U okolnostima nesporazuma, dogovaranja i kratkoročnih kompromisa, od 6. do 9. avgusta 1954, održana je ministarska konferencija na Bledu, čiji je epilog sklapanje vojnog saveza Grčke, Turske i Jugoslavije. Jugoslavija je ostvarila svoju nameru da Balkanski savez ostane isključivo odbrambena organizacija nezavi-

diplomatskih predstavnika o prijemima u sovjetskim ambasadama povodom godišnjice Oktobarske revolucije, sovjetsko reagovanje na stvaranje Balkanskog pakta, prijem u Jugoslovenskoj ambasadi u Moskvi povodom Dana Republike itd. Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR 1953–1955*, Podgorica, 1999.

³² AVII, GŠ-2, f. 18, fas. 5, reg. br. 1/44.

³³ Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-c/Balkanski savez, Pov. br. 92653.

³⁴ Jugoslovenski državni sekretar za inostrane poslove je postavio pitanje dalje svrsishodnosti dogovaranja i turski predlog okarakterisan je kao sredstvo za jugoslovensko „uvlačenje” u Atlantski pakt, a jugoslovenska strana je *de facto* odbila integraciju Balkanskog u Atlantski pakt. D. Bogetić, *n. d.*, str. 147; D. Bekić, *n. d.*, str. 645. Razgovori su, ipak, vođeni u Atini 28. juna 1954, a ukazuju na različita viđenja ključnih pitanja oko „automatizma”, odnosno obaveza Grčke i Turske u slučaju agresije na jugoslovensku teritoriju (neprihvatljivo za Grčku i Tursku), kao i obaveza Jugoslavije prema Grčkoj i Turskoj, kao članicama NATO-a (neprihvatljivo za Jugoslaviju). D. Bogetić, *n. d.*, str. 147. Pregovori u Atini 5. jula 1954. imali su u optičaju predloge Protokola o osnivanju Konsultativne skupštine zemalja potpisnica Ankerskog ugovora, Ugovor o Savezu, političkoj saradnji i uzajamnoj pomoći, Zajednički izveštaj delegacija svojim Vladama i saopštenje za izradu Nacrta sporazuma o Savezu. Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-c/Balkanski savez. Nesuglasice su dovele do prekida sastanka 5. jula 1954. i odlučeno je da se sporni delovi ugovora usklade diplomatskim putem. Prihvaćen je grčki predlog da se ministri inostranih poslova sastanu na Bledu 17. jula i tada potpišu sporazum o savezu. D. Bekić, *n. d.*, str. 645; D. Bogetić, *n. d.*, str. 148.

³⁵ ADSIP, PA, F. 69, god. 1954, br. 264; Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-b/ Grčka, Str. pov. br. 432; D. Bogetić, *n. d.*, str. 150; D. Bekić, *n. d.*, str. 645–646; Arhiv J. B. Tita, KPR, I-1/282; D. Bekić, *n. d.*, str. 646.

³⁶ D. Bogetić, *n. d.*, str. 151.

³⁷ Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-c/Balkanski savez, Pov. br. 410381. Na isto upućuje i zabeleška od 30. jula 1954. o razgovoru Fejića sa italijanskim ambasadorom Vani d’Arkiraffijem (Vanni d’Archiraffi) na Bledu koji je preneo poruku italijanske vlade Bebleru „da ona nema nikakvih prigovora u pogledu zaključenja trojnog saveza, imajući u vidu da su njegove odredbe u skladu sa članom 5 Ugovora NATO”. ADSIP, PA, F. 37, god. 1954.

³⁸ AVII, GŠ JNA, VII odeljenje, k. 375, F. 1, reg. br. 1, br. 124; Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-c/Balkanski savez, Pov. br. 541.

sna od NATO-a i usklađena sa načelima OUN-a.³⁹ Međutim, glavno pitanje Bledske konferencije – pitanje sklapanja vojnog saveza – bilo je rešeno 9. avgusta i potpisan je 20-godišnji sporazum o saradnji.⁴⁰ Tokom skupa na Bledu održan je sastanak predstavnika generalštabova na kome je podnet predlog dnevnog reda za Prvu konferenciju načelnika generalštabova.⁴¹

Nakon posete Jugoslaviji turskog predsednika Bajara, početkom septembra 1954, moglo je izgledati da je u odnosima saveznika sve u redu.⁴² Međutim, u grčko-turskim odnosima sve više je u prvi plan izbijalo pitanje Kipra.⁴³ Uporedo su tekla nastojanja za uvlačenje Jugoslavije u NATO, o čemu rečito govori izveštaj jugoslovenskog vojnog izaslanika u Ankari, 14. avgusta 1954, u kome kaže da je iz turskog generalštaba pozvan da prisustvuje manevrima NATO-a i pita da li prisustvo znači približavanje NATO-u, tražeći instrukcije.⁴⁴ Na isto ukazuje i Beblerova zabeleška od 17. septembra 1954. o razgovoru sa turskim ambasadorom Akselom, koji je došao na vlastitu inicijativu i koji je tražio jugoslovenski stav povodom eventualne deklaracije Atlantskog pakta u kojoj bi se podvukla solidarnost sa Balkanskim savezom. Bebler mu je rekao da je reč o delikatnom pitanju i da će odgovor dostaviti za nekoliko dana.⁴⁵ Potom je Bebler, kako stoji u zabelešci od 24. septembra 1954, pozvao Aksela i saopštio mu da jugoslovenska strana nema ništa protiv takve izjave i smatra je korisnom, da to Grčka i Turska mogu da pokrenu u Atlantskom paktu, da Jugoslavija neće to pokretati i da dolazi u obzir samo jednostrana deklaracija Atlantskog pakta.⁴⁶

Vojni razgovori balkanskih saveznika su nastavljeni.⁴⁷ I pored deklarativnog sporazumevanja, pokazalo se da bez adekvatnog političkog konteksta nije moguće sprovesti zamišljeno savezništvo. Iako je u Atini novembra 1954. godine

³⁹ D. Bekić, *n. d.*, str. 646–648; D. Bogetić, *n. d.*, str. 151.

⁴⁰ Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-c/Balkanski savez. Ugovor o Balkanskom savezu potpisan na Bledu; AVII, GŠ-2, k. 18, f. 4, reg. br. 3/1.

⁴¹ AVII, GŠ-2, k. 17, f. 2. reg. br. 2/1, Sastanak vojnih eksperata prilikom potpisivanja Bledskog sporazuma.

⁴² Arhiv J. B. Tita, KPR I-3-a/Turska, k. 190, Beleška povodom Bajarove posete Jugoslaviji i Beblerova zabeleška o razgovorima 9. septembra 1954, Str. pov. br. 629.

⁴³ Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-b/Turska, Str. Pov. br. 113 i 583; ADSIP, PA, F. 20, god. 1954; Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-b/Grčka, Pov. br. 412295.

⁴⁴ AVII, GŠ JNA, VII odeljenje, K. 375, F. 1, reg. br. 1, Br. 85.

⁴⁵ Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-c/Balkanski savez.

⁴⁶ Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-c/Balkanski savez.

⁴⁷ Septembra 1954. u Atini su održani vojni razgovori predstavnika triju država. Na čelu delegacija nalazili su se generali Kitrilakis, Dapčević i Baransel. Na konferenciji se otvoreno razgovaralo i na videlo su po pojedinim pitanjima izbile razlike među članicama. Pre svega to su bili usklađivanje ratnih planova Balkanskog saveza sa planovima NATO-a, bojazan jugoslovenskih predstavnika zbog eventualnog držanja Italije, pitanje zajedničke komande, pitanje preventivnog napada na Bugarsku itd. Potvrđeno je dotadašnje pravilo da sve postignute sporazume i aranžmane verifikuju vlade članica. AVII, GŠ-2, f. 18, fas. 5, reg. br. 1/31, 35 i 36; AVII, GŠ-2, f. 18, fas. 5, reg. br. 1; AVII, GŠ JNA, VII odeljenje, K. 375, F. 1, reg. br. 1, br. 166; AVII, GŠ-2, k. 17, f. 4 reg. br. 7. Zapisnik sa Prve konferencije načelnika Generalštabova Tripartitnog saveza, Atina 20–29. septembar 1954. godine.

održana Peta tripartitna konferencija,⁴⁸ Beblerova informacija upućena jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima (ambasade i poslanstva), 16. decembra 1954, „za ličnu informaciju” o prespektivama Balkanskog saveza, ukazuje da je smanjen interes za trojnu saradnju i za probleme u njenom daljem ostvarivanju.⁴⁹ Odnosi među balkanskim saveznicima su se hladili o čemu govore veze i kontakti među diplomatskim predstavništvima, a razloge za nesporazume kao da nije trebalo tražiti.⁵⁰ Sve je karakterisalo odlaganje i dalje isčekivanje.

Upravo su se dalja nastojanja za saradnju među članicama Balkanskog saveza odvijala kroz sve veću zategnutost grčko-turskih odnosa i snažan upliv međunarodnih interesa.⁵¹ Dvogodišnjica potpisivanja Ankarskog ugovora bila je prilika za obeležavanje tog datuma. Konferencija je održana u Ankari, ali i na njoj su ispoljene suprotnosti.⁵²

Vojna saradnja je uobličavana i na sastancima jugoslovenske III i grčke I armije unutar njihovog okvira delovanja.⁵³ Međutim, potreba održavanja balkanske saradnje, ali i traženje trećeg puta između dva sukobljena bloka, sve više se kristalisalo kao kredo jugoslovenske spoljnopolitičke orijentacije. To kao da najbolje ocrta izveštaj jugoslovenskog ambasadora Vidića iz Moskve, 5. maja 1955, o razgovorima sa grčkim i turskim ambasadorom. Grčki ambasador rekao je da između NATO-a i Balkanskog pakta nema razlike, na što mu je Vidić izneo jugoslovenske argumente, a u izveštaju je naglasio da oni „ne razumeju našu antiblokovsku politiku”.⁵⁴

Razmimoilaženja su nastavljena i do izražaja su došla prilikom poseite turskog premijera Menderesa 4–9. maja 1955. godine.⁵⁵ Normalizacija jugoslovenskih odnosa sa SSSR-om i poseta sovjetske delegacije uticali su na pojačano grčko i tursko podozrenje i sumnju da se Tito vraća u istočni, komunistički tabor.⁵⁶ Poseta Hruščova bila je razlog da se grčka strana informiše o dometima razgovora, za koje se veoma interesovao ambasador Filon u Beogradu.⁵⁷

⁴⁸ AVII, GŠ-2, k. 17, f. 3. reg. br. 3/1, Zapisnik sa Pete Tripartitne komisije, str. 6.

⁴⁹ ADSIP, PA, F. 69, god. 1954, Pov. br. 416497.

⁵⁰ ADSIP, PA, F. 53 i 58, god. 1955.

⁵¹ ADSIP, PA, F. 20, god. 1955, Str. Pov. Br. 3; ADSIP, PA, F. 59, god. 1955, Pov. Br. 120; Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5/b, Str. pov. br. 160.

⁵² Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-c/Balkanski savez; A MIP, PA, F. 69, god. 1955; ADSIP, PA, F. 68, god. 1955. Videti i D. Bekić, *n. d.*, str. 742; D. Bogetić, *n. d.*, str. 233.

⁵³ AVII, GŠ-2, k. 18, fas. 5, reg. br. 1/51; AVII, GŠ JNA, VII odeljenje, k. 375, Fas. 1, reg. br. 2.

⁵⁴ ADSIP, PA, F. 64, god. 1955, Br. 245.

⁵⁵ Izneta su potpuno suprotna gledišta na međunarodnu situaciju i ulogu Balkanskog saveza u tom kontekstu. Neuspeh Turske u pokušaju da uvuče Jugoslaviju u vojne aranžmane Zapada je naveo Menderesa da postavi pitanje celishodnosti i daljeg razvoja Balkanskog saveza. ADSIP, PA, F. 68, god. 1955; Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-b/Turska, Str. pov. br. 217; ADSIP, PA, F. 69, god. 1955, Br. 46330.

⁵⁶ D. Bekić, *n. d.*, str. 667–734; D. Bogetić, *n. d.*, str. 176–177, 200–212; ADSIP, PA, F. 14, god. 1955.

⁵⁷ Beleška nastala u Beogradu, 24. maja 1955, kada su general Dovas i ambasador Filon predlagali da se zbog javnog mnjenja oglasi Tito sa stavom da Balkanski savez nije ništa izgubio u

Juna 1955. u Beogradu je održana ambadorska konferencija na kojoj su razmatrana pitanja jugoslovenskog odnosa prema Zapadu. Sama Konferencija nije se direktno ticala Balkanskog pakta, ali je treba staviti u kontekst ovih događaja, jer se odnosila na opštu međunarodnu situaciju i na direktne odnose Jugoslavije prema trima zapadnim silama.⁵⁸

Grčko-turski spor oko Kipra sve više je dovodio u pitanje dalji opstanak Balkanskog pakta. Nastala situacija otvorila je jugoslovenskoj strani mogućnost da posreduje u grčko-turskom sporu. Time se Jugoslavija i u Balkanskom savezu nametnula posredničkom ulogom, čime je osnažila svoju međunarodnu poziciju. Tako se, sem pozicije između Istoka i Zapada, našla u ulozi posrednika između dva svoja saveznika (Grčka i Turska) koji su bili u sporu. To je vodilo izvesnom pomeranju težišta i bliskosti u odnosima između saveznika, odnosno jugoslovensko-grčkoj bilateralnoj saradnji. Poseta američkog državnog sekretara Dalsa Titu, novembra 1955, jačala je spoljnopolitičku poziciju jugoslovenskog vođe. Predlog sa aprilskog sastanka u Beogradu, da se naredni sastanak (Sedma tripartitna konferencija) održi u Ankari najkasnije do novembra 1955, nikad nije realizovan i jugoslovenska strana je krajem 1955. održavala privid postojanja Balkanskog saveza.

U takvim okolnostima Tito je posetio Grčku (Krf) od 24. do 30. jula 1956, o čemu govori i opširan elaborat o njegovoj aktivnosti (susreti sa grčkim kraljem, odmor, izleti itd.).⁵⁹ Politički segment Titove posete Krfu bio je susret sa predsednikom vlade Karamanlisom prilikom koga je Tito istakao da je u razgovorima „s Rusima” pokrenuo i pitanje Balkanskog sporazuma i dobio odgovor da „oni nemaju ništa protiv Balkanskog pakta kao faktora mira i ekonomsko-političke i kulturne saradnje na Balkanu”, dodajući da smatra da je Balkanski savez jedini način da tri zemlje sarađuju i tako preovladavaju antagonizam koji postoji između nekih od članica. Dalje se govorilo o sukobima na Kipru i Tito je istakao da će imati njegovu podršku u pokretanju tog pitanja u OUN-u.⁶⁰ Zabeleška državnog podsekretara Dobrivoja Vidića 13. avgusta 1956. o razgovoru sa turskim ambasadorom Kavutom, koji je došao na svoje traženje, ukazuje na

svom značenju, da je Tito rekao da je Balkanski savez odigrao „veliku pozitivnu ulogu” i da ima ulogu u budućnosti. Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-c/Balkanski savez. Zabeleška državnog podsekretara Price sa grčkim ambasadorom Filonom 13. juna 1955, koji je došao na svoj zahtev, ukazuje na ponovno interesovanje o jugoslovenskim razgovorima sa Sovjetima u vezi s Balkanskim savezom. Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-b/Grčka, Pov. Br. 47897. Na dokumentu je paraf J. B. Tita.

⁵⁸ D. Bogetić, *n. d.*, str. 214.

⁵⁹ Arhiv J. B. Tita, KPR I-2/8.

⁶⁰ Razgovori Tito–Karamanlis vođeni su i u noći 29/30. jula 1956. na brodu „Galeb” o čemu govori zabeleška ambasadora Pavičevića. Istaknuto je dalje učvršćivanje jugoslovensko-grčke saradnje čime bi se Turska ubedila da promeni svoje stavove, a Tito je istakao da će o tome pisati predsedniku Turske Bajar. Arhiv J. B. Tita, KPR I-2/8, Zabeleška ambasadora Pavičevića o ovim razgovorima kojima je prisustvovao i grčki kralj. Na dokumentu je paraf J. B. Tita.

naraslo tursko interesovanje o Titovoj poseti Krfu.⁶¹ Tako je Titova poseta Grčkoj jula 1956. izazvala tursko podozrenje prema jugoslovenskim namerama u kontekstu tursko-grčkog sukoba na Kipru. Za Tita i Jugoslaviju ona je bila produženje saradnje, pojačane prema Grčkoj, ali samo kao dela spoljnopoliitičke aktivnosti koja je bila od manjeg značaja u odnosu na Titova putovanja u Indiju i susrete sa Hruščovom.⁶²

Tursku stranu je sve više interesovao karakter jugoslovensko-grčkih bilateralnih odnosa.⁶³ Jugoslovenski diplomata Prica je, u zabelešci od 15. decembra 1956. o razgovoru sa Filonom, ukazao da se grčki ambasador interesovao o turskom koraku povodom Averofovog govora o Balkanskom savezu na zasedanju NATO-a i pojasnio da je rečeno da je Savez u „agoniji”, ali ne i da je mrtav i da to ne sprečava jugoslovensko-grčku saradnju, dodajući da je sada turski stav „mekši” jer su u teškom položaju.⁶⁴

Vremenom se saradnja u okviru Balkanskog saveza spuštala na najniži nivo.⁶⁵ Na to najbolje ukazuje zabeleška o razgovoru Veljka Mićunovića sa turskim ambasadorom Eralpom, 30. juna 1960.⁶⁶ Novo vreme donelo je nove okolnosti.

Stvaranje Balkanskog pakta uistinu je značilo indirektno uključivanje Jugoslavije u zapadni odbrambeni sistem. Za Tita je pakt odgovarao njegovim interesima samo u granicama koje su se ticale povećanja jugoslovenske bez-

⁶¹ Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-b/Turska, br. 413117. Na dokumentu je paraf J. B. Tita.

⁶² D. Bekić, *n. d.*, str. 667–734.

⁶³ Zabeleška o razgovoru državnog podsekretara Price sa turskim ambasadorom Kavutom, 12. decembra 1956. ukazuje da je došao na svoje traženje da bi saznao o razgovorima koji su vođeni sa Grecima: da je grčki ministar Averof na zasedanju NATO-a izneo stavove da je „Balkanski pakt mrtav” i da se ne može oživeti dok se ne reši kiparsko pitanje, da umesto Balkanskog pakta sada postoji samo grčko-jugoslovenska bilateralna saradnja koja nadomeštava Balkanski savez, da zato tursku stranu interesuje jugoslovenski stav o tome da pakt više ne postoji, na što je dobio odgovor da se ne smatra da je pakt prestao da postoji, da je kriza usled loših grčko-turskih odnosa, da saradnja sa Grčkom nije prepreka aktivnosti Balkanskog saveza. Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-b/Grčka, pov. br. 421248.

⁶⁴ Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-b/Grčka, pov. br. 421551. Na dokumentu je paraf J. B. Tita.

⁶⁵ Zabeleška od 15. maja 1959. o razgovoru Koče Popovića sa grčkim ambasadorom Cakalatosom ukazuje da je došao na svoje traženje i izvestio o razgovorima Grci–Turci u Turskoj: da je bilo reči o Balkanskom sporazumu i: „Turci su se složili da ne treba aktivirati vojnu stranu”. Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-b/Grčka, pov. br. 413093. Na dokumentu je paraf J. B. Tita.

⁶⁶ Posetio ga je turski ambasador koji se interesovao u vezi sa izjavom DSIP-a o Balkanskom paktu, što je turski ambasador komentarisao: „Kako Balkanski pakt juristički postoji, da Sekretarijat Pakta takođe postoji i da sledeće godine Sekretarijat treba da pređe u Beograd. On kaže takođe da se turska Vlada slaže da je izjava DSIP-a tačna da Pakt efektivno ne postoji. Kakvo je stanje sada. Turčin pita, obzirom da Pakt nije otkazan, a ako bi se situacija promenila, pogoršala, da li mi predviđamo da bi Pakt stupio ponovo u dejstvo”. Mićunović prenosi da mu je odgovorio da je to stvarno stanje. Međutim, Mićunović za jugoslovenske dalje stavove predlaže, zbog izjave Hruščova i pritiska SSSR-a (Pakt u funkciji NATO-a), da bi „naša inicijativa sada za otkazivanjem Balkanskog pakta bila na našu ozbiljnu političku štetu”. Arhiv J. B. Tita, KPR, I-5-c/Balkanski savez.

bednosti. U daljem toku događaja trebalo je zadržati vojnu i ekonomsku pomoć posle evidentnog umanjivanja pretnji sa Istoka, a takođe, odoleti zahtevima za formalnim uključivanjima u odbrambene strukture Zapada. To je bio prolaz kojim se kretala Titova politika između svojih potreba i interesa i suprotnosti velikih sila. Tito je tu poziciju u hladnoratovskom sukobljavanju velikih sila vremenom osnažio birajući treći put između dva bloka. Normalizacijom odnosa sa SSSR-om i putovanjem u Indiju i Burmu 1955, kao i brionskim sastankom sa Nehruom i Naserom 1956. usmerio je svoju pažnju van Evrope.

Josip Broz je pažljivo odmeravao korake i brzinu na putu koji je predstavljao novi spoljopolitički izazov. Balkanskim paktom Tito je na lokalnom nivou premostio svoje odnose sa Zapadom. To mu je omogućilo da ublaži i amortizuje zahteve Zapada za uključivanjem u odbrambene strukture NATO-a na globalnom nivou. Time je Zapadu pokazao da se, nakon sukoba sa Staljinom, kreće prema njima, ali se na unutrašnjem nivou nije odrekao komunizma i zadržao ga je u „mekšoj” varijanti, vodeći tako politiku na dva nivoa. Upravo je u ovo vreme uklonio Milovana Đilasa, čije su ideje bile više prihvatljive za Zapad. Tako je Tito ovim paktom (Balkanskim) postao i opstao prihvatljiv za Zapad, uspevši da se odupre zahtevima za ulazak u drugi pakt (NATO). Ulazak u jedan pakt (Balkanski) nije značio pristupanje drugom (NATO). To mu je omogućila sovjetska inicijativa za normalizacijom odnosa koja je pokrenuta upravo u ovo vreme. Upravo je tada utemeljio svoju spoljnopolitičku poziciju fokusirajući se na nesvrstavanje, uspevajući da odbrani nezavisnost i suverenitet. Američki državni sekretar Henri Kisindžer (Henry Kissinger) kasnije je, po nama kao kredo Tito politike, u memoarima zapisao: „Naučio je ophoditi se s kapitalistima i praviti s njima poslove, ali to nije značilo i prihvaćati ih...”⁶⁷ Politički pragmatizam je sve pomirio: Titu nije smetalo da uđe u savez sa grčkom monarhijom, koja je protivna ideološkim postavkama komunizma; Zapadu nije smetalo da podrži komunističkog lidera koji je bio tampon zona prema Istoku sa kojim je bio u „hladnom ratu”.

⁶⁷ Henry Kissinger, *Memoari*, Zagreb, knj. 2, str. 142–146.

Summary

Tito and the Balkan Pact Bridging the road to neutrality

Key words: Josip Broz Tito, Balkan Pact, Greece, Turkey, NATO

The Balkan Pact helped Tito bridge his relations with the West at the local level. It enabled him to soften and cushion Western requests for integrating into NATO defence structures at the global level. Thus, he has shown the West that after the conflict with Stalin he was moving in their direction, but on the internal plan he did not give up communism and retained it in a „softer” form, pursuing policy at two levels. With the Balkan Pact Tito also became and remained acceptable to the West, while managing to resist the requests to join another pact (NATO). Entering one pact (the Balkan Pact) did not imply joining another one (NATO). This was made possible by the Soviet initiative for normalization of relations initiated at this time. It is at this time that he laid groundwork for his foreign-policy position and focused on non-alignment, leaning neither to one nor to the other side.

UDK 327(497)“1952/1960”(093.2)
327(497.1)“1952/1960”(093.2)

BULGARIA AND THE BALKAN PACT (1953–1954)

Jordan Baev

ABSTRACT: The tripartite Balkan pact between Greece, Turkey, and Yugoslavia, established with the treaties of Ankara of 28 February 1953, and of Bled of 9 August 1954, was discussed quite scanty in the contemporary historiography. It was described as a rather curious example of an „unthinkable treaty” between states with opposite political systems or a „virtually moribund” alliance since the beginning. The paper aims to reveal the Bulgarian official reaction and comments on the establishment of the Balkan Pact and the consequent joint military and political activities of the three Balkan states. The research is based mainly on a large number of newly available Bulgarian political, diplomatic, security, and military records; in particular, the reports and cipher correspondence from Bulgarian diplomatic missions in Ankara, Belgrade, and Athens.

Key words: Balkan Pact, Bulgaria, Yugoslavia, Greece, Turkey

The tripartite Balkan Pact, established in the last years of the first Cold War wave, was discussed quite scanty in the contemporary historiography compared with the bilateral Soviet–Yugoslav split in 1948. It was described as a rather curious example of an „unthinkable treaty” between states with opposite political systems or a „virtually moribund” alliance since the beginning. However, the research of the real premises, aims and results of the political and military collaboration between Greece, Turkey and Yugoslavia could be of importance to learn much more about the „Balkan specifics” and the superpowers’ influence on their smaller allies in the region. This issue is also definitely linked to the question of the first NATO enlargement after its establishment in April 1949.

Though the „second” Balkan Pact was not a subject of detailed review in the Western historiography, its place has been assessed even in some basic works in the field of international relations by world-known authors like Johan

Galtung or John Grenville.¹ A valuable contribution was made with the publications of Beatrice Heuser, then working for the King's College in London, and currently moved back to the German Military History Center in Berlin.² A few journal papers should be mentioned as well, like those by David Stone.³ The contemporary Serbian historiography also tried to re-evaluate the significance of the Balkan Pact; the last monograph of Bojan Dimitrijević, where many new documents from DA SMIP and AJ were used for the first time, has to be especially mentioned.⁴ The Russian and East European historiography were interested in some way in discussing some aspects of postwar Yugoslav history; however, the Balkan Pact was very rarely even mentioned.⁵ In the last decade, the author of this paper discussed some topics linked with the issue of the establishment of the Balkan Pact, using for the first time some newly declassified Bulgarian archival documents.⁶

The paper is aiming to reveal the Bulgarian official reaction and comments on the establishment of the Balkan Pact and the consequent joint military and political activities of the three Balkan states. The research is based mainly on a large number of newly available Bulgarian political, diplomatic, security, and military records; in particular, the reports and cipher correspondence from Bulgarian diplomatic missions in Ankara, Belgrade and Athens. Some corresponding documents from US, British, and French archives were used, too. The archival documents reflect, in some way, on the Soviet intentions and estimates in the Balkans, and the Kremlin's coordination with Sofia. One of the major issues that will be discussed is the significance of the Balkan Pact viewed from a half-century historical distance as an alternative attempt for regional security cooperation in a bi-polar world.

Among the basic questions that preceded the story of the Balkan Pact, were the role played by the USA in promoting such an idea, and of the linkage

¹ John Grenville /Ed./, *The Major International Treaties of the Twentieth Century*, Routledge, London, 2001, p. 750; Johan Galtung, *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization*, Sage, London, 2001, p. 93.

² E.g. Beatrice Heuser, *Western „containment” policies in the cold war: the Yugoslav case, 1948–1953*, Routledge, London, 1989.

³ David Stone, „The Balkan Pact and American Policy”, *East European Quarterly*, Vol. 28, No. 3, 1994, p. 393–407.

⁴ Bojan Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO*, Beograd, 2003.

⁵ E.g. Nina Vasil'eva and Viktor Gavrilov, *Balkanskii tupik? Istoricheskaya sudba Yugoslavii v XX veke* [The Balkan Stalemate. The historical fate of Yugoslavia in the 20th Century], Moscow, Geya Publishers, 2000, pp. 269–270.

⁶ Jordan Baev, *Военнополитическите конфликти след Втората световна война и България* [Military and Political Conflicts after the WW II and Bulgaria], St. George Publishers, Sofia, 1995, pp. 121–133; „US Intelligence community Estimates on Yugoslavia. 1948–1991”, *National Security and the Future*, Zagreb, No. 1, 2000; „Първото разширяване на НАТО: Балканите” [The First NATO Enlargement: The Balkans], *Mezhdunarodni otnoshenia*, Sofia, No. 3, 2001.

between the North Atlantic Alliance strategic concepts and the appearance of a security tripartite treaty in the Balkans. Donald Heath, the US ambassador in Sofia, in his report to Washington dated 30 June 1948, when commenting the sudden break of relations between the two most closely bound East European countries used a figurative historical comparison to „a Protestant revolt against the communist Vatican”.⁷ On the same day in a cipher message the US Military and Naval Attaches in Belgrade for the first time raised the question of the need for an American military support for Tito against a possible Soviet attack.⁸ Several days later the first confidential American-Yugoslav probing on the possibility of a military collaboration took place in Belgrade.⁹

Since the onset of the Soviet-Yugoslav crisis, the US military experts closely observed the course of events and analyzed the alternatives that might convert the political controversy into a local war. In a report submitted to the US National Security Council on 17 November 1949, four possible options of eventual Soviet actions were listed. In a separate standpoint the Chairman of the Joint Chiefs of Staff formally raised the questions of giving a military support to the regime of Tito „since without our considerable support we cannot expect him to achieve a success” against a Soviet invasion.¹⁰ Another memorandum of the American Army Intelligence Agency dated September 1950 noted: „In case of an attack on Yugoslavia the United States must be prepared to give a military support eventually participating with their own forces (underlined by the author) in the hypothetical military conflict”.¹¹ This completely new point in the Balkan policy of the US administration was perhaps influenced by the outbreak of the Korean War. In subsequent CIA reports, dated 20 March and 4 May 1951, and of the military intelligence, dated 24 September of the same year, the US experts still estimated the probability of a Soviet attack on Yugoslavia as „serious”.¹² At the same time, Washington and Belgrade actively specified the contents of an agreement between the two governments concerning an American military support. The agreement was signed on 14 November 1951; it was in the framework of the US Mutual Defense Aid Program (MDAP).

The question of establishment of a Middle East or a Mediterranean defense bloc as a satellite to the North Atlantic Alliance sub-regional organization

⁷ National Archives & Record Administration /NARA/, Washington, RG 59, Decimal File 860. H.00/7-548.

⁸ *Assessing the Soviet Threat*. The early Cold War years. Center for the Study of Intelligence. CIA 1997 – Daily Summary, No. 84, 30 June, 1948.

⁹ Public Record Office, Kew, (PRO), Foreign Office, Political. 371/72 582, 72 583.

¹⁰ Foreign Relations of the United States /FRUS/. Diplomatic Papers, 1950, vol. IV, Washington 1980, pp. 1339–1344.

¹¹ *Ibid.*, pp. 1391, 1441–1444, 1454.

¹² *The Soviet Estimate: US Analysis of the Soviet Union, 1947–1991*, The National Security Archive Special Collections, Chadwyck-Healey, 1995, CIA, NIE 29–51, Probability of an invasion of Yugoslavia in 1951.

initially competed with the direct inclusion of Turkey and Greece into NATO. In May 1951 the French ambassador in Athens exposed his government's arguments in favor of the creation of a Mediterranean pact including the USA, France, Great Britain, Italy, Greece, and Turkey. His main arguments were that „(1) the creation of a separate regional pact should be less ‘provocative’ for the Soviets...; and (2) the inclusion of Greece and Turkey into the North Atlantic Alliance would require a new procedure for the parliamentary ratification by all the member states, which could become a very difficult act in those countries that oppose the inclusion...”¹³ When in the next months the question of the first NATO enlargement had been included within the North Atlantic Council agenda at the Ottawa session in October 1951, the British government still continued to defend the idea for the establishment of a Middle East command, where, obviously, it viewed itself as a leading force. The aggravation of the British-Egyptian relations receded the possibility of the realization of such an idea. In the beginning, the US representatives were inclined to accept the idea for a Mediterranean Command; even suggesting to invite Egypt in it.¹⁴ In some reports to Washington, the US military representatives in Ankara emphasized that Turkish General Staff would be happy to be subordinated to Gen. Eisenhower, but should refuse to participate in an allied command headed by a British commander.¹⁵

The exchange of messages between General Omar Bradley and the supreme commander-in-chief of the NATO allied forces in Europe, General Dwight Eisenhower, related to the support to Tito is of interest. In a letter to „Ike” Eisenhower of 4 September 1951 General Bradley noted: „We feel that the plan for helping Yugoslavia is eventually a NATO matter.” In a new letter, dated 19 September, general Bradley insisted on two-party discussions with representatives of the leading countries in the pact „to the development of emergency plans for giving direct military support to Yugoslavia with such forces and facilities as the United Kingdom, France and Italy may agree to make available to planning purposes, in addition to those US forces of which you are aware”.¹⁶ Later it was assumed that political discussions in NATO of the Yugoslav problem might face difficulties due to some countries, members of the pact, therefore it was suggested that the giving of a military support should be negotiated on a three-party basis with Great Britain and France. The fears that taking a relevant decision might be blocked were reasonable. A year later, at the session of the NATO Council in Paris, the Italian representative Alcide De Gasperi firmly rejected the

¹³ NARA, RG 59, Lot File 52-26, Box 39.

¹⁴ NARA, RG 218, Chairman's Files, Gen. Bradley, 1944–1953, Box 3.

¹⁵ E.g. Gen. Egeli from the Turkish General Staff underlined several times during his talks with the head of US military mission in Turkey on 26 September 1951 that the Turkish officers could not accept a British general for a commander of the proposed Middle East Command - NARA, RG 218, Chairman's Files, Gen. Bradley, 1944–1953, Box 3.

¹⁶ NARA, RG 218, Chairman's JCS Files, Gen. Omar Bradley, Box 3.

idea to discuss the proposed NATO membership of Yugoslavia. (His principal motive was certainly the continued Italian-Yugoslav territorial problem over Trieste).

The announcement of the North Atlantic Treaty was not followed by any special Soviet bloc action. The only public response was an evident intensification of the „peace propaganda” against the „imperialist warmongers”. After the building of the East European bilateral treaties system in 1947–1949, an increase of the multilateral political, economic and military relations was observed as well. In 1949–1951, a speed up rearmament and a Soviet-type structural reorganization of the Bulgarian, Romanian and Hungarian armed forces started. The Soviet arms supplies for the three former Nazi allies soon went beyond the Paris Peace Treaty’s limitations, although the number of forces and the quality of the armaments are too much overestimated in some reports of the British and French military representatives in Sofia and Bucharest.¹⁷ According to a report to Moscow by the Chief Soviet military adviser in Sofia, Lt.-Gen. V. Emelianov, in the beginning of 1953 Bulgarian armed forces numbered 146.000 personnel, which was about 20.000 more than in the beginning of 1949.¹⁸

Actually, the first request for re-equipment of the Bulgarian armed forces was initiated very soon after the signing of the Paris Peace treaties in February 1947. It was caused predominantly by three main reasons – the announcement of the Truman doctrine on 12 March 1947, the intensification of the Greek civil war with serious armed incidents at the Bulgarian border, and the forthcoming withdrawal of the Soviet troops in the country. In May 1947 Bulgarian Prime Minister, Georgi Dimitrov wrote to Joseph Stalin: „...having in mind the key defensive position of Bulgaria on the Balkans against our outside enemies, we need, as much as possible, effective support from the Soviet Union, especially in... providing equipment for our army.”¹⁹ In another Dimitrov’s letter, delivered to Stalin by the Vice-Prime Minister Traicho Kostov, it was clarified that Bulgaria wanted to receive in the next two years weaponry for two tank brigades, one mechanized and four infantry divisions.²⁰ In September of the same year a Soviet-Bulgarian military agreement had been signed in Moscow. According to this agreement, until the end of 1948 the Soviet Union delivered to Bulgaria weaponry for about US\$614,000. On 31 December 1948 a new military agreement was signed in Moscow for delivery of new 386 tanks T-34, 12 TD-12 torpedo cutters, three submarines, and 32 TU-2 fighters. On 6 October 1949 Bulgarian Prime Minister Vasil Kolarov sent a letter to the Soviet defense minister, Marshal

¹⁷ PRO, Kew, Foreign Office. Political. 371/87586, 95074; MAE, Paris, Archives Diplomatiques. Serie Z, 1949–1955, Carton 68, Dossier 1, v. 23.

¹⁸ Quoted from Russian military archives by Nina Vasil’eva and Viktor Gavrilov, *Op. cit.*, p. 261

¹⁹ Central State Archive, Sofia, (CDA), Fond 146-B, Record 2, File 1765.

²⁰ Central Military Archive, Veliko Turnovo, (CVA), Fond 22, Record 1, File 322, p. 53–55.

A. Vasilevski, with a request for rearmament of an Air Forces regiment with new reactive fighters.²¹

Until June 1948 there were no defense or intelligence preparations from Bulgarian territory against Yugoslavia. However, the first intelligence operation „Zvezda” (Star) started in July 1948, by request from Moscow, aiming at the establishment at the Bulgarian-Yugoslav border of a few clandestine channels for distribution of „anti-Tito” propaganda materials. On 26 July 1948 Bulgarian Prime Minister Georgi Dimitrov informed Stalin and Molotov with a ciphered telegram that, according to received intelligence information, the Yugoslav General Staff re-dislocated its 16th infantry division from Štip to Caribrod (Dimitrograd). He insisted on undertaking of some urgent preventive measures along the border with Yugoslavia.²² Until the end of 1948 more than 300 border incidents additionally increased the tension in the bilateral Bulgarian-Yugoslav relations. In 1949 three new frontier units within the Border Troops were established against Yugoslavia with the code names „Drava”, Mihailovgrad (Montana) district, „Bistritza”, Sofia district, and „Erma”, Blagoevgrad district. Some urgent measures for the build-up of fortifications in a distance of 3 to 20 km alongside the border with Yugoslavia were undertaken as well. At the same time, since 1949 three other military intelligence operational posts were organized against Yugoslavia in Vidin, Slivnitza, and Dupnitza, from where a couple of secret agents had been transferred through the frontier.²³

In October 1949 Bulgarian government denounced the bilateral treaty with Yugoslavia, signed two years earlier. In 1950 the two governments exchanged several diplomatic notes, accusing each other of organizing some serious border incidents with human casualties.²⁴ The situation on the southern Bulgarian frontier also caused a lot of troubles, and had been discussed a few times by the Bulgarian leadership. The end of the Civil War in Greece did not terminate the hostilities at its border with Bulgaria, and a new issue with a mass emigration of Bulgarian Turks aggravated the Bulgarian-Turkish relations as well. During a secret visit of the Bulgarian Communist leader Vulko Chervenkov to Moscow in July 1950, where the main subject was the worsening of the international situation after the start of the Korean War, he discussed with Stalin the question of strengthening the fortifications alongside the border with Yugoslavia, Greece, and Turkey. A few days later, a group of Soviet generals and staff officers, headed by Col.-Gen. I. Galitzki arrived to Bulgaria. In the next three months the group worked out a plan for the construction of a defense network of fortified lines in

²¹ *Ibid.*, p. 9–10, 49.

²² CDA, Fond 1-B, Record 7, File 1315.

²³ See: Vasil Zikulov, *Voennoto razuznavane na Bulgaria i Studenata vojna* [The Military Intelligence of Bulgaria and the Cold War], Sofia, 2005, pp. 183–198.

²⁴ CDA, Fond 1-B, Record 8, Files 1145, 1164, 1601, 1911, 1960; Fond 214-B, Record 1, File 354.

a distance of up to 20 km from the borders with the three neighboring countries. The recommendation of the Soviet military group envisaged also re-dislocation of a few mechanized and tank divisions in Western and Eastern parts of the country (Sofia, Vratza, Kazanluk, Haskovo)²⁵. In December 1950 Bulgaria received 28 new Yak-9 and Yak-11 planes, and 20 other Yak-23 planes from the USSR for establishment of two new Air Force divisions.²⁶

Today we are more confident in answering the question concerning the pre-history to the establishment of the East European military alliance. The imposing of the Soviet political model and the Soviet type of armed and security forces with a very strong subordination to Moscow brought to a more or less clear conclusion that the creation of the Warsaw Pact in May 1955 actually marked not the beginning, but the end of an initial process of the political, economic and military integration of the Soviet bloc. In the constitutive meeting of the East European economic organization (CMEA) in January 1949 Joseph Stalin expressed the view that it was hardly likely that a major war might start in Europe within the next 7–8 years.²⁷ However, after the outbreak of the Korean War he changed his views, urging a more effective military build up of the Soviet satellites.

The initial stage of multilateral military cooperation was marked by a secret summit held on Stalin's initiative on 9–12 January 1951 in Moscow. All East-European political and military leaders supported indisputably the idea of establishing a „Coordination Committee for build-up of armed forces in the countries of people's democracy". A working group, chaired by the Soviet Defense Minister, Marshal Alexander Vasilevski, offered concrete figures for increase in the wartime and peacetime combat strength of the East-European armies. A plan for their rearmament in the period 1951–1954 was adopted too. Marshall Nikolai Bulganin had been approved as a chairman of the „Coordination Committee". The recommendations for Bulgaria proposed that the wartime staff of the Bulgarian Armed Forces be increased from 350.000 to 400.000 personnel. A few days after the meeting, at a CC BCP Politburo meeting, the Prime Minister Vulko Chervenkov and the Minister of Defense Gen. Petar Panchevski were elected as permanent representatives of the country in the „Coordination Committee".²⁸

The archival sources show that in the course of two-three years after that meeting, a lot of mechanized, tank, air-force and naval divisions and naval coastal batteries were intensively built up following the Soviet pattern. Some new

²⁵ *Ibid*, Fond 1-B, Record 7, File 1607, p. 1–8; File 1610, pp. 1–2.

²⁶ *Ibid*, File 1611, pp. 1–3.

²⁷ *Ibid*, Record 147-B, Record 2, File 67, pp. 1–8.

²⁸ CDA, Fond 1-B, Record 64, File 124; C. Cristescu, „Ianuarie 1951: Stalin decide Inarmarea Romanei", *Magazin Istorie*, No. 10, Bucharest, 1995, pp. 15–23.

field manuals and other directive documents had been introduced as well. From 1951 on, regular military exercises were carried out under the „consultative” participation of the Soviet advisers and in the presence of military delegations from other East-European countries.

The Western military representatives watched closely and tried to locate any movement of troops or probable military exercise with the participation of Soviet and East European representatives. Most probably, the defense fortification build up and the re-structuring and dislocation of some divisions in the late 1950 – early 1951 heightened the attention of the Western observers. E.g. French military attaché in Sofia, Maj. Marcel Sima, informed Paris regularly on eventual dislocation of Bulgarian divisions close to the border with Yugoslavia.²⁹ In his annual report for 1950 sent to London on 18 January 1951, British military attaché, Col. Eric Bachelor, also discussed the possibilities of „offensive operations” of the Bulgarian Armed Forces against Turkish and Greek Thrace and Aegean Macedonia. However, he definitely noted that it was „quite doubtful” to think for planning of such operations against Yugoslavia.³⁰ Some of the signals for a new tendency of increase of the number of Bulgarian Armed Forces personnel came from the Balkans too. One of the reasons for the initiated public and mass media campaign in the early 1951 obviously was the raising of the issue for the first enlargement of NATO in the Balkans exactly in those months.

On 11 November 1950 Gen.-Col. Koča Popović, the Chief of the Yugoslav General Staff, announced in Belgrade that according to the received intelligence information Bulgarian, Romanian, and Hungarian Armed Forces had extended their number three times beyond the Paris Peace Treaty limitations. In a statement, delivered on 28 December 1950 at the Yugoslav Parliament, Josip Broz Tito declared that Bulgaria had increased its armed forces up to 195.000 personnel. These allegations were used in commentaries by C. L. Sulzberger, James Reston, Walter Lipmann and other well-known US journalists, published in *New York Times*, *New York Herald Tribune*, etc. Tito’s statement had been reproduced in the British *Economist*, French *Le Monde*, and other influential West European media as well.³¹

At that time the role of the Balkans in a future European war was closely linked to the coordination of the actions of the Yugoslav, the Greek and the Turkish armies. A strictly confidential telegram from the US embassy in Athens, for instance, quoted the opinion of the Greek prime minister Sophokles Venizelos that: „Should war break out he believes both Greek and Yugo armies would move into Albania in coordinated fashion in order to remove this threat to their rear.”³²

²⁹ MAE, Paris, Archives Diplomatiques, Europe 1949–1955, Bulgarie, Vol. 21 [Defense Nationale], pp. 4–5, 88, 206, 218, 253, 308–310.

³⁰ Public Record Office, Kew, Foreign Office, Political. 371/95074, p. 8.

³¹ CDA, Fond 214-B, Record 1, File 711, pp. 14, 22, 33, 59, 67, 71, 77, 124.

³² NARA, RG 59, Lot File 52-26, Box 39.

Also, in official interviews for the British *Sunday Mail*, both Venizelos and the Greek Chief of the General Staff, Field Marshal Papagos, declared that a „striking force” of 60 Greek, Turkish and Yugoslav divisions should be established, able to oppose the Bulgarian, Romanian and Hungarian armies in the Balkans.³³

At the peak of the Cold War confrontation in late 1940s – early 1950s the Balkans occupied a relatively significant place in the Soviet policy. It was motivated mainly by the continuing Stalin–Tito split, and the NATO’s expansion in South-East Europe by inclusion of Turkey and Greece to the Alliance. Although the Kremlin leadership paid primary attention to Central and West Europe, the geo-strategic position of the Balkans as a key factor for securing control of the approaches to the Mediterranean and the Near East still remained actual. The Communist regimes in Bucharest, Sofia and Tirana carefully observed the reorganization of the Turkish and Greek armies on the eve and after the NATO expansion on the Balkans. The inclusion of Greece and Turkey to NATO, however, produced only formal diplomatic notes from Moscow and Sofia with no practical significance.³⁴ It was rather a slight reaction in comparison with the energetic Soviet protests against Norway’s inclusion to NATO in April 1949.

The first information regarding a probable Balkan treaty was received in Sofia in the late 1952. E.g. in a summary report in the early December 1952 the head of Section „Yugoslavia” of the Bulgarian Foreign Ministry, Lyubomir Pentiev, discussed the probable results of Tito’s talks with a Greek military delegation in Belgrade on 28 November of the same year.³⁵ In a diplomatic report of 3 January 1953 a new NATO strategic doctrine discussed at the annual North Atlantic Council meeting in Paris had been analyzed. According to the report, this new strategy envisaged that in case of a sudden Soviet attack in Western Europe, „the Turkish, Greek and Yugoslav forces are ready immediately to organize a counteroffensive in the Balkans”. The question of a probable Yugoslav participation had been proposed by the Greek and Turkish representatives; however, the Italian representative, Alcide De Gasperi, strongly opposed to the proposal.³⁶ Actually, in the Strategic Concept for the Defense of the North Atlantic Area, approved by NATO Military Committee on 9 December 1952 (M. C. 14-1) it was clearly emphasized that „Yugoslavia, the only ‘lapsed satellite’, which, though not a member of NATO, is likely to join in a defensive war against the Soviet Bloc and thus afford the Allies considerable psychological advantage as well as some military aid”.³⁷

³³ CDA, Fond 214-B, Record 1, File 663, p. 56; File 665, p. 125; File 711, pp. 91–92.

³⁴ Diplomatic Archive [DA], Sofia, Record 11-P, File 596, pp. 5–7, 40–42.

³⁵ DA, Record 10-P, File 424, p. 94.

³⁶ DA, Documentacija, V/2/2/6 – „Atlantic Pact Activity for 1952”, Department II, 3 January 1953, p. 6; V/3/16 – „NAC Paris session. A Review”, 25 December 1952, p. 8.

³⁷ NATO Strategy Documents, 1949–1969, Brussels, 1998, p. 217.

On 15 January 1953 Yordan Chobanov, Bulgarian diplomatic representative in Ankara discussed with his Soviet colleague, Alexander Lavrishchev, the „development of the issue for establishment of a pact between Turkey, Greece, and Yugoslavia”. According to the Soviet Ambassador, in the previous month a visible activation in this direction has been observed. Both diplomats exchanged also some views on the Italian position against the integration of Yugoslavia into the Western defense system.³⁸

The first comments on the Treaty for friendship and cooperation between Turkey, Greece, and Yugoslavia, signed in Ankara on 28 February 1953 were sent by the Bulgarian legation in Turkey with a ciphered telegram from 2 March.³⁹ On 23 March the Legation sent to Sofia a translation of the Treaty’s contents, made in an official version in French. A more detailed report had been sent by Yordan Chobanov to the Bulgarian Foreign Minister Mincho Neychev on 25 March 1953, a month after the establishment of the Balkan Pact. The comment of the head of Bulgarian mission in Turkey was that the signing of the Treaty has been rather a „formal act” without any serious military arrangements. It was underlined further that the agreement did not outline any „organic links” with NATO, and, according to the Article 8 of the Treaty, the obligations of Turkey and Greece to the North Atlantic defense system were not bound in any way with their collaboration with Yugoslavia. Chobanov noted that the Balkan Pact differed from a „real military alliance”, and stated: „Some well informed sources directly are using the expression *failure* regarding the military aspects of the pact”.⁴⁰ On 13 April 1953 the Bulgarian Deputy Foreign Minister Lyuben Gerasimov required a new, more detailed report from the diplomatic mission in Ankara, and in a supplementary information on 4 May Chobanov repeated his main previous conclusions, adding also the evaluations made in some Western newspapers (*New York Times* of 2 March, *Comba* of 14 March) that significance of the Treaty has been strongly diminished due to the Italian–Yugoslav contradictions.⁴¹ The Bulgarian diplomatic mission in Belgrade was headed in this period by a charge d’affaires, and no serious comment came from there. The content of the Treaty was sent to Sofia from Belgrade not earlier than the end of May 1953.⁴² However, by the end of March 1953 the political section „Yugoslavia” at the Bulgarian Ministry of Foreign Affairs prepared an instructive report on the significance of the Balkan Pact.⁴³

Similar to such a reaction was the Soviet bloc’s response to the announcement of the Balkan Pact in 1953. In April 1953 a verbal Note against this

³⁸ DA, Record 11-P, File 40, p. 2.

³⁹ DA, Record 2-Sh, File 399.

⁴⁰ DA, Record 11-P, File 40, pp. 14–15.

⁴¹ *Ibid.*, pp. 24–28.

⁴² *Ibid.*, Record 10-P, File 441.

⁴³ *Ibid.*, File 424, p. 117, 120.

act was prepared by the Bulgarian Ministry of Foreign Affairs, but it had never been delivered to Ankara or Belgrade. The strongest claims within the Note were: „The Treaty, signed in Ankara, aims to coordinate the aggressive actions of Turkey and Greece with those of Yugoslavia and... to hasten the war preparations in these countries... It is directed against the national security of the People's Republic of Bulgaria, and is a serious threat to the peace and security in the Balkans.”⁴⁴ Some Diplomatic Reports from the Bulgarian Legation in Ankara and the General Consulate in Istanbul stressed on further Information regarding the deployment of US troops and tactical aviation, and the plans for build up of US military bases in Turkey.⁴⁵

The next round of the tripartite military cooperation within the Balkan pact framework was also a subject of special monitoring by the Bulgarian diplomatic and military representatives. The negotiations between Yugoslav, Greek, and Turkish General Staffs delegations in Belgrade in November 1953 were discussed in three reports from Bulgarian legation in the Yugoslav capital. However, the evaluation of this information by the Foreign Ministry in Sofia was rather negative because there was nothing regarding the essence of the negotiations and the Yugoslav public reactions towards the Balkan pact military agreements.⁴⁶

Another report from 26 May 1954 stressed the exchange of military visits and exercises close to the Bulgarian border. The main conclusion of the report was: „All these exchanges of military delegations visits have one principal aim – to coordinate the activities between the three armies in a probable war against Bulgaria”.⁴⁷ Josip Broz Tito's visit to Greece and Turkey in April 1954 also arose special interest. The reports from Bulgarian legation in Ankara mentioned the great number of high-level military within the Yugoslav delegation. The information underlined that Turkey and Greece were „quite reserved” to share any NATO „secrets” on the Balkan war theater while the Yugoslavs did not wanted to give any information about their own defense forces. The conclusion of a report from 20 April 1954 to Mincho Neichev, Bulgarian Minister of Foreign Affairs, summarized: 1. Tito's visit was a result of still not overcome internal contradictions between the Balkan Pact countries; 2. The final aim of the talks was to eliminate the existing contradictions in order to re-build the Balkan Pact into a military alliance.⁴⁸ On the other hand, Bulgarian representative in Belgrade, Lyuben Angelov, informed Sofia on 5 May 1954 about a statement by

⁴⁴ *Ibid*, Record 11-P, File 596, pp. 45–46; Record 12-P, File 17, pp. 1–5. On the draft copy of the Verbal Note there was a handwritten resolution: „By instruction of Comrade Mincho Neichev the Note is not to be delivered. 5. 4. 1953.”

⁴⁵ *Ibid*, Record 2-Sh, File 351, p. 134; File 452, p. 99.

⁴⁶ *Ibid*, Record 10-P, File 73, pp. 11, 40–42, 45, 72.

⁴⁷ *Ibid*, File 78, pp. 67–68.

⁴⁸ *Ibid*, Record 11-P, File 47, pp. 2–8.

a Yugoslav Foreign Ministry official who said privately: „You have to be sure that the military alliance is not oriented against Bulgaria. You have to consider that the presence of Yugoslavia in the alliance is a guarantee for its defensive character.”⁴⁹

The Bled agreement of 9 August 1954 was evaluated in several cables and diplomatic reports. The official Bulgarian reaction to the signed new agreement with more defined military obligations at the conference of the Foreign Ministers of Yugoslavia, Greece, and Turkey, was rather a symbolic act. When the Bulgarian Ambassador in Belgrade received an invitation for the reception in Bled on 9 August 1954, he was instructed by the Foreign Minister Neichev to avoid the invitation by pretext of health problems.⁵⁰ An interesting comment came from Bulgarian Consulate in Istanbul. A cable from Istanbul to Sofia on 11 August 1954 quoted information received from „a reliable source” regarding the „essence” of the signed military agreement. According to some official Turkish and Greek officials: „If Turkey or Greece were to be attacked by Bulgaria, Yugoslavia would get involved; however, if Turkey and Greece were to be attacked by the Soviet forces, Yugoslavia would remain neutral. If Yugoslavia should be attacked by the Bulgarian armed forces or the Soviet forces, Turkey and Greece would intervene. In the latter case if only the Soviet Union attacked Yugoslavia, the NATO member-states would enter the war.”⁵¹

The Bulgarian „soft” position toward the new Balkan Pact agreement could be easily explained considering the new course of „normalization” of the relations with Yugoslavia, Turkey, and Greece, which started soon after the death of Joseph Stalin. In a CC BCP Politburo meeting on 8 June 1954 this particular issue was especially discussed. According to the Foreign Minister’s information, the first steps toward the normalization of the Bulgarian–Yugoslav relations started in August 1953 with two governmental decisions – to terminate „the regime of travel limitations” for the Yugoslav diplomatic staff in Sofia, and to require an acceptance of a new Bulgarian Ambassador in Belgrade. The initial steps were followed by bilateral talks on the border issues, and a substantial decrease of the border incidents in the beginning of 1954. Similar talks on the border issues had been initiated with Turkey in August and November 1953, followed by some acts of „good will”, like the extradition of Lt. Mustafa Shemlu to Turkey, who had a death sentence for military espionage against Bulgaria, and destruction of some military facilities at the border point „Chair Kule”. Negotiations for re-establishment of diplomatic relations with Greece started in Paris in November 1953 and finished successfully in April 1954. The CC BCP Politburo decision of

⁴⁹ *Ibid*, Record 10-P, File 78, p. 54.

⁵⁰ *Ibid*, p. 79.

⁵¹ *Ibid*, Record 2-S, File 454.

8 June 1954 urged for further efforts in the process of normalization of relations with the Balkan Pact countries.⁵²

The surprise visit of a highest rank Soviet delegation (Khrushchev, Bulganin, Mikoyan) to Belgrade in the end of May 1955 provoked new debates regarding the normalization of the Bulgarian–Yugoslav relations. On 3 June 1955 the Soviet delegation visited Sofia and informed the Bulgarian Communist leadership about the negotiations with Tito. At a confidential party meeting a few days later Vulko Chervenkov underlined: „This meeting has a great international significance. Forty divisions, comrades, are neutralized; the Americans can not rely any more on the Yugoslav divisions”.⁵³ On 25 June Nikita Khrushchev sent a detailed (20 pages) information to Sofia about the negotiations in Belgrade; some paragraphs were devoted to the comments made by Josip Broz Tito in regard to the Balkan Pact: „When the Soviet delegation raised the issue for the essence of the Balkan Pact, comrade Tito declared that in the beginning they took into consideration its military meanings; however, in the next months the Yugoslavs tried to change its pattern, hence, much more the economic and cultural aspects started to prevail. Besides, Tito underlined that Yugoslavia was against the inclusion of Italy into the Balkan Pact, because they were against the transformation of the Pact into a military bloc. In regard to the North Atlantic Treaty, the Yugoslavs stated, the Yugoslavia’s stand was firmly negative regarding this bloc because of its ideological nature...”⁵⁴ Following the Soviet policy, on 2 July 1955 CC BCP Politburo approved a special resolution for the development of the Bulgarian–Yugoslav relations. The existing statute of „Yugoslav political emigration” had been removed with the resolution, and it was strictly ordered to stop the State Security clandestine operations against Yugoslavia. The document provided a very naïve directive that „the intelligence services of the two neighboring countries should cooperate in the future” against the imperialist powers.⁵⁵

The USA military collaboration with Yugoslavia was not taken off the agenda even after the normalization of the Soviet–Yugoslav relations and the meeting of Tito and Khrushchev in Belgrade at the end of May 1955. In 1956 and 1957 the Pentagon chiefs still included the country in their lists for giving a military support.⁵⁶ The total military aid to Yugoslavia between 1950 and 1957 amounted to 745 million dollars.⁵⁷ In a US Defense Department report to the National Security Council, dated 22 September 1958, it was explicitly said that:

⁵² CDA, Fond 1-B, Record 6, File 2192, pp. 134–144.

⁵³ *Ibid*, Record 7, File 1764, p. 7.

⁵⁴ *Ibid*, Record 5, File 169, p. 5–6.

⁵⁵ *Ibid*, Record 6, File 2592, p. 1.

⁵⁶ NARA, RG 218, Geographic File, 1958, Box. 23.

⁵⁷ FRUS, 1958–1960, vol. X, Part 2, Washington, 1993, p. 313.

„Our strongest Allies in the European area are our NATO Allies. Armed forces of the NATO countries and those of Spain and Yugoslavia are impressive in size”.⁵⁸ A CIA National Intelligence Estimate (23 May 1961) underlined: „The Yugoslavs, however, have refrained from formal relations of alliance with the Western Powers, and the Balkan Pact with Greece and Turkey, negotiated in 1953–1954, when a threat from the Bloc still seemed serious, has become virtually moribund. Belgrade nevertheless does not altogether dispense with the connection because it provides certain advantages in the relations with these two countries and because the pact stands as a form of insurance against a future revival of strong Bloc measures against Yugoslavia. It is also a form of indirect contact with the Western defense system, which might one day be useful to Yugoslavia, even though its political line now condemns NATO.”⁵⁹

Actually, the Balkan Pact fate had been predetermined not by the fast normalization of the Soviet–Yugoslav relations in 1955, but by the aggravation of the Greek–Turkish relations soon after the Bled summit in August 1954, prompted by the Cyprus issue.⁶⁰ In the mid-1950, the official representatives of the two rival allies started to approach even the representatives of the adversary Bulgaria, emphasizing their national claims. E.g. in August 1956 the Bulgarian representative at the UN headquarters in New York, Petar Vutov, informed that he had been visited consequently by his Greek and Turkish colleagues. The Greek representative delivered to him a detailed report on the Cyprus question, which exposed the Greek position. On the other hand, the Turkish representative exclaimed: „We are quite surprised at your strange attempts to improve your relations with Greece. We consider that the improvement of the Bulgarian–Turkish relations has to be a crucial base for securing peace in the Balkans.”⁶¹ According to information from the Bulgarian legation in Athens, the former Greek Prime Minister Constantine Tzaldaris had stated that „an agreement with Bulgaria on the North was of much more significance for the national security of Greece than the so-called friendship with Turkey”.⁶² A year later, the head of the Bulgarian diplomatic mission in Ankara, Boris Manolov, summarized in a report to Sofia: „The Balkan Pact holds currently a second place in the Turkish policy because of

⁵⁸ The National Security Archive /NSA/, Washington, PPRD Collection, Box 10, NSC 5819, p. 8.

⁵⁹ The Soviet Estimate, NIE-15-61. Outlook for Yugoslavia, p. 11. The reasonable suggestion of the US ambassador in Belgrade George Kennan (28 November 1962) that a more flexible political line should be followed in view of the US strategic interests played an important role in backing the American position concerning Yugoslavia with arguments – FRUS, 1961–1963, vol. XVI, Washington, 1994, pp. 292–309.

⁶⁰ See, for instance, Barry Rubin and Kemal Kirisci /Eds./, *Turkey in World Politics: An Emerging Multiregional Power*, Boulder, 2001, p. 50; Iannis Stefanidis, *Isle of Discord: Nationalism, Imperialism, and the Making of the Cyprus Problem*, New York University Press, 1999, pp. 52–55, 218.

⁶¹ CDA, Fond 1-B, Record 5, File 218, pp. 29–30.

⁶² *Ibid.*, p. 8.

the contradictions with Greece... Turkey is much more anxious to transform the Baghdad Pact into a military alliance...⁶³

Officially, the Balkan Pact was declared a dead letter in June 1960.⁶⁴ Actually, it was created exactly in the time of the radical changes within the Soviet bloc policy after Stalin's death, thus losing some of its basic reasons since the beginning. The history of the Balkan Pact today could be evaluated in two principal directions – as a typical manifestation of an „escalation tension model”, caused by mutual suspicions and misunderstanding of the actual behavior and aims of the adversary side; and as a rare example of military cooperation between two different political systems at the peak of the bi-polar Cold War confrontation in Europe.

Rezime

Bugarska i Balkanski pakt (1953–1954)

Ključne reči: Balkanski pakt, Bugarska, Jugoslavija, Grčka, Turska

Osnivanje Balkanskog pakta sa Jugoslavijom bio je prvi posleratni pokušaj formiranja odbrambenog saveza između zemalja suprotnih političkih sistema. Balkanskim paktom definisana je uloga Balkana u budućem evropskom ratu i razjašnjena koordinacija akcija jugoslovenske, grčke i turske vojske u slučaju eventualnog napada sovjetskih oružanih snaga.

Stoga sudbina Balkanskog pakta nije bila unapred određena normalizacijom sovjetsko-jugoslovenskih odnosa 1955, nego pogoršanjem grčko-turskih odnosa, ubrzo nakon skupa na najvišem nivou na Bledu avgusta 1954, izazvanih žestokom diskusijom o Kipru u Generalnoj skupštini UN-a. Balkanski pakt je zvanično proglašen mrtvim slovom na papiru juna 1960. Njegova kratka istorija danas se može ocenjivati iz dva pravca – kao tipičan primer „modela eskalacije zategnutosti” izazvanih uzajamnim sumnjama i nerazumevanjem stvarnog ponašanja i ciljeva protivničkih strana i kao redak primer vojne saradnje između dva politička sistema u jeku bipolarne hladnoratovske konfrontacije u Evropi.

UDK 327(497.2)“1953/1954”(093.2)
327(497.1:497.2)“195”(093.2)

⁶³ *Ibid.*, File 270, pp. 50–51.

⁶⁴ *The Times*, London, 25 June 1950.

JUGOSLOVENSKO-ITALIJANSKI ODNOSI I STVARANJE BALKANSKOG PAKTA 1953. GODINE

Miljan Milkić

APSTRAKT: U radu se ukazuje na složenost jugoslovensko-italijanskih odnosa u vreme stvaranja Balkanskog pakta. Pisan je na osnovu građe Arhiva J. B. Tita, Vojnog arhiva, Arhiva Državnog sekretarijata za inostrane poslove i literature.

Ključne reči: Jugoslavija, Italija, Balkanski pakt, Trst, NATO

Nakon završetka Drugog svetskog rata jugoslovensko-italijanski odnosi bili su opterećeni nerešenim spoljnopolitičkim pitanjima koja su od fundamentalnog značaja za međudržavnu saradnju. Italija je iz rata izašla poražena i deo teritorije koji je do tada bio u njenom sastavu (Istra, Rijeka, Zadar) sada je pripao Jugoslaviji. Nerešen granični spor oko teritorije grada Trsta bilo je glavna prepreka za normalizaciju saradnje i pitanje koje je jugoslovensko-italijanske odnose stavljalo u širi međunarodni kontekst. Kriza je otvorena nakon što su jedinice Jugoslovenske armije zauzele Julijsku krajinu i prodrle u Trst 1. maja 1945. godine.¹ Zaoštrena atmosfera u kojoj su zapadne sile zahtevale da Jugoslavija povuče svoje trupe dovela je do razmene pisama između predsednika SAD-a Harija Trumana (Harry Truman), 16. maja, i britanskog premijera Vinstona Čerčila (Winston Churchill), 19. maja, u kojima je razmatrana mogućnost rata protiv Jugoslavije.²

¹ Uroš Kostić, *Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta 1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1978; Geoffrey Cox, *La corsa per Trieste*, Libreria Editrice Goriziana, Gorizia, 2005; *Dokumenta o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1945, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1984.

² *Balkanski ugovorni odnosi 1976–1996*, Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, II tom (1919–1945), Službeni list SRJ, Beograd, 1998, str. 665–666. U svojim sećanjima Edvard Kardelj, tadašnji potpredsednik Ministarskog saveta, navodi da je 22. maja 1945. godine uputio pismo Brozu u Zagreb u kome javlja o napetostima u odnosima sa zapadnim

Potpisivanjem vojnog sporazuma predstavnika SAD-a, Velike Britanije i Jugoslavije 9. juna 1945. u Beogradu otklonjena je opasnost od izbijanja oružanog sukoba, a Julijska krajina je podeljena na dva dela, takozvanom Morga-novom linijom (general-lajtnant Morgan (W. D. Morgan), šef štaba savezničkog vrhovnog komandanta na Sredozemlju).³ Ova linija je kasnije predstavljala grani-cu između zapadne, Zone A i istočne, Zone B. Pismo ministra predsednika vlade Velike Britanije Vinstona Čerčila upućeno 23. juna 1945. godine maršalu Staljinu, tršćansku krizu stavlja u kontekst prvog većeg neslaganja između veli-kih sila i prve krize koja je dovela u pitanje dogovorenu podelu interesnih sfera.⁴ Čerčil u pismu napominje nepoštovanje britansko-sovjetskog sporazuma iz okto-bra 1944. o podeli interesnih sfera u Jugoslaviji na oko 50-50 sovjetskog i bri-tanskog uticaja.

Savet ministara inostranih poslova četiri velike sile je na osnovu Pots-damskog (Berlinskog) dogovora 2. avgusta 1945. godine preuzeo dalje regulisa-nje statusa teritorije grada Trsta sa okolinom. Na Konferenciji mira u Parizu pri-hvaćen je projekat ovog tela o formiranju Slobodne teritorije Trsta kao posebne međunarodne jedinice pod upravom guvernera i nadzorom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija. Jugoslovenska vlada je potpisala Ugovor o miru sa Italijom 10. februara 1947. uz napomenu da se tim činom ne odriče teritorija na koje sma-tra da ima pravo.⁵ Stupanje na snagu Mirovnog ugovora nije značajnije uticalo na poboljšanje jugoslovensko-italijanskih odnosa. Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija konstatovao je 18. decembra 1947. da nije postignuta saglasnost oko izbo-ra guvernera Slobodne teritorije Trsta.⁶ Situacija se posebno pogoršala objavljivanjem Tripartitne deklaracije 20. marta 1948. kojom su se okupacione vlasti (SAD, Velika Britanija i Francuska) izjasnile za reviziju Ugovora o miru sa Itali-jom u pogledu Slobodne teritorije Trsta, odnosno za njeno prisajedinjenje Italiji.⁷

saveznicima, pripremi za evakuaciju njihovih ambasada i članova vojnih misija i pravog rat-nog atmosferi. Edvard Kardelj, *Sećanja. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, Državna založba Slovenije – Radnička štampa, Ljubljana–Beograd, 1980, str. 55.

³ *Dokumenta o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1945, Jugo-slovenski pregled, Beograd, 1984, str. 81–82.

⁴ S obzirom na sadržaj ovog pisma, u njemu možemo prepoznati prve elemente budućeg hlad-nog rata. *Balkanski ugovorni odnosi 1976–1996*, Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, II tom (1919–1945), Službeni list SRJ, Beograd, 1998, str. 671–672.

⁵ Izjava vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije data prilikom potpisivanja Mirovnog ugovora s Italijom, Pariz, 10. februar 1947. *Dokumenta o spoljnoj politici Socijalističke Fe-derativne Republike Jugoslavije*, 1947, I, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1985, str. 185–186.

⁶ *Dokumenta o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1947, II, Ju-goslovenski pregled, Beograd, 1985, str. 530. Kao izvor navodi se: Yearbook of the United Nations 1947–48, p. 352.

⁷ Deklaracija vlade SAD, Velike Britanije i Republike Francuske o Slobodnoj teritoriji Trsta, Vašington, London, Pariz, 20. marta 1948. *Dokumenta o spoljnoj politici Socijalističke Fe-derativne Republike Jugoslavije*, 1948, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1989, str. 595.

Italija je ubrzo pristupila ekonomskoj integraciji zone A u italijanski privredni sistem.⁸

Jugoslovenski raskid sa Sovjetskim Savezom, koji je izvršen na nivou komunističkih partija 28. juna 1948. donošenjem rezolucije Informbiroa protiv Komunističke partije Jugoslavije, iz osnova je promenio odnos zapadnih zemalja prema Jugoslaviji. Jugoslavija je ostala bez moćnog saveznika i bila je primorana da se okrene ekonomskoj i vojnoj saradnji sa SAD-om i zapadnoevropskim državama. Američka vlada je tokom 1950. godine nastojala da kod jugoslovenske vlade deluje na poboljšanje njenih odnosa sa susednim državama upravo preko zalaganja za uspostavljanje bilateralne saradnje i uslovljavanja ekonomske pomoći.⁹ Uz pomoć američkih ambasada u Beogradu i Atini, od januara 1951. počela je normalizacija diplomatskih odnosa Jugoslavije i Grčke. Tada je u Atinu stigao novi jugoslovenski poslanik Radoš Jovanović i dve države su počele sa rešavanjem do tada spornih pitanja. Ova saradnja bila je okosnica za dalje pregovore koji su doveli do formiranja Balkanskog pakta 28. februara 1953. između Jugoslavije, Grčke i Turske.¹⁰

Sporazumom o vojnoj pomoći koji je potpisan 14. novembra 1951. godine Jugoslavija je bila uključena u sistem vojne pomoći zapadnoevropskim državama koji je razvio SAD krajem 1949. radi jačanja odbrambenih moći svojih saveznika.¹¹ Zapadne zemlje su pomažući Jugoslaviju imale interes da ojačaju jugoistočno krilo NATO-a i realizuju „strategiju periferne odbrane”. U tom sklopu izuzetnu ulogu je imalo istočno Sredozemlje i Balkan, a samim tim i Jugoslavija.¹² Zbog toga su američki vojni stručnjaci razmatrali mogućnosti ulaska zemalja jugoistočne Evrope u NATO ili formiranje Sredozemnog pakta.¹³

⁸ Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955, Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Službeni list SRJ, Beograd, 2000; Bogdan Novak, *Trieste 1941–1954, the ethnic, political and ideological struggle*, The University of Chicago press, Chicago–London, 1970; *Successful Negotiation: Trieste 1954, An Appraisal by the Five Participants*, Princeton University Press, 1976.

⁹ Ministar inostranih poslova Edvard Kardelj razgovarao je 23. avgusta 1950. sa američkim ambasadorom Džordžom Alenom. Alen je preporučio da bi za Jugoslaviju ekonomski bilo korisno i to da uredi svoje odnose sa Grčkom i Italijom. Alen je rekao da Grčka i Italija ne vide kakvu bi korist imale od dobrih odnosa sa FNRJ „s obzirom kakva opasnost danas preti i njima i FNRJ”. Arhiv Josipa Broza Tita, Kabinet maršala Jugoslavije (dalje AJBT, KMJ), I-6/1, Kardelj Brozu, 24. avgust 1950.

¹⁰ O formiranju Balkanskog pakta videti: *Balkanski pakt 1953/1954*, zbornik dokumenata, Vojnoistorijski institut, Beograd, 2005.

¹¹ Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO (1951–1957)*, NIC „Vojska”, Beograd, 2003; Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955, Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Službeni list SRJ, Beograd, 2000, str. 15.

¹² AJBT, KMJ, I-4/3, Elaborat *Strateška situacija snaga Atlantskog pakta*; Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu (Odnosi s velikim silama 1948–1955)*, Globus, Zagreb, 1988, str. 203.

¹³ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje AVII), GŠ 10, k. 373, f 1, br. 3, general Kilibarda iz Vašingtona 20. avgusta 1951. obaveštava generala Peku Dapčevića o razgovorima sa general-majorom Džordž Olmstedom. Prema Olmstedovim rečima jugoistočni deo fronta treba da čine NATO trupe u Austriji i Trstu, Italija, Jugoslavija, Grčka, Turska i Iran. Naglasio je potrebu

Tršćansko pitanje, koje je od samog svog pokretanja predstavljalo opasnost po međunarodnu bezbednost, imalo je i u novim uslovima raspodele snaga svoju međunarodnu dimenziju. Potreba za hitnim rešenjem tog pitanja bila je imperativ za jačanje odbrambene sposobnosti Zapada.¹⁴ Istovremeno sa pripremama za prijem Grčke i Turske u članstvo u NATO-u, tokom januara 1952. američka vlada je rešavanje problema Trsta dovodila u vezu sa vojnom situacijom u Evropi i daljom izgradnjom NATO-a. Ona je sugerisala da je za dugoročne interese Jugoslavije, ali i za stratejske interese NATO-a, važno da dođe do prijateljskih odnosa sa Italijom.¹⁵ Planirano je da jedan deo američke vojne pomoći bude dostavljan Jugoslaviji preko aerodroma u Italiji.¹⁶ U okviru pojačanog američkog interesovanja za prostor Balkana počinje i uspostavljanje tripartitne saradnje između vlada Jugoslavije, Grčke i Turske. Američka vlada, koja je sugerisala učešće Italije u ekonomskoj i bezbednosnoj saradnji na Balkanu, bila je posebno zainteresovana za uspostavljanje jugoslovensko-italijanske saradnje.

U sklopu priprema za zajednički nastup grčkih i turskih predstavnika na konferenciji NATO-a u Lisabonu, grčki premijer Sofoklis Venizelos posetio je Tursku od 29. januara do 5. februara 1952. godine.¹⁷ Tokom posete zajednička odbrana je planirana u okviru NATO-a, ali po pitanju bezbednosti, koje se nametalo samim geografskim položajem Turske i Grčke koje su na svojim granicama imale države od čije su eventualne agresije strahovale (Bugarsku, odnosno Sovjetski Savez), predloženo je formiranje regionalnog pakta u koji bi ušle Turska, Grčka, Italija i Jugoslavija. Nakon razgovora sa ministrom inostranih poslova Fuadom Keprilijem, Venizelos je u izjavi za štampu objasnio da ove zemlje imaju mnogo zajedničkih interesa za formiranje ovakvog pakta, koji bi ujedno značio i jačanje

koordinacije operativnih planova i u vezi sa tim snabdevanje ovih snaga i stvaranje jedinstvene komande.

¹⁴ AJBT, KMJ, I-3-b/800, Zabeleška o razgovoru druga Matesa, pomoćnika ministra inostranih poslova sa g. Beam-om, savetnikom američke ambasade, 5. septembra 1951. godine.

¹⁵ Instrukcije američkog državnog sekretara Dina Ačesona u vezi sa Trstom upućene su Josipu Brozu preko dr Filipa Mouslija. AJBT, KMJ, I-2-a/100, Strogo poverljiva beleška o razgovoru Josipa Broza s američkim ambasadorom Alenom u prisustvu dr Filipa Mouslija (Filip Moseley), profesora Univerziteta „Kolumbija“, 28. januara 1952. godine.

¹⁶ Vojni izaslanik general Lekić iz Vašingtona 8. marta 1952. godine traži hitan odgovor od generala Kilibarde da li jugoslovenski generalštab pristaje na kupovinu rezervnih delova koji se nalaze u Italiji i vlaništvo su italijanske vlade. AVII, GŠ-10, kutija 373, fascikla 1, redni broj 4, telegram br. 76, Lekić iz Vašingtona 8. marta 1952. godine generalu Kilibardi. U vezi sa ovom kupovinom jugoslovenska vlada je bila neodlučna tako da general Lekić izveštava 14. marta 1952. da mu je u Vašingtonu rečeno da će se ta kupovina Jugoslaviji uvek isplatiti. AVII, GŠ-10, kutija 373, fascikla 1, redni broj 4, telegram broj 82, general Lekić iz Vašingtona 14. marta 1952. godine.

¹⁷ Arhiv Državnog sekretarijata za inostrane poslove, Politička arhiva (dalje ADSIP, PA), f. 88, br. 42065, Generalni konzul u Istanbulu Gojko Žarković Ministarstvu inostranih poslova, 11. februar 1952; ADSIP, PA, f. 68, br. 41185, Jovanović iz Atine Ministarstvu inostranih poslova 26. januara 1952. Jugoslovenski ambasador u Atini Radoš Jovanović navodi da je za posetu Turskoj premijer Venizelos imao saglasnost američke vlade.

NATO-a. Rekao je da će nakon Ankare otići u Rim i tamo nastaviti započete razgovore.¹⁸

Pozivajući se na svoje članstvo u NATO-u, Italija je nastojala da nametne svoju poziciju Grčkoj i Turskoj kao novoprimitim članicama. Međutim, pozicije Italije nisu bile tako jake u okviru NATO-a, a grčka i turska vlada nisu naročito blagonaklono gledale na italijanske lidarske aspiracije. Neslaganja su nastala već prilikom određivanja komandanta Južnih snaga NATO-a. Italijanska vlada je 17. februara 1952. godine objavila predlog da komandant bude general Mauricio Lacaro de Kastiljone (Maurizio Lazzaro de Castiglione).¹⁹ Na devetoj po redu konferenciji NATO-a, održanoj u Lisabonu od 20. do 25. februara 1952, odlučeno je da komandant savezničkih snaga u Evropi general Dvajt Ajzenhauer (Dwight Eisenhower) reši pitanje komandanta Južnog sektora.²⁰ Određivanje komandanta italijanske, grčke i turske vojske unutar NATO-a bilo je glavno pitanje i prilikom susreta italijanskog premijera Alcidea de Gasperija (Alcide de Gasperi) i Venizelosa održanog u Rimu nakon Lisabonske konferencije NATO-a.²¹ Venizelos je smatrao da je nezgodno da Italijan bude komandant jer Grčka i Italija nemaju zajedničkih granica. Sugerisao je De Gasperiju da će pitanje komandovanja moći da bude rešeno tek kada se reši pitanje učešća Jugoslavije u odbrani Zapada. Turska vlada je pokušavala da spreči čak i učešće italijanskog predstavnika u zajedničkoj komandi Turske, Grčke i Italije.²² Pitanje komandanta Sredozemne flote (Turska, Grčka, Italija i Francuska) rešeno je početkom decembra 1952. američkim popuštanjem britanskim zahtevima da komandant bude admiral lord Mauntbaten (Louis Mountbatten). Pod komandom admirala Roberta Karnija (Robert B. Carney) ostala je samo Šesta američka flota.²³

¹⁸ ADSIP, PA, f. 88, br. 42065, Gojko Žarković Ministarstvu inostranih poslova, 11. februar 1952. ADSIP, PA, f. 88, br. 42065. Radovanović Ministarstvu inostranih poslova 8. februara 1952. Radovanović na osnovu razgovora u Ankari zaključuje da koliko god su potencirani razgovori o prijateljstvu koje povezuje dve zemlje, glavni razlog za podržavanje pregovora o produbljivanju saradnje bilo je postojanje zajedničke opasnosti od moguće agresije u njihovom prostoru. Dragan Bogetić navodi da je tokom boravka grčke delegacije u Ankari došlo i do sastanka jugoslovenskog ambasadora sa Venizelosom i Keprilijem na kome je otvoreno inicirana spremnost grčke i turske vlade da saradnju sa Jugoslavijom podignu na nivo savezničkih odnosa zasnovanih na zajedničkom programu odbrane. Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955, Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Službeni list SRJ, Beograd, 2000, str. 38, 39.

¹⁹ *Special to THE NEW YORK TIMES*, February 18, 1952, Monday, Page 6.

²⁰ Dva dana pre početka rada Lisabonske konferencije Grčka i Turska su primljene u punopravno članstvo u NATO-u.

²¹ ADSIP, PA, f. 30, br. 43823, Zabeleška o razgovoru prvog sekretara Sretena Ilića i atašea za štampu Vladimira Milovanovića sa Pavlosom Vardonijanison 12. marta 1952. Jugoslovenska ambasada u Londonu pripremila je i poslala MIP-u 19. marta 1952. godine detaljan elaborat o zasedanju Lisabonske konferencije NATO-a. ADSIP, PA, f. 68, br. 43982, Otpisnik poslova Dobrivoje Vidić MIP-u 19. marta 1952.

²² ADSIP, PA, f. 88, br. 44003, Prvi sekretar ambasade Dinko Denevski iz Ankare Ministarstvu inostranih poslova 17. marta 1952.

²³ ADSIP, PA, f. 68, br. 416590, Jovanović iz Atine MIP-u, 17. decembra 1952. Ambasador Jovanović izveštava da se uticaj Britanaca sve više oseća u Grčkoj. „Oni žele pokroviteljstvo

U toku 1952. godine jugoslovensko-italijanska bilateralna saradnja bila je ograničena na pokušaje rešavanja nekih spornih međudržavnih pitanja. U ovo vreme trebalo je regulisati neke oblike konkretne saradnje. Potpisivanje i sprovođenje Konvencije o ribarenju, pitanje povratka ratnih zarobljenika i deportovanih lica bili su neki od problema koji su rešavani na bilateralnom planu. Leo Mates, pomoćnik ministra inostranih poslova, 5. maja 1952. godine obavestio je ambasadora Vladimira Velebita u Rimu da Italijani idu na veštačko zaoštavanje odnosa sa Jugoslavijom.²⁴ U izveštaju se navodi da je italijanska strana odložila pregovore o ribarenju, prekinula razgovore o razgraničenju, a italijanski poslanik Enriko Martino nije učestvovao na Prvomajskoj paradi. Mates upozorava da italijanska strana sprovodi ovakve postupke sa ciljem da američka vlada napravi pritisak na Jugoslaviju i smanji ekonomsku i vojnu pomoć. Poruku slične sadržine Mates je poslao jugoslovenskim ambasadama i poslanstvima, kao i Privrednoj delegaciji u Trstu, 26. maja 1952. godine.²⁵ U izveštajima jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova tokom 1952. bile su prisutne konstatacije o postojanju ekonomske razmene između Jugoslavije i Italije, ali da opšte stanje međusobnih odnosa nije promenjeno i da italijanska vlada svojim postupcima jasno pokazuje „da ona ne samo da ne želi prijateljstvo sa Jugoslavijom, već da ne želi ni uobičajne normalne odnose”.²⁶ Diplomatski potezi italijanske vlade bili su podređeni jednoj generalnoj politici koja je podrazumevala prisustvo u zajedničkim odbrambenim planovima Zapada na Mediteranu, ali bez jasnog određenja u kojoj meri želi da učestvuje u tim planovima. U ostvarenju tog cilja italijanska vlada je pokušavala da iskoristi anglo-američke nesuglasice kako bi sprovela kampanju protiv učešća Jugoslavije u odbrani Mediterana.²⁷ Prisustvo u kreiranju odbrambenih planova italijanska vlada je tokom bilateralnih kontakata načelno stavljala i iznad svojih interesa po pitanju rešavanja tršćanske krize. Jugoslovenski vojni izaslanik u Vašingtonu general-potpukovnik Danilo Lekić ukazao je 4. februara 1952. italijanskom vojnom izaslaniku na potrebu bliže saradnje i na potrebu rešavanja spornih pitanja između Jugoslavije i Italije.²⁸ Italijanski vojni izaslanik se saglasio sa takvim stavom i izrazio mišljenje da je pitanje Trsta usko nacionalno pitanje koje ne sme da predstavlja smetnju uspostavljanju boljih odnosa u trenutku kada to zahtevaju interesi daljeg opstanka

nad savezom Jugoslavije, Grčke i Turske”. O pitanju komandanta Sredozemne flote izveštava i ambasador Bratić iz Tel Aviva 20. decembra. On kaže da je ovo imenovanje zadovoljilo i američku i englesku stranu po pitanju važnosti Sredozemlja u slučaju rata. ADSIP, PA, f. 69, br. 420, Bratić iz Tel Aviva MIP-u 20. decembra 1952.

²⁴ AJBT, KMJ, I-3-b/350, Mates Poslanstvu u Rimu, Velebitu na ličnost, 5. maja 1952. godine.

²⁵ AJBT, KMJ, I-3-b/350, Mates jugoslovenskim ambasadama, poslanstvima i Privrednoj delegaciji u Trstu, 26. maja 1952. godine.

²⁶ AJBT, KMJ, I-3-b/350, Izveštaj o jugoslovensko-italijanskim odnosima, bez datuma.

²⁷ ADSIP, PA, f. 88, br 413017, Prica iz Pariza Ministarstvu inostranih poslova 3. jula 1952.

²⁸ AVII, II uprava GŠ JNA, strogo poverljivi izveštaji vojnog izaslanika u Vašingtonu, E-145, fascikle 10 do 13, Izveštaj vojnog izaslanika iz Vašingtona 18. februar 1952. godine.

i Jugoslavije i Italije. Slične stavove imao je i italijanski ambasador u Istambulu Luka Pjetromarki (Luca Pietromarchi) tokom razgovora sa jugoslovenskim ambasadorom Ljubomirom Radovanovićem početkom avgusta 1952. godine.²⁹ Pjetromarki je govorio o svojim nastojanjima kod italijanske vlade na traženju sporazumnog rešenja sa Jugoslavijom. Polazeći od svog stava da odbrana Italije zavisi od odbrane Jugoslavije, predložio je ambasadoru Radovanoviću da se Grčka, Turska, Jugoslavija i Italija sporazumeju o zajedničkom sistemu odbrane. Jugoslovenski ambasador je prihvatio stav da postoje zajednički interesi, ali da ih današnji jugoslovensko-italijanski odnosi dovode u teško stanje i nije želeo da diskutuje o tezi zajedničke odbrane.

U situaciji kada bilateralnim kontaktima jugoslovenske i italijanske strane nije bilo moguće naći rešenje tršćanske krize i omogućiti normalizaciju jugoslovensko-italijanskih odnosa, zapadne sile, pre svih Sjedinjene Države, nastojale su da putem pritiska na obe strane dovedu do ostvarenja saradnje. Pritisak na Jugoslaviju je vršen uz priznavanje njene važne uloge i uz afirmativne stavove o snazi jugoslovenske vojske. U toku razgovora sa jugoslovenskim ambasadorom u Vašingtonu Vladimirom Popovićem, državni sekretar Din Ačeson (Dean Acheson) je rekao da se na Lisabonskoj konferenciji više nego ikada uverio da je potrebno rešiti pitanje Trsta.³⁰ Zamerio je Popoviću da je jugoslovenski predlog o internacionalizaciji Trsta neostvariv i upozorio da će, nakon što se budu ostvarili zaključci Lisabonske konferencije o zajedničkoj odbrani, tršćansko pitanje ostati jedini otvoreni problem. Slobodnu teritoriju Trsta Ačeson je označio kao „poslednje otvoreno pitanje među narodima u Evropi koji su spremni da pruže otpor ruskoj agresiji”.³¹ Jugoslovenski vojni izaslanik u Vašingtonu general-potpukovnik Danilo Lekić razgovarao je 16. aprila 1952. godine sa generalom Boltijem (Bolte), generalom Edlemanom (Eddleman) i generalom Stjuardom (Steward), šefom službe za snabdevanje suvozemne vojske po programu vojne pomoći.³² U toku razgovora američki generali su prihvatili strategijski značaj Trsta za odbranu ljubljanskog pravca koji je, pored vardarskog, predstavljao osnovni strategijski pravac za odbranu Balkana u slučaju agresije. Trst je u tom smislu predstavljao glavnu bazu za snabdevanje trupa na ljubljanskom pravcu. General Bolti je rekao da italijansko članstvo u NATO-u ne znači da je Italija za Sjedinjene Države pouzdaniji saveznik od Jugoslavije i da Italija ne može koristiti tu okolnost. Podvukao je da vojni krugovi imaju veliko poverenje u jugoslovensku

²⁹ ADSIP, PA, f. 38, br. 410782, Radovanović iz Istambula Ministarstvu inostranih poslova 6. avgusta 1952.

³⁰ AJBT, KMJ, I-3-b/804, Ambasador Popović iz Vašingtona Ministarstvu inostranih poslova, Maršalu i Kardelju, 6. marta 1952. godine.

³¹ AJBT, KMJ, I-3-b/804, Ambasador Popović iz Vašingtona Ministarstvu inostranih poslova, Maršalu i Kardelju, 19. marta 1952. godine.

³² AVII, GŠ-10, kutija 373, fascikla 1, redni broj 4, telegram broj 112, Lekić iz Vašingtona 17. aprila 1952. godine.

vojsku. General Lekić je na osnovu ovog razgovora zaključio da strategijski element i velika zainteresovanost vojnih krugova mogu biti od koristi pri rešavanju tršćanskog problema.

U diskusiji o jugoslovensko-italijanskim odnosima na sednici Atlantskog saveta od 12. juna 1952. godine generalni sekretar NATO-a lord Hejstings Lajonel Izmej (Hastings Lionel Ismay) izrazio je zabrinutost zbog novog pogoršanja jugoslovensko-italijanskih odnosa.³³ U svom izlaganju lord Izmej je rekao da do napetosti između Jugoslavije i Italije dolazi zbog neresavanja tršćanske krize i izrazio je žaljenje što izbijaju svađe i razmirice između slobodnih sila kakve su Jugoslavija i Italija. Pozvao je članice NATO-a da tretiraju Jugoslaviju na prijateljski način i da je ne stavljaju u težak položaj. Italijanski predstavnik je predlagao da zapadne sile treba da uslove Jugoslaviju davanjem vojne i ekonomske pomoći i napomenuo da Italija ima bolji strategijski položaj i da je sigurniji saveznik od Jugoslavije.

Italijanska vlada je nastojala da tokom pregovora koje su vodile balkanske države što je više moguće diskredituje ulogu Jugoslavije. Tokom posete grčke parlamentarne delegacije Jugoslaviji, od 4. do 14. jula 1952, grčki poslanik u Beogradu Spiridon Kapetanides objašnjavao je načelniku Drugog odeljenja Ministarstva inostranih poslova Dragomiru Vučiniću svoje diplomatske aktivnosti na pripremi dolaska grčke delegacije u Jugoslaviju.³⁴ Kapetanides je rekao da je u diplomatskim krugovima bilo reči o tome da je jedan od ciljeva jugoslovensko-grčkog zbližavanja suprotstavljanje italijanskoj politici po pitanju Trsta. Zbog toga je Kapetanides morao da ubeđuje italijanskog poslanika u Beogradu Martina da zbližavanje Jugoslavije i Grčke nije upereno protiv Italije, a isti stav je preneo američkom ambasadoru Džordžu Alenu (George Allen). Vučinić se saglasio da jugoslovensko-grčko zbližavanje nije upereno protiv Italije, ali da ovo zbližavanje neće naići na dobar prijem u Italiji jer je italijanska vlada pokazivala težnju da se Jugoslavija izoluje u odnosu na zapadni blok, a posebno u odnosu na Sjedinjene Američke Države. Na osnovu informacija koje su imali jugoslovenski diplomatski predstavnici u Rimu, italijanska vlada je smatrala da je poseta grčke parlamentarne delegacije ostvarena u okviru plana Velike Britanije koji je u sklopu jugoslovensko-grčke odbrambene saradnje politički i

³³ AJBT, KMJ, I-3-d/88, Diskusija o jugoslovensko-italijanskim odnosima na sednici Atlantskog saveta, 12. juna 1952. godine. Informaciju o zasedanju Atlantskog saveta jugoslovenska vlada je dobila od grčkog predstavnika Pipinelisa.

³⁴ AJBT, KMJ, I-3-b/286, str. pov. 1474, Zabeleška o razgovoru načelnika II odeljenja MIP-a Vučinića sa grčkim poslanikom Kapetanidesom na prijemu u Prezidijumu NR Srbije 7. jula 1952. „Po pitanjima rata i mira Broz je u leto 1952. godine tvrdio da bi Jugoslavija, u slučaju sovjetske agresije na Zapad, morala da prihvati vojno angažovanje na strani Zapada. Istovremeno, Broz je očekivao da vojni otpor sovjetskoj agresiji bude usklađen i sproveden od strane UN.” - Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu (Odnosi s velikim silama 1948–1955)*, Globus, Zagreb, 1988, str. 420.

vojnički favorizovao Jugoslaviju na štetu Italije.³⁵ U diplomatskim krugovima u zapadnoj Evropi preovladavalo je mišljenje da je poseta grčke parlamentarne delegacije Jugoslaviji predstavljala uvod u jugoslovensko pristupanje Atlantskom paktu putem formiranja neke vrste filijale NATO-a od Grčke, Turske i Jugoslavije.³⁶

Jedan od uspeha jugoslovenske diplomatije na planu saradnje sa Zapadom bio je dolazak Entonijaa Idna (Antony Eden) u Beograd, 17. septembra 1952. godine. Tokom razgovora sa ministrom inostranih poslova Edvardom Kardeljom i Josipom Brozom pokazana je velika sličnost u stavovima po pitanju međunarodnih odnosa. Glavni razlog Idnovog dolaska bilo je rešavanje tršćanskog pitanja. Idn je pročitao lično pismo državnog sekretara SAD-a Ačesona u kome se naglašava potreba što skorijeg rešavanja pitanja Trsta, pre svega zbog odbrambenih razloga. Josip Broz je zastupao mišljenje da taj problem treba ostaviti po strani, a saradnju sa Italijom širiti u svim drugim oblastima. Rekao je da bi Jugoslavija i sa njom započela vojne razgovore kakve već vodi sa Grčkom i Turskom. Idn se nije složio da bi De Gasperi mogao da prihvati dalje odlaganje rešenja tršćanskog pitanja jer bi to negativno uticalo na unutrašnju situaciju u Italiji i ojačalo pozicije neofašista i informbiroovaca. Britanska vlada nije želela da nameće bilo kakvo rešenje, već je, po Idnu, tražila da se Jugoslavija i Italija o tome dogovore.³⁷

Sastanak NATO-a u Parizu od 15. do 18. decembra 1952. godine bio je dobra provera mogućnosti daljih diplomatskih koraka Italije uperenih protiv zbližavanja balkanskih država. De Gasperi je dosta ogorčeno govorio o Jugoslaviji, ali je u svom govoru priznao njenu važnost za odbranu Evrope.³⁸ U okviru diskusije o opštoj međunarodnoj situaciji on je naveo da Italija želi saradnju sa Jugoslavijom i da je sa svoje strane učinila sve da do te saradnje dođe, ali da je krivac za neostvarivanje saradnje jugoslovenska vlada. Od svih ministara NATO-a jedino su grčki i turski ministar inostranih poslova govorili o neophodnosti saradnje NATO-a sa Jugoslavijom. Doneta je odluka da se ništa iz diskusije po pitanju odnosa Jugoslavije i Italije ne iznosi u javnost, kao i da se ništa po pitanju Trsta ne unosi u zapisnik.³⁹ Informacije ambasadora Vladimira Velebita

³⁵ ADSIP, PA, f. 30, br. 410297, Velebit Ministarstvu inostranih poslova 28. jula 1952; ADSIP, PA, f. 38, br. 411426, Otvornik poslova poslanstva FNRJ u Rimu D. Soldatić Ministarstvu inostranih poslova 25. avgusta 1952.

³⁶ ADSIP, PA, f. 30, br. 49841, Jugoslovenski ambasador Srđa Prica iz Pariza MIP-u 17. jula 1952.

³⁷ Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu (Odnosi s velikim silama 1948–1955)*, Globus, Zagreb, 1988, str. 425–427. Jugoslovenski državni podsekretar Aleš Bebler je 8. oktobra 1952. godine poslao detaljnu informaciju o razgovorima sa Entonijem Idnom ambasadama i poslanstvima FNRJ. AJBT, KMJ, I-2-a/140, strogo pov. 2250.

³⁸ Razgovor ministra narodne odbrane Grčke Kanelopulosa sa ambasadorom Srđom Pricom 20. decembra 1952. na ručku u Diplomatskoj akademiji. ADSIP, PA, f. 68, br. 416823, Prica iz Pariza Ministarstvu inostranih poslova 20. decembra 1952.

³⁹ Informacije o sastanku NATO preneo je britanski diplomata Dikson Pierson jugoslovenskom ambasadoru u Londonu Joži Brileju i rekao „da želi da obavesti jugoslovensku stranu o

iz Rima govore o tome da je De Gasperi sa zasedanja NATO-a u Parizu došao vrlo nezadovoljan. De Gasperi nije uspeo u svom pokušaju da nametne pitanje Trsta jer su turska i grčka delegacija bile odlučne u odbrani svojih stavova o zajedničkoj odbrani Balkana. Britanski ministar inostranih poslova Entoni Idn je pokušavao da De Gasperiju nametne tursko i grčko viđenje balkanskog saveza. Državni sekretar SAD-a Din Ačeson takode nije podržavao italijanske stavove, iako je to obećao italijanskom ambasadoru u Vašingtonu Albertu Tarkijaniju (Albërto Tarchiani) pre polaska za Pariz. Ačeson je savetovao De Gasperija da bude umeren u odnosu na Beograd. Vladimir Velebit zaključuje da je italijanska politika doživela neuspeh jer je De Gasperi svoju spoljnu politiku zasnivao na ujedinjenju Evrope na vojnom planu bez učešća Jugoslavije.⁴⁰ Poslednjeg dana konferencije u Parizu Keprili je razgovarao sa jugoslovenskim ambasadorom Srđom Pricom i obavestio se o jugoslovenskim stavovima. Nakon konferencije Keprili je otišao u Rim, gde je nastupao sa stavom da je saradnja Jugoslavije i Italije značajna za organizovanje evropske odbrane. U tom cilju pitanje Trsta je trebalo ostaviti po strani.⁴¹

Pitanje odnosa Jugoslavije sa Svetom stolicom bilo je značajno u kontekstu jugoslovensko-italijanskih odnosa. Nepomirljivost Vatikana i jugoslovenske vlade kulminirala je 27. decembra 1952. kada je poslanik Silvio Odi (Silvio Oddi) napustio Beograd. Pored takvog stava, politika Vatikana nije značajnije uticala na odnose Jugoslavije prema zapadnim silama.⁴²

Okosnica stvaranja dobrih veza između Jugoslavije, Grčke i Turske bila je saradnja koju su međusobno uspostavile jugoslovenska i grčka vlada. Nakon što je u novembru 1952. novu grčku vladu formirao maršal Aleksandar Papagos, italijanska vlada je smatrala da on neće dobronamerno gledati na aspiracije Jugoslavije da bude glavna vojna sila na Balkanu. Međutim, premijer Papagos je, prilikom posete jugoslovenskih visokih vojnih predstavnika Grčkoj od 26. do 30. decembra 1952, jasno pokazivao od kolikog mu je značaja saradnja sa Jugoslavijom.⁴³

razgovorima jer je to u duhu dogovora Tito–Idn o međusobnom konsultovanju”. ADSIP, PA, f. 68, br. 416823, Jože Brilej iz Londona Ministarstvu inostranih poslova 24. decembra 1952. U strogo poverljivom izveštaju MIP-a „Zasedanje saveta Atlantskog pakta u Parizu od 15. do 19. decembra 1952” detaljno su navedene teme o kojima se diskutovalo (pitanje Nemačke, o Severnoj Africi i Indokini, o Jugoslaviji i odbrani Balkana, aktivnost italijanskih predstavnika) i na kraju je dat kratat zaključak o tome da ovo deseto zasedanje nije donelo nikakve značajnije odluke. ADSIP, PA, f. 68, strogo. pov. 417426, Izveštaj o zasedanju Atlantskog pakta u Parizu nije potpisan niti datiran.

⁴⁰ ADSIP, PA, f. 39, br. 471, Vladimir Velebit iz Rima Ministarstvu inostranih poslova 3. januara 1953.

⁴¹ ADSIP, PA, f. 68, br. 416823, Prica iz Pariza Ministarstvu inostranih poslova 19. decembra 1952. O svojim razgovorima u Rimu Keprili je obavestio ambasadora Radovanovića 3. januara 1953. godine. ADSIP, PA, f. 69, br. 418498, Radovanović iz Ankare Ministarstvu inostranih poslova, 3. januar 1953.

⁴² Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu (Odnosi s velikim silama 1948–1955)*, Globus, Zagreb, 1988, str. 448–449; Dragoljub Živojinović, *Vatikan, katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941–1958*, Beograd, 1994.

Poseta italijanskog premijera Alcidea de Gasperija Atini od 8. do 11. januara 1953. godine predstavljala je poslednju proveru da li je uopšte moguće formirati Balkanski pakt i koje su zemlje spremne da prihvate učešće. De Gasperijev savetnik za spoljne poslove je zastupao tezu da bi Grčka u slučaju agresije imala mnogo veće koristi od Italije nego od Jugoslavije.⁴⁴ Prema saznanjima koje je imao ambasador Jovanović, De Gasperi je nameravao da, ukoliko ne može da spreči vojni ili ma koji drugi sporazum između Grčke, Jugoslavije i Turske, onda u takav sporazum uđe i Italija kao četvrti član. Tokom De Gasperijevog boravka u Atini održana su dva zvanična sastanka, 9. i 10. januara. De Gasperi je izneo opasnost koja pretila od komunizma, postavio pitanje da li uopšte može da se sarađuje sa Jugoslavijom i založio se da svaka saradnja sa Jugoslavijom mora da se odvija preko NATO-a i uz prethodnu saglasnost ove vojne alijanse. Papagos je objasnio De Gasperiju da se sa Jugoslavijom vode vojni razgovori, da će Grčka nastaviti ove razgovore i da se nada da će se oni završiti povoljno i sa konkretnim rezultatima.⁴⁵ Papagos je izjavio da je saradnja Grčke, Turske i Jugoslavije neophodna i da se bez te saradnje Balkan i Zapadna Evropa ne mogu braniti. Pošto je prvobitna ideja stvaranja Balkanskog saveza podrazumevala i uključivanje Italije, De Gasperi je pokušavao da u poslednjem trenutku odloži formiranje saveza dok se ne reši tršćansko pitanje. Iz njegovih razgovora sa Papagosom moglo se zaključiti da će Italija promeniti taktiku prema Jugoslaviji i pokušati da u tom cilju angažuje Grke i Turke kao posrednike. S druge strane, italijanska delegacija je tokom razgovora pokušavala da preko Grka obezbedi aktivno mesto u tripartitnim razgovorima, obrazlažući to svojom strateškom pozicijom i stavom NATO-a.⁴⁶ De Gasperi je predlagao da se Grčka, do rešenja tršćanskog pitanja, više osloni na jedan zamišljeni mediteranski pakt pod vođstvom Rima nego na balkanski pakt s Beogradom kao njegovim glavnim uporištem. Na kraju posete De Gasperi je izjavio da se italijanska vlada načelno ne protivi nijednom regionalnom paktu, ali da će svaki pakt na Balkanu koji ne bi uključivao i Italiju smatrati protivnim očuvanju mira u Sredozemlju.⁴⁷ Iz više diplomatskih izvora jugoslovenska vlada je dobijala informacije na osnovu kojih se moglo videti da poseta De Gasperija Grčkoj nije bila uspešna.⁴⁸ Inače, Grčka nije imala interes

⁴³ ADSIP, PA, f. 30, br. 416896, Jovanović Ministarstvu inostranih poslova, 28. decembar 1952.

⁴⁴ ADSIP, PA, f. 39, br. 4438, Nepotpisani telegram iz Rima Ministarstvu inostranih poslova 28. novembra 1952. O sadržaju ovog telegrama Bebler je obavestio Poslanstvo FNRJ u Atini 5. decembra 1952. ADSIP, PA, f. 39, br. 4438. Ambasador Jovanović je imao utisak da se poseti De Gasperija pridaje manji značaj nego saradnji sa Jugoslavijom. ADSIP, PA, f. 30, br. 415532, Jovanović Ministarstvu inostranih poslova, 26. novembar 1952.

⁴⁵ ADSIP, PA, f. 39, br. 41083, Pitanja po kojima je De Gasperi vodio razgovore s grčkom vladom. Dokument je bez potpisa i datuma.

⁴⁶ A VII, k. 374, f. 1, red. br. 2, telegram br. 5, Mitros iz Atine, 14. januara 1953.

⁴⁷ Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu (Odnosi s velikim silama 1948–1955)*, Globus, Zagreb, 1988, str. 492.

⁴⁸ ADSIP, PA, f. 39, br. 41083, ambasador Mladen Iveković iz Bona Ministarstvu inostranih poslova 15. januara 1953; AJBT, KMJ, I-5-c, pov. br. 41275, Koča Popović Brozu 2. februara 1953. Isti izveštaj i u ADSIP, PA, f. 69, br. 41275.

da Italija uđe u razgovore o odbrambenim planovima balkanskih zemalja. Uključenjem Italije bilo bi pojačano pitanje odbrane ljubljanskog pravca, što bi oslabilo južni front i odbranu Grčke.⁴⁹

Istoga dana kada je De Gasperi stigao u Atinu, jugoslovenski generalni konzul u Istanbulu Gojko Žarković razgovarao je sa generalom Hakijem Tunabojluom, koji je u decembru 1952. bio na čelu turske vojne delegacije koja je posetila Jugoslaviju. Tunabojlu je rekao da Italija ima negativan stav po pitanju saradnje Jugoslavije, Grčke i Turske jer se boji dobro naoružane Jugoslavije koja bi mogla da ugrozi italijanske interese. Gojko Žarković je u izveštaju naglasio da Tunabojlu, kao i većina Turaka, ne voli Italiju i sumnja u efikasnost sporazuma u kome bi učestvovali i Italijani.⁵⁰

Bilo je jasno da je sporazum o saradnji balkanskih država bio prioritet zapadne politike, a nastojalo se da bude potpisan uz, barem, načelni pristanak Italije. U diplomatskim krugovima u Vašingtonu je preovladavao stav da će Italijani morati da popuste jer se zemlje NATO-a, naročito SAD, zalažu za saradnju.⁵¹ Na osnovu raspoložive građe i literature možemo zaključiti da je nakon odlaska De Gasperija iz Atine došlo do ubrzavanja priprema za potpisivanje Balkanskog pakta, što govori o tome da je veliki italijanski pritisak neutralizovan.⁵² U razgovorima koje je turski ministar inostranih poslova Keprili imao u Beogradu sa Kočom Popovićem 21. januara 1953. i sa Josipom Brozom u Beogradu i na Brionima, 21. i 22. januara 1953. postignuta je načelna saglasnost o sporazumu koji bi omogućio i vojnu saradnju, ali u okviru turskih i grčkih obaveza prema NATO-u. U pogledu odnosa sa Italijom usvojen je princip otvorenih vrata.⁵³ Nakon povratka iz Beograda, Keprili je po pitanju balkanske saradnje rekao ambasadoru Ljubomiru Radovanoviću da je „stvar potpuno završena” i da je tokom februara planiran tripartitni sastanak u Atini i sklapanje sporazuma. Radovanović izveštava da je ceo diplomatski kor u Turskoj veoma povoljno primio vest o sporazumu. Povoljno je reagovao i italijanski ambasador jer se Italijanima pružala prilika za saradnju.⁵⁴

Početkom februara 1953. u poverljivoj misiji u Rimu boravio je britanski diplomata Dikson Pirson (Dixon Pierson). On je pokušao da ubedi De Gasperija da je potrebno da se Italija i Jugoslavija sporazumeju po pitanju Slobodne teri-

⁴⁹ AVII, k. 374, f. 1, red. br. 2, telegram br. 10, Vojvodić iz Atine, 23. januar 1953.

⁵⁰ ADSIP, PA, f. 95, br. 41564, Zabeleška o razgovoru Gojka Žarkovića sa Tunabojluom, 8. januara 1953.

⁵¹ AVII, k. 374, f. 1, red. br. 1, depeša br. 12. Lekić iz Vašingtona, 10. januar 1953.

⁵² Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu (Odnosi s velikim silama 1948–1955)*, Globus, Zagreb, 1988, str. 492.

⁵³ AJBT, KMJ, I-2/2, br. 494, Ankarski ugovor, elaborat izrađen u Državnom sekretarijatu za inostrane poslove FNRJ marta 1954.

⁵⁴ ADSIP, PA, f. 95, br. 42501, Beleška o razgovoru Radovanovića sa Keprilijem 10. februara 1953.

torije Trsta.⁵⁵ Nakon Pirsona u Rim je došao i američki državni sekretar Džon Foster Dals (John Foster Dulles). Po pitanju Trsta i italijanskih aspiracija, po kojima se za Italiju traže istorijske, prirodne i etničke granice na Julijskim Alpima, Velebitu i Dinarskim planinama, Dals je rekao De Gasperiju da Jugoslavija neće prihvatiti predložena rešenja i sugerisao mu da nađe načina kako bi došlo do neposrednih pregovora Italije i Jugoslavije. Dals je smatrao da Italija treba, po ugledu na Grčku i Tursku, da sklopi sa Jugoslavijom dugoročni sporazum o prijateljstvu posle čega bi došlo i do saradnje na vojnom planu.⁵⁶ U duhu ovih razgovora Ambasada SAD-a obavestila je italijansko Ministarstvo inostranih poslova da američka vlada podržava sporazum Jugoslavije, Grčke i Turske samo kao „aranžman političko-diplomatskog karaktera”, a što se tiče vojnih klauzula smatra da „Grčka i Turska kao članice NATO ne mogu preuzimati nikakve obaveze bez saglasnosti Veća NATO” te da ne postoji opasnost za Italiju da će ovim sporazumom biti vojnički zaokružena.⁵⁷ Američki ambasador u Beogradu Džordž Alen rekao je Koči Popoviću da su razgovori Jugoslavije sa Grčkom i Turskom dobro primljeni u Americi.⁵⁸

Uz saglasnost zapadnih sila, ministri inostranih poslova Jugoslavije, Grčke i Turske, Koča Popović, Stefanos Stefanopulos i Fuad Keprili, 28. februara 1953. u Ankari su potpisali Ugovor o prijateljstvu i saradnji. Tokom naredne 1954. godine savez balkanskih država je zaokružen 9. avgusta potpisivanjem vojnog dela sporazuma. Pregovori o rešenju tršćanske krize jugoslovenske i italijanske strane, uz posredovanje Forin ofisa i Ambasade SAD-a u Londonu, počeli su januara 1954. godine. Pregovori su završeni 5. oktobra 1954. potpisivanjem Memoranduma o razumevanju, čime je tršćanska kriza rešena.⁵⁹

* * *

Odnosi Jugoslavije i Italije u ovom periodu, zbog širih međunarodnih okolnosti, najvećim delom bili su zavisni od uticaja politike velikih sila. Time je bio jasno oivičen prostor bilateralne saradnje. Kreiranje jugoslovenske i italijanske spoljne politike u periodu pred potpisivanje Balkanskog pakta bilo je uslovljeno strateškim razlozima i pozicijom dveju država u okviru odbrambenih planova NATO-a. Oni koji odlučuju o spoljnoj politici na jednoj i drugoj strani

⁵⁵ ADSIP, PA, f. 22, br. 41521, Soldatić iz Rima Sekretarijatu za inostrane poslove 4. februara 1953. Bebler je ovu informaciju 7. februara 1953. prosledio Ambasadi FNRJ u Londonu. ADSIP, PA, f. 22, br. 41521.

⁵⁶ ADSIP, PA, f. 78, br. 42210, Šifrovano pismo ambasadi FNRJ u Londonu, 21. februar 1953.

⁵⁷ ADSIP, PA, f. 69, br. 41935, Gregorić Državnom Sekretarijatu za inostrane poslove 12. februara 1953.

⁵⁸ ADSIP, PA, f. 69, br. 42497, Bebler 21. februara ambasadama FNRJ u Atini i Ankari.

⁵⁹ Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu (Odnosi s velikim silama 1948–1955)*, Globus, Zagreb, 1988, str. 643–656.

morali su da svoje odluke donose u skladu i po diktatu odluka koje su bile deo interesa odbrane Balkana i Evrope. Saveznički odnosi koje je Jugoslavija uspostavila sa balkanskim članicama NATO-a, Grčkom i Turskom, dovodili su Italiju u nepovoljan položaj u odnosu na NATO i ugrožavali njenu vodeću ulogu po pitanju odbrane Mediterana. S jedne strane, zapadni saveznici su insistirali na učešću Italije u odbrani Balkana, a s druge strane, Jugoslavija, Grčka i Turska su sa puno podozrenja gledale na uključenje Italije u kreiranje odbrambenih planova. Stav Italije prema ideji zajedničke odbrane Balkana bio je u direktnoj vezi sa njenim položajem u okviru NATO-a. Kao jedan od osnivača NATO-a Italija je očekivala pomoć svojih saveznika u realizaciji projekta odbrane Mediterana. Očekivanja koja je italijanska vlada imala u cilju preuzimanja liderstva u okviru Južnog krila NATO-a bila su u suprotnosti sa interesima pojedinih članica Alijanse sa prostora Balkana. Zbog takvih svojih interesa Grčka i Turska su se protivile ideji da italijanski general bude na čelu Južnog sektora NATO-a. Nakon početka pregovora o formiranju Balkanskog pakta sa Jugoslavijom, ove države, iz obzira prema novom savezniku, postaju dodatno obazrive prema Italiji. Nedoumice oko stvaranja vojnog saveza balkanskih država bile su prisutne i na širem, stratejskom nivou. U slučaju potpisivanja tripartitnog sporazuma Grčka i Turska bi morale stupiti u rat, a njihov ulazak značio bi i ulazak ostalih članica NATO-a. Naravno, opreznost italijanske vlade bila je prisutna pre svega zbog pitanja Trsta. Pripreme za sklapanje Balkanskog pakta bile su u jednom trenutku blokirane zbog pitanja Trsta. Grčka i Turska, kao članice NATO-a, nisu mogle zaključiti sporazum bez, barem, načelnog pristanka Italije. Međutim, preovladali su širi strateški interesi Zapada. Tako je i Jugoslavija ušla u pakt (Balkanski), ali ne i u NATO, dok je pitanje Trsta pacifikovano dogovorima iz 1954. godine.

Summary

Yugoslav-Italian Relations and Creation of the Balkan Pact in 1953

Key words: Yugoslavia, Italy, Balkan Pact, Trieste, NATO

Relations between Yugoslavia and Italy in the period preceding the signing of the Balkan Pact in 1953, due to wider international circumstances, have largely depended on the policy of Great Powers. Creation of the Yugoslav and Italian foreign policy in this period was under the influence of strategic reasons and position of two countries within the NATO defence plans. Unsettled border issue concerning the disputable territory of the city of Trieste was the main obstacle to normalization of cooperation and the issue which placed Yugoslav-Italian relations in a wider international context. Foreign-policy decision-makers on both sides had to make their decisions in accordance with and at the dictate of arrangements that were a part of security interests of the Balkans and Europe. Alliance established by Yugoslavia with the Balkan NATO members, Greece and Turkey, placed Italy in inferior position in relation to the NATO and threatened its leading role in defence of the Mediterranean. Expectations of the Italian government to assume leadership within the NATO South Wing were in contradiction with the interests of the only Alliance members from the Balkans. After the negotiations started with Yugoslavia toward the founding of the Balkan Pact, these countries, out of consideration for the new ally, became additionally cautious toward Italy. Preparations for the signing of the Balkan Pact were blocked at one point because of the Trieste issue. The pressure of Western powers on the Italian government to prevent it from blocking the negotiations and on the Yugoslav government to enter into the alliance of Balkan states led to the creation of the Balkan Pact between Yugoslavia, Greece and Turkey on 28 February 1953.

UDK 327(497.1:450)"1953"(093.2)
327.51(497.1:450)"1953"(093.2)

NEKOLIKO PITANJA JUGOSLOVENSKO-TURSKE SARADNJE

Ratomir Milikić

APSTRAKT: Rad razmatra neke aspekte saradnje Jugoslavije i Turske u kratkom periodu bliskih odnosa tokom hladnog rata, posle sklapanja Balkanskog pakta, kada je oslonac razvoja jugoslovensko-turskih odnosa bio zajednički strah od SSSR-a i zemalja Istočnog bloka. Mada su se tokom 1955. godine dve zemlje razile u shvaćanju svojih spoljnopolitičkih prioriteta, taj period je poslužio je kao osnov za dalje produbljivanje saradnje na mnogim poljima, pre svega ekonomskom.

Ključne reči: Jugoslavija, Turska, Balkanski pakt, Istočni blok

Jugoslovensko-turski odnosi sežu duboko u prošlost i svojevremeno su bili veoma opterećeni istorijskim zbivanjima iz vremena turskih osvajanja i uspona Osmanskog carstva, kao i potonje borbe južnoslovenskih naroda za oslobođenje. Prvi diplomatski predstavnik mlade balkanske kneževine Srbije, tada još u poluvazalnom statusu, bio je postavljen na Porti hatišerifom iz 1833. godine. Međusobni diplomatski odnosi doživljavali su uspone i padove, više su puta prekidani, prošli su kroz četiri rata da bi se konačno ustalili nakon Prvog svet-skog rata. Taj rat je Turska izgubila, ali je njegovim završetkom istovremeno i dobila moderno republikansko uređenje, po mnogo čemu autoritarno i naglašeno sekularno. Novi otac nacije, Mustafa Kemal Atatürk, pretvorio je šest stotina godina staru imperiju u jednostranačku republiku.

Završetak tog rata označio je i prekretnicu u odnosima Turske i novoformirane Kraljevine SHS. Pošto više nije imala bitnih nerešenih pitanja sa Turskom i više se nije graničila sa njome, država južnih Slovena nije imala razloga da Turskoj daje prioritetan značaj u spoljnoj politici.

Najveći problem turske spoljne politike u periodu između dva svetska rata predstavljali su odnosi sa Sovjetskim Savezom. Posle Oktobarske revolucije nova boljševička sovjetska vlast istakla je aspiracije prema pograničnim turskim

oblastima, tvrdeći da su to istorijske jermenske i gruzijske teritorije (Kars, Ardahan). Sovjeti su takođe insistirali na tome da žele da kontrolišu Bosfor i Dardanele. Tokom Drugog svetskog rata Turska je ostala neutralna, postavši tako stecište glavnih špijunskih aktivnosti na Istoku. Posle rata Turska nije bila preterano interesantna za evropske emigrante, pa tako malobrojna kolonija jugoslovenskih izbeglica nije mogla da bude nikakva smetnja u međudržavnim odnosima Republike Turske i FNRJ. Najveći problem turske diplomatije predstavljali su, još od vremena između dva svetska rata, tačnije od 1923. i Lozanskog sporazuma, odnosi sa regionalnim susedom – Grčkom. Odnosi su se unekoliko popravili tek posle Drugog svetskog rata i posle izlaska Grčke iz građanskog rata. Na to poboljšanje uticao je koliko zajednički strah od moćnog SSSR-a, njegovih satelita i njihovog propagandističkog uticaja toliko i ne naročito prikriveno delovanje SAD-a, podstaknuto zainteresovanošću Vašingtona za zbivanja na jugozapadnom boku SSSR-a.

Jugoslavija je u prvom posleratnom periodu imala prilično nerazvijene odnose sa Turskom, tako da je razmena u svim oblastima – ekonomskoj, političkoj i kulturnoj – bila na gotovo simboličkom nivou. To stanje je, međutim, počelo da se menja posle Rezolucije Informbiroa. Turska je, sačuvavši neutralnost u Drugom svetskom ratu, hitala krupnim koracima ka tek otpočetim evropskim i evroatlantskim integracijama, postavši članica Saveta Evrope 1949. i NATO-a 1952. godine. Pojačani kontakti usledili su u toku 1952, na vidljivi podsticaj SAD-a i ostalih vodećih zemalja NATO-a, što je u februaru 1953. godine krunisano potpisivanjem Ankarskog ugovora između Jugoslavije, Turske i Grčke.

Ekonomska saradnja – Turska, SAD i Jugoslavija

Turska vlada učešćem u NATO-u i Balkanskom savezu jasno je sprovodila politiku Sjedinjenih Američkih Država, kao i američke regionalne planove. Turska je bila važan činilac američke odbrambene politike u regionu, jer je kao muslimanska zemlja a istovremeno i delom teritorije evropska, po mišljenju SAD-a ona mogla biti okosnica odbrane Balkana i Bliskog istoka. Zarad pomaganja vladine politike Sjedinjene Američke Države su veoma obilato darivale Tursku.¹

¹ DAMSP, PA, Turska, F. 94, 41561, 1953.

Ekonomska pomoć SAD-a u dolarima

Vrsta pomoći	1948–49.	1949–50.
1. Direktna - poklon	1.200.000	16.160.000
2. Direktna - kredit	38.000.000	34.840.000
3. Uslovna pomoć	9.800.000	7.503.000
Ukupno:	49.000.000	58.503.000
Vrsta pomoći	1950–1951.	1951–52.
1. Direktna - poklon	45.000.000	11.300.000
2. Direktna - kredit	-	11.200.000
3. Uslovna pomoć	-	-
Ukupno	45.000.000	22.500.000
Ukupno primljeno 1948–52. godine		
1. Direktna - poklon	73.660.000	
2. Direktna - kredit	84.040.000	
3. Uslovna pomoć	17.303.000	
Svega	173.003.000 dolara	

Indirektna pomoć	1949–50.	1950–51.	1951–52.
1. Poklon	71.522.000*	-	47.500.000+
2. Kredit	-	55.000.000=	-
Ukupno:	71.522.000	55.000.000	47.500.000
Ukupno primljeno 1949–1952.			
1. Poklon	119.022.000 dolara		
2. Kredit	55.000.000 dolara		
Ukupno:	174.022.000 dolara		

* Indirektna pomoć od 71.522.000 dolara podrazumeva se kao pravo tiraža kod ostalih zemalja članica Maršalovog plana (*misli se na specijalna prava vučenja – prim. autora*).

= Suma od 55.000.000 dolara deli se na 25 miliona dolara kao inicijalni kredit (procentni-uslovni kredit) od strane EPU i na 30 miliona dolara na kreditnu kvotu.

+ Iznos od 47.500.000 miliona odnosi se na sumu dobijenu iz specijalnog fonda.

U periodu 1948–49. na ime indirektna pomoći ništa nije dobijeno.

Tehnička pomoć	(u \$)
1. Poklon – ukupno	2.210.000
2. Kredit – ukupno	1.160.000
Svega	3.370.000

<i>Ukupno primljeno po godinama</i>			
1948–1949.	1949–1950.	1950–1951.	1951–1952.
49.000.000	130.025.000	100.000.000	70.000.000
Ili svega zajedno			
352.395.000 dolara			

Kao što se vidi iz tabele, Turska je primila do 30. juna 1952. godine na ime direktne pomoći 175.003.000 dolara za kupovine u SAD-u, od čega je do pomenutog datuma bilo na ime kupovine razne robe utrošeno 125 miliona dolara. Valja naglasiti još jedan, poseban i dugoročno značajan vid američke pomoći Turskoj: ne samo da su u Ameriku na usavršavanje odlazili mnogobrojni turski stručnjaci nego su u Tursku na ispomoć dolazili iiskusni američki eksperti. Prema raspoloživim podacima samo tokom 1952. u Turskoj su boravila 102 američka stručnjaka koji su se bavili najrazličitijim oblastima privrede. U isto vreme, u SAD-u su boravila 263 turska specijalizanta koji su se usavršavali u raznim privrednim granama – od poljoprivrede do vazduhoplovstva.

Jugoslavija je u istom periodu takođe bila primalac strane pomoći, kako vojne tako i ekonomske. I ekonomsku pomoć dobijala je na tripartitnoj osnovi, a ne pojedinačno od SAD-a, V. Britanije ili Francuske. Te tri zemlje su se o takvom načinu davanja pomoći Jugoslaviji dogovorile u Londonu, u aprilu 1951. godine.² Tada su naglasile „spremnost da pomognu napore u pravcu ublažavanja i otklanjanja ekonomskih teškoća i jačanja odbrambenih sposobnosti Jugoslavije. (...) SAD su učestvovala u pomoći sa 65 posto, Velika Britanija sa 23 posto, a Francuska sa 12 posto. U brojkama to izgleda ovako (*sve je bespovratna pomoć, prim. autora*): SAD – 78 miliona dolara, V. Britanija – 27,6 miliona dolara, a Francuska – 14,4 miliona dolara. Ukupno gledano, Jugoslaviji je za fiskalnu 1951/52. godinu (1. jul 1951 – 1. jul 1952) odobreno 120 miliona dolara.”³

Te tri zemlje predviđale su da se pomoć koristi za izgradnju investicione politike Jugoslavije, koja će voditi računa o ekonomskoj opravdanosti i efikasnosti ulaganja, a ne da se sredstva potroše u vojne, socijalne ili (pre)ambiciozne programe stvaranja samodovoljne privrede. To uslovljavanje ekonomske pomoći nikako nije odgovaralo jugoslovenskom rukovodstvu, jer je onemogućavanjem

² Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, Beograd, 2000.

³ *Isto*, str. 15.

trošenja sredstava za stvaranje sopstvenog zatvorenog privrednog sistema otvaralo mogućnost stranim, pre svega zapadnim kompanijama da uđu u jugoslovenski privredni prostor i popune mnogobrojne praznine. To se kosilo sa svim planovima jugoslovenskog komunističkog rukovodstva. Tačno je da su učinjeni koraci na planu decentralizacije privrede i da se postepeno pojačava uloga SSRNJ, ali nijedna od tih mera nije bila preduzeta u cilju udaljavanja od socijalizma već se, naprotiv, težilo njegovom jačanju i produbljivanju, odnosno što većem udaljavanju od modela kapitalističkih društvenih odnosa. Zato Josipu Brozu nikako nije odgovaralo eventualno jačanje uticaja SAD-a, jer je strahovao da bi to lako moglo da dovede do postepenog povratka kapitalizma i potkopavanja njegove pozicije u zemlji. Jugoslovenskom rukovodstvu jesu bili potrebni zapadni krediti i bespovratna pomoć za ubrzanu industrijalizaciju, ali mu nikako nije odgovarao dolazak stranih kompanija niti uslovljavanje pomoći, pošto je, sasvim ispravno, uostalom, ocenilo da Zapad finansijskom pomoći nastoji da kupi neutralnost Jugoslavije.

Za narednu fiskalnu 1952–53. godinu Jugoslaviji je odobrena smanjena pomoć u iznosu od 99 miliona dolara (od toga SAD – 78 miliona, V. Britanija 12,6, a Francuska 8,4 miliona dolara) i ponovo je insistirano na strogo namenskom trošenju tih sredstava.⁴

Postojala je još jedna vrsta pritiska, u kojoj je posebno prednjačio SAD: odlaganje isporuka preko potrebne pomoći u hrani. Jugoslavija je bila pogođena teškom sušom i tražila je da joj se omogući interventni uvoz 800.000 tona pšenice iz SAD-a. Vašington je maksimalno odugovlačio sa izdavanjem dozvole, vršeći na taj način očigledan pritisak na Beograd. Dozvola za kupovinu izdata je tek na samom kraju 1952. godine, formalnosti su obavljene tek u januaru 1953, a trebalo je da prođe još celih nekoliko meseci da bi pšenica konačno bila isporučena. U međuvremenu je životno važnu pšenicu jugoslovensko rukovodstvo pronašlo u regionu, u Turskoj⁵ i time počinje obimnija robna razmena dveju zemalja. Jugoslovenska privreda, koja se ubrzano izgrađivala, pronašla je u Turskoj dobar izvor sirovina u zamenu za plasman sopstvenih gotovih i polugotovih proizvoda.⁶

Osnovna karakteristika jugoslovenske robne razmene sa Turskom⁷ jeste njeno stalno i znatno povećanje početkom pedesetih godina. Samo podaci o kretanju razmene u prvom polugođu 1954. pokazuju da se, u odnosu na prvo polugođe 1953. godine, izvoz povećao za oko 71 procenat, dok je povećanje uvoza dostiglo čak 100 procenata.

⁴ *Isto*, str. 22.

⁵ Detaljnije u tabeli koja sledi.

⁶ DAMSP, PA, Turska, F. 69, 418986, 1955.

⁷ Za ekonomsku saradnju korišćeni su materijali iz DAMSP, PA, Turska: F. 88, 413617, 1952; F. 68, 18319, 1955. i F. 69, 418986, 1955.

<i>Godina</i>	Izvoz (vrednost u USD)	Uvoz (vrednost u USD)
1951.	1.805.540	1.149.120
1952.	2.898.207	25.890.243*
1953.	27.747.000	18.646.000
1954.	24.169.010	17.859.273

* *Brojka odslikava interventni uvoz pšenice sušne 1952. godine*

	Izvoz u 1.000 \$	Uvoz u 1.000 \$
I polugođe 1953.	7.609	7.158
I polugođe 1954.	12.007	14.102

U jugoslovenskom izvozu Turska je sa četvrtog mesta u 1953.⁸ izbila na drugo u prvom polugođu 1954. godine. S druge strane, u jugoslovenskom uvozu Turska se popela sa osmog mesta u 1953. na treće mesto u prvom polugođu 1954. To znači da se procenat učešća Turske u jugoslovenskom uvozu povećao sa 3,1 posto u 1953. na 8,7 posto u prvom polugođu 1954. godine, a u jugoslovenskom izvozu sa 8,9 posto na 12,2 posto u istom vremenskom intervalu.

Robna razmena između Jugoslavije i Turske odvijala se na bazi Konvencije o trgovini i plovidbi i Trgovinskog i Platnog sporazuma od 26. februara 1953, kao i Protokola o robnoj razmeni od 10. aprila 1954. godine. Ugovorni period koji je Trgovinskim sporazumom utvrđen tekao je od 1. aprila 1954. do 31. marta 1955.

Osnovna karakteristika nove robne liste jugoslovenskog izvoza bila je u povećanju njene vrednosti i proširenju strukture, to jest uvrštavanju novih artikala. Ukupno je dodato oko 30 pozicija, tako da je nova lista jugoslovenskog izvoza sadržala više od 200 raznih artikala. Ukupna vrednost lista iznosila je 34 miliona dolara. Struktura jugoslovenske izvozne liste izgledala je ovako: drvo i proizvodi od drveta 7,3 miliona dolara, tj. 21 posto; tekstil 5,8 miliona dolara, tj. 17 posto; nemetali (cement i drugo) 4 miliona dolara, tj. 12 posto; hemikalije 2,8 miliona dolara, tj. 8,2 posto; celuloza i papir 2,4 miliona dolara, tj. 7 posto; obojeni metali 1,6 miliona dolara, tj. 5 posto; proizvodi elektroindustrije 1,4 miliona dolara, tj. 4 posto; razne mašine i aparati za koje su u listi utvrđene kvote 2,5 miliona dolara, tj. 7,3 odsto; i koža i guma 750.000 dolara, tj. 2,2 odsto.

Kada je u pitanju uvoz iz Turske, žitarice (250.000 tona) i pamuk (12 miliona dolara) predstavljaju oko 75 posto ukupne vrednosti liste. Ostali važniji artikli jesu: manganova ruda 12.000 tona, staro gvožđe 10.000 tona, uljano seme 1,5 milion dolara, koža, vuna, suvo južno voće, pirinač, hrom i drugo. U belešci

⁸ Za raniji period videti u: DAMSP, PA, Turska, F. 95, 44490, 1953.

tadašnjeg SSIP-a⁹ posebno se naglašava da se iz navedenih podataka može uočiti da celokupan jugoslovenski uvoz iz Turske nadomešta izgubljeno tržište u istočnim zemljama, odnosno zemljama sovjetskog bloka.

Kulturna saradnja

Za saradnju na kulturnom polju Jugoslavije i Turske karakteristično je da je ona sa turske strane bila podvrgnuta strogoj kontroli zvaničnih krugova. Postojao je osnovani strah od komunističkog uticaja i kod organa vlasti¹⁰ i kod mnogih kulturnih institucija, što se nepovoljno odrazilo na brojne akcije koje je planirala Jugoslavija, kako u zvaničnim tako i u nekim drugim razmenama. Sem toga, 1952. u bilateralnim odnosima otvorio se i konkretan problem metoha manastira Hilandara¹¹ koji se nalazio u Smirni, na području Male Azije, a Hilandaru ga je 1800. godine poklonio srpski trgovac Stevan Kurtović. Godine 1952. postavilo se pitanje da li FNRJ može i treba da interveniše kod turskih vlasti za povraćaj imovine u korist Hilandara. Taj problem je skinut s dnevnog reda 1955. na osnovu stručnog mišljenja tadašnjeg državnog savetnika dr Milana Bartoša. Bartoš je u svojoj analizi naveo da FNRJ može samo „politički i prijateljski, ali ne i pravno intervenisati”, „jer su sva uzajamna potraživanja između Turske i Jugoslavije, uključujući i nepokretna dobra, likvidirana prema Sporazumu o regulisanju međusobnih reklamacija između Kraljevine Jugoslavije i Republike Turske od 28. novembra 1933. godine”. Stoga je savetovao da se starešina manastira Hilandar, s obzirom na „manjinski status koji Hilandar uživa u Grčkoj”, „obratiti preko grčkih vlasti za konzularnu intervenciju u Turskoj”.

U jeku trojnih razgovora krajem 1952, turskoj vladi je stigla molba¹² iz Beograda da se prof. dr Branislavu Đurđevu¹³ omogući rad u Carigradskom arhivu na ispitivanju dokumenata u vezi sa istorijom srpskog naroda. Tom zahtevu se izašlo u susret.

Po oceni Jugoslovenske ambasade u Ankari,¹⁴ u Turskoj je kulturni život bio znatno slabije razvijen nego u Jugoslaviji i kulturne institucije vrlo često nisu dobijale od države dovoljnu finansijsku potporu. To je takođe uticalo na lošiju kulturnu razmenu dveju zemalja, zbog očiglednog drugačijeg pogleda na položaj kulture u političkom uređenju.

⁹ DAMSP, PA, Turska, F. 68, 18319, 1955.

¹⁰ Arhiv SID, 1955, dokument bez delovodnog broja.

¹¹ Detaljnije o tom pitanju videti u DAMSP, PA, Turska, F. 89, 410115, 1952. U tom materijalu, pored pravne analize dr Milana Bartoša, nalaze se i prilozi Stevana Dimitrijevića, dekana Bogoslovskog fakulteta u Beogradu i profesora na Katedri za istoriju Srpske pravoslavne crkve.

¹² DAMSP, PA, Turska, F. 96, 42576, 1953.

¹³ Akademik, predavao istoriju jugoslovenskih naroda – period turske vladavine – i istorijsku metodologiju. Rektor Univerziteta u Sarajevu. Osnivač Orijentalnog instituta u Sarajevu 1950.

¹⁴ DAMSP, PA, Turska, F. 68, 1955.

Ako se upoređuje kulturna razmena u 1954. sa prethodnim godinama, može se konstatovati da je tada ipak učinjen značajan korak napred. Najznačajnije kulturne manifestacije u 1954. godini bile su sledeće: Balkanski studentski festival, Izložba o razvitku JNA održana u Ankari i Carigradu, prikazivanje Nušićeve komedije „Ožalošćena porodica”¹⁵ u Ankari, zatim je ostvaren boravak od tri nedelje u Jugoslaviji jedne grupe od 28 turskih prosvetnih radnika, boravak nekolicine jugoslovenskih orijentalista i naučnih grupa u Turskoj u cilju naučnih istraživanja i izučavanja, kao i studentska razmena. Saradnja na polju filma bila je veoma skromna, tek nekoliko žurnala i po koji dokumentarni film, što je bilo srazmerno tadašnjem stupnju razvoja obeju nacionalnih kinematografija. Koliko je kulturna razmena uznapredovala govori i činjenica da je u jednoj šifrovanoj depeši Jugoslovenske ambasade u Ankari juna meseca 1953. godine rečeno da su u Turskoj boravile dve grupe jugoslovenskih turista i da niko od njih nije ostao u Turskoj i to se, kako se navodi, smatra odličnom propagandom.

Sportska razmena Jugoslavije i Turske bila je prilično plodna i raznovrsna. Održano je više susreta iz raznih disciplina. Razmena na tom polju podlegala je manjoj kontroli zvaničnih krugova obeju zemalja nego što je to slučaj sa razmenom na kulturnom polju.

Turska u Ankarskom ugovoru

Sporazum o prijateljstvu i saradnji između FNR Jugoslavije, Kraljevine Grčke i Republike Turske potpisan 28. februara 1953. godine u Ankari predstavljao je suštinsku novinu u međunarodnoj politici¹⁶ i potpuno zaslužno imao veliki odjek u svetu. Bilo je to prvi put u savremenoj diplomatskoj istoriji da zemlje suprotnih i suprotstavljenih društveno-političkih sistema sklapaju savez i uspostavljaju saradnju na regionalnoj osnovi. Bledskim sporazumom, potpisanim 9. avgusta 1954. godine, taj savez je dobio i izrazitu vojnostratešku dimenziju kada je nedvosmisleno stavljen u kontekst ne samo proklamovanih ciljeva UN-a već i prava na samoodbranu koje Povelja UN-a kao neotuđivo pravo priznaje svakoj suverenoj državi. O ozbiljnosti celog poduhvata svedoče i drugi dokumenti koji su u njegovim okvirima potpisani: Dopunski sporazum uz Ugovor o prijateljstvu i saradnji kojim se osniva Stalni sekretarijat i Sporazum o ustanovljenju Balkanske savetodavne skupštine. Koliko je čitav poduhvat bio ambiciozan i koliko su, istina samo nakratko, te ambicije rasle, vidi se iz činjenice da je Ankarski ugovor sklopljen sa prvobitnim rokom od pet godina, da bi već u dokumentu potpisanom na Bledu, Ugovoru o savezu između FNRJ, Republike Turske i Kraljevine Grčke taj rok bio produžen na 20 godina. Sve je to postavljalo temelj i jasne okvire za institucionalizaciju ozbiljne političke, ekonomske, vojne,

¹⁵ U DAMSP, PA, Turska, nije, nažalost, sačuvan podatak koji je ansambl izveo predstavu.

¹⁶ D. Bogetić, *n. d.*, str. 36.

naučne i kulturne saradnje triju balkanskih država čiji se geostrateški značaj ne može poreći.

U okviru Ankarskog ugovora Turska je nastojala da razvije i ojača trojnu saradnju, ponajviše u vojnim pitanjima. To je iskazala kroz podršku jugoslovenskim stavovima prilikom zaključenja Ankarskog ugovora, kao i na Ministarskoj konferenciji u Atini.

Kao ograničavajući faktor trojne saradnje nametale su se turske obaveze prema NATO-u i zapadnim saveznicima. To se ponajbolje moglo uočiti u zahtevu turske vlade od aprila 1953. za izmenama formulacija koje su imale karakter obaveza u smislu zajedničke odbrane u potpisanom memorandumu prvih vojnih razgovora, odgađanju razgovora o trojnom savezu, te povezivanju tog pitanja sa tada još nerešenim problemom Trsta te iste godine.¹⁷

Zanimljivo je, mada u datim okolnostima ne i sasvim neočekivano, to što i pored najprisnijih odnosa nije prestajao obaveštajni rad Jugoslavije u Turskoj i Turske u Jugoslaviji, pa je tako centar prikupljanja informacija, na prilično nediplomatski način, od 1952. bila Jugoslovenska ambasada u Ankari. Kako se navodi u raspoloživim dokumentima,¹⁸ samo za 1952. godinu, dakle pre potpisivanja Ankarskog ugovora i velikog razgranavanja mreže za prikupljanje podataka, u centralu SID su upućena 193 šifrovana pisma (od toga se 67 posto odnosilo na razna tehnička pitanja, 11 posto se bavilo pitanjima vezanim za delovanje IB-a u Turskoj, a 10 posto tih pisama se odnosilo na spoljnu politiku Turske) i 108 izveštaja (od čega se 24 posto njih se bavilo uticajem IB-a, 17 posto se bavilo delovanjem malobrojne jugoslovenske emigracije, 15 posto ekonomskim prilikama, 11 posto unutrašnjim političkim pitanjima a osam posto izveštaja je bilo povećano turskoj armiji). Informacije su bile prikupljane u krugovima vladajuće stranke (Demokratske partije predsednika Dželala Bajara), parlamentu Republike Turske, drugim diplomatskim predstavništvima, pripadnicima emigracije i predstavnicima jugoslovenskih firmi u Turskoj. Najvažniji događaj za SID, kao i za Ambasadu FNRJ u Ankari, bila je poseta Josipa Broza Turskoj 1954. godine. Ta poseta je bila praćena kroz akciju „Mramor“.

Nakon beogradskih razgovora 1955. godine turska policija je pojačala aktivnosti prema Jugoslovenskoj ambasadi, ali su i izvori informacija koje su stizale u Beograd postali vrlo raznovrsni, pa su informacije tako dolazile i od nekoliko poslanika vladajuće partije, brojnih novinara, kako turskih tako i dopisnika stranih agencija, pojedinih službenika turskog MIP-a i jednog visokog oficira turskog generalštaba.¹⁹

¹⁷ DAMSP, PA, Turska, F. 68, 43807, 1955.

¹⁸ Arhiv SID, Turska 1953.

¹⁹ Arhiv SID, Turska 1953, 1954, 1955, 1956.

Turska vlada je za sve vreme postojanja Balkanskog pakta, na podsticaj Sjedinjenih Američkih Država, neprestano insistirala da se Jugoslavija uključi ili institucionalno veže za NATO. To je posebno učestalo nakon Atinske konferencije. Dodatni ograničavajući faktor učešća Turske u Balkanskom savezu bio je njen ključni uticaj u Normedu²⁰ (Organizacija odbrane severnih oblasti Srednjeg istoka). To je organizacija iza koje je direktno stajala vlada Sjedinjenih Američkih Država.²¹ Zamišljeno je bilo da pored Turske, koja bi bila nosilac projekta, učestvuju i Pakistan, Iran, Irak i druge arapske zemlje.

Do 1955. godine, dokle je faktički postojao Balkanski savez, Turska je sklopila odvojene saveze sa Pakistanom i Irakom (22. februara 1955), dakle sa zemljama u kojima su takođe na vlasti bile proameričke vlade. U sklopu priprema za potpunu aktivizaciju Normeda turska spoljna politika se preorijentisala na pitanja odnosa sa arapskim svetom (pošto je donekle utihnula opasnost sa Istoka posle Staljinove smrti u martu 1953. godine). Već 4. novembra 1954, otvarajući jesenje zasjedanje parlamenta, turski predsednik Dželal Bajar je izložio ekspozice o spoljnoj politici Turske u kome je naznačio obrise novog pravca turske diplomatije. Za razliku od ranijih ovaj ekspozice je bio veoma kratak, a najvažnije mesto u njemu sada su zauzeli tursko-arapski odnosi kojima je posvećen i najveći deo izlaganja. O ostalim aktuelnim pitanjima spoljne politike, uključujući i trojnu balkansku saradnju, bilo je rečeno vrlo malo.²²

Summary

Some Issues of Yugoslav-Turkish Cooperation

Key words: Yugoslavia, Turkey, Balkan Pact, Eastern Bloc

This paper deals with some aspects of cooperation between Yugoslavia and Turkey during the turbulent Cold War years. The author explains how rather reserved cooperation and exclusively diplomatic relations developed into versatile bilateral cooperation. Economic exchange reached a fair level, followed by cultural cooperation. The basis for Yugoslav-Turkish relations was common fear of the USSR and the Eastern Bloc countries. The Balkan Pact which passed through two phases of its development – the Ankara Treaty of Friendship and Cooperation and the Bled Mutual Agreement Pact – enjoyed NATO's ardent support, primarily from the U.S. administration which extended various forms of assistance to Ankara since Turkey became a NATO member. However, even in the period of greatest harmony, gathering of sensitive information in

²⁰ DAMSP, PA, Turska, F. 96, 4624, 1954.

²¹ DAMSP, PA, Turska, F. 95, 416376, 1954.

²² DAMSP, PA, Turska, F. 97, 414426, 1954.

both countries never ceased, nor was mutual lack of confidence ever surpassed because Yugoslavia and Turkey feared that the other country's social system might have an adverse influence. Although the two countries parted in the understanding of foreign-policy priorities, the short period of close relations served as a foundation for further improvement of cooperation in many fields, primarily in economic activities, where Yugoslavia and Turkey found each other as reliable and solid partners.

UDK 327(497.1:560)"1952/1955"

339.92(497.1:560)"1952/1955"

930.85(497.1:560)"1952/1955"

Lektura i korektura
Biljana Racković

Prevod i lektura tekstova na engleskom jeziku
Miomira Branković

Tiraž: 300

Štampa
Beoknjiga, Beograd

ISBN 978-86-7005-058-7

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327(497.1)''1950/1961''

SPOLJNA politika Jugoslavije : 1950-1961.
: zbornik radova / [odgovorni urednik Slobodan
Selinić]. - Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije,
2008 (Beograd : Beoknjiga). - 627 str. ; 24 cm. -
(Biblioteka "Zbornici radova" / Institut za noviju
istoriju Srbije ; knj. br. 3)

Radovi na više jezika. - Tiraž 300. - Podaci o
autorima: str. 13-19. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Summaries.

ISBN 978-86-7005-058-7

1. Селинић, Слободан [одговорни уредник]
а) Југославија - Спољна политика -1950-1961

COBISS.SR-ID 149719820

ISBN 978-86-7005-058-7

9 788670 050587